

30 ปี

สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น

เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปีสถาบัน
เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้ง สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

RDI Symposium 2009

คลังความรู้แห่ง... ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม

3 ทศวรรษ อาร์ดีไอ...

บูรณาการวิจัย ร่วมพัฒนาสังคมไทยอย่างยั่งยืน

คลังความรู้แห่ง... ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม

เอกสารรวมบทความประกอบการสัมมนาวิชาการ
เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้ง
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
RDI Symposium 2009

3 ทศวรรษอาร์ดีโอ

บูรณาการวิจัย ร่วมพัฒนาสังคมไทยอย่างยั่งยืน

คลังความรู้แห่ง...ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม

เอกสารรวมบทความประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปีสถาบัน
เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้ง
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

RDI Symposium 2009

วันที่ 24-26 สิงหาคม 2552

ณ โรงแรมพูลแมน ขอนแก่น ราชา ออคิด จังหวัดขอนแก่น

ที่ปรึกษา: รศ.ดร.ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์
ศ.นพ.สุทธิพันธ์ จิตพิมลมาศ
สินี ช่วงฉ่ำ

บรรณาธิการ: ธนะจักร เย็นบำรุง

บรรณาธิการบทความ:

จรัญญา วงษ์พรหม
ธนะจักร เย็นบำรุง
ดิรก สาระวดี
สินี ช่วงฉ่ำ

พัชรินทร์ ฤชวรารักษ์
วชิราพร เกิดสุข

ประสานงาน: ประภัสสร ชัยนิคม
จิระพร เกื้อกิม
พิมพ์ไฉ แสงทัพ

แบบปก/รูปเล่ม: วันทนี มณีแดง

จัดพิมพ์: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น 40002
โทร. 043-202413 โทรสาร 043-202414

E-mail: rdi@kku.ac.th Website: www.rdi.kku.ac.th

พิมพ์ครั้งแรก: สิงหาคม 2552 จำนวน 700 เล่ม

พิมพ์ที่: วนิจการพิมพ์ จังหวัดเชียงใหม่ โทร. 081-7838-569

ISBN: 978-616-7183-12-1

สนับสนุนโดย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

บริษัท ปตท. จำกัด (มหาชน)

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

สำนักงานส่งเสริมการจัดประชุมและนิทรรศการ (สสปน.)

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

สำนักงานสนับสนุนวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.)

สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน)

สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.)

สารบัญ

แถลงถ้อยคำ-บรรณาธิการ

โครงการ RDI SYMPOSIUM 2009 และประเด็นสำคัญในแต่ละTheme

คำนำ

1. บทความ "คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์"	2
1) สถานการณ์การละเมิดสิทธิสตรีไทย	4
- ศาสตราจารย์ ดร.ศิริพร จิรวัดมนกุล คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
2) ผู้หญิง : กับการมีส่วนร่วมในองค์การบริหารส่วนตำบล	15
- นิรมล ศรีธงชัย สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
3) สถานการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กในประเทศไทย	24
- รองศาสตราจารย์ พญ.ศรีเวียง ไพโรจน์กุล คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
4) การแก้ไขปัญหาและการเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย	29
- จริญญา วงษ์พรหม สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
5) การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างในจังหวัดขอนแก่น	38
- สมเกียรติ ชูศรีทอง ดุษฎี อายุวัฒน์ และสุกัญญา เอมอิมธรรม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
6) การมีส่วนร่วมของประชาชนในการผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครอง แรงงานนอกระบบ	52
- สุนทรี หัตถ์ เช่งกิ่ง เครือข่ายผู้หญิงอีสาน	
7) องค์ความรู้และโครงสร้างการดูแลสุขภาพของคนอีสาน	60
- สุกัญญา นาคะวงศ์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม	
8) บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพ ระดับพื้นที่ กรณีศึกษา องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ	72
- อนันต์ คำอ่อน และ ดร.วิภาวี กฤษณะภูติ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
2. บทความ "มานุษยวิทยาวัฒนธรรม"	84
1) การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น	86
- ชิวสิทธิ์ บุญยเกียรติ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)	
2) นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์สังคมสยาม	99
- รองศาสตราจารย์ ดร.ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	

3) แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมกับการพัฒนาสังคมและชุมชน	115
- สันติภาพ ศิริวัฒน์ ไพบูลย์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี	
4) ทูตทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้: วิถีชุมชนในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าและการจัดการพื้นที่ของรัฐ	123
- ภัทราภรณ์ สาคำ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
3. บทความ "พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม"	137
1) การสร้างความตื่นรู้และตระหนักในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม กรณี การศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล	140
- แม่น ปุโรทกานนท์ นักวิชาการอิสระ และอดีตผู้ประสานงานมูลนิธิประสานความร่วมมือพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้	
2) สิทธิชุมชนอีสานยุคแห่งชิงทรัพยากร	149
- สนั่น ชูสกุล ผู้อำนวยการโครงการตามมูล หัวหน้าโครงการวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสาน	
3) กระบวนการสร้างพลังชุมชนในการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดิน: กรณี การต่อสู้ของชุมชนปะชาม จังหวัดขอนแก่น	164
- ธนะจักร เย็นบำรุง สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
4) กระบวนการประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเอง: กรณีศึกษา ประชาคมทุ่งโป่ง จังหวัดขอนแก่น	174
- ดร.กิตติพร ศรีธวัชรัตน์ ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
5) กลยุทธ์การสร้างความปลอดภัยขององค์การพัฒนาเอกชนไทย: การวิเคราะห์ตามแนวทฤษฎีพึ่งพาทรัพยากร	187
- ดร.พรอัมรินทร์ พรหมเกิด คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
6) ประสบการณ์การทำวิจัยและพัฒนาชนบท...บทเรียนที่ไม่เขียนเป็นตำรา	208
- รองศาสตราจารย์ เพ็ญใจ-สาตรักษ์ อึ้งสกุล คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
4. บทความ "นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ"	220
1) โครงการแผนที่พื้นที่แห่งความสุข: กรณีศึกษามหาวิทยาลัยขอนแก่น: ชุมชนแห่งความสุข	222
- ประเสริฐ วงศ์ภูธร โครงการพัฒนาความร่วมมือเพื่อเสริมสร้างกระบวนการนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพภาคอีสาน (พสส.) สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
2) การกำหนดนโยบายสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์สุขภาพ มีผลต่อการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทย	234
- ผศ.วราพจน์ พรหมลัทยพต และคณะ คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม	

3) โครงการผันน้ำข้ามพรมแดนในภาคอีสาน: ฤๅจะเติมน้ำในบ่อทรายไม่สิ้นสุด?	246
- มนต์รี จันทวงศ์ โครงการฟื้นฟูพื้นที่ในภูมิภาคอินโดจีน มลพิษพื้นที่ชุ่มน้ำและธรรมชาติ	
4) พัฒนาการ การพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขง	269
- เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ เครือข่ายนักวิชาการนิเวศวัฒนธรรมอีสาน	
5. บทความ "เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน"	278
1) ความเพียงพอเพื่อเศรษฐกิจพอเพียง	280
- รศ.ดร.สุจินต์ สิมารักษ์ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
2) ปาล์มน้ำมัน: บทเรียนพืชเศรษฐกิจในระบบนิเวศของภาคอีสาน	286
- อุบล อยู่หว่าและถนัด แสงทอง เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน	
3) การเพิ่มคุณภาพดินและกิจกรรมจุลินทรีย์ทั้งหมดในดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพไคติน และการลดโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศในเรือนทดลอง	296
- พทพิทย์ วงศ์แก้ว และ วีระศักดิ์ ศักดิ์ศิริรัตน์ สาขาโรคพืชวิทยา ภาควิชาพืชศาสตร์และทรัพยากรการเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
4) การพัฒนาเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียว สำหรับครัวเรือนเกษตรกร	308
- ผศ.วิทยา ชื่นอุปการณันท์ ผศ.กษิต์เดช สิบศิริ ทศนีย์ ไชยรินทร์ และคณะ สาขาวิศวกรรมหลังการเก็บเกี่ยวและแปรรูป คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตขอนแก่น และ ภาควิชาวิศวกรรมเกษตร คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
5) การศึกษาองค์ประกอบและคุณสมบัติที่เหมาะสมของเกลือในการทำเกลือสปา ในเขตอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี	320
- ณัฐวิโรจน์ ศิลารัตน์ ลัดดา วรรณขาว และ อรุณศรี ปรีเปรม ภาควิชาเทคโนโลยีธรณี คณะเทคโนโลยี และ คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
6) แผนพลังงานชุมชน ปัจจัยช่วยลดต้นทุนเพื่อความพอเพียง	327
- ดิรก สาระวดี สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
7) การพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวเม่ากับการส่งเสริมธุรกิจชุมชนอย่างยั่งยืน	339
- ผศ.ดร.วิเชียร วรพุทธพร ภาควิชาเทคโนโลยีอาหาร คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
8) ตลาดชุมชน: ทางเลือกเพื่อการพัฒนาตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง	349
- พชรินทร์ ฤทธวรารักษ์ สินี ช่วงจำ วิเชียร แสงโชติ และคณะ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
9) การพัฒนาวิสาหกิจชุมชนบนฐานทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น: กรณีเครือข่ายอินแปง	364
- ธวัชชัย กุณวงศ์ เครือข่ายอินแปง จังหวัดสกลนคร	
10) สถาบันการเงินภาคประชาชน กับการขับเคลื่อนเพื่อสร้างเศรษฐกิจชุมชน	369
- ธนะจักร เย็นบำรุง สถาบันวิจัยพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	

6. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยท้องถิ่น	376
1) ภูมิปัญญาการจัดการน้ำตามระบบนิเวศชุมชนอีสาน	378
- ไพรินทร์ เสาะสาย โครงการทามมูล	
2) นิเวศ 3 น้ำ พื้นที่แห่งการปะทะ ประสานในการจัดการทรัพยากร	394
- มานะ นาคำ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
3) บ้านเป่า: บทเรียนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและ สิ่งแวดล้อมชุมชนแบบองค์รวม	404
- จุฑาพิศ จันทะศรี ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น	
4) รูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ : กรณีศึกษาเทศบาลเมืองสุพรรณบุรี เทศบาลตำบลกระดังงาและเทศบาลตำบลพังโคน	409
- ประยุทธ์ ชูสอน และคณะ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
5) แนวทางการพัฒนาพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง	423
- เผ่าเกษตร ทองสุทธิ และ ววี หาญเผชิญ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
6) ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศต่อวิถีชุมชนอีสาน	433
- วิเชียร เกิดสุข สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
7) การอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของพันธุ์ไม้ป่าทาม	440
- วิสูตร อยู่คง สุวิทย์ มณีอินทร์ และ จิรญญนันท์ บัวจันทร์ กลุ่มงานวิชาการ สำนักบริหารพื้นที่อนุรักษ์ที่ 9	
8) ความหลากหลายทางชีวภาพของนกในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี	447
- หิรัญ แสงแก้ว สุดฉลาด ไตใหญ่ และ จักรเทพ จุฑากาญจน์ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
9) ศึกษาความสามารถการดูดซับคราบน้ำมันของตัวดูดซับชีวภาพเพื่อใช้เป็นแนวทาง ในการพัฒนาใช้เป็นทุนลอยเพื่อเก็บกวาดคราบน้ำมัน	456
- ทองพูล นันทะแสง และ ประสงค์สม ปุณยอุปพัทธ์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี	
10) การสำรวจเตาเผาขยะติดเชื้อในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน	464
- กษิด์เดช สิบศิริ และคณะ คณะครุศาสตร์อุตสาหกรรม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตขอนแก่น	
11) ผลของการใช้กากชิตริกและมูลสัตว์ที่ได้รับกากชิตริกเป็นอาหารหยาบ ต่อการเจริญเติบโตของพืช	474
- มงคล ต๊ะอุ่น ชูลีมาศ บุญไทย อิวาย และ พัทรี ธีรจินดาขจร	

ก้อยกลางบรรณารักษ์

“คลังความรู้แห่ง...ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม” เป็นเอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการประจำสถาบัน เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น หรือ RDI Symposium 2009 ซึ่งตั้งประเด็นไว้ว่าเป็น “ทศวรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม”

เป็นที่ทราบดีว่า สถาบันวิจัยและพัฒนา มข. หรือ RDI ก่อกำเนิดขึ้นในปี 2522 มีสถานะเทียบเท่าคณะหนึ่งของมหาวิทยาลัย เป็นหน่วยงานประสานและสนับสนุนให้คณาจารย์ในมหาวิทยาลัยดำเนินการวิจัยเพื่อการพัฒนาในระยะแรก และหลังจากปี 2528 เป็นต้นมา สถาบันฯ ได้ปรับบทบาทในการสนับสนุนเครือข่ายต่างๆ ให้ดำเนินการสร้างองค์ความรู้เพื่อการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นและสังคมอย่างเป็นรูปธรรม

ในช่วงที่ผ่านมา สถาบันฯ มีนักวิจัยจำนวนหนึ่งดำเนินการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการในพื้นที่อีสาน (ต่อมาได้ขยายบริบทพื้นที่ออกไปสู่ภูมิภาคอื่นๆ ทั่วประเทศ ประเทศในกลุ่มน้ำโขง และนานาชาติ) ในอีกบทบาทหนึ่ง นักวิจัยเหล่านี้ได้ประสานองค์การภาคีร่วมพันธกิจทำงานวิจัยเชิงบูรณาการและโครงการพัฒนาที่สามารถนำไปสู่การใช้ประโยชน์ทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่น เช่น การทำแผนพลังงานชุมชนในท้องถิ่นต่างๆ การสนับสนุนองค์การวิสาหกิจชุมชนในการสร้างเศรษฐกิจพอเพียงในชุมชนต่างๆ การจัดตั้งตลาดชุมชนเพื่อให้เกิดการหมุนเวียนในการบริโภคเพื่อสุขภาพและการพึ่งตนเอง การสร้างข้อมูลเพื่อสนับสนุนการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินในชุมชนเมือง รวมไปถึงการขับเคลื่อนเชิงนโยบายที่สถาบันฯ ร่วมผลักดันไปสู่การออกกฎหมายหรือจัดทำกลไกระดับประเทศเพื่อแก้ปัญหาหรือพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนด้วยโอกาสและทางเลือก อาทิ สิทธิและคุณภาพชีวิตของแรงงานนอกระบบ การแก้ปัญหาและเฝ้าระวังแรงงานเด็ก การขับเคลื่อนเรื่องนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพฯ หรือแม้กระทั่งการวางแผนเพื่อตั้งรับและปรับตัวต่อผลกระทบของสภาวะโลกร้อน....

คงไม่มีการขับเคลื่อนประเด็นใด ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นผลกระทบหรือสิ่งที่เกิดขึ้นจากการทำงานของสถาบันฯ เพียงองค์กรเดียว แต่ประเด็นตัวอย่างที่กล่าวมา คือ ความพยายามในการทำการศึกษาค้นคว้าวิจัยและร่วมประสานงานกับเครือข่ายต่างๆ ทั้งคณาจารย์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยราชภัฏ นักวิชาการท้องถิ่น นักพัฒนาภาคีรัฐและเอกชน ข้าราชการ ผู้นำองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และผู้นำองค์กรชาวบ้าน ในท้องถิ่นต่างๆ ร่วมกันทำงานแบบบูรณาการอย่างเข้มข้น จึงเกิดผลสำเร็จที่บางส่วนอาจนับเป็น “นวัตกรรมทางสังคม” ที่ร่วมสร้างการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นแก่สังคม...ตลอดช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา

เมื่อ 13 ปี ที่ผ่านมา (ในปี 2539) สถาบันฯ เคยจัดการสัมมนาวิชาการประจำสถาบัน ครั้งแรก ภายใต้ชื่อ “ทางเลือกและศักยภาพชาวอีสาน” ได้รับการตอบรับด้วยดีจากภาคีร่วมพันธมิตรต่างๆ ทั่วภาคอีสานกว่า 400 คน แต่ท่ามกลางสถานการณ์ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลง สถาบันฯ ต้องปรับตัวให้ดำเนินงานอยู่ภายใต้เงื่อนไขและบริบทแวดล้อมที่เหมาะสม ทำให้ช่วงทศวรรษหลัง งานประชุมสัมมนาวิชาการที่จัดขึ้น ลดระดับความถี่ของการจัดและความเข้มข้นของเนื้อหาลง หาโอกาสที่จะรวบรวมผลงานมาจัดรวมกันได้ยาก...จนกระทั่งผู้บริหารและบุคลากรของสถาบันฯ พิจารณาเห็นว่าในวาระครบ 30 ปี แห่งการก่อตั้งสถาบันฯ น่าจะเป็นโอกาสอันดีที่จะจัดการสัมมนาวิชาการประจำสถาบัน ครั้งที่ 2 (แม้จะห่างจากครั้งแรกถึง 13 ปี) ซึ่งในช่วงการเตรียมงานเกือบ 1 ปี ที่ผ่านมา สถาบันฯ ได้รับความกรุณาและความร่วมมืออย่างดียิ่งจากทั้งผู้บริหารมหาวิทยาลัยขอนแก่น และองค์กรภาคีร่วมพันธมิตรที่ร่วมสนับสนุนการจัดการสัมมนาทั้งในส่วนของการจัดการจัดงาน และงบประมาณสนับสนุน

“คลังความรู้แห่ง...ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม” เล่มนี้ ได้รวบรวมบทความในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคม จากทั้งที่เป็นผลงานของนักวิจัยประจำสถาบันฯเอง รวมทั้งคณาจารย์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยอื่นๆ ตลอดจนนักวิชาการอิสระ และนักพัฒนา (ที่ส่วนใหญ่ร่วมทำงานวิจัยและพัฒนาเพื่อขับเคลื่อนงานวิชาการสู่ชุมชนและผลักดันนโยบายสาธารณะในช่วงทศวรรษหลังของการทำงานสถาบันฯ) รวมทั้งสิ้นกว่า 40 บทความ แบ่งเนื้อหาเป็น 6 ประเด็น ได้แก่ 1) คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์ 2) มานุษยวิทยาวัฒนธรรม 3) พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม 4) นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ 5) เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน 6) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยท้องถิ่น...ซึ่งบทความส่วนหนึ่งถูกนำเสนอบนเวทีสัมมนาโดยเจ้าของบทความ ขณะที่บางบทความเป็นบทความที่สถาบันฯ ได้รับเกียรติอย่างสูงจากคณาจารย์และเพื่อนนักพัฒนาในการนำเนื้อหางานวิจัยและพัฒนา ส่งเข้ามารวบรวมรวมในเล่มเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในประเด็นนั้นๆ

ในความหลากหลายของเนื้อหา ตลอดจนลักษณะการนำเสนอบทความ อาจจะทำให้เอกสารประกอบการสัมมนาเล่มนี้ แตกต่างจากเอกสารงานสัมมนาวิชาการอื่นๆ ซึ่งฐานะบรรณาธิการยอมรับว่าอาจจะมีข้อบกพร่องให้เห็นอยู่บ้าง ทั้งการบูรณาการบทความในประเด็นต่างๆ ที่สอดคล้องกันบ้าง เชื่อมร้อยกันได้อย่างบ้าง แต่ความเข้มข้นของเนื้อหาที่เน้นการนำไปใช้เพื่อ “พัฒนาสังคม” เชื่อว่าจะสามารถทำให้ผู้เข้าร่วมสัมมนาและผู้อ่านนำไปใช้ประโยชน์ทั้งการอ้างอิง และการนำไปสู่การขับเคลื่อนงานพัฒนาต่างๆ รวมทั้งประเด็นการศึกษาวิจัยที่ท้าทายในโอกาสต่อไป ได้ตามสมควร

ขอขอบพระคุณองค์กรร่วมจัดงานทั้ง 10 องค์กร ที่ทำให้การสัมมนาและเอกสารประกอบการสัมมนาฉบับนี้ลุล่วงลงได้ด้วยดี...

ธนะจักร เอ็นบำรุง
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
บรรณาธิการ
สิงหาคม 2552

RDI Symposium 2009

กศอรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม

งานวิจัยและพัฒนาสังคมบนเส้นทาง 30 ปี RDI

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ก่อตั้งขึ้นตาม “พระราชกฤษฎีกาจัดตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น พ.ศ. 2522” เพื่อให้สถาบันวิจัยและพัฒนา “เป็นหน่วยงานกลางของมหาวิทยาลัย สำหรับรับผิดชอบงานด้านวิจัยและพัฒนาโดยตรง” ต่อมา สถาบันฯ จึงได้ขยายบทบาทเป็นองค์กรประสานและส่งเสริมในการนำองค์ความรู้ทางวิชาการสู่การพัฒนาท้องถิ่นผ่านเครือข่ายความร่วมมือทั้งหน่วยงานในมหาวิทยาลัย ตลอดจนภาคีเครือข่ายต่างๆ โดยได้มีการปรับเปลี่ยนและพัฒนากระบวนการและเนื้อหาการทำงานวิจัยและพัฒนาให้สอดคล้องกับกระแสการพัฒนาสังคมในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้ ตลอดช่วงระยะเวลาเกือบ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา จุดเน้นของงานวิจัยและพัฒนาที่สถาบันฯ ยึดเป็นหลักมาอย่างต่อเนื่องก็คือ การบูรณาการความรู้ในสหสาขาวิชาเพื่อเป็นฐานของการศึกษาวิจัย โดยเน้นการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง องค์กรชุมชนท้องถิ่นที่มีการก่อรูปและพัฒนาการบทบาทหน้าที่อย่างหลากหลาย ร่วมสร้างศักยภาพในการต่อรองอำนาจ (Empower) ของภาคประชาชน ไปสู่การแก้ไขปัญหาและพัฒนาที่พึ่งตนเองอย่างยั่งยืน จนอาจกล่าวได้ว่า งานวิจัยและพัฒนาของสถาบันฯ ส่วนหนึ่งได้เปิดพื้นที่ให้องค์กรวิชาการและองค์กรทางสังคมร่วมในกระบวนการ “สร้างนวัตกรรมการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น” ที่เป็นรากฐานสำคัญของสังคมไทยมาอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งการนำองค์ความรู้และนวัตกรรมทางสังคมเหล่านั้นมาปรับใช้ในการร่วมสร้างสรรค์และพัฒนาชุมชนท้องถิ่นภายใต้มิติต่างๆ อาทิ การพัฒนานโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ กระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนภายใต้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง การร่วมพัฒนาวิสาหกิจ/อุตสาหกรรมชุมชนขนาดกลางและขนาดย่อม เพื่อนำสังคมไทยไปสู่การพัฒนาอย่างสมดุลพอเพียงอีกครั้งหนึ่ง

ในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นสถาบันวิชาการเพื่อสนับสนุนพัฒนาสังคมและชุมชนท้องถิ่น สถาบันฯ และภาคีร่วมพันธกิจในการวิจัยและพัฒนาสังคม จึงจัดสัมมนาวิชาการสร้างเวทีสาธารณะของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อขับเคลื่อนงานวิจัยเพื่อพัฒนาสังคมต่อไป

วัตถุประสงค์

- 1) เพื่อเป็นเวทีวิชาการถ่ายทอดและแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ด้านงานวิจัยเชิงบูรณาการ นวัตกรรมเพื่อการพัฒนาสังคม ทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่นอีสาน ภูมิภาคต่างๆ ทั่วประเทศ รวมทั้งอนาคตกลุ่มน้ำโขง ระหว่างนักวิจัยของสถาบัน นักวิชาการในมหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันอุดมศึกษาอื่นๆ องค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานภาครัฐและเอกชน องค์กรชุมชนท้องถิ่น ตลอดจนภาคประชาชน ที่เกี่ยวข้องและสนใจทั่วไป
- 2) เพื่อเสริมสร้างองค์ความรู้จากการวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคม ทั้งในระดับท้องถิ่นและสังคมโดยรวม อันจะร่วมกันเป็นภาคีเครือข่ายในการขับเคลื่อนการพัฒนาสังคมไทยอย่างมีประสิทธิภาพในอนาคต
- 3) เพื่อแสดงบทบาทและจุดยืนของสถาบันฯ ในการเป็นหน่วยงานวิชาการเพื่อบูรณาการองค์ความรู้สู่สังคมอย่างยั่งยืน ทั้งในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา และการทำงานในอนาคตร่วมกับภาคีร่วมพันธกิจ

ประเด็นการสัมมนา

เพื่อให้ครอบคลุมมิติต่างๆ ของการทำงานวิจัยและพัฒนาของสถาบันฯ จึงแบ่งประเด็นการสัมมนา (Themes) เป็น 6 ประเด็น คือ

- 1) คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์
- 2) มานุษยวิทยาวัฒนธรรม
- 3) พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม
- 4) นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ
- 5) เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน
- 6) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยท้องถิ่น

รูปแบบการจัดสัมมนา

การบรรยายพิเศษ และปาฐกถา การอภิปราย การนำเสนอผลงานวิชาการทั้งภาคบรรยายและโปสเตอร์ นิทรรศการวิชาการ และนวัตกรรมชุมชน รวมทั้งการศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสาน

องค์กรร่วมจัด/แหล่งทุน

- มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- บริษัท ปตท. จำกัด (มหาชน)
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
- สำนักงานส่งเสริมการจัดประชุมและนิทรรศการ (สสปน.)
- สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

สำนักงานสนับสนุนวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.)

สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน)

สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.)

ผู้เข้าร่วมการสัมมนา

จำนวนประมาณ 400-500 คน ประกอบด้วย

คณาจารย์ นักวิจัย บุคลากรมหาวิทยาลัยขอนแก่น ผู้แทนองค์กรชุมชน องค์กรปกครองท้องถิ่น
ข้าราชการ ผู้แทนหน่วยงานภาครัฐ นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน ภาคธุรกิจเอกชน นิสิต นักศึกษา
ปัญญาตรี/ปัญญาโท/ปัญญาเอก สื่อมวลชนและผู้สนใจทั่วไป

.....

3 ทศวรรษ อาร์ดีโอ

บูรณาการงานวิจัย ร่วมพัฒนาสังคมไทยอย่างยั่งยืน

กำหนดการ

การสัมมนาทางวิชาการประจำปีสถาบัน
เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
ทบทวนการเปลี่ยนแปลงสังคมจากงานวิจัยบูรณาการ ช่วง 3 ทศวรรษเพื่อก้าวสู่...
"ทศวรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม"
วันจันทร์ที่ 24 ถึงวันพุธที่ 26 สิงหาคม 2552
โรงแรม พูลแมน ขอนแก่น ราชา ออคิด จังหวัดขอนแก่น

ร่วมจัดโดย

มหาวิทยาลัยขอนแก่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)
บริษัท ปตท.จำกัด (มหาชน) สำนักงานส่งเสริมการจัดประชุมและนิทรรศการ (สสปน.)
สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.) สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน(องค์การมหาชน)
สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.) และมหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ว/ด/ป	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย 1	ย่อย 2			
24 ส.ค.				08.00-09.00 น.	-ลงทะเบียนและชมนิทรรศการ <u>พิธีเปิดการสัมมนา</u>	
	/			09.00-09.15 น.	-กล่าวรายงาน	- ศ.เกียรติคุณ ดร.สมนต์ สกลไชย อธิการบดี มข.
	/			09.15-10.15 น.	-กล่าวเปิดการสัมมนาและมอบของที่ระลึกแด่องค์กร ร่วมจัด	- ศ.นพ.เกษม วัฒนชัย องคมนตรี
	/			10.15-10.20 น.	-ปาฐกถาแนะนำสัมมนา "สร้างคุณภาพแห่งสังคมไทย ด้วยการวิจัยเศรษฐกิจพอเพียง" -กล่าวต้อนรับผู้เข้าร่วมการสัมมนา	- ศ.นพ.เกษม วัฒนชัย องคมนตรี - ศ.นพ.สุทธิพันธ์ จิตพิมลมาศ ผู้อำนวยการ RDI
	ห้องรับประทานอาหาร			10.20-10.50 น.	-พักรับประทานอาหารว่างและเครื่องดื่ม	
	/			10.50-11.00 น.	-วีดิทัศน์ "30 ปี RDI มองให้ไกลกับงานวิจัยเพื่อ สังคม"	
	/			11.00-12.30 น.	-นำเสนอ "วิจัยแบบ RDI ให้อะไรกับสังคมและ ท้องถิ่น?"	- ผศ.ดร.นลินี ทวีสินธุ์ ม.ธรรมศาสตร์ - ดร.ปรีชา อุตตะระกุล ม.ราชภัฏ นครราชสีมา - ดร.อุษา กลิ่นหอม ม.มหาสารคาม - คุณบุญเลี้ยง สุดชะชา ผู้นำชาวบ้าน จ.ขอนแก่น - ดำเนินรายการ: สินี ช่วงจำ หัวหน้าฝ่ายวิจัย RDI
	ห้องรับประทานอาหาร			12.30-13.30 น.	-พักรับประทานอาหารกลางวัน	

	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย1	ย่อย 2			
24 ส.ค.		/		13.30-16.30 น.	-นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง "เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน" -ความเพียงพอที่เอื้อให้เป็นเศรษฐกิจพอเพียง -แผนพลังงานชุมชนปัจจัยช่วยลดต้นทุนเพื่อความพอเพียง -ตลาดชุมชน: ทางเลือกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน -สถาบันการเงินภาคประชาชน: แนวทางการขับเคลื่อนเพื่อสร้างเศรษฐกิจชุมชน -การพัฒนาผลิตภัณฑ์ชีวภาพกับการส่งเสริมธุรกิจชุมชนอย่างยั่งยืน -ปาล์มน้ำมัน: บทเรียนของพืชเศรษฐกิจในระบบนิเวศอีสาน -การพัฒนาชุมชนจากฐานรากสู่ความเพียงพอที่ยั่งยืน: กรณีองค์การวิสาหกิจชุมชนอินแปง (บริการอาหารว่างระหว่างการประชุม)	- ประธาน: ดร.ปรีชา อุดตระกุล - รศ.ดร.สุจินต์ ลิมาภิรักษ์ เกษตรศาสตร์ มข. - ดิเรก สารสวัสดิ์ นักวิจัย RDI - พชรินทร์ ฤชวรารักษ์ นักวิจัย RDI - ธนะจักร เข็นบำรุง นักวิจัย RDI - ผศ.ดร.วิเชียร วรพุทธพร คณะเทคโนโลยี มข. - อุบล อยู่หว่า เครือข่ายเกษตรทางเลือกอีสาน - ธวัชชัย กุลมวงษ์ เครือข่ายอินแปง จ.สกลนคร
			/	13.30-16.30 น.	-นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง "การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยท้องถิ่น" -แนวคิดการศึกษาเรื่องนิเวศ 3 น้ำ: พื้นที่การต่อรองในการพัฒนา -การอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของป่าทาม -ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสาน -ภูมิปัญญาการจัดการน้ำ -การศึกษารูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้: กรณีศึกษาเทศบาลเมืองสุพรรณบุรี เทศบาลตำบลกระดังงา และเทศบาลตำบลพังโคน (บริการอาหารว่างระหว่างการประชุม)	-ประธาน: ดร.อุษา กลิ่นหอม - อ.มานะ นาคำ คณะมนุษยศาสตร์ฯ มข. - วิสูตร อยู่คง สำนักบริหารพื้นที่อนุรักษ์ที่ 9 จ.อุบลราชธานี - ดร.วิเชียร เกิดสุข นักวิจัย RDI - ไพรินทร์ เสาะสาย โครงการทามมูล จ.สุรินทร์ - ดร.ประยุทธ์ ชูสอน คณะศึกษาศาสตร์ มข.

ว/ด/ป	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย1	ย่อย 2			
25 ส.ค.	/			08.00-08.45 น. 08.45-09.15 น. 09.15-10.00 น.	-ลงทะเบียนและรับเอกสารเพิ่มเติม -การแสดงความยินดีกับบ้านของเยาวชนขอนแก่น -ปาฐกถา อุดิน รพีพัฒน์ "การเปลี่ยนแปลงชุมชนเมืองและชนบทไทย กับการวิจัยในทศวรรษหน้า"	- โรงเรียนเทศบาลบ้านโนนชัย - รศ.ดร.ม.ร.ว.อดิชน รพีพัฒน์ ที่ปรึกษาสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์/ อดีตผอ. RDI
	ห้องรับประทานอาหาร			10.00-10.15 น.	-พักรับประทานอาหารว่างและเครื่องดื่ม	
		/		10.15-12.15 น.	-นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง "นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ" -การกำหนดนโยบายสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์สุขภาพ มีผลต่อการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทย -โครงการแผนที่พื้นที่แห่งความสุข: กรณีศึกษา "มข.ชุมชนแห่งสุขภาพ" -โครงการผัสน้ำข้ามพรมแดนในภาคอีสาน: ถ้าจะเติมน้ำบ่อทรายไม่สิ้นสุด? -พัฒนาการ การพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขง	- ประธาน: รศ.ดร.สุจินต์ ลิมาภิรักษ์ - ผศ.วรพจน์ พรหมสัตยพต คณะสาธารณสุขศาสตร์ ม.มหาสารคาม - ประเสริฐ วงศ์ภูธร โครงการพสส. - มนตรี จันทวงศ์ มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ - เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ เครือข่ายนักวิชาการนิเวศวัฒนธรรมอีสาน
			/	10.15-12.15 น.	-นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง "มานุษยวิทยาวัฒนธรรม" -นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์ -การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น -แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมกับการพัฒนาชุมชนและสังคมอีสาน -ลมหายใจสุดท้ายของเกล็ดฟีนบ้านอีสาน	-ประธาน: ดร.อวีรพรรณ ประจวบเหมาะ กรรมการศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร - รศ.ดร.ดาร์วิน เมตตาภิรักษ์ คณบดีคณะมนุษยศาสตร์ฯ มข. - ชิวสิทธิ์ บุญเกียรติ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร - อ.สันติภาพ ศิริวัฒน์โพธิ์ ม.ราชภัฏอุดรธานี - จริญญา วงษ์พรหม นักวิจัย RDI
	ห้องรับประทานอาหาร			12.15-13.15 น.	-พักรับประทานอาหารกลางวัน	

	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย1	ย่อย 2			
	ห้องรับประทานอาหาร					
25 ส.ค.	/	/	/	12.15-13.15 น.	-พักรับประทานอาหารกลางวัน	
				13.15-13.45 น.	-การแสดงศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน	คณะศิลปกรรมศาสตร์ มข.
				13.45-16.30 น.	-นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง “พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม” -การสร้างความรู้และตระหนักในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม กรณีการศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขียนราชสีห์ - สิทธิชุมชนอีสาน: ยุคแห่งชิงทรัพย์การ (บริการอาหารว่างระหว่างการสัมมนา) -สภาองค์กรชุมชนกับทางเลือกในการขับเคลื่อนความเข้มแข็งขององค์กรภาคประชาชน -กระบวนการสร้างพลังชุมชนในการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดิน: กรณีการต่อสู้ของชาวชุมชนปะชาม	- ประธาน: ดร.ปัญชร แก้วส่อง นักวิชาการอิสระ - แม่น ปุโรทานนท์ นักวิชาการอิสระ - สนั่น ชูสกุล ผอ.โครงการทามมูล - วิเชียร แสงโชติ นักวิจัย RDI - ธนะจักร เอ็นบำรุง นักวิจัย RDI
				13.45-16.30 น.	-นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง “คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์” - การมีส่วนร่วมของประชาชนในการผลักดันนโยบายเพื่อคุ้มครองแรงงานนอกระบบ -สถานการณ์การละเมิดสิทธิสตรีไทย -สถานการณ์ความรุนแรงในเด็กและครอบครัว -การแก้ไขปัญหาและเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย	-ประธาน: ผศ.ดร.นลินี ตันฉวนิตย์ - สุนทรี หัตถ์ เช่งกิ่ง เครือข่ายผู้หญิงอีสาน - ศ. ดร.ศิริพร จีระวัฒนกุล คณะพยาบาลศาสตร์ มข. - รศ.พญ.ศรีเวียง ไพโรจน์กุล คณะแพทยศาสตร์ มข. - จริญญา วงษ์พรหม นักวิจัย RDI

ว/ด/ป	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย1	ย่อย2			
26 ส.ค.	/	/	/	08.00-08.45 น. 08.45-09.15 น. 09.15-10.45 น.	-ลงทะเบียนและรับเอกสารเพิ่มเติม -การแสดงกลอนลำอีสาน -สรวด์เสวนา “ทศวรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม: ข้อเสนอเชิงประเด็นและเชิงนโยบาย”	- คุณแม่รัตศรี ศรีวิไล ศิลปินหมอลำ พื้นบ้านขอนแก่น - ดร.สุวิชัย หวันแก้ว คณะรัฐศาสตร์ จุฬาฯ - นพ.อำพล จินดาวัฒนะ เลขาธิการ สช. - ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย รองผอ. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) - รศ.ดร.กิตติชัย ไตรรัตนศิริชัย รองอธิการบดีฝ่ายวิจัยฯ มข. - ดำเนินรายการ: นาดยา แวววีระคุปต์ พิธีกรสถานีโทรทัศน์ ทิวไทย (ไทยพีบีเอส)
				10.45-11.00 น.	-พักรับประทานอาหารว่างและเครื่องดื่ม -แถลงข่าวสื่อมวลชน “ก้าวสู่ทศวรรษที่ 4: RDI กับ จุดยืนวิจัยเพื่อสังคม”	- ศ.นพ.สุทธิพันธ์ จิตพิมลมาศ และคณะ
				11.00-12.00 น.	-ปัจฉิมนิเทศกถา “วิจัยทศวรรษหน้า...ฐานหลัก สามเหลี่ยมเข็ญชัย: ความหวังและความเป็นจริง” -ปิดการสัมมนาวิชาการประจำปี	- ศ.นพ.ประเวศ วะสี ราษฎรอาวุโส

คำนำ

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นหน่วยงานระดับคณะ ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2522 ได้ทำหน้าที่ในตอนเริ่มต้นเป็นหน่วยงานกลางด้านการวิจัยและพัฒนา ต่อมาได้ปรับบทบาทมาทำหน้าที่การวิจัยและพัฒนาเชิงบูรณาการในชุมชน ท้องถิ่น การทำงานยึดหลักการการทำงานอย่างมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน ทำให้งานของสถาบันโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ สถาบันได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องมาถึงปัจจุบันและได้เกิดองค์ความรู้เกิดขึ้นมากมาย ในช่วงปี พ.ศ. 2539 สถาบันได้จัดประชุมวิชาการเพื่อทบทวนองค์ความรู้ขึ้น แต่เมื่อเวลาผ่านไปถึง 13 ปี ทำให้บริบทและองค์ความรู้ได้เปลี่ยนไปเป็นอันมาก

ดังนั้นในปี พ.ศ. 2552 เป็นปีที่สถาบันได้ก่อตั้งมาครบวาระ 30 ปี จึงเป็นโอกาสอันดีที่จะมีการประชุมวิชาการขึ้นร่วมกับองค์กรร่วมจัดอีกจำนวน 10 องค์กร เพื่อเป็นเวทีวิชาการ ให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านวิจัยเชิงบูรณาการ การพัฒนาชุมชน ท้องถิ่น และเรียนรู้วัฒนธรรมทางสังคมร่วมกัน ระหว่างนักวิชาการ ราชบัณฑิต ข้าราชการ นักปฏิบัติ ประชาชนทุกภาคส่วน ทุกภูมิภาคทั่วประเทศ นอกจากนี้จะมีการนำเสนอผลการสังเคราะห์จากวิจัยของสถาบันในช่วง 30 ปีที่ผ่านมาอีกด้วย การประชุมครั้งนี้ใช้ชื่อว่า RDI Symposium 2009 ซึ่งตั้งประเด็นว่าเป็น “ทศวรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม”

เพื่อให้้องค์ความรู้ที่เกิดจากประชุมและเนื้อหาทางวิชาการจากผู้ทรงคุณวุฒิยังคงอยู่ ไม่หายไปสามารถใช้ค้นคว้าและต่อยอดนำไปใช้ประโยชน์แก่สังคมและประเทศชาติ ได้กว้างขวางมากขึ้น สถาบันฯ จึงได้จัดทำเอกสารทางวิชาการเล่มนี้ใช้ชื่อว่า “คลังความรู้แห่ง...ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม” ขึ้น เป็นการรวบรวมบทความที่น่าสนใจจำนวนกว่า 40 บทความ ครอบคลุมประเด็นสำคัญของเนื้อหาทางด้านวิจัยและพัฒนาในเชิงพื้นที่และเชิงประเด็นและเชิงนโยบายได้ครบถ้วนและน่าสนใจ เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้ที่ทำงานและสนใจด้านการวิจัยและพัฒนาสังคม ชุมชน ท้องถิ่น ทั้งในภาคอีสานและในประเทศในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง (GMS) อีกด้วย

ขอขอบคุณผู้เขียนบทความทุกท่าน ที่ถ่ายทอดประสบการณ์และองค์ความรู้ด้านการพัฒนามาไว้ในเล่มนี้ และขอขอบคุณกองบรรณาธิการ ที่ได้ทำงานกันอย่างหนักมากเพื่อให้หนังสือเล่มนี้ออกมาดีที่สุด และขอขอบคุณคณะกรรมการจัดสัมมนาวิชาการและทุกบุคลากร หน่วยงานทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ที่ทำให้งานสัมมนาครั้งนี้มีความสมบูรณ์ที่สุด

ในนามของสถาบันวิจัยและพัฒนา ใคร่ขอขอบพระคุณองค์กรร่วมจัด 10 องค์กรอันได้แก่ มหาวิทยาลัยขอนแก่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) บริษัท ปตท.จำกัด (มหาชน) สำนักงานส่งเสริมการจัดประชุมและนิทรรศการ (สสปน.) สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.) สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และสำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.) ที่ให้การสนับสนุนการจัดสัมมนาวิชาการครั้งนี้และร่วมทั้งการสนับสนุนการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ด้วย

ท้ายนี้ ขอขอบพระคุณคณะกรรมการประจำสถาบันซึ่งมี ท่านอธิการบดีมหาวิทยาลัยขอนแก่นเป็นประธานและคณะผู้บริหารมหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้การสนับสนุนกิจการของสถาบันวิจัยและพัฒนาเป็นอย่างดี...

ศ.นพ.สุทธิพันธ์ จิตพิมลมาศ
ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทความ "คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์" จรัญญา วงษ์พรหม บรรณาธิการบทความ

- 1) สถานการณ์การละเมิดสิทธิสตรีไทย*
 - ศาสตราจารย์ ดร.ศิริพร จิรวัดมนกุล คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 2) ผู้หญิงกับการก้าวสู่การเมืองท้องถิ่น*
 - นิรมล ศรีธงชัย สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 3) สถานการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กในประเทศไทย*
 - รองศาสตราจารย์ พญ.ศรีเวียง ไพโรจน์กุล คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 4) การแก้ไขปัญหาแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย**
 - จรัญญา วงษ์พรหม สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 5) การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างในจังหวัดขอนแก่น*
 - สมเกียรติ ชูศรีทอง ดุษฎี อายุวัฒน์ และ สุกัญญา เอมอิมรรวม
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 6) การมีส่วนร่วมของประชาชนในการผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ**
 - สุนทรี หัตถิ์ เชนกิง เครือข่ายผู้หญิงอีสาน
- 7) องค์ความรู้และโครงสร้างการดูแลสุขภาพของคนอีสาน*
 - สุกัญญา นาคะวงศ์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
- 8) บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่
กรณีศึกษา องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ*
 - อนันต์ คำอ่อน และ ดร.วิภาวี กฤษณะภักดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

หมายเหตุ: * เป็นบทความวิชาการ ** เป็นบทความเชิงพัฒนา

"สิทธิของคน"---บนความมั่นคงของชีวิตมนุษย์และสุขภาพ

บทความที่นำเสนอในประเด็น "คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์" ทั้ง 8 บทความ ส่วนใหญ่ (6 บทความ) เป็นบทความทางวิชาการที่เขียนขึ้นจากผลงานวิจัยของนักวิชาการในสาขาวิชาต่างๆ ทั้ง แพทย์ศาสตร์ พยาบาลศาสตร์ มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ซึ่งสะท้อนสถานการณ์ด้าน "สิทธิของคน" ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะ "สตรี" "เด็กและเยาวชน" หรือ "คนวัยแรงงาน" ในปัจจุบัน ว่าต้องประสบชะตากรรม และการถูกกระทำจากสังคม หรือผู้ครอบครอง รวมทั้งเขาเหล่านั้นมีการปรับตัวต่อภาวะการณ์เหล่านั้น อย่างไรบ้าง ภายใต้โลกาภิวัตน์และสังคมที่สลับซับซ้อน

เช่นเดียวกับบทความเชิงพัฒนา 2 บทความของผู้เขียนที่หยิบยกประเด็นของ "แรงงานนอกระบบ" และ "แรงงานเด็ก" จากประสบการณ์ที่เคลื่อนตัวจากการปฏิบัติการภาคสนามมาสู่กระบวนการนำเสนอ "นโยบายสาธารณะ" ที่เห็นผลเป็นรูปธรรมในทศวรรษที่ผ่านมา หากวัดมาตรฐานจากการนำเสนอของโครงการต่างๆ ไปสู่การออกกฎหมาย หรือระเบียบปฏิบัติ รวมทั้งกลไกที่เอื้อต่อการแก้ไขปัญหาคุณภาพชีวิตของกลุ่มเป้าหมายที่งานวิจัยคาดหวัง ทั้งกรณี กฎหมายคุ้มครองแรงงานนอกระบบ (กรณีบทความของสุนทรี เสงี่ยม หัตถ์) หรือ กลไกในการดูแลและเฝ้าระวังสถานการณ์แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย (กรณีบทความของจรัญญา วงษ์พรหม)

งานวิจัยและพัฒนา 8 เรื่อง จากบทความในประเด็นนี้ จึงเป็นตัวอย่างของความพยายามของนักวิชาการและนักพัฒนาในการสร้างองค์ความรู้เพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์ ได้เป็นอย่างดี...

สถานการณ์การละเมิดสิทธิสตรีไทย

Situations of Women's Rights Violation in Thailand

ศาสตราจารย์ ดร.ศิริพร จิรวัดน์กุล Siriporn Chirawatkul

รองศาสตราจารย์ ดร.สมพร รุ่งเรืองกลกิจ Somporn Rungreangkulkij

รองศาสตราจารย์ ดร.กฤตยา แสงวงเจริญ Kritaya Sawangchareon และคณะ

ศูนย์วิจัยและฝึกอบรมด้านเพศภาวะและสุขภาพสตรี คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Centre for Research and Training on Gender and Women's Health (CRTGWH)

E-mail: siriporn@kku.ac.th

บทคัดย่อ

ผู้หญิงเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาสังคมสู่การอยู่ดีมีสุข การละเมิดสิทธิสตรีเป็นสาเหตุสำคัญทำให้สังคมไม่พัฒนา การวิจัยเชิงคุณภาพครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายการรับรู้เกี่ยวกับสิทธิสตรีของชุมชนที่มีลักษณะเฉพาะคือชุมชนเผ่าม้ง เมี่ยน ลัวะ ไทลื้อ ชุมชนสลัม ชุมชนไทยมุสลิม ชุมชนผู้มีการศึกษาสูง ชุมชนผู้ใช้แรงงาน และชุมชนเกษตรกรรมชนบท และประสบการณ์การถูกละเมิดสิทธิสตรี ดำเนินการศึกษาที่จังหวัดน่าน และจังหวัดขอนแก่น ในระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม 2552 โดยมีผู้ให้ข้อมูลหลักผู้หญิงจำนวน 188 คน ผู้ชาย 68 คน รวม 256 คน เก็บข้อมูลด้วยวิธีการสังเกต บันทึกภาคสนาม สนทนากลุ่ม และสัมภาษณ์เชิงลึก วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา ได้ข้อค้นพบว่าผู้ชายมีสถานะของผู้นำ และผู้มีอำนาจทั้งในพื้นที่ส่วนตัว และพื้นที่สาธารณะ ในชนเผ่าหรือกลุ่มวัฒนธรรมย่อยที่มีพลังจารีตเข้มแข็ง ผู้หญิงจะมีข้อจำกัดในการดำเนินชีวิตมาก และข้อจำกัดนั้นส่วนใหญ่เกี่ยวกับเพศวิถี ประเด็นการละเมิดสิทธิสตรีที่พบมี 5 ด้าน คือ ด้านการมีส่วนร่วมในการบริหารและการเมือง ความรุนแรง การพัฒนาศักยภาพความสามารถและการศึกษา ด้านสุขอนามัยเจริญพันธุ์ ด้านธุรกิจ และด้านกฎหมาย มีข้อเสนอแนะว่าควรเข้าถึงพลังจารีตในวัฒนธรรมย่อยต่างๆ ส่งเสริมพลังสตรีผ่านพลังจารีต ทบทวนวิธีการดำเนินงาน วิเคราะห์แนวปฏิบัติ และหาแนวทางส่งเสริมพลังอำนาจของสตรีใหม่โดยให้มีลักษณะเฉพาะตามกลุ่มเป้าหมาย ไม่ใช่วิธีเหมารวม

Abstract

Women are partnership for developing a healthy society. Violations of a woman's rights discourage a woman's capacity. The qualitative study on situations of violation of women's rights in Thailand aimed to explore perceptions and experiences of people in various ethnicities, including

Hmong, Lou, Mein, Tai-lieu, Muslim, people living in a slum area, workers, farmers and educated people on women's rights and violations. The study was conducted in Nan and Khon Kaen province during March-May 2009. Two hundred and fifty six key informants, 188 females and 68 males participated in the study. Observations, focus group discussions and in-depth interviews were employed. Data was analyzed using content analysis. The findings revealed that men were leaders and having strong power both in private and public areas. Women who belonged to a strong customs group faced limitation and it related to sexuality. Six types of violation were found. They included participation on administrations and politics, violent, education, reproductive health, business and law. It is suggested that using custom as a mean to empower women should be initiated. Reviewing of the previous interventions and analysis of activities is needed to establish a new strategy for women empowerment. The strategy should be directed to a specific target group.

บทนำ

กระแสของการพัฒนาสตรีในประเทศไทย ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างเป็นทางการในระดับประเทศครั้งแรก ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515 - 2519) และสืบต่อมาจนถึงฉบับที่ 10 ในปัจจุบัน (พ.ศ. 2550 - 2554) ซึ่งยึดหลักการในรัฐธรรมนูญ แห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 เป็นกรอบสำคัญในการประกันศักดิ์ศรี และคุณค่าความเป็นมนุษย์ และความเสมอภาคระหว่างผู้หญิงและผู้ชาย¹ ผลการดำเนินงานตามแผนพัฒนาทั้งหมดดังกล่าว ทำให้ผู้หญิงไทยได้เสริมสร้างศักยภาพ และมีโอกาสใช้ศักยภาพต่างๆ เข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศหลายด้าน

ประเด็นการละเมิดสิทธิสตรี เป็นประเด็นพื้นฐานที่สำคัญที่สุดสำหรับการพัฒนาความเสมอภาค และเป็นธรรมแก่คนทุกเพศ ทุกวัยในสังคมชายเป็นใหญ่ (Patriarchy) เช่นประเทศไทย แม้ว่าประเทศไทยร่วมกับประเทศต่างๆ ทั่วโลกให้การรับรองปฏิญญาแห่งสหประชาชาติ (Millennium Declaration) ซึ่งมีเป้าหมายการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (Millennium Development Goals หรือ MDG)² เมื่อเดือนกันยายน 2543 และได้รายงานผลต่อประชาคมโลกในเดือนกรกฎาคม 2547 ว่าประเทศไทยได้บรรลุเป้าหมาย MDG เกือบทุกด้าน และประเทศไทยได้เสนอแนวคิด MDG Plus (MDG +) ในเรื่องการศึกษา สุขภาพ ความเท่าเทียมทางเพศ และสิ่งแวดล้อม ให้บรรลุภายในปี พ.ศ. 2558 โดยระบุว่ากลุ่มผู้ด้อยโอกาสต้องได้รับการแก้ปัญหาอย่างเร่งด่วน นโยบายและทรัพยากรเพื่อขจัดความยากจน และสถานการณ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เขตที่ราบสูงภาคเหนือ และสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ยังล้าหลังกว่าพื้นที่อื่นๆ ในประเทศ³ ข้อมูลนี้ชี้ว่าสังคมไทยยังไม่เป็นสังคมที่มีความเสมอภาคและเป็นธรรมแก่คนทุกเพศ ทุกวัยอย่างแท้จริง และที่สำคัญคือผู้หญิงถูกละเมิดสิทธิซึ่งหน่วยงานที่รับผิดชอบต้องดำเนินการแก้ไข

ด้วยความสำคัญของผู้หญิงในการเป็นหุ้นส่วนของการพัฒนาสังคมสู่การอยู่ดีมีสุข การละเมิดสิทธิสตรีเป็นสาเหตุสำคัญทำให้ผู้หญิงไม่ได้พัฒนาศักยภาพ และทำลายสมรรถนะของผู้หญิง ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อคุณภาพของครอบครัว ชุมชน และสังคมไทยโดยรวม หน่วยงานที่รับผิดชอบโดยตรงจึงต้องมีข้อมูลพื้นฐานที่รอบด้าน และลึกซึ้งเพียงพอสำหรับการตัดสินใจดำเนินกระบวนการนโยบายได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่ข้อมูลปัญหาสิทธิสตรีในปัจจุบันมีมากในเรื่องสุขภาพ ความรุนแรง และสิทธิการเจริญพันธุ์เป็นหลัก ส่วนข้อมูลด้านอื่นๆ

มีจำกัด ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่สังคมไทยต้องมีข้อมูลสถานการณ์การละเมิดสิทธิสตรีของผู้หญิงในบริบทต่างๆ ของสังคมไทยอย่างแท้จริง เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการนำไปสู่การดำเนินกระบวนการ นโยบายด้านการป้องกันการละเมิดสิทธิสตรี ด้านการเยียวยาและฟื้นฟูผู้ถูกละเมิดได้อย่างเหมาะสม ซึ่งเป็นทั้งการแก้ไขที่ต้นเหตุ และการจัดการกับสถานการณ์ปลายเหตุให้มีประสิทธิภาพสูงสุด

วัตถุประสงค์

เพื่ออธิบายการรับรู้เกี่ยวกับสิทธิสตรี และประสบการณ์ถูกละเมิดสิทธิของผู้หญิงในชุมชนที่มีลักษณะเฉพาะ คือ ชุมชนชนเผ่า ชุมชนสลัม ชุมชนไทยมุสลิม ชุมชน ชุมชนผู้ใช้แรงงาน ชุมชนเกษตรกรรมชนบท และผู้มีการศึกษาสูง ในจังหวัดที่คัดสรร

วิธีการดำเนินงาน

ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ แบบ Phenomenological Study³ ศึกษาในพื้นที่ที่มีข้อสนับสุนนว่าเป็นที่อยู่ของชุมชนที่มีลักษณะเฉพาะ และเป็นที่รวมของผู้หญิงกลุ่มด้อยโอกาส คือ จังหวัดน่าน และจังหวัดขอนแก่น นักวิจัยเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักโดยวิธีการเลือกอย่างเจาะจง ร่วมกับการสุ่มเชิงทฤษฎี⁴ เพื่อให้ได้ผู้หญิงและผู้ชายอายุ 18 ปีขึ้นไป ที่ยินดีเข้าร่วมในโครงการวิจัยนี้ด้วยการเซ็นใบยินยอม หรือในกรณีที่ไม่สะดวกในการเซ็น ผู้วิจัยจะขอให้ยินยอมด้วยวาจาและขอบันทึกเสียงคำยินยอมนั้น จำนวน 256 คน จากสถานที่ที่คัดสรรดังนี้

1. สถานที่ และผู้ให้ข้อมูลหลัก

1.1 จังหวัดน่าน

ศึกษาชุมชนชนเผ่า 3 ชุมชน ชุมชนผู้ใช้แรงงาน 1 ชุมชน และผู้หญิงพิการ โดยผู้วิจัยเข้าถึงผู้ให้ข้อมูลหลักดังกล่าวด้วยวิธีการต่อไปนี้

1.1.1 ชุมชนชนเผ่า: ผู้วิจัยเข้าพบผู้นำชุมชนเผ่าม้ง เมี่ยน ลัวะ และไทลื้อในอำเภอปัว และขอให้ผู้นำชนเผ่าพานักวิจัยเข้าทำความรู้จักพูดคุยกับกลุ่มผู้หญิงและผู้ชายในชนเผ่าเหล่านั้นๆ เพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.1.2 ชุมชนผู้ใช้แรงงาน: ผู้วิจัยติดต่อผู้รับเหมาก่อสร้างในอำเภอเมือง เพื่อทำความรู้จักกับคนงานก่อสร้างผู้หญิง และผู้ชายเพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการจากนั้นผู้วิจัยขอให้คนงานก่อสร้างที่อาสาสมัครแนะนำผู้วิจัยให้รู้จักกับผู้หญิงที่ใช้แรงงานรับจ้างทำงานอื่นๆ เพื่อขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.1.3 ผู้หญิงพิการ: ผู้วิจัยขอข้อมูลรายชื่อผู้พิการเพศหญิงทุกประเภทที่ลงทะเบียนไว้ในฐานข้อมูลของจังหวัด แล้วขอพบผู้ที่มียาชื่อดังกล่าวที่อยู่ในเขตอำเภอปัว เพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

จากวิธีการดังกล่าวได้ผู้ให้ข้อมูลหลักเป็นชนเผ่าม้ง เมี่ยน ลัวะ ไทลื้อ แรงงานโรงงานอุตสาหกรรม แรงงานก่อสร้าง แม่บ้าน หญิงทอผ้า และ ผู้นำสตรีรวมเป็นจำนวนคนทั้งสิ้น 159 คน ส่วนใหญ่ร้อยละ 73 เป็นเพศหญิง ร้อยละ 95 นับถือศาสนาพุทธ ร้อยละ 38 อายุอยู่ระหว่าง 36-45 ปี ร้อยละ 78 สถานภาพสมรสคู่ ร้อยละ 42 จบการศึกษาระดับประถมศึกษา ร้อยละ 33 มีอาชีพเกษตรกร

1.2 จังหวัดขอนแก่น

ผู้วิจัยเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักจากชุมชนสลัม ชุมชนเกษตรกรรมชนบท ชุมชนไทยมุสลิม ชุมชนมหาวิทยาลัย ศูนย์พึ่งได้ และผู้หญิงพิการรวมจำนวน 97 คน โดยผู้วิจัยเข้าถึงผู้ให้ข้อมูลหลักดังกล่าวด้วยวิธีการต่อไปนี้

1.2.1 ชุมชนสลัม: ผู้วิจัยเข้าพบประธานชุมชนสลัม 3 แห่ง ในอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น และขอให้ผู้นำผู้วิจัยเข้าทำความรู้จักกับประชาชนในชุมชนเพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.2.2 ชุมชนเกษตรกรรมชนบท: ผู้วิจัยขอรายชื่อผู้ลงทะเบียนคนจนจากฐานข้อมูลของจังหวัดขอนแก่น เพื่อติดต่อขอพบประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.2.3 ชุมชนไทยมุสลิม: ผู้วิจัยเข้าพบผู้นำชุมชนไทยมุสลิมในอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น และขอให้ผู้นำผู้วิจัยเข้าทำความรู้จักกับกลุ่มคนไทยมุสลิม เพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.2.4 ชุมชนมหาวิทยาลัย: ผู้วิจัยติดประกาศประชาสัมพันธ์โครงการไปยังทุกคณะในมหาวิทยาลัย เพื่อหาอาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.2.5 ศูนย์พึ่งได้: ผู้วิจัยเข้าพบหัวหน้าเครือข่ายศูนย์พึ่งได้ จังหวัดขอนแก่น เพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครจากผู้ขอรับบริการที่ศูนย์พึ่งได้

1.2.6 ผู้หญิงพิการ: ผู้วิจัยขอข้อมูลรายชื่อผู้พิการเพศหญิงทุกประเภทที่ลงทะเบียนไว้ในฐานข้อมูลของจังหวัด แล้วขอพบผู้ที่มียาชื่อดังกล่าวที่อยู่ในเขตอำเภอเมืองเพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

จากวิธีการดังกล่าวได้ผู้ให้ข้อมูลหลัก ส่วนใหญ่ร้อยละ 73 เป็นเพศหญิง ร้อยละ 89 นับถือศาสนาพุทธ ร้อยละ 30 อายุอยู่ระหว่าง 46-60 ปี ร้อยละ 57 สถานภาพสมรสคู่ ร้อยละ 45 จบการศึกษาระดับประถมศึกษา ร้อยละ 22 มีอาชีพเกษตรกร

2. วิธีการเก็บข้อมูล

2.1 การสังเกตบริบทของสถานการณ์ที่ศึกษา และทำบันทึกภาคสนามร่วมกับบันทึกภาพ

2.2 การสนทนากลุ่มประเด็นวิถีชีวิต เพศภาวะ และการรับรู้สิทธิสตรีจำนวน 27 กลุ่ม ผู้ร่วมกลุ่มจำนวน 231 คน บันทึกเสียงการสนทนากลุ่มในแถบเสียง

- 2.3 การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับประสบการณ์ถูกละเมิดสิทธิจำนวน 25 คน บันทึกเสียงได้ข้อมูลที่
มีตัวเพียงพอต่อการนำเสนอผลการวิจัย

3. การวิเคราะห์ข้อมูล

ใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา⁵ วิเคราะห์ข้อมูลบันทึกภาคสนาม ข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึก และการสนทนา
กลุ่มตามขั้นตอนดังนี้

- 3.1 ถอดเทปข้อความในแถบเสียงทุกคำ
- 3.2 ทำความเข้าใจข้อมูล ตั้งดรชนี
- 3.3 จัดระบบ จำแนกหมวดหมู่ข้อมูล
- 3.4 ตีความ เชื่อมโยงความสัมพันธ์
- 3.5 สร้างข้อสรุป

ทั้งนี้การวิเคราะห์การรับรู้เรื่องสิทธิสตรีใช้มุมมองด้านเพศภาวะ⁶ ซึ่งมีประเด็นหลัก 4 ประการ คือ
บทบาทหญิงชาย (gender role) การแบ่งงานระหว่างหญิงชาย (division of labor) อำนาจการตัดสินใจ
(decision making power) และโอกาสและการเข้าถึงทรัพยากร (opportunity and access to resources)
โดยใช้ความสัมพันธ์เชิงเพศภาวะ (gender relation) เป็นแกนยึดโยงประเด็นหลักดังกล่าว สรุปเป็นการให้
ความหมายของสิทธิสตรี และการละเมิดสิทธิตามการรับรู้ของผู้ให้ข้อมูลหลัก

4. ความเชื่อถือได้

ผู้วิจัยใช้กระบวนการตรวจสอบสามเส้า (Triangulation)^{3, 4} ในการตรวจสอบความเชื่อถือได้ของข้อมูล
และการวิเคราะห์ข้อมูล นอกจากนั้นนักวิจัย 5 คนในโครงการเป็นผู้มีประสบการณ์การทำงานวิจัยเชิงคุณภาพ
และมีผลงานตีพิมพ์เป็นที่ยอมรับในประชาคมวิจัย ส่วนนักวิจัยอีก 5 คนผ่านการฝึกอบรมการเป็นนักวิจัยเชิง
คุณภาพเบื้องต้นมาแล้ว

5. จริยธรรมการวิจัย

งานวิจัยเรื่องนี้ผ่านการพิจารณาจากคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ ของมหาวิทยาลัย
ขอนแก่น หมายเลขการอนุมัติเลขที่ HE 512065

ข้อค้นพบ

ข้อค้นพบที่สำคัญคือ ผู้ให้ข้อมูลหลักในการศึกษาครั้งนี้ ซึ่งมีทั้งผู้หญิง ผู้ชายที่มีเศรษฐกิจและสภาพ
ทางสังคมต่างกัน ได้ให้ภาพของการรับรู้สิทธิสตรีผ่านวิถีการดำเนินชีวิตในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งในที่นี้จึงนำเสนอ
ข้อค้นพบโดยนำเสนอแยกตามกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักดังนี้

1. ไทลื้อ: สิทธิเท่าเทียมแต่ "เราเป็นช้างเท้าหลัง สามีเขาเป็นช้างเท้าหน้า"

ผู้ให้ข้อมูลหลักชาวไทลื้อเห็นว่า สิทธิเป็นเรื่องที่สตรีควรได้รับจากครอบครัวและสังคม ผู้หญิงไทลื้อยกย่องให้ผู้ชายเป็นผู้นำ เนื่องจากเหตุผลเชิงชีววิทยาเป็นหลัก ดังนั้นผู้ให้ข้อมูลชาวไทลื้อจึงเห็นว่า ทุกวันนี้สิทธิผู้หญิงกับผู้ชาย "เกือบเท่ากัน" ที่สิทธิไม่เท่ากันเพราะมีสิ่งที่คุณชายทำได้ แต่ผู้หญิงทำไม่ได้ และค่าแรงของผู้หญิงน้อยกว่าผู้ชาย โดยเฉพาะเมื่อเศรษฐกิจตกต่ำ ผู้หญิงมีโอกาสถูกให้ออกจากงานมากกว่าผู้ชาย

ผู้หญิงชาวไทลื้อมีอำนาจในการจัดการกับร่างกาย เนื้อตัวของตนเองได้โดยไม่ต้องมีข้อจำกัดด้านวัฒนธรรม ประเพณี เช่น ไม่ถูกบังคับให้แต่งงาน เลือกรักใคร่ใคร่กำเนิดเอง ตัดสินใจเรื่องการมีลูกได้ ปฏิเสธการมีเพศสัมพันธ์ได้ หลังคลอดพักได้ 1-3 เดือนขึ้นอยู่กับภาวะของร่างกาย

ผู้หญิงชาวไทลื้อมีบทบาทสำคัญทั้งในพื้นที่ส่วนตัว (private area) คือครอบครัว และพื้นที่สาธารณะ (public area) คือชุมชน โดยในพื้นที่ส่วนตัวนั้นผู้หญิงมีความเข้มแข็งและเป็นผู้นำเคียงบ่าเคียงไหล่กับผู้ชาย แต่ในพื้นที่สาธารณะผู้หญิงชาวไทลื้อยังมีข้อจำกัดจากการที่ยังไม่เป็นที่ยอมรับจากผู้ชาย หรือแม้แต่จากกลุ่มผู้หญิงด้วยกัน

2. ชนเผ่าลัวะ: ผู้หญิงลัวะมีสิทธิเท่าผู้ชาย อยู่ด้วยกัน ทำงานช่วยกัน

ผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งผู้หญิง และผู้ชายเผ่าลัวะ เห็นว่าสถานะของผู้หญิงและผู้ชายของชนเผ่าลัวะไม่แตกต่างกัน ทุกบ้านทุกคนนับถือผี ทุกครอบครัวในหมู่บ้านเดียวกันใช้นามสกุลเดียวกัน และการสืบทอดตระกูลผ่านทางผู้หญิง ผู้ชายเป็นฝ่ายเข้าไปอยู่บ้านผู้หญิงเมื่อแต่งงานกัน แต่ด้วยผู้ชายมีผลกำลังทางร่างกายมากกว่า และไม่ต้องตั้งท้อง คลอดลูก และให้นมลูก ผู้ชายจึงมีเวลาสำหรับกิจกรรมในพื้นที่ทางสังคมกว้างกว่า สิทธิของผู้หญิงลัวะจึงได้รับการส่งเสริมจากพลั้งจารีต แต่ภาวะเจริญพันธุ์ของผู้หญิงทำให้ผู้หญิงเผ่าลัวะยอมรับข้อจำกัด และทำให้ตนเองขาดโอกาสบางอย่าง

ดังนั้น แม้ว่าผู้ให้ข้อมูลชนเผ่าลัวะจะบอกว่า ผู้หญิง ผู้ชายเผ่าลัวะมีสิทธิเท่าเทียมกัน แต่ในความเท่าเทียมนั้นผู้หญิงก็ยังไม่ได้รับการปกป้องสิทธิอย่างแท้จริง จึงเป็นความเท่าเทียมที่ไม่มีทางเท่าเทียม ถ้าผู้หญิงเผ่าลัวะยังไม่ได้มีส่วนร่วมในพื้นที่ทางสังคมมากกว่านี้

3. ชนเผ่าเมี่ยน: สิทธิเท่าเทียม แต่ "เขาซื้อเรามา ยังไงก็ต้องยอม"

ชนเผ่าเมี่ยนมีผู้ชายเป็นผู้สืบตระกูล ให้คุณค่ากับผู้ชายในฐานะผู้นำมากกว่าผู้หญิง ผู้หญิงมีค่าในฐานะผู้ดูแล ผู้หญิงเผ่าเมี่ยนในปัจจุบันได้รับสิทธิเพิ่มขึ้นจากความยืดหยุ่นของจารีต ประเพณี ทำให้ผู้หญิงมีโอกาสเรียนหนังสือ ได้รับการศึกษาสูง เป็นเจ้าของทรัพย์สิน แต่ความคิดที่ผู้หญิงมีสถานะต่ำกว่าผู้ชาย เพราะเป็นผู้เข้ามาอยู่บ้านของผู้ชาย ทำให้ผู้หญิงเผ่าเมี่ยนมีข้อจำกัดเรื่องความเป็นอิสระ และการปฏิเสธการร้องขอของสามี นอกจากนั้นผู้หญิงบางคนยังถูกทำร้ายทั้งทางร่างกาย และจิตใจจากสามีที่เมาสุรา ดังนั้นสิทธิสตรีของผู้หญิงเผ่าเมี่ยนแม้จะดีขึ้นแต่ก็ยังคงไม่เท่าเทียม หากสถานะของผู้หญิงในบ้านยังเป็นผู้อยู่อาศัยอยู่เช่นนี้

4. ชนเผ่าม้ง: หญิงชายไม่เท่ากัน "ผู้หญิงเหมือนนิ้วชี้ ผู้ชายเป็นนิ้วกลาง เหนือกว่านิ้วชี้"

ชนเผ่าม้งได้ชื่อว่าเป็นชนเผ่าที่มีความสามารถในการค้าขาย ทำธุรกิจต่างๆ ประสบความสำเร็จ และเป็นเจ้าของกิจการขนาดใหญ่หลายประเภท มีผู้หญิงและผู้ชายชนเผ่าม้งเป็นผู้นำในชุมชนและหน่วยงานทางราชการ ทำงานราชการ แต่เมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของหญิงชายในสังคมชนเผ่าม้ง พบว่าจารีตประเพณีดั้งเดิมของชนเผ่ามีความเข้มแข็ง มีอิทธิพลต่อความคิดเรื่องความเป็นหญิงเป็นชาย และวิถีปฏิบัติของหญิงชายในปัจจุบันอย่างมาก จารีตที่ให้คุณค่าแก่ผู้ชายในฐานะผู้สืบตระกูลไว้สูงกว่าผู้หญิงในฐานะผู้ผลิตลูก และผู้ดูแลครอบครัว สิทธิของผู้หญิงเผ่าม้งปัจจุบันเท่าเทียมผู้ชายเฉพาะโอกาสในการเรียนเท่านั้น ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว แต่ในภาพรวมโดยทั่วไปแล้ว สถานะของผู้หญิงต่ำกว่าผู้ชายทั้งด้านบทบาท การทำงาน อำนาจการตัดสินใจ และโอกาสการเข้าถึงทรัพยากร

5. กลุ่มเกษตรกรและผู้ใช้แรงงาน: ผู้ชายหาเงิน ผู้หญิงทั้งทำงานบ้านทั้งช่วยหาเงิน

ผู้ให้ข้อมูลหลักที่ไม่ใช่ชนเผ่ามีอาชีพทำนา ทำไร่ รับจ้างทั่วไป รวมทั้งงานก่อสร้างทั้งผู้หญิงและผู้ชายที่ร่วมในการศึกษาคั้งนี้ เห็นว่า สภาพร่างกายผู้ชายแข็งแรงกว่าผู้หญิง ดังนั้นงานใดที่ต้องใช้แรงจึงเป็นงานผู้ชาย บทบาทผู้นำจึงขึ้นอยู่กับกิจกรรม ทั้งผู้หญิงและผู้ชายมีบทบาทเป็นผู้นำได้ในวาระต่างๆ กัน แต่อย่างไรก็ตาม งานในพื้นที่ส่วนตักยังเป็นของผู้หญิงทั้งหมด ผู้ชายช่วยในบางโอกาส ส่วนงานในพื้นที่สาธารณะนั้นทั้งผู้หญิงและผู้ชายมีบทบาทติดเทียมกัน ด้วยความเห็นเช่นนั้นนำไปสู่การรับรู้ว่าการมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ มากหรือน้อยนั้นไม่ได้ขึ้นอยู่กับความเป็นผู้หญิง ผู้ชายเท่านั้น แต่ขึ้นอยู่กับสถานการณ์

ผู้ให้ข้อมูลหลักเห็นว่า สิทธิของผู้หญิงปัจจุบันมีมากกว่าเดิมมากในทุกเรื่อง ผู้หญิงผู้ชายต้องอยู่ร่วมกันให้เกียรติกัน แต่ผู้หญิงก็ต้องถูกทำร้ายร่างกายมากกว่าผู้ชาย ขณะที่ผู้ชายถูกทำร้ายด้วยวาจา (คำ) จากผู้หญิง และสถานการณ์นี้เป็นที่ยอมรับว่าเป็นเรื่องในพื้นที่ส่วนตัว ที่คนนอกไม่ควรยุ่งเกี่ยว

6. กลุ่มผู้พิการ: ผู้ชายเป็นผู้นำ ผู้จัดการ ผู้หญิงดูแลบ้าน

ผู้พิการที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักในการศึกษาคั้งนี้คือ ผู้พิการทางสายตา (ตาบอด) จำนวน 10 คน และผู้พิการทางการเคลื่อนไหว (แขนขาอ่อนแรง อัมพาต อัมพฤกษ์) จำนวน 10 คน ทั้งหมดมีความเห็นไปในทิศทางเดียวกันว่าผู้หญิงและผู้ชายมีบทบาทต่างกัน แต่ในความพิการก็ทำให้ผู้หญิงและผู้ชายทำงานแทนกันได้ขึ้นอยู่กับความสามารถส่วนบุคคล อย่างไรก็ตาม ผู้ชายพิการมีโอกาสดีกว่าผู้หญิงในเรื่องการทำงานหาเลี้ยงชีพ เนื่องจากร่างกายแข็งแรงกว่า ปลอดภัยจากการถูกล่วงละเมิดทางเพศและถูกกระทำรุนแรงมากกว่า ขณะที่ผู้หญิงต้องมีค่าใช้จ่ายส่วนตัวมากกว่าจึงทำให้ผู้พิการผู้หญิงต้องพึ่งพาคนอื่นมากกว่าผู้พิการผู้ชาย ผู้พิการที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักทุกคนได้รับค่าเบี้ยยังชีพ 500 บาท ถึงแม้จะไม่เพียงพอ แต่ก็ยากต่อการเรียกร้องสิ่งเหล่านี้มีผลต่อการรับรู้สิทธิสตรีและการถูกล่วงละเมิด

7. กลุ่มมุสลิม: ผู้ชายจะต้องเป็นใหญ่ทั้งในบ้านและนอกบ้าน แต่ต้องให้เกียรติผู้หญิง ห้ามรังแก

ผู้ให้ข้อมูลหลักกลุ่มนี้เป็นผู้นับถือศาสนาอิสลามที่อาศัยอยู่ในจังหวัดขอนแก่น ทั้งหมดรับรู้เรื่องสิทธิสตรี

ในมิติเพศภาวะไปในทิศทางเดียวกันว่า หลักของศาสนาถือเป็นหลักของการดำเนินชีวิตของชาวมุสลิมทุกคน และหลักศาสนาก็ให้สิทธิของผู้หญิง และผู้ชายเท่าเทียมกัน แต่หลักปฏิบัติของผู้หญิงและผู้ชายมีความแตกต่างกันบ้างเพื่อปกป้องผู้หญิงให้ปลอดภัย ผู้ชายต้องเป็นผู้นำทั้งในพื้นที่ส่วนตัว คือ ครอบครัว และพื้นที่สาธารณะ คือ สังคมนอกบ้าน ผู้หญิงเป็นผู้นำในกลุ่มผู้หญิงด้วยกันได้ แต่จะไม่ถูกยอมรับให้เป็นผู้นำของผู้ชาย ในพื้นที่สาธารณะผู้หญิงและผู้ชายแบ่งแยกพื้นที่และหน้าที่กันชัดเจน การที่ผู้หญิงจะทำบทบาทเดียวกับผู้ชายนั้น ผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งหมดเห็นว่าจะเกิดปัญหาทั้งในครอบครัวและชุมชน ดังนั้น การที่ทุกคนปฏิบัติหน้าที่ของตนตามบทบาทที่หลักทางศาสนาได้กำหนดไว้จะทำให้ครอบครัวและชุมชนอยู่กันอย่างมีความสุขและสันติ

8. กลุ่มสตรีผู้นำ และนักวิชาชีพ: เมื่อก่อนผู้ชายเป็นช้างเท้าหน้า เดียวนี้ผู้หญิงก็ทำได้...แต่หน้าบ้านเป็นผู้ชาย หลังบ้านเป็นผู้หญิง

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักซึ่งทั้งหมดมีการศึกษาระดับอุดมศึกษา ทำงานนอกบ้านในฐานะผู้ประกอบการวิชาชีพ รับรู้ถึงความเปลี่ยนแปลงของสังคมและบทบาทของผู้หญิงที่เปลี่ยนไป ผู้หญิงกลุ่มนี้เห็นว่าแม้ว่าสังคมจะเปลี่ยนไปอย่างไร ผู้หญิงก็ยังไม่เท่าเทียมกับผู้ชายในเชิงจารีต และชีวิตในบ้าน ในสังคมความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้หญิงชายไม่อยู่ในลักษณะสมดุล เพราะผู้หญิงเป็นรองผู้ชายทั้งในบ้านและนอกบ้าน มีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรได้น้อยกว่า เนื่องจากข้อจำกัดทางสังคมและแนวคิดชายเป็นใหญ่ ผู้หญิงจึงถูกละเมิด และปรับตัวต่อการละเมิดด้วยการเก็บกด ยอมรับ และเมื่อมีโอกาสก็ต้องพยายามฝ่าข้อจำกัดไปให้ได้

สรุป และข้อเสนอแนะ

1. เพศภาวะผู้หญิงและผู้ชายในกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักไม่แตกต่างจากเพศภาวะของผู้หญิงผู้ชายไทยในศตวรรษที่ 20

สรุปผลการวิเคราะห์ในภาพรวมสรุปได้ว่า ผู้ชายมีสถานะของผู้นำและผู้มีอำนาจทั้งในพื้นที่ส่วนตัวและพื้นที่สาธารณะ แม้ว่าผู้หญิงจะมีความสามารถ มีบทบาทในเรื่องเศรษฐกิจ ทั้งในระดับครอบครัว และชุมชนเพิ่มขึ้น แต่ก็ไม่ได้ทำให้ผู้หญิงยอมรับผู้หญิง หรือผู้ชายส่วนใหญ่ยอมรับผู้หญิงในฐานะผู้นำอย่างไม่มีข้อสงสัย

รัฐธรรมนูญและกฎหมายได้เปิดทางให้ทั้งผู้หญิงและผู้ชายมีโอกาส มีทางเลือกในทุกด้านอย่างเท่าเทียม ไม่มีการเลือกปฏิบัติ⁷ แต่ในวิถีชีวิตและจารีตประเพณี ผู้หญิงและผู้ชายมีข้อจำกัดทั้งทางชีววิทยา (ความแตกต่างทางกายภาพ และสรีรภาพ) ทำให้ผู้หญิงและผู้ชายไม่สามารถได้โอกาส หรือเลือกได้อย่างเป็นธรรม ในสังคมทุนนิยมที่ต้องแข่งขัน ผู้แข็งแกร่งกว่าเท่านั้นถึงจะได้โอกาสมากกว่า เมื่อผู้หญิงมีลักษณะทางกายภาพ แข็งแรงน้อยกว่าผู้ชาย มีข้อกำหนดทางจารีตประเพณีโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับบรรทัดฐานทางสังคมในเรื่องเพศ⁸ (social norms) ที่ทำให้เกิดค่านิยมทวิมาตรฐาน (double standard) นำไปสู่ความสัมพันธ์ทางเพศที่ไม่เท่าเทียม ทำให้ผู้หญิงส่วนหนึ่งขาดโอกาสพัฒนาเรียนรู้ที่จะสร้างพลังให้ตนเองเข้าถึงโอกาสได้อย่างเป็นธรรม

เป็นที่น่าสังเกตว่า ประเทศไทยมีแผนพัฒนาสตรีมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525⁹ มีองค์กรต่างๆ ทำงานด้านการพัฒนาสตรีมากมาย แต่ไม่ทำให้เพศภาวะของผู้หญิงและผู้ชายเปลี่ยนไปในทางที่ทำให้เกิดความเป็นธรรมในสังคมอย่างแท้จริง ทำให้ความเท่าเทียมของสิทธิสตรีเป็นความยากที่จะเท่าเทียม จึงเสนอให้ทบทวนวิธีการ

ดำเนินงาน วิเคราะห์แนวปฏิบัติ และหาแนวทางส่งเสริมพลังอำนาจของสตรีใหม่โดยให้มีลักษณะเฉพาะตามกลุ่มเป้าหมาย ไม่ใช่วิธีเหมาวม

2. พลังจารีตอยู่เหนือพลังใดๆ

ชนเผ่า หรือ กลุ่มวัฒนธรรมย่อยมีพลังจารีตเข้มแข็ง เช่น ชนเผ่าม้ง เผ่าเยียน และคนมุสลิม ผู้หญิงจะมีข้อจำกัดในการดำเนินชีวิตมาก และข้อจำกัดนั้นส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศวิถี (sexuality) เช่น ผู้หญิงไม่มีสิทธิปฏิเสธความต้องการทางเพศของผู้ชาย ผู้หญิงเปิดเผยตัวเองไม่ได้เนื่องจากจะไปกระตุ้นความก้ำกั้นของผู้ชาย เป็นต้น ข้อจำกัดซึ่งมีรากฐานมาจากความคิดว่าผู้หญิงเป็นวัตถุทางเพศ⁹ นี้ได้ขยายไปถึงการควบคุมการเดินทาง การเรียนรู้ และการปฏิบัติตัวอื่นๆ ทั้งในพื้นที่ส่วนตัว และพื้นที่สาธารณะ ในกลุ่มที่มีพลังจารีตเข้มแข็งนี้ พลังของกฎหมายต่างๆ ไม่สามารถเข้าไปช่วยผู้หญิงที่ถูกพลังจารีตบางอย่างละเมิดสิทธิได้

ชนเผ่าหรือกลุ่มวัฒนธรรมย่อยที่พลังจารีตยืดหยุ่น และปรับเปลี่ยนไปตามกระแสความเปลี่ยนแปลงทางสังคมมาก เช่น เผ่าละว้า คนเมืองเหนือ และคนอีสาน ผู้หญิงมีโอกาสมิ๊บมวดในหน้าที่สาธารณะในการแสดงตัวตนและความสามารถ แต่ก็ต้องพิสูจน์ความสามารถให้เหนือกว่าผู้ชายมากจึงจะได้รับโอกาส ขณะเดียวกันในพื้นที่ส่วนตัวกลับไม่ได้เปลี่ยนไปมากนัก โดยเฉพาะผู้หญิงที่แต่งงานอยู่กินกับสามี ความเท่าเทียมในพื้นที่ส่วนตัวนี้จะเกิดขึ้นได้หรือไม่ ขึ้นอยู่กับทัศนคติของผู้ชายที่เป็นสามีว่าเห็นผู้หญิงคืออะไร ดังนั้นสิทธิสตรีก็ขึ้นกับสิทธิบุรุษ เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้หญิงในกลุ่มวัฒนธรรมที่พลังจารีตยืดหยุ่นนี้ เห็นการครองตัวเป็นโสด การไม่มีพันธะผูกพันฉันท์สามีภรรยาเป็นหนทางหนึ่งในการปกป้องสิทธิ และการละเมิดสิทธิ โดยเฉพาะผู้หญิงที่มีการศึกษาสูง

มีข้อเสนอแนะว่าควรเข้าถึงพลังจารีตในวัฒนธรรมย่อยต่างๆ ส่งเสริมพลังสตรีผ่านพลังจารีต

3. การละเมิดสิทธิสตรีเกิดได้ทั้งจากการยินยอม การจำยอม การจำทน และการไม่รู้

ประเด็นการละเมิดสิทธิสตรีที่พบในการศึกษาภาคสนามครั้งนี้ ครอบคลุม 5 ด้าน คือ ด้านการมีส่วนร่วมในการบริหารและการเมือง ความรุนแรง การพัฒนาศักยภาพความสามารถและการศึกษาด้านสุขอนามัยเจริญพันธุ์ ด้านธุรกิจและด้านกฎหมาย โดยมีสาเหตุดังนี้

3.1 การยินยอม

ผู้หญิงที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักเข้าใจดีว่า ในทางกฎหมายผู้หญิงมีสิทธิเท่าเทียมชาย ทั้งเรื่องการศึกษา หน้าที่การงาน และการบริหารชุมชนบ้านเมือง แต่ผู้หญิงมักจะยินยอมไม่ใช้สิทธิอื่นๆ เพื่อคงไว้ซึ่งบทบาททางเพศ ค่านิยมของความเป็นผู้หญิงที่ดี เช่น ไม่เรียนหนังสือ เพื่อจะช่วยพ่อ-แม่ทำงาน ต้องดูแลลูก-สามีไม่มีเวลาหาความรู้เพิ่มเติม ไปไกลบ้านไม่ได้กลัวถูกนิทา เป็นต้น และผู้หญิงก็ปรับตัวให้มีความสุขกับการยินยอมนี้ไม่เห็นว่าเป็นปัญหา แต่ได้รับการยกย่อง และไม่เห็นว่าเป็นการละเมิดสิทธิแต่อย่างใด

3.2 การจำยอม

สิทธิด้านสุขอนามัยเจริญพันธุ์ถูกกล่าวถึงมากที่สุด ที่ผู้หญิงผู้ให้ข้อมูลหลักจำยอม ไม่ปฏิเสธการ

มีเพศสัมพันธ์กับสามีเมื่อตนเองไม่ต้องการ ทั้งนี้เพื่อรักษาสัมพันธ์ภาพ และป้องกันสามีไปมีภรรยาใหม่ จำยอมคุมกำเนิดเอง ด้วยความไม่ไว้วางใจผู้ชายซึ่งเห็นว่าการคุมกำเนิดเป็นความรับผิดชอบของผู้หญิง เพราะผู้หญิงเป็นฝ่ายต้องตั้งครรภ์ จำยอมเสียใจให้สามีไปมีภรรยาเพิ่มเพื่อรักษาชีวิตครอบครัว หรือเพื่อให้ได้ลูกตามต้องการ ตัวอย่างการจำยอมนี้ผู้หญิงไม่เต็มใจ แต่ต้องทำ และเห็นว่าเป็นปัญหาเฉพาะตัวไม่ถือว่าเป็นการละเมิดสิทธิ

นอกจากนั้นในกลุ่มที่พลั้งจารีตเข้มแข็ง ผู้หญิงจำยอม จำกัดการเคลื่อนไหว และอิสระในเรื่องส่วนตัว เช่น การแต่งตัว การเที่ยว การคบค้าสมาคม เพื่อให้เป็นที่ยอมรับของครอบครัวและชุมชน แม้จะเห็นว่าเป็นการละเมิดสิทธิอยู่บ้าง แต่ก็มีความสุขมากกว่าที่จะทำตามสิทธิ์แต่ชุมชนไม่ยอมรับ

3.3 การจำทน

ภาวะจำทนถูกกล่าวถึงมากในกรณีความรุนแรง ผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งผู้หญิง ผู้ชายเข้าใจดีว่าการด่าทอ ทำร้ายร่างกาย เป็นสิ่งไม่สมควรกระทำ แต่เมื่อใดที่เกิดขึ้นในพื้นที่ส่วนตัวถือเป็นเรื่องที่บุคคลภายนอกไม่สมควรยุ่งเกี่ยว นอกจากนั้นผู้หญิงที่พึ่งพาทางด้านเศรษฐกิจหรือช่วยเหลือตัวเองได้น้อย ซึ่งรวมถึงผู้พิการ ต้องจำทนต่อการเกิดความรุนแรงทั้งด้านร่างกายและจิตใจ

ผู้หญิงชนเผ่าม้ง ซึ่งอยู่ในวัฒนธรรมย่อยมีพลั้งจารีตเข้มแข็ง ให้คุณค่าผู้ชาย และกดขี่ผู้หญิง ผู้หญิงนั้นต้องจำทนอยู่ในสภาพไร้อำนาจการตัดสินใจ การต่อรองทั้งในพื้นที่ส่วนตัวและพื้นที่สาธารณะ ระดับการศึกษา หน้าที่การงาน และตำแหน่งในสังคมนอกชนเผ่า ไม่มีพลังเพียงพอที่จะช่วยให้ผู้หญิงกลุ่มนี้เรียกร้องความเป็นธรรมให้กับตนเอง เมื่อถูกบังคับให้แต่งงาน มีลูก หรือเมื่อถูกทำร้ายร่างกายและจิตใจ ผู้หญิงกลุ่มนี้รู้ว่ามีสิทธิ์ที่จะปฏิเสธ หรือฟ้องร้องเอาผิด แต่การได้รับความเป็นธรรมนั้น เมื่อต้องแลกกับการสูญเสียที่จะเกิดขึ้นแล้ว ผู้หญิงยอมจำทนรับการละเมิดสิทธินั้นด้วยความเจ็บช้ำน้ำใจ

3.4 การไม่รู้

เรื่องเศรษฐกิจและกฎหมาย เป็นเรื่องที่ผู้หญิงที่ร่วมในการศึกษาคั้งนี้ไม่รู้อีกที่สุด แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า การมีสิทธิ์ใช้ค่าน้ำหน้าว่า "นางสาว" แทน "นาง" และการใช้นามสกุลเดิม เป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวาง ซึ่งผู้หญิงบางคนเห็นว่าเป็นโอกาสของการรักษาสถานภาพส่วนตัวเท่าเทียมชาย แต่ผู้หญิงบางคนก็เห็นไม่ใช่เรื่องจำเป็นเพราะไม่ทำให้ชีวิตที่ทุกข์ยากดีขึ้น

ผู้ให้ข้อมูลหลักมีข้อเสนอเพื่อการปกป้องสิทธิสตรีดังนี้

(1) ระดับบุคคล

ผู้หญิงต้องศึกษากฎหมาย รับข้อมูลข่าวสารให้มาก และเรียกร้องสิทธิที่ทำให้ผู้หญิงพึงตัวเองได้ทางเศรษฐกิจ

(2) ระดับครอบครัว

ต้องอบรม กล่อมเกลาลูกผู้หญิง ลูกผู้ชาย ตลอดจนให้พ่อ-แม่มีบทบาทที่เป็นตัวอย่างแก่ลูก ในการเคารพสิทธิมนุษยชนอย่างเท่าเทียมกัน

(3) ระดับชุมชน

ชุมชนในที่นี้หมายถึงองค์กร กลุ่มต่างๆ ที่จะต้องดำเนินการเพื่อให้ผู้หญิงได้รับการยอมรับใน

การแสดงออกต่างๆ อย่างเท่าเทียมกับชาย ให้ความเคารพในสิทธิสตรี และความเป็นมนุษย์
ที่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้ผู้ให้ข้อมูลหลักได้เสนอวิธีการต่างๆ ดังนี้

- (3.1) ให้ผู้ชายเข้ามามีส่วนร่วม
- (3.2) สร้างความเข้มแข็งให้กลุ่ม และผู้นำที่เป็นผู้หญิง
- (3.3) ผู้มีอำนาจหน้าที่อย่างเป็นทางการต้องเข้มแข็งจริงจัง

เอกสารอ้างอิง

1. สำนักงานกิจการสตรี และสถาบันครอบครัว. แผนพัฒนาสตรีในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม
แห่งชาติ ฉบับที่ 10. กรุงเทพฯ : กระทรวงพัฒนาสังคม และความมั่นคงของมนุษย์, 2551.
2. สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว. รายงานการอนูวัติตามอนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือก
ปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบ ฉบับที่ 4-5 (ฉบับรวม). กรุงเทพฯ : กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคง
ของมนุษย์, 2550.
3. Creswell J. Research Design : Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches.
Thousand Oaks: Sage, 2003.
4. ศิริพร จิรวัดน์กุล. การวิจัยเชิงคุณภาพสำหรับวิชาชีพการพยาบาล, ขอนแก่น: ศิริภณท์ออฟเซ็ท, 2548.
5. Tashakkori A. & Teddlie C. (Ed). Principles of Mixed Methods and Multi-method Research
Design: Handbook of Mixed Methods in Social and Behavior Research. Thousand Oaks:
Sage, 2003.
6. Im Eun-Ok & Meleis AF. An International Imperative for Gender Sensitive Theory in Women's
Health. Journal of Nursing Scholarship 2001, 33 (4); 309-314.
7. สำนักส่งเสริมความเสมอภาคหญิงชาย. รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 : เรื่อง
การพัฒนาสถานภาพสตรี. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของสำนักงานคณะกรรมการและสวัสดิการครู
และบุคลากรทางการศึกษา, 2551.
8. จิตติมา ภาณุเดชะ และณัฐยา บุญภักดี. "ผู้หญิงห้ามเข้า" จารีตและความเชื่อที่ต้องอธิบาย. กรุงเทพฯ:
พีเอ็นพี กรู๊ป, 2548.
9. บุปผา ศิริวิศรี และ จรรยา เศรษฐบุตร (บรรณาธิการ). รายงานวิจัยโครงการพัฒนางานวิจัยด้าน
เพศภาวะ มิติทางเพศ และอนามัยการเจริญพันธุ์. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม
มหาวิทยาลัยมหิดล, 2545.

ผู้หญิง : กับการมีส่วนร่วมในองค์การบริหารส่วนตำบล Woman and Participation in Tambon Administrative Organization

น.ส.นิรมล ศรีธงชัย Niramol Srithongchai

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail : nirsri@kku.ac.th

บทคัดย่อ

การมีส่วนร่วมของผู้หญิงในการบริหารจัดการและพัฒนาการเมืองการปกครองทั้งในระดับประเทศและระดับท้องถิ่น เป็นก้าวสำคัญที่จะเปิดโอกาสให้ผู้หญิงแสดงศักยภาพของตนเองอย่างเต็มที่ ด้วยเหตุนี้จึงได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่องผู้หญิงกับการมีส่วนร่วมในองค์การบริหารส่วนตำบล เพื่อให้เกิดความเข้าใจในสภาพเงื่อนไขที่เอื้อและเป็นอุปสรรคต่อการเข้าเป็นสมาชิก อบต.หญิง และเพื่อหาแนวทางในการส่งเสริมการให้ผู้หญิงมีบทบาทใน อบต. เพิ่มมากขึ้น ซึ่งส่งผลต่อการเพิ่มศักยภาพของ อบต. ผลจากการศึกษาวิจัย พบว่าในสังคมชนบทยังมีแนวคิดการแบ่งบทบาทชายหญิงแบบดั้งเดิม โดยเฉพาะกลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นชาย ยังยึดติดความคิดว่าการเป็นผู้นำควรเป็นหน้าที่ของผู้ชาย แต่อย่างไรก็ตามผลจากการศึกษาพบว่าผู้หญิงมีศักยภาพสูง สามารถที่จะเป็นผู้นำที่ดีได้เพราะมีความสามารถในการประสานงาน การประชาสัมพันธ์ มีความละเอียดรอบคอบสามารถวางแผนได้ดี มีศักยภาพในการดำเนินงานพัฒนา มีความตระหนักถึงกลุ่มผู้ด้อยโอกาส ส่วนจุดด้อยในการเป็นผู้นำ คือขาดความมั่นใจ ไม่กล้าแสดงความคิดเห็น ไม่กล้าตัดสินใจ แต่ผู้หญิงจะเป็นผู้ที่รับผิดชอบในการปฏิบัติงานที่ได้รับมอบหมายให้เสร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ดังนั้นการที่จะทำให้ผู้หญิงได้มีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารองค์การส่วนท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น ควรมีการปรับเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อผู้หญิง ควรส่งเสริมเพื่อพัฒนาศักยภาพสตรี ส่งเสริมประชาสัมพันธ์ให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของ อบต. และควรมีการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อหาแนวทางเพิ่มประสิทธิภาพการทำงานของ อบต.หญิง ทำอย่างไรผู้หญิงจะได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น และควรมีการศึกษาวิจัยเพื่อหาแนวทางเพิ่มจำนวนผู้หญิงในอบต.

Abstract

Women participation in the management and development in political both national and local levels is the crucial step for to have opportunity to show their strong potential to the public. Based on the season, the project has objective to study for clarify the factors which can be obstruction and supporting to woman to be elected to as members of Tambon Administrative organization (TAO) and work performance and for identify the way to uplift woman TOA

participation and capacity which will enhance the capacity of TAO. The findings of the study indicate that in rural society, the concepts of woman are inferior to men still existing particularly among male old age people. The still regard that male should be leaders rather than female. However, it is found the woman TAO have high potential in various aspects. They can be good leader since they are good at cooperating, carrying out public relation activity, making long plan, having better skill in scrutinizing holistic view, and meticulous in working. Besides, woman has high potential in carrying out development activities. They concern about the under privileged group in the community and the sustainable development of the society. Women also have weak points. It is found those women are weak leaders in the sense that they are lack of self-confidence. They offer do not dare to speak out in the public to show their opinion and they do not dare to make decision, but they are rather good at accomplishing all the assigned tasks. So that there are various directions to the chance of females the chance of to be participated in local politic. These are including of : The revision of the point of view of society towards women. The promotion schemes to uplift woman capacity. The campaign in order to make the public understand the TAO s roles and responsibilities. The research issues in the directions such as the study to find out the directions to increase female TAOs capacity and the directions to make woman have been more accepted in the local plasticity and the directions to make woman have been more accepted in the local political sphere, and the study to find out the directions to increase the number of female in TAO.

คำสำคัญ : ผู้หญิง, Woman, การเมืองท้องถิ่น, องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)

ความสำคัญและที่มาของปัญหา

การมีส่วนร่วมของผู้หญิงในด้านการบริหารจัดการและการพัฒนาการเมืองการปกครองทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับประเทศนับเป็นก้าวสำคัญของผู้หญิงซึ่งเดิมเคยถูกกำหนดบทบาทให้เป็นผู้รับผิดชอบในครัวเรือน และร่วมทำการเกษตรในไร่นา ผู้หญิงยังมีส่วนร่วมค่อนข้างน้อยในกระบวนการตัดสินใจในการเมืองท้องถิ่น บทบาทการเมืองเป็นเรื่องของผู้ชาย¹ (Endnotes)

จุดเริ่มการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้หญิงไทย หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ปี พ.ศ. 2475 เมื่อหญิงและชายได้รับสิทธิเท่าเทียมกันในการเลือกตั้งและการลงสมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ส่วนในระดับท้องถิ่นในปี พ.ศ. 2525 กฎหมายเปิดโอกาสให้ผู้หญิงสามารถรับเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านได้เช่นเดียวกับผู้ชาย และในปี พ.ศ. 2537 รัฐสภาได้ผ่านพระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ซึ่งนับเป็นโอกาสสำคัญที่ผู้หญิงได้มีส่วนร่วมในด้านการเมืองและการพัฒนาท้องถิ่น²

ถึงแม้กฎหมายจะเปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้แสดงศักยภาพก็ตาม แต่กระนั้นผู้หญิงก็มีส่วนร่วมในระดับที่ต่ำมาก ในปี พ.ศ. 2544³ มีจำนวนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่เป็นหญิงทั้งสิ้น เพียง 41 คน จากจำนวน ส.ส. ทั้งหมด 500 คน และเป็นครั้งแรกที่ประเทศไทยมีการเลือกตั้งวุฒิสมาชิก ปรากฏว่ามี ส.ว. หญิงทั้งสิ้น 19 คน จาก ส.ว. ทั้งหมด 200 คน และจากการเลือกตั้งเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ปี พ.ศ. 2548 มีผู้หญิงผ่านเข้าไปอยู่ในสภาร้อยละ 10.6 ที่เป็นผู้หญิง และการเลือกตั้ง ส.ส. เมื่อวันที่ 23 ธันวาคม⁴ พ.ศ. 2550 พบว่า ส.ส. แบบสัดส่วนมีทั้งหมด 80 คน มี ส.ส. หญิง 6 คน คิดเป็นร้อยละ 7.5 ส.ส.แบบแบ่งเขต มีทั้งหมด 400 คน ส.ส.หญิง 49 คน

คิดเป็นร้อยละ 12.25 หากรวมจำนวน ส.ส. ในสภาฯ ทั้งหมด 480 คน มีจำนวน ส.ส.หญิงทั้งหมด 55 คน คิดเป็นร้อยละ 11.46 คน แม้เพิ่มขึ้นแต่ถือว่ายังน้อยมาก และเช่นเดียวกับระดับท้องถิ่นสัดส่วนของผู้หญิงก็น้อยกว่าผู้ชาย หรือบางพื้นที่ไม่มีสมาชิก อบต.ที่เป็นผู้หญิงเลย จากการเลือกตั้งองค์การบริหารส่วนตำบล ครั้งแรกในปี 2538 จำนวนผู้หญิงที่ได้รับเลือกตั้งทั่วประเทศมีทั้งสิ้น 2,212 คน (ร้อยละ 6.5) จากจำนวนสมาชิก อบต. ทั้งสิ้น 18,646 คน ในปี 2539 เพิ่มขึ้นเป็น 3,390 คน (ร้อยละ 7.9) จากจำนวนสมาชิก อบต. ทั้งสิ้น 42,911 คน⁵ และในปี 2551⁶ เพิ่มขึ้นเป็น 11,316 คน (ร้อยละ 13.03) จากจำนวนสมาชิก อบต. 86,816 คน ซึ่งถึงแม้ว่าจะเพิ่มขึ้นแต่เมื่อเทียบสัดส่วนแล้วก็ถือว่ายังต่ำอยู่

เมื่อมีโอกาสทางกฎหมายเปิดให้สำหรับผู้หญิง มีหลายหน่วยงานทั้งภาครัฐเอกชน องค์การพัฒนาเอกชน สถาบันการศึกษา และองค์การระหว่างประเทศ ที่ให้การสนับสนุนในรูปแบบต่างๆ เพื่อเชื้อให้ผู้หญิงได้เข้าร่วมเป็นสมาชิก อบต. เพื่อทำหน้าที่ในการกำหนดทิศทางการพัฒนาท้องถิ่นของตนให้สนองตอบกับความต้องการของชุมชน การสนับสนุนดังกล่าวจัดทำในหลายรูปแบบต่างๆ เช่น การฝึกอบรมเพื่อให้ความรู้และสร้างความมั่นใจให้กับผู้หญิง เพื่อกระตุ้นและส่งเสริมให้ผู้หญิงลงสมัครรับเลือกตั้งสมาชิก อบต. การฝึกอบรมกลยุทธ์ในการหาเสียงการสร้างเครือข่ายผู้นำผู้หญิง เช่น เครือข่ายกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และใช้เครือข่ายเป็นแกนนำในการกระตุ้น และส่งเสริมให้ผู้หญิงมีส่วนร่วมในด้านการเมืองการปกครองท้องถิ่น ในบางพื้นที่องค์กรพัฒนาเอกชนร่วมรณรงค์ในชุมชนเพื่อกระตุ้นและสร้างความมั่นใจให้กับผู้หญิงที่มีความพร้อมลงสมัครรับเลือกตั้งสมาชิก อบต. รวมทั้งสนับสนุนการทำงานของสมาชิก อบต. ที่เห็นความสำคัญของการส่งเสริมศักยภาพผู้หญิง ซึ่งจากความพยายามดังกล่าวผู้หญิงยังคงก้าวสู่การเมืองท้องถิ่นได้น้อยมาก ดังนั้นความพยายามในการสนับสนุนให้ผู้หญิงมีส่วนร่วมใน อบต. คงไม่สิ้นสุดแค่การสร้างโอกาสและเงื่อนไขเพื่อให้ผู้หญิงได้รับเลือกเป็นสมาชิก อบต.แต่คงต้องมีการศึกษาปัจจัยอื่นๆ เข้ามาเสริมด้วย เช่น ทักษะคติของคนในชุมชนที่มีสิทธิในการเลือกตั้ง ว่ามีแนวคิดอย่างไรต่อผู้หญิงที่เขาจะเลือกมาเป็นผู้นำ หรือผู้นำลักษณะไหนที่เขาสามารถยอมรับและเชื่อถือได้ ซึ่งเป็นปัจจัยหรือแนวทางที่สำคัญในการที่จะผลักดันให้ผู้หญิงพัฒนาความสามารถเพื่อเป็นที่ยอมรับในชุมชน และนอกจากนี้ยังต้องมีการส่งเสริมให้ผู้หญิงที่ได้รับเลือกให้เข้าไปทำงานใน อบต. สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ และสอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของชุมชน นับเป็นเรื่องที่สำคัญซึ่งทำให้ชุมชนประจักษ์ในศักยภาพและยอมรับในความสามารถของผู้หญิง

วัตถุประสงค์

เพื่อประมวลองค์ความรู้เรื่องผู้หญิงกับการมีส่วนร่วมในการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเมืองท้องถิ่น และศึกษาสภาพเงื่อนไขที่เอื้อและเป็นอุปสรรคต่อการเข้าเป็นสมาชิกและต่อการทำงานของสมาชิก อบต. ผู้หญิง เพื่อหาแนวทางในการส่งเสริมให้ผู้หญิงมีบทบาทใน อบต. เพิ่มมากขึ้น

ระเบียบวิธีวิจัย

สำหรับวิธีวิจัยที่ใช้ในการศึกษาค้นครั้งนี้ประกอบด้วย วิธีประเมินสภาวะชุมชนแบบเร่งด่วน (Rapid Rural Appraisal : RRA) เพื่อเลือกพื้นที่ศึกษา ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพโดยเน้นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key

informants interview) โดยใช้วิธีสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (semi-structured) และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์ผู้นำในชุมชนทั้งชายและหญิง ผู้นำกลุ่มต่างๆ รวมทั้งการสนทนากลุ่ม (Focus group discussion) ซึ่งประกอบไปด้วย อบต.ทั้งหญิงและชาย ผู้นำชุมชน ตัวแทนผู้สูงอายุ กลุ่มแม่บ้านและเยาวชน เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจสภาพเงื่อนไขและสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ที่มีผลต่อการได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิก อบต. ของผู้หญิงและบทบาทของผู้หญิงในฐานะที่สมาชิก อบต.

ขอบเขตและการเลือกพื้นที่วิจัยครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้เลือก อบต. ในพื้นที่ที่เป็นผู้หญิงอย่างน้อย 2 คน ขึ้นไป โดยเลือก อบต. ในเขตใกล้เคียงที่มีรายได้เกินกว่า 3 ล้านบาทต่อปี คือ อบต. ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น และ อบต. ที่มีรายได้ไม่เกิน 3 ล้านบาทต่อปี คือ อบต. ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด

กรอบการศึกษาวิจัย

1) ศึกษาองค์การ/กลุ่มกิจกรรมต่างๆ และผู้นำในบริบทของชุมชน ในประเด็น การพัฒนาของชุมชน ด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการเมือง ที่สัมพันธ์กับการการเกิดขึ้นขององค์กรชุมชนและบทบาทของผู้นำชุมชน กระบวนการดำเนินงานขององค์กร/กลุ่มกิจกรรมต่างๆ ในชุมชน กิจกรรมขององค์กรในการสนับสนุนและส่งเสริมให้ผู้หญิงมีบทบาทในด้านการพัฒนาชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งใน อบต. กระบวนการการทำงานของผู้นำชุมชน (ทั้งหญิงและชาย) สภาพเงื่อนไขที่มีผลต่อการทำงานของผู้นำ ทักษะและแนวทางในการสนับสนุนให้ผู้หญิงมีบทบาทด้านการพัฒนาชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งใน อบต. รวมทั้งศึกษาโครงสร้างอำนาจ เครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มคนต่างๆ ในชุมชน ความเชื่อมโยงกับภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่รัฐ นักพัฒนา นักธุรกิจท้องถิ่น นักการเมืองท้องถิ่น เครือข่ายความสัมพันธ์นี้มีผลอย่างไรต่อการเอื้อ หรือเป็นข้อจำกัดในการเข้าสู่ตำแหน่งสมาชิก อบต. ของผู้หญิงและต่อการทำหน้าที่ของผู้หญิงในฐานะเป็นสมาชิก อบต.

2) วิเคราะห์กระบวนการเข้าสู่ตำแหน่งและการทำงานของผู้นำใน อบต. โดยการศึกษากลยุทธ์ในการหาเสียงของผู้หญิงที่ได้รับเลือกเป็นสมาชิก อบต. ปัญหาและข้อจำกัดที่ผู้หญิงเผชิญในการลงสมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภา อบต. และการหาเสียง สภาพเงื่อนไขที่เอื้อให้ผู้หญิงได้รับเลือกเป็นสมาชิก ศึกษาบทบาทของผู้หญิงในฐานะสมาชิก อบต. ว่ามีวิธีการทำงานอย่างไร เนื้อหางานที่ผู้หญิงทำ มีความเหมือนหรือแตกต่างจากสมาชิก อบต. ที่เป็นชายหรือไม่อย่างไร และในสภาพเงื่อนไขหรือยุทธวิธีใด ที่ผู้หญิงสามารถมีบทบาทในการเมืองปกครองท้องถิ่นพร้อมๆ กับการทำหน้าที่รับผิดชอบในครัวเรือน ศึกษากลุ่มหรือองค์กรในชุมชนมีบทบาทในการสนับสนุนให้ผู้หญิงได้รับเลือกเป็นสมาชิก อบต. และสนับสนุนการทำงานของสมาชิก อบต. ผู้หญิงหรือไม่ อย่างไร ภายใต้เงื่อนไขใด รวมทั้งปัจจัยที่เอื้อและเป็นข้อจำกัดต่อการทำงานของผู้นำที่เป็นสมาชิก อบต.

3) วิเคราะห์แนวทางในการเสริมบทบาทการมีส่วนร่วมของผู้หญิงที่เป็นสมาชิกใน อบต. ความคิดเห็นของผู้หญิงที่เป็นสมาชิก อบต. ต่อบทบาทของตนเองที่ผ่านมาและแนวทางการทำงานในอนาคต รวมทั้งการสนับสนุนที่จะช่วยให้สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ความคิดเห็นของผู้นำชุมชนและชาวบ้านทั่วไป ทั้งหญิงและชายต่อบทบาทของสมาชิก อบต. โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมาชิกที่เป็นผู้หญิงเท่าที่ผ่านมาและแนวทางการทำงานในอนาคต

และนอกจากการศึกษาในพื้นที่แล้ว ยังได้มีการศึกษาข้อมูลองค์ความรู้ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งติดตามข่าวสารเกี่ยวกับผู้หญิงกับการเมือง ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับประเทศอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน เพื่อพัฒนาการของผู้หญิงกับการเมืองว่ามีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร ทั้งด้านจำนวนและบทบาทของผู้หญิงที่ก้าวสู่การเมืองทั้งในระดับท้องถิ่นหรือระดับประเทศ และหลังจากที่โครงการสิ้นสุด ผู้วิจัยได้ยังคงติดตามความเคลื่อนไหวการเมืองท้องถิ่นในพื้นที่ที่เคยศึกษา เพื่อดูว่าหลังการหมดวาระแล้ว และมีการเลือกตั้งใหม่ มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร

ผลการศึกษาพบว่า

1) โอกาสของผู้หญิงกับการก้าวเข้าสู่การเมืองนั้นค่อนข้างมีข้อจำกัด ความเป็นเพศหญิงมักจะถูกมองว่าเป็นอุปสรรคในการก้าวเข้าสู่การเมืองระดับต่างๆ แม้แต่ระดับชาติ หลายพรรคการเมืองวางนโยบายส่งเสริมผู้หญิงให้มีส่วนร่วม แต่แท้ที่จริงแล้วในทางปฏิบัติกลับไม่ให้ความสำคัญกับผู้สมัครหญิง การเลือกตั้งแบบบัญชีรายชื่อ (Party list) หรือการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร นักการเมืองชายได้รับเลือกตั้งมากกว่าหญิง ปรากฏการณ์ของการเมืองในท้องถิ่นก็ไม่แตกต่างกันนักกับการเมืองระดับชาติ ผู้หญิงได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิก อบต. ในสัดส่วนที่น้อยกว่าผู้ชายหลายเท่า การเข้ามามีบทบาทใน อบต. ของสตรีทั้ง 2 พื้นที่นั้นถูกจำกัดด้วยเงื่อนไขการดำเนินชีวิตอยู่หลายประการ อาทิ หน้าที่ความรับผิดชอบของผู้หญิงที่สังคมกำหนดการยอมรับของชุมชนและสังคมในความสามารถของผู้หญิง รวมทั้งความตระหนักในศักยภาพและความมั่นใจในตัวเองของผู้หญิงเองด้วย และยังพบว่ามีคนบางกลุ่มในชุมชนเช่นกลุ่มผู้สูงอายุ ซึ่งมีจำนวนมากในชุมชนยังมีทัศนคติต่อผู้หญิงว่า ไม่เหมาะสม เพราะถ้าหากมีเหตุการณ์จำเป็นในยามจำเป็น ผู้หญิงก็ไม่เหมาะสมในการไปร่วมประชุม บางทีก็ขึ้นบ้านโน้น ลงบ้านนี้ ทำให้ดูไม่ดี อาจถูกครหาจากคนที่ไม่เข้าใจได้นอกจากนั้นยังระบุว่าผู้หญิงมีความคล่องตัวน้อยเมื่อเทียบกับผู้ชาย

สำหรับโอกาสเพิ่มสัดส่วนสมาชิก อบต. หญิง ค่อนข้างน้อย เนื่องจากเมื่อหมดวาระลงและเลือกตั้งใหม่ ปรากฏว่าผู้หญิงส่วนหนึ่งที่เคยเป็นสมาชิกก็ไม่ลงสมัคร และในส่วนที่ลงสมัครก็ไม่ได้รับการเลือกตั้ง ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะคนในชุมชนเห็นว่าผู้นำที่เป็นผู้หญิงยังไม่ได้เป็นไปดังที่คาดหวังไว้ ความสามารถปฏิบัติหน้าที่ยังไม่โดดเด่น หรือดีพอที่จะเลือกเข้าไปใหม่ อาจเป็นเพราะช่วงที่ผ่านมาผู้หญิงยังไม่ได้ดึงศักยภาพออกมาอย่างเต็มที่ ซึ่งจะเห็นได้จากการแบ่งบทบาทหน้าที่ผู้หญิงมักได้บทบาทเชิงสนับสนุนมากกว่าที่จะเป็นบทบาทหลัก ประกอบกับการขาดประสบการณ์ทางด้านการเมือง เมื่อเลือกตั้งใหม่จึงหันไปเลือกผู้ชายแทนหรือผู้หญิง เพราะคาดหวังว่าคนใหม่อาจจะทำงานได้ดีกว่าคนเดิม ดังนั้นโอกาสที่ผู้หญิงจะเข้ามาเพิ่มขึ้นจึงน้อยลง

2) ลักษณะของผู้นำที่เป็นสมาชิก อบต. ที่พึงประสงค์

- ความเห็นของคนรุ่นใหม่ในชุมชน คือกลุ่มเยาวชนทั้งหญิงและชาย ควรมีความสมบัติที่สำคัญ ได้แก่ มีความสามารถ กล้าคิดกล้าทำ มีประสบการณ์และมีความสามารถในการบริหาร ต้องเป็นคนที่เสียสละเพื่อส่วนรวม ใจกว้างและมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี ไม่จำกัดว่าเป็นเพศใด

- ความเห็นจากกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้สูงอายุทั้งหญิงและชายระบุว่า การที่จะเลือกผู้นำจะดูจากผลงานที่ผ่านมาว่าเป็นคนเสียสละ ช่วยงานกุศลหรือช่วยเหลือชุมชนหรือเปล่า รวมทั้งดูพฤติกรรมส่วนตัว และจะดูผลงานเก่าที่ผ่านมา ถ้ามีผลงานแต่ไม่มีมนุษยสัมพันธ์กับชาวบ้านอาจทำให้ชาวบ้านขาดศรัทธา เพราะบางคนเมื่อได้รับเลือกแล้วพฤติกรรมเปลี่ยนไป คนเข้าหายากทำให้คนไม่พอใจ ก็จะไม่เลือก
- สำหรับกลุ่มที่เลือกผู้หญิงได้ให้เหตุผลว่า ผู้หญิงที่ได้รับการเลือกเป็นผู้หญิงที่ทำงาน มีความสามารถในการรวมกลุ่มทำกิจกรรม ทำให้สมาชิกในกลุ่มมีความสามัคคี ชยันและมีความพร้อมเพรียงกัน จึงอยากสนับสนุน

3) ปัจจัยในการได้รับเลือกให้เป็นสมาชิก อบต.

การได้รับคัดเลือกให้เป็นสมาชิก อบต.ทั้งหญิงและชายไม่แตกต่างกัน กล่าวคือ **เครือข่ายเดิมมีส่วนอย่างมาก** เงินก็มีส่วน ถึงแม้จะดูเรื่องผลงานเป็นหลัก แต่ถ้ามีผลงานเท่าๆ กัน คนที่มีญาติมากและมีเงินก็จะได้เปรียบ แต่ระหว่างญาติกับเงิน ญาติจะสำคัญกว่า

4) การปฏิบัติงานในหน้าที่

หลังจากที่ผู้หญิงได้รับเลือกให้มีโอกาสเข้ามีส่วนร่วมในการบริหารท้องถิ่น เมื่อปฏิบัติงานได้ระยะหนึ่งคนในชุมชนเห็นว่า **ผู้หญิงมีบุคลิกลักษณะที่โดดเด่น** คือ มีความสามารถในการมองภาพมองประเด็นต่างๆ ได้กว้างและละเอียดรอบคอบ สามารถวางแผนงานได้ดี ตระหนักถึงกลุ่มผู้ด้อยโอกาสเช่นกลุ่มเด็กและสตรี มองหาอาชีพใหม่ๆ ให้กับชุมชนซึ่งจะส่งผลให้การพัฒนาท้องถิ่นเป็นไปอย่างยั่งยืน นอกจากนี้ยังมีความสามารถในการประสานงาน การประชาสัมพันธ์ ส่วนข้อจำกัดของผู้หญิงในการเป็นผู้นำ พบว่า ผู้หญิงยังขาดความมั่นใจ ยังแสดงความคิดเห็นน้อย และไม่กล้าตัดสินใจ อาจเนื่องมาจากผู้หญิงในชนบทยังถูกเลี้ยงดูให้เป็นแม่บ้านบ้านเรือน ซึ่งงานเหล่านี้ไม่เอื้อให้เป็นคนกล้าคิดกล้าพูดในที่สาธารณะ ส่วนข้อคิดเห็นจากผู้นำชายส่วนหนึ่งที่มีโอกาสร่วมงานกับสมาชิก อบต. ผู้หญิงมองว่า ผู้หญิงยังขาดความกล้าคิด กล้าทำ กล้าแสดงออก โดยสังเกตเวลาประชุมบางคนก็ไม่ค่อยพูด ไม่ค่อยแสดงความคิดเห็นและมีข้อจำกัดในการทำงาน แต่อย่างไรก็ตาม ผู้หญิงจะเก่งในทางปฏิบัติงานที่ได้รับมอบหมายให้เสร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี นอกจากนี้พบว่า มีสมาชิก อบต. ผู้หญิงบางคนมีปัญหาคนในครอบครัวไม่เข้าใจ เพราะเมื่อเข้าไปทำงานในส่วนนี้เวลาที่จะอยู่กับครอบครัวก็น้อยลง เวลาไม่แน่นอน ทำให้พ่อบ้านไม่พอใจ จึงทำให้ทำงานในหน้าที่ดังกล่าวไม่เต็มที่และไม่มีความสุขในการทำงาน ดังนั้นเมื่อหมดวาระจึงไม่ลงสมัครเลือกตั้งอีก

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การพัฒนาและการปรับบทบาทภาพผู้หญิงสู่บทบาททางการเมืองท้องถิ่น จากเดิมที่ผู้หญิงทั้งในเขตเมือง และเขตชุมชนชนบทที่คล้ายคลึงกัน คือ มีหน้าที่ทำงานบ้าน ดูแลคนในครอบครัว และมีส่วนร่วมในการผลิตทางการเกษตร ทำนา ทำไร่ และปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอผ้า ต่อมาประมาณ 20-30 ปีที่ผ่านมา ความเจริญในด้านต่างๆ ทั้งด้านคมนาคม การศึกษาและการสื่อสารต่างๆ หลังไหลเข้าชุมชน ส่งผลให้ผู้หญิงได้รับการศึกษาเท่าเทียมชาย ผู้หญิงมีความมั่นใจในตนเองมากยิ่งขึ้น ปัจจุบันนอกจากจะมีหน้าที่ดังกล่าวแล้วยังมีบทบาทด้านเศรษฐกิจ คือ เป็นหนึ่งกำลังสำคัญที่ช่วยหาเงินเลี้ยงครอบครัว และเริ่มมีความสนใจทางด้าน

การเมือง ซึ่งกิจกรรมดังกล่าวผู้ชายได้เข้ามามีบทบาทอย่างเนิ่นนานมาแล้ว และสำหรับประเทศไทยประมาณ 20 กว่าปีเท่านั้นเองที่ผู้หญิงเพิ่งได้สิทธิเป็นผู้นำท้องถิ่นได้ คือเป็นผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนัน ทั้งที่กฎหมายให้ผู้หญิงมีสิทธิเท่าเทียมชายได้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 ดังนั้นเมื่อเทียบกับผู้ชายจึงถือว่าเป็นระยะน้อยมากกับการพัฒนาการด้านการเมืองของผู้หญิง

จากการศึกษาในพื้นที่ทั้ง 2 พื้นที่ พบว่ากว่าผู้หญิงจะเริ่มสนใจเข้ามามีบทบาททางการเมืองอย่างจริงจัง หลังจากที่ต้องดูแลครอบครัว เลี้ยงลูกจนโตสามารถช่วยเหลือตัวเองได้ จึงจะเริ่มมีบทบาทในชุมชนโดยเข้าร่วมทำงานหรือกิจกรรมในกลุ่มก่อน และก็พัฒนาเข้ามามีบทบาทด้านการเมือง ทำให้หลายคนกว่าจะได้มาทำงานการเมืองก็อายุมากแล้ว บางคนเพิ่งเข้ามาเป็นสมาชิก อบต. ครั้งแรก แต่เมื่อถามถึงอนาคตทางการเมือง ถ้าหมดวาระลงแล้วจะสมัครรับเลือกอีกหรือไม่ ก็ได้รับคำตอบว่าไม่หรือไม่แน่ใจเพราะอายุมากแล้วอยากพักผ่อน ดังนั้น ถ้าหากต้องการให้ผู้หญิงเห็นความสำคัญการมีส่วนร่วมในท้องถิ่นและสามารถปฏิบัติงานให้เป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน ควรมีแนวทางในการส่งเสริมหรือ สนับสนุน ดังนี้

1) **ปรับเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อผู้หญิง** เพราะจากการศึกษาข้อมูลจากเอกสารพบว่าสถานภาพของผู้หญิงได้รับการพัฒนาอย่างชัดเจนในหลายปีที่ผ่านมา แต่ทัศนคติของสังคมที่มีต่อผู้หญิง ยังคงเปลี่ยนแปลงอย่างเชื่องช้า คนในสังคมชนบทส่วนหนึ่งยังมีแนวคิดการแบ่งบทบาทชายหญิงแบบดั้งเดิม คนในสังคมไม่นับถือที่คิดว่าผู้หญิงเหมาะกับงานบ้านเท่านั้น สำหรับกลุ่มที่ไม่เห็นด้วย ยังคงยึดติดกับความคิดดั้งเดิมในแบบสังคมที่ผู้ชายเป็นใหญ่ โดยเห็นว่าผู้หญิงควรอยู่ในครัว อยู่ในบริเวณบ้าน ส่วนผู้ชายอยู่นอกบริเวณบ้าน ดังนั้นการเป็นผู้ใหญ่ชุมชนควรเป็นหน้าที่ของผู้ชายมากกว่าผู้หญิง เหตุผลที่ทำให้คิดเช่นนั้นเพราะห่วงความปลอดภัยของผู้หญิงในการปฏิบัติงาน โดยเฉพาะช่วงที่ต้องทำงานกลางคืน ธรรมชาติผู้หญิงมีความอ่อนไหว อ่อนแอ ต้องพึ่งพิงผู้อื่น ผู้หญิงเหมาะที่จะทำงานระดับกลุ่มหรือกิจกรรมกลุ่มมากกว่าการเป็นผู้นำชุมชน เพราะหากเป็นผู้ใหญ่ชุมชน ผู้หญิงทำอาจดูไม่เหมาะสม ทัศนคติแบบนี้ทำให้เกิดปัญหาและอุปสรรคสำคัญต่อการพัฒนาและโอกาสที่ผู้หญิงจะประสบความสำเร็จที่จะมีส่วนร่วมในการเมืองท้องถิ่น รวมไปถึงระดับประเทศเพราะกลุ่มคนที่มีความคิดคล้ายกันนี้คงมีอยู่ในเกือบทุกชุมชน ซึ่งผลจากการเลือกตั้งระดับประเทศที่ผ่านมา ผู้หญิงได้รับเลือกเข้าเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรหรือวุฒิสมาชิก ถึงมีจำนวนน้อยและไม่เพิ่มขึ้นเลย ปრაกฏการณ์นี้สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติที่มีต่อผู้หญิง ซึ่งกระบวนการปรับเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อผู้หญิงนับว่าเป็นประเด็นที่ท้าทายอย่างยิ่ง เพราะจะต้องมีการปรับเปลี่ยนความคิดพื้นฐานในเรื่องเท่าเทียมกันระหว่างหญิงชาย ตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ทั้งในสถาบันครอบครัว และในโรงเรียน เช่น การแบ่งงานทำ การแยกบทบาทหน้าที่ชาย หญิง คงต้องเปลี่ยนไปจากเดิม

2) **การส่งเสริมเพื่อพัฒนาศักยภาพ** หน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้องควรจะมียุทธศาสตร์ในการรณรงค์ให้ความรู้ ความคิดเพื่อกระตุ้นให้ผู้หญิงได้ก้าวออกจากบทบาทเดิมๆ มาสู่บทบาทหน้าที่ใหม่ กล้าที่จะเสนอตัวรับใช้สังคม มีส่วนร่วมในการตัดสินใจหรือการบริหารในชุมชน และจะต้องไม่ย่อท้อต่ออคติต่างๆ สร้างความกล้าให้กับตัวเองในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นการกล้าคิด กล้าทำ และกล้าในการลงมือปฏิบัติ เพื่อพิสูจน์ให้ทุกคนได้เห็นว่าผู้หญิงมีศักยภาพและความสามารถสูงเท่าเทียมชาย นอกจากนี้ ควรจะกระตุ้นผู้หญิงให้มีความกระตือรือร้นในการเข้าร่วมกลุ่มให้มากกว่าเดิม เพื่อเป็นการรวมพลัง ร่วมมือกันทำงานส่งเสริมให้มีกำลังมาก

ขึ้น ขณะเดียวกันก็ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความสามัคคีไม่แตกแยกกัน ช่วยกันสนับสนุนให้ผู้หญิงได้ลงสมัครรับเลือกและเลือกให้ผู้หญิงเป็นผู้นำมากขึ้น ซึ่งจากการศึกษาพบว่าหลายคนที่ได้รับการเลือกตั้ง เพราะได้รับความสนับสนุนจากสมาชิกกลุ่มสตรี กลุ่มแม่บ้าน และ อสม. เป็นหลัก

3) การศึกษามีส่วนผลักดันให้เกิดความมั่นใจในการบริหาร จากการศึกษาทั้ง 2 พื้นที่ พบว่าสมาชิก อบต. หญิงที่ประสบความสำเร็จเป็นที่ยอมรับ จะเป็นบุคคลที่มีการศึกษา ดังนั้น สมาชิก อบต. ที่เป็นผู้หญิงหลายคนเมื่อได้รับเลือกแล้วก็จะเรียนต่อควบคู่ไปด้วย บางคนกำลังจะจบการศึกษาระดับปริญญาตรี

4) การส่งเสริมประชาสัมพันธ์เพื่อให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของ อบต. เพราะการปกครองท้องถิ่นโดยประชาชนเป็นเรื่องใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศไทย หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรส่งเสริมการประชาสัมพันธ์ให้ความรู้ ไม่เฉพาะเพียงสมาชิก อบต. เท่านั้น แต่ควรจะต้องรวมถึงประชาชนทั่วไปในชุมชนด้วย เพราะควรให้ความรู้แก่ประชาชนว่าตนมีสิทธิในการตรวจสอบการดำเนินงานของ อบต. อย่างไร เพื่อเสริมสร้างการพัฒนาให้มีประสิทธิภาพอย่างยั่งยืนต่อไป

5) และที่สำคัญก็คือผู้หญิงเองที่จะลงสมัครเป็นสมาชิกจะต้องคิดให้มากกว่าชายโดยเฉพาะเรื่องความพร้อมที่จะแบกรับภาระเพิ่ม เพราะเมื่อผู้หญิงคิดจะก้าวสู่การเมือง นั้นหมายความว่าต้องแบกรับงานสองด้านคือ ต้องรับผิดชอบด้านครัวเรือนที่ดูเหมือนว่าเป็นสิ่งที่คู่ไปกับผู้หญิง และผู้หญิงก็ยินดีที่จะรับผิดชอบหน้าที่ถึงจะมีบทบาทอื่นเพิ่มขึ้นก็ตาม ดังนั้น จำเป็นต้องได้รับการสนับสนุน และความเข้าใจจากสมาชิกในครอบครัว ถึงจะมีความสุขในการทำงาน และยืนหยัดยาวนาน ในการทำงานด้านการเมือง

6) ข้อเสนอแนะด้านการวิจัย

- ควรทำการศึกษา หามาตรการ ในการกำหนดจำนวนหรือสัดส่วนที่เหมาะสมสำหรับที่นั่งของผู้หญิงในสภาองค์การบริหารส่วนตำบล ทั้งเพื่อเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้ามามีบทบาทเพิ่มมากขึ้น และเป็นการกระตุ้นให้ผู้หญิงตื่นตัว และสามารถวางแผนเพื่อเตรียมตัว พัฒนาตัวเองที่จะลงเลือกตั้งได้ตั้งแต่ระยะยาว เพราะมีความหวังและโอกาสที่มากยิ่งขึ้น

- ควรมีการขยายพื้นที่การศึกษาวิจัยออกไป เพราะบริบทของแต่ละพื้นที่แตกต่างกัน เช่น ความเชื่อ ศาสนา วัฒนธรรม เชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ อาชีพ ซึ่งทำให้ปัจจัย เงื่อนไขต่างๆ แตกต่างกันไป ดังนั้นเพื่อความเหมาะสมสำหรับการสนับสนุน หรือส่งเสริมพัฒนาผู้หญิงในแต่ละพื้นที่ ย่อมแตกต่างกันไป

เอกสารอ้างอิง

- 1 วิไลวัจน์ กฤษณะภูติ. "สตรีไทยกับการปฏิรูปทางการเมือง" ใน เวทีสตรีอีสาน: การเมืองกับการพัฒนาสตรีอีสาน 2540
- 2 โกวิทย์ พวงงาม และปรีดี โชติช่วง "อะไร ทำไม อย่างไร อบต." บริษัทสำนักพิมพ์วิญญูชน จำกัด, 2543
- 3 ศูนย์สตรีศึกษาและคณะสังคมศาสตร์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. "ผู้หญิงกับการทำงาน" ในจุลสารสตรีศึกษา.ปีที่ 14 ฉบับที่ 2 ก.ค.-ธ.ค. 2544
- 4 ปลุกฝังภาวะผู้นำของผู้หญิง <http://www.kriengsak.com>

- 5 กระทรวงมหาดไทย,อ้างใน Thomson,1997 ; 13
- 6 สถิติ/ข้อมูลหญิงชาย ,การบริหารและการเมืองระดับท้องถิ่น สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา เรียบเรียงจากกองการเจ้าหน้าที่ กรมการปกครองสำนักบริหารการปกครองท้องถิ่น กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย

.....

สถานการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก ในประเทศไทย

รศ.พญ.ศรีเวียง ไพโรจน์กุล

ภาควิชากุมารเวชศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail: srivieng@kku.ac.th

บทนำ

ปัญหาการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก รวมถึงปัญหาพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมในเด็กวัยรุ่น เป็นปัญหาที่มีความรุนแรงในระดับสูง ขนาดความรุนแรงของปัญหาในประเทศไทยยังไม่สามารถประเมินได้อย่างแน่ชัด ตัวเลขของอุบัติการณ์ต่างๆ ส่วนใหญ่ได้มาจากหน่วยงานคุ้มครองเด็ก ซึ่งมีรายละเอียดของการเก็บข้อมูลแตกต่างกัน การวางแผนกลยุทธ์เพื่อการคุ้มครองเด็กจำเป็นต้องมีฐานข้อมูลที่ถูกตั้งคำถามที่สามารถทำให้เห็นขนาดและชนิดของปัญหา รวมถึงปัจจัยเสี่ยงต่างๆ เพื่อนำมาใช้ในการวางแผนการป้องกัน การศึกษาทางระบาดวิทยาของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กในจังหวัดขอนแก่นแสดงให้เห็นถึงขนาด ชนิดของปัญหา และปัจจัยเสี่ยง ซึ่งทำให้เห็นภาพรวมของปัญหานี้ในประเทศไทย ระบบคุ้มครองเด็กในประเทศไทย

ผลการวิจัย

ชุดโครงการการศึกษาทางระบาดวิทยาของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กและพฤติกรรมเสี่ยงของเด็กในจังหวัดขอนแก่นและการพัฒนาระบบคุ้มครองเด็ก

อุบัติการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก

การศึกษาทางระบาดวิทยาของการทารุณกรรมทอดทิ้งเด็กในจังหวัดขอนแก่น¹ โดยการเปรียบเทียบอุบัติการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กจากการรวบรวมรายงานของศูนย์พึ่งได้ทุกแห่งในจังหวัดขอนแก่น² เทียบกับอุบัติการณ์ที่เกิดขึ้นจริงจากการศึกษาแบบติดตามไปข้างหน้าในชุมชนในจังหวัดขอนแก่น³ พบว่าอุบัติการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กจากศูนย์พึ่งได้ในจังหวัดขอนแก่นในปี พ.ศ. 2549 พบ 0.62/1000 ในขณะที่พบอุบัติการณ์ในชุมชน 232/1000 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าทุก 1 กรณีที่พบเด็กถูกทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งที่มารับบริการที่ศูนย์พึ่งได้ เราจะพบว่ามีเด็กที่ถูกกระทำทารุณอยู่ในชุมชนถึง 379 กรณี ดังนั้นรายงานอุบัติการณ์จากศูนย์พึ่งได้ทั้งประเทศในปี 2549 ซึ่งพบมีเด็กถูกกระทำทารุณ 7,164 ราย⁴ อาจอนุมานได้ว่าในแต่ละปีมีเด็กถึง 2.7 ล้านคนที่ถูกกระทำทารุณและละเลยทอดทิ้ง ตัวเลขดังกล่าว

ช่วยสะท้อนให้เห็นถึงขนาดของปัญหา ซึ่งจำเป็นต้องได้รับการแก้ไขอย่างรีบด่วน การศึกษาหาความชุกของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งโดยศึกษาในบริบทการรับรู้ของเด็กน่าจะเป็นตัวเลขที่ทำให้เห็นภาพจนถึงขนาดของปัญหาที่ชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะการศึกษาอุบัติการณ์โดยการรับรายงานหรือการเฝ้าระวังเป็นการศึกษาที่รับรู้โดยองค์กรหรือผู้พบเห็น แต่การศึกษาความชุกจากการรับรู้ของเด็ก จะมีการเฝ้าระวังที่เด็กถูกกระทำโดยไม่มีผู้รู้เห็น รวมถึงเป็นการรับรู้ของเด็กเองซึ่งผู้อื่นอาจไม่รับทราบ แม้กระทั่งตัวผู้กระทำเองก็อาจไม่ทราบว่าได้กระทำการทารุณกรรมต่อเด็ก ซึ่งกรณีดังกล่าวมักพบในกรณีการทารุณกรรมจิตใจ การศึกษาการรับรู้ของเด็กกรณีถูกทารุณกรรมหรือละเลยทอดทิ้งโดยสอบถามจากตัวเด็กโดยใช้แบบสอบถาม⁵ พบความชุกร้อยละ 62.7 ในขณะที่การสอบถามการรับรู้ภาวะดังกล่าวในผู้ปกครองพบเพียงร้อยละ 46.5 ดังนั้นการศึกษาด้วยวิธีการดังกล่าวจึงช่วยให้เห็นปัญหาในขอบเขตที่กว้าง

ชนิดของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก

การศึกษาทางระบาดวิทยาเพื่อดูชนิดของการทารุณกรรมทอดทิ้งเด็ก¹ พบว่าเด็กเล็กมักถูกทารุณกรรมร่างกายและถูกละเลยทอดทิ้งมากกว่าเด็กโต ซึ่งสอดคล้องกับรายงานในต่างประเทศ ทั้งนี้เด็กเล็กยังมีความพึ่งพิงสูง จึงมีโอกาสถูกละเลยทอดทิ้งหรือขาดการเอาใจใส่เลี้ยงดู รวมทั้งเด็กเล็กโดยเฉพาะในช่วงวัยเรียนตอนต้นมักยังไม่เชื่อฟัง ซึ่งมีโอกาสถูกละเลยได้บ่อย การศึกษาเรื่องความชุกพบว่าการทารุณกรรมร่างกายในเด็กวัยเรียน ครั้งหนึ่งเกิดจากการถูกเพื่อนทำร้าย ซึ่งเป็นความรุนแรงในสถานศึกษารายงานจากศูนย์ที่ช่วยเหลือเด็กและสตรีที่ได้รับความรุนแรง (ศูนย์พึ่งได้) ทั่วประเทศ พบอุบัติการณ์ของการทารุณกรรมทางเพศสูงกว่าชนิดอื่นๆ ทั้งนี้เนื่องจากเป็นกรณีที่รุนแรง มีความเกี่ยวข้องกับกฎหมายและจำเป็นต้องได้รับการตรวจหลักฐานทางนิติเวช จึงถูกนำมาโรงพยาบาลได้บ่อยกว่า การศึกษาในชุมชนพบการถูกทารุณกรรมทางร่างกายเป็นรูปแบบที่พบได้บ่อยที่สุด รองลงมาเป็นปัญหาการทารุณกรรมทางอารมณ์ การศึกษาจากความชุกของการรับรู้ของเด็ก พบว่าการทารุณกรรมทางอารมณ์เป็นรูปแบบที่พบได้มากที่สุด และรองลงมาเป็นการทารุณกรรมร่างกาย การที่พบชนิดของการทารุณกรรมทางอารมณ์ในการศึกษาจากการรับรู้ของเด็กสูงสุด เนื่องจากการทารุณกรรมทางอารมณ์เป็นการรับรู้ของผู้ถูกกระทำ และอาจไม่สามารถวินิจฉัยโดยผู้อื่นจากการรับรู้ภายนอก เป็นที่น่าแปลกที่การละเลยทอดทิ้งเด็กพบอุบัติการณ์และความชุกน้อย อาจเกิดจากปัญหาในการวินิจฉัย ทั้งนี้เนื่องจากบริบทของวัฒนธรรมที่ถือว่าเป็นความจำเป็นของบิดามารดาที่ทำงานต่างถิ่น ไม่สามารถมาเยี่ยมเยียนได้บ่อย รวมถึงการวินิจฉัยอาจต้องอาศัยการประเมินผลกระทบที่เกิดขึ้นกับเด็ก ซึ่งบางครั้งอาจประเมินได้ลำบากถ้าไม่มีโอกาสติดตามดูแลใกล้ชิด

ลักษณะพื้นฐานของเด็กและครอบครัว

เด็กในการศึกษามีลักษณะครอบครัวพบปัญหาการหย่าร้างร้อยละ 16.5 ร้อยละ 25.3 ของเด็กอยู่กับผู้เลี้ยงดูที่ไม่ใช่บิดามารดา เด็กมีปัญหาการเรียนร้อยละ 20.7 ปัญหาการเล่นพนันพบร้อยละ 28.7 สูบหรี่/ดื่มสุราร้อยละ 17.3 ซึ่งสอดคล้องกับงานสำรวจของสถาบันรามจิตติ⁶ ที่พบความชุกของปัญหาการพนันและการดื่มสุราของเด็กในจังหวัดขอนแก่นสูงกว่าค่าเฉลี่ยของระดับประเทศ สภาพของผู้ปกครองที่อาจเป็น

ปัจจัยเสี่ยงของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กได้แก่ ปัญหาการดื่มสุราของบิดาโดยพบร้อยละ 36.5 การศึกษาจากการใช้แบบสอบถามพบลักษณะบุคลิกภาพของบิดามารดาที่อาจเป็นปัจจัยเสี่ยง ได้แก่ บุคลิกที่ไม่โอ้อวด ร้อยละ 22.3 สัมพันธภาพในครอบครัวพบสมาชิกมักมีการทะเลาะกันและไม่มีเวลาพูดคุยสังสรรค์กัน ร้อยละ 14.4 และ 14.8 ตามลำดับ บิดามารดามักตำหนิกันและครอบครัวพูดคุยโดยใช้อารมณ์ร้อยละ 16.7 และ 13.7 ตามลำดับ เด็กรู้สึกว่าการครอบครัวไม่อบอุ่นร้อยละ 11.1 จะเห็นได้ว่าปัญหาของเด็กในอีสานมีเรื่องของ การที่เด็กไม่ได้อยู่กับบิดามารดา รวมถึงการที่ครอบครัวและชุมชนมีความซุกซนของการดื่มสุราสูง ซึ่งการดื่มสุราพบเป็นปัญหาสำคัญของการใช้ความรุนแรงในครอบครัวและเป็นปัญหาของอุบัติเหตุต่างๆ นอกจากนี้สภาพครอบครัวเป็นครอบครัวที่มีการทะเลาะเบาะแว้งสูง เด็กมีพื้นฐานเสี่ยงสูงในเรื่องของการพนันและการดื่มสุรา รวมถึงมีปัญหาคือพื้นฐานเรื่องการเรียนรู้

ปัจจัยเสี่ยงของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก

การศึกษาหาอุบัติการณ์ในชุมชนแบบติดตามไปข้างหน้า³ พบอายุเป็นปัจจัยเสี่ยงที่สัมพันธ์กับการทารุณกรรมร่างกายเด็ก โดยพบบ่อยในช่วงอายุ 0-5 ปี OR 6.5 (95 % CI = 3.7-11.6) และการใช้ความรุนแรงในบิดา OR 7.0 (95 % CI = 1.7-28.1) การทารุณกรรมทางอารมณ์พบสัมพันธ์กับช่วงอายุ 7- 13 ปี OR 4.5 (95 % CI = 1.6-12.5); การใช้ความรุนแรงในบิดา OR 4.1 (95 % CI = 1.6-10.9); บิดามารดาตามใจลูก OR 3.4 (95 % CI = 1.5-10.9); และบุคลิกบิดามารดาที่หงุดหงิดไม่โง่ง่าย OR 2.3 (95 % CI = 1.1-4.8) การศึกษานี้ไม่พบปัจจัยเสี่ยงที่สัมพันธ์กับการทารุณกรรมทางเพศ ส่วนการละเลยทอดทิ้งพบปัจจัยเสี่ยงจากบิดามารดามีปัญหาสุขภาพ โดยพบ OR 29.0 (95 % CI = 1.7-474.8)

การศึกษาเชิงคุณภาพ

พบว่าคนในชุมชนมีการดื่มสุราจำนวนมาก เนื่องจากมีความเชื่อว่าการดื่มสุราจะช่วยให้เจริญอาหาร รวมถึงมีคนในชุมชนจำนวนมากทำงานรับจ้างในโรงงาน เมื่อเลิกงานมักมีการสังสรรค์โดยการดื่มสุรา พ่อบ้านบางคนดื่มสุราแล้วกลับบ้านดึก เกิดการทะเลาะกับภรรยาและตามมาด้วยการทุบตี ส่งผลให้เกิดการทำร้ายร่างกายเด็กตามมา เด็กมักเห็นบิดามารดาทะเลาะเบาะแว้งและทำร้ายกันทำให้เกิดความเครียด ซึ่งเป็นการทารุณกรรมทางอารมณ์ต่อเด็ก นอกจากนี้ยังส่งผลกระทบต่อการเรียนรู้ของเด็ก ชุมชนมีการเล่นการพนันกันมาก ผู้เล่นส่วนใหญ่เป็นแม่บ้านและเล่นเป็นประจำ ทำให้เด็กเกิดการเลียนแบบ บางครั้งเด็กมีการตั้งวงเล่นไพ่ใกล้ผู้ใหญ่ ชุมชนมีปัญหารื่องชู้สาวมาก เด็กวัยรุ่นที่อยู่ในวัยเรียนหลายคนมีการตั้งครุฑ ส่วนใหญ่ต้องหยุดเรียนหนังสือ ในชุมชนมีเรื่องของการหย่าร้างสูง ปัญหาการหย่าร้างทำให้เด็กต้องอยู่กับปู่ย่าตายาย และมีหลายครอบครัวที่บิดามารดาไม่ส่งเสียดูแลเลย ปล่อยให้ปู่ย่าตายายซึ่งแก่เฒ่าเลี้ยงดูเด็กตามมีตามเกิด หลายครอบครัวที่ผู้สูงอายุที่ต้องเลี้ยงดูหลานเกิดความเครียดและมีการระบายโดยการดื่มสุรา ความยากจน การใช้ยาที่ไม่เพียงพอรวมถึงหนี้สินที่มีแทบทุกครัวเรือน ซึ่งพบมากในครอบครัวที่บิดามารดาไปทำงานต่างจังหวัด หรือในรายที่ครอบครัวหย่าร้าง ทั้งบุตรไว้ให้ปู่ย่าตายายเลี้ยงดู ส่งเงินมาให้บ้างไม่ให้บ้าง พบว่าเด็กถูกเลี้ยงแบบตามมีตามเกิด การศึกษาเชิงคุณภาพพบจุดแข็งของชุมชนอีสาน โดยพบว่าชุมชนส่วนใหญ่

เครือญาติอยู่ในบริเวณเดียวกัน ชาวบ้านมีความใกล้ชิดกัน มีการช่วยเหลือกัน การฝากลูกไว้กับเพื่อนบ้าน เพื่อไปทำธุระเป็นสิ่งที่เห็นกันเป็นประจำ

ข้อเสนอแนะและแนวทางแก้ไข

การทารุณกรรม ละเลยทอดทิ้งเด็ก เป็นปัญหาที่มีขนาดใหญ่ที่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อเด็ก ครอบครัว และสังคมของเราอย่างรุนแรง การแก้ไขปัญหาควรทำในทุกระดับและต้องการการทำงานร่วมกัน ทั้งในการ สงเคราะห์ฟื้นฟูและการค้นหากลุ่มเสี่ยงรวมถึงการป้องกัน ได้เสนอแนวทางการแก้ปัญหา ดังนี้

1) ควรมีระบบการเก็บข้อมูลที่ช่วยในการวางแผนกลยุทธ์ เพื่อให้มองเห็นปัญหาได้ชัดเจนขึ้น ทราบ ปัจจัยเสี่ยงและปัจจัยที่ช่วยป้องกันการกระทำทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก ระยะเวลารัฐควรให้ความสำคัญกับ ปัญหานี้โดยจัดตั้งหน่วยงานที่ทำหน้าที่คุ้มครองเด็กโดยเฉพาะ โดยมีบุคลากรที่ทำหน้าที่รับผิดชอบโดยตรง ที่ทำหน้าที่ทั้งรับรายงาน ตรวจสอบ ให้การสงเคราะห์คุ้มครองและติดตามอย่างต่อเนื่อง

2) การคุ้มครองช่วยเหลือบำบัดฟื้นฟูเด็กที่ถูกกระทำทารุณกรรมละเลยทอดทิ้ง ควรมีการพัฒนาทีม สหวิชาชีพให้การบำบัดดูแลเด็กที่ถูกทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งให้มีประสิทธิภาพ ควรมีการจัดทำคู่มือการ ปฏิบัติงานและการประสานงานของหน่วยงานต่างๆ เพื่อช่วยให้เกิดความคล่องตัวและความรวดเร็วในการ ทำงาน ควรมีการจัดทำแผนปฏิบัติการดูแลบำบัดฟื้นฟูเด็กที่ถูกทารุณกรรมและละเลยทอดทิ้งอย่างเป็นระบบ รวมถึงต้องจัดศูนย์หรือจุดที่รับแจ้งเหตุ มีทีมงานที่พร้อมจะดำเนินการลงตรวจสอบและให้การสงเคราะห์และ คุ้มครอง ในส่วนของการบำบัดฟื้นฟูควรมีการพัฒนานักวิชาการในศูนย์ฯให้ได้ให้มีศักยภาพในการประเมินและ ให้การดูแลช่วยเหลือเด็กและครอบครัว นอกจากนี้ การสร้างเครือข่ายส่งต่อเป็นสิ่งสำคัญที่จะให้การบริการ ได้ครบวงจร

3) การตรวจกรองประชากรกลุ่มเสี่ยงและให้การสงเคราะห์หรือคุ้มครองเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการ ทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก เช่นโปรแกรมการตรวจกรองครอบครัวเพื่อค้นหาความเสี่ยง การจัดบริการแก่ มารดาและเด็ก การพัฒนาคู่มือตรวจสอบและพัฒนาตัวชี้วัดที่ช่วยตรวจกรองการทารุณกรรมและทอดทิ้งเด็ก ที่เจ้าหน้าที่สาธารณสุขสามารถใช้ได้ง่าย การจัดระบบคัดกรองกลุ่มเสี่ยงในโรงเรียน โปรแกรมการสอนให้เด็ก แก้ปัญหาโดยไม่ใช้ความรุนแรง การสอนเพศศึกษาที่เหมาะสมแก่เด็กวัยรุ่น การจัดบริการที่เด็กสามารถ เข้าถึงและให้ความไว้วางใจในการมาปรึกษาปัญหาหรือขอความช่วยเหลือ นอกจากนี้โรงเรียนควรมีระบบ คุ้มครองเด็กที่ได้ถูกทารุณกรรมละเลยทอดทิ้ง

4) การป้องกันที่ครอบคลุมประชากรทั้งหมด ซึ่งการทำงานในจุดนี้อาศัยชุมชนเป็นหน่วยงานที่สำคัญ ในการดำเนินงาน มีการส่งเสริมและรณรงค์การยุติการดื่มสุราซึ่งเป็นปัจจัยของความรุนแรงที่พบจากการ ศึกษา การส่งเสริมเรื่องการไม่เล่นการพนัน การรณรงค์ยุติความรุนแรงโดยให้ชุมชนเห็นปัญหาที่เกิดจาก ความรุนแรง ส่งเสริมให้มีอาสาสมัครป้องกันความรุนแรง ส่งเสริมให้มีพื้นที่ที่ดีและจำกัดพื้นที่เสี่ยงในชุมชน ส่งเสริมให้ชุมชนเห็นความสำคัญของเด็ก

5) การสนับสนุนในส่วนภาครัฐ การจัดการบริการการสงเคราะห์ช่วยเหลือเด็กและครอบครัวที่มีประสิทธิภาพและการดูแลอย่างต่อเนื่อง การจัดการศึกษาที่มีประสิทธิภาพ รวมถึงการบังคับใช้กฎหมาย

เอกสารอ้างอิง

1. ศรีเวียง ไพโรจน์กุล. (2552). รายงานวิจัย ชุดโครงการการศึกษาทางระบาดวิทยาของการทารุณกรรม ละเลยทอดทิ้งเด็กและพฤติกรรมเสี่ยงของเด็กในจังหวัดขอนแก่นและการพัฒนาระบบคุ้มครองเด็ก. ขอนแก่น: คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
2. สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดขอนแก่น. สถิติเด็กและสตรีที่ได้รับความรุนแรงจากศูนย์พึ่งได้ จังหวัดขอนแก่น พศ.2549.
3. วิชัย อัครภาคย์. (2551). รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษาอุบัติการณ์ของการทารุณกรรมทอดทิ้งเด็กและพฤติกรรมเสี่ยงของเด็กในชุมชนชนบท อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น.
4. ศรีเวียง ไพโรจน์กุล. (พศ. 2551). คู่มือการจัดการอบรมเชิงปฏิบัติการ เรื่องสถานการณ์การทารุณกรรม ละเลยทอดทิ้งเด็กในประเทศไทยและการพิสูจน์ทราบ. ขอนแก่น: คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
5. กฤติยา แสงวงเจริญ. (พศ. 2550). รายงานวิจัยเรื่อง ความชุกและปัจจัยเสี่ยงของการถูกทารุณกรรมทอดทิ้งและพฤติกรรมเสี่ยงของเด็กในจังหวัดขอนแก่น: ศึกษาในเด็กนักเรียน ผู้เลี้ยงดู ครู และผู้นำชุมชน. ขอนแก่น: คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
6. สถาบันรามจิตติ. (พศ. 2548). รายงานโครงการติดตามสภาวะการณ์เด็กและเยาวชนรายจังหวัด จังหวัดขอนแก่น. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

.....

การแก้ไขปัญหาและการพิจารณาการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย

จรัญญา วงษ์พรหม

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

แรงงานเด็กในประเทศไทย

ประเทศไทยมีปัญหาเด็กหลายประเด็น เช่น เด็กถูกละเมิดสิทธิ เด็กถูกทารุณทำร้ายร่างกาย เด็กถูกละเมิดทางเพศ โสเภณีเด็ก ฯลฯ เหล่านี้ถึงแม้หลายฝ่ายทั้งภาครัฐและเอกชนได้ดำเนินการแก้ไขอย่างเร่งด่วนและต่อเนื่อง แต่ก็ยังมีเด็กอีกจำนวนมากที่ต้องตกเป็นเหยื่อของการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย ไม่ว่าจะเป็นงานบริการทางเพศ การค้าเด็ก การค้ายาเสพติดและการค้าแรงงานเด็กข้ามชาติเพื่อให้ทำงานอันตราย แรงงานเด็กมีขึ้นในประเทศไทยมาเป็นระยะเวลายาวนาน กระจายอยู่ในภาคการผลิตต่างๆ ของประเทศ ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรรม อุตสาหกรรม การค้าและบริการ รัฐบาลได้ให้ความสำคัญกับประเด็นแรงงานเด็กอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปี พ.ศ.2508 แม้ว่าปัจจุบันแรงงานเด็กในภาคอุตสาหกรรมจะลดลง แต่ในภาคเกษตรและบริการกลับมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น จากสภาพความเป็นจริงแรงงานเด็กส่วนใหญ่เป็นแรงงานไร้ฝีมือ ระดับการศึกษาต่ำ ง่ายต่อการถูกเอารัดเอาเปรียบ หรือต้องเผชิญกับการจ้างแรงงานในรูปแบบที่เลวร้าย

ประเทศไทยเป็นประเทศปลายทางสำหรับแรงงานไร้ฝีมือในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาคอุตสาหกรรมบางประเภทต้องพึ่งพาแรงงานต่างชาติ เด็กที่เป็นลูกของแรงงานต่างชาติ เด็กที่เป็นแรงงานต่างชาติ และเด็กที่ถูกค้าข้ามแดนเข้ามาในประเทศไทย ล้วนแต่เป็นเด็กที่เสี่ยงต่อการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย เหล่านี้เป็นสถานการณ์ใหม่ที่ประเทศไทยต้องเร่งหาแนวทางแก้ไข¹

แรงงานเด็กทั่วไปและแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายเป็นปรากฏการณ์ที่องค์การแรงงานระหว่างประเทศและหลายฝ่ายเชื่อว่าเป็นผลมาจากปัญหาในระดับโครงสร้างไม่ว่าจะเป็นความยากจน การขาดโอกาสทางการศึกษา และโอกาสในการมีงานทำของเด็กและผู้ปกครองของเด็กที่ขาดโอกาส ตลอดจนความไม่เสมอภาคระหว่างหญิงและชาย ดังนั้นการจะแก้ไขปัญหาดังกล่าวจะต้องแก้ทั้งโครงสร้าง อย่างเป็นระบบตั้งแต่ระดับประเทศมาจนถึงระดับครอบครัว²

¹ ผ่องศรี พันธุวนิช หน้า 4 ในรายงานการศึกษาการใช้แรงงานเด็กในประเทศไทย กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน กระทรวงแรงงาน กันยายน 2548

² รายงานการวิจัยการประเมินสถานการณ์แรงงานเด็กและการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายจังหวัดอุดรธานี จรัญญา วงษ์พรหม และคณะ 2549

การป้องกันและแก้ไขปัญหาการใช้แรงงานเด็กที่ผ่านมา พบว่าไม่สามารถดำเนินการขจัดให้หมดไปได้ ในระยะเวลาอันสั้น จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายภาคส่วน ทั้งการค้นหาสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหา ไม่ว่าจะเป็นภาวะเศรษฐกิจและความยากจนที่เป็นปัจจัยผลักดันให้เด็กเข้าสู่ตลาดแรงงานเป็นจำนวนมาก หรือ กระแสทุนนิยมที่แผ่กระจายอยู่ในทุกพื้นที่ของประเทศ ส่งผลให้เกิดการใช้จ่ายที่เกินความจำเป็น³

ขณะที่ความไม่เป็นธรรมในการกระจายรายได้และความเหลื่อมล้ำของคุณภาพชีวิตระหว่างคนรวยและคนจนมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ประชากรยากจนไม่สามารถเข้าถึงบริการและสวัสดิการทางสังคมที่จำเป็นได้อย่างแท้จริง ประกอบกับระบบเศรษฐกิจที่ทวีการแข่งขันมากขึ้นทำให้เกิดการแสวงหาแรงงานราคาถูก ประชากรวัยแรงงานจำนวนมากจึงจะถูกรวบรวบและชุมชนเข้ามาหางานทำในเมือง สภาพเช่นนี้ไม่เอื้อให้กลไกทางสังคม ซึ่งได้แก่ สถาบันครอบครัวและระบบความสัมพันธ์ในชุมชนสามารถทำหน้าที่หล่อหลอมและขัดเกลาเด็กซึ่งเป็นอนาคตของชาติได้อย่างสมบูรณ์ เด็กจึงเป็นกลุ่มประชากรที่ได้รับผลกระทบจากสภาพปัญหา และถูกเอาเปรียบอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เด็กจำนวนไม่น้อยต้องเป็นกำลังหลักในการหารายได้จนเจือครอบครัว ก่อนถึงวัยอันสมควรและขาดความพร้อมในการประกอบอาชีพ เสี่ยงต่อการถูกกดขี่ ขูดรีดและถูกบังคับให้ทำงานผิดกฎหมายหลายรูปแบบ เช่น กรณีเกี่ยวข้องกับการค้ายาเสพติด และรวมถึงการเป็นสินค้าสำคัญของขบวนการค้ายาเสพติด

ความสำคัญของปัญหาแรงงานเด็กจึงมิใช่ความวิตกกังวลในเรื่องมนุษยธรรม และการคำนึงถึงสิทธิขั้นพื้นฐานของเด็กและของมนุษย์ว่ามีเท่าเทียมกันเท่านั้น แต่ปัญหาการใช้แรงงานเด็กเป็นปัญหาที่จะมีผลกระทบ ต่อโครงสร้างเศรษฐกิจและสังคมโดยรวมของประเทศ เพราะหากประเทศประกอบไปด้วยทรัพยากรบุคคล ประมาณหนึ่งในสามที่ปราศจากโอกาสที่จะได้รับการพัฒนาและการเตรียมพร้อมที่ดี ทั้งความรู้ ความสามารถ ตลอดไปจนถึงการพัฒนาทางอารมณ์ ในความกังวลต่ออนาคตของเด็กไทยที่ต้องเข้าสู่กระบวนการเป็นแรงงานก่อนวัยอันควร นโยบายขยายโอกาสทางการศึกษาและการเรียนฟรี และเกณฑ์การรับแรงงานในสถานประกอบการที่ต้องจบการศึกษาภาคบังคับ เป็นเสมือนตัวช่วยที่ลดจำนวนแรงงานเด็กได้พอสมควร ทำให้เด็กที่จบชั้นประถมศึกษามีโอกาสศึกษาต่อในระดับมัธยมมากขึ้น พบว่าแนวโน้มของสถานการณ์แรงงานเด็ก ลดลง

อย่างไรก็ตาม ก็มีได้หมายความว่านโยบายขยายโอกาสทางการศึกษาจะทำให้ปัญหาแรงงานเด็กในประเทศหมดไป ทั้งนี้เนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า แม้ประเทศไทยจะมีระบบการศึกษาภาคบังคับในระดับประถมศึกษาเป็นเวลานาน แต่ในทางวิจัยต่างๆ ก็ยังคงพบว่ามีเด็กอยู่ในช่วงประถม (อายุ 12-13 ปี ลงมา) อยู่ในตลาดแรงงานอยู่ดี แต่ถึงอย่างไรก็สามารถช่วยลดได้ระดับหนึ่ง เพราะเนื่องจากในความเป็นจริง สภาพเศรษฐกิจสังคม ก็ยังคงเป็นปัจจัยที่ผลักดันให้เด็กต้องเข้าสู่ตลาดแรงงานก่อนวัยสมควรอยู่ต่อไป โดยกลับจะยังมีลักษณะที่ซ่อนเร้นมากยิ่งขึ้น และจากผลการศึกษายังพบว่าจำนวนแรงงานเด็กมีเพิ่มขึ้นตามจำนวนแรงงานต่างชาติดังที่ทะลักเข้ามาในประเทศไทยโดยเฉพาะในช่วง 10 ปีที่ผ่านมาจนปัจจุบัน จำนวนเด็กต่างชาติที่อพยพมากับครอบครัวเข้าสู่กระบวนการแรงงานเด็กเพิ่มมากขึ้นเรื่อย

³ รายงานการศึกษาการใช้แรงงานเด็กในประเทศไทย กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน กระทรวงแรงงาน กันยายน 2548

สภาพปัญหาของแรงงานเด็ก

จากการศึกษาสถานการณ์การใช้แรงงานเด็กในจังหวัดน่าน 6 จังหวัดของประเทศไทยเมื่อปี 2549 พบว่ายังมีการจ้างแรงงานเด็กที่อายุต่ำกว่า 15 ปีและจ้างเด็กอายุระหว่าง 15-18 ปี อยู่หลายภาคส่วน เช่น ภาคการเกษตร ประมงและประมงต่อเนื่อง ภาคบริการและพบสภาพปัญหาของการใช้แรงงานเด็กอยู่ในทุกภูมิภาค ไม่ว่าจะเป็นเด็กไทยหรือเด็กต่างชาติ สิ่งที่เกิดเผชิญ เช่น การใช้งานหนัก สภาพแวดล้อมการทำงาน ส่อไปในทางเสื่อมเสียศีลธรรม เด็กเกี่ยวข้องกับการค้าประเวณี ค้ายาเสพติด หรือถูกค้ำมนุษย์ เด็กเร่ร่อน เด็กทำงานกลางคืน บางคนทำงานเกิน 8 ชั่วโมง และนอกจากนี้ยังพบว่าเด็กทำงานภายใต้สิ่งแวดล้อมที่เป็นอันตราย เนื่องจากเด็กเป็นวัยที่ยังไม่มีความพร้อมที่จะทำงาน ผู้ประกอบการไม่ได้คำนึงถึงสิ่งแวดล้อมต่างๆ ที่จะเป็นอันตรายทำให้เด็กสัมผัสกับสารเคมี หรือบางแห่งสถานที่ที่ขึ้นและลงรถ 4

ถ้าหากนำเอามาตรการของหลักปรัชญาสากลว่าด้วยสิทธิเด็กของสหประชาชาติ มาชี้วัดแล้วจะพบว่า นอกจากปัญหาการทำงานในลักษณะดังกล่าวแล้ว เด็กถูกละเมิดสิทธิในด้านที่เด็กขาดโอกาสที่จะได้พัฒนาตนเองเหมือนเด็กทั่วไป เด็กบางคนไม่ได้เรียนหนังสือ บางคนต้องออกจากโรงเรียนก่อนภาคบังคับ และถึงแม้แรงงานเด็กส่วนใหญ่จบการศึกษาภาคบังคับแล้วเข้าสู่ตลาดแรงงานงานที่เด็กทำจะเป็นลักษณะไร้ฝีมือ ทำงานตลอดทั้งปี เด็กไม่มีโอกาสที่จะพัฒนาตนเองเพราะนายจ้างไม่ให้โอกาส ประกอบกับสภาพการทำงานที่หนักและยาวนาน เมื่อเสร็จสิ้นการทำงานในแต่ละวันเด็กจะเหนื่อยต้องการพักผ่อนหรือจะนอนอย่างเดียว ไม่อยากที่จะไปหาความรู้ อีกทั้งสิ่งแวดล้อมต่างๆ ก็ได้กระตุ้นให้เด็กเข้าสู่การพัฒนาตนเอง ฉะนั้นถ้าประชากรของเราจำนวนหลายล้านคนเติบโตขึ้นเป็นแรงงานหรือเป็นคนที่มีความรู้ลักษณะเช่นนี้ อนาคตของสังคมไทยก็ไม่สามารถที่จะพัฒนาไปได้ เด็กในกลุ่มเหล่านี้ต้องการโอกาสที่จะพัฒนาเอง ต้องการได้รับการหรือกิจกรรมอะไรต่างๆ ที่จะทำให้ได้รับการพัฒนาเหมือนเด็กคนอื่นๆ ซึ่งคงจะต้องเป็นบริการพิเศษที่แตกต่างจากเด็กทั่วไป⁵

เกณฑ์ที่บ่งชี้ว่าแรงงานเด็กมีแนวโน้มอยู่ในข่ายที่เป็นแรงงานเด็กในรูปแบบที่ไม่เหมาะสม (เลวร้าย)

จากสถานการณ์ข้างต้น ที่ประชุมใหญ่องค์การแรงงานระหว่างประเทศ (ILO) ในปี 2516 ได้มีมติรับรองอนุสัญญาแรงงานระหว่างประเทศ ฉบับที่ 138 ว่าด้วย **อายุขั้นต่ำของการจ้างงาน** โดยมีข้อกำหนดให้ประเทศสมาชิกต้องดำเนินนโยบายแห่งชาติเพื่อยกเลิกการใช้แรงงานเด็กอย่างมีประสิทธิภาพ กำหนดอายุขั้นต่ำในการจ้างงานและอายุขั้นต่ำในการจ้างงานอันอาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพ ความปลอดภัย หรือกิจกรรมของผู้เยาว์ และต่อมาเมื่อสมัยประชุมที่ 87 ซึ่งจัดขึ้น ณ นครเจนีวา วันที่ 17 มิถุนายน 2542 ได้มีมติรับรองอนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศ ฉบับที่ 182 ว่าด้วย **การขจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย** สำหรับประเทศไทยได้ให้สัตยาบันอนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศฉบับที่ 182 เมื่อวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 2544 และให้สัตยาบันอนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศฉบับที่ 138 เมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม 2547 ตาม

⁴ อ้างแล้วใน 2

⁵ จากเอกสารสรุปจากการสัมมนาเรื่องสถานการณ์แรงงานเด็กและสตรีท่ามกลางกระแสการพัฒนา โดยสถาบันวิจัยและพัฒนา มข. ,2536

บทบัญญัติของอนุสัญญาในมาตราที่ 6 ฉบับที่ 182 กำหนดให้ประเทศสมาชิกแต่ละประเทศต้องกำหนดและปฏิบัติตามแผนงานดำเนินการเพื่อจัดรูปแบบการใช้แรงงานเด็กที่เลวร้าย โดยให้ถือเป็นภารกิจเร่งด่วน ทั้งนี้ แผนงานดังกล่าวต้องกำหนดและปฏิบัติการโดยหารือกับหน่วยงานของรัฐ องค์การนายจ้าง และองค์กรลูกจ้างที่เกี่ยวข้อง โดยคำนึงถึงกลุ่มอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องตามสมควร

การจะบ่งชี้ว่าแรงงานเด็กคนใดอยู่ในข่ายเป็นแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย จะต้องมิเกณฑ์ในการบ่งชี้ จะใช้เกณฑ์บ่งชี้ 3 เกณฑ์คือ เกณฑ์ตามอนุสัญญาฉบับที่ 138 ว่าด้วย อายุขั้นต่ำที่ให้งานจ้างได้ อนุสัญญาฉบับที่ 182 ว่าด้วย การห้ามและการดำเนินการโดยทันที เพื่อจัดรูปแบบที่เลวร้ายที่สุดของการใช้แรงงานเด็ก และ กฎหมายคุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541

สาระสำคัญของอนุสัญญา ฉบับที่ 138 คือ

เกณฑ์อายุขั้นต่ำจะต้องไม่ต่ำกว่าอายุที่สำเร็จการศึกษาภาคบังคับ มัธยมศึกษาปีที่ 3 หรือ อายุต่ำกว่า 15 ปีบริบูรณ์ หมายถึง เด็กอายุต่ำกว่า 15 ปี เป็นแรงงานไม่ได้ เด็กอายุ 15 ปีถึง 18 ปี บริบูรณ์ เป็นแรงงานเด็กได้ แต่ต้องทำงานที่เหมาะสมกับวัยและไม่ขัดต่อพัฒนาการของเด็ก

สาระสำคัญของอนุสัญญา ฉบับที่ 182

เพื่อจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย นำมาซึ่งการกำหนดคำจำกัดความแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย มีสาระสำคัญของเกณฑ์พิจารณาดังนี้

- ถูกใช้ให้ทำงานผิดกฎหมาย เช่น ยาเสพติด โสเภณี บริการทางเพศ ถูกใช้ในการผลิตสื่อลามก เป็นต้น
- ถูกกระทำรุนแรงเยี่ยงทาส และเข้าสู่กระบวนการใช้แรงงานเด็กโดยตกเป็นเหยื่อของการค้ามนุษย์
- สภาพการทำงานที่เสี่ยงอันตราย เช่น การทำงานที่ใช้สารเคมี การทำงานที่มีเสียงดัง การทำงานที่มีฝุ่นควัน การทำงานที่ไม่มีเครื่องป้องกันอันตราย
- การทำงานที่เสี่ยงต่อการเสื่อมเสียศีลธรรม การทำงานในเวลากลางคืน (ทำงานในร้านค้า ไอศกรีม ร้านอาหาร ฯลฯ)
- ทำงานโดยไม่ได้รับค่าจ้าง สวัสดิการ และสภาพการทำงานตามกฎหมายคุ้มครองแรงงาน หรือเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาการทั้งด้านร่างกาย และจิตใจ

สาระสำคัญของพระราชบัญญัติคุ้มครองแรงงาน พ.ศ.2541 ในประเด็น

- อายุขั้นต่ำของลูกจ้างเด็ก ห้ามจ้างเด็กอายุต่ำกว่า 15 ปีเข้าทำงาน
- เวลาที่ห้ามเด็กทำงาน ห้ามจ้างเด็กอายุต่ำกว่า 18 ปีทำงานในระหว่าง 22.00-06.00น. ห้ามทำงานล่วงเวลา ห้ามทำงานวันหยุด รวมทั้งพิจารณาถึงระยะเวลาในการทำงาน เช่น ทำงานเกินกว่า 8 ชั่วโมง หรือ 40 ชั่วโมง/สัปดาห์
- งานที่ห้ามเด็กทำ เช่น งานหลอม เป่า หล่อโลหะ งานปัมโลหะ งานเกี่ยวกับความร้อน ความเย็น ความสั่นสะเทือน เสียงและแสงที่มีระดับแตกต่างจากปกติอันอาจเป็นอันตราย งานที่เกี่ยวกับสารเคมีอันตรายตามกฎหมายกระทรวง งานที่เกี่ยวกับวัตถุมีพิษ เว้นแต่สถานบริการน้ำมันเชื้อเพลิง งานขับหรือ

บังคับรถยก บันจูน งานใช้เลื่อยเดินด้วยไฟฟ้าหรือเครื่องยนต์ งานที่ทำอยู่ใต้น้ำ ถ้ำอุโมงค์ หรือ ปล่องภูเขาไฟ งานที่เกี่ยวกับกัมมันตภาพรังสี งานทำความสะอาดเครื่องจักรเครื่องยนต์กำลังทำงาน งานที่ต้องทำบนนั่งร้าน ที่สูงกว่าพื้นดิน 10 เมตร ทั้งนี้งานข้างต้นและงานอื่นๆ จะมีกำหนดไว้ใน กฎกระทรวง

- งานที่เสี่ยงต่อการล่องเินทางเพศ
- พักัดน้ำหนักการยกของ มีเกินพักัดจากกฎกระทรวง คือเด็กอายุ 15-18 ปี เป็นชายไม่เกิน 25 กิโลกรัม หญิงไม่เกิน 20 กิโลกรัม

ข้อเสนอแนะประกอบอนุสัญญาฉบับที่ 190 ได้ระบุ ลักษณะสำคัญของงานที่ถือว่าเป็นงาน อันตรายและเลวร้ายสำหรับเด็ก ไว้ดังนี้

- งานที่ทำให้เด็กต้องเผชิญกับการล่วงละเมิดทางกาย ทางจิตใจ หรือทางเพศ
- งานใต้ดิน ใต้น้ำ บนที่สูงน่ากลัว หรือในที่ที่มีสภาพปิดขัง
- งานที่ต้องทำกับเครื่องจักร อุปกรณ์และเครื่องมืออันตราย งานที่ต้องใช้มือควบคุม งานขนย้ายของหนัก
- งานในสภาพแวดล้อมที่เป็นผลเสียต่อสุขภาพ ซึ่งอาจทำให้เกิดอันตราย เช่น ทำให้เด็กต้องเผชิญกับสารวัตถุหรือกระบวนการที่เป็นอันตราย หรือเผชิญกับอุณหภูมิ ระดับเสียงหรือการสั่นสะเทือนที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพ
- งานภายใต้สภาพที่ยากลำบาก เช่น งานต่อเนื่องยาวนาน งานที่ทำกลางคืน งานที่เด็กถูกกักขังอยู่ในอาคารสถานที่ของนายจ้างโดยไม่มีเหตุผล

แนวทางการแก้ไขปัญหาและติดตามเพื่าระวังการใช้แรงงานเด็ก

ในการดำเนินงานเพื่อจัดปัญหาการใช้แรงงานเด็ก ข้อมูลที่ชัดเจนและทันการณ์เป็นปัจจัยสำคัญ สำหรับการดำเนินการเฝ้าระวัง และการจัดความช่วยเหลือที่มีประสิทธิภาพ และด้วยข้อเสนอแนะ (Recommendation) ที่ 190 ระบุความสำคัญในการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการใช้แรงงานเด็กและปรับปรุงข้อมูลให้ทันสมัยอยู่เสมอ เพื่อเป็นเครื่องมือช่วยในการตัดสินใจในระดับประเทศอย่างมีประสิทธิภาพ โดยทั่วไปวิธีการรวบรวมข้อมูลที่สำคัญเกี่ยวกับแรงงานเด็กมี 3 วิธี คือ 1) การสำรวจข้อมูลพื้นฐาน (Baselines) 2) การประเมินและติดตามผลการดำเนินโครงการ (Project Monitoring and Evaluation/ PME) และ 3) การติดตามเฝ้าระวังสถานการณ์การใช้แรงงานเด็ก (Child Labour Monitoring)

โครงการแก้ไขปัญหาการใช้แรงงานเด็กในประเทศไทย องค์การแรงงานระหว่างประเทศ (ILO/IPEC) ได้จัดให้มีการสนับสนุนในรูปแบบต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นโครงการความร่วมมือทางวิชาการที่เป็นการดำเนินการร่วมกันระหว่างองค์กรภาคีและ ILO/IPEC ในรูปแบบของโครงการปฏิบัติการ (Action Program หรือ AP) ที่มี

⁶ เป็นบทบาทของระบบกำกับดูแลและประเมินผลโครงการ (PME); ความแตกต่างของทั้งสองระบบนี้จะอธิบายโดยละเอียดต่อไป

ยุทธศาสตร์ในการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาการใช้แรงงานเด็กโดยการทำให้มีการช่วยเหลือโดยตรงในลักษณะต่างๆ (direct action / direct assistance / direct support) ให้กับเด็กที่เป็นแรงงานเด็ก รวมถึงการช่วยเหลือโดยตรงเพื่อป้องกันเด็กกลุ่มเสี่ยง ที่มีแนวโน้มว่าจะกลายเป็นแรงงานเด็ก ซึ่งรวมถึงเด็กที่อยู่ในชุมชนและครอบครัวที่มีสภาพแวดล้อม ที่มีแนวโน้มจะใช้เด็กเป็นแรงงาน การดำเนินงานในลักษณะโครงการปฏิบัติการเป็นยุทธวิธีหนึ่งของ ILO/IPEC ที่จะสนับสนุนให้เกิดการปฏิบัติงานร่วมกันระหว่างภาคีเครือข่าย เพื่อเข้าถึงและชี้ตัวแรงงานเด็ก แล้วจึงปฏิบัติการให้ความช่วยเหลือทั้งในด้านการศึกษาและบริการอื่นๆ จนเด็กไม่ต้องกลับมาเป็นแรงงานเด็กอีก แรงงานเด็กที่ได้รับการชี้ตัวและรับบริการให้การช่วยเหลือเหล่านี้ เรียกว่าผู้ได้รับประโยชน์โดยตรงจากโครงการ (Direct Beneficiary)

สำหรับโครงการแก้ไขปัญหการใช้แรงงานเด็กในประเทศไทย ภายใต้อนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศฉบับที่ 182 ได้เริ่มดำเนินการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 โดยให้มีการศึกษาวิจัยสถานการณ์การใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย ใน 6 จังหวัด ประกอบด้วย เชียงราย ตาก อุตรดิตถ์ สมุทรสาคร สงขลา และปัตตานี ตามมติของคณะกรรมการระดับชาติ และในเดือนกันยายน พ.ศ. 2549 นำไปสู่การสนับสนุนให้มีโครงการปฏิบัติการเพื่อขจัดปัญหการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายในพื้นที่ 6 จังหวัดดังกล่าว เป็นโครงการนำร่อง เพื่อสนับสนุนให้ประเทศไทยมีแนวทางในการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย ซึ่งรวมถึงการค้ามนุษย์ และงานอันตราย ในงานภาคประมงและประมงต่อเนื่อง งานภาคเกษตร งานบ้าน งานในร้านอาหาร ร้านคาราโอเกะและสถานบันเทิง รวมถึงเด็กขอทานและเร่ร่อนประกอบอาชีพบนท้องถนน โดยทำงานร่วมกับภาคีต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ประชาสังคม องค์กรพัฒนาเอกชน นายจ้าง ลูกจ้าง ที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนและทำงานเชิงบูรณาการเพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในการขจัดปัญหาแรงงานเด็กอย่างแท้จริง ทั้งนี้ คาดหวังว่าจะได้ต้นแบบในการแก้ไขปัญหการใช้แรงงานเด็กสำหรับประเทศไทย พร้อมตัวอย่างการปฏิบัติที่ดีและบทเรียนต่างๆ จากจังหวัดนำร่องเพื่อนำไปสู่การขยายผลทั่วทั้งประเทศ

ดำเนินการในประเทศไทยมีสองระดับ คือ **การดำเนินการด้านนโยบาย** จัดทำนโยบายและแผนปฏิบัติการระดับชาติเพื่อขจัดปัญหการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย รวมทั้งด้านอื่นๆ ที่เป็นการป้องกันและแก้ไขปัญหการใช้แรงงานเด็ก ได้แก่ นโยบายการศึกษาอย่างทั่วถึงแก่เด็กทุกคน นโยบายด้านการป้องกันคุ้มครองและการแก้ไขปัญหาค้ามนุษย์ ในระดับประเทศและระหว่างประเทศ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมี **การแก้ไขปัญหในระดับปฏิบัติ** โดยการดำเนินการในรูปแบบโครงการปฏิบัติการ (Action Program-AP) โครงการปฏิบัติการต่างๆ เหล่านี้เป็นการสนับสนุนของ ILO/IPEC ส่วนใหญ่เป็นโครงการความร่วมมือทางวิชาการและการดำเนินการร่วมกันระหว่างองค์กรภาคีเครือข่ายทั้งภาครัฐและเอกชน กับองค์การแรงงานระหว่างประเทศ ที่มียุทธศาสตร์ในการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหการใช้แรงงานเด็กโดยการสร้างกลไกในระดับจังหวัด อำเภอ ตำบลหรือชุมชนท้องถิ่น เพื่อความร่วมมือในการขจัดปัญหาแรงงานเด็ก การให้การสนับสนุนการบริการช่วยเหลือโดยตรง (direct assistance) แก่แรงงานเด็กและเด็กที่เป็นกลุ่มเสี่ยง ซึ่งมีแนวโน้มในการถูกนำไปใช้แรงงานในรูปแบบที่เลวร้าย ซึ่งรวมถึงเด็กด้อยโอกาส เด็กกลุ่มชาติพันธุ์ เด็กไร้สัญชาติ เด็กอพยพย้ายถิ่น เด็กต่างชาติ เด็กที่เป็นลูกหลานแรงงานต่างชาติ นอกจากนี้ยังสนับสนุนด้านการรณรงค์เพื่อการป้องกันปัญหการใช้แรงงานเด็กแก่ประชาชนทั่วไป

ตามมติคณะรัฐมนตรี วันที่ 20 กุมภาพันธ์ 2549 เห็นชอบให้กระทรวงแรงงานแต่งตั้ง**ที่ปรึกษาและคณะกรรมการระดับชาติเพื่อจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย** โดยมี นางสาวสุรี จุติกุล เป็นที่ปรึกษา และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงแรงงานเป็นประธานกรรมการ ปลัดกระทรวงแรงงานเป็นรองประธานกรรมการ อธิบดีกรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานเป็นกรรมการและเลขานุการ คณะกรรมการประกอบด้วยผู้แทนจากหน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน องค์การนายจ้าง องค์การลูกจ้าง องค์การพัฒนาเอกชน นักวิชาการที่เกี่ยวข้อง ทำหน้าที่พิจารณาจัดทำแผนปฏิบัติการระดับชาติ และนำเสนอรัฐบาลเพื่อกำหนดนโยบายเกี่ยวกับการจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย รวมทั้งให้ความเห็น คำแนะนำ และติดตามผลการดำเนินงานตามแผนปฏิบัติการระดับชาติฯ และแต่งตั้งคณะอนุกรรมการ คณะทำงานตามที่เห็นควร หลังจากนั้น **กระทรวงแรงงานได้มีคำสั่งที่ 1/2549 ลงวันที่ 24 สิงหาคม 2549 แต่งตั้งคณะอนุกรรมการจัดทำแผนปฏิบัติการระดับชาติและติดตามผลการปฏิบัติงานตามแผนปฏิบัติการระดับชาติเพื่อจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย** โดยมีอธิบดีกรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานเป็นประธานอนุกรรมการฯ ให้ทำหน้าที่จัดทำร่างแผนระดับชาติฯ และนำเสนอร่างแผนปฏิบัติการระดับชาติฯ ให้คณะกรรมการระดับชาติพิจารณาให้การรับรอง แล้วจึงนำเสนอคณะรัฐมนตรีเพื่อรับทราบ ก่อนที่จะให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องใช้เป็นแผนแม่บทในการจัดทำแผนปฏิบัติงานเพื่อจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายต่อไป ซึ่ง**คณะรัฐมนตรีได้รับรองแผนปฏิบัติการระดับชาติฯและมีผลดำเนินการแล้วตั้งแต่วันที่ 28 มกราคม 2552** ระยะเวลาดำเนินการของแผนดังกล่าวรวม 5 ปี ตั้งแต่ปีงบประมาณ 2552 – 2557

สืบเนื่องจาก ข้อเสนอแนะ 190 ตามอนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศฉบับที่ 182 และเพื่อสนับสนุนการดำเนินงานตามยุทธศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ใน**“นโยบายและแผนระดับชาติว่าด้วยการขจัดปัญหาการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย พ.ศ. 2552-2557”** องค์การแรงงานระหว่างประเทศได้เล็งเห็นความสำคัญที่จะสนับสนุนให้มีโครงการพัฒนาระบบติดตามเฝ้าระวังสถานการณ์การใช้แรงงานเด็ก (Child Labour Monitoring หรือ CLM) สำหรับประเทศไทย จึงได้ริเริ่มให้มีการดำเนินงานเพื่อสนับสนุนการดำเนินโครงการปฏิบัติการที่สอดคล้องกับแผนปฏิบัติการดังกล่าวในลักษณะโครงการนำร่อง โดยมีพื้นที่ดำเนินการในจังหวัดตากเป็นพื้นที่หลัก และมีพื้นที่ดำเนินการร่วมอีก 5 จังหวัด คือ **เชียงราย สมุทรสาคร อุตรดิตถ์ สงขลา และปัตตานี** ซึ่งจะใช้ระยะเวลาดำเนินการ 11 เดือน ตั้งแต่ เดือนกุมภาพันธ์-ธันวาคม 2552 โดยคาดหวังว่ากระบวนการ CLM จะช่วยเสริมให้หน่วยงานปฏิบัติการต่างๆ และภาคีเครือข่ายสามารถดำเนินการเพื่อป้องกันและลดจำนวนเด็กที่เป็นแรงงานที่ไม่เหมาะสมในประเทศไทยได้ นอกจากนี้ยังคาดหวังที่จะพัฒนาระบบดังกล่าวให้เป็นแม่แบบสำหรับการติดตามและเฝ้าระวังสถานการณ์การใช้แรงงานเด็กทั่วประเทศต่อไป

ระบบข้อมูลในงานติดตามเฝ้าระวังสถานการณ์การใช้แรงงานเด็ก (CLM) เป็นระบบการปฏิบัติงานร่วมกันระหว่างภาคีเครือข่าย เพื่อชี้ตำแหน่งแหล่งที่ที่มีการใช้แรงงานเด็กและเข้าถึงตัวแรงงานเด็ก ซึ่งจะนำไปสู่กระบวนการให้ความช่วยเหลือทั้งในด้านการศึกษาและบริการอื่นๆ เพื่อให้เด็กไม่ต้องกลับมาเป็นแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายอีก การดำเนินการจะมีลักษณะประสานเครือข่ายในลักษณะสหวิชาชีพ เพื่อให้มีการส่งต่อช่วยเหลือเด็กในพื้นที่ได้อย่างทันท่วงที และเหมาะสมกับความต้องการของเด็ก นอกจากนี้ ยังเป็นการสร้างความเข้มแข็งในชุมชนเพื่อให้เกิดการเฝ้าระวังโดยมีฐานข้อมูลที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ สำหรับเฝ้าระวังเด็ก

กลุ่มเสี่ยงและเด็กอื่นๆ ที่อาจถูกนำไปใช้แรงงานในลักษณะที่ไม่เหมาะสม โดยเชื่อมโยงข้อมูลทุติยภูมิจากหน่วยงาน องค์กรที่เกี่ยวข้องต่างๆ เช่นข้อมูลการออกจากโรงเรียนกลางคันของเด็กที่อายุต่ำกว่ามาตรฐานการใช้แรงงานเด็ก ข้อมูลเด็กด้อยโอกาส ข้อมูลพื้นที่เสี่ยงต่อปัญหาการค้ามนุษย์ เป็นต้น

ดังนั้น โครงการ CLM ในความร่วมมือกับหน่วยงานภาคีและอาสาสมัคร โดยเฉพาะโครงการปฏิบัติการ (AP) ใน 6 จังหวัดนำร่อง จึงจะได้ทำการรวบรวมและพัฒนาระบบข้อมูลสถานการณ์การใช้แรงงานเด็กและติดตั้งระบบ CLM ตามแผนงานของโครงการ CLM ต่อไป

กระบวนการทำงานของ CLM

โครงการติดตามเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็ก (CLM) เป็นโครงการที่ต้องการรู้ว่ามีการใช้แรงงานเด็กอยู่ที่ไหน รูปแบบของการใช้แรงงานเป็นอย่างไรและจะเสนอแนะต่อการดำเนินการต่ออย่างไร ดังนั้นเครื่องมือที่จะใช้ในการติดตามก็คือการสำรวจข้อมูล ตามประเด็นข้างต้น เพื่อพบเด็กแล้วจะส่งต่อการจัดการอย่างไร ดังนั้นความสำคัญจึงอยู่ที่ เครื่องมือสำรวจ ผู้สำรวจ และคณะทำงานในการดำเนินการต่อจากผลสำรวจที่พบ เครื่องมือในการสำรวจอย่างง่ายคือ แบบสำรวจ ซึ่งต้องเป็นแบบกรอกข้อมูลอย่างง่าย เพื่อจะได้สะดวกสำหรับผู้กรอกข้อมูล หรือผู้สำรวจ ในแบบสำรวจจะประกอบด้วยข้อมูลทั่วไปของเด็ก เช่น อายุ สถานภาพ การศึกษา ข้อมูลสภาพการทำงาน และข้อมูลครอบครัว สุดท้ายผู้สำรวจจะวิเคราะห์ว่าเด็กคนนี้อยู่ในสภาพการทำงานที่ควรต้องนำออกจากสภาพการทำงานนั้นๆ หรือยังทำงานอยู่แต่ต้องปรับปรุงป้องกันสภาพการทำงาน

ผู้สำรวจ เช่น อสม. อาสาสมัครแรงงาน บัณฑิตอาสา ผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น บุคคลเหล่านี้จะเป็นผู้อยู่ในพื้นที่เห็นความเคลื่อนไหวของพื้นที่มากกว่าบุคคลภายนอก

คณะทำงานจะเป็นแหล่งที่ผู้สำรวจนำข้อมูลที่สำรวจแล้วมาส่งให้เพื่อประมวลผลจากแบบสำรวจและวางแผนการช่วยเหลือเด็กต่อไป คณะทำงานจากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จะมีทั้งระดับพื้นที่และระดับจังหวัด ซึ่งการดำเนินการส่วนใหญ่อยู่ในระดับพื้นที่ แต่ระดับจังหวัดจะเป็นผู้ดูแลนโยบายและรวบรวมข้อมูลของแต่ละพื้นที่เพื่อเป็นประมวลเป็นภาพรวมของจังหวัดต่อไป

ข้อเสนอแนะการแก้ไขปัญหาแรงงานเด็กไทย: ประเด็นท้าทายของผู้เกี่ยวข้อง!

จากกระบวนการที่กล่าวถึงข้างต้น หากสามารถดำเนินการได้ทั่วทุกจังหวัด ก็จะเป็นความหวังว่า เด็กที่อยู่ในประเทศไทยจะเป็นเด็กที่มีพัฒนาการสมวัยและเติบโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณภาพได้ แต่สิ่งที่จะทำได้ อาจจะต้องก้าวพ้นข้อจำกัดที่ทำนายเหล่านี้ อาทิ

- ประเทศไทยมีความกล้าเพียงพอรึยังในการประกาศนโยบายในการจัดการไม่ให้เกิดการจ้างแรงงานในเด็กที่มีอายุต่ำกว่า 15 ปี หรือเด็กที่อายุระหว่าง 15-18 ปี ควรทำงานที่เหมาะสม

- กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม ออกกฎกระทรวงให้ข้าราชการตัวแทนของกระทรวงซึ่งประจำการในทุกจังหวัดของประเทศไทยดำเนินการตรวจสอบแรงงานเด็กอย่างใกล้ชิด อย่างไรก็ตามตามจำนวนของผู้ตรวจการแรงงานก็มีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับจำนวนของสถานประกอบการ สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือแรงงานเด็กส่วนมากในประเทศไทยอยู่ในภาคแรงงานนอกระบบและนอกเหนือจากการตรวจสอบ เด็กจำนวน

มาก(โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ย้ายถิ่น) เป็นผู้ที่ไม่มีเอกสารอ้างอิงไม่ว่าจะเป็นการไม่มีบัตรประชาชนจึงมักกล่าวอ้างว่าตนอายุมากกว่าความเป็นจริง ประเด็นเหล่านี้ทำให้มาตรการธรรมดาที่ปฏิบัติกันอยู่นั้น ยากที่จะสัมฤทธิ์ผล นอกจากนั้น มีประเด็นท้าทายเกี่ยวกับประสิทธิภาพของผู้ตรวจการแรงงาน อาทิ ขาดความรู้และประสบการณ์ในการปฏิบัติการต่อเด็กด้อยค่าที่ที่เหมาะสมและเด็กยอมรับ มีความเชี่ยวชาญด้านกฎหมายที่เกี่ยวข้อง(เช่น กฎหมายคุ้มครองแรงงาน)น้อย มีความเข้าใจที่จำกัดด้านแรงงานนอกระบบฯ เป็นที่คาดหวังว่าโครงการ CLM นี้ จะช่วยเสริมสร้างประสิทธิภาพของผู้ตรวจการแรงงานและสร้างกลุ่มสหสาขาวิชาเพื่อร่วมตรวจสอบแรงงานเด็กในระดับท้องถิ่นต่อไป

- ประเด็นความวิตกกังวลเกี่ยวกับสภาพที่เป็นลักษณะเฉพาะของเด็กต่างชาติ ซึ่งเผชิญกับการปฏิบัติตรวจสอบในประเทศไทย ซึ่งเด็กส่วนใหญ่จะไม่อยู่นิ่ง มีการเคลื่อนไหวโยกย้ายอยู่ตลอดเวลา (เนื่องจากสภาพที่ผิดกฎหมาย) หรือไม่มีเอกสารยืนยันตัวตนของตนเอง การป้องกันและปลดปล่อยเด็กฯ โดยผ่านการบริการต่างๆ อาทิ การมีศูนย์การเรียนรู้ขององค์กรเอกชนในพื้นที่ที่มีเด็กต่างชาติและครอบครัวอาศัยอยู่มาก อาจจะเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยดึงเด็กออกจากการทำงานเข้าสู่ระบบการเรียนรู้ได้ อย่างไรก็ตาม คงไม่สามารถทำได้กับเด็กทุกคน ทั้งนี้มีปัจจัยภายนอกนอกระบบ อาทิ ปัญหาเศรษฐกิจ วิกฤตการณ์ทางการเมือง ปัญหารักรวรรชาติที่เกิดขึ้นภายในประเทศ และตลอดแนวชายแดน นโยบายของรัฐบาลที่เกี่ยวกับการจดทะเบียนแรงงานต่างชาติและการจ้างงาน เป็นอุปสรรคหลักที่ทำให้สภาพการณ์ของแรงงานต่างชาติจากประเทศเพื่อนบ้าน ทั้งเด็กต่างชาติ เด็กที่ไม่มีสัญชาติ และลูกๆ ของแรงงานต่างชาติ ไม่ได้รับการปรับสภาพให้ดีขึ้น ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องจัดทำหลักฐานข้อมูลของเด็กเหล่านี้ให้ชัดเจนด้วย

การจัดสรรทรัพยากรที่มากขึ้นและให้การสนับสนุนด้านเทคนิคที่พอเพียงกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง จึงมีความจำเป็นอย่างมาก เพื่อช่วยในการวางแผน พัฒนา อบรมระบบการติดตามเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็ก (CLM) และระบบการตรวจสอบและการรายงานผู้ได้รับประโยชน์โดยตรง (DBMR) การจัดทำคู่มือและโปรแกรมการประมวลผลต่างๆ เพื่อให้หน่วยงานเหล่านี้มีศักยภาพและความพร้อมในการดำเนินงานสนับสนุนการแก้ไขปัญหาและเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็กอย่างมีประสิทธิภาพ อันจะนำมาซึ่งการพัฒนาคุณภาพชีวิตเด็กทุกคน ทุกเชื้อชาติ ให้เป็นพลเมืองที่จะช่วยสร้างชาติและโลกให้น่าอยู่ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

1. กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน กระทรวงแรงงาน. รายงานการศึกษาการใช้แรงงานเด็กในประเทศไทย, กันยายน 2548
2. จริฎญา วงษ์พรม และคณะ. รายงานการวิจัยการประเมินสถานการณ์แรงงานเด็กและการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายจังหวัดอุดรธานี, 2549
3. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. คู่มือการบันทึกข้อมูล การติดตามเฝ้าระวังและการรายงานผลโครงการติดตามเฝ้าระวังสถานการณ์การใช้แรงงานเด็ก (CLM), 2552

.....

การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างในจังหวัดขอนแก่น Labor Rights Exercise of Employees in Khon Kaen Province

สมเกียรติ ชูศรีทอง Somkiat Choosrithong¹

ดุษฎิ อายุวัฒน์ Dr.Dusadee Ayuwat²

สุกัญญา เอ็มอัมธรรม Sukanya Aim-imtham³

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง ในสถานประกอบการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ กลุ่มตัวอย่างได้แก่ ลูกจ้างจำนวน 221 คน ที่ทำงานในสถานประกอบการประเภทการผลิตจำนวน 20 แห่ง ในจังหวัดขอนแก่น ที่สุ่มมาโดยวิธีสุ่มตัวอย่างแบบแบ่งชั้น 2 ขั้นตอน ใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือวิจัย การวิเคราะห์ข้อมูลใช้สถิติพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า ลูกจ้างส่วนใหญ่ร้อยละ 75.6 เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับมาก แต่ยังมีลูกจ้างอยู่มากถึงร้อยละ 24.4 ที่เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับปานกลางและน้อย โดยลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานมากที่สุดในด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาล รองลงมาคือด้านการหยุดพักผ่อน และด้านค่าจ้างที่เป็นธรรม ในขณะที่สิทธิแรงงานด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชย มีลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานเพียงร้อยละ 54.2 และสิทธิแรงงานด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือไม่มีลูกจ้างใช้สิทธิแรงงานเลย

ABSTRACT

The objective of this research was to study labour rights exercise of employees in production firms in Khon Kaen province. The research methodology used in this research was qualitative method. The samples consisted of 221 employees working in 20 production firms in Khon Kaen province, selected by two-stage stratified random sampling technique. The questionnaires were used as tools. Data analyzing was using Descriptive statistics. The research findings are: the majority 75.6% of employees used to exercise labour rights at high level while 24.4% exercised at lower and moderate level. The aspects most exercised were social security insurance and health

¹ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสังคมวิทยาการพัฒนาศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (ch.skiat@gmail.com)

² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (dusayu@kku.ac.th)

³ รองศาสตราจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (sukaim@kku.ac.th)

care, follow by vacation leave and fair payment, while labour rights for compensation was exercised just by 54.2% and the aspect for appealing state assistance had never been exercised.

บทนำ

ปัจจุบันนี้แรงงานรับจ้างเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุดของสังคม อันเกิดจากการเคลื่อนย้ายแรงงานภาคเกษตรในครัวเรือนสู่แรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม ดังเช่นข้อมูลการสำรวจครัวเรือนทั่วประเทศปี 2547 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติที่พบว่าร้อยละ 44.1 ของครอบครัวคนไทยเป็นครัวเรือนลูกจ้าง¹ และข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนทั่วประเทศปี 2549 พบว่า รายได้ส่วนใหญ่ของครัวเรือนมาจากค่าจ้างเงินเดือนเท่ากับร้อยละ 40.0 ของรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน² แต่แรงงานรับจ้างที่เป็นกลุ่มใหญ่ของสังคมนี้ยังคงเป็นคนยากจนที่จนทั้งทรัพย์สิน ปัจจัยการผลิต สิทธิ โอกาส อำนาจ พลังต่อรองและজনศักดิ์ศรี กลุ่มนี้ได้รับส่วนแบ่งผลผลิตไม่ถึงร้อยละ 4 ของผลผลิตที่เกิดจากแรงงานของพวกเขา³ และจากการที่ระบบอุตสาหกรรมของประเทศไทยอยู่ภายใต้ระบบการค้าโลก ที่จะต้องแข่งขันกับประเทศอื่นๆ ในหลายๆ ด้าน โดยเฉพาะการแข่งขันด้านราคาสินค้า ซึ่งต้นทุนด้านแรงงานของอุตสาหกรรมมีสัดส่วนระหว่างร้อยละ 16-35 ของต้นทุนทั้งหมด มากเป็นอันดับสองรองจากต้นทุนวัตถุดิบ⁴ การลดต้นทุนด้านแรงงานจึงเป็นตัวแปรสำคัญในการแข่งขันด้านราคาของอุตสาหกรรมไทย ดังนั้นการพัฒนาอุตสาหกรรมจึงไม่ได้ช่วยให้ลูกจ้างซึ่งเป็นกลุ่มใหญ่ในสังคมได้รับประโยชน์ แต่กลับทำให้สภาพการจ้างงานและคุณภาพของแรงงานด้อยลง⁵

การลดต้นทุนด้านแรงงานมีหลากหลายวิธีการ เช่น การให้ค่าจ้างต่ำ ไม่มีสวัสดิการหรือมีเท่าที่จำเป็น สภาพแวดล้อมการทำงานต่ำกว่ามาตรฐานความปลอดภัย รวมทั้งเคลื่อนย้ายโรงงานสู่ภูมิภาคที่มีแรงงานราคาถูก การเลือกจ้างลูกจ้างราคาถูกและบังคับได้ง่ายเช่น แรงงานหญิง แรงงานเด็ก แรงงานต่างชาติ และเมื่อกฎหมายแรงงานควบคุมให้นายจ้างต้องปฏิบัติต่อลูกจ้างอย่างเป็นธรรมมากขึ้น ทำให้ต้นทุนด้านแรงงานเพิ่มขึ้น นักลงทุนได้ลดต้นทุนด้านแรงงานด้วยการปรับรูปแบบการจ้างงานใหม่ ที่เรียกว่าการจ้างงานแบบยืดหยุ่น เช่น การจ้างแบบชั่วคราว การใช้สัญญาจ้างระยะสั้น การจ้างแบบเหมาช่วงหรือการจ้างเหมาค่าแรง รวมทั้งการผลักดันบางอย่างออกจากโรงงาน ไปให้แรงงานนอกระบบรับงานผลิตบางส่วนไปทำในครัวเรือนของแรงงาน การจ้างงานในลักษณะนี้ ทำให้ลูกจ้างยังคงไร้อำนาจต่อรองถูกเอารัดเอาเปรียบถูกเลือกปฏิบัติอย่างไม่เป็นธรรม⁶

รัฐบาลไทยได้ให้ความสำคัญกับการคุ้มครองแรงงาน โดยการออกกฎหมายแรงงานหลายฉบับที่ครอบคลุมมาตรฐานแรงงานด้านต่างๆ ทัดเทียมมาตรฐานแรงงานสากล⁷ นอกจากนี้คณะทำงานการกระจายรายได้ สภาพที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ยังได้พยายามทำการขับเคลื่อนผลักดันให้เกิดกระบวนการจัดสรรแบ่งปันใหม่เพื่อให้นายกคนจนมีสิทธิและเข้าถึงสิทธิด้านสวัสดิการสังคม³ แต่อย่างไรก็ตามการพัฒนาเรื่องสิทธิแรงงานของไทยยังต่ำและแตกต่างกันอย่างมากในแรงงานแต่ละกลุ่ม ลูกจ้างเข้าถึงสิทธิแรงงานและมีการใช้สิทธิแรงงานค่อนข้างน้อย ดังเช่นข้อมูลประกันสังคมปี 2549 พบว่า มีลูกจ้างได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นผู้ประกันตนเพียง 8.54 ล้านคน จากจำนวนลูกจ้างในภาคเอกชน 12.78 ล้านคน และมีผู้ใช้สิทธิขอรับบริการจากกองทุนประกันสังคมเพียงร้อยละ 20.6 ของผู้ประกันตนทั้งหมด โดยผู้ประกันตนในเขตภาคตะวันออก

เจียงเหนือใช้บริการน้อยที่สุดร้อยละ 11.5⁸ นอกจากนี้จากการตรวจแรงงานของกรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานในปี 2549 พบว่า ทั่วประเทศมีลูกจ้างร้องทุกข์เพียง 1,538 รายมีลูกจ้างเกี่ยวข้อง 4,164 คน ซึ่งน้อยมากเมื่อเทียบกับแรงงานที่ได้รับการตรวจแรงงาน 436,350 คน เมื่อแยกรายภาคพบว่า ภาคตะวันออกเจียงเหนือมีการร้องทุกข์น้อยที่สุดคือ 223 รายมีลูกจ้างที่เกี่ยวข้อง 926 คนจากลูกจ้างที่ได้รับการตรวจแรงงาน 31,356 คน⁹ ในจังหวัดขอนแก่นมีลูกจ้างใช้สิทธิแรงงานน้อยเช่นเดียวกัน โดยพบว่าปี 2550 มีผู้ประกันตนเพียง 104,147 คน¹⁰ จากจำนวนผู้มีงานทำ 854,347 คน¹¹ และมีลูกจ้างได้รับการตรวจแรงงานเพียง 44,542 คน¹² เหตุผลที่การเรียกร้องผลประโยชน์จากกองทุนประกันสังคมและการใช้สิทธิร้องทุกข์ของลูกจ้างต่อกรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานค่อนข้างต่ำ อาจเป็นเพราะมีลูกจ้างจำนวนน้อยที่เกิดกรณีจะต้องใช้บริการหรือต้องร้องทุกข์จึงมีผู้ใช้สิทธิแรงงานในส่วนนี้น้อย แม้ขณะนี้จะยังไม่มีข้อมูลจากงานวิจัยเรื่องการเกิดสิทธิเรียกร้องและการใช้สิทธิแรงงานมายืนยันข้อสงสัยนี้ แต่อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตที่น่าสนใจคือ ในอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานจำนวนมากและรูปแบบการจ้างงานที่เปลี่ยนแปลงไปนั้น น่าจะทำให้ลูกจ้างมีความเสี่ยงต่ออันตรายและการเจ็บป่วยมากกว่าประชาชนทั่วไป ประกอบกับข้อมูลที่พบว่ายังคงมีสถานประกอบการกักขังปฏิบัติไม่ถูกต้องตามกฎหมายแรงงานร้อยละ 17.8⁸ น่าจะทำให้ลูกจ้างมีความเสี่ยงต่ออันตรายและการเจ็บป่วยจากการทำงานได้มากและน่าจะมีกรณีที่ลูกจ้างมีสิทธิเรียกร้องอยู่มาก

จากความเป็นมาและสภาพปัญหาดังกล่าว มีข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า ภายใต้กระแสสังคมที่มีความตื่นตัวเรื่องสิทธิแรงงานอย่างมากและกฎหมายแรงงานของไทยที่ให้การคุ้มครองต่อสิทธิแรงงานค่อนข้างจะก้าวหน้าอย่างมากในปัจจุบันนี้ เหตุใดจึงมีลูกจ้างเพียงส่วนน้อยที่ใช้สิทธิแรงงานตามที่กฎหมายคุ้มครอง สภาพการใช้สิทธิแรงงานที่แท้จริงของลูกจ้างเป็นอย่างไรบ้าง การวิจัยครั้งนี้จะเป็นประโยชน์ทำให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานการณ์การใช้สิทธิแรงงาน ซึ่งสามารถใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาด้านสิทธิแรงงานได้ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง ในสถานประกอบการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น

กรอบแนวคิดการวิจัย

จากการทบทวนแนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องสิทธิแรงงานของลูกจ้าง ผู้วิจัยได้กำหนดปัจจัยที่คาดว่าจะเกี่ยวข้องกับการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง โดยพิจารณาจากปัจจัยใน 2 ระดับดังนี้

1. ปัจจัยระดับปัจเจกบุคคลของลูกจ้าง แบ่งเป็น
 - 1.1. ลักษณะส่วนบุคคลของลูกจ้าง ได้แก่ เพศ อายุ สถานภาพสมรส รายได้ การย้ายถิ่น และเขตชุมชนที่พัก
 - 1.2. ลักษณะการทำงาน ได้แก่ แผนงาน ตำแหน่งงาน ลักษณะสัญญาจ้าง และอายุงาน
2. ปัจจัยระดับองค์กรของสถานประกอบการ ได้แก่ ตัวแปรขนาดสถานประกอบการ ร้อยละของ

ลูกจ้างรายเดือน ร้อยละของผู้ประกันตน ทุนจดทะเบียน อายุสถานประกอบการ และประเภทการผลิต

วิธีดำเนินการวิจัย

ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ ประชากรศึกษา ได้แก่ ลูกจ้างคนไทยในสถานประกอบการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น ที่ผ่านการตรวจแรงงานโดยสำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานจังหวัดขอนแก่นแล้วเมื่อปี 2550 จำนวน 801 แห่ง มีลูกจ้างในสถานประกอบการ 44,542 คน¹² การคำนวณขนาดตัวอย่างใช้สูตรของ Cochran (1977)¹³ ได้ตัวอย่าง 221 คน การเลือกตัวอย่างใช้วิธีสุ่มตัวอย่างแบบแบ่งชั้น 2 ขั้นตอน ด้วยการสุ่มแบบง่าย โดยเลือกสถานประกอบการเป็นขั้นตอนที่ 1 และเลือกลูกจ้างในสถานประกอบการเป็นขั้นตอนที่ 2 เครื่องมือที่ใช้คือแบบสอบถามลูกจ้างและแบบสอบถามข้อมูลสถานประกอบการที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น ซึ่งได้ผ่านการตรวจสอบความตรงของเนื้อหาโดยผู้เชี่ยวชาญ และทดสอบความเชื่อมั่นของแบบสอบถามทั้งชุดได้ค่าความเชื่อมั่น 0.87 การเก็บข้อมูลดำเนินการในเดือนกรกฎาคม-กันยายน 2551 โดยแจกแบบสอบถามให้ลูกจ้างในสถานประกอบการและให้เวลาลูกจ้างตอบแบบสอบถามด้วยตัวเอง 1 วัน (มีลูกจ้างที่มีปัญหาการอ่านและเขียนหนังสือจำนวน 12 คน ผู้วิจัยต้องอ่านแบบสอบถามให้ลูกจ้างตอบ) ส่วนแบบสอบถามข้อมูลสถานประกอบการแจกให้นายจ้างหรือผู้แทนตอบ เมื่อได้รับแบบสอบถามคืนแล้วผู้วิจัยตรวจสอบความครบถ้วนความสอดคล้องและความถูกต้องของข้อมูลในแบบสอบถาม มีแบบสอบถามลูกจ้างที่ข้อมูลไม่สมบูรณ์จำนวน 50 ชุด ผู้วิจัยได้โทรศัพท์ติดต่อกับลูกจ้างเพื่อขอเก็บข้อมูลเพิ่มเติมจนครบถ้วน และได้เก็บข้อมูลเชิงคุณภาพเพื่อเสริมการอธิบายผลการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ

ตัวแปรตามคือ การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง มีการวัดเป็นอันตรภาค (Interval Scale) แล้วจัดกลุ่มโดยแบ่งระดับการใช้สิทธิแรงงานเป็น 3 ระดับได้แก่ มาก ปานกลาง และน้อย ส่วนตัวแปรอิสระมี 16 ตัวแปรแบ่งเป็น 2 ด้านได้แก่ ปัจจัยด้านลูกจ้าง และ ปัจจัยด้านสถานประกอบการ (ดังกล่าวแล้วในกรอบแนวคิดการวิจัย)

การวิเคราะห์ข้อมูลทำด้วยโปรแกรมสำเร็จรูปโดยใช้สถิติพรรณนา ได้แก่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ผลการวิจัยและอภิปรายผล

การนำเสนอผลการวิจัยและการอภิปรายผล แบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ส่วน คือ

1. ข้อมูลทั่วไปด้านลูกจ้างและด้านสถานประกอบการ ประกอบด้วย (1) คุณลักษณะส่วนบุคคลของลูกจ้าง (2) ลักษณะการทำงานของลูกจ้าง และ (3) ลักษณะสถานประกอบการ
2. การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลและการอภิปรายผล มีดังนี้

1. ข้อมูลทั่วไปด้านลูกจ้างและด้านสถานประกอบการ

1.1 คุณลักษณะส่วนบุคคลของลูกจ้าง

ลูกจ้างส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง ร้อยละ 64.7 มีอายุเฉลี่ย 32.1 ปี อายุต่ำสุด 19 ปีและสูงสุด 65 ปี ส่วนใหญ่อยู่ในกลุ่มอายุต่ำกว่า 30 ปี ลูกจ้างที่อายุน้อยคือ 40 ปีขึ้นไปมีเพียงร้อยละ 17.6 เท่านั้น ส่วนใหญ่ร้อยละ 57.5 สมรสแล้วและอยู่ด้วยกัน ในด้านรายได้จากการทำงานรับจ้าง พบว่า ลูกจ้างได้รับค่าจ้างเฉลี่ย 8,770.40 บาทต่อเดือน แม้ว่าลูกจ้างส่วนใหญ่จะได้รับค่าจ้างมากกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำของจังหวัดขอนแก่น (วันละ 154 บาท คิดจำนวนวันทำงานเดือนละ 25 วัน ดังนั้นค่าจ้างขั้นต่ำต่อเดือนเท่ากับ 3,850 บาท) แต่ลูกจ้างส่วนใหญ่เป็นผู้มีรายได้น้อยคือ ลูกจ้างร้อยละ 71.5 มีรายได้ต่ำกว่า 10,000 บาทต่อเดือน และพบว่าลูกจ้างมีรายได้ต่อเดือนต่ำสุดเพียง 2,000 บาท อย่างไรก็ตามมีลูกจ้างบางส่วน (ร้อยละ 12.2) พยายามหารายได้เสริมจากแหล่งอื่น เช่น ทำการเกษตรและค้าขาย ซึ่งทำให้กลุ่มลูกจ้างที่หารายได้เสริมมีรายได้เพิ่มขึ้นเฉลี่ยเดือนละ 2,320.80 บาท ลูกจ้างส่วนใหญ่ร้อยละ 73.8 ไม่ได้ย้ายถิ่นเพื่อมาทำงานคือ ส่วนใหญ่ทำงานอยู่ในอำเภอที่เป็นภูมิลำเนาเดิมของตนเอง และส่วนใหญ่ร้อยละ 61.5 อาศัยอยู่ในชุมชนชนบท

1.2 ลักษณะการทำงานของลูกจ้าง

ลูกจ้างส่วนใหญ่ปฏิบัติงานในแผนกการผลิต ร้อยละ 63.8 และมีตำแหน่งงานเป็นผู้ปฏิบัติการ ร้อยละ 87.8 ซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปของสถานประกอบการกิจการทุกแห่งที่มีพนักงานฝ่ายปฏิบัติการมากที่สุด และส่วนใหญ่เป็นลูกจ้างรายเดือน ร้อยละ 67.9 อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตว่า มีลูกจ้างรายวันและลูกจ้างเหมาชิ้นงานมากถึงร้อยละ 32.1 ซึ่งลูกจ้างกลุ่มนี้ได้รับค่าจ้างค่อนข้างต่ำคือเฉลี่ยเพียง 5,288 บาทต่อเดือน สูงสุดเพียง 8,000 บาทต่อเดือน ลูกจ้างทำงานในสถานประกอบการกิจการปัจจุบันมีอายุงานเฉลี่ย 4.9 ปี โดยลูกจ้างส่วนใหญ่ร้อยละ 48.4 มีอายุงานมากกว่า 2 ปีแต่ไม่เกิน 4 ปี

มีข้อสังเกตที่น่าสนใจคือ เมื่อพิจารณาอายุงานของลูกจ้างรายวันและลูกจ้างเหมาชิ้นงานพบว่า มีลูกจ้างรายวันมากถึงร้อยละ 23.7 และลูกจ้างเหมาชิ้นงานมากถึงร้อยละ 25.0 ที่ทำงานอยู่ในสถานประกอบการกิจการปัจจุบันนานเกินกว่า 5 ปี แต่ยังไม่ได้รับการบรรจุเป็นลูกจ้างรายเดือน ข้อมูลนี้ชี้ให้เห็นว่ายังมีลูกจ้างบางส่วนไม่ได้รับสิทธิแรงงานในเรื่องลักษณะสัญญาจ้าง ทั้งนี้เนื่องจากลูกจ้างที่ทำงานอันมีลักษณะเป็นงานประจำนั้นควรจะได้รับบรรจุเป็นลูกจ้างรายเดือน ซึ่งการที่ลูกจ้างทำงานในสถานประกอบการกิจการปัจจุบันมานานถึง 5 ปีนั้น แสดงให้เห็นโดยชัดเจนอยู่แล้วว่าลักษณะงานที่พวกเขาทำนั้นเป็นงานประจำ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าลูกจ้างกลุ่มนี้ขาดโอกาสที่จะได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่จากสิทธิแรงงาน

1.3 ลักษณะสถานประกอบการ

เป็นการศึกษาถึงลักษณะสถานประกอบการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น จำนวน 20 แห่ง เก็บข้อมูลด้วยแบบสอบถามโดยสอบถามข้อมูลจากนายจ้างหรือผู้แทนนายจ้างของสถานประกอบการ พบว่า สถานประกอบการส่วนใหญ่ร้อยละ 65.0 เป็นขนาดเล็กคือมีลูกจ้างไม่เกิน 50 คน ร้อยละของลูกจ้างรายเดือนเฉลี่ย 26.2 คน (S.D. = 25.9) โดยส่วนใหญ่มีลูกจ้างรายเดือนน้อยกว่าร้อยละ 25 ข้อมูลนี้แตกต่างจากผลการศึกษาของโชคชัย สุทธาเวช และคณะ (2545)¹⁴ ที่พบว่ามีการจ้างลูกจ้างรายเดือนถึงร้อยละ 43.0 สะท้อนให้เห็นว่า ลักษณะการจ้างงานในจังหวัดขอนแก่นแตกต่าง

จากภาพรวมของประเทศ คือ สถานประกอบการกิจการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น มีการจ้างลูกจ้างรายวันและลูกจ้างเหมาชิ้นงานมากกว่าลูกจ้างรายเดือน สภาพเช่นนี้ชี้ให้เห็นได้ว่า ลูกจ้างส่วนใหญ่ในจังหวัดขอนแก่นยังขาดความมั่นคงทั้งในด้านการมีงานทำและการมีรายได้ที่แน่นอน ตลอดจนยังขาดหลักประกันขั้นพื้นฐานที่ลูกจ้างทุกคนควรได้รับการประกันสังคม เนื่องจากพบว่า ลูกจ้างของสถานประกอบการกิจการตัวอย่างได้เป็นผู้ประกันตนเฉลี่ยเพียงร้อยละ 67.7 (S.D. = 34.5) โดยมีสถานประกอบการกิจการเพียงร้อยละ 40.0 เท่านั้นที่ลูกจ้างทุกคนได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม และยังพบว่ามีสถานประกอบการกิจการขนาดเล็กบางแห่งไม่มีลูกจ้างได้เป็นผู้ประกันตนเลย ทั้งๆ ที่สถานประกอบการเหล่านี้ได้ผ่านการตรวจแรงงานโดยสำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานจังหวัดขอนแก่นแล้ว ผู้วิจัยได้สอบถามข้อมูลเพิ่มเติมจากนายจ้างของสถานประกอบการที่ลูกจ้างทุกคนไม่ได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม นายจ้างให้ข้อมูลว่า “เดิมก็เคยให้ประกันสังคมแก่ลูกจ้างแต่มีปัญหาว่าลูกจ้างเข้าออกงานบ่อย จึงต้องเลือกให้เฉพาะบางคน แต่ช่วงนี้เศรษฐกิจไม่ดีจึงต้องตัดประกันสังคมของลูกจ้างทุกคน ก็มีเหลืออยู่แต่ลูกชายที่ได้ทำประกันสังคมเพราะเจ้าหน้าที่แนะนำว่าโรงงานแต่ละแห่งต้องมีคนได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคมอย่างน้อย 1 คน” จากความเห็นของนายจ้างดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความหย่อนยานของการบังคับใช้กฎหมาย แต่ทั้งนี้อาจจะเป็นความเข้าใจผิดของนายจ้างหรืออาจเป็นความตั้งใจของนายจ้างที่จะหลีกเลี่ยงกฎหมาย ซึ่งเป็นประเด็นที่เจ้าหน้าที่สำนักงานประกันสังคมและเจ้าพนักงานตรวจแรงงานควรพัฒนาให้ดีขึ้น

สถานประกอบการกิจการตัวอย่างมีทุนจดทะเบียนเฉลี่ย 46.7 ล้านบาท โดยส่วนใหญ่ร้อยละ 60.0 มีทุนจดทะเบียนน้อยกว่า 5 ล้านบาท อายุสถานประกอบการเฉลี่ย 13.4 ปี (S.D. = 11.7) โดยส่วนใหญ่ร้อยละ 80.0 เปิดดำเนินการนานกว่า 10 ปี แสดงว่ามีการขยายตัวของสถานประกอบการตามนโยบายของรัฐในการส่งเสริมการลงทุนมาสู่ส่วนภูมิภาค¹⁵ ซึ่งให้นิยามนายจ้างของสถานประกอบการกิจการตัวอย่างส่วนใหญ่น่าจะได้รับรู้และเข้าใจเกี่ยวกับเงื่อนไขที่ต้องปฏิบัติตามกฎหมายแรงงานแล้วเป็นอย่างดี ประเภทสถานประกอบการกิจการพบว่า ส่วนใหญ่ร้อยละ 40.0 ผลิตเครื่องแต่งกายและสิ่งทอ

2. การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง

การใช้สิทธิแรงงาน หมายถึง การที่ลูกจ้างได้รับหรือขอรับเงินหรือบริการอันเป็นผลประโยชน์ตามสิทธิแรงงานที่กฎหมายกำหนดให้จากนายจ้าง จากสถานพยาบาลในความตกลงของกองทุนเงินทดแทน จากสำนักงานประกันสังคมและสำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน เพื่อให้ลูกจ้างได้รับผลประโยชน์ตามสิทธิแรงงานข้อใดข้อหนึ่งในจำนวน 16 ข้อที่ศึกษาในครั้งนี้ ในช่วงระยะที่ทำงานในที่ทำงานปัจจุบัน โดยพิจารณาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างแต่ละคนจากค่า “ร้อยละการใช้สิทธิแรงงาน”

2.1 การใช้สิทธิแรงงานในภาพรวม

ลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานเฉลี่ยร้อยละ 86.4 (S.D. = 24.3) โดยลูกจ้างส่วนใหญ่ร้อยละ 75.6 เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับมาก (ตารางที่ 1) แสดงให้เห็นว่าสถานประกอบการกิจการประเภทการผลิตในจังหวัด

ขอนแก่นได้ให้ประโยชน์จากสิทธิแรงงานแก่ลูกจ้างค่อนข้างดี ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากปัจจุบันในตลาดการค้ามีการแข่งขันด้านคุณภาพสินค้ามากยิ่งขึ้น นักลงทุนจึงให้ความสำคัญกับการพัฒนาคุณภาพแรงงานมากขึ้นด้วย และจากข้อมูลการตรวจสอบสถานประกอบการปี 2549 พบว่า สถานประกอบการที่ส่วนใหญ่ปฏิบัติได้ถูกต้องตามกฎหมายแรงงานแล้ว อย่างไรก็ตามยังมีลูกจ้างมากถึงร้อยละ 24.4 ที่มีการใช้สิทธิแรงงานอยู่เพียงในระดับน้อยถึงปานกลางเท่านั้น (ตารางที่ 1) สะท้อนให้เห็นว่าในจังหวัดขอนแก่นยังมีลูกจ้างที่ประสบปัญหาการได้รับประโยชน์จากสิทธิแรงงานที่พึงได้รับจากนายจ้างตามที่กฎหมายแรงงานคุ้มครองให้ ทั้งนี้ จากงานวิจัยนี้พบว่า ลูกจ้างมากกว่าครึ่งเป็นผู้มีรายได้น้อยกว่าเดือนละ 10,000 บาท และมีตำแหน่งงานเป็นพนักงานปฏิบัติการที่ทำงานอยู่ในสายการผลิต ประการสำคัญคือมีลูกจ้างรายวันและลูกจ้างเหมาซึ่งงานมากถึงร้อยละ 32.1 คุณลักษณะดังกล่าวนี้อาจทำให้ลูกจ้างรู้สึกว่าเป็นผู้ด้อยฐานะทางสังคมและไม่ควรจะได้รับเรื่องใดๆ กับนายจ้าง อีกทั้งการที่นายจ้างรับลูกจ้างเหล่านี้เข้าทำงานกลายเป็นบุญคุณต่อลูกจ้าง เพราะช่วยให้ลูกจ้างได้ทำงานอยู่ใกล้บ้าน ซึ่งยืนยันได้จากทัศนะหลายๆประการของลูกจ้าง เช่น “จำเป็นต้องอยู่ดูแลบ้าน แม้จะได้ทำงานเพียงบางวันก็ดีกว่าไม่มีงานทำเลย” หรือ “เคยไปสมัครทำงานที่โรงงานใหญ่แต่เขาไม่รับ จึงต้องมาทำงานในโรงงานเล็กที่นายจ้างเขาให้ออกาสเราได้ทำงานก็ดีกว่าไม่มีงานทำ” หรือ “สิทธิประโยชน์ต่างๆ นายจ้างเป็นผู้กำหนดให้ หากขออนอกเหนือจากที่นายจ้างให้ก็คงไม่ได้” กลุ่มลูกจ้างที่เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับปานกลางและน้อยนั้นควรจะได้รับพัฒนาเรื่องการใช้สิทธิแรงงานให้ดีขึ้น

ตารางที่ 1 ร้อยละของลูกจ้าง จำแนกตามระดับการใช้สิทธิแรงงาน (n = 221)

ระดับความคาดหวังต่อการใช้สิทธิแรงงาน	ร้อยละ
ระดับน้อย (0.0 – 49.9 คะแนน)	8.6
ระดับปานกลาง (50.0 – 79.9 คะแนน)	15.8
ระดับมาก (80.0 คะแนนขึ้นไป)	75.6
รวม	100.0
$\bar{X}$ = 86.4 คะแนน S.D.= 24.4 Min= 0.0 คะแนน Max= 100.0 คะแนน	

2.2 การใช้สิทธิแรงงานรายด้านและรายข้อ

ผลการวิเคราะห์การใช้สิทธิแรงงานรายด้านพบว่า ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานระดับมาก ในด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาล ด้านการหยุดพัก และด้านค่าจ้างที่เป็นธรรม ส่วนด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชยลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานอยู่เพียงระดับน้อย และไม่มีลูกจ้างได้ใช้สิทธิแรงงานด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือเลย ส่วนผลการวิเคราะห์การใช้สิทธิแรงงานรายข้อ (ตารางที่ 2) พบว่า สิทธิแรงงานข้อที่มีลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานมากที่สุด 3 อันดับแรกได้แก่ การขึ้นทะเบียนประกันสังคม (ข้อ 1) การได้หยุดงานในวันหยุดตามประเพณี โดยได้รับเงินค่าจ้างเท่าวันทำงาน

ปกติ (ข้อ 6) และการได้รับค่าจ้างไม่น้อยกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำของ จ.ขอนแก่นคือวันละ 154 บาท (ข้อ 8) ซึ่งสิทธิแรงงานทั้ง 3 ข้อนี้เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานและจำเป็นต่อการมีคุณภาพชีวิตที่ดีของลูกจ้างซึ่งลูกจ้างทุกคนควรได้รับ ซึ่งเห็นว่าลูกจ้างใน จ.ขอนแก่นไม่มีปัญหาการใช้สิทธิแรงงานขั้นพื้นฐาน แต่ในทางตรงกันข้ามเมื่อพิจารณาสิทธิแรงงานข้อที่ลูกจ้างเคยใช้สิทธิน้อยที่สุดซึ่งเป็นปัญหาการใช้สิทธิแรงงานที่ควรได้รับการแก้ไขพบว่า ไม่มีลูกจ้างคนใดเคยใช้สิทธิแรงงานเลยในเรื่องการยื่นคำร้องต่อเจ้าหน้าที่รัฐให้ช่วยเหลือกรณีไม่ได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม กรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินค่าจ้างในวันลาป่วย กรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินค่าจ้างในวันลาคลอดบุตร และกรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินชดเชยการเลิกจ้าง (ข้อ 13 14 15 และ 16) และสิทธิแรงงานที่มีลูกจ้างเคยใช้สิทธิน้อยที่สุด 3 อันดับได้แก่ การได้รับเงินทดแทนจากกองทุนเงินทดแทนกรณีหยุดงานเกิน 3 วันเพราะบาดเจ็บจากการทำงาน (ข้อ 3) การได้รับเงินชดเชยการเลิกจ้างจากนายจ้าง (ข้อ 5) และการได้รับเงินค่าจ้างจากนายจ้าง กรณีลาคลอดบุตร (ข้อ 12) ทั้งนี้ อภิปรายผลการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างรายด้านและรายข้อ ได้ดังนี้

2.2.1 การใช้สิทธิแรงงานด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาล

ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาลในระดับมาก คิดเป็นร้อยละ 92.3 แสดงให้เห็นว่าสถานประกอบการกิจการส่วนใหญ่ในจังหวัดขอนแก่นได้ปฏิบัติตามกฎหมายประกันสังคม ซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่ลูกจ้างทุกคนพึงได้รับ สอดคล้องกับผลการศึกษาของ มัทนา พานิชรัมย์ และคณะ (2540)⁴ ที่พบว่าลูกจ้างส่วนใหญ่ในภาคอุตสาหกรรมในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล ได้รับเงินประกันสังคมและสวัสดิการด้านการรักษาพยาบาล

เมื่อพิจารณาการใช้สิทธิแรงงานด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาลเป็นรายข้อพบว่า ยังมีลูกจ้างที่ไม่ได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม และไม่ได้รับบริการรักษาพยาบาลกรณีบาดเจ็บจากการทำงาน ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลเชิงคุณภาพที่ได้จากทัศนะของลูกจ้างเหมือนกันว่า “คงไม่กล้าขอขึ้นทะเบียนประกันสังคม เพราะเรามารับเหมางาน หากเกิดอุบัติเหตุก็เป็นความประมาทของเราเอง จะให้นายจ้างรับผิดชอบคงไม่ได้เพราะไม่ได้ตกลงกันไว้” สะท้อนให้เห็นว่าการที่ลูกจ้างไม่ได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม เกิดจากลูกจ้างเข้าใจคลาดเคลื่อนเรื่องลักษณะสัญญาจ้าง กล่าวคือ ลูกจ้างเข้าใจผิดว่าตนเป็นผู้รับจ้าง (ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์) ทั้งๆ ที่ทำงานรับเหมางานในโรงงานปัจจุบันมานานมากกว่า 3 ปีจึงควรอยู่ในฐานะเป็นลูกจ้างเช่นเดียวกับลูกจ้างรายวัน นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับการศึกษาของพัชรินทร์ พูนกลาง (2546)¹⁶ ที่พบว่า ลูกจ้างส่วนใหญ่มักเข้าใจผิดเรื่องการประกันสังคมโดยเข้าใจว่าเป็นหน้าที่ของรัฐที่จะต้องจัดสรรให้โดยลูกจ้างไม่ต้องเรียกร้องสิทธิเอง จึงไม่มีการเรียกร้องเมื่อไม่ได้รับบัตรประกันสังคม และการศึกษาของอารี สัมมนา (2543)¹⁷ ที่พบว่า ผู้ประกันตนส่วนมากคิดว่าการร้องเรียนจะเกิดผลเสียกับตนเองจึงละเลยการปกป้องพิทักษ์สิทธิประโยชน์ของตน

2.2.2 การใช้สิทธิแรงงานด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชย

ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชย ในระดับน้อย คิดเป็นร้อยละ 87.8 โดยมีลูกจ้างจำนวนมากที่ไม่ได้รับเงินทดแทนกรณีบาดเจ็บจากการทำงานและไม่ได้รับเงินชดเชยการเลิกจ้าง แสดงให้เห็นว่าลูกจ้างในจังหวัดขอนแก่นประสบปัญหาการใช้สิทธิแรงงานด้านเงินทดแทน

หรือเงินชดเชย สอดคล้องกับการศึกษาของมณฑล เทียนประเทืองชัย (2539)¹⁸ ที่พบว่าลูกจ้างส่วนใหญ่ไม่ได้รับการช่วยเหลือตามความเหมาะสมจากกองทุนเงินทดแทน และสอดคล้องกับทัศนะของสมบุญ สีคำดอกแค (2552)¹⁹ ซึ่งเป็นลูกจ้างที่ประสบปัญหาการเจ็บป่วยจากการทำงานจนไม่สามารถทำงานได้อีก ว่า “คนงานเจ็บป่วยและการประสบอันตรายจากการทำงานจำนวนมากแต่ไม่สามารถเข้าถึงสิทธิหรือไม่ได้รับสิทธิ ตาม พ.ร.บ.เงินทดแทน เพราะหลายปัจจัย เช่น คนงานไม่รู้สิทธิตามข้อกำหนดเงินทดแทน ส่วนใหญ่รู้จักแต่ประกันสังคม สถานประกอบการปิดบังไม่ให้คนงานรู้ข้อกำหนดเงินทดแทน อีกทั้งยังมีปัญหาการใช้กฎหมายเงินทดแทน เนื่องจากคนงานที่ป่วยและประสบอันตรายจากการทำงานมักจะถูกปฏิเสธจากกองทุนเงินทดแทนเพราะได้รับการวินิจฉัยว่าไม่ได้เจ็บป่วยจากการทำงาน”

2.2.3 การใช้สิทธิแรงงานด้านการหยุดพัก

ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานด้านการหยุดพักในระดับมาก คิดเป็นร้อยละ 83.7 แสดงให้เห็นว่าสถานประกอบกิจการส่วนใหญ่ในจังหวัดขอนแก่นได้ปฏิบัติตาม พ.ร.บ.คุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541 โดยให้สิทธิแก่ลูกจ้างได้รับการหยุดพักผ่อนจากการทำงาน สอดคล้องกับผลการตรวจแรงงานของกระทรวงแรงงานปี 2549 ที่พบว่าสถานประกอบกิจการส่วนใหญ่ปฏิบัติได้ถูกต้องตามกฎหมายแรงงาน²⁰

เมื่อพิจารณาการใช้สิทธิแรงงานด้านการหยุดพักเป็นรายข้อพบว่า ยังมีลูกจ้างที่ไม่ได้หยุดงานในวันหยุดตามประเพณีโดยได้รับค่าจ้างเท่าวันทำงานปกติและไม่ได้หยุดพักผ่อนประจำปี ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลเชิงคุณภาพที่ได้จากทัศนะของลูกจ้างว่า “ถ้าเรามีความจำเป็นนายจ้างก็ให้เราหยุดงานเรื่อยๆ อยู่แล้ว ในวันหยุดตามประเพณีจึงไม่อยากหยุดอีก เกรงใจนายจ้าง” สะท้อนให้เห็นว่าลูกจ้างมีความจำเป็นตามวิถีชีวิตของลูกจ้าง เช่น การเข้าร่วมงานบุญ ทำภารกิจในบ้านหรือการประกอบอาชีพดั้งเดิม ซึ่งลูกจ้างจำเป็นต้องขอหยุดงานเพื่อไปร่วมงานหรือทำภารกิจดังกล่าว เมื่อนายจ้างอนุญาตให้หยุดงานได้ลูกจ้างจะเกิดความรู้สึกเป็นบุญคุณที่นายจ้างมีต่อตน และเกิดความเกรงใจนายจ้าง แม้ว่าเมื่อถึงวันหยุดตามประเพณีลูกจ้างต้องมาทำงานชดเชยวันที่ตนขอหยุด ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ดูเหมือนจะเป็นเรื่องที่ดีต่อลูกจ้าง แต่จะเห็นได้ว่าลูกจ้างถูกเอาเปรียบเนื่องจากการที่ลูกจ้างได้หยุดงานในวันอื่นแต่ต้องมาทำงานชดเชยในวันหยุดตามประเพณีนั้น ลูกจ้างไม่ได้รับค่าจ้างในวันหยุดเหล่านั้นเลย และลูกจ้างยังให้ทัศนะเพิ่มเติมว่า “การขอหยุดพักร้อน ต้องแสดงเหตุผลประกอบ หากเหตุผลไม่เหมาะสมก็จะไม่ได้หยุดพักร้อน” สะท้อนให้เห็นว่าการใช้สิทธิแรงงานด้านการหยุดพักยังคงมีปัญหาในทางปฏิบัติ นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับผลการศึกษาของบริษัทเอ็นแอนด์บีวีซีเนสเนทเวอร์ค (2541)²⁰ ที่พบว่าแรงงานรับเหมาและรับเหมาช่วงต้องทำงานโดยไม่มีวันหยุด และผลการตรวจแรงงานของกระทรวงแรงงานปี 2549 พบว่าสถานประกอบกิจการไม่ปฏิบัติตามกฎหมายแรงงานในเรื่องข้อบังคับในการทำงานและการจ่ายค่าจ้างในวันหยุด²¹

2.2.4 การใช้สิทธิแรงงานด้านค่าจ้างที่เป็นธรรม

ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานด้านค่าจ้างที่เป็นธรรมในระดับมาก คิดเป็นร้อยละ 76.9 แสดง

ให้เห็นว่าสถานประกอบกิจการส่วนใหญ่ในจังหวัดขอนแก่นได้ปฏิบัติตาม พ.ร.บ.คุ้มครองแรงงาน พ.ศ.2541 ในเรื่องการจ่ายค่าจ้างให้แก่ลูกจ้าง เมื่อพิจารณาการใช้สิทธิแรงงานเป็นรายข้อพบว่า ยังมีลูกจ้างที่ไม่ได้รับค่าจ้างทำงานวันหยุดกรณีทำงานในวันหยุดพักผ่อน และได้รับค่าจ้างน้อยกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำ จ.ขอนแก่น (วันละ 154 บาท) ซึ่งอาจเพราะลูกจ้างจำยอมดังจะเห็นได้จากทัศนะของลูกจ้างว่า “ได้ทำงานใกล้บ้าน แม้เงินเดือนจะน้อยกว่าในกรุงเทพ ก็ดีกว่าต้องหนีจากครอบครัว” และ “การได้ทำงานอยู่กับบ้านสำคัญสำหรับตนเองมาก แม้ต้องทำงานในโรงงานขนาดเล็กที่ได้ค่าจ้างน้อยกว่าในโรงงานใหญ่” สะท้อนให้เห็นถึงเหตุผลที่ลูกจ้างยอมทำงานที่ได้ค่าจ้างต่ำเนื่องจากลูกจ้างได้ให้ความสำคัญกับคุณค่าทางสังคมของงานที่ทำด้วยคือ การได้อยู่ใกล้บ้านได้ดูแลครอบครัวไปพร้อมๆ กับการทำงานรับจ้าง และลูกจ้างยังให้ทัศนะเพิ่มเติมว่า “การลาป่วยต้องให้ใบรับรองแพทย์จากโรงพยาบาลเท่านั้น ทำให้ยุ่งยาก ลูกจ้างที่ไม่อยากเสียเวลาไปขอใบรับรองแพทย์จึงต้องยอมขาดงานและไม่ได้เงินค่าจ้างในวันที่ป่วย” สะท้อนให้เห็นว่าการใช้สิทธิแรงงานด้านค่าจ้างที่เป็นธรรมยังคงมีปัญหาในทางปฏิบัติ นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับผลการตรวจแรงงานของกระทรวงแรงงานปี 2549⁸ ที่พบว่าสถานประกอบกิจการไม่ปฏิบัติตามกฎหมายแรงงานในเรื่องการจ่ายค่าจ้างขั้นต่ำ และการศึกษาของบริษัทเอ็นแอนด์บีวีซิเนสเทเวอร์ค (2541)²⁰ ที่พบว่า แรงงานรับเหมาและรับเหมาช่วงได้รับค่าจ้างต่ำกว่าค่าจ้างขั้นต่ำที่กฎหมายกำหนด

2.2.5 การใช้สิทธิแรงงานด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ

ผลการวิจัยพบว่า ไม่มีลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือเลย อาจเป็นเพราะมีลูกจ้างเพียงเล็กน้อย (ไม่ถึงร้อยละ 10) ที่ถูกนายจ้างละเมิดสิทธิแรงงานและเกิดสิทธิการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ แต่อย่างไรก็ตามจากทัศนะของลูกจ้างสะท้อนให้เห็นว่า ลูกจ้างมีความสงสัยต่อเจ้าหน้าที่รัฐในเรื่องความซื่อสัตย์และความจริงจังที่จะให้ความช่วยเหลือแก้ปัญหาให้กับลูกจ้าง โดยลูกจ้างให้ทัศนะว่า “เจ้าหน้าที่ไม่จริงจังและซื่อสัตย์ในการตรวจสอบสถานประกอบกิจการ” หรือ “เจ้าหน้าที่ควรเข้าไปดูการทำงานจริงๆ ของลูกจ้างและให้ลูกจ้างได้ซักถามโดยไม่ให้ฝ่ายนายจ้างอยู่ด้วยในขณะ que เจ้าหน้าที่เข้าพบลูกจ้าง” ผลการวิจัยนี้สอดคล้องกับการศึกษาของอรุณ จิรวัฒนกุล และคณะ (2538)²¹ ที่พบว่า ลูกจ้างประสบปัญหาการใช้สิทธิแรงงานที่สำคัญ 3 ประการคือ (1) ขาดศรัทธาต่อกฎหมาย เพราะเคยเรียกร้องกับรัฐแล้วแต่ไม่ได้รับผลตามความคาดหวัง (2) ขาดแหล่งหรือระบบข้อมูลความรู้ และ (3) ขาดพลังใจที่จะกล้าทวงถามผลประโยชน์ของตน เช่นเดียวกับการศึกษาของทัตติยา ลิขิตวงษ์ และคณะ (2546)²² ที่พบว่า สาเหตุที่ทำให้แรงงานเด็กในอุตสาหกรรมขนาดเล็กเข้าไม่ถึงสวัสดิการที่ภาครัฐและภาคเอกชนจัดบริการคือ ตัวเด็กไม่กล้า ไม่รู้ว่าการนั้นอยู่ที่ไหน ไม่มีคนพาไป และอาย นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับการศึกษาของศูนย์ส่งเสริมสิทธิกรรมกรไทย (2550)²³ ที่พบว่าการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังมีปัญหาในทางปฏิบัติ เช่น ปัญหาที่กีดกันลูกจ้างที่เคยร้องทุกข์หรือเรียกร้องสิทธิแรงงาน โดยนายจ้างจะทำบัญชีลูกจ้างที่เคยเรียกร้องสิทธิแรงงานและแลกเปลี่ยนข้อมูลกันในกลุ่มนายจ้าง เพื่อกีดกันไม่รับเข้าทำงาน

ตารางที่ 2 ร้อยละของลูกจ้าง จำแนกตามการใช้สิทธิแรงงานรายข้อ (n=221)

สิทธิแรงงานที่ศึกษา	การใช้สิทธิแรงงาน			
	ไม่เกิดสิทธิ	เคยใช้สิทธิ	ไม่เคยใช้สิทธิ	รวม
ด้านที่ 1 สิทธิด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาล				
1. การขึ้นทะเบียนประกันสังคม	0.0	95.0	5.0	100.0
2. ได้รับการรักษาฟรีจาก รพ. เมื่อบาดเจ็บจากการทำงาน	46.2	50.6	3.2	100.0
กลุ่มที่ 2 สิทธิด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชย				
3. ได้รับเงินทดแทนการหยุดงาน จากกองทุนเงินทดแทนกรณีหยุดงานเกิน 3 วันเพราะบาดเจ็บจากการทำงาน	92.3	4.5	3.2	100.0
4. การได้รับเงินทดแทนจากกองทุนเงินทดแทน กรณีสูญเสียอวัยวะของร่างกายบางส่วนเนื่องจากการทำงาน	100.0	0.0	0.0	100.0
5. การได้รับเงินชดเชยการเลิกจ้างจากนายจ้าง กรณีนายจ้างของที่ทำงานเดิมให้ออกจากงาน	84.2	7.7	8.1	100.0
กลุ่มที่ 3 สิทธิด้านการหยุดพัก				
6. ได้หยุดงานในวันหยุดตามประเพณีโดยได้รับค่าจ้างเท่าวันทำงานปกติ	0.0	91.4	8.6	100.0
7. การได้หยุดพักผ่อนประจำปี (หลังทำงานครบ 1 ปี)	14.0	73.8	12.2	100.0
กลุ่มที่ 4 สิทธิด้านค่าจ้างที่เป็นธรรม				
8. การได้รับค่าจ้าง ไม่น้อยกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำของ จ.ขอนแก่น (วันละ 154 บาท)	0.0	87.8	12.2	100.0
9. การได้รับ "ค่าจ้างทำงานวันหยุด" (ค่าจ้างมากกว่าวันทำงานปกติ) กรณีทำงานในวันหยุดตามประเพณี	34.4	57.5	8.1	100.0
10. การได้รับ "ค่าจ้างทำงานวันหยุด" (ค่าจ้างมากกว่าวันทำงานปกติ) กรณีทำงานในวันหยุดพักร้อน	57.9	24.9	17.2	100.0
11. การได้รับเงินค่าจ้างจากนายจ้าง กรณีลาป่วย	21.7	71.5	6.8	100.0
12. การได้รับเงินค่าจ้างจากนายจ้าง กรณีลาคลอดบุตร	75.6	21.2	3.2	100.0
กลุ่มที่ 5 สิทธิด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ				
13. การยื่นคำร้องต่อรัฐ ให้จัดซื้อขึ้นทะเบียนประกันสังคม กรณีไม่ได้รับการขึ้นทะเบียนประกันสังคม	95.0	0.0	5.0	100.0
14. การยื่นคำร้องต่อรัฐ กรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินค่าจ้างในวันลาป่วย	93.2	0.0	6.8	100.0
15. การยื่นคำร้อง กรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินค่าจ้างในวันลาคลอด	96.8	0.0	3.2	100.0
16. การยื่นคำร้องต่อรัฐ กรณีนายจ้างเดิมไม่จ่ายเงินชดเชยการเลิกจ้าง	92.3	0.0	7.7	100.0

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะจากการวิจัยครั้งนี้ แบ่งเป็น 2 ส่วนคือ (1) ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนา และ (2) ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนา

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาการใช้สิทธิแรงงานจากประสบการณ์จริงของลูกจ้างในสถานประกอบการ กิจกรรมการผลิตในจังหวัดขอนแก่น แม้ผลการวิจัยจะพบว่าลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับมาก แต่ยังมีลูกจ้างอีกมากถึงร้อยละ 24.4 ที่เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับน้อยและปานกลาง แสดงให้เห็นว่า แม้จังหวัดขอนแก่นจะได้รับการส่งเสริมและพัฒนาอุตสาหกรรมการผลิตจนมีศักยภาพสูง และเป็นจังหวัดศูนย์กลางการผลิตในภูมิภาคนี้ แต่ในด้านการพัฒนาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างยังคงมีปัญหาคือได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น ผู้วิจัยจึงได้วิเคราะห์ปัญหาเพื่อให้ข้อเสนอแนะเชิงพัฒนาต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

1.1. การพัฒนาการใช้สิทธิแรงงานในลูกจ้างกลุ่มด้อยโอกาส

ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มลูกจ้างที่เคยใช้สิทธิแรงงานน้อยได้แก่ ลูกจ้างที่มีอายุ 40 ปีขึ้นไป ลูกจ้างที่ได้รับค่าจ้างน้อยกว่าเดือนละ 10,000 บาท ลูกจ้างในแผนการผลิต ลูกจ้างที่มีตำแหน่งปฏิบัติการ ลูกจ้างเหมาจ้างงาน ลูกจ้างรายวัน ลูกจ้างที่ทำงานในสถานประกอบการขนาดเล็กและลูกจ้างที่ทำงานในสถานประกอบการที่มีผู้ประกันตนน้อยกว่าร้อยละ 80 จึงกล่าวได้ว่าลูกจ้างเหล่านี้เป็นกลุ่มด้อยโอกาสในการใช้สิทธิแรงงาน ดังนั้นผู้วิจัยจึงเสนอแนะว่า การพัฒนาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างนั้น กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน และสำนักงานประกันสังคม ควรกำหนดให้ลูกจ้างเหล่านี้เป็นกลุ่มเป้าหมายเฉพาะในการพัฒนาเรื่องการใช้สิทธิแรงงาน และเน้นหนักการตรวจสอบสถานประกอบการขนาดเล็ก และสถานประกอบการที่มีผู้ประกันตนน้อยกว่าร้อยละ 80

1.2. สิทธิแรงงานที่ได้รับการพัฒนา

ผลการวิจัยพบว่า ประเด็นเรื่องสิทธิแรงงานที่มีลูกจ้างจำนวนมากไม่เคยใช้สิทธิซึ่งควรได้รับการพัฒนา เพื่อให้ลูกจ้างได้ใช้สิทธิแรงงานมากขึ้นได้แก่ สิทธิด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ สิทธิได้รับเงินจากกองทุนเงินทดแทนเพื่อทดแทนการสูญเสียอวัยวะของร่างกายเนื่องจากการทำงาน และสิทธิได้รับเงินชดเชยจากนายจ้างกรณีนายจ้างให้ออกจากงาน นอกจากนี้เมื่อพิจารณาสิทธิแรงงานพื้นฐานที่ลูกจ้างทุกคนควรได้รับ ได้แก่ การขึ้นทะเบียนประกันสังคม การได้รับค่าจ้างในวันหยุดตามประเพณี และการได้ค่าจ้างไม่น้อยกว่าค่าจ้างขั้นต่ำพบว่า ยังมีลูกจ้างที่ไม่เคยใช้สิทธิแรงงานพื้นฐานเหล่านี้ จึงเป็นปัญหาที่ควรได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น ผู้วิจัยจึงเสนอแนะว่า กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน และ สำนักงานประกันสังคม ควรพัฒนาระบบการให้บริการแก่ลูกจ้างด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ เพื่อให้ลูกจ้างที่ยังคงทำงานอยู่กับนายจ้างมั่นใจได้ว่าจะไม่เกิดผลกระทบต่อการทำงานของลูกจ้างที่ยื่นคำร้อง และรวมทั้งการเพิ่มช่องทางในการยื่นคำร้องให้ลูกจ้างได้รับความสะดวกมากยิ่งขึ้น

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 จากผลการวิจัยพบว่า ลูกจ้างไม่ได้ใส่ใจต่อสิทธิตามกฎหมายแรงงานแต่พอใจและยอมรับกับสิทธิ

และประโยชน์ที่นายจ้างกำหนดให้ จึงมีคำถามที่น่าสนใจว่าการที่ลูกจ้างไม่ใส่ใจต่อกฎหมายแรงงานนั้นเป็นเพราะกฎหมายแรงงานไม่ได้ช่วยให้ชีวิตความเป็นอยู่ของลูกจ้างดีขึ้นหรือไม่ ซึ่งคำถามนี้ก็ควรได้รับการตรวจสอบ ดังนั้นจึงควรมีการศึกษาต่อไปว่าลูกจ้างหรือครอบครัวของลูกจ้างที่มีการใช้สิทธิแรงงานแตกต่างกันในระดับมาก ปานกลาง และน้อย มีชีวิตความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันหรือไม่ เพื่อสะท้อนถึงว่าสิทธิแรงงานของลูกจ้างมีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงคุณภาพชีวิตของลูกจ้างให้ดีขึ้นได้หรือไม่

2.2 การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงสำรวจเพื่อทราบสถานการณ์การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง ในการวิจัยครั้งต่อไปผู้วิจัยเสนอแนะว่า ควรมีการศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง ซึ่งจะช่วยให้สามารถแก้ไขปัญหาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างอันเกิดจากปัจจัยเหล่านั้นได้ดียิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

1. ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. (2550). ลูกจ้างคือคนกลุ่มใหญ่ที่สุดของสังคมไทย. **ประชาชาติธุรกิจ**, 31(3915), 47.
2. สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2549). **สำนักงานสถิติแห่งชาติแถลงผลการสำรวจรายได้ ค่าใช้จ่าย และหนี้สินของครัวเรือน**. ค้นเมื่อ 18 ธันวาคม 2550, จาก http://service.nso.go.th/nso/g_service/s_survey_49/sociofn_49.pdf.
3. ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. (2550). **คนจนจะมีสุขได้อย่างไร**. ค้นวันที่ 18 ธันวาคม 2550, จาก http://www.newspnn.com/detail.php?dataid=4997&code=n3_26092007_01&mode=th.
4. มันทนา พานานิรัมย์ และคณะ. (2540). **โครงการศึกษาแนวทางการพัฒนาและคุ้มครองแรงงานไทยตามกระแสการค้าโลก**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
5. วรวิทย์ เจริญเลิศ. (บรรณาธิการ). (2542). **ทุน รัฐ แรงงาน วิกฤติและการต่อสู้**. กรุงเทพฯ: เอดิชั่นเพรสโปรดักส์.
6. มาลี พุกษ์พงษ์สวัสดิ์, และ ชฤทธิ์ มีสิทธิ์. (2548). **กรณีศึกษาเรื่องการละเมิดสิทธิแรงงานด้านการรวมตัวและการเจรจาต่อรองร่วม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดือนตุลา.
7. บัณฑิตย์ ธนชัยเศรษฐวุฒิ. 2550. **สิทธิแรงงานคือสิทธิมนุษยชน**. กรุงเทพฯ: โปรโตไทป์จำกัด.
8. สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงแรงงาน. (2549). **สถานการณ์แรงงานปี 2549. สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงแรงงาน**, 2(5).
9. กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน. (2549). **รายงานด้านคุ้มครองแรงงาน: ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ค้นเมื่อ 6 กุมภาพันธ์ 2550, จาก <http://www.labour.go.th/sta/sta.jsp?rep=2&zone=5>.
10. สำนักงานประกันสังคม กระทรวงแรงงาน. (2551). **สถิติงานประกันสังคม 2550**. กรุงเทพฯ: องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.
11. สำนักงานแรงงานจังหวัดขอนแก่น. (2551). **ข้อมูลสถานการณ์แรงงานในจังหวัดขอนแก่นไตรมาส 2 พ.ศ.2551**. ค้นเมื่อ 7 กุมภาพันธ์ 2551, จาก <http://forum.khonkaenlink.info/index.php?topic=36756.0>.

12. สำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานจังหวัดขอนแก่น. (2550). ข้อมูลการตรวจสถานประกอบกิจการ. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.]. (เอกสารอัดสำเนา).
13. ธีรภูมิ เอกะกุล. 2543. **ระเบียบวิธีวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์**. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.]
14. โชคชัย สุทธาเวช ธเนศ ต่วนชะเอม ปัญญา ธีระวิทยาเลิศ และ เพชรสุดร เขียวเพียรทอง. 2545. **การคุ้มครองแรงงานไทยในอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดย่อม**. ค้นเมื่อ 5 ธค. 2551, จาก [http://research.mol.go.th/rsdat/prg/eachview.php?okey=ML47038&prg=spop.php&xkw=where\(E11=1\)](http://research.mol.go.th/rsdat/prg/eachview.php?okey=ML47038&prg=spop.php&xkw=where(E11=1)).
15. บัณฑิตย์ ธนชัยเศรษฐวุฒิ. (2548). **จับชีพจรการเคลื่อนไหวแรงงาน ปี 2547**. กรุงเทพฯ: โปรโตไทป์จำกัด.
16. พชรินทร์ พูนกลาง. (2546). **รายงานการวิจัยกรณีศึกษากลุ่มแรงงานในภาคอุตสาหกรรมเรื่อง การพัฒนาระบบสวัสดิการสำหรับลูกจ้างในโครงการส่งเสริมอุตสาหกรรมชุมชนจังหวัดบุรีรัมย์**. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.].
17. อารี สัมมนา. (2543). **การรับรู้และป้องกันสิทธิประโยชน์ของผู้ประกันตนตามพระราชบัญญัติประกันสังคมไทย: ศึกษาเปรียบเทียบผู้ประกันตนที่เป็นลูกจ้างในสถานประกอบการกับผู้ประกันตนอิสระ**. ค้นเมื่อ 5 กรกฎาคม 2550, จาก <http://research.mol.go.th/data/doc/sw47041.doc>.
18. มงคล เทียนประเทืองชัย. (2539). **การจัดสวัสดิการแรงงานของไทย กรณีศึกษากองทุนเงินทดแทน และกองทุนประกันสังคม** [บทคัดย่อ]. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต สาขา นิติศาสตร์ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์. ค้นเมื่อ 6 พฤษภาคม 2552, จาก http://www.tkc.go.th/thesis/abstract.asp?item_id=8222.
19. สมบุญ สีคำดอกแค. (2552). **ปัญหาการเข้าถึงสิทธิของคนงานที่เจ็บป่วยหรือประสบอันตราย จากการทำงานตามกฎหมาย พ.ร.บ.เงินทดแทน พ.ศ. 2537**. ค้นเมื่อ 6 พฤษภาคม 2552, จาก <http://www.thaingoo.org/writer/view.php?id=1167>.
20. บริษัท เอ็น แอนด์ บี วิซิเนส เนทเวอร์ค. (2541). **แนวทางการคุ้มครองแรงงานไทยในงานรับเหมาช่วง**. ค้นเมื่อ 5 กรกฎาคม 2550, จาก <http://research.mol.go.th/data/doc/ED47018.doc>.
21. อรุณ จิรวัดมนกุล, และคณะ. (2538). **ศึกษาปัญหาสังคมและสาธารณสุขของคนงานก่อสร้างในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ขอนแก่น: [ม.ป.พ.].
22. ทัดติยา ลิขิตวงษ์, สุนีย์ สารมิตร, กนกวรรณ ไม้ญะเสถียร, และ กาญจนา บุญรักษา. (2546). **รายงานการวิจัยกรณีศึกษากลุ่มแรงงานในภาคอุตสาหกรรมเรื่องความต้องการบริการทางสังคมของแรงงานเด็กในอุตสาหกรรมขนาดเล็ก**. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.].
23. ศูนย์ส่งเสริมสิทธิกรรมกรไทย. (2550). **รายงานการศึกษาเรื่องการพัฒนาคุณภาพชีวิตของแรงงานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.]. (เอกสารอัดสำเนา).

.....

การมีส่วนร่วมของประชาชนในการผลักดันนโยบาย เพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ

สุนทรี หัตถิ เสงี่ยม

เครือข่ายผู้หญิงอีสาน และ มูลนิธิเพื่อการพัฒนาแรงงานและอาชีพ (HomeNet Thailand)

1. แรงงานนอกระบบคืออะไร

แรงงานนอกระบบ (Informal Workers) คือคำที่ใช้เรียกผู้ใช้แรงงานกลุ่มหนึ่งที่ทำงานอยู่ในภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ (Informal Economy) ซึ่งองค์การแรงงานระหว่างประเทศ (International Labour Organization : ILO)¹ ให้ความหมายว่า หมายถึง กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกประเภทที่ไม่ได้รับการคุ้มครองและควบคุมโดยกฎหมายหรือธรรมเนียมปฏิบัติ หรือไม่ได้รับการคุ้มครองอย่างเพียงพอ จึงดำเนินกิจกรรมนอกกรอบกฎหมาย โดยไม่มีการออกมาตรการใดๆ คุ้มครอง หรือเป็นกิจกรรมที่มีกฎหมายรองรับ แต่ในทางปฏิบัติไม่สามารถบังคับใช้ได้ และมีอุปสรรคในการปฏิบัติเพราะกระเจียบไม่เหมาะสม สร้างภาระให้แก่ผู้เกี่ยวข้อง และก่อให้เกิดค่าใช้จ่ายสูง และ ILO ได้จำแนกแรงงานนอกระบบเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

1. นายจ้าง (Employers) ของกิจการขนาดเล็ก หรือกิจการนอกระบบที่มีลูกจ้างจำนวนน้อย
2. ผู้ประกอบกิจการของตนเอง (Self-employer / Own account workers) และผู้ใช้แรงงานโดยไม่ได้รับค่าจ้าง (Unpaid employees)
3. ลูกจ้าง (Workers) ในกิจการขนาดเล็กหรือกิจการนอกระบบ หรือลูกจ้างที่ไม่มีนายจ้างแน่นอนหรือไม่ มีสัญญาจ้าง เช่น ผู้รับงานไปทำที่บ้านและผู้รับจ้างทำของ (Sub-contracted Workers)

ในขณะที่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องของไทยได้ให้ความหมายของแรงงานนอกระบบไว้ใกล้เคียงกัน คือ

กระทรวงแรงงาน ได้ให้ความหมายไว้เมื่อ ตุลาคม 2549 ว่า “แรงงานนอกระบบคือ ผู้มีงานทำ มีค่าตอบแทนหรือรายได้จากการทำงาน ไม่มีสภาพเป็นลูกจ้างตามกฎหมายแรงงาน”

สำนักงานสถิติแห่งชาติ ได้ให้ความหมายไว้เมื่อปี 2546 ว่า “แรงงานนอกระบบ หมายถึง ผู้มีงานทำที่อยู่ในสถานประกอบการที่มีลูกจ้างน้อยกว่า 10 คน ผู้ประกอบธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้าง ผู้ที่ช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่มีค่าจ้าง ทั้งนี้ไม่รวมลูกจ้างและข้าราชการในภาครัฐบาลและรัฐวิสาหกิจ”

¹ คณะอนุกรรมการสิทธิแรงงาน ในคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ. การปฏิรูปสิทธิแรงงานในระบบจ้างเหมา กลุ่มผู้รับงานไปทำที่บ้าน. เอกสารประกอบการสัมมนา 22 ธันวาคม 2549. สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ กรุงเทพฯ. หน้า 4-5.

สำนักงานประกันสังคม ได้ให้ความหมายของ “แรงงานนอกระบบ” ว่าหมายถึง ผู้ที่มีงานทำ มีรายได้ และไม่อยู่ในความคุ้มครองของพระราชบัญญัติประกันสังคมฉบับปัจจุบัน ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่

1. กลุ่มที่มีการทำงานหรือรับจ้าง และมีรายได้ เช่น ผู้รับงานไปทำที่บ้าน ผู้รับจ้างทำของ ลูกจ้างของกิจการเพาะปลูก ประมง ป่าไม้ และเลี้ยงสัตว์ ลูกจ้างของนายจ้างที่จ้างไว้เพื่อทำงานอันมีลักษณะเป็นครั้งคราว หรือเป็นฤดูกาล ลูกจ้างซึ่งทำงานเกี่ยวกับงานบ้าน อันมิได้มีการประกอบธุรกิจรวมอยู่ด้วย
2. ผู้ประกอบอาชีพอิสระที่ไม่มีลูกจ้าง เช่น คนขับรถรับจ้างทั่วไปทั้งที่เป็นรถของตนเอง หรือ รถเช่า หาบเร่แผงลอย ช่างเสริมสวย ช่างตัดผม ช่างซ่อมรองเท้า เจ้าของร้านค้า หรือร้านขายยา ทนายความ แพทย์ เป็นบุคคลที่ไม่ได้รับราชการ และไม่มีเงินเดือนประจำ

จากคำนิยามและความหมายที่กล่าวมาทั้งหมดนี้จึงสามารถสรุปได้ว่า “แรงงานนอกระบบ” คือ **แรงงานไม่มีสัญญาการจ้างงานที่เป็นทางการ หรือไม่มีนายจ้างตามความหมายของกฎหมายแรงงาน ไม่ได้ทำงานอยู่ในสถานประกอบการของนายจ้าง ไม่มีค่าจ้างหรือค่าตอบแทนที่แน่นอน ซึ่งรวมทั้งผู้ประกอบอาชีพอิสระ และผู้ที่ทำงานชั่วคราว**

การขยายตัวเพิ่มขึ้นของ**เศรษฐกิจนอกระบบ**ในประเทศไทยเกิดขึ้นเนื่องมาจากปัจจัยอย่างน้อย 3 ประการ คือ 1) การล่มสลายทางเศรษฐกิจของภาคเกษตรกรรมอันเนื่องมาจากทิศทางการพัฒนาที่ผิดพลาดของรัฐไทย 2) การที่ภาคอุตสาหกรรมต้องการลดต้นทุนการผลิต เพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันโดยอาศัยช่องว่างของกฎหมายพัฒนารูปแบบการจ้างงานที่หลากหลายและซับซ้อน และ 3) กำลังแรงงานจำนวนมากที่ไม่สามารถเข้าสู่ระบบการจ้างงานปกติได้ เพราะขีดจำกัดของการจ้างงานในระบบที่เป็นทางการและเงื่อนไขภาระทางสังคมของแต่ละบุคคล

จากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติในปี 2550² พบว่าประเทศไทยมีผู้มีงานทำ 37.1 ล้านคน จำแนกเป็น**แรงงานนอกระบบ**จำนวน 23.3 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 62.7 และเป็นแรงงานในระบบ 13.8 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 37.3 ซึ่งภาคอีสานเป็นภาคที่มีจำนวนแรงงานนอกระบบมากที่สุด คือ 9.6 ล้านคน คือคิดเป็นร้อยละ 41.2 และเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนของแรงงานนอกระบบในปี 2548 จำนวน 22.5 ล้านคน จะพบว่ามีจำนวนแรงงานนอกระบบเพิ่มขึ้น 7 แสนคนในระยะเวลาสองปี แรงงานนอกระบบเหล่านี้ทำงานอยู่ในหลากหลายประเภทงาน ได้แก่ ภาคเกษตรกรรม เช่น เกษตรกรในระบบพันธะสัญญา (Contracted Farming) เกษตรกรทั่วไป ภาคผลิต เช่น ผู้ผลิตเพื่อขาย (Self Employed) ซึ่งผลิตสินค้าหัตถกรรม สินค้าภูมิปัญญาต่างๆ หรือแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรและผู้รับงานไปทำที่บ้าน (Sub-contracted Workers หรือ Home Workers) ที่เป็นส่วนหนึ่งในการบวนการผลิตของภาคอุตสาหกรรม เช่น การเย็บเสื้อผ้า การผลิตเครื่องหนัง การเจียรไนพลอย ฯลฯ ซึ่งรวมเรียกว่าผู้ทำการผลิตที่บ้าน (Home Based Workers) และภาคบริการ เช่น แรงงานคุ้ยขยะ (Waste Pickers) แท็กซี่ สามล้อ จักรยานยนต์รับจ้าง หาบเร่แผงลอย (Street Vendors) ฯลฯ ซึ่งกระจายอยู่ทั่วไปทั้งในเขตเมือง ชานเมือง และชุมชนชนบท

² สำนักงานสถิติแห่งชาติ. **สรุปผลการสำรวจแรงงานนอกระบบ พ.ศ. 2550**. หน้า 1

ในปี พ.ศ.2544 สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) และมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI) ได้ประมาณการขนาดรายได้ของแรงงานนอกระบบ ซึ่งมีจำนวนประมาณ 2 ใน 3 ของกำลังแรงงานทั้งประเทศ ว่ามีมูลค่าประมาณ 2.33 ล้านล้านบาท หรือเกือบครึ่งหนึ่งของผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ (GDP)

2. ปัญหาของแรงงานนอกระบบ และ นโยบายที่แรงงานนอกระบบต้องการ

ปัจจุบันแรงงานนอกระบบในประเทศไทยยังคงต้องเผชิญกับปัญหาและการถูกละเมิดสิทธิขั้นพื้นฐานของแรงงานในหลายประการ อันได้แก่ งานที่ท่าขาดความมั่นคง ไม่ได้รับค่าตอบแทนแรงงานที่เป็นธรรม งานที่ท่ามีความเสี่ยงและมีอันตรายต่อสุขภาพ มีชั่วโมงการทำงานที่ยาวนานเกินกว่ามาตรฐานแรงงานกำหนด ไม่มีหลักประกันทางสังคมที่เพียงพอ เข้าไม่ถึงกองทุนประกันสังคมและบริการอื่นๆ ของรัฐ ขาดข้อมูลข่าวสารที่จำเป็นในการประกอบอาชีพ ไม่มีโอกาสที่จะพัฒนาทักษะฝีมือการผลิตและการบริหารจัดการ แม้จะมีการรวมตัวเป็นกลุ่ม องค์กร และเครือข่ายแต่ก็ยังคงขาดอำนาจในการต่อรอง และมีความเครียดอันเนื่องมาจากสภาพการทำงานและความยากจนทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากการที่กฎหมายหลักในการคุ้มครองแรงงาน 4 ฉบับของไทย คือ พ.ร.บ.คุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541 และแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2551 พ.ร.บ.แรงงานสัมพันธ์ พ.ศ. 2518 พ.ร.บ.เงินทดแทน พ.ศ. 2537 และ พ.ร.บ.ประกันสังคม พ.ศ. 2533 ไม่ได้ให้การคุ้มครองครอบคลุมถึงแรงงานนอกระบบ และในขณะเดียวกันกฎหมายเฉพาะที่ให้การคุ้มครองแรงงานนอกระบบโดยตรง ที่ได้มีการประกาศใช้แล้ว อันได้แก่ กฎกระทรวงว่าด้วยการคุ้มครองแรงงานในงานรับงานไปทำที่บ้าน พ.ศ. 2547 และกฎกระทรวงว่าด้วยการคุ้มครองแรงงานในงานเกษตรกรรม พ.ศ. 2548 ยังคงไม่มีคุณภาพเพียงพอ และไม่กลไกมาตรการในการบังคับใช้

ผลจากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติในปี พ.ศ.2550³ พบว่ามีแรงงานนอกระบบได้รับบาดเจ็บหรืออุบัติเหตุจากการทำงานถึง 3.7 ล้านคน (เมื่อเปรียบเทียบกับปี พ.ศ. 2548 ซึ่งมีจำนวน 2.9 ล้านคนแล้ว จะเห็นว่าจำนวนผู้ที่ได้รับบาดเจ็บหรือประสบอุบัติเหตุเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 15.7) ในจำนวนนี้ 2.3 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 64.1 เป็นอุบัติเหตุและการบาดเจ็บเล็กน้อยที่ไม่ได้รับการรักษา จำนวน 9.6 แสนคน หรือคิดเป็นร้อยละ 26.1 รักษาโดยการซื้อยาจากร้านขายยา มีจำนวน 3.6 แสนคน หรือคิดเป็นร้อยละ 9.8 ที่มีอุบัติเหตุร้ายแรงหรือบาดเจ็บมาก ซึ่งร้อยละ 70.6 ของแรงงานนอกระบบที่มีอุบัติเหตุร้ายแรงหรือบาดเจ็บมากนี้จะใช้บริการรักษาพยาบาลตามสิทธิในโครงการหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า หรือ “บัตรทอง” ในขณะที่สิทธิตามระบบหลักประกันสุขภาพยังมีข้อจำกัดในเรื่องการบริการด้านสุขภาพในฐานะคนทำงานที่มีความเสี่ยงจากการทำงาน หรือความเสี่ยงในด้านอาชีวอนามัยและความปลอดภัยในการทำงาน (Occupational Safety and Health : OSH)

และเนื่องจากแรงงานนอกระบบส่วนใหญ่จะทำการผลิตอยู่กับบ้าน ดัดแปลงบ้านอยู่อาศัยของตนให้เป็นสถานที่ทำงาน และมีบางส่วนที่รวมกลุ่มกันผลิตอยู่ในอาคารสถานที่ตั้งของกลุ่มซึ่งอยู่ในพื้นที่ของชุมชน

³ สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (เพ็ญอ้าง) หน้า 2-3

ปัญหาผลกระทบ อันได้แก่ สารเคมี ฝุ่น ความร้อน เสียงดัง ของเสีย ขยะ และ มลพิษจากกระบวนการผลิตของกลุ่มแรงงานนอกระบบ อันเนื่องมาจากเทคโนโลยีการผลิตที่ไม่เหมาะสม เป็นเพราะผู้ว่าจ้างระบบบังคับเทคนิค วิธีการ และขั้นตอนในการผลิต และเพราะกลุ่มแรงงานนอกระบบเองขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องเทคโนโลยีที่สะอาดและปลอดภัย (Clean Technology: CT) ผลกระทบที่เกิดขึ้นจึงไม่ได้ส่งผลเสียต่อสุขภาพความปลอดภัยของแรงงานนอกระบบและครอบครัวเท่านั้น แต่ยังส่งผลในทางลบต่อสุขภาพของสมาชิกอื่นๆ ในชุมชน และส่งผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม ดิน น้ำ อากาศ ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตของชุมชน

และเนื่องจากค่าจ้างค่าตอบแทนที่ต่ำ ทำให้แรงงานนอกระบบต้องอาศัยแรงงานในครอบครัวมาเป็นผู้ช่วยงาน เป็นการเพิ่มกำลังการผลิตเพื่อที่จะมีรายได้ที่มากขึ้นและความหวังที่จะหลุดพ้นจากความยากจน ซึ่งผู้ช่วยงานนี้รวมถึงลูกหลานของแรงงานนอกระบบด้วย เด็กและเยาวชนเหล่านี้ได้ใช้เวลาว่างจากการศึกษาเล่าเรียน ในช่วงค่ำ เสาร์ อาทิตย์ และช่วงปิดภาคเรียนช่วยทำงานในกระบวนการผลิตของพ่อแม่ โดยที่ขาดข้อมูล ความรู้ และความเข้าใจในเรื่องสุขภาพความปลอดภัยในการทำงาน ผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อมของชุมชน ตลอดจนมิได้มีความรู้และความตระหนักในเรื่องสิทธิแรงงาน เด็กและเยาวชนจึงเป็นผู้ได้รับผลกระทบโดยตรงจากความไม่เป็นธรรมของระบบการผลิตและการจ้างงานที่เป็นอยู่นี้

เพื่อจะแก้ปัญหาดังที่กล่าวมา มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการสร้างและพัฒนานโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ ในเรื่องหลักๆ คือ

2.1 การมีกฎหมายคุ้มครองแรงงานนอกระบบ ตามมาตรฐานแรงงานสากล (International Labour Standard) อนุสัญญาของ ILO ฉบับที่ 177 และข้อแนะที่ 184 ที่ว่าด้วยการคุ้มครองผู้รับงานไปทำที่บ้าน และหลักการงานที่มีคุณค่า (Decent Work) เพื่อคุ้มครองสิทธิของแรงงานในเรื่อง การจ้างงานที่เป็นธรรม ค่าตอบแทนที่เป็นธรรม ความปลอดภัยในการทำงาน สิทธิในการรวมตัวต่อรอง

ซึ่งปัจจุบัน ร่าง พ.ร.บ.คุ้มครองผู้รับงานไปทำที่บ้าน ฉบับของกระทรวงแรงงาน ที่ปรับปรุงแก้ไขโดยคณะกรรมการกฤษฎีกาได้ผ่านความเห็นชอบของที่ประชุมคณะรัฐมนตรี เมื่อ 23 มิถุนายน ที่ผ่านมา และรอเข้าสู่กระบวนการพิจารณาของสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งจะเปิดประชุมสมัยหน้าในช่วงเดือนสิงหาคม 2552 นี้ ขณะเดียวกัน HomeNet ก็ได้นำเสนอร่าง พ.ร.บ.คุ้มครองและส่งเสริมพัฒนาผู้รับงานไปทำที่บ้าน ฉบับของเครือข่ายแรงงานนอกระบบให้เป็นร่างฉบับของพรรคการเมืองเพื่อเป็นฉบับที่จะนำเข้าประกอบการพิจารณาของสภาผู้แทนราษฎร

2.2 การขยายประกันสังคมให้ครอบคลุมแรงงานนอกระบบ เพื่อเป็นหลักประกันในเรื่อง อุบัติเหตุ และบาดเจ็บจากการทำงาน ความเจ็บป่วย การคลอดบุตร การสงเคราะห์บุตร การว่างงาน ทูพพลภาพ ชราภาพ และการเสียชีวิต ซึ่งปัจจุบันได้มีข้อสรุปสำหรับการพัฒนาสิทธิประโยชน์ของผู้ประกันตนโดยสมัครใจตามมาตรา 40 ของ พ.ร.บ.ประกันสังคม 2533 รวผ่านมติคณะกรรมการประกันสังคม และขณะเดียวกันคณะกรรมการกฤษฎีกาก็ได้เห็นชอบกับการแก้ไข พ.ร.บ.ประกันสังคมในหลักการให้รัฐร่วมจ่ายในมาตรา 40 อย่างไรก็ตาม HomeNet เครือข่ายแรงงานนอกระบบ และพันธมิตรในขบวนการแรงงาน ยังมีข้อไม่เห็นด้วยในการแก้ไข พ.ร.บ.ประกันสังคมฉบับดังกล่าวอีกหลายประการ ซึ่งจะใช้ยุทธศาสตร์การยกย่องและเสนอกฎหมายโดยภาค

ประชาชนมาขับเคลื่อนต่อไป

2.3 การพัฒนาสิทธิประโยชน์และการบริการของระบบหลักประกันสุขภาพ ให้มีมิติเรื่อง อาชีวอนามัยและสุขภาพความปลอดภัยในการทำงานซึ่งเครือข่ายแรงงานเป็นหนึ่งใน 9 กลุ่มเป้าหมายตาม พ.ร.บ.หลักประกันสุขภาพแห่งชาติ มีการทำงานร่วมกับ สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สป.สช.) ในฐานะภาคีความร่วมมือ มีศูนย์ประสานงานภาคประชาชนเป็นกลไกหนึ่งในการทำงานเผยแพร่และคุ้มครองสิทธิ ประโยชน์ของประชาชน

แม้จะยังไม่มีความชัดเจนในระดับนโยบาย อันเนื่องมาจากข้อจำกัดหลายประการ แต่ก็กำลังมีพื้นที่ นำร่องพัฒนากองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่หรือท้องถิ่น (กองทุนเทศบาล/อบต.) ที่มีการดำเนินงานเรื่อง สุขภาพความปลอดภัยในการทำงาน (จำนวน 5 เทศบาล/อบต. ในภาคอีสาน และ 10 เทศบาล/อบต. ทั่วประเทศ)

และที่ผ่านมามีหลายพื้นที่ที่มีการจัดบริการของหน่วยบริการปฐมภูมิ (Primary Health Care Unit - PCU) หรือสถานอนามัยในเรื่องสุขภาพและความปลอดภัยในการทำงาน อันเป็นผลมาจากการทำงานของเครือข่าย ผู้หญิงอีสานและ HomeNet (จำนวน 12 สถานอนามัยในภาคอีสาน และ 55 สถานอนามัยทั่วประเทศ)

2.4 การผลักดันนโยบายสวัสดิการสุขภาพและกองทุนเงินออมเพื่อการสุขภาพ เพื่อให้เป็นหลัก ประกันในยามชราของแรงงานนอกระบบและประชาชนทั่วไปซึ่งปัจจุบันเครือข่ายผู้หญิงอีสาน HomeNet และ เครือข่ายแรงงานนอกระบบ ร่วมกับเครือข่ายภาคประชาชนอื่นๆ มีข้อเสนอให้รัฐจัดสวัสดิการให้ผู้สูงอายุในรูปแบบ สวัสดิการถ้วนหน้า (universal coverage) ในอัตราที่สูงอายุสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรี และมีการจัดตั้งกองทุนเงินออมเพื่อสุขภาพ ในลักษณะสมัครใจในช่วงวัยทำงาน โดยมีการสนับสนุนในรูปแบบ เงินสมทบจากรัฐบาล

2.5 การพัฒนานโยบายและงบประมาณขององค์กรปกครองท้องถิ่น เพื่อส่งเสริมและพัฒนา แรงงานนอกระบบแม้จะยังไม่มี ความชัดเจนในระดับภาพรวม หรือการกำหนดเป็นนโยบายของกรมการส่งเสริม การปกครองส่วนท้องถิ่น แต่ที่ผ่านมาก็มีหลายเทศบาล และ หลายอบต. (จำนวน 10 เทศบาล/อบต. ในภาค อีสาน และ 55 เทศบาล/อบต. ทั่วประเทศ) ที่มีแผนงานและกิจกรรมในการสนับสนุนกลุ่มแรงงานนอกระบบ ในพื้นที่ อันเป็นผลมาจากการทำงานของเครือข่ายผู้หญิงอีสานและ HomeNet

3. กระบวนการและองค์ประกอบในการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครอง แรงงานนอกระบบ

การขับเคลื่อนงานในประเด็นแรงงานนอกระบบเริ่มต้นขึ้นในภาคอีสาน โดยเครือข่ายผู้หญิงอีสาน เมื่อประมาณปี 2535 ในฐานะประเด็นต่อเนื่องจากการทำงานพัฒนามิติเศรษฐกิจของผู้หญิง ด้วยสถานการณ์ ด้านอาชีพของผู้หญิงในชนบทอีสานที่เปลี่ยนไปจากการเป็นเกษตรกรที่มีการผลิตงานหัตถกรรมเป็นอาชีพ เสริมเล็กๆ น้อยๆ มาเป็นการพึ่งพิงงานหัตถกรรมและการรับงานมาทำที่บ้าน และเครือข่ายผู้หญิงอีสานได้ ร่วมกันกับองค์กรพัฒนาเอกชนอื่นๆ คือ YMCA เชียงใหม่ และคณะกรรมการยุติธรรมและสันติในกรุงเทพฯ จัดตั้งศูนย์ศึกษาและพัฒนาผู้รับงานไปทำที่บ้าน หรือ HomeNet ประเทศไทย โดยการสนับสนุนทางแนวคิด ทฤษฎี และงบประมาณจาก International Labor Organization (ILO) และ Homenet International หลังวิกฤต

เศรษฐกิจปี 2540 HomeNet ได้ขยายพื้นที่ดำเนินงานไปยังภาคกลางและภาคใต้ และได้จดทะเบียนเป็นมูลนิธิเพื่อการพัฒนาแรงงานและอาชีพ เมื่อปี 2546

กระบวนการและองค์ประกอบในการทำงานที่เครือข่ายผู้หญิงอีสานและ HomeNet ใช้ในการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ ได้แก่

- **การปรับมุมมองของตัวแรงงานนอกระบบ** จากการกลุ่มแม่บ้านที่ทำอาชีพเสริมมาสู่ความตระหนักว่าตนเป็นผู้ใช้แรงงาน ซึ่งมีสิทธิ์ที่จะได้รับความคุ้มครองจากรัฐและกฎหมาย และมีสิทธิ์ที่จะเรียกร้องความรับผิดชอบจากนายจ้าง

- **การจัดตั้งและเสริมความเข้มแข็งของกลุ่ม** เครือข่ายระดับภาค และเครือข่ายระดับชาติของแรงงานนอกระบบ ปัจจุบันเครือข่ายแรงงานนอกระบบของภาคอีสานมีสมาชิก 23 องค์กร เป็นกลุ่มผู้ผลิตเพื่อขาย 10 กลุ่ม ผู้รับงานมาทำที่บ้าน 7 กลุ่ม กลุ่มเกษตร 6 กลุ่ม รวมสมาชิกรายบุคคล 1,465 คน จำแนกเป็นเพศหญิง 1,204 คน และเพศชาย 261 คน ในขณะที่เครือข่ายแรงงานนอกระบบระดับชาติมีสมาชิก 151 กลุ่ม จำนวนสมาชิก 6,637 คน จำแนกเป็นเพศหญิง 5,031 คน และเพศชาย 1,606 คน

- **การสร้างพันธมิตรในการทำงาน** ทั้งในระดับองค์กรและบุคคล ซึ่งมีทั้ง พันธมิตรทางวิชาการ นักกฎหมาย และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง และองค์กรของผู้ใช้แรงงาน สำหรับในภาคอีสานพันธมิตรที่สำคัญ ได้แก่ สถาบันวิจัยและพัฒนา (RDI) คณะสาธารณสุขศาสตร์ คณะเภสัชศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยขอนแก่น สวัสดิการและคุ้มครองแรงงานของจังหวัดต่างๆ สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดต่างๆ สำนักงานป้องกันและควบคุมโรค (สคร.) ที่ 6 ศูนย์ความปลอดภัยในการทำงานพื้นที่ 5 พันธมิตรที่สำคัญในระดับชาติก็ได้แก่ กองทุนสนับสนุนการส่งเสริมสุขภาพ (สสส.) สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.) คณะกรรมการสมานฉันท์แรงงานไทย และ มูลนิธิอารมณ์ พงศ์พันธ์

- **การใช้ประเด็นสุขภาพความปลอดภัยในการทำงานเป็นจุดเริ่มต้น (entry point)** ในการทำงานทั้งกับตัวแรงงานนอกระบบเพื่อชี้ให้เห็นปัญหา และเป็นแรงบันดาลใจที่จะรวมกลุ่มและแสวงหาแนวทางในการแก้ปัญหา และเป็นการเปิดประเด็นให้สังคมโดยรวมรับรู้สถานการณ์ ปัญหาของแรงงานนอกระบบและความไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้น แก่ปัญหาที่เรื่องราวของแรงงานนอกระบบไม่เป็นที่รับรู้ของสังคม (invisible)

- **การใช้องค์ความรู้ในการทำงานผลักดันนโยบาย** จากการที่เครือข่ายผู้หญิงอีสาน Homenet และ เครือข่ายแรงงานนอกระบบ มีนักวิชาการและนักกฎหมายเป็นพันธมิตรหลัก จึงมีงานศึกษาและงานวิจัยจำนวนมากที่ถูกจัดทำขึ้น ตั้งแต่ปี 2535 ถึงปัจจุบัน เพื่อสนับสนุนการผลักดันนโยบายและกฎหมายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ ยกตัวอย่างเช่น โครงการวิจัยเรื่อง **สภาพการทำงานนอกระบบกับปัญหาสุขภาพ : กรณีศึกษาการทำงานอุตสาหกรรมอยู่กับบ้าน** สนับสนุนโดย สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข (สวรส.) (2544) การศึกษาผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อผู้รับงานไปทำที่บ้านในประเทศไทย (2545) การศึกษาเรื่อง **ข้อเสนอแนะแนวทางในการจัดทำกฎหมายเกี่ยวกับงานที่รับไปทำที่บ้าน** (2545) โครงการวิจัยเรื่อง **Social Protection for Women Home-based Workers in Thailand and the Philippines** (2003-2005) สนับสนุนโดย Ford Foundation การจัดทำกรณีศึกษาเรื่อง **The Informal Workers in Thailand: The Case of Banthi Homeworkers Group** เพื่อนำเสนอในงานประชุม Asian Social Protection Dialogue

(ASPD), พฤษภาคม 5-8, 2547 สนับสนุนโดย Ford Foundation การศึกษาเรื่อง **Extending Labour Protection to the Informal Economy in Thailand**, (2008) สนับสนุนโดย (Asia Monitor Resource Center – AMRC) และ โครงการวิจัยเพื่อการจัดตั้งกองทุนชราภาพสำหรับแรงงานนอกระบบ โดยการสนับสนุนของกรมเศรษฐกิจ การคลัง กระทรวงการคลัง เป็นต้น

- **การเชื่อมต่อกับภาครัฐในฐานะผู้กำหนดนโยบาย** ซึ่งเครือข่ายผู้หญิงอีสาน HomeNet และ เครือข่ายแรงงานนอกระบบมีความพยายามอย่างต่อเนื่องตามจังหวะและโอกาส โดยใช้รูปแบบการดำเนินการ ที่หลากหลาย ได้แก่ การจัดประชุม สัมมนา และการสนทนาทางนโยบาย (policy dialogue) การยื่นข้อเสนอ ในโอกาสสำคัญ เช่น วันแรงงาน วันสตรีสากล การเข้าพบรัฐมนตรีกระทรวงแรงงาน การส่งตัวแทนเข้าร่วม เป็นกรรมการ อนุกรรมการ หรือคณะทำงานที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดนโยบายและกฎหมาย ตลอดจนการใช้ โอกาสทางนโยบายที่เกิดขึ้น เช่น การจัดทำข้อเสนอสำหรับการยกย่องรัฐธรรมนูญ จนทำให้มีการรับรองสิทธิ ของแรงงานนอกระบบปรากฏอยู่ในสาระของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ.2550 (ฉบับ ปัจจุบัน) ใน **ส่วนที่ 7** แนวนโยบายด้านเศรษฐกิจ **มาตรา 84** รัฐต้องดำเนินการตามแนวนโยบายด้านเศรษฐกิจ ดังต่อไปนี้.....(7) ส่งเสริมให้ประชากรวัยทำงานมีงานทำ คุ้มครองแรงงานเด็กและสตรี จัดระบบแรงงาน สัมพันธ์และระบบไตรภาคีที่ผู้ทำงานมีสิทธิเลือกผู้แทนของตน **จัดระบบประกันสังคม รวมทั้งคุ้มครองให้ ผู้ทำงานที่มีคุณค่าอย่างเดียวกันได้รับค่าตอบแทน สิทธิประโยชน์ และสวัสดิการที่เป็นธรรม โดยไม่เลือก ปฏิบัติ และ ส่วนที่ 6** สิทธิเสรีภาพในการประกอบอาชีพ **มาตรา 44** บุคคลย่อมมีสิทธิได้รับหลักประกัน ความปลอดภัยและสวัสดิภาพในการทำงาน รวมทั้งหลักประกันในการดำรงชีพทั้งในระหว่างการทำงาน และเมื่อพ้นภาวะการทำงาน ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ

4. จุดยืนและแนวคิดพื้นฐานในการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงาน นอกระบบ

สามารถกล่าวได้ว่าในการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ เครือข่ายผู้หญิง อีสาน และ HomeNet มีจุดยืนและแนวคิดพื้นฐานที่สำคัญใน 2 แนวคิด คือ

- **การสร้างความเป็นธรรมในสังคม** จากฐานการวิเคราะห์ที่ว่า แรงงานนอกระบบเป็นประชาชน กลุ่มใหญ่กลุ่มหนึ่งในสังคมไทยที่ยังไม่ได้รับความเป็นธรรมจากระบบการกระจายรายได้ ระบบกฎหมายที่มี อยู่ในปัจจุบัน
- **การมีส่วนร่วมของประชาชน** ที่เชื่อมั่นว่ากระบวนการทางนโยบายและกฎหมายที่ดีต้องเริ่มจาก ความต้องการของประชาชน และมีกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ที่เป็นผู้มีส่วนได้เสีย เป็นผู้ได้รับ ผลกระทบ

ในขณะที่ ดร.นุศราพร เกษสมบุญณ์ แห่งคณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งเป็นนักวิชาการ ด้านกระบวนการนโยบายสาธารณะ ได้วิเคราะห์กระบวนการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครอง แรงงานนอกระบบของนโยบายของเครือข่ายผู้หญิงอีสาน และ HomeNet ว่า เป็นกระบวนการในการสร้าง ความหมายคำหรือนิยามศัพท์ของผู้เกี่ยวข้องต่างๆ ในสังคมและผลักดันให้กลายเป็นความเป็นจริงของสังคม

ในอนาคต แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จในการยกระดับนโยบายที่ยังมิได้เป็นประเด็นให้เกิดเป็นประเด็นขึ้นมาในสังคม (Non-issue Policy to Policy in Action)⁴

และ จากภาพรวมของพัฒนาการนโยบายการขยายความคุ้มครองประกันสังคมสู่แรงงานนอกระบบที่เกิดขึ้น ได้ยกระดับจากกรอบคิดที่เน้นรัฐเป็นศูนย์กลาง (State-centered approach) ไปสู่กรอบคิดที่วางบนความต้องการของสังคม (Society-centered approach) เปรียบเสมือนการส่งต่อ อุดมการณ์ของสังคม ให้เป็นรูปธรรมของนโยบายสาธารณะ⁵

และ เมื่อพิจารณากระบวนการขับเคลื่อนนโยบายของเครือข่ายผู้หญิงอีสาน และ HomeNet ที่เริ่มจากการให้ความสำคัญกับการให้ความหมาย ความพยายามในการสื่อสารเพื่อให้ทุกฝ่าย (ตั้งแต่กลุ่มแรงงานนอกระบบเอง แรงงานในระบบ ข้าราชการ และภาคการเมือง) มีความเข้าใจ ลดการแบ่งแยก ส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมในทุกภาคส่วนของสังคม อาจเรียกรูปแบบกระบวนการขับเคลื่อนนโยบายในลักษณะนี้ว่า กระบวนการนโยบายแบบถกแถลง (Deliberative model of policy process)⁶

5. บทส่งท้าย

แม้จะมีความก้าวหน้าไปมากพอสมควรสำหรับการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบในระยะสิบปีเศษที่ผ่านมา (ตั้งแต่ปี 2535 ถึงปัจจุบัน) แต่การผลักดันนโยบายเพื่อคุ้มครองแรงงานนอกระบบจะยังคงดำเนินต่อไป จนกว่าแรงงานนอกระบบจะได้รับความเป็นธรรม มีความมั่นคงในการทำงาน ได้รับค่าตอบแทนแรงงานที่เป็นธรรม มีความปลอดภัยในการทำงาน มีและเข้าถึงหลักประกันและสวัสดิการทางสังคมต่าง ๆ รวมทั้งอยู่ร่วมในสังคมอย่างภูมิใจและมีศักดิ์ศรี

.....

⁴ ดร.นุศราพร เกษสมบุญ, 2550. การขยายความคุ้มครองประกันสังคมสู่แรงงานนอกระบบ กระบวนการขับเคลื่อนจากประชาชนถึงผู้กำหนดนโยบาย. แผนงานพัฒนาคุณภาพชีวิตในการทำงานสำหรับแรงงานนอกระบบภาคการผลิต. กรุงเทพมหานคร. หน้า 38

⁵ ดร.นุศราพร เกษสมบุญ, 2550. (เพิ่งอ้าง) หน้า 43

⁶ ดร.นุศราพร เกษสมบุญ, 2550. (เพิ่งอ้าง) หน้า 43

องค์ความรู้และโครงสร้างการดูแลสุขภาพของคนอีสาน Knowledge and Structure of Health Care in Northeast Thailand

สุกัญญา นาคววงศ์ และ เครือข่ายสุขภาพวิถีไทยอีสาน

Sukanya Nakawong and Isan Health Care Network

หน่วยวิจัยความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

E-mail: nakawong_tik@hotmail.com

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของการวิจัยในครั้งนี้ เพื่อส่งเสริมและสร้างกระบวนการถอดชุดองค์ความรู้ในการดูแลสุขภาพของคนอีสาน วิเคราะห์ และสังเคราะห์ระบบการดูแลสุขภาพของคนอีสาน รวมทั้งจัดทำโครงสร้างระบบการดูแลสุขภาพของคนอีสาน โดยใช้วิธีการดำเนินงาน 2 วิธีการ คือ 1) การเสวนากลุ่ม ในรูปแบบที่เป็นทางการ และไม่เป็นทางการ และ 2) การสัมภาษณ์หมอฟันบ้าน ปราชญ์ ผู้รู้ จำนวน 181 ท่าน แบบไม่มีโครงสร้าง แต่มีการกำหนดประเด็น ผลการดำเนินการเสวนากลุ่มทั้ง 2 รูปแบบ พบว่า โครงสร้างการดูแลสุขภาพของคนอีสานสามารถแบ่งได้เป็น 3 ระดับ คือ ระดับครอบครัว ระดับหมอฟันบ้าน และระดับสังคม ในระดับครอบครัวมีการใช้ภูมิปัญญาสามัญ และภูมิปัญญาแบ่งปัน ในการดูแลสุขภาพ ใช้การรักษาทั้งทางกายและจิตใจ ระดับหมอฟันบ้าน หมอฟันบ้านใช้องค์ความรู้ดั้งเดิมที่ได้รับการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ เสาะแสวงหาเรียนรู้จากผู้เชี่ยวชาญ และจากการทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง เพื่อรักษาคนในชุมชนและต่างชุมชนทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ ส่วนในระดับสังคม องค์ความรู้จะเป็นแบบประยุกต์ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากหลายหน่วยงานเพื่อให้รูปแบบการรักษาสอดคล้องกับการทำงานขององค์กรหรือหน่วยงานที่เห็นความสำคัญและเข้ามาให้การสนับสนุน และจากการสัมภาษณ์หมอฟันบ้าน ปราชญ์ ผู้รู้ แบบไม่มีโครงสร้าง แต่มีการกำหนดประเด็น พบว่ามีประเด็นสำคัญที่สามารถต่อยอดได้ 9 ประเด็น ได้แก่ 1. อาหารอีสาน 2. โสเภณีและสถาปัตยกรรมชุมชน 3. ฮีต-คอง ประเพณี 4. หมอเส้นหมอเอ็น 5. แม่และเด็ก 6. การย่ำ 7. พิธีกรรม 8. พิษ และ 9. ยาพื้นบ้านอีสาน

Abstract

The aims of this research were 1) to promote and support the translation process of knowledge about Isan health care, 2) to analyze and synthesize the system of Isan health care, and 3) to

analyze structure of Isan health care. This research used 2 methods 1) focus groups in formal and informal situation and 2) interviews with folk healer, experts and knowledgeable people that did not have a set structure but a set issue. The results from focus group revealed the structure of Isan health care at 3 levels, family level, folk healer level and community level. The family level has common traditional knowledge and the sharing of traditional knowledge for physical ailments and mental health care. The folk healer level uses folk knowledge from old people or learned from knowledgeable people and tried out by themselves. The Community level came from organizations outside the village. It was supported by many other organizations. There were inside the body. 181 key informant interviews were conducted with out structure. There were 9 main issues that were important to their life, which were, Isan food, home horoscope and community architecture, Isan rule and folk customs, Isan massage, Mother and Child, curing bleeding inside the body, Isan Ceremony and Isan folk medicine.

คำสำคัญ หมอพื้นบ้าน (Folk Healer) องค์ความรู้ (Knowledge) ภูมิปัญญา (Traditional Knowledge) ภูมิปัญญาสามัญ (Common Traditional Knowledge) ภูมิปัญญาแบ่งปัน (Sharing Traditional Knowledge)

บทนำ

ภูมิปัญญาด้านการดูแลสุขภาพของคนอีสาน เป็นองค์ความรู้ท้องถิ่นที่เรียนรู้ สะสม สืบทอดและใช้ประโยชน์ในท้องถิ่นมาเป็นเวลาช้านาน ก่อนที่วิทยาการทางการแพทย์สมัยใหม่จะเข้ามามีบทบาทกับวิถีชีวิต เพราะโรคภัยไข้เจ็บเป็นสิ่งที่หลายคนไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ จึงนับได้ว่าภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพของคนอีสานในอดีตสามารถป้องกัน หรือดูแลรักษาผู้คนในสังคมได้เป็นอย่างดี ปัจจุบันเป็นยุคแห่งสารเคมีและวิทยาการทางการแพทย์สมัยใหม่เน้นที่จะรักษาโรค โดยใช้ยาหรือการผ่าตัดเพียงอย่างเดียว หลายหน่วยงานจึงหันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาองค์ความรู้และหมอพื้นบ้านให้เป็นที่ยอมรับในบริบทของหมอพื้นบ้านเอง สร้างความมั่นใจให้กับประชาชนในการเลือกใช้บริการดูแลสุขภาพด้วยองค์ความรู้และภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นหลักประกันด้านสุขภาพให้แก่ประชาชน การทำการวิจัยในครั้งนี้เปรียบเสมือนเป็นการจัดการองค์ความรู้ให้เป็นรูปธรรมมากขึ้น ก่อให้เกิดความเข้มแข็งและความมั่นคงของหมอพื้นบ้าน หมอพื้นบ้านจากหลายพื้นที่ที่มีโอกาสได้มาพบปะ แลกเปลี่ยนความรู้กัน ซึ่งการดำเนินการของเครือข่ายสุขภาพวิถีไทอีสาน โดยได้รับการสนับสนุนจาก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานภาค ปีงบประมาณ 2549 และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

วัตถุประสงค์

1. เพื่อส่งเสริมและสร้างกระบวนการถอดองค์ความรู้ในการดูแลสุขภาพของคนอีสาน
2. เพื่อวิเคราะห์ และสังเคราะห์ระบบการดูแลสุขภาพของคนอีสาน
3. เพื่อจัดทำโครงสร้างระบบการดูแลสุขภาพของคนอีสาน

วิธีการดำเนินการ

1. จัดประชุมผู้ร่วมดำเนินการเพื่อกำหนดกรอบในการทำงาน วิธีการจัดเก็บข้อมูลและการรายงานผลการดำเนินงาน
2. จัดประชุมใหญ่เพื่อฝึกอบรมนักวิจัยในพื้นที่เพื่อพัฒนาและฝึกทักษะการเก็บข้อมูล ถอดชุดความรู้ในประเด็นต่างๆ ทั้ง 9 ประเด็น ให้เป็นระบบ
3. จัดประชุมกลุ่มผู้รู้ในพื้นที่เป้าหมาย เพื่อทำการถอดองค์ความรู้ โดยใช้กระบวนการในลักษณะ R&D
4. ดำเนินการสังเคราะห์องค์ความรู้ในการดูแลสุขภาพชุมชนอีสาน 9 ประเด็น
5. จัดเวทีประชุมเสวนา เพื่อตรวจสอบชุดองค์ความรู้ ในพื้นที่เป้าหมาย 7 พื้นที่
6. จัดทำโครงสร้างระบบการดูแลสุขภาพชุมชนอีสาน
7. จัดเวทีกลางเพื่อตรวจสอบรูปแบบโครงสร้างระบบการดูแลสุขภาพของคนอีสาน

ผลการดำเนินการ

การดูแลสุขภาพของคนในชุมชนอีสาน สามารถแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ **ระดับครอบครัว ระดับหมู่บ้าน และระดับสังคม**

1. ระดับครอบครัว

องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาที่ใช้ดูแลรักษาสมาชิกในครอบครัวส่วนมากจะมีอยู่ 2 ลักษณะ คือ ภูมิปัญญาสามัญ และภูมิปัญญาแบ่งปัน

1.1 ภูมิปัญญาสามัญ เป็นองค์ความรู้ที่บุคคลทั่วไป หรือสมาชิกในครอบครัวทุกคนต้องรับรู้ พ่อแม่ ปู่ย่า ตายายจะช่วยกันถ่ายทอด หรือสั่งสอนลูกหลานมาตั้งแต่สมัยเด็กๆ เช่น ห้ามนั่งขวางทางบันได ห้ามตัดเล็บตอนกลางคืน เวลาใส่บาตรห้ามเหยียบเงาพระ ห้ามนั่งกอดเข่า ห้ามนอนเอามือก่ายหน้าผาก ห้ามนั่งค้าคางแม่ลูกอ่อนห้ามกินข้าวคาวหม้อ เป็นต้น

1.2 ภูมิปัญญาแบ่งปัน เป็นภูมิปัญญาที่มีการถ่ายทอดจากผู้รู้ ผู้เฒ่าผู้แก่ ที่มีประสบการณ์ ส่วนมากจะเป็นภูมิปัญญาที่จะดูแลกันเมื่อยามเจ็บไข้ได้ป่วยจากครอบครัวหนึ่งถูกถ่ายทอดไปยังอีกครอบครัวหนึ่ง เช่น เมื่อเกิดบาดแผลขึ้นกับลูกหลาน ลูกป้าก็จะบอกให้แม่ของเด็กไปเอาใบสาบเสือมาห้ามเลือดให้ลูก เมื่อลูกสาวบ้านไหนออกลูก แล้วแม่ลูกอ่อนไม่มีน้ำนมให้ลูกดื่ม แม่ก็จะไปถามยายอีกบ้านหนึ่ง ยายจะบอกให้ไปเอาต้นเอื้องหมายนามาต้มดื่ม เมื่อไปมาหาสู่กันในหมู่บ้านเห็นเด็กๆ เป็นผื่น คัน ก็จะแนะนำให้ไปหาดันหนาดมาต้มอาบ ไปเอาใบตำลึงมาช้ยี้ทา ซึ่งองค์ความรู้เหล่านี้แม้ในหลายชุมชนจะไม่มีกระดาษบันทึกไว้ แต่ก็จะถูกถ่ายทอดมาทุกยุคทุกสมัย ปากต่อปาก รุ่นต่อรุ่น เป็นในลักษณะตาสอนหลานสืบทอดกันมาจนปัจจุบัน

ภูมิปัญญาทั้ง 2 ลักษณะที่ใช้ดูแลสุขภาพกันเองในชุมชน จะเป็นการรักษาได้ทั้ง 2 รูปแบบ คือ สามารถรักษาได้ทั้งทางใจทางจิต และการรักษาทางกาย

1) การรักษาทางจิต จะเกี่ยวกับพิธีกรรม ฮีต คอง ประเพณี องค์ความรู้เหล่านี้สามารถช่วยในเรื่องของสภาพจิตใจของผู้ป่วย ช่วยให้มีความกำลังใจในการฟื้นฟูสภาพร่างกาย

1.1) พิธีกรรมที่มีส่วนช่วยในการรักษาทางจิต เช่น

1.1.1) การผูกแขน เมื่อลูกหลานจะเดินทางไกล พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย จะผูกข้อต่อแขนให้อวยพรให้เดินทางปลอดภัย ให้โชคดี หรือบางครั้งอาจจะหิบบินไต่บันไดไล่หัวให้ลูกหลานด้วย เพราะเชื่อว่าให้แม่ธรณีจะช่วยปกป้องดูแลลูกหลานให้แคล้วคลาดปลอดภัย

1.1.2) การบำเพ็ญพิธี การบนบานศาลกล่าวต่อผีปู่ตา ผีบ้าน ผีเรือน เมื่อสมาชิกในครอบครัวป่วย หรือสมาชิกในครอบครัวจะประกอบกิจการงานใดใด ขอให้แม่ธรณี ผีปู่ตา ผีบ้าน ผีเรือน ได้รับรู้ และช่วยคุ้มครองดูแลให้หายป่วย หรือให้กิจการรุ่งเรืองประสบผลสำเร็จในหน้าที่การงานที่จะลงมือกระทำ เมื่อหายป่วยหรือได้รับผลตามที่มุ่งหมายแล้ว ก็จะจัดเลี้ยงแม่ธรณี ผีปู่ตา ผีบ้าน ผีเรือนตามที่ได้บำ หรือบนไว้ เรียกว่า “แก้บน” หรือ “ปลงแม่ธรณี”

1.2) ฮีต คอง ประเพณีที่มีส่วนช่วยในการรักษาทางจิต เช่น

1.2.1) ประเพณีสงกรานต์ ลูกหลานจะกลับบ้านมาไหว้พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย ซึ่งเป็นประเพณีที่ลูกหลานจะได้แสดงความเคารพต่อผู้เฒ่า ผู้แก่เพื่อเป็นสิริมงคลกับตนเอง หน้าที่การงานจะได้รุ่งเรือง พ่อแม่จะพาลูกหลานผูกข้อต่อแขน สรงน้ำให้คนเฒ่าคนแก่ พระพุทธรูปประจำบ้าน กระดุกบรพบุรุษที่ล่องล้าไปแล้ว เทศกาลสงกรานต์ถือเป็นวันรวมญาติของสังคมชนบทอีสานอีกด้วย

2) การรักษาทางกาย เป็นการดูแลสุขภาพร่างกายของสมาชิกในครอบครัว เช่น ช่วยกันดูแลในเรื่องอาหารและข้อขล้าต่างๆ จัดอาหารให้ถูกกับโรคและวัย การย่าง (รักษาอาการฟกช้ำภายใน) เมื่อสมาชิกในครอบครัวได้รับอุบัติเหตุ การดูแลแม่เฒ่าและลูกอ่อน

2.1) อาหารและข้อขล้า

คนอีสานถึงแม้จะอยู่ยากง่าย แต่คนอีสานก็มีข้อขล้าในการกิน ชาวอีสานเรียนรู้และถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ ซึ่งถือว่าเป็นองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาของชาวอีสานที่มีการลองผิดลองถูกมาหลายชั่วอายุคน ส่วนใหญ่จะเป็นความเชื่อและข้อขล้าของเด็ก แม่เฒ่า แม่ลูกอ่อน ผู้ป่วย

2.1.1) อาหารสำหรับผู้ป่วย ส่วนมากจะให้รับประทานอาหารที่มีในท้องถิ่น เป็นอาหารที่มีประโยชน์ เช่น แยม ปลาต่างๆ กระแต ผักตำลึง ฟักทอง ผักหนอก แดงขาว การปรุงอาหารสำหรับผู้ป่วยส่วนมากจะให้การปิ้งเป็นหลัก ไม่ใส่เครื่องปรุงอย่างอื่นยกเว้นเกลือ

2.1.2) อาหารที่ผู้ป่วยห้ามกิน เช่น ข้าวเหนียวดำ แดงโม ผักปลั่ง มะเขือเขียว แดงเขียว ผักชะอม มะละกอ บวบกลม ผักกูด หน่อไม้ เป็นต้น

2.2) การย่าง (รักษาอาการฟกช้ำภายใน)

เมื่อลูกหลานตกต้นไม้ ควายชน รถล้ม รถชน คนอีสานจะมีวิธีการบำบัดรักษาด้วยวิธีการย่างไฟ เพื่อรักษาอาการเลือดคั่ง เลือดตกใน ปวดเมื่อยตามร่างกาย เป็นการรักษาแบบวิธีการกระจายเลือดโดยใช้ความร้อนเข้าช่วย สาเหตุที่ทำให้เกิดอาการเลือดคั่ง เลือดตกใน

2.3) ดูแลแม่เฒ่าและแม่ลูกอ่อน

เมื่อมีคนในครอบครัวตั้งครรรค์ คนอีสานมีภูมิปัญญาในการดูแลตนเอง ซึ่งถูกถ่ายทอดจากยายหรือ

แม่ไปยังลูกสาวที่กำลังตั้งครรภ์ เป็นภูมิปัญญาที่ยังใช้กันอย่างแพร่หลายในสภาพสังคมอีสานปัจจุบัน ในเรื่องของข้อห้ามและข้อควรปฏิบัติ ตลอดจนความเชื่อในเรื่องต่างๆ เช่น อาหาร และโรคต่างๆ ที่เกิดในช่วงตั้งครรภ์ ไปจนถึงการเตรียมตัวคลอด ส่วนผู้เป็นสามีจะทำการหาไม้พินมาตากให้แห้งและเตรียมสถานที่อยู่ไฟ

2. ระดับหมอพื้นบ้าน

หมอพื้นบ้านเป็นผู้ที่มีบทบาทมากในชุมชนเพราะทุกโรคหรือทุกปัญหาที่เกิดขึ้นในครอบครัว บุคคลในครอบครัวเองไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ทุกอย่าง เพราะในชีวิตหนึ่งของคนตั้งแต่เกิดจนตายมีปัญหาเกิดขึ้นมากมาย และมีเหตุการณ์สำคัญต่างๆ ผ่านเข้ามาในชีวิตเป็นระยะ เช่น เมื่อมีคนป่วยในครอบครัว ถ้าไม่ทราบว่าเป็นมาจากสาเหตุใด ก็ต้องไปให้หมอหมอ หมอสง (วินิจชัย) ให้ว่าอาการเจ็บป่วยเกิดจากสาเหตุใด วัว ควาย เป็ด ไก่ ในเล้าหายก็ต้องไปส่องดูว่าไปอยู่ไหน จะได้กลับคืนมาหรือไม่ และเมื่อมีเด็กแรกเกิดในบ้านก็ต้องทำพิธีสู่ขวัญให้เด็ก เมื่อโตขึ้นถึงวัยมีเหย้ามีเรือนก็ต้องเข้าพิธีแต่งงาน โดยเฉพาะผู้ชายก่อนแต่งงานก็ต้องเข้าพิธีบวชก่อน เมื่อแต่งงานแล้วมีครอบครัวต้องการมีบ้านเป็นของตนเอง เมื่อสร้างบ้านเสร็จก็ต้องทำพิธีขึ้นบ้านใหม่ สิ่งเหล่านี้ล้วนต้องอาศัยหมอพื้นบ้านที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญด้านต่างๆ ในชุมชนมาช่วยทำพิธีให้ ซึ่งเป็นความสุขทางจิตใจ ที่เชื่อว่าเมื่อได้ทำแล้วจะทำให้เกิดความสุขความเจริญแก่ตนเองและครอบครัว

สิ่งที่กล่าวมาข้างต้นถือเป็นการรักษาอาการทางจิตใจ ส่วนการรักษาอาการทางกาย มีโรคหลายโรคที่หมอพื้นบ้านต้องใช้สมุนไพรในการรักษา และบางโรคใช้ทั้งสมุนไพรและทำพิธีกรรมประกอบการรักษา ต้องรักษาทั้งทางจิตใจและทางกายควบคู่กัน หมอพื้นบ้านจึงเป็นที่พึ่งทั้งทางใจและทางกายให้กับผู้ป่วยในสังคมอีสานได้อย่างดี

2.1 พิธีกรรมที่มีส่วนช่วยในการรักษาทางจิต เช่น การสู่ขวัญ ขึ้นบ้านใหม่ การบวช สงฆ์ มอ เป็นต้น

2.1.1 การสู่ขวัญ

การสู่ขวัญ เหตุแห่งการทำพิธีสู่ขวัญมีหลายสาเหตุ ทั้งเหตุดีและเหตุไม่ดี เหตุดี เช่น แต่งงาน มีลูก ขึ้นบ้านใหม่ ได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งหน้าที่การงาน เหตุไม่ดี เช่น หายป่วย ได้สิ่งของที่หายกลับคืนมา เป็นต้น ทำพิธีสู่ขวัญเพื่อเป็นการปลอบใจ ช่วยให้จิตใจดีขึ้น มีความมั่นใจในการดำเนินชีวิตมากขึ้น

พาวขวัญ คือสิ่งที่ต้องเตรียมเมื่อกำหนดให้มีการทำพิธีสู่ขวัญขึ้น โดยผู้เฒ่าผู้แก่จากหลายครอบครัวมาช่วยกันจัดพาวขวัญ ดอกไม้ ใบตองก็แบ่งปันกัน ในชุมชน สิ่งที่ต้องจัดให้มีในพาวขวัญ คือ ดอกไม้ ข้าวต้ม ขนมกล้วย ฝ้ายผูกแขน และจัดพานสำหรับใส่ผ้าผืนแพรวา กระเจ๊ก หวี แป้ง น้ำหอม สร้อย แหวน ซึ่งเป็นเครื่องแต่งตัวของผู้ที่เราจะทำพิธีสู่ขวัญให้

การสวด เจ้าของขวัญต้องเข้ามานั่งใกล้ พาวขวัญและตั้งจิตอธิษฐาน ขอให้มีความสุขความเจริญหายจากโรคภัยไข้เจ็บ หมอสูตรขวัญก็จะทำพิธีให้

2.1.2 ขึ้นบ้านใหม่

เมื่อสร้างบ้านเสร็จหรือซื้อบ้านใหม่ จะมีพิธีขึ้นบ้านใหม่ เจ้าของบ้านจะไปปรึกษากับพ่อพราหมณ์ถึงฤกษ์ยามยามดีที่จะขึ้นบ้านใหม่ ต้องจัดเตรียมอะไรบ้าง

วันขึ้นบ้านใหม่ ฤกษ์ยามยามดีที่นิยมขึ้นบ้านใหม่ คือ วันพุธ พุธัสบดี และวันศุกร์

ทิศขึ้นเรือนใหม่ ทิศที่จะขึ้นเรือนใหม่ก็ต้องเลือก ทิศที่ดีที่ควรขึ้นเรือนใหม่ คือ ทิศหรีด ทิศพายัพ ทิศอุดร และทิศอีสาน

2.1.3 การบวช

การบวชเป็นสิ่งที่สำคัญมากของผู้ชาย ผู้ชายทุกคนเมื่ออายุครบกำหนดที่ต้องบวช ต้องเข้าพิธีบวชเพื่อเป็นการตอบแทนบุญคุณ บิดามารดาผู้ให้กำเนิด และถือเป็นการอบรมบ่มนิสัยให้เป็นคนดีมีศีลธรรม

บวช คำว่าบวช ออกมาจากศัพท์ว่า ปะวะชะ แปลว่างดเว้น คือ งดเว้นจากสิ่งที่ควรงดเว้น เว้นจากกิจทางบ้าน มาบำเพ็ญเพียรทำกิจพระศาสนา เช่น สวดมนต์ภาวนา เป็นต้น

การบวชนั้น ถ้าเป็นสามเณร เรียก บรรพชา ถ้าเป็นพระภิกษุ เรียก อุปสมบท มี 3 อย่าง คือ

- 1) พระพุทธเจ้าบวชให้ ด้วยเปล่งวาจาว่า มาเถิดพระภิกษุ ธรรมเรากล่าวดีแล้ว ท่านจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อพ้นทุกข์โดยชอบเถิด
- 2) พระสาวกบวชให้ ด้วยเปล่งวาจาว่า พุทธัง สรณัง คัจฉามิ ธัมมัง สรณัง คัจฉามิ สังฆัง สรณัง คัจฉามิ เรียกติสรณคัมภีร์อุปสัมปทา
- 3) พระสงฆ์ 5 รูป รวมทั้งพระอุปัชฌาย์บวชให้ด้วยการสวดญัตติ 1 ครั้ง อนุสาวนา 3 ครั้ง รวมเป็น 4 ครั้ง เรียก ญัตติจตุตถกรรมวาจา การบวชข้อที่ 3 นี้เป็นการบวชที่ทำอยู่ในปัจจุบันนี้

บุคคลที่ควรให้บวช คือ บุคคลที่มีอายุครบ มีอาชีพชอบ มีหลักฐานดี มีความประพฤติดี ไม่ติดยาเสพติด มีความรู้ อ่านออก เขียนได้ ปราศจากบรรพชาโทษ มีร่างกายสมบูรณ์ ไม่ชราภาพหรือพิการ

บุคคลที่ไม่ควรให้บวช บุคคลที่อายุไม่ครบ บุคคลที่ทำความผิดหลบหนีอาญาแผ่นดิน หลบหนีราชการ มีคดีค้างในศาล ถูกตัดสินจำคุกฐานเป็นผู้ร้ายสำคัญ มีโรคติดต่อ มีอวัยวะพิการ ไร้ความสามารถจนไม่อาจปฏิบัติศาสนกิจได้สะดวก

นาค เป็นชื่อเรียกคนที่จะบวช นาค แปลว่า ผู้ประเสริฐหรือผู้ไม่ทำบาป

การประเคนนาค เมื่อบุตรหลานมีอายุครบพอที่จะบวช และพร้อมจะบวช พ่อแม่จะพาไปฝากไว้กับเจ้าวัดก่อนบวช ประมาณ 1 เดือนเพื่อให้ศึกษาเล่าเรียนทำวัตร สวดมนต์ ท่องปณหานาค ทำพินทุ ปัจจุบันพื้นฐานเรียนหนังสือธรรม เมื่อจะนำลูกหลานไปฝากต้องจัดดอกไม้ธูปเทียนใส่ขันแล้วนำตัวนาคไป เมื่อท่านรับขันแล้วก็ตรัสสั่งให้ชาวบ้านได้อนุโมทนาสาธุการนี้ เรียกว่า การประเคนนาค

การปล่อยนาค ก่อนถึงวันบวช 2-3 วัน นาคจะนำดอกไม้ธูปเทียนไปลาญาติพี่น้อง เพื่อสมมาลาโทษผู้หลักผู้ใหญ่ที่ตนเคารพนับถือ และไปส่งลาชู้สาว (ถ้ามี) หากมีหนี้สินติดตัวก็ต้องรีบชำระให้หมด เพื่อจะได้เป็นคนบริสุทธิ์ การปล่อยนาคให้ไปไหนมาไหนก็ได้มีกำหนด 3 วัน เรียกว่า วันปล่อยนาค ทั้งนี้เพื่อนาคได้มีโอกาสไปทำธุระส่วนตัว เมื่อบวชแล้วจะได้ตั้งหน้าบำเพ็ญกุศลต่อไป

กองบวช เครื่องใช้ที่จะนำมาบวชเรียกกองบวช สิ่งที่เป็นจะขาดเสียไม่ได้ คือ บริหาร 8 ได้แก่ ผ้าถุง ผ้าห่ม ผ้าสังฆาฏิ บาตร มิดโกน เข็ม ประคตเตว ผ้ากรองน้ำ บริหารนอก ได้แก่ เสื้อ สาด อาสนะ ร่ม รองเท้า โถนเตียง ตั่ง จะมีหรือไม่ก็ได้ไม่จำเป็น ถ้าทำพร้อมกันหลายกองให้ชนมารวมกันไว้ที่วัด ตอนค่ำสวดมนต์เสร็จแล้วบังสุกุลอุทิศส่วนกุศลแด่ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว กลางคืนมีมหรสพ ตอนเช้าถวายอาหารบิณฑบาต

ถ้าตั้งกองบวชที่บ้านของนาคแต่ละคน ไม่ตั้งรวมกัน ตอนค่ำนิมนต์พระไปสวดมนต์ที่บ้าน มีฟังเทศน์

รุ่งขึ้นตอนเช้าเลี้ยงพระ แล้วแห่กองบวชออกมารวมกันที่ศาลาวัด กองบวชใช้เม็งคือเตียงهامออกมา เตียงนั้นใช้เป็นเตียงนอนของพระบวชใหม่ เมื่อกองบวชมารวมกันแล้ว ก่อนจะสู่ขวัญนาค ต้องบังสุกุลอุทิศส่วนกุศลแก่ผู้ตายก่อน

การแห่ นาค การจัดแห่ นาคแล้วแต่ศรัทธาของเจ้าภาพ ปัจจุบันนิยมมีขบวนกองยาวมาแห่ นาคร่วมด้วย นาคทุกคนต้องโกนผม โกนคิ้ว นุ่งเสื้อผ้าให้เรียบร้อย ถ้าตั้งกองบวชไว้ที่บ้าน ให้แห่กองบวชมารวมกันที่วัด เมื่อพร้อมกันแล้วก็หีบอบศาลาอีกครั้งหนึ่ง

การสู่ขวัญนาค เมื่อแห่รอบศาลาแล้ว นาคทุกคนเตรียมเข้าพาขวัญ ญาติพี่น้องนั่งห้อมล้อมพาขวัญ พราหมณ์เริ่มทำพิธีสู่ขวัญ เสร็จแล้วผูกแขนนาคนำเข้าพิธีบวชต่อไป

การบวชนาค เวลาจะเข้าโบสถ์ พ่อจูงมือซ้ายแม่จูงมือขวา ถ้าพ่อแม่ไม่มีให้ญาติพี่น้องเป็นผู้จูง ถึงภายในโบสถ์แล้วนาคจะนำดอกไม้ธูปเทียนไปบูชาพระ เสร็จแล้วกลับมาตั้งที่ พ่อแม่จะยกผ้าไตรส่งให้นาค ก่อนจะได้รับผ้าไตร นาคต้องกราบพ่อแม่ก่อน แล้วอุ้มผ้าไตรเดินคุกเข่าประนมมือเข้าไปท่ามกลางสงฆ์ กล่าวคำขอบรรพชาต่อพระอุปัชฌาย์ เมื่อขอบรรพชาแล้วออกมาครองผ้า แล้วเข้าไปขอศีลกับพระอาจารย์ เป็นอันได้บวชเป็นสามเณรแล้ว ต่อจากนั้นอุ้มบาตรเข้าไปหาพระอุปัชฌาย์ แล้วกล่าวคำขอนิสัง เมื่อท่านเอาบาตรคล้องคอแล้วมอบบาตร จีวรให้ ให้ออกไปยืนอยู่ข้างนอก ตอนนั้นพระอาจารย์คู่สวดจะสมมติตน เป็นผู้สอนและชักซ้อมนาค แล้วออกไปชักถามนาค พอลาแล้วก็เรียกนาคเข้ามาถามต่อหน้าพระสงฆ์ พระอุปัชฌาย์ทำหน้าที่บอกเล่าสงฆ์ แล้วอาจารย์สวดเป็นผู้ถาม พอลาเสร็จก็สวดญัตติ 1 ครั้ง และอนุสาวนา 3 ครั้ง เรียก ญัตติจตุตถกรรมวาจา เป็นอันว่านาคนั้นได้บวชเป็นพระภิกษุโดยสมบูรณ์แล้ว

การบอกอนุศาสน์ เมื่อบวชแล้ว พระอุปัชฌาย์จะบอกอนุศาสน์ คือ บอกกิจที่พระควรทำและไม่ควรทำ กิจที่ควรทำมี 4 อย่าง คือ นุ่งห่มผ้าบังสุกุล เทียบวินยทบาท อยู่โคนต้นไม้ ฉนยาดองด้วยน้ำมูตร กิจที่ไม่ควรทำ 4 อย่าง คือ เสพเมถุน ลักของเขา ฆ่าสัตว์ พุดอวดคุณวิเศษที่ไม่มีในตน

การกรวดน้ำ พอพระอุปัชฌาย์บอกอนุศาสน์จบแล้วถือว่าเสร็จการบรรพชาอุปสมบทแล้ว ต่อหน้านั้นพระใหม่จะนำตุบัจจายไปถวายพระอุปัชฌาย์ อาจารย์และพระสงฆ์ เสร็จแล้วออกไปนั่งทำยาสนะคอยรับอัฐฐะบริขาร ถ้าผู้ขายถวายให้รับด้วยมือ ถ้าผู้หญิงถวายให้ใช้ผ้ากราบรับ เสร็จแล้วเข้ามานั่งที่เดิมเตรียมกรวดน้ำไว้ เมื่อพระอุปัชฌาย์วายถา พระใหม่เริ่มกรวดน้ำ พอท่านว่าถึง “มณีโชติโร ธิยา” ให้กรวดน้ำให้หมด การกรวดน้ำในพิธีนี้ถือว่าเป็นการแผ่ส่วนกุศลแด่ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว เป็นอันเสร็จพิธีเกี่ยวกับการบวชเมื่อครบ 3 วันแล้วจะมีการฉลองพระบวชใหม่ การฉลองก็คือจัดอาหารคาวหวานมาเลี้ยงพระ และสู่ขวัญให้พระบวชใหม่

การลาสิกขา ผู้บวชในสมัยโบราณเป็นผู้เบื่อต่อโลกจึงไม่มีการลาสิกขา ครั้นต่อมาการบวชได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นประเพณี โดยถือว่าผู้ชายทุกคนจะต้องบวช เมื่อการบวชกลายเป็นประเพณีแล้ว เมื่อผู้บวชไม่ประสงค์จะอยู่ก็ต้องลาสิกขา การลาสิกขาที่ต้องทำเป็นกิจจะลักษณะ พิธีทำมีดังนี้ ผู้ประสงค์จะลาสิกขาเตรียมดอกไม้ธูปเทียน ไปทำวัตรพระอุปัชฌาย์อาจารย์ เมื่อถึงวันกำหนดแล้วให้จัดสถานที่นิมนต์พระสงฆ์มาพร้อมกันแล้ว พระภิกษุผู้จะลาสิกขาต้องแสดงอาบัติเสียก่อน แล้วว่านโม 3 จบ ว่า อติตปฺปเจวณณะ 1 จบ ว่า คำลาสิกขา ว่า สิกขัง ปัจจกขามิ คีหิติ มัง ธาเรธะ ข้าพเจ้าขอลาสิกขา ขอท่านทั้งหลายจงจดจำข้าพเจ้าไว้

ว่าเป็นคฤหัสถ์ ณ บัดนี้ ว่า 3 จบ แล้วพระเถระจะชักผ้าสังฆาฏิออก จึงออกไปเปลี่ยนผ้าเหลืองออก นุ่งห่มผ้าขาวเข้ามา กล่าวคำขอสรณคมน์และศีล 5 แล้วกล่าวคำปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะว่า อหัง พุทธัญจะ ธัมมัญจะ สรณังคโต สาธุ ภันเต ภิกขุสังโฆ พุทธมามโกติ มัง ธาเรตะ พระสงฆ์นั่งอันดับรับสาธุพร้อมกัน แล้วผู้ลาสิกขากราบ 3 หน แล้วน้อมตนเข้าไปรับน้ำมนต์ พระสงฆ์สวดชัยันโต 3 จบ เสร็จแล้วผู้ลาสิกขานำเครื่องสักการะไปถวาย พระสงฆ์อนุโมทนาเป็นเสร็จพิธี ส่วนการลาสิกขาของสามเณรไม่มี อนุโลมตามอย่างพระภิกษุ

2.1.4 หมอดู หมอส่อง

หมอดู ปกติหมอดูจะทำหน้าที่ทำนายอนาคต ทั้งเรื่องปัญหาส่วนตัว ด้านเศรษฐกิจ ความรักและการแต่งงาน ปัญหาครอบครัวหรืออื่นๆ หมอดูได้เข้ามามีบทบาทเกี่ยวกับการเจ็บป่วยในกรณีที่หมอดูทายว่าจะมีเคราะห์ คนมีเคราะห์ต้องไปทำพิธีสะเดาะเคราะห์ การทำพิธีสะเดาะเคราะห์เป็นพิธีกรรมป้องกันความเจ็บป่วยหรือช่วยบรรเทาให้หนักเป็นเบา หรือในกรณีเจ็บป่วยโดยหาสาเหตุไม่ได้ ซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นอาการป่วยเรื้อรัง หมอดูจะเป็นผู้บอกถึงสาเหตุของการเจ็บป่วย และหาวิธีการรักษาที่ถูกต้อง อาจกล่าวได้ว่าในระบบของการแพทย์พื้นบ้านนั้น หมอดูมีบทบาทในการวินิจฉัยโรคและแนะนำให้ชาวบ้านหาทางป้องกันก่อนที่จะเกิดอาการเจ็บป่วย หมอดูมีอยู่ 2 ประเภท คือ

หมอดำรา การดูจะอาศัยตำราพรหมชาติ ซึ่งจะดูกราฟชีวิต เลข 7 และการผูกดวงชะตาชาวบ้านส่วนใหญ่มักนิยมหมอดำรา เรียกว่า ดูตำรา

วิธีการดูตำราของหมอดำรา อาจสรุปเป็นขั้นตอนได้ดังนี้

- 1) คำนวณ วัน เดือน ปีเกิดโดยไม่ให้ตัวเลขผิดพลาด เพราะจะทำให้ทำนายไม่ตรงตามความเป็นจริง
- 2) คำนวณอายุตามที่บันทึกไว้
- 3) ดู 12 ราศี
- 4) ดูดวงดาว จัตุรสามชั้น คำนวณโชค เคราะห์ ประจำปี และเดือนเกิด
- 5) ดูเคราะห์คำนวณจากวันเกิด
- 6) สรุปดวงดาว จัตุรสามชั้นอีกครั้งหนึ่ง

หมอส่อง เป็นหมอดูอีกประเภทหนึ่งที่ต้องใช้สมาธิในการทำนาย การทำนายของหมอส่องในกรณีที่เกี่ยวกับการเจ็บป่วยมักทำนายว่าถูกผีทำทั้งผีป่วนตายายและผีทั่วๆ ไป เช่น กรณีของเด็กป่วยร้องไห้โยเย หมอส่องจะทำนายว่าผีป่วนขอเหล้ากิน เมื่อพ่อแม่เด็กเอาเหล้าไปให้หมอส่อง (ซึ่งทำหน้าที่เป็นคนทรงด้วย) ตีมนเด็กก็จะหยุดร้องไห้ หรือผู้ป่วยไปหลบลูกผีไร่ผืนนา ต้องไปทำพิธีขอขมา เป็นต้น

2.1.5 โสก

ภูมิปัญญาที่บรรพบุรุษอีสานทิ้งไว้ไว้ในเรื่องโสก เป็นสิ่งที่คนในยุคปัจจุบันไม่อาจมองข้ามได้ เนื่องจากโสกนั้นเป็นศาสตร์ และศิลป์ที่สามารถอธิบายได้ด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ เช่น การสร้างบ้านเรือน จำเป็นต้องมีโสกมาเป็นตัวกำกับ เนื่องจากมาตรวัดในสมัยโบราณยังไม่เป็นมาตรฐานเท่าที่ควร การสร้างบ้านจึงต้องให้สร้างบ้านให้พอดีกับตัวเจ้าบ้าน ให้เจ้าบ้านเกิดมีความรู้สึกว่าจะอยู่แล้วสบายกายสบายใจและเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้กับผู้อาศัยว่าได้อยู่ในบ้านที่เป็นมงคล ย่อมมีกำลังใจยืนยาวมาหากิน

โสก หรือ โฉลกนี้เป็นการใช้ภูมิปัญญาอย่างชาญฉลาดในการจัดการแบบแผนชีวิตของคนอีสานอย่าง

สร้างสรรค์ และดำเนินชีวิตของคนให้มีความสุขทั้งกาย ใจ และเกิดเจตคติและสุขภาพจิตที่ดีในการดำรงชีพ อยู่ในสังคม จึงไม่อาจปฏิเสธได้ว่าสังคมอีสานในอดีตที่รักษาจารีต ประเพณี ฮีต คอง และโศกอย่างเคร่งครัด จะเป็นสังคมที่เรียบง่ายปรองดองมีความสุข และสมานฉันท์เพียงใด

คำว่า โศกในที่นี้คือ โศกในภาษาภาคกลางนั่นเอง คำนี้ หมายถึงความดีความเป็นมงคล หรือคุณสมบัติ ที่บ่งบอกว่าดี ที่คนอีสานใช้ในลักษณะสัดส่วนแห่งความสมดุลหรือความพอเหมาะพอควร เช่น การพูดมาก นำรำคาญถือว่า “คนไม่ถูกโศก” คนสูงเกินไป ต่ำเกินไปก็ว่า “คนไม่ถูกโศก” คนวิกลหรือคนพิการก็ว่า คนไม่ถูกโศก

หรือโศก เป็นคำที่บ่งบอกถึงความเป็นมงคลแก่ชีวิต เนื่องจากมนุษย์โลกในครั้งเก่าก่อนต่างประสบพบความเดือดร้อน จากโรคร้ายจากสัตว์ป่าจากภัยธรรมชาติ ที่คุกคามชีวิตและทรัพย์สินมาโดยตลอดด้วย ภูมิปัญญาของคนสมัยโบราณได้มีวิธีคิดที่จะดำเนินชีวิตให้อยู่อย่างมีความสุขปลอดภัย และให้เกิดความสมดุลกับธรรมชาติจึงได้ค้นหาวิธีการในการจัดการดำเนินชีวิตจากเกิดจนตาย ด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่ในพื้นที่ที่แตกต่างกันไป

2.2 การรักษาทางกายที่ต้องอาศัยหมอพื้นบ้าน นอกจากการรักษาอาการทางจิตใจแล้ว ยังมีอีกหลายโรค หลายกลุ่มอาการที่ต้องอาศัยยาสมุนไพรบวกกับภูมิความรู้และประสบการณ์ของหมอพื้นบ้านในการรักษาอาการเจ็บป่วยเหล่านั้น การรักษาโดยหมอพื้นบ้านไม่ได้มุ่งรักษาโรคทางกายแต่อย่างเดียว แต่ในขณะทำการรักษาบางโรค หมอพื้นบ้านได้ใช้ทั้งพิธีกรรมเวทย์มนต์คาถาและสมุนไพรในการรักษา ซึ่งในที่นี้จะขอยกตัวอย่างการรักษาอาการที่เกิดจากพิษชนิดต่าง การรักษาโรคโดยใช้สมุนไพร และการนวดรักษา

2.2.1 พิษ

- 1) พิษจากภายนอก (น้ำลายจากงู แมลง) เข้าสู่ร่างกาย
- 2) พิษจากภายใน เลือด น้ำเหลือง เกิดการเสียสมดุลในร่างกาย ผิดกระบวน ผิดสำแดง ฝี ไฟไหม้ น้ำร้อนลวก ไฟลามทุ่ง

พิษ (นอกเหนือจากพิษจากแมลงสัตว์กัด ต่อย) หมายถึง กลุ่มอาการที่มีอาการเลือด ลม น้ำเหลือง ในร่างกายไม่สมบูรณ์ (มีความเชื่อว่ามีเชื้ออยู่ในตัวมาแต่เกิด) เช่น พิษไฟ พิษน้ำ พิษลม

- 1) **พิษไฟ** ทุ่งวัด เกิดอาการปวดแสบปวดร้อน บวมแดง อักเสบ เปื่อย เน่า
- 2) **พิษน้ำ** เกิดจากเลือดลม (ตัวเย็น) ไม่ส่ำร้อน มีอาการบวมทั้งตัว แต่ไม่คัน เช่น ลมพิษ อยู่ไฟ หลังคลอดแล้วไปโดนน้ำค้าง
- 3) **พิษลม** คัน (ยิ่งเกา ยิ่งคัน) บวม ไม่ร้อน เช่น อีสุกอีใส

พิษจากสัตว์ ภูมิพิษ จะกัดที่เส้นเลือด แล้วส่งพิษเข้าสู่หัวใจ ส่วนงูเห่าจะพันพิษ แต่รักษาง่าย ส่วนงูไม่มีพิษ จะกัดทั่วๆ ไป

หลักการใช้ยาเมื่อถูกสัตว์มีพิษกัด

- 1) ใช้ยาที่กินแล้วทำให้อาเจียนเพื่อขับพิษ
- 2) เอาเชือกออกโดยใช้น้ำมันาวทาแล้วใช้เส้นผมดึงออกมา หรือใช้นุ่นดึงออกมา บวกด้วยคาถา หากแมงมุมกัดจะมีการหนวสั่นสะท้าน ช่วงครีမ်ฟ้าครีမ်ฝนถ้าโดนแมงมุมกัดแล้วมักจะมีสัตว์

มีพิษชนิดอื่นมากัดเรื่อยๆ เช่น กบ กิ้งกือ ตัวไหม ไล่เดือน จึงต้องกินยาเพื่อล้างพิษออกจากตัว
ตำรับยาล้างพิษ ล้างกลิ่น

เส้นไหม รังไหมร้าง (ที่ไม่มีตัว) ปล้องอ้อยดำ 7 ปล้อง ต้มกิน แล้วอาบทราย 3 วัน วันละ 3 ชั้น (เอาทรายราดตั้งแต่หัวจดเท้า) หากกินยาตำรับนี้แล้วจะช่วยป้องกันแมลงสัตว์มีพิษกัดต่อย

พิษจากพืช เช่น พิษกลอย พิษตำแย พิษน้ำเกลี้ยง พิษเห็ด เห็ดพิษที่มีสารเคมีตกค้าง เช่น ยาฆ่าหญ้า เห็ดเมา เห็ดเปื้อ เช่น เห็ดขี้ควาย เห็ดระงาก เห็ดโค เห็ดตับเต่า เห็ดไม้เต็ง เห็ดร่าแห เห็ดมียาง จะไม่มีแมลงมาเจาะกิน ดอกสีสันสวยงาม

วิธีพิสูจน์เห็ดที่มีพิษ ต้มเห็ดแล้วใส่ข้าวสาร สังเกตน้ำจะเปลี่ยนจากน้ำใสกลายเป็นสีดำ เมล็ดข้าวเปลี่ยนสี

วิธีการจัดพิษเห็ด เวลาแวงเห็ดให้ใส่น้ำใบย่านาง

อาหารแสลง อาการหรือพิษจากการกินอาหารแสลงเกิดจากโรคประจำตัว หากกินอาหารแสลง โรคก็จะกำเริบหรือแสดงอาการออกมา เช่น ปวดหัว ปวดหลัง

ข้อห้ามในการกินอาหารไม่ให้เกิดพิษ

- อยู่ไฟห้ามถูกน้ำค้าง ห้ามกินปลากัง (ลักษณะเหมือนปลาช่อน หางแดง)
- คนเป็นมะเร็งเต้านม ห้ามกินกล้วยฤๅษี
- เนื้อกระต่ายถ้าปรุงกับผักแพรวแล้วนำมากินจะตายทันที
- คนเป็นฝีห้ามกินหน่อไม้ เนื้อวัว เนื้อควาย มดแดง ขนมีจีน
- อีสุก อีใส อีดำ อีแดง ขณะเป็นห้ามดื่มเหล้า (ร้อน) ห้ามททายาที่ร้อน เช่น ยาหม่อง
- พิษงู ห้ามกินเหล้า (แอลกอฮอล์ จะไปเพิ่มพิษงูให้กระจายเร็วขึ้น)

พิษจากยาสั่ง

อาการ 1) เล็บเขียวออกม่วง 2) น้ำลายฟูมปาก 3) เล็บยาวขึ้น

ตำรับยา สะระแหน่ ตะไคร้ น้ำก้นโอง ผสมเอาน้ำกิน 1 แก้ว

การป้องกัน 1) มีสติ มีสติจะมีศีล 2) มีสมาธิ

คุณไสย์ มนต์คาถา ของที่เสก กระทำกับบุคคลที่ไม่ชอบ เช่น นิ่งทับ เหยียบ กินน้ำมันพราย คนเล่นของ เป็นการนำของมาปลุกเสกด้วยมนต์คาถา กระทำกับบุคคลที่ไม่ชอบ ไม่รัก พบบ่อย เช่น การแย่งชิงมรดก ถ้าทำกับบุคคลที่ชอบเรียก มหานิยม

การวินิจฉัย ใช้วิธีการเสี่ยงไข่ เพื่อทำนายว่าถูกคุณไสย์หรือไม่

2.2.2 การรักษาโรคโดยใช้ยาพื้นบ้านอีสาน

จากการรวบรวมตำรับยาพื้นบ้านอีสาน ใน 16 กลุ่มอาการ พบตำรับยั้งทั้งสิ้น 501 ตำรับ ประกอบด้วย ตำรับยารักษาโรคไข้หวัด 39 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคทาง 43 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคประดง 37 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคฝี 45 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคริดสีดวง 43 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคเจ็บ ปวด 59 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคเกี่ยวกับเลือด 52 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคหมาดขาว 29 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคหมักหมัน

16 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคไค 30 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคเกี่ยวกับลม 15 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคกระษัย
14 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคนิว 22 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคเห็บซา เส้นเอ็น 15 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคไข้
19 ตำรับ และตำรับยารักษาโรคภูสวัต 23 ตำรับ

2.2.3 การรักษาโดยหมอเส้น หมอเอ็น

ความหมายของ เส้น

เส้น หมายถึง เส้นแนวทางเดินของเลือดลม มีการไหลเวียน มีลักษณะสีขาว เป็นท่อ เป็นตัวนำพาคำสั่ง
จากสมองไปสู่ร่างกาย เป็นตัวส่ง เปรียบเหมือนสะพาน (ตามความหมายของไทบ้าน ทางอีสาน)

เอ็น หมายถึง ส่วนที่เกาะติดส่วนประกอบของร่างกายไม่ให้กระดูกแยกจากกัน เป็นเส้นซึ่งพืดไปตาม
ร่างกาย จุดหลักสำคัญที่สุดคือ เอ็น เป็นสีขาว เกาะยึดอวัยวะต่างๆ ในร่างกาย เป็นตัวพืดใหญ่ เหมือนสายพืด
เส้นเอ็นไม่มีรู เส้นมนุษย์มีสามเส้น เส้นเลือด เส้นเอ็น เส้นลม เส้นเลือดกับเส้นลมมีรู เส้นเอ็นไม่มีรู เป็นเส้นที่
ยึดเนื้อ เลือด กระดูก

การนวดรักษามีเป็นวิธีการรักษาอาการเจ็บป่วยที่เกี่ยวกับเส้นเอ็น ซึ่งหมอแต่ละท่านจะเชี่ยวชาญในการ
นวดที่แตกต่างกัน บางท่านจะนวดโดยการไล่เส้นเอ็น บางท่านจะนวดโดยอาศัยเส้นลม แต่วิธีการหลักๆ
จะเหมือนกัน คือ จะสอบถามอาการผู้ป่วยให้ละเอียด ละสังเกตอาการของผู้ป่วยก่อนทำการนวดทุกครั้ง

3. ระดับสังคม

ในระดับสังคม องค์ความรู้ต่างๆ จะได้รับการพัฒนาปรับเปลี่ยนหรือระบบให้เหมาะสมกับการให้บริการแก่
ประชาชน ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากหลายหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น โรงพยาบาล สถานีอนามัย สำนักงาน
สาธารณสุข สำนักงานประกันสุขภาพแห่งชาติ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นที่ให้ความสำคัญด้านการดูแล
สุขภาพของประชาชน รูปแบบการให้บริการจะใส่ใจทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ และสังคม ให้ความสำคัญกับ
ครอบครัว หมอพื้นบ้าน สามารถเข้าถึงรายละเอียดของคนไข้ได้อย่างชัดเจน ใส่ใจเรื่องราวชีวิตและสภาพ
แวดล้อมของคนไข้ ทำให้เข้าใจสุขภาพอาการเจ็บป่วยได้ลึกซึ้งมากขึ้น ไม่ใช่เป็นเพียงแค่สถานบริการรักษา
อาการเบื้องต้น ก่อนที่จะส่งคนป่วยเข้าโรงพยาบาลใหญ่เท่านั้น รูปแบบโรงพยาบาลแพทย์พื้นบ้านที่เห็นได้
ชัดเจน ในภาคอีสาน ได้แก่

การจัดตั้งโรงพยาบาลแพทย์แผนไทยสกลนคร ได้รับการสนับสนุนโดย มหาวิทยาลัยเทคโนโลยี
ราชมงคลอีสาน องค์การบริหารส่วนจังหวัดสกลนคร ศูนย์อินแปง ให้บริการดูแลรักษาผู้ป่วยด้วยระบบการ
แพทย์แผนไทย และ การแพทย์พื้นบ้าน สนับสนุนการเรียนการสอนภาคปฏิบัติแก่นักศึกษาสาขาการแพทย์
แผนไทย มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตสกลนคร สนับสนุนการวิจัยทางคลินิกแผนไทย
และที่สำคัญเป็นการส่งเสริมศักยภาพในการรักษาผู้ป่วยโดยของหมอพื้นบ้านเชี่ยวชาญเฉพาะอีกด้วย

โรงพยาบาลชุมชน ตำบลวังแสง อำเภอกุดคำ จังหวัดมหาสารคาม เป็นโรงพยาบาลชุมชนที่ได้รับการ
การสนับสนุนจากองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น กองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ และเครือข่ายสุขภาพ
วิถีไทอีสาน โดยเน้นที่การสร้างเครือข่ายหมอพื้นบ้านเพื่อให้บริการแก่ประชาชนในท้องถิ่น ส่งเสริมให้ชาวบ้าน
มีสุขภาพแข็งแรง

จะเห็นได้ว่าโรงพยาบาลชุมชนเป็นสถานบริการด้านสาธารณสุขที่อยู่ใกล้ชิดชาวบ้านมากที่สุด ประชาชนสามารถเข้ารับบริการได้โดยง่าย ประหยัดค่าใช้จ่าย

สรุป

จากการรวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านอีสาน ทำให้ได้องค์ความรู้ในการดูแลสุขภาพทั้งหมด 9 ประเด็น โครงสร้างการดูแลสุขภาพของคนอีสาน ทำเนียบหมอฟันบ้านอีสาน และก่อให้เกิดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันระหว่างหมอฟันบ้านจากหลายพื้นที่ นักวิชาการ นักพัฒนา ที่จะนำไปสู่การพัฒนาบริการหมอฟันบ้านให้เป็นที่ยอมรับของคนทั่วไป และมีการอนุรักษ์สืบทอดพื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นอันดีงามให้อยู่คู่ชุมชนตลอดไป ปัจจุบันหน่วยบริการประชาชนโดยหมอฟันบ้านหลายพื้นที่ที่มีความเข้มแข็งและได้รับความสนใจจากประชาชนเป็นอย่างดี เช่น พื้นที่จังหวัดสกลนคร จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดอุดรธานี มีบ้านหมอเปิดให้บริการนวดรักษา นวดคลายเครียด ซึ่งจำนวนผู้มารับบริการก็มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นทุกวัน และมีการส่งต่อคนไข้ในกรณีที่ตนเองวินิจฉัย จังหวัดกาฬสินธุ์ เปิดเป็นศูนย์บริการนวดรักษาอบสมุนไพโร ซึ่งเป็นที่ยอมรับของชุมชนและต่างชุมชนเป็นอย่างดี ส่วนมากคนไข้ที่มาใช้บริการจะเป็นการบอกเล่าปากต่อปาก แนะนำกันมารับการรักษา ทำให้กลุ่มหมอฟันบ้านมีรายได้เกิดการสร้างงานจากภูมิปัญญาที่มีอยู่

ข้อเสนอแนะ

1. หน่วยงานของภาครัฐ เช่น สถานีอนามัย โรงพยาบาลชุมชน ควรให้การสนับสนุนเพื่อให้รูปแบบการทำงานของเครือข่ายหมอฟันบ้านอีสาน เช่น สำนวญหมอฟันบ้านที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในแต่ละด้านออกไปประกาศรับรองสถานะภาพของหมอฟันบ้านในระดับชุมชน แล้วจัดตั้งเป็นชมรมให้มีการดำเนินกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน และตัวหมอฟันบ้านเอง

2. องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นควรเข้ามาดูแลประสานงานการทำงานของหมอฟันบ้านกับสถานีอนามัย โรงพยาบาลชุมชน จัดเจ้าหน้าที่เข้ามาดูแลงานด้านหมอฟันบ้านโดยเฉพาะ เพื่อดำเนินการให้ความรู้เพิ่มเติม จัดการอบรมเสริมประสบการณ์ ให้กับหมอฟันบ้านหรือผู้สนใจในชุมชนให้ได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ซึ่งกันและกัน เพื่อความมั่นใจในศักยภาพของตนเองในหมอฟันบ้าน ทำให้หมอฟันบ้านและประชาชนมีความเชื่อมั่นซึ่งกันและกันและหันมาสนใจรักษาสุขภาพตามวิถีชีวิตดั้งเดิมของคนอีสานมากขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- ปรีชา พิณทอง. (2495) **ประเพณีโบราณไทยอีสาน**. อุบลราชธานี : ศิริธรรมออฟเซ็ท.
ปรีชา พิณทอง. (ม.ป.พ.) **ตำรายาโบราณอีสาน**. อุบลราชธานี : ศิริธรรมออฟเซ็ท.

บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ กรณีศึกษา องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ

The Role of the Sub-district Administrative Organization in Promoting the Local Health Fund Case Study Banrua Sub-district Administrative Organization

อนันต์ คำอ่อน Anun Khumon*

ดร.วิภาวี กฤษณะภูติ Dr. Wipawee Grisanaputi**

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ 2) เพื่อศึกษาการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ 3) เพื่อหาแนวทางการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย จำนวน 30 ราย ประกอบด้วย นายกองค์การบริหารส่วนตำบล สมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล เจ้าหน้าที่สำนักงานปลัด และเจ้าหน้าที่ส่วนการคลัง องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น เจ้าหน้าที่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานกองทุนฯ ได้แก่ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลภูเวียง สาธารณสุขอำเภอภูเวียง เจ้าหน้าที่สถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ ครูอนามัยของโรงเรียนในพื้นที่ ผู้ดูแลเด็กประจำศูนย์พัฒนาเด็กในพื้นที่ และกลุ่มเป้าหมายพิเศษในพื้นที่ ได้แก่ ผู้สูงอายุ ผู้พิการ ผู้ป่วยเรื้อรัง เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล ได้แก่ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview) โดยมีแนวทางการสัมภาษณ์ (Interview Guide) เป็นเครื่องมือหลัก และเลือกกรณีที่น่าสนใจ สัมภาษณ์เจาะลึก (In-depth Interview) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation) และการศึกษาเอกสาร และใช้วิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Descriptive Method) ในการวิเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอผลการวิจัย

ผลการวิจัย พบว่า

1. บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ได้แก่ การบรรจุโครงการจัดตั้งและดำเนินการกองทุนฯ ไว้ในแผนพัฒนาตำบลขององค์การบริหารส่วนตำบล การสนับสนุนงบประมาณและการบริหารจัดการงบประมาณ การบริหารจัดการกองทุน การป้องกันโรค

* มหบัณฑิต หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
anunkk@gmail.com

** อาจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

การส่งเสริมสุขภาพ สนับสนุนการมีส่วนร่วมของประชาชน และ การติดตามประเมินผล

2. การดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ได้มีการจัดตั้งกองทุนในปี พ.ศ. 2549 มีการบริหารงานในรูปคณะกรรมการ ขั้นตอนการดำเนินงานที่เป็นไปตามหลักธรรมาภิบาลในการบริหารงานด้านสุขภาพ ปัญหาการดำเนินงานกองทุนที่สำคัญ ได้แก่ การสนับสนุนงบประมาณและการบริหารจัดการงบประมาณ การติดตามประเมินผล การบริหารจัดการกองทุนและการวางแผนพัฒนา หรือการบรรจุโครงการจัดตั้งและดำเนินการกองทุนไว้ในแผน พัฒนาตำบลขององค์การบริหารส่วนตำบล

3. แนวทางในการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ได้แก่ การให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจในการจัดตั้งกองทุนฯ ในเขตพื้นที่อื่น โครงสร้างกรรมการบริหารกองทุนฯ ที่ประกอบด้วยหน่วยงานภาครัฐ เอกชน และประชาชนในพื้นที่ จัดให้มีการประชาสัมพันธ์การจัดตั้งกองทุนฯ เพื่อให้ประชาชนได้รับทราบอย่างทั่วถึง มีการสนับสนุนงบประมาณให้กองทุนอย่างต่อเนื่องทุกปี มีการบริหารจัดการกองทุนฯ ตามหลักธรรมาภิบาลในการบริหารจัดการภาครัฐ มีการใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์เป็นฐานคิดที่สำคัญในการออกแบบกิจกรรม/โครงการ ให้บริการด้านป้องกันโรค การส่งเสริมสุขภาพ และมีคณะกรรมการในระดับอำเภอทำหน้าที่กำกับดูแลติดตามประเมินผล

ABSTRACT

The objectives of this research are to 1) study the roles of the Sub-district Administrative Organization in promoting the local health fund, 2) study the operation of the local health fund, and 3) provide means to improve the role of the Sub-district Administrative Organization in promoting the local health fund. This is qualitative research. The informants consist of 30 cases: the chairman, committee members, and officers of the Banrua Sub-district Administrative Organization, Phuwieng district of Khon Kaen province, staff members involved in the local health fund operation, such as the director of Phuwieng hospital, Phuwieng district health supervisor, Banrua sub-district health station officer, health teachers from area schools, care takers at the child development center and special targets (elderly, disabilities, chronicle diseases patients). The research tool used is a Semi-structured Interview (SSI) using an interview guide as a major tool. Interesting cases were selected for in-dept interviews. Non-participant observation and documentary study were also used to collect data. The results were analyzed using the descriptive analytical method.

The results are as follows:

1) The roles of the Sub-district Administrative Organization in promoting the local health fund are putting the fund establishment and operation into the Sub-district Administrative Organization's sub-district development plan, providing and administering the budget, managing the local health fund, preventing disease, promoting health, encouraging community participation, and follow-ups and evaluating the fund.

2) The local health fund was initiated in the year 2006. The operation process followed the principle of good governance of health administration. The problems of fund operation included providing and administering the budget, follows-up and evaluations, managing the fund, and making the development plan or putting the fund establishment and operation into the Sub-district Administrative Organization's sub-district development plan.

3) Means to improve the role of the Sub-district Administrative Organization in promoting the local health fund are encouraging people's participation in the decision-making of the fund establishment in other location, having a board committee composed of governmental and non-governmental organizations and local residents, advertising of the fund, providing budget continuously every year, administering the fund using good governance principle, using valid information to design activities or projects, providing disease prevention services, promoting health and having district committee to be responsible for the administration of the fund and also to follow-up and evaluate.

คำสำคัญ: กองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริม

Key Words : Local Health Fund, The role of the Sub-district Administrative Organization in promoting.

บทนำ

การมีสุขภาพดี เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ และเป็นเป้าหมายทางสังคมที่ยอมรับกันทั่วโลก บุคคลทุกคนไม่ว่าจะมีความแตกต่างกันทางเชื้อชาติ ศาสนา ฐานะเศรษฐกิจ สังคม หรือความเชื่อถือทางการเมือง ย่อมมีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองให้มี "สุขภาพดี" อันหมายถึง การมีสภาวะที่สมบูรณ์ แข็งแรงทั้งทางร่างกาย และจิตใจ ซึ่งมีใช่แต่เพียงการปราศจากโรคหรือไม่มีความพิการเท่านั้น แต่มีความหมายรวมถึงการมีชีวิตอยู่ในสังคมอย่างดีด้วย พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550 ได้ให้ความหมาย สุขภาพว่า หมายถึง สภาวะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย ทางจิต ทางภูมิปัญญา และทางสังคม เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมอย่างสมดุล (วัฒนาและคณะ, 2551) การวางระบบเพื่อดูแลแก้ ปัญหาด้านสุขภาพของประชาชน จึงไม่อาจมุ่งเน้นที่การจัดบริการเพื่อรักษาพยาบาลเพียงด้านเดียว เพราะจะทำให้รัฐบาลและประชาชนเสียค่าใช้จ่ายมาก ประเทศไทยได้มีการพัฒนาแนวทางในการสร้างความเท่าเทียมกันด้านสุขภาพของประชาชน ผ่านโครงการหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า ถึงแม้ว่าได้ดำเนินการมาแล้วระยะหนึ่ง (6 ปี) แต่ภารกิจของการขับเคลื่อนหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้าให้บรรลุเป้าหมายยังคงต้องดำเนินการต่อไป โดยเฉพาะในด้านการส่งเสริมสุขภาพ และการป้องกันโรค ซึ่งเป็นยอมรับว่าหากดำเนินการอย่างเหมาะสม จะช่วยให้สามารถลดภาระการรักษาพยาบาลได้ หากเปรียบเทียบกับประโยชน์ที่ได้รับจากการจัดบริการรักษาพยาบาลแล้ว จะให้ประโยชน์สูง กว่ามาก แต่ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นไม่ได้เห็นผลทันทีหรือในระยะเวลาอันสั้น (จเร, 2547) การส่งเสริมสุขภาพและ ป้องกันโรค เป็นกิจกรรมทางสังคมเพื่อการพัฒนาสุขภาพ ในปัจจุบันนิยมใช้คำว่า "การสร้างเสริมสุขภาพ" มากกว่า ซึ่งนายแพทย์ประเวศ วะสี นักวิชาการด้านสาธารณสุข ได้อธิบายไว้ว่าการสร้างเสริมสุขภาพ (Health Promotion) หมายถึง กระบวนการเพิ่มสมรรถนะให้คนเรามีความสามารถในการควบคุม ดูแลให้สุขภาพของ ตนเองดีขึ้น (พนัส, 2550)

องค์การอนามัยโลก (WHO:1986) ประกาศ "กฎบัตรออกตาวา" (Ottawa Charter) ว่าด้วยยุทธศาสตร์ การสร้างเสริมสุขภาพ ซึ่งนิยามการสร้างเสริมสุขภาพไว้ "Health promotion is the process of enabling people to increase over, and to improve their health." และมีข้อความสำคัญที่ระบุไว้อีกประโยคหนึ่งว่า "Health is

created and lived by people within the settings of their everyday life; where they learn, work, play and love.” ซึ่งหมายความว่า สุขภาพถูกสร้างและอยู่กับคน ภายใต้บริบทของสถานที่ต่างๆ ที่ผู้คนดำเนินชีวิตประจำวัน การส่งเสริมสุขภาพ จึงขยับจากการมุ่งแก้ปัญหาหรือปัจจัยเสี่ยงต่อโรคต่างๆ ไปสู่การพัฒนาคนและประชากรอย่างบูรณาการกับปัจจัยทางสังคม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ ภายใต้สถานการณ์หรือบริบทของสถานที่ต่างๆ โดยฝังตัว (Embedded) ในวัฒนธรรม โครงสร้างกลไก และวิถีชีวิตของคนในชุมชน หรือองค์กรนั้นๆ ดังนั้น การสร้างเสริมสุขภาพจึงมิใช่ความรับผิดชอบขององค์กรในภาคสุขภาพเพียงเท่านั้น หากมีความหมายของการมีสุขภาพดีไปสู่เรื่องของความมีสุขภาวะโดยรวมดังนั้น ในปี พ.ศ. 2549 สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.) เริ่มกำหนดหลักเกณฑ์และสนับสนุนให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรชุมชน องค์กรเอกชน และภาคเอกชน ที่ไม่มีวัตถุประสงค์ในการดำเนินงานเพื่อแสวงหาผลกำไร เข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการระบบสุขภาพ ดำเนินงานและบริหารจัดการเงินทุนในระดับท้องถิ่นหรือพื้นที่ได้ ตามความพร้อม ความเหมาะสม และความต้องการ ด้วยการจัดตั้งกองทุนสุขภาพระดับพื้นที่ โดย สปสช. จัดสรรงบประมาณเพื่อให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการดูแลสุขภาพอนามัย และท้องถิ่นที่เข้าร่วมจะต้องจัดสรรงบประมาณของตน เข้าร่วมสมทบกองทุนตามหลักเกณฑ์ที่กำหนด วัตถุประสงค์หลักของการจัดให้มีกองทุนสุขภาพระดับพื้นที่ ได้แก่ 1) เพื่อสนับสนุนและส่งเสริมการจัดบริการสาธารณสุขของหน่วยบริการ หรือสถานบริการอื่น รวมทั้งสถานบริการทางเลือก โดยเน้นเรื่องการสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค และการฟื้นฟูสมรรถภาพที่จำเป็นต่อสุขภาพและการดำรงชีวิต 2) เพื่อส่งเสริมให้กลุ่มแม่และเด็ก กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มผู้พิการ และกลุ่มผู้ประกอบอาชีพที่มีความเสี่ยง และกลุ่มผู้ป่วยโรคเรื้อรังที่อยู่ในเขตพื้นที่ ให้สามารถเข้าถึงบริการสาธารณสุขในด้านการสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค และการฟื้นฟูสมรรถภาพ ได้อย่างทั่วถึงและมีประสิทธิภาพ อย่างน้อยตามประเภทและขอบเขตของบริการสาธารณสุข ที่คณะกรรมการหลักประกันสุขภาพแห่งชาติกำหนด และ 3) เพื่อให้เกิดการพัฒนาสุขภาพของคนในท้องถิ่นหรือพื้นที่โดยการบริหารจัดการอย่างมีส่วนร่วมของบุคคลในท้องถิ่นหรือพื้นที่ (สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ, 2550)

จังหวัดขอนแก่น เริ่มดำเนินการกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ 29 แห่ง มีองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอกุเวียง เป็นพื้นที่นำร่อง ในการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ในปี 2549 แต่การดำเนินงานตามบทบาทดังกล่าว ยังไม่สามารถดำเนินการได้บรรลุวัตถุประสงค์ในการจัดตั้งกองทุนฯ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงมีความประสงค์ที่จะศึกษาแนวทางในการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบล ในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่: กรณีศึกษาองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น เพื่อศึกษาการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ และหาแนวทางการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

ได้ข้อสนเทศเพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบล ในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

วิธีการวิจัยและการเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย จำนวน 30 ราย ประกอบด้วย นายกองค์การบริหารส่วนตำบล สมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล เจ้าหน้าที่สำนักงานปลัด และเจ้าหน้าที่ส่วนการคลัง องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น เจ้าหน้าที่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานกองทุนฯ ได้แก่ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลกุเวียง สาธารณสุขอำเภอกุเวียง เจ้าหน้าที่สถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ ครูอนามัยของโรงเรียนในพื้นที่ ผู้ดูแลเด็กประจำศูนย์พัฒนาเด็กในพื้นที่ และกลุ่มเป้าหมายพิเศษในพื้นที่ ได้แก่ ผู้สูงอายุ ผู้พิการ ผู้ป่วยเรื้อรัง เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล ได้แก่ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview) โดยมีแนวทางการสัมภาษณ์ (Interview Guide) เป็นเครื่องมือหลัก และเลือกกรณีที่น่าสนใจ สัมภาษณ์เจาะลึก (In-depth Interview) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation) และการศึกษาเอกสาร และใช้วิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Descriptive Method) ในการวิเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอผลการวิจัย

บริบทองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น

องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น อยู่ห่างจากตัวจังหวัดขอนแก่น ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 70 กิโลเมตร อยู่ห่างจากอำเภอกุเวียง 4 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 12,316 ไร่ (ประมาณ 7.70 ตารางกิโลเมตร) ประชากร 3,743 คน ได้รับการจัดตั้งขึ้นเป็นองค์การบริหารส่วนตำบลตามประกาศกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2540 เป็นองค์การบริหารส่วนตำบลขนาดเล็ก โครงสร้างส่วนราชการบริหารส่วนตำบลแบ่งออกเป็น 4 ส่วน ได้แก่ (1) สำนักงานปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล (2) ส่วนการคลัง (3) ส่วนโยธา และ (4) ส่วนการศึกษา บุคลากรทั้งหมด 15 คน ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ด้านการศึกษา มีสถานศึกษาในระบบ ซึ่งอยู่ในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาขอนแก่นเขต 5 จำนวน 3 แห่ง โดยเป็นโรงเรียนประถมศึกษา 1 แห่ง โรงเรียนขยายโอกาส 2 แห่ง เปิดสอนในระดับอนุบาลถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 แต่จำนวนนักเรียนระดับมัธยมไม่มากนัก การศึกษาระดับปฐมวัย ได้รับโอนศูนย์พัฒนาเด็กเล็กเข้ามาดูแล 3 แห่ง ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ มีวัด/สำนักสงฆ์ จำนวน 10 แห่ง ด้านสาธารณสุข มีสถานีอนามัย 1 แห่ง เจ้าหน้าที่ประจำสถานีอนามัย 5 คน ทำหน้าที่ให้บริการด้านสุขภาพแก่ประชาชน แต่มีประชาชนใช้บริการไม่มากนัก เนื่องจากมีบางส่วนที่ไปใช้บริการที่โรงพยาบาลกุเวียง ซึ่งอยู่ห่างไปประมาณ 5 กิโลเมตร มีอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) จำนวน 54 คน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2549 เป็นต้นมา องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ได้เข้าร่วมดำเนินงานจัดตั้งกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ร่วมกับ สปสช.เขตพื้นที่จังหวัดขอนแก่น ทำให้มีช่องทางและงบประมาณในการดำเนินงานด้านสุขภาพอนามัยเพิ่มขึ้น ปัญหาด้านสุขภาพที่สำคัญ ได้แก่ ด้านการสาธารณสุข ขาดแหล่ง

ข้อมูลข่าวสารด้านสุขภาพอนามัย การให้บริการสุขภาพยังไม่ทั่วถึง การบริโภคอาหารที่ไม่ปลอดภัย และการแพร่ระบาดของโรคไข้เลือดออก (องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ, 2549)

ผลการศึกษา

บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ประกอบด้วย 1) บทบาทในการจัดทำแผนพัฒนาหรือการบรรจุแผนการจัดตั้งและดำเนินการกองทุนฯ ไว้ในแผนการพัฒนาด้านขององค์การบริหารส่วนตำบลซึ่งการตัดสินใจตั้งกองทุนฯ ผู้บริหารองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ร่วมกับหัวหน้าสถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ ได้ร่วมกันพิจารณา สำนักปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นผู้รับผิดชอบเสนอแผนงานต่อที่ประชุมสภาและผ่านกระบวนการประชาคม 2) บทบาทในการสนับสนุนงบประมาณและการบริหารจัดการงบประมาณ องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ได้สมทบเงินเข้ากองทุนร้อยละ 10 ของงบประมาณที่ได้รับจาก สปสช. ซึ่งได้รับในอัตราคนละ 37.50 บาท 3) บทบาทในการบริหารจัดการกองทุน องค์การบริหารส่วนตำบล มีหน้าที่ตั้งแต่การแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ การประชุมคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ การจัดทำข้อบังคับกองทุนฯ การจัดสรรงบประมาณ การจัดทำบัญชีกองทุนฯ เพื่อให้กองทุนหลักประกันสุขภาพขององค์การบริหารส่วนตำบล ดำเนินการได้ตามวัตถุประสงค์ในการจัดตั้งที่กำหนดโดย สปสช. 4) บทบาทการป้องกันโรค 5) บทบาทการส่งเสริมสุขภาพ ในการดำเนินการป้องกันโรค การส่งเสริมสุขภาพ ส่วนใหญ่เป็นการจัดบริการตามชุดสิทธิประโยชน์ และการป้องกันควบคุมโรคที่เป็นปัญหาของพื้นที่ โดยสถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ ได้จัดทำโครงการขอสนับสนุนงบประมาณจากกองทุนฯ กิจกรรมที่จัดบริการ ได้แก่ การชักประวัติ การประเมินพฤติกรรมสุขภาพ การตรวจร่างกายเพื่อค้นหาโรค การปรับสภาพแวดล้อมให้ดีขึ้นสุขภาพ การส่งเสริมความรู้และปรับเปลี่ยนพฤติกรรมสุขภาพให้เหมาะสม ทำให้ประชาชนได้รับการด้านส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรคเพิ่มขึ้น 6) บทบาทการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน กิจกรรมที่องค์การบริหารส่วนตำบลสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วม ได้แก่ การเสนอปัญหาผ่านเวทีประชาคม ในการจัดทำแผนประจำปีขององค์การบริหารส่วนตำบล ปีละ 1 ครั้ง หรือการเสนอปัญหาและความต้องการผ่านคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ และ 7) การติดตามประเมินผล ระบบการติดตามประเมินผลกองทุนฯ กำหนดให้ผู้รับผิดชอบโครงการ จะต้องจัดทำรายงานผลการปฏิบัติงานให้คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ รับทราบเมื่อสิ้นสุดโครงการ หรือสิ้นปีงบประมาณ ทั้งนี้ กองทุนฯ มีการแต่งตั้งคณะกรรมการแผนงานและประเมินผลทำหน้าที่ติดตามประเมินผลการดำเนินกิจกรรมของโครงการ วิธีการประเมินผลที่ใช้ คือ การเปรียบเทียบผลงานที่ทำได้กับเป้าหมายในแผนงานและโครงการ โดยใช้ข้อมูลจากรายงานของผู้รับผิดชอบโครงการเป็นหลัก ซึ่งผลการประเมินที่ได้คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ จะใช้เป็นข้อมูลประกอบการตัดสินใจในการให้การสนับสนุนโครงการในปีต่อไป หรือให้ข้อเสนอแนะให้ผู้รับผิดชอบโครงการนำไปปรับเปลี่ยนรูปแบบกิจกรรม เพื่อให้สามารถดำเนินงานให้ได้ผลดียิ่งขึ้นในปีต่อไป

การดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ กองทุนหลักประกันสุขภาพองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ 1) การจัดตั้งกองทุนฯ ได้จัดตั้ง ในปี 2549 โดยนำงบประมาณที่เหลือจากโครงการอื่น เข้าร่วมสมทบกับงบประมาณที่ได้รับจาก สปสช. เนื่องจากไม่ได้มีการบรรจุโครงการจัดตั้งกองทุนฯ ไว้ใน

แผนงบประมาณปี 2549 ต่อในปีงบประมาณ 2550 องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ได้เสนอแผนงบประมาณเพื่อสมทบตั้งกองทุนไว้ในแผนพัฒนาตำบลระยะ 3 ปี (พ.ศ. 2550-2552) และแผนงบประมาณประจำปี 2550 และดำเนินการมาจนปัจจุบัน ผู้ที่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจเข้าร่วมจัดตั้งในครั้งแรก ได้แก่ นายกองค์การบริหารส่วนตำบล ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล และหัวหน้าสถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ กองทุนมีการดำเนินงานมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน 2) *โครงสร้างกองทุนฯ* มีการบริหารงานในรูปคณะกรรมการ โดยมีนายกองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ เป็นประธานกองทุนฯ กรรมการประกอบ ด้วย สมาชิกสภา 2 คน อาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) 2 คน ผู้แทนหมู่บ้านหมู่บ้านละ 1 คน รวม 9 คน หัวหน้าสถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ และปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ เป็นกรรมการและเลขานุการ นอกจากนี้ มีการแต่งตั้งที่ปรึกษากองทุนจำนวน 2 คน ได้แก่ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลภูเวียง และสาธารณสุขอำเภอภูเวียง และเพื่อให้การบริหารจัดการกองทุนฯ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อทำหน้าที่เฉพาะด้านสนับสนุนการดำเนินงานของคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ จำนวน 4 คณะ โดยคัดเลือกบุคลากรจากขององค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ สถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ และผู้นำชุมชน นอกจากนี้ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ในฐานะเลขานุการคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ มอบหมายงานให้นักวิชาการเกษตร เป็นผู้รับผิดชอบงานในส่วนกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ 3) *ขั้นตอนการดำเนินงานกองทุนฯ* เป็นไปตามหลักธรรมาภิบาลในการบริหารงาน โดยมีการแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารกองทุน มีการแต่งตั้งคณะกรรมการ/คณะทำงานอื่นๆ เข้ามาช่วยทำงาน มีการจัดทำระเบียบข้อบังคับกองทุน มีการประชุมคณะกรรมการบริหารกองทุนอย่างสม่ำเสมอ มีบันทึกรายงานการประชุม การแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบของคณะกรรมการกองทุนหลักประกันสุขภาพ เป็นไปตามที่ สปสช. กำหนด แหล่งที่มาของงบประมาณได้มาจากแหล่งต่างๆ คือ กองทุนหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ เงินอุดหนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบล มีการเปิดบัญชีเงินฝากของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) มีระเบียบการใช้จ่ายเงิน และดำเนินการจัดทำรายงานการเงิน 4) *ปัญหาการปฏิบัติตามบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบล* ในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ที่สำคัญ ได้แก่ ปัญหาการสนับสนุนงบประมาณและการบริหารจัดการงบประมาณ ในส่วนที่กองทุนได้รับจาก สปสช. ซึ่งได้รับช้ากว่ากำหนดทุกปี ทำให้มีเวลาดำเนินกิจกรรมน้อย ระบบการจัดสรรงบประมาณไม่เหมาะสมเนื่องจากมีการจัดสรรโดยใช้สัดส่วนงบประมาณกรอบกว้าง แล้วให้ผู้เกี่ยวข้องไปจัดทำแผนงาน/โครงการมาขออนุมัติจากคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ โดยไม่มีการนำสภาพปัญหาสุขภาพในพื้นที่มาเป็นข้อพิจารณาระเบียบกองทุนฯ ที่ห้ามใช้งบประมาณซื้อครุภัณฑ์/สิ่งก่อสร้าง ทำให้การใช้จ่ายงบประมาณมีข้อจำกัดมาก และบางโครงการที่เป็นโครงการของสถานบริการสุขภาพจะมีการโอนเงินเข้าบัญชีเงินบำรุงของสถานบริการฯ แล้วให้เจ้าหน้าที่ดำเนินการเบิกจ่ายตามระเบียบ ซึ่งเป็นการเพิ่มขั้นตอนการดำเนินงานให้มากขึ้นโดยไม่จำเป็น

แนวทางการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ มีประเด็นที่สำคัญดังนี้ 1) *การจัดตั้งกองทุนฯ* องค์การบริหารส่วนตำบลควรให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจในการจัดตั้งกองทุนฯ โดยควรกำหนดให้มีการจัดตั้งและสนับสนุนกองทุนฯ ไว้ในแผนยุทธศาสตร์ระยะ 3 ปี และแผนประจำปี และหลังจากที่ตั้งกองทุนฯ แล้ว ควรมีการพัฒนา

ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องกองทุนฯ และกระบวนการบริหารกองทุนฯ ให้กับผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งในส่วนขององค์การบริหารส่วนตำบล หน่วยงานสาธารณสุข และประชาชน เพื่อให้การบริหารจัดการกองทุนฯ มีประสิทธิภาพ 2) *โครงสร้างกองทุนฯ* ควรเปิดโอกาสให้หน่วยงานภาครัฐและเอกชน และประชาชนในพื้นที่ โดยเฉพาะพัฒนาชุมชน ครู เกษตรตำบล พระ และปราชญ์ชาวบ้าน เข้ามามีส่วนร่วมในโครงสร้างการบริหารกองทุนฯ เพื่อเพิ่มแนวคิดและมุมมองในการพัฒนาบทบาทของกองทุนฯ นอกจากนี้ ควรมีคณะกรรมการชุดต่าง ๆ ที่มีตัวแทนจากกลุ่มเยาวชน สตรี ผู้สูงอายุ ให้มีโอกาสให้ข้อเสนอแนะทางการดำเนินงานกองทุนฯ เพื่อตอบสนองต่อความจำเป็นและความต้องการด้านสุขภาพของประชาชนทุกกลุ่มให้มากขึ้น เนื่องจากแต่ละกลุ่มจะมีสภาพปัญหาต่างกัน 3) *ขั้นตอนการดำเนินงาน* องค์การบริหารส่วนตำบล ควรจัดให้มีการประชาสัมพันธ์การจัดตั้งกองทุนให้ประชาชนได้รับทราบอย่างทั่วถึง เพื่อให้ประชาชนทุกกลุ่มจะได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานกองทุนฯ ในทุกขั้นตอน ในส่วนขั้นตอนการดำเนินงานนั้น ควรเป็นไปตามหลักธรรมาภิบาลในการบริหารจัดการภาครัฐ ที่ประกอบด้วยหลักการที่สำคัญ ได้แก่ หลักนิติธรรม หลักคุณธรรม หลักความรับผิดชอบ หลักความคุ้มค่า หลักการมีส่วนร่วม และหลักความโปร่งใส และเพื่อให้การดำเนินงานของกองทุนฯ เป็นไปตามวัตถุประสงค์ ควรมีคณะกรรมการในระดับอำเภอ ทำหน้าที่กำกับดูแล ติดตามประเมินผล และเป็นที่ปรึกษาในระดับอำเภอ 4) *การบรรจุโครงการไว้ในแผนพัฒนาตำบล* องค์การบริหารส่วนตำบลควรมีการดำเนินการตามกรอบระยะเวลาและวิธีการ โดยการนำแผนการจัดตั้งกองทุนฯ เข้าสู่การประชาคมระดับหมู่บ้าน และระดับตำบล เพื่อให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการพิจารณาและเสนอความต้องการ 5) *การสนับสนุนงบประมาณและบริหารจัดการงบประมาณ* องค์การบริหารส่วนตำบลควรมีการสนับสนุนงบประมาณให้กองทุนอย่างต่อเนื่องทุกปี ซึ่งอาจมากกว่าสัดส่วนที่ สปสช. กำหนดไว้เป็นขั้นต่ำที่ร้อยละ 10 ทั้งนี้ องค์การบริหารส่วนตำบล ควรนำงบประมาณที่จัดสรรไว้ในด้านสาธารณสุขและสิ่งแวดล้อมทั้งหมดในแต่ละปี สมทบเข้าเป็นงบประมาณของกองทุนฯ เพื่อลดความซ้ำซ้อนของงบประมาณ ในส่วนของการบริหารจัดการงบประมาณนั้น ควรดำเนินการตามระเบียบของกองทุนฯ อย่างเคร่งครัด ทั้งในด้านการเปิดรับโครงการที่เสนอเข้ามา การพิจารณาให้การสนับสนุนงบประมาณโครงการต่าง ๆ การอนุมัติงบประมาณ การจัดการเบิกจ่ายงบประมาณ และการติดตามประเมินผล โดยเฉพาะในเรื่องการเบิกจ่ายงบประมาณนั้น ควรดำเนินการที่กองทุนให้แล้วเสร็จเลย ไม่ควรโอนให้สถานีนอนามัย เพราะจะต้องไปดำเนินการเบิกจ่ายตามระเบียบการเงินของสถานีนอนามัยอีกครั้ง และยังขาดการตรวจสอบการใช้งบประมาณจากกรรมการบริหารกองทุนฯ และชุมชน ในส่วนการติดตามประเมินผลการดำเนินงานตามแผนงานโครงการต่าง ๆ ควรมีการประเมินผลและรายงานให้คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ และประกาศให้ประชาชนทราบอย่างทั่วถึง เพื่อจะได้เป็นข้อมูลในการพิจารณางบประมาณในปีต่อไป 6) *การจัดบริการป้องกันโรค* องค์การบริหารส่วนตำบลควรให้ความสำคัญกับโรคที่เป็นปัญหาของพื้นที่ ทั้งในมุมมองของหน่วยบริการสาธารณสุข และมุมมองของประชาชนในพื้นที่ เนื่องจากที่ผ่านมา กองทุนให้ความสำคัญกับโรคที่เป็นนโยบายของกระทรวงสาธารณสุข มากกว่าโรคที่เป็นปัญหาในชีวิตประจำวันของประชาชน นอกจากนี้ การดำเนินงานป้องกันโรค กองทุนฯ ควรส่งเสริมให้มีการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง 7) *การจัดบริการส่งเสริมสุขภาพ* องค์การบริหารส่วนตำบลควรให้ความสำคัญกับกลุ่มเป้าหมาย 5 กลุ่มหลัก ซึ่งได้แก่ กลุ่มหญิงมีครรภ์ กลุ่มเด็กเล็ก (ตั้งแต่แรกเกิด ถึงต่ำกว่า 6 ปี) กลุ่มเด็กโตและเยาวชน (อายุตั้งแต่ 6 ปี ถึงต่ำกว่า 25 ปี) กลุ่ม

ผู้ใหญ่ (อายุตั้งแต่ 25 ปีขึ้นไป) และกลุ่มผู้พิการและทุพพลภาพ ต้องมีการดำเนินการดูแลอย่างต่อเนื่องและมีคุณภาพ พร้อมทั้งส่งเสริมความสามารถในการดูแลตนเองเบื้องต้นให้กับกลุ่มเป้าหมายหรือครอบครัว 8) การมีส่วนร่วมของประชาชน องค์การบริหารส่วนตำบลควรส่งเสริมให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานของกองทุนฯ ให้มากขึ้น ตั้งแต่การวิเคราะห์ปัญหา การวางแผน การดำเนินการตามแผน การรับบริการ และการติดตามประเมินผล ซึ่งช่องทางที่สามารถทำได้เลยได้แก่ เปิดโอกาสให้ชุมชนและประชาชนเข้ามาเสนอแผนงาน/โครงการ หรือการเสนอความต้องการด้านสุขภาพ ให้มากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

ก. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1) ผลการวิจัยพบว่า การจัดตั้งและดำเนิน การกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ช่วยส่งเสริมให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เข้ามามีบทบาทในการจัดการดูแลสุขภาพประชาชนในพื้นที่ตนเองมากขึ้น ซึ่งเป็นอำนาจหน้าที่ตามกฎหมายในการจัดตั้งองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ดังนั้น กระทรวงมหาดไทย กระทรวงสาธารณสุข และสปสช. ควรเร่งรัดให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นทุกแห่ง ทั้งในระดับเทศบาล องค์การบริหารส่วนตำบล เข้าร่วมดำเนินการจัดตั้งกองทุนฯ เนื่องจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นล้วนมีบทบาทหน้าที่ในการดำเนินงานด้านสุขภาพเหมือนกัน

2) ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาที่สำคัญในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ขององค์การบริหารส่วนตำบล ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจในแนวทางการบริหารจัดการกองทุนฯ ให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ ดังนั้น สปสช. ร่วมกับ กระทรวง มหาดไทย และกระทรวงสาธารณสุข ควรมีกระบวนการ การเตรียมความพร้อมให้กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น หน่วยงานสาธารณสุขในพื้นที่ หลังจากที่ได้จัดทำบันทึกข้อตกลงเข้าร่วมจัดตั้งกองทุนฯ แล้ว

3) ผลการวิจัยพบว่า คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ ยังมีความเข้าใจแนวทางการดำเนินงานกองทุนฯ ไม่มากนัก ดังนั้น ควรมีการแต่งตั้งที่ปรึกษา คณะกรรมการติดตาม สนับสนุนและประเมินผล ทั้งในระดับอำเภอ และระดับจังหวัด โดยคณะกรรมการดังกล่าวควรมีการติดตามประเมินผลกองทุนฯ อย่างน้อยปีละ 2 ครั้ง

4) ผลการวิจัยพบว่า โครงสร้างกองทุนฯ ยังมีข้อจำกัด เนื่องจากมีการกำหนดที่มาและจำนวนของคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ ไว้ ซึ่งไม่มีในส่วนขององค์กรที่มีบทบาทสำคัญในพื้นที่ เช่น โรงเรียนพัฒนาชุมชน เกษตรตำบล หรือผู้นำศาสนา ดังนั้น สปสช. ควรเปิดกว้างให้เป็นไปตามความต้องการของพื้นที่ ในการพิจารณาองค์ประกอบและที่มาของคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ เพราะแต่ละพื้นที่มีบุคลากร และทุนทางสังคมที่แตกต่างกัน

ข. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรมีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) เพื่อหารูปแบบที่เหมาะสมในการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ และบทบาทที่เหมาะสมในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

- 2) ควรวิจัยประเมินผลภาวะสุขภาพของประชาชนในพื้นที่ หลังจากการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ เพื่อทราบประสิทธิผลของกองทุนฯ
- 3) ควรมีการศึกษาแนวทางการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

เอกสารอ้างอิง

- กรมส่งเสริมการปกครองส่วนท้องถิ่น กระทรวงมหาดไทย. 2547. พระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ. 2537 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 5) พ.ศ. 2546. ฉะเชิงเทรา: โรงพิมพ์ประสานมิตร.
- ชนิษฐา นันทบุตร และคณะ. 2550. โครงการศึกษาตัวแบบการมีส่วนร่วมในระบบประกันสุขภาพระดับชุมชน ระหว่างกองทุนภาครัฐ องค์การบริหารส่วนตำบล และกองทุนสุขภาพชุมชนพื้นที่นำร่อง 7 พื้นที่ : กรณีศึกษา กองทุนสุขภาพตำบล บึงคล้า อำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- _____. 2550. โครงการศึกษาตัวแบบการมีส่วนร่วมในระบบประกันสุขภาพระดับชุมชน ระหว่างกองทุนภาครัฐ องค์การบริหารส่วนตำบล และกองทุนสุขภาพชุมชนพื้นที่นำร่อง 7 พื้นที่ : กรณีศึกษา กองทุนสุขภาพตำบลศรีฐาน อำเภอป่าติ้ว จังหวัดยโสธร. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- จรวยพร ศรีศัลักษณ์ และ เลื่องฟ้า สิงห์ทิพย์พันธ์. 2551. ธรรมชาติของการจัดการระบบสุขภาพไทย. วารสารวิจัยระบบสาธารณสุข, 2(2).
- จเร วิชชาไทย. 2547. 5 ประเด็นเรียนรู้สู่หลักประกันสุขภาพ. กรุงเทพฯ : เลคแอนด์ฟอร์เทน พรินติ้ง จำกัด.
- นิมิต แสงเกต และ วรรัตน์ ศิริชา. 2548. การมีส่วนร่วมขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์การภาคประชาสังคม และองค์กรภาคสาธารณสุข กับการพัฒนาหลักประกันสุขภาพ. นนทบุรี: สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ
- ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. 2543. กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- พงษ์พิสุทธิ์ จงอุดมสุข. 2547. กว่าจะเป็นหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า. กรุงเทพฯ: เอสพี เอสพรินติ้ง แอนด์บิลด์ จำกัด.
- พนัส พุกฤษ์สุนันท์. 2550. นวัตกรรมการขับเคลื่อนเมืองน่าอยู่ ชุมชนน่าอยู่. วารสารการส่งเสริมสุขภาพและอนามัยสิ่งแวดล้อม, 30(2).
- พิสมัย จันทวิมล. 2541. นิยามศัพท์เพื่อการส่งเสริมสุขภาพฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2541. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข ราชันี ศรีธรรม, บุญจวรรณ ทิมสุวรรณ, วรณรัตน์ ลาวัณ, ปิ่นนเรศ กาตอุดม และวัฒนา บันเทิงสุข. 2551. วิจัยประเมินผลการดำเนินงานระบบหลักประกันสุขภาพในระดับท้องถิ่นหรือพื้นที่ในพื้นที่ต้นแบบ. [ม.ป.ท.: ม.ป. พ.].
- วงศา เลหาศิริวงศ์ และคณะ. 2544. บทบาทองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ในงานสาธารณสุขท้องถิ่น กรณีศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- วัฒนา อัครพานิช อภิญา ดันทวิวงศ์ และศิริพรรณ นกสวน. 2551. พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550. นนทบุรี: สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ
- ศูนย์บริการวิชาการเศรษฐศาสตร์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2550. โครงการวิจัยประเมินผลนโยบายสาธารณะ กองทุนหลักประกันสุขภาพท้องถิ่นในระดับพื้นที่. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ. 2550. พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550. นนทบุรี: สหพัฒนาไพศาล.
- _____. 2550. ระบบหลักประกันสุขภาพในระดับท้องถิ่นหรือพื้นที่(กองทุนหลักประกันสุขภาพองค์การบริหารส่วนตำบล/เทศบาล). นนทบุรี. [ม.ป.พ.].
- _____. 2551. คู่มือระบบหลักประกันสุขภาพในระดับท้องถิ่นหรือพื้นที่. กรุงเทพฯ: ศรีเมืองการพิมพ์.
- สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์ กระทรวงสาธารณสุข. 2547. ธรรมชาติของการจัดการด้านสุขภาพ. นนทบุรี: พี.วาณิชพรินติ้ง.

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. 2541. อบต.ในอุดมคติ. ขอนแก่น: ห้างหุ้นส่วนจำกัดคลังนานา.
 สุภัทร ฮาสุวรรณกิจ มณฑา ธิรวิมล และ วิจัย ยานวิมิต. 2551. การมีส่วนร่วมในระบบหลักประกันสุขภาพระดับชุมชน :
 กรณีศึกษาโรงพยาบาลจะนะ กับศูนย์สุขภาพชุมชนตำบลน้ำขาว อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา. วารสารวิจัยระบบ
 สาธารณสุข, 2(2)
 สุรัตน์วิดี หุ่นพยนต์ และ ยงยุทธ พึ่งวงศ์ญาติ. 2545. ความสามารถและข้อจำกัดขององค์การบริหารส่วนตำบลในการจัดการ
 บริการสาธารณสุข. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.].
 เสาวนีย์ กลสมบุรณ์ และคณะ. 2544. โครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค : การวิเคราะห์ประสิทธิภาพและการเข้าถึงบริการ
 ของประชาชนระดับล่าง. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.].
 องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ. 2549. แผน พัฒนาตำบลสามปี พ.ศ.(2550-2552). [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.]

.....

บทความ "มานุษยวิทยาวัฒนธรรม" ธนจักร เอ็นบำรุง บรรณาธิการบทความ

- 1) การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น**
- ชิวสิทธิ์ บุญเกียรติ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
- 2) นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์สังคมสยาม*
- รองศาสตราจารย์ ดร.ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 3) แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมกับการพัฒนาสังคมและชุมชน**
- สันติภาพ ศิริวัฒนไพบูลย์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี
- 4) ทูตทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้: วิถีชุมชนในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าและการจัดการพื้นที่ของรัฐ*
- ภัชราภรณ์ สาคำ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ

หมายเหตุ * เป็นบทความวิชาการ ** เป็นบทความเชิงพัฒนา

วัฒนธรรมบนวิถีชีวิตของผู้คนและการจัดการระบบนิเวศ

บนแนวคิด "วัฒนธรรมคือความหมาย" (culture as meaning) ที่ถือว่าวัฒนธรรมคือสายใยของความหมาย การวิเคราะห์วัฒนธรรมจึงเป็นการเสาะแสวงหาความหมายและการตีความ ไม่ว่าจะเป็นความหมายแบบของเวเบอร์ คือ ความหมายของพฤติกรรม หรือ ความหมายในแบบของเกย์ิร์ช คือ ความหมายในแบบของสัญลักษณ์ที่มนุษย์สร้างขึ้นก็ตาม* วัฒนธรรมในกระแสการพัฒนาที่เป็นแก่นแกนของบทความทั้ง 4 บทความในประเด็นนี้ แสดงทั้งความหมายของพฤติกรรม ไม่ว่าจะเป็นการมีส่วนร่วมของภาคีต่างๆ ของชุมชนท้องถิ่นต่อการจัดการพื้นฐานที่บอกเล่าอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์และท้องถิ่นด้วยกระบวนการที่มีชีวิตชีวาและนำไปสู่รูปแบบใหม่ๆ ที่ทำให้ "พิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น" (กรณีบทความของชวลิตีร์ บุญเกียรติ) ไม่เป็นเพียงที่ตั้งแสดงวัตถุเก่าๆ ที่ไร้ความหมายและแสนจะแห้งแล้ง

บนวิถีชีวิตของชาวสยาม การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม ไม่เพียงถูกประเมินด้วยแนวคิดฉาบฉวยว่าเป็นเพียงการผสมผสานทางชาติพันธุ์ที่เกิดขึ้นตามแฟชั่น แต่สาระความหมายที่ซ่อนไว้แต่ละยุคสมัยที่ปรากฏในหลักฐานที่โดดเด่นอยู่ทั้งในราชสำนักและชนสามัญ ล้วนบ่งบอกนัยยะเชิงความคิดทางการเมือง การครอบงำทางศาสนา เศรษฐกิจ การเมืองระหว่างประเทศ และการแทรกแซงเชิง "อำนาจ" ระหว่างรัฐชาติต่างๆ ทั้งที่ความหมายของปัจเจกชนที่เข้าใจได้คือ "ความรักที่ไร้พรมแดน" เท่านั้น (กรณีบทความของดราเรย์ตัน เมตตาริกานนท์)

ใน 2 บทความหลัง นักวิชาการที่เกาะติดชุมชนพยายามสะท้อนเรื่องราวและแนวคิดของวัฒนธรรมในแง่ของพฤติกรรมที่แสดงออกในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศ ที่เป็นความสอดคล้องกันระหว่างวิถีชีวิตของคนอีสานและสิ่งแวดล้อมที่สืบทอดกันมายาวนานและต่อเนื่องในชุมชนท้องถิ่นบนที่ราบสูงเป็นแนวคิดและรูปธรรมที่บ่งบอกด้วยความอาทรต่อปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นท่ามกลางการไหลบ่าของกระแสทุนนิยม...เป็นแนวคิดที่น่าสนใจติดตาม แม้จะอยู่ในกระแสการพัฒนาแบบทางเลื้อยก็ตาม...

* อคิน รพีพัฒน์. วัฒนธรรมคือความหมาย ทฤษฎีและวิธีการของคลิฟฟอร์ด เกย์ิร์ช: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) ,2551. หน้า73-74

การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น

ชีวิสิทธิ์ บุญยเกียรติ

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

บทนำ

ตลอดระยะเวลาการศึกษาและวิจัยพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรดำเนินการมาตั้งแต่ พ.ศ. 2546 ผู้วิจัยได้ตระหนักถึงความเข้าใจและแนวคิดรวบยอดเกี่ยวกับพิพิธภัณฑ์นั้น มีลักษณะร่วมอยู่สองสามประการ ได้แก่ (1) คลังเก็บโบราณวัตถุหรือข้าวของเครื่องมือที่เคยใช้ในการทำมาหากิน (2) สถานที่ที่จารึกถึงอดีตที่เป็นความผูกพันของผู้เป็นเจ้าของวัตถุ หรือชุมชนที่ร่วมก่อตั้งพิพิธภัณฑ์ (3) นิทรรศการและการจัดแสดงวัตถุมีความหมายเทียบเคียงกับพิพิธภัณฑ์ ฉะนั้น ความรู้ทุกอย่างเท่าที่ปรากฏในห้องจัดแสดงจึงเป็นความรู้เบ็ดเสร็จที่พิพิธภัณฑ์ครอบครอง และ (4) ความมุ่งหมายหนึ่งที่จะให้พิพิธภัณฑ์เป็นแหล่งการท่องเที่ยวหรือเพิ่มรายได้ให้กับท้องถิ่น ความคิดและความเข้าใจดังกล่าวกลายเป็นกรอบเกณฑ์ให้การทำงานพิพิธภัณฑ์หลายแห่งเป็นเพียงการสร้างห้องแสดง การรวบรวมวัตถุ และในบางกรณีก้าวข้ามไปสู่การลงทุนขนาดใหญ่ในการสร้างชุดนิทรรศการที่ไม่ได้อยู่บนฐานของความรู้และความเข้าใจในเรื่องราวที่จะจัดแสดง ในทางตรงข้าม พิพิธภัณฑ์กระแสหลักให้ความสำคัญ ให้ความสนใจกับการสร้างและสั่งสมความรู้ การเผยแพร่และการปรับเปลี่ยนกระบวนการศึกษาและการถ่ายทอดเรื่องราวทางวัฒนธรรมผ่านสื่อที่หลากหลาย และการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสังคมและพิพิธภัณฑ์ ด้วยเหตุนี้ ผู้จัดตั้งและผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ หรือกลุ่มคนในชุมชนหรือองค์กรปกครองท้องถิ่น กลับมองข้ามรูปแบบการทำงานที่ต้องอาศัยการสืบค้นหาความรู้และบันทึกความรู้เหล่านั้นไว้เป็นฐานในการพัฒนาต่อไปในอนาคต ไม่ว่าจะเป็นงานทะเบียนวัตถุ การบันทึกข้อมูลทางสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ รวมทั้งการมองข้ามกับการทำความเข้าใจกับกระแสความเปลี่ยนแปลงของสื่อในสังคมร่วมสมัย (โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต โฆษณา) เพราะเราจะต้องไม่ลืมว่าพิพิธภัณฑ์ดำรงสถานภาพของ "สื่อ" อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ความพยายามในการถ่ายทอดเรื่องราวต่างๆ ในสังคมด้วยสื่อทั้งที่เป็นพื้นฐานที่สุด จนถึงระดับที่ซับซ้อนเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ควรใส่ใจต่อความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้

ผู้วิจัยตระหนักเป็นอย่างดีว่า การวิพากษ์พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นบางแห่งด้วยกรอบความคิดในการทำงานของพิพิธภัณฑ์กระแสหลัก เป็นข้อจำกัดในการสร้างความเข้าใจต่อความหลากหลายของพิพิธภัณฑ์ และรูปแบบการทำงานของพิพิธภัณฑ์ขนาดเล็กหรือชุมชนที่เป็นอยู่ในบ้านเราปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม การตระหนักถึงความ

หลากหลายในกระบวนการทำงานเป็นสิ่งที่ผู้วิจัยไม่เคยมองข้าม อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้วิจัยจะต้องมาอยู่ในฐานะของนักพัฒนางานวัฒนธรรม ผู้วิจัยไม่สามารถหลีกเลี่ยงหรือปฏิเสธการนำกรอบคิดหรือวิธีการทำงานของพิพิธภัณฑ์เช่นที่ผู้วิจัยได้ปฏิบัติหรือเรียนรู้จากการอ่านหนังสือ บทความ หรือเว็บไซต์ มาประยุกต์กับกระบวนการพัฒนาแนวร่วมในงานวัฒนธรรมในชุมชน ประเด็นหลักของการพัฒนาพิพิธภัณฑ์คือ การเสนอให้มุมมอง **"พิพิธภัณฑ์ในฐานะกระบวนการ"** เพราะที่ผ่านมา พิพิธภัณฑ์มักกลายเป็นความรู้ที่เป็นก้อน เบ็ดเสร็จ และจัดแสดงเอาไว้ เพื่อรอให้ผู้คนเข้ามาชมและเก็บเกี่ยวความรู้สำเร็จรูป ทั้งๆ ที่พิพิธภัณฑ์ควรจะเป็นที่ส่งต่อความรู้ ด้วยเหตุนี้ การสร้างแนวร่วมงานวัฒนธรรมในการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ เป็นความพยายามผลักดันให้ผู้ชมหรือเจ้าของชุมชนในฐานะของผู้เรียน เปลี่ยนสถานภาพเป็นผู้เรียน-สร้างความรู้ไปในขณะเดียวกัน

ประเด็นต่อมา ในหลายกรณี พิพิธภัณฑ์ได้รับการคาดหวังให้รับใช้สังคม ทั้งนี้ ความคาดหวังดังกล่าวสามารถแสดงออกมาได้ในหลายลักษณะ เช่น การเป็นสถานที่ที่เก็บรักษาความทรงจำของสังคม ตัวอย่างของการเก็บข้าวของที่เคยใช้ในชุมชนและในบ้าน หรือของศักดิ์สิทธิ์ หรือเครื่องใช้ไม้มสอยของบุคคลสำคัญ อย่างไรก็ตาม การเก็บรักษาความทรงจำด้วยการเก็บสะสมเพียงวัตถุ อาจเผชิญกับข้อจำกัดหลายประการ (1) การสะสมวัตถุสัมพันธ์กับผู้บริจาค หรือผู้ที่จัดการ-ดูแลพิพิธภัณฑ์ ด้วยเหตุนี้ ชุดความทรงจำจึงจำกัดเฉพาะวงของผู้ที่เกี่ยวข้องดังกล่าว (2) เรื่องราวเกี่ยวกับข้าวของอยู่ในตัวบุคคล และได้รับการถ่ายทอดเป็นครั้งคราว หากผู้ที่มีข้อมูลได้พบกับผู้ชมที่ต้องการรับรู้เรื่องราว (3) เมื่อเป็นเช่นนี้ การจะถ่ายทอดความรู้หรือเรื่องเล่า มีลักษณะที่ไม่ยั่งยืน เป็นไปตามอายุขัยของบุคคล เมื่อผู้วิจัยได้ตระหนักดังนี้ การนำกระบวนการทำงานเฉพาะทางของภัณฑารักษ์ หรือนักวิชาการที่ปฏิบัติงานในพิพิธภัณฑ์ อันได้แก่การสืบค้นความรู้ การบันทึกและการเผยแพร่ สร้างเป็นกิจกรรมให้กับบรรดาลูกหลานของคนในชุมชนลองปฏิบัติ เพื่อช่วยให้เห็นว่า พิพิธภัณฑ์มีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงผู้คน ทั้งที่วัยที่ต่างกัน เพศ และสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจที่ต่างด้วย ฉะนั้นแล้ว พิพิธภัณฑ์จึงควรเป็นสถานที่เปิดรับเรื่องราว ชุดประสบการณ์ ประวัติความเป็นมาของผู้คน ทั้งอดีตและปัจจุบัน และจารึกรวมถึงเผยแพร่ให้กับสมาชิกของสังคมหลากหลายมากเท่าที่จะเป็นไปได้

ที่มาของปัญหาวิจัยในการพัฒนาแนวร่วมทางวัฒนธรรมคือ การปรับเปลี่ยนทัศนคติเกี่ยวกับการใช้พิพิธภัณฑ์เป็นแหล่งรายได้ นั่นหมายความว่า ในหลายกรณี องค์กรปกครองท้องถิ่น พิจารณาพิพิธภัณฑ์ในฐานะของ "แหล่งท่องเที่ยว" ทั้งในรูปแบบการสร้างพิพิธภัณฑ์ใหม่หรือการปรับเปลี่ยนสถานที่เก่า เช่น ตลาดหรือเมืองที่ประกอบด้วยสถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น โดยมองข้ามกระบวนการทำงานการสร้าง ความเข้าใจและความสัมพันธ์ของโครงการประเภทเมืองมรดกและพิพิธภัณฑ์กับชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ องค์กรปกครองท้องถิ่นมองพิพิธภัณฑ์เบ็ดเสร็จในรูปแบบของอาคารและการจัดแสดงนิทรรศการ การพัฒนาพิพิธภัณฑ์แต่ละแห่งจะเป็นภาระของนักวิชาการ ครูภูมิปัญญา หรือนักวิจัยที่บริษัทเอกชนหรือบุคคลที่รับจัดนิทรรศการ จัดจ้างมาเพื่อสำรวจข้อมูลและเรียบเรียงเป็นบทนิทรรศการ ผลปลายทางของโครงการพิพิธภัณฑ์ในลักษณะนี้จึงเป็นเพียงการสร้างพิพิธภัณฑ์สำเร็จรูป จากนั้น จะทำหน้าที่เป็น "ห้องรับแขกที่แช่แข็ง" และรอให้ผู้คนจากภายนอกเข้ามาเยี่ยมชม จนวันหนึ่ง พิพิธภัณฑ์ตามโครงการดังกล่าวอาจยับเป็น "สุสานวัตถุ" วิธีคิดของโครงการพิพิธภัณฑ์เช่นนี้ตอกย้ำภาพเดิมๆ ของพิพิธภัณฑ์ อันได้แก่ กระจกเงา เรื่องเล่าเดี่ยว และสภาพความไร้พลวัต การวิจัยเชิงปฏิบัติการด้วยกระบวนการสร้างแนวร่วมทางวัฒนธรรม ไม่ได้พัฒนาขึ้นด้วย

ฐานคิดของความสมบูรณ์ในการทำงานพิพิธภัณฑสถานแบบ แต่เป็นเพียงความต้องการเสนอวิธีคิดและรูปแบบการทำงานที่น่าจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนางานพิพิธภัณฑสถาน

ในบทความนี้ จะยกตัวอย่างกิจกรรมที่ดำเนินการในพื้นที่ 2 แห่ง เพื่อแสดงให้เห็นถึงแนวคิดและการทำงานในการสร้างให้เจ้าของวัฒนธรรม เน้นกลุ่มเยาวชน เปลี่ยนสถานภาพเป็นผู้เรียน-สร้างความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นศึกษาของตนเอง โดยจะเป็นการกล่าวถึงแนวคิดในการเชื่อมโยงการพัฒนางานวัฒนธรรม กับการเปลี่ยนมุมมองในการทำงานพิพิธภัณฑสถานกับชุมชน จากนั้น จะแสดงให้เห็นถึงลำดับการทำงาน และการปรับเปลี่ยนความคิดและวิธีการทำงานตลอดระยะเวลาของการดำเนินงานวิจัย รวมถึงการประเมินผลจากสายตาของผู้วิจัย ในส่วนสุดท้าย จะแสดงให้เห็นถึงข้อจำกัดในการใช้เครื่องมือการพัฒนา เพราะการสร้างแนวร่วมทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในงานพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น เป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับปัจจัยอื่นๆ อีกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นโครงการสร้างการบริหารงานวัฒนธรรมในภาพรวมของประเทศ การทำงานทางวัฒนธรรมในระดับท้องถิ่น อันประกอบด้วยสำนักงานวัฒนธรรม องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น สถานศึกษา หรือหรือเอกชน รวมถึงโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจ เหล่านี้ล้วนส่งผลต่อการสร้างแนวร่วมทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่นจะทำหน้าที่ได้ดีเพียงใด หรือต่อเนื่องมากน้อยแค่ไหนเป็นเรื่องที่ชวนติดตามไม่มากนัก

วัตถุประสงค์

1. เพื่อส่งเสริมให้เจ้าของวัฒนธรรมใช้พื้นที่พิพิธภัณฑสถานในการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของท้องถิ่น
2. เพื่อเสนอแนวทางในการพัฒนาให้พิพิธภัณฑสถานทำหน้าที่ทางสังคมในการสร้างสำนึกร่วมทางวัฒนธรรม
3. เพื่อเป็นแนวทางในการปรับเปลี่ยนทัศนคติเกี่ยวกับพิพิธภัณฑสถาน จาก "สถานที่เก็บของเก่า" ให้เป็นสถาบันทางสังคมที่สะท้อนเรื่องราวทางสังคม
4. เพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับพิพิธภัณฑสถานว่ามีหน้าที่มากกว่าเป็นเพียงแหล่งที่มาของรายได้จากนักท่องเที่ยวภายนอก

วิธีการดำเนินการ

ดังที่ได้กล่าว ผู้วิจัยพิจารณาว่า มุมมองงานพิพิธภัณฑสถานที่เปิดเสรีเพียงวัตถุประสงค์และการจัดนิทรรศการเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พิพิธภัณฑสถานไม่สามารถปรับตามสถานการณ์ทางสังคม และไม่สามารถดำรงสถานภาพของพื้นที่ทางสังคมที่ผนวกเรื่องราวด้านความหลากหลายของผู้คนในสังคม เมื่อเป็นเช่นนี้ ในสายตาของสมาชิกของชุมชน พิพิธภัณฑสถานอาจมีความแปลกและแยกออกไปจากชีวิตทางสังคมของชุมชน หรือกระทั่งไม่เกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับความเป็นปัจเจกบุคคลของสมาชิกแต่อย่างใด กิจกรรมที่จัดขึ้นสำหรับเยาวชนในชุมชน แสดงให้เห็นว่าพิพิธภัณฑสถานมีฐานะเป็นกระบวนการนัยหนึ่งคือ กระบวนการสร้างความรู้ของพิพิธภัณฑสถาน การสืบค้นเรื่องราว การบันทึก และการถ่ายทอดความรู้นั้น เมื่อเป็นดังนี้ กระบวนการสร้างความรู้จึงไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเพียงครั้งหนึ่งครั้งเดียว และกระบวนการดังกล่าวไม่เคยเสร็จสิ้นลงที่การจัดแสดงนิทรรศการหรือการสร้างสื่อประเภทอื่นๆ ในการถ่ายทอดความรู้จากการสืบค้นนั้น อีกนัยหนึ่งคือ กระบวนการที่สร้างความสัมพันธ์ระหว่าง

พิพิธภัณฑ์กับสังคม ทั้งระหว่างสมาชิกชุมชนด้วยกัน และระหว่างพิพิธภัณฑ์ในฐานะสถาบันกับผู้คน

ผู้วิจัยปฏิบัติการในพื้นที่กรณีศึกษา จำนวน 2 แห่ง ได้แก่ **พิพิธภัณฑ์วัดไหล่หิน อ.เกาะคา จ.ลำปาง** และ**โครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิต อ.เมือง จ.แม่ฮ่องสอน** พิพิธภัณฑ์สองแห่งนี้มีความแตกต่างกัน ทั้งการเริ่มต้น วิธีการทำงาน สถานภาพในปัจจุบัน และความใกล้ชิดในการทำงานโครงการระหว่างผู้วิจัยกับชุมชน ในกรณีของพิพิธภัณฑ์วัดไหล่หิน การรวบรวมโบราณวัตถุที่เก็บไว้ในอาคารต่างๆ ของวัด ภายหลังจากการปรับปรุงสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในวัด ตั้งแต่ พ.ศ. 2503 จนมาถึงการก่อสร้างเป็นอาคารพิพิธภัณฑ์อย่างเป็นทางการเป็นกิจจะลักษณะ เมื่อ พ.ศ. 2530 (ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, 2549: 88 - 89) นอกจากนี้ ยังมีหน่วยงานราชการ และสถาบันจากภายนอกเข้าไปศึกษาหรือทำโครงการวิจัยอย่างต่อเนื่อง เช่น สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ศึกษาโดยการจัดทำรายชื่อและสาระสังเขปของคัมภีร์ใบลาน มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง ดำเนินโครงการหลักสูตรศิลปะท้องถิ่นศึกษา จึงเห็นได้ว่า พิพิธภัณฑ์วัดไหล่หินอยู่ในความสนใจของผู้นอกภายนอกอยู่ไม่มากนักน้อย อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีโครงการพัฒนาที่เกี่ยวข้องกับพิพิธภัณฑ์โดยตรง วัตถุที่สะสมของพิพิธภัณฑ์ไม่ได้รับการบันทึกเรื่องราวประวัติศาสตร์ และที่มาที่ไปอย่างเป็นระบบ

ส่วนโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอน เป็นโครงการที่ริเริ่มโดยเทศบาลเมืองแม่ฮ่องสอนและวิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอน ลักษณะของโครงการมีความแตกต่างจากพิพิธภัณฑ์วัดไหล่หิน จ.ลำปาง เพราะความคิดริเริ่มมาจากสถาบันการศึกษาในพื้นที่ วิทยาลัยชุมชนในพื้นที่ได้รับเงินสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนการวิจัย เพื่อการเก็บรวบรวมข้อมูลพื้นฐาน สถาปัตยกรรม ประเพณี สถานที่ท่องเที่ยวและสถานที่สำคัญอื่นๆ ในพื้นที่ ในความเข้าใจของผู้วิจัย แม้ผู้ดำเนินโครงการจะคำนึงถึงการมีส่วนร่วมของชุมชน แต่จุดประสงค์ของการดำเนินโครงการมุ่งมองไปที่ผลตอบแทนในทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะ "เม็ดเงิน" ที่จะเพิ่มมากขึ้นจากการท่องเที่ยว อนึ่ง หากพิจารณาในเนื้อหาเรื่องราวประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และสังคม ที่ปรากฏในรายงาน แสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับชุมชน ผู้คน และพื้นที่ ได้ในระดับหนึ่ง แต่เมื่อพิจารณาในกระบวนการสืบค้นความรู้ และแปลความไปสู่การนำเสนอต่อสาธารณะ ขบวนการดังกล่าวยังคงอยู่ในกรอบของการมองพิพิธภัณฑ์ที่เบ็ดเสร็จ คือ การสืบค้นเรื่องราวและจัดแสดง โดยไม่ได้มองถึงกระบวนการสร้างเนื้อหาที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไป นอกจากนี้ สถาบันการศึกษาที่ทำวิจัยเนื้อหาดังกล่าว ได้วางคนในพื้นที่ให้เป็นผู้ให้ข้อมูลมากกว่าที่จะเป็นผู้ตัดสินใจร่วม หรือแนวร่วมทางวัฒนธรรมในการช่วยเหลืองานของโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตที่จะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคต

จากสภาพการณ์โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นได้ตระหนักถึงการทำความเข้าใจกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมในพื้นที่ และจะนำไปสู่การกำหนดเนื้อหาและรูปแบบของกิจกรรม วัตถุประสงค์สำคัญของกิจกรรมที่จะเกิดขึ้นคือ การสาธิตให้เห็นกระบวนการทำงานของพิพิธภัณฑ์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการหาความรู้และนำเสนอต่อสาธารณะ วงจรดังกล่าวควรสืบเนื่องและการทำงานสืบค้นเรื่องราวในแต่ละครั้งจะเสริมให้พิพิธภัณฑ์ขับเคลื่อนอย่างมีพลวัต การศึกษาบริบททางวัฒนธรรมและสังคมในพื้นที่กรณีศึกษาทั้งสองแห่งทำให้เรามองเห็นถึงเรื่องราวที่แฝงฝังอยู่ในบุคคลของชุมชน ไม่ว่าเรื่องราวเหล่านั้นจะสัมพันธ์กับวัตถุสะสมของพิพิธภัณฑ์หรือไม่ การจะทำให้พิพิธภัณฑ์ในระดับชุมชนเป็นสถานที่ที่จาร์ึกผู้คน สังคม และพื้นที่เฉพาะ เช่น บ้านไหล่หิน จ.ลำปาง และเมืองแม่ฮ่องสอน จ.แม่ฮ่องสอน เป็นเรื่องที่ได้รับนิชอบพิพิธภัณฑ์หรือมีส่วนเกี่ยวข้องจะต้องใส่ใจกับความหลากหลายของเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในแวดลอมพิพิธภัณฑ์

เช่นในกรณีของโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิต เมืองแม่ฮ่องสอน เมื่อกล่าวถึงสถานที่สำคัญในเมือง เนื้อหาในการศึกษามุ่งไปที่วัด และประวัติศาสตร์ที่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์ไว้ก่อนหน้านี้ โดยไม่ได้มองว่า ผู้คนที่เกี่ยวข้องกับวัดในเมืองแม่ฮ่องสอนมีอีกเป็นจำนวนมาก และแต่ละคนมีประสบการณ์เกี่ยวกับวัดที่แตกต่างกันของคนในแต่ละชั่วอายุคน นอกจากนี้ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบ้านใต้ แม้ความสนใจของการศึกษาจะขยายไปยังอาคารสถานที่ในชีวิตประจำวันของผู้คนทั่วไป แต่เนื้อหากลับแสดงให้เห็นเพียงตัวสถาปัตยกรรม และยังไม่ได้สนใจกับความเป็นไปของ "ความเป็นเมือง" โดยภาพรวม ทั้งๆ ที่การสร้างพิพิธภัณฑ์กลางแจ้งเช่นการอาศัยอาคารและสถานที่ในแต่ละช่วงเวลา ควรได้รับการศึกษาอย่างลึกซึ้ง เพื่อความสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของเมือง

ด้วยเหตุนี้ หลักคิดของการสร้างกิจกรรมให้กับผู้คนในพื้นที่กรณีศึกษา ในฐานะเจ้าของวัฒนธรรม กอปรด้วยแนวทางสองสามประการ อันได้แก่ **ประการแรก** เรื่องราวของผู้คนในชุมชน ควรได้รับการศึกษาและบันทึกในประเด็นต่างๆ เพื่อช่วยให้เห็นว่าประวัติศาสตร์ของชุมชนก่อร่างและสร้างต่อมาจากชุดประสบการณ์ที่แตกต่างกัน **ประการที่สอง** การบันทึกและจัดแสดงเรื่องราวในพิพิธภัณฑ์หรือในนามของพิพิธภัณฑ์ ช่วยเชื่อมโยงให้เห็นว่า พิพิธภัณฑ์เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคมของชุมชนหรือกลุ่มสังคม เพราะเรื่องราวของพิพิธภัณฑ์ไม่ได้หนีห่างไปจากประวัติศาสตร์ของ "คนใน" **ประการที่สาม** กระบวนการของกิจกรรมเยาวชนไม่ได้มุ่งหวังเนื้อหาที่สมบูรณ์การจากสืบทอดความรู้และบันทึก แต่ใส่ใจการให้เครื่องมือในการแสวงหาความรู้ นั่นหมายความว่าผู้เข้าร่วมกิจกรรมสามารถใช้วิถีทางไปประยุกต์กับประเด็นต่างๆ ในสังคมที่พวกเขาสนใจ เริ่มต้นคิดในประการที่สามนำไปสู่การเปลี่ยนผู้เรียนในพิพิธภัณฑ์ให้เป็น **"ผู้เรียน-สร้างความรู้"** ผู้วิจัยตั้งข้อสมมติฐานว่า หากเราเปลี่ยนมุมมองของผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ จากการพิจารณาว่า ผู้ชมเป็นเพียงผู้เข้ามาเก็บเกี่ยวความรู้ที่ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ หรือภัณฑารักษ์ หามา "กองไว้" ซึ่งแน่นอนว่า ผลกระทบประการหนึ่งคือ ความรู้ดังกล่าวจะถูกแปรสภาพให้เป็นความรู้ที่เบ็ดเสร็จ ในทางตรงข้าม หากเราพิจารณา "กระบวนการสร้างความรู้" เป็นความรู้ประเภทหนึ่ง และนำมาใช้เป็นวิถีทางการศึกษาในพิพิธภัณฑ์ ก็น่าจะเป็นส่วนช่วยให้พิพิธภัณฑ์สร้างสรรค์กิจกรรมสืบเนื่องได้เป็นระยะๆ ดังจะได้อธิบายอย่างเป็นรูปธรรมในลำดับถัดไป โดยจะเริ่มต้นที่กิจกรรมของโครงการที่บ้านไผ่หลิน จ.ลำปาง

ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างกิจกรรมไว้ 2 รูปแบบ ได้แก่ **หนึ่ง** โครงการ **"เรียนรู้บ้านเราจากเรื่องเล่า"** เป็นความพยายามของนักวิชาการรุ่นอาวุโสที่จะปรับกระบวนการศึกษาทางคติชนวิทยามาใช้กับงานพิพิธภัณฑ์ โดยมีแนวคิดในการให้เยาวชนมาเรียนรู้กับพิพิธภัณฑ์ คือความรู้ควรออกมาจากคนในชุมชน ทั้งนี้ มีเรื่องเล่าเป็นแกนแกนของการแสวงหาความรู้ ปู่ย่าตายายหรือพ่อแม่ของเด็กๆ เป็นผู้เล่า ส่วนเรื่องเล่าสัมพันธ์กับบ้านและถิ่นฐาน วิถีชีวิตชุมชน ภาษาถิ่น การละเล่น ความบันเทิง ฯลฯ จากอดีตถึงปัจจุบัน ลักษณะของกิจกรรม เด็กๆ เรียนรู้หลักการเบื้องต้นเกี่ยวกับความสำคัญของเรื่องเล่า และวิธีการศึกษา จากนั้น เป็นการลงมือทำพร้อมๆ ไปกับนักวิชาการ "ระหว่างคุยไป ฟังไป และจดบันทึกไป ก็สอนเด็กๆ ไปด้วย เช่น เตือนให้จดตอนสำคัญๆ สอนให้ลองวาดรูปง่ายๆ ประกอบ พร้อมทั้งสอนวิธีการซักถามพอลง แนะให้ถามต่อเรื่องที่อยากรู้ ให้ทวนคำตอบเมื่อไม่แน่ใจ และสอนให้รู้จักโยงจากเรื่องหนึ่งไปอีกเรื่องหนึ่ง ทั้งหมดนี้มาจากหลักการทำให้ดู พูดให้ได้ยิน เขียนให้เห็น และให้ลองทำจริง" (สุวรรณา เกรียงไกรเพชร ใน ศิริพร ศรีสินธุ์โร

(บรรณาธิการ), 2551: 166)

สอง การทำนิทรรศการ "เรื่องเล่าจากหนังสือเดินทาง" การสร้างนิทรรศการชุดนี้แตกต่างไปจากโครงการเรียนรู้บ้านเรา แนวร่วมในงานวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในโครงการนี้ไม่ได้มุ่งเน้นการลงมือศึกษาเรื่องราวทางสังคมและวัฒนธรรมโดยคนในชุมชนเป็นสำคัญ แต่เป็นโครงการพยายามแสดงให้เห็นถึงการบันทึกเรื่องราวในสังคมที่สัมพันธ์กับผู้คน และเป็นประวัติศาสตร์ร่วมสมัยที่ยังคงอยู่ในตัวบุคคล "เรื่องเล่าจากหนังสือเดินทาง" มาจากการพูดคุยระหว่างผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์วัดไหล่หิน และเจ้าหน้าที่โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นเกี่ยวกับเรื่องราวทางสังคมที่มีส่วนในการเปลี่ยนแปลงบ้านไหล่หิน การไปทำงานในต่างประเทศ หรือ "ไปเมืองนอก" กลายเป็นประเด็นที่ทดลองหยิบยกขึ้นมาศึกษา เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงการผนวกรวมประสบการณ์ส่วนบุคคลเข้าไว้ในพิพิธภัณฑ์

รูปแบบของการทำงานเป็นการทำงานร่วมระหว่างผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์และเจ้าหน้าที่ โดยการสัมภาษณ์ชาวบ้านจำนวน 20 คน เนื้อหาหลักของการสัมภาษณ์เป็นคำถามประเภทว่า เพราะอะไรจึงไปเมืองนอกไปอย่างไร ไปที่ไหน เดินทางอย่างไร ไปทำอะไร กินอยู่อย่างไร และได้อะไรจากการไปเมืองนอก คำตอบของชาวบ้านล้วนแสดงให้เห็นถึงการทำงานและปรับตัว ทั้งต่อสภาพอากาศที่แตกต่างและสภาพสังคมที่ยึดมั่นในคุณค่าทางวัฒนธรรมที่ต่างไปจากเมืองไทย สภาพการทำงานที่ไม่เป็นธรรม รวมไปถึงการส่งเงินมาชำระหนี้สินและสร้างเนื้อสร้างตัวให้กับคนทางบ้าน นอกจากข้อมูลจากคำสัมภาษณ์ ยังมีวัตถุที่สัมพันธ์กับเรื่องราวอันได้แก่ หนังสือเดินทาง ภาพถ่าย ทั้งที่เป็นภาพของการทำงานและการท่องเที่ยว หรือภาพที่ส่งจากเมืองไทยจดหมาย ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ การนำเสนอเรื่องราวจึงเป็นการวางเนื้อหาและภาพวัตถุที่เกี่ยวข้องในแต่ละหัวข้อโดยใช้ถ้อยคำจากการสัมภาษณ์ขนาดสั้น ตามหัวข้อต่างๆ ได้แก่ ทำไมต้องไปเมืองนอก, จากไหล่หินสู่แดนไกล, หนักเอาเบาสู้, อยู่เมืองนอกกินอย่างไรกัน อยู่เมืองนอกอยู่อย่างไรกัน, จดหมายถึงบ้าน, จดหมายจากบ้าน (โปรดดูรายละเอียดใน จุฑามาศ ลิ้มรัตนพันธ์ และนวลพรรณ บุญธรรม, 2550:)

ตัวอย่างของกิจกรรมในโครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น เป็นกิจกรรมเพียงสองสามตัวอย่างที่ผู้วิจัยพยายามแสดงให้เห็นว่า การทำงานพิพิธภัณฑ์ไม่ควรตกเป็นหน้าที่ของใครคนใดคนหนึ่ง เรื่องราวและเรื่องเล่าในพิพิธภัณฑ์ควรบันทึก จารึก และเผยแพร่แถมมที่หลากหลายของชุดประสบการณ์ของผู้คนในชุมชนหรือในพื้นที่ที่พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นแห่งนั้นๆ ตั้งอยู่ ความเป็นชีวิตของพิพิธภัณฑ์ในกรอบความคิดเช่นนี้คือ การนำเอาชีวิตเข้ามาเกี่ยวข้องกับพิพิธภัณฑ์ และในทางกลับกัน พิพิธภัณฑ์เขิบเข้าไปใกล้กับสังคมมากขึ้น ผู้วิจัยจะกล่าวต่อไปในหัวข้อ "ผลการดำเนินการ" ว่ากิจกรรมทั้งสองรูปแบบได้สร้างผลกระทบ (แม้จะในระยะสั้น) ต่อพิพิธภัณฑ์และชุมชนอย่างไรบ้าง

การทำงานพัฒนาในอีกพื้นที่แห่งเป็นความพยายามนำเครื่องมือในการพัฒนาพิพิธภัณฑ์จากกรณีศึกษาที่พิพิธภัณฑ์วัดไหล่หิน จ.ลำปาง มาประยุกต์ใช้ ในการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับพิพิธภัณฑ์เพื่อชุมชน (Community-based museum) ให้กับผู้ที่เกี่ยวข้องกับโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอน จ.แม่ฮ่องสอน ผู้วิจัยรับรู้และเข้ามาเกี่ยวข้องกับโครงการดังกล่าวด้วยการแนะนำของ รศ. ดร. วัชร มีชูทรงเดช เทศบาลเมืองแม่ฮ่องสอนและวิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอน เป็นหน่วยงานหลักที่พยายามผลักดันให้เกิดโครงการดังกล่าว ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานได้ทำหน้าที่ในการแลกเปลี่ยนแนวคิดเมืองมรดก และกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของ

ชุมชนในงานพิพิธภัณฑ์ แต่การจะทำให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องตระหนักถึง "ชีวิตของเมืองมรดก" จะต้องสัมพันธ์กับผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ และการเรียนรู้ของคนในชุมชนกับวัฒนธรรมและสังคมในพื้นที่ ควรมาก่อนการคิดถึงผู้มาเยือนสถานที่จากภายนอก ไม่ใช่เรื่องที่จะมาจากการพูดหรืออธิบาย ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานได้ตัดสินใจร่วมกันในการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการ โดยแบ่งงานเป็น 2 ส่วน อันได้แก่

หนึ่ง ส่วนการศึกษาประวัติศาสตร์คำบอกเล่า รูปแบบของงานวิจัยมุ่งเน้นการสืบค้นประสบการณ์และบันทึกคำบอกเล่าของผู้คนในพื้นที่ โดยพยายามเลือกแหล่งข้อมูล หรือ resource person ที่มีความหลากหลาย ภูมิกำเนิด สถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ เพศและวัย วัตถุประสงค์ของการสืบค้นเรื่องราวดังกล่าวคือ (1) การพยายามทำความเข้าใจกับเรื่องราวที่หลากหลายระหว่างผู้คนและพื้นที่ (2) โอกาสในการมองหาช่องทางการสร้างกิจกรรมให้กับเยาวชนในพื้นที่ (จะอธิบายเพิ่มเติมในส่วนที่สอง) และ (3) การฝึกฝนทักษะการศึกษาประวัติศาสตร์คำบอกเล่า เพื่อจะมีโอกาสถ่ายทอดกระบวนการดังกล่าวให้กับผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์อื่นในอนาคต ทั้งนี้ ผู้วิจัยเชื่อเป็นอย่างยิ่งว่ากระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์คำบอกเล่า น่าจะเป็นปฏิบัติการที่ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ ทั้งในระดับสถาบันและในระดับท้องถิ่น สามารถดำเนินการสร้างความรู้และพัฒนาเป็นเนื้อหา นิทรรศการหรือสื่ออื่นใดที่จะช่วยให้พิพิธภัณฑ์สื่อสารกับคนภายนอกในฐานะผู้ชมได้ดียิ่งขึ้น

สอง กิจกรรมกับเยาวชนเมืองแม่ฮ่องสอน เป็นความพยายามในการประยุกต์ใช้โครงการ **"เรียนรู้บ้านเราด้วยเรื่องเล่า"** อีกครั้ง กิจกรรมดังกล่าวได้รับความร่วมมือจากครูรองทอง เก่าสุวรรณ หรือ **"ครูนก"** ซึ่งเป็นผู้จัดตั้งชมรมเพื่อนเตือนเพื่อน ชมรมดังกล่าวประกอบด้วยนักเรียนจากโรงเรียนต่างๆ ในเมืองแม่ฮ่องสอน ที่ทำกิจกรรมสาธารณะหลายประเภท ครูนกได้ทำหน้าที่ประสานงานกับนักเรียนในชมรม ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานเลือกจัดกิจกรรมในช่วงปิดภาคเรียน พ.ศ. 2552 เพื่อให้เด็กได้มีกิจกรรมทำในระหว่างปิดเทอม รวมทั้งอำนวยความสะดวกในการติดตามและประเมินผล ลักษณะของกิจกรรมแบ่งเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงการให้ความรู้เกี่ยวกับวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์คำบอกเล่า (วันที่ 3-5 เมษายน 2552) และช่วงของการแปรข้อมูลให้เป็นผลงานในการนำเสนอต่อสาธารณะ (วันที่ 9-10 พฤษภาคม 2552)

ในช่วงแรกของการอบรม วิธีการสืบค้นเรื่องเล่า ผู้วิจัยใช้สารคดีเป็นเครื่องมือสื่อสารในการพูดถึงความสำคัญของเรื่องเล่า และวิธีการหาข้อมูล "เมืองกระโดด" เป็นภาพยนตร์ชาติพันธุ์ที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรให้ทุนผู้สร้างภาพยนตร์ในการผลิต หลักใหญ่ใจความของภาพยนตร์เป็นการกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงของเมืองเชียงใหม่จากมุมมองของคนต่างสาขาอาชีพและประสบการณ์ อดีตนักข่าว คนซ่อมวิทยุโทรทัศน์ เฒ่าแก่ร้านขายของชำ ตัวอย่างการสัมภาษณ์และคำบอกเล่าจากภาพยนตร์เป็นเครื่องมือกระตุ้นให้เด็กๆ ที่เข้าร่วมกิจกรรมมองเห็นถึงความสำคัญของความทรงจำ แต่ละบุคคลมีประสบการณ์และความทรงจำที่แตกต่างกันไป เนื้อหาของคำบอกเล่าผูกพันกับสถานที่-ผู้คน-เวลา ความเปลี่ยนแปลงในสังคมส่งผลให้คนมองโลกในแต่ละช่วงเวลาแตกต่างกัน จากนั้น เป็นการยกตัวอย่างรูปแบบของคำถาม และย้ำให้เห็นว่า หน้าที่ของเด็กในฐานะผู้ศึกษา คือ การบันทึกเนื้อหาตามคำบอกเล่า ชื่อของผู้ให้ข้อมูล สถานที่และเวลา กลุ่มการทำงานจัดแบ่งตามเนื้อหาในการศึกษาเป็น 3 กลุ่ม อันได้แก่ บ้านโต อาหารโต และวัด ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานทำหน้าที่ติดตามไปกับกลุ่มเด็กๆ เพื่อชวนพูดคุยกับผู้ใหญ่ ในวันต่อมาให้เด็กมานำเสนอข้อมูลที่ได้ด้วยการนำเสนอโดย mind mapping และทดลองเขียนแผนที่ทำมือ แผนที่ดังกล่าวจะเชื่อมโยงต่อไปยังกิจกรรมอื่นๆ ที่เป็นไปได้ในอนาคต

เช่น แผนที่ทางวัฒนธรรมที่แสดงที่ตั้งของสถานที่และเรื่องราว หรืองานยูมัตคุเทศก์ เด็กสามารถจดจำที่ทางของเรื่องราวที่ตนเองเป็นผู้สืบค้นข้อมูล และทำหน้าที่นำทางให้กับผู้ที่สนใจการท่องเที่ยววัฒนธรรม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่ามีหน่วยงานที่เอาใจจริงเอาใจกับการตั้งกลุ่มก่อนในการผลักดันเยาวชนในพื้นที่ให้ร่วมทำกิจกรรมวัฒนธรรมหรือไม่

จากนั้น เป็นการทดลองให้เด็กๆ กำหนดหัวข้อที่ตนเองสนใจ เช่น *ดนตรีไทใหญ่ การแต่งกาย ถิ่นเนา โรงเรียนห้องสอนศึกษา* ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานได้ทำงานดังกล่าวให้กับเด็กๆ เก็บข้อมูลต่อเนื่องไป โดยมีครูและผู้ดูแลเด็กที่ร่วมสังเกตการณ์ ทำหน้าที่เป็นผู้ติดตามข้อมูลจากเด็กๆ รวมทั้งการจัดประชุมกับผู้อาวุโสและอาจารย์จากวิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอนที่เสนอแนะให้เด็กๆ ค้นหาเรื่องนั้นเรื่องนี้เพิ่มเติม ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานกลับไปในพื้นที่อีกครั้งสำหรับติดตามความคืบหน้าในการทำงานสืบค้นข้อมูลของเด็กๆ และนำเสนอกิจกรรมที่เด็กๆ สามารถแปลงข้อมูลดังกล่าวให้เป็นสื่อกับสาธารณชนภายนอกได้ เช่น "โปสการ์ดทำมือ" คือการให้เด็กเลือกเรื่องเล่าที่คิดว่าสำคัญสำหรับตนเองเรื่องหนึ่ง และเขียนสรุปความใน 100 คำ พร้อมกับการคัดเลือกภาพที่สัมพันธ์กับเรื่องราวเหล่านั้น

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยได้ตระหนักว่า เรื่องราวที่เด็กๆ สืบค้นดูจะสัมพันธ์กับข้อมูลที่มีลักษณะเป็นนามธรรม และไม่ได้เชื่อมโยงกับเอกลักษณ์ของพิพิธภัณฑสถาน อันได้แก่ โบราณวัตถุ แต่ด้วยข้อจำกัดในกระบวนการทำงานที่เมืองแม่ฮ่องสอนแตกต่างไปจากที่พิพิธภัณฑสถานวัดโหล่หิน จ.ลำปาง ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานไม่สามารถจะสร้างกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับพิพิธภัณฑสถานที่มีอยู่ในพื้นที่ ทั้งพิพิธภัณฑสถานวัดจองกลางและพิพิธภัณฑสถานวัดพระนอน ผู้วิจัยได้ปรับกิจกรรมการสืบค้นเรื่องราวของวัตถุสิ่งของมาใช้กับเรื่องใกล้ตัว โดยให้เด็กๆ กลับไปค้นหาข่าวของจากที่บ้าน ซึ่งเป็นของที่ไม่ได้ใช้แล้ว แต่ครอบครัวยังเก็บไว้อยู่ เด็กๆ จะต้องทำหน้าที่เป็นผู้สืบเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับวัตถุนั้น ชื่อเรียก ที่มาที่ไป ความสำคัญ และนำมาของมาแสดงและรายงานข้อมูลที่ได้มาให้เพื่อนที่ร่วมกิจกรรมฟัง ทั้งนี้ ให้เลือกของที่ไม่ได้มีมูลค่ามากนัก เพื่อเป็นการป้องกันการสูญหายหรือการแตกหักระหว่างที่นำของมาร่วมกิจกรรม สิ่งของที่เด็กๆ นำมาร่วมในกิจกรรมมีความน่าสนใจ ทั้งในแง่ของแหล่งทรัพยากรข้อมูลในการศึกษาประวัติศาสตร์คาบอกล่า และการกระตุ้นให้เด็กๆ เห็นเรื่องราวใกล้ตัวแต่ตนเองไม่เคยรับรู้หรือสนใจมาก่อน อาทิ ภาพของ "อำเภอเคลื่อนที่" เป็นภาพของอดีตข้าราชการที่เคยทำหน้าที่เป็นผู้ออกบัตรประชาชนเข้าไปในพื้นที่อันห่างไกลจากตัวเมืองโดยใช้ม้าต่าง เครื่องขึงน้ำหนักทองจากคุณตาที่เป็นช่างทอง และข้าวของในโรงแรมที่เคยเปิดบริการ เพราะพ่อแม่เคยเป็นเจ้าของกิจการ

ในที่สุดท้ายของกิจกรรมคือ การสร้างหนังสือทำมือร่วมกันโดยการให้เด็กๆ วาดภาพ และบรรยายลักษณะของวัตถุ เพื่อฝึกการสังเกตลักษณะต่างๆ ของวัตถุ ฝึกการใช้ภาษาในการบรรยายทรวาดทรง และตำแหน่งของตำแหน่งสำคัญของวัตถุ รวมทั้งการบันทึกเรื่องราวที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้ที่เป็นเจ้าของ ในทัศนะของผู้วิจัย การทำโปสการ์ดและการทำหนังสือทำมือมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อกระบวนการเรียนรู้ เพราะเด็กๆ ไม่ได้ทำหน้าที่เป็นเพียงผู้รับข้อมูล แต่รู้จักที่จะกลั่นกรอง คัดสรรข้อมูล และสังเคราะห์ สถานการณ์ดังกล่าวคือตัวอย่างสำคัญที่แสดงให้เห็น ความเป็นไปได้ที่เด็กๆ จะเป็นผู้เรียน-สร้างความรู้

ผลการดำเนินการ

ผู้วิจัยเสนอกรณีศึกษาทั้งสองแห่งสำหรับการเปรียบเทียบ ไม่ว่าจะเป็นพิพิธภัณฑ์ตามแนวคิดที่ปฏิบัติตาม คือประกอบวัตถุ อาคาร และการจัดแสดง ดังกรณีศึกษาของพิพิธภัณฑ์วัดโหล่หิน จ.ลำปาง หรือพิพิธภัณฑ์ ในทัศนะของการก้าวพ้นจากกำแพง เป็นการพิจารณาสิ่งก่อสร้างในสถานที่หนึ่งๆ เป็น "วัตถุจัดแสดง" ดังกรณี โครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอน กิจกรรมเยาวชนที่ดำเนินการทั้งสองแห่งมีเงื่อนไขในการทำงาน วิจัยต่างกันไม่น้อย

1) **ระยะเวลา** ในกรณีของพิพิธภัณฑ์วัดโหล่หิน เป็นโครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ที่ใช้ระยะเวลาการทำงานยาวนานถึง 3 ปี โครงการพัฒนาจึงสามารถเข้าไปปฏิบัติการกับพิพิธภัณฑ์ได้ในหลายลักษณะ การทำทะเบียนและอนุรักษ์วัตถุ การเก็บข้อมูลทางสังคมและวัฒนธรรม และการสร้างนิทรรศการชุดใหม่ รวมไปถึงการสร้าง "นักวิจัยท้องถิ่น" ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมและติดตามทำงานไปพร้อมกับทีมงาน ในทางตรงข้าม ในกรณีโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอน เป็นการเข้าไปร่วมกิจกรรมเป็นระยะๆ การจะเข้าไปพัฒนา ให้พิพิธภัณฑ์ในวัดทั้งสองแห่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการเมืองมรดกแม่ฮ่องสอน จึงไม่ใช่เรื่องที่ปฏิบัติการได้โดยทันที

2) **ความสับสน** ดังที่ได้กล่าวไปในข้อสังเกตเรื่องระยะเวลา โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น กรณีศึกษาพิพิธภัณฑ์วัดโหล่หิน สามารถผลักดันให้ "คนใน" พัฒนาตนเองเป็นนักวิจัย ฉะนั้น จึงเป็นที่ คาดหวังได้ว่า จะมีหัวเรี่ยวหัวแรงในการสร้างกิจกรรมให้กับพิพิธภัณฑ์ต่อเนื่องไปได้อีกระยะหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ในการทำงานกับเยาวชนในเมืองแม่ฮ่องสอน ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานพยายามดึงคนในพื้นที่ อันได้แก่ ครู และ สถาบันการศึกษาอย่างวิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอนให้รับทราบการทำงานโดยตลอด ผู้วิจัยกำหนดการสรุป รายงานกิจกรรมเยาวชน และจะเสนอแนวทางในการพัฒนาแนวร่วมในงานวัฒนธรรม เพื่อโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอนในอนาคต

3) **คน ของ (สถานที่) และเรื่องเล่า** กิจกรรมการพัฒนาผู้เรียน-สร้างความรู้อ้างอิงกับการเชื่อมโยง สามสิ่งนี้ไว้ด้วยกัน คนสูงวัยทำหน้าที่เป็นแหล่งข้อมูล และคนอ่อนวัยทำหน้าที่เป็นผู้บันทึกข้อมูล ชาวของหรือ สถานที่ที่เป็นแหล่งกำเนิด ด้วยการกระตุ้นให้เกิดการค้นหา จากนั้น นำสู่เรื่องเล่าที่เป็นแก่นแกนของความรู้แบบ มุขปาฐะ ผศ.สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร ผู้ทำงานกับเยาวชนที่บ้านโหล่หิน จ.ลำปาง ให้ข้อสังเกตจากการ ทำโครงการ "เรียนรู้บ้านเราจากเรื่องเล่า" ไว้ว่าข้อมูลที่ได้จากการทำงานของเด็กมีความหลากหลาย ตั้งแต่นิทาน พื้นบ้าน เพลงประเภทต่างๆ ปริศนาคำทาย ประวัตินุ้ยบ้าน ประวัตินุ้ยคน สภาชาติคำพังเพย คำภาษาล้าน อาหาร ศิลปะ การแสดงพื้นบ้าน (จ๊อย ค่าว ซอ และลิเก) รวมทั้งเรื่องของความเชื่อประเพณี การทำมาหากิน ท่านได้ ย้ำว่าแม้ "ข้อมูลเหล่านี้ อาจไม่สมบูรณ์ถึงขั้นที่จะนำไปวิเคราะห์วิจัยได้... แต่ใครที่อ่านข้อมูลเหล่านี้จะปฏิเสธ ไม่ได้เลยว่า น่าสนใจ ...เรากำลังสอนเขาให้รู้จัก เรียนรู้บ้านเราจากเรื่องเล่า ด้วยตัวของเขาเอง เราคิดว่า หลักวิชาของคติชนวิทยาที่เขาได้เรียนรู้ แม้ไม่มากหรือครบถ้วนนัก จะช่วยสอนให้เขารู้จักเคารพและภาคภูมิใจ ในปู่ตาตายาย ความสำคัญของชุมชน และความเป็นมาของชุมชนซึ่งรวมทั้งตัวเขาเอง ...และอย่างน้อยที่สุด เขาจะตระหนักว่า พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นนั้น นอกจากจะมีคนสร้างไว้เพื่อเขาแล้ว เขายังมีส่วนสร้างพิพิธภัณฑ์นั้น ด้วย" (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร, อ้างแล้ว : 196)

ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่า กิจกรรมของการสร้างเวทีสนทนาระหว่างผู้คนจากต่างวัย เสริมให้ต่างฝ่ายต่างตระหนักถึงคุณค่าบางประการ ผู้อาวุโสตระหนักในคุณค่าของตนเอง ด้วยเรื่องเล่าที่สัมพันธ์กับประสบการณ์และความทรงจำของตนเอง เพราะท่านเหล่านั้นสังเกตเห็นว่าลูกหลานยังให้ความสนใจ เยววชนได้ทบทวนข้อบ่งชี้ความรู้ของตนเอง จากโรงเรียน สื่อมวลชน และอินเทอร์เน็ต ยังมีหรือขาดความรู้ที่อยู่ใกล้ตัว แต่ยังไม่ได้อค้นหาหรือไม่ตระหนักมาก่อน อภิญา หมีจันทร์ตะ (แอน) เขียนบันทึกสั้นๆ ในโปสเตอร์ที่เขียนเรื่องถึงการทำตัวเอาไว้ว่า "แอนมาทำงานเกี่ยวกับสิ่งที่อยู่ใกล้ตัว แล้วรู้สึกว่ามันน่าค้นหาสนใจดี ถึงแม้จะอยู่ใกล้ตัวเราก็คงจริง แต่ยิ่งหากยิ่งไกลออกไปเรื่อยๆ ยิ่งทำให้ชวนติดตามเป็นที่สุด..."

4) **ความหลากหลายของเรื่องราวในชุมชนหรือสังคม** ผู้วิจัยยกตัวอย่างการจัดนิทรรศการ "เรื่องเล่าจากหนังสือเดินทาง" เพื่อให้เห็นว่าเรื่องราวในสังคมและชุมชนมีความหลากหลาย และขอให้คนเข้าไปสืบหาและค้นคว้า และที่สำคัญเมื่อนิทรรศการจัดแสดงให้กับคนในชุมชน นิทรรศการไม่ได้ทำหน้าที่เป็นเฉพาะสื่อการศึกษาและสื่อสารแต่เพียงอย่างเดียว นิทรรศการสถาปนาให้ตนเองเป็นพื้นที่สาธารณะในฐานะของ "สายธาร" นำกระแสของเรื่องเล่าจากผู้มาชมให้ถ่ายทอดประสบการณ์เพิ่มเติมไปจากเนื้อหาที่ปรากฏในนิทรรศการภาพและเนื้อหาในนิทรรศการเข้าไปสะกิดความทรงจำของผู้ชมที่มีประสบการณ์ใกล้เคียง และรอวันที่จะเปิดและเผยออกมา

ส่วนในกรณีของเมืองแม่ฮ่องสอน เรื่องราวที่หลากหลายในเมืองแม่ฮ่องสอนที่ผู้วิจัยได้เข้าไปสัมผัสทั้งที่มาจากประสบการณ์เก็บข้อมูลส่วนตัว และที่มาจากกิจกรรมเยาวชน แสดงให้เห็นว่า ยังมีเรื่องราวอีกเป็นจำนวนมากที่ยังไม่ได้รับการบันทึกไว้ในรายงานการศึกษาฉบับใด เช่น (1) การย้ายถิ่นของคนจากพื้นที่อื่นๆ เข้ามาทำกินในเมืองแม่ฮ่องสอน นำไปสู่คำถามที่ว่า "อะไรคือความเป็นคนแม่ฮ่องสอนในปัจจุบัน?" (2) ความเปลี่ยนแปลงของสภาพบ้านเมือง เรื่องราวนี้จะเสริมให้โครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตของเมืองแม่ฮ่องสอนสะท้อนพัฒนาการความเป็นเมืองได้ดีขึ้นหรือไม่ หรือ (3) เรื่องเล่าจากครัวเรือนต่างๆ ที่จะขยายภาพในการทำความเข้าใจกับความเป็นเมืองแม่ฮ่องสอน เพราะครอบครัวแต่ละบ้านล้วนจดจำประสบการณ์ในแง่มุมที่ต่างกันไปมากกว่านั้น ข้อมูลที่ได้รับจากเด็กๆ เมื่อค้นหาเรื่องราว กลายเป็น "แหล่งทรัพยากรข้อมูล" ที่มหาศาล เช่น ภาพถ่ายในอดีต ที่นับเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญในการกล่าวถึงสภาพความเป็นไปในอดีต ประเพณี สภาพผู้คน หรือจะเป็นวัตถุสิ่งของที่เก็บไว้เป็นมรดกในครัวเรือน จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณคดีและวัฒนธรรมผ่านทางวัตถุทางวัฒนธรรมด้วยหรือไม่ ในทัศนะของผู้วิจัย กิจกรรมดังกล่าวกลายเป็น "สะพานเชื่อม" ระหว่างผู้วิจัยกับข้อมูลและบุคคลที่เป็นแหล่งข้อมูลสำหรับการศึกษาระดับลึกต่อไป และนี่เองที่ชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้วิจัยและพัฒนากับชุมชน มีลักษณะของการสื่อสารกันกลับไปกลับมา หรือเรียกได้ว่า เป็นการเรียนรู้ทั้งสองฝ่าย

5) **การใช้เวลาร่วมสืบค้นเรื่องราวที่ใกล้ตัว** อาจพัฒนาเป็นกิจกรรมเสริมให้กับพิพิธภัณฑ์แห่งอื่นๆ ที่ต้องการสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรม หรืออาสาสมัครในงานพิพิธภัณฑ์ กิจกรรมดังกล่าวน่าจะเป็นทางเลือกให้กับครูในโรงเรียนที่ต้องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางวัฒนธรรมในพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างในหลักสูตรท้องถิ่นศึกษา วัตถุประสงค์ของกิจกรรมที่ส่งผลต่อการพัฒนาของเด็กที่ร่วมกิจกรรมประเภทนี้ คือการฝึกให้เป็น "นักศึกษา" อันหมายถึงการเป็นผู้รู้จัดตั้งคำถามและหาคำตอบ "นักอักษรศาสตร์" อันหมายถึงการฝึกทักษะทาง

ภาษา ทั้งการพูดคุยในระหว่างการสัมภาษณ์ การเรียบเรียงเป็นคำพูดเมื่อต้องรายงานต่อเพื่อนที่ร่วมการพัฒนา เขียนเมื่อจะต้องบันทึกจากการสัมภาษณ์ และการสังเคราะห์ข้อมูลสังเขปเกี่ยวกับเรื่องราวที่ได้ศึกษามา และ "ศิลปิน" อันหมายถึงการสร้างสรรคขึ้นงานเพื่อถ่ายทอดเรื่องราวที่ตนเองสืบค้น และนั่นหมายถึงการนำความภาคภูมิใจมาให้กับผู้เรียน-สร้างความรู้

สรุปและข้อเสนอแนะ

การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ เป็นการปรับวิถีคิดของพิพิธภัณฑ์ที่ยึดมั่นในการทำหน้าทีเป็นผู้สร้างความรู้แต่เพียงอย่างเดียว และสาธารณชนจะต้องมาเรียนรู้เรื่องราวที่ถ่ายทอดจากทัศนะของผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์เท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของพิพิธภัณฑ์ที่สัมพันธ์กับชีวิตผู้คนในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง คงไม่มีภัณฑารักษ์หรือผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ที่สามารถจะศึกษาเรื่องราวทุกเรื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบันได้อย่างครบถ้วนกระบวนความ ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ควรเปิดให้พิพิธภัณฑ์เป็นสถานที่ของการฉายภาพความหลากหลายของสังคม เรื่องราวทั้งที่สัมพันธ์กับข่าวของในพิพิธภัณฑ์ หรือเป็นเรื่องราวในลักษณะนามธรรม แต่แสดงให้เห็นบริบททางสังคมและวัฒนธรรม ล้วนจะมีส่วนช่วยความรู้ในพิพิธภัณฑ์นั้นไหลเวียนเพิ่มพูน และสร้างความเป็นพลวัตของพิพิธภัณฑ์ได้เป็นระยะๆ อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยยังมีประเด็นคำถามที่ต้องแสวงหาคำตอบต่อไป อันได้แก่

ก. ผลกระทบในระยะยาวของการดำเนินกิจกรรม แม้ผู้วิจัยจะเน้นย้ำถึงการมีส่วนร่วมของชุมชน และการ "ติดอาวุธ" ในการทำงานให้กับผู้ที่เป็นเจ้าของวัฒนธรรม เพื่อขบวนการสร้างความรู้ด้วยคนใน แต่กิจกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นมาจากการทำโครงการของหน่วยงานการวิจัยจากภายนอก ฉะนั้น งบประมาณที่จะนำมาใช้ในการสร้างกิจกรรมควรจะหมุนเวียนเข้ามาจากที่ใด ในกรณีของพิพิธภัณฑ์วัดโหลหิน อาจนับได้ว่าเป็น "กรณีพิเศษ" ที่นักวิจัยท้องถิ่นเป็นผู้บริหารในองค์การบริหารส่วนตำบล และเป็นไวยาวัจกรของวัด ฉะนั้น การสร้างโครงการและผันเงินมาใช้ในโครงการวัฒนธรรมเช่นนี้จึงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ อย่างน้อยในระยะเวลาที่เขา ยังดำรงตำแหน่ง ส่วนในกรณีของเมืองแม่ฮ่องสอน มีความเป็นไปได้ไม่มากนักที่องค์กรการศึกษาอย่างวิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอนจะช่วยเสริมต่อการสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรม

ข. ข้อจำกัดในการเชื่อมโยงวัตถุพิพิธภัณฑ์กับเรื่องราว ผู้วิจัยย้อนกลับมาวิพากษ์การทำงานที่ผ่านมา พบว่า ยังมีความไม่ชัดเจนเพียงพอในการทำให้วัตถุพิพิธภัณฑ์กลับมามีชีวิต เพราะผลจากการทำกิจกรรมมักเชื่อมโยงกับความรู้ที่จับต้องไม่ได้ภายนอกพิพิธภัณฑ์มากกว่า นอกจากนี้ การพัฒนาความรู้ในแง่ที่ผู้วิจัยกล่าวมาโดยตลอดดำเนินอยู่บนวัฒนธรรมของลายลักษณ์ อันหมายถึงการบันทึกและจัดเก็บเพื่อการสืบค้น และต่อยอดความรู้ต่อไปในอนาคต แต่กระบวนการทำงานของพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นหลาย ล้วนมีข้อจำกัดในการทำงานเช่นนี้ แน่แน่นอนว่า ขบวนการศึกษาและทดลองใช้ประวัติศาสตร์คำบอกเล่าที่เป็นการสร้างเอกสาร (documentation) ยังอยู่ในการดำเนินการ ผู้วิจัยคงต้องเรียนรู้เครื่องมือและปรับการทำงานให้เหมาะสมกับพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องติดตามต่อไป

ผู้วิจัยคิดว่า ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ควรใส่ใจกับรูปแบบการเรียนรู้ของผู้คนในสังคมร่วมสมัยเปลี่ยนแปลงไป การเรียนรู้ที่เคยอิงกับการจดจำข้อมูลในหนังสือ เอกสาร ทั้งที่เป็นการพิมพ์จำหน่ายหรือเอกสารที่จัดทำขึ้นเอง

ตามโอกาส กลายเป็นการเรียนรู้วิธีการเข้าถึงความรู้ (เช่น การค้นหาทางอินเทอร์เน็ต) นั้นหมายความว่า เราเรียนรู้ว่าจะกำหนดค่าอะไร เพื่อให้ได้คำตอบที่เราต้องการ เช่น กฎา ประวัติศาสตร์คนอพยพ หรือ "โลกร้อน" ในทำนองเดียวกัน พิพิธภัณฑสถานควรปรับตัวไปสู่การถ่ายทอดวิธีการค้นหาความรู้ คือเปลี่ยนจากการถ่ายทอดความรู้ที่เบ็ดเสร็จดังเช่นที่ผ่านมา ("ค้นหาปลาให้ผู้อื่นกิน") มาสู่การถ่ายทอดวิธีการหาความรู้ ("การสอนให้ผู้อื่นรู้วิธีตกปลา") ผู้เรียนหรือผู้ชมจะสามารถใช้เครื่องมือในการค้นหาความรู้ เพื่อเป็นทั้งผู้เรียน-สร้างความรู้

นอกจากนี้ ปัจจัยที่พิพิธภัณฑสถานเล็กควรคำนึงถึง ได้แก่ ข้อจำกัดในเรื่องของบุคลากรที่จะสร้างความรู้ใหม่ ด้วยเหตุนี้ หากพิพิธภัณฑสถานสามารถสร้างแนวร่วมทางวัฒนธรรมได้ ในทางหนึ่งคือ การเพิ่มสาธารณชนที่เข้ามาใช้ประโยชน์จากพิพิธภัณฑสถาน แต่อีกนัยหนึ่งคือ การสร้างอาสาสมัครทางวัฒนธรรมเพื่อช่วยงานของพิพิธภัณฑสถาน และเมื่อนั้น พิพิธภัณฑสถานจะเชื่อมกับสังคมดังคำจำกัดความของสภาพิพิธภัณฑสถานระหว่างประเทศได้บัญญัติเอาไว้ว่า "พิพิธภัณฑสถานรับใช้สังคม"

การอ้างอิง

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดแม่ฮ่องสอน, พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย กระทรวงศึกษาธิการ และกรมศิลปากร, 2542.

จุฑามาศ ลิ้มรัตนพันธ์ และนวลพรรณ บุญธรรม, "ภาพถ่าย: จดหมายเหตุชาวบ้าน," จดหมายเหตุสมาคมจดหมายเหตุไทย ฉบับที่ 4 (ตุลาคม 2550 - กันยายน 2551), หน้า .

ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล และคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น ระยะที่ 2 ปีที่ 1 วิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น : กรณีศึกษา. สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), มิถุนายน 2549.

ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล และคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น ระยะที่ 2 ปีที่ 2 วิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น : กรณีศึกษา. สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), เมษายน 2551.

รัศมี ชูทรงเดช และคณะ. รายงานความก้าวหน้าครั้งที่ 2 โครงการสืบค้นและการจัดการมรดกวัฒนธรรมอย่างยั่งยืนในอำเภอปาย-ปางมะผ้า-ขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน. สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), กันยายน 2551.

โยธิน บุญเฉลย, จีรัง คำนวนตา และวิธี เทิดชูสกุลชัย. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ชุดโครงการเครือข่ายงานวิจัยเชิงพื้นที่-ภาคเหนือตอนบน โครงการนำร่องการพัฒนาฐานข้อมูลสำหรับการสร้างเมืองมรดกทางวัฒนธรรมจังหวัดแม่ฮ่องสอน, สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2551.

นิติ ภวัครพันธุ์, "แปลงความทรงจำ 'ใต้' สร้างความเป็น 'ไทย'", ความเป็นไทย/ความเป็นไท. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2547.

รายงานการศึกษาเบื้องต้น "ความคิดเห็นการพัฒนาเขตเทศบาลเมืองแม่ฮ่องสอน," วิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอน, 2551.

ศิริพร ศรีสินธุ์ไธ (บรรณารักษ์). พิพิธภัณฑสถานที่ก ทบพวนบทเรียนจากการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถาน. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2551.

ศิริพร ศรีสินธุ์ไธ (บรรณารักษ์). พิพิธภัณฑสถานภาคสนาม ประสบการณ์จากคนลงทำ. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2551.

ศุภรัตน์ ศุภปริญญา. ภาพยนตร์เรื่องเมืองกระโดด. โครงการเผยแพร่และส่งเสริมการผลิตภาพยนตร์ชาติพันธุ์
 ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2549.

เอกสารประกอบการประชุม "การประชุมประชาคมเกี่ยวกับที่ตั้งพิพิธภัณฑ์ประจำเมืองแม่ฮ่องสอน," วันที่ 12 ธันวาคม
 2551 ณ ห้องประชุมวิทยาลัยชุมชนเมืองแม่ฮ่องสอน.

Edson, Gary and David Dean. The Handbook for museums. London; New York: Routledge, 2005.

Gieryn, Thomas F. "A Space for Place in Sociology", Annual Reviews of Sociology, Vol. 26: 463 - 496, 2000.

Misztal, Barbara A. Theories of Social Remembering. Berkshire: Open University Press, 2003.

.....

นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม ในประวัติศาสตร์สังคมสยาม¹

ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทนำ

รัฐเป็นโครงสร้างหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการควบคุมกำกับเรื่องเพศทั้งเรื่องการแสดงออกทางเพศและความสัมพันธ์ทางเพศของพลเมือง เป็นแง่มุมส่วนตัวของคนที่มีรัฐเข้าไปมีบทบาทควบคุมกำกับ² โดยการกำหนดและรับรองลักษณะและรูปแบบของความสัมพันธ์เฉพาะที่ถูกต้องและเป็นที่ยอมรับไว้ในกฎหมายและแนวนโยบายต่างๆ ของรัฐ รัฐกำหนดว่าใครที่มีความสัมพันธ์ทางเพศกับใครได้ โดยการกำหนดควบคุม เชื้อชาติ ศาสนา เพศสภาพ ชนชั้น และอายุของการแต่งงาน รัฐมีบทบาทสำคัญของการเริ่มต้นและสิ้นสุดของความสัมพันธ์ของคนในสังคม สิทธิอันพึงมีพึงได้ของผู้ที่มีความสัมพันธ์ในรูปแบบที่รัฐรับรองและไม่รับรองเป็นอย่างไร บทความนี้ จึงต้องการศึกษานโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในยุคแรกๆ ของสังคมสยาม โดยเฉพาะในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

ส่วนการนำเสนอ ได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ส่วน คือ **ส่วนแรก** ว่าด้วยการนโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม “สมัยอยุธยา” ซึ่งเป็นยุคแรกๆ ที่ชาวตะวันตกได้เข้ามาในสังคมสยาม **ส่วนที่สอง** เป็นเรื่องนโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในช่วงก่อนการปฏิวัติประชาธิปไตย พ.ศ. 2475

นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม “สมัยอยุธยา”

ก่อนการเสียกรุงฯ สังคมไทยได้มีชาวต่างชาติเข้ามาค้าขายในอาณาจักรอยุธยาหลายชาติแล้ว ไม่เพียงแต่มีพ่อค้าจีน มุสลิม (อินเดีย อิหร่าน อาหรับ เปอร์เซีย) เท่านั้น หากแต่ยังมีชาวตะวันตกได้เดินทางเข้ามาค้าขายกับไทยอีกหลายชาติด้วยกัน ได้แก่ ชาติแรกสุดที่เข้ามาคือโปรตุเกส เมื่อ พ.ศ. 2054 (ค.ศ. 1511) ต่อมาฮอลันดาติดต่อไทยปี พ.ศ. 2140 (ค.ศ. 1597) ตั้งสถานการค้าในปีพ.ศ. 2146 (ค.ศ. 1603) ไทยมีความสัมพันธ์กับอังกฤษครั้งแรกในสมัยพระเอกาทศรถ (พ.ศ. 2148-2163) บริษัทเข้ามาตั้งสถานการค้าที่ปัตตานี พ.ศ. 2155

¹ บทความนี้ได้ปรับปรุงมาจากงานวิจัยเรื่อง การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม : การศึกษาสถานภาพองค์ความรู้ ขอบคุณศูนย์พหุศาสตร์สังคม มุมน้ำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้ทุนสนับสนุนในการทำวิจัยเรื่องนี้

² ดุจนาชลิตาภรณ์ สงสัมพันธ์ เรื่อง เมื่อผู้หญิงคิดจะมีหนวด (2549) เป็นงานที่น่าสนใจชิ้นหนึ่งที่ให้ฐานคิดประเด็นผู้หญิงที่เกี่ยวกับการควบคุมเรื่องเพศและความสัมพันธ์ทางเพศ

(ค.ศ. 1612) ฝรั่งเศส เรือสินค้ามาถึงอยุธยาในปีพ.ศ. 2223 (พ.ศ.1600) (ดูพลับพลึง มูลศิลป์, 2523) ส่วนชุมชนของชาวต่างชาติในนั้นพบว่า ในสมัยพระนารายณ์มหาราชตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเรียงลำดับกันคือ จีน เนเธอร์แลนด์ อังกฤษ และญี่ปุ่น ฝั่งตรงข้ามเกือบตรงกับญี่ปุ่นคือ โปรตุเกส³ ชุมชนของชาวต่างชาติเหล่านี้ ต่างก็มีเรือของตนเองทั้งสิ้น (แสงโสม เกษมศรี,ม.ร.ว, 2535 :126)

จากการที่ชาวต่างชาติเข้ามา มากนี้ ทำให้มีเอกสารฮอลันดากล่าวว่า มีสตรีชาวพื้นเมืองกับพ่อค้าชาวฮอลันดามีปัญหาเรื่องบุตรควรจะอยู่ในสังคมไทยต่อไปหรือจะยินยอมให้บิดานำตัวเด็กออกไปเพื่อได้รับการเลี้ยงดูแบบชาวคริสต์ และกรณีที่มีการศึกษาเป็นที่รู้จักกันก็คือ **กรณีของออสต** ซึ่งเป็นสตรีมอญ (ช่วงค.ศ.1640-1658) (ตรงกับรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ.2172-2199) ออสตเป็นสตรีที่ไม่เพียงแต่จะมีบทบาทในการค้ากับบริษัทยินเดียตะวันออกของฮอลันดาหรือ VOC แต่ยังเป็นภรรยาของชาวดัตช์ถึง 3 รายด้วยกัน และกรณีนี้ได้เกิดปัญหาการนำบุตรสาวออกนอกประเทศหลังออสตตาย (ดูธีรวัต ฌ ป้อมเพชร, 2547)

สำหรับนโยบายของรัฐในสมัยอยุธยานั้นพบว่า ในรัชกาลพระเอกาทศรถ⁴ ทรงมีพระราชดำริเห็นว่า ถ้าปล่อยให้ราษฎรแต่งงานกับชาวต่างประเทศโดยไม่มีเขตจำกัด อาจเป็นผลร้ายต่อแผ่นดินและพุทธศาสนาได้ดังทรงประกาศให้ใช้กฎหมายพระไอยการอาญาหลวง (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, 2505 : 17-19) ความว่า

“แลไพร่ฟ้าข้าขอบขัณฑสีมาทุกวันนี้ ประกอบด้วยราคะโทษ โมหะ โลภะ มิได้กลัวแก่บาป ละอายแก่บาป เหนื่อนานาประเทศ ฝ่าย อังกฤษ กริ ตัน (กัปตัน-ผู้เขียน) วิลันดา คุลา จะวา มลายู แขก กวย แกว ประกอบไปด้วยทรัพย์สมบัติเป็นอันมาก แลไทยมอญทุกวันนี้ก็ถูกสาวยกหลานสาวให้เป็นเมียมฤดาภิธิ ถือผิดเป็นชอบ แล้วละฝ่ายสัมมาภิธิเสีย แลบุตรอันเกิดมานั้นก็ถือเพศไปตามพ่อก็จากกันไปสู่อบายภูมิเสีย แลมันจเอากิจการบ้านเมืองไปแจ้งแก่นานาประเทศฟัง พระองค์พร้อมไปด้วยมุขมนตรี จึงมีพระราชโองการมา ณ พระบันทูลดำรัสสั่งแก่ขุนศรีนพรัตน์ราชโกษาธิบดีอภัยพิริบกรมภาณุ ให้ตราเป็นพระราชกฤษฎีกาบัญญัติไว้ว่า แต่สืบไปเมื่อหน้า มาตราหนึ่ง **ราษฎรข้าแผ่นดินชาย หญิงไทยมอญ** บมิย่ำบมิกลัวพระราชอาญาพระราชกำหนดกฎหมาย เหนพศุเข้ามาของเงินทองของมฤดาภิธิอันมาค้าขายแต่นานาประเทศนอกด่านต่างแดน แลยกลูกสาวยกหลานสาวให้เป็นเมียฝรั่ง อังกฤษ วิลันดา ชาว มลายู อันต่างศาสนา แลให้เข้ารีตถืออย่างมฤดาภิธินอกพระศาสนา ท่านว่ามันผู้นั้นเป็นเสี้ยนหนามในแผ่นดิน แลมันเอาใจไปเผื่อแม่แก่ประจามิตข้าศึก ศัตรูหมู่ร้าย ท่านให้ลงโทษ 6 สถานๆหนึ่งคือ ให้พันคอริบเรื่อน สถานหนึ่งคือ ให้จำใส่ตรูไว้กว่าตาย สถานหนึ่งคือให้รับราชบาตแล้วเอาตัวลงหญาข้าง สถานหนึ่งคือ ให้ใหม่จัตริคุณ สถานหนึ่งคือให้ใหม่ตรีคุณ สถานหนึ่งคือให้ใหม่ทวีคุณ อย่าให้ดูเยี่ยงกัน เหตุใดจึงกล่าวดังนี้ **เหตุว่าพ่อมันดังพิษหน่วนลงเหนือแผ่นดิน จะเป็นพิษผลสืบไป ฝ่ายพ่อมันลูกมัน จเอากิจการบ้านเมืองไปแจ้งแก่นานาประเทศๆ มันรู้แล้ว มันจคิดมาเบียดเบียนพระนครธานี ขอบขัณฑสีมา พระพุทธศาสนาก็จพลอยเศร้าหมองไป”**

จากข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า ประการแรก รัฐได้เข้ามาจัดการควบคุมร่างกายและเพศ ของพลเมืองของตนที่เป็น “เพศหญิง” ไม่ใช่เฉพาะคนไทยแต่หากรวมถึงมอญด้วย ได้ถูกรัฐเข้ามาควบคุมกำกับเรื่องความสัมพันธ์ส่วนตัวและพฤติกรรมทางเพศ โดยรัฐกำหนดว่า การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของหญิงไทยและ

หญิงมอญถือว่าเป็นภัยต่อความมั่นคงของแผ่นดิน และศาสนา (ส่วนชายที่ไปแต่งงานนั้นไม่ได้ห้ามไว้) เนื่องจากมีแนวคิดว่า บุตรที่เกิดมานั้นเชื้อชาติถือตามบิดานั่นเอง นอกจากนี้ยังเกรงว่าคนที่แต่งงานกับชาวต่างชาติ ต่างศาสนาจะเอาใจไปเผื่อแผ่แก่ชาติอื่นและจะต้องเข้ารับถือศาสนาอื่น และที่สำคัญก็คือ เกรงว่าจะนำเอากิจการบ้านเมืองไปแจ้งแก่นานาชาติ ดังนั้นกฎหมายในสมัยนี้จึงถือว่า **ผู้หญิงหรือชายที่เป็นไทยและมอญ** หากไปยกลูกสาวหรือหลานสาวให้แต่งงานข้ามวัฒนธรรมถือว่าเป็นเสี้ยนหนามในแผ่นดิน (เป็นภัยต่อความมั่นคงของรัฐ) ผู้ที่มีโทษหนักสูงสุดคือ “ให้พ้นคอริบเรือน” เป็นที่น่าสังเกตว่า **กฎหมายลงโทษบุพการีที่เป็นผู้ไปยกบุตรสาวและหลานสาว** ส่วนบุตรสาวและหลานสาวหรือหญิงที่ไปแต่งงานกับชาวต่างชาตินั้น ไม่ได้ระบุโทษไว้

ประการที่สอง นอกเหนือจากรัฐได้เข้ามาควบคุมร่างกายเพศของราษฎรแล้ว ยังจะเห็นได้ว่า **รัฐสยามได้เริ่มจำแนก “คนในและนอก”** ด้านต่างแดนภายใต้ “ขอบขัณฑสีมา” ด้วยการระบุประเทศและศาสนา มาเป็นเส้นแบ่งจำแนกแยกชาติพันธุ์ของคนในสังคมว่าใครเป็นคนนอกหรือคนใน และใครที่ถูกกีดกันจากกฎหมายนี้ ซึ่งในที่นี้ก็คือ ฝรั่งเศส (ฝรั่งเศส) อังกฤษ วิลันดา(ฮอลันดา) ชาว มลายู หากดูชาติที่ถูกระบุนี้จะพบว่า เป็นผู้นับถือศาสนาคริสต์และอิสลาม นอกจากนี้เป็นที่สังเกตว่าชาติที่ไม่ถูกระบุถึงเลยคือ จีนและญี่ปุ่น ซึ่งน่าจะส่งผลต่อค่านิยมของสังคมสยามไม่น้อย โดยเฉพาะชายชาวจีนมีการแต่งงานกับหญิงสยามในสมัยอยุธยา ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนนี้อีกคือ สมเด็จพระเจ้าตากสิน เกิดเมื่อพ.ศ. 2277 มีบิดาเป็นชาวจีนและมีมารดาเป็นคนไทย โดยบิดาอพยพมาอยู่อยุธยาจากตำบลหัว-ผู้ ในเจียง-ไห่เซียน ที่เจา-โจว เป็นจีนแต่จิว แซ่เดิมว่า เจิ้ง มีชื่อสยามว่า ยุง แต่งงานกับสตรีไทยชื่อนกเอี้ยง (ดู G. Willian Skinner.2529: 18) และค่านิยมของการแต่งงานระหว่างหญิงไทยกับชายจีนนั้นน่าจะมีเป็นจำนวนมากจนในสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ถึงกับมีคำร้องของนายพูนนายเวรนอกราชการในสมเด็จพระเจ้านั่งเกล้าเจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช บันทึกลงถึงเสนาบดีกระทรวงนครบาลเมื่อวันที่ 18 มกราคม พ.ศ.2450 ได้ร้องเรียนเกี่ยวกับชาวจีนความว่า

*“1.คนจีนมาอยู่ในพระราชอาณาเขตกรุงเทพฯได้ทำมาหากินค้าขายมีความสุขสบายเป็นอันมากคนไทยนิยมยืมดีฝ่ายจีน มีบุตรสาว หลานสาว เหลนสาวยกให้จีนเป็นภรรยา หญิงนั้นพอได้เงินเป็นสามีเลยไว้ผมมวย ครั้นมีบุตรเป็นชายไว้ผมเปียเป็นหญิงไว้ผมมวย **เป็นคนจีนไปทั้งสิ้น** ขอบารมีพระเดชพระคุณออกหมายประกาศข้อบังคับ กำหนดตั้งแต่นี้สืบต่อไป ถ้าคนไทยจะยกบุตรสาว หลานสาว เหลนสาวให้เป็นภรรยาจีนต้องมาแจ้งความต่อกำนันอำเภอท้องที่ และกำนันอำเภอจดหมายบรรทักลงสารบบให้เลื่อยด**เรียกค่าธรรมเนียมพอสมควร** ถ้าอยู่กินเป็นภรรยาจีนแล้วมีบุตรชายก็ตีหญิงกีดต้อ**งไว้ผมเป็นไทยทั้งสิ้น** ต่ออนานไปภายหน้าคนไทยจะได้ทวีมากขึ้น มีราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะได้กะเกณฑ์โดยสะดวก”*

³ หมู่บ้านโปรตุเกสที่เข้ามาตั้งแต่สมัยพระนารายณ์คือที่ตำบลสวนพลูเหนือวัดราชาธิราชในปัจจุบัน มีประมาณ 60-70 ครอบครัว อีกที่คือบริเวณกุฎีจีน มีการสร้างศาสนสถานเรียกว่า วัดขวางตากูส (ดูฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, 2535.หน้า 64-65.

⁴ พระวรภักดีพินุลย์.(2513.:51) อ้างในชุมพร ปัจจุบันนัท (2546 : 52-53) กล่าวถึงกฎหมายคล้ายข้อความเดียวกันนี้ว่าประกาศใช้ในแผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถ พ.ศ. 1976 นั้น ในมุมมองของผู้วิจัยในรัชกาลดังกล่าวไม่น่าจะเป็นไปได้ เนื่องจากกว่าที่โปรตุเกสจะเดินเรืออ้อมทวีปอาฟริกาถึงอินเดียก่อนฝรั่งเศสอื่นก็เมื่อปีพ.ศ.2041 พวกอังกฤษมาถึงเมืองไทยต้นรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อพ.ศ.2155 (ดูประชุมพงศาวดารภาคที่ 27 “เรื่องฝรั่งเศสกับไทย” ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 15 (2508 : 227-228.)

ส่วนผลจากบันทึกเรียนดังกล่าว ผู้เขียนไม่สามารถสืบทราบได้ว่า กระทรวงนครบาลได้ดำเนินการอย่างไรกับบันทึกฉบับนี้

สำหรับกฎหมายที่เกี่ยวกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมนอกจากจะตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถแล้ว พบว่า ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ.2199-2231)⁵ ก็ได้ออกพระราชกำหนดเกล้าเพื่อปิดช่องว่างในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ด้วยการประกาศว่า (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 .2537: 98-99)

“ด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาตำหรัสเหนือเกล้าฯสั่งว่า ทุกวันนี้แขกฝรั่งอังกฤษคุณละมาลายูนาฯ ประเทศเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารเปนอันมาก⁶ แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ห้ามอย่าให้ไทยมอญลาวลักลอบไปช่องเสพเมณณธรรมด้วยแขกฝรั่งอังกฤษคุณละมาลายู ซึ่งถือฝ่ายมิดชาติวิญญู เพื่อจะมีให้ผู้ทวยราชฎารไปสู่อบายทุกข ให้อยู่ตามสัมาทวิญญูอย่าให้ระคนปนกัน ฝ่ายเจ้าหม่อมขุนนางจะได้บานพแนกแจกหมุ่ไพร่หลวงตามกฎบานพะแนกสำหรับแผ่นดินสดวก ถ้าผู้ใดมิฟังลอบลักไปช่องเสพเมณณธรรมด้วยผู้ถือมิดชาติวิญญูพิจารณาสืบสาวจับได้ จะเอาตัวผู้ซึ่งไปช่องเสพด้วยผู้ถือฝ่ายมิดชาติวิญญูเป็นโทษถึงสิ้นชีวิตร ฝ่ายพ่อแม่ญาติพี่น้องซึ่งมิได้กำชับห้ามปรามเปนโทษด้วยตามใกล้เคียงใกล้เคียง” ประกาศ ณ จุลศักราช 1025 ปีเถาะเบญจศก (พ.ศ. 2206)

จะเห็นได้ว่า รัฐได้เพิ่มการควบคุมพฤติกรรมทางเพศของคนในสังคมจากเดิมควบคุมเฉพาะเพศหญิง แต่ประกาศนี้ได้เพิ่มการควบคุมทั้งหญิงและชาย นอกจากนี้ยังเพิ่มการควบคุมไม่จำกัดเพียงเฉพาะไทยมอญลาวแต่ยังรวมลาวเข้าไปด้วย รวมทั้งจะเห็นได้ว่าการลงโทษไม่ได้มุ่งไปที่เฉพาะหญิงและชายที่แอบไปมีความสัมพันธ์ทางเพศกับชาวต่างชาติและศาสนาเท่านั้น หากแต่บิดามารดาและญาติพี่น้องยังถูกลงโทษตามไปด้วยในฐานะที่ไม่เข้มงวดกวดขันความประพฤติของคนในครอบครัว สำหรับโทษของคนที่ไม่มีความสัมพันธ์ทางเพศกับคนต่างเชื้อชาติและศาสนานั้นมีโทษร้ายแรงถึงแก่อชีวิต ด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้ว่าน่าจะส่งผลต่อค่านิยมของคนสยามในยุคต่อมา

เป็นที่น่าสังเกตว่า จากประกาศข้างต้น เป็นไปได้ว่า การที่รัฐจำแนกแยกคนในสังคมไม่ให้อยู่ระคนปนกัน นอกเหนือจากเพื่อง่ายในการควบคุมกำลังคนของรัฐแล้ว ยังเพื่อไม่ให้มีการแต่งงานข้ามเผ่าพันธุ์และศาสนา

⁵ รัชกาลนี้แม้จะออกประกาศห้ามแต่งงานกับต่างชาติ ต่างศาสนา แต่ก็พบว่า เอกสารของชาวต่างชาติที่เขียนถึงรัชกาลนี้ว่า ได้รับอนุญาตให้ส่งสอนศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก อย่างไรก็ดีไทยได้อนุญาตให้พวกมอญและมอญสอนศาสนาพุทธด้วยกัน นอกจากสิ่งนี้ที่ขัดกับกฎหมายของบ้านเมืองเท่านั้น และยังกล่าวถึงว่า มีพวกเข้ารีตลัทธิศาสดาอิสลามอยู่ประมาณ 2,000 คน คนเหล่านี้โดยมากเป็นชาวโปรตุเกส ซึ่งได้ถูกไล่มาจากอินเดีย จึงได้หนีเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทย และได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในหมู่บ้านหนึ่งต่างหาก ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 27 เรื่อง “พงศาวดารเรื่องฝรั่งเศสกับไทย ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 15. (2508 : 240-241) นอกจากนี้ในพงศาวดารภาคที่ 27 เรื่องเดียวกันนี้ยังกล่าวถึง มอญซีเฮอร์ ยาลได้ไปค้นทะเลเบียนที่โบสถ์เซนต์ซูลิช ได้พบซื้อเด็กไทยชื่อฟรังซัวลีน อายุ 8-9 ขวบ ซึ่งพ่อลคอนได้ยกให้แก่ชาวซี เด็กคนนี้ได้รับนามนตซ์ เข้ารีตในวัดนี้ เมื่อวันที่ 1 เดือนเมษายน ค.ศ.1688 (พ.ศ.2231) ในโบสถ์นี้เอง ยังได้มีคนไทยเข้ารีตอีก 10 คนเมื่อวันที่ 15 เดือนเมษายน ค.ศ.1687 (พ.ศ.2230) คนไทยทั้ง 10 คนนี้ได้ไปรับความเล่าเรียนที่คณะต่างประเทศ ยังมีคนไทยอีกคนหนึ่งซึ่งไปเรียนวิชาทนต์น้ำ ได้ไปเข้ารีตพร้อมกับแขกตรุกีคนหนึ่ง ในโบสถ์ที่แวร์ซายส์ ดูประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 16. (2507 : 199-200) หรืออาจจะด้วยเหตุที่มีผู้เข้ารีตมากนี้ ก็เป็นได้จึงทำให้สมเด็จพระนารายณ์ประกาศกฎระเบียบข้างต้นนี้

⁶ สะกดตามต้นฉบับทุกข้อความ

ดังนั้น จึงไม่แปลกที่จะเห็นได้ว่า สังคมสมัยอยุธยาแต่ละชาติจะตั้งบ้านเรือนอยู่ตามกลุ่มชาติพันธุ์และศาสนาของตนเอง เช่น หมู่บ้านโปรตุเกส ฮอลันดา ญี่ปุ่น หรือชุมชนมุสลิม ฯลฯ ซึ่งการตั้งชุมชนเหล่านี้ไม่ใช่เพียงเฉพาะเป็นการตั้งตามธรรมชาติของคนที่มาอยู่รวมกลุ่มกันตามถิ่นกำเนิดเท่านั้น หากแต่ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการจัดการของรัฐด้วยเหตุผลข้างต้นอีกด้วย

นอกเหนือจากประกาศในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ที่ประกาศข้อความข้างต้นนี้แล้ว จากการศึกษายังพบว่า มีข้อความและสาระสำคัญเหมือนกับประกาศข้างต้นนี้อยู่ในพระราชกำหนดเก่าบทที่ 55 หากเทียบ พ.ศ.แล้ว ตรงกับสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ⁷ คือ พ.ศ.2306 ปลายสมัยอยุธยาอีกด้วย (ดูกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5.2537: 177-178) จึงอาจกล่าวได้ว่า รัฐยังคงกำหนดควบคุมความสัมพันธ์ทางเพศของคนในสังคมกับชาวต่างชาติและศาสนามาจนถึงปลายสมัยอยุธยาอีกด้วย

2. นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม สมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงก่อน พ.ศ. 2475

ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างไทยกับตะวันตกเพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะระยะหลัง สนธิสัญญาทางไมตรีและการค้าที่ไทยกับประเทศต่างๆ⁷ มีสาระสำคัญคล้ายกับสนธิสัญญาเบาริงที่ไทยทำกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 (ค.ศ.1855) ก็คือ สนธิสัญญาได้ระบุให้สิทธิแก่พ่อค้าชาวต่างประเทศ (หมายรวมถึงพ่อค้าและบุคคลในบังคับต่างชาติ⁸) เดินทางเข้ามาทำการค้าขายตามท่าเรือของเมืองต่างๆในประเทศไทยได้โดยเสรี ยกเว้นการค้าฝิ่นที่จะต้องขายให้กับเจ้าภาษีฝิ่นเท่านั้น นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ยังเปิดโอกาสกว้างเพิ่มขึ้นให้แก่ชาวตะวันตก ดังเห็นได้จากประกาศที่เกี่ยวกับชาวตะวันตกหลายฉบับที่ออกในปี พ.ศ. 2399 (ค.ศ.1855) ได้แก่ ประกาศว่าด้วยเขตที่ซึ่งฝรั่งจะเช่าหรือซื้อได้ (ณ วันพฤหัสบดี เดือน 7 ขึ้น 2 ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก) ประกาศว่าด้วยการประพติดต่อฝรั่งเศส อังกฤษและอเมริกันที่มาอยู่ในเมืองไทย (ณ วันพฤหัสบดี เดือน 7 แรมค่ำ 1 ปีมะโรง อัฐศก) และ ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงฯรับจ้างฝรั่ง (ณ วันเสาร์ เดือน 11 ขึ้น 5 ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก) สำหรับตัวอย่างของประกาศที่น่าสนใจก็คือ การอนุญาตให้ชาวกรุงฯ รับจ้างฝรั่งความว่า (ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 , 2528 : 139-156)

“...บัดนี้มหานครใหญ่นอกประเทศถึงสามเมือง ได้เข้ามาทำสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าขายกับด้วยพระมหากษัตริย์ การหนังสือสัญญาก็ทำสำเร็จแล้ว บัดนี้ก็มีลูกค้าพาณิชคนผิวขาวที่เรียกว่า ฝรั่งหลายพวกหลายคน เอาเงินทองเป็นอันมากเข้ามาแล้วคิดอ่านจัดซื้อสินค้า แลหาที่ทางจะซื้อจะเช่า แลจ้างคนฝ่ายไทยใช้ให้เป็นครูสอนภาษาแลทำการงานต่างๆ พระเจ้าแผ่นดินแลเสนาบดีก็มีความยินดีว่าราษฎรฝ่ายไทยที่ยากจนจะได้ช่องเพื่อจะค้าขาย แลรับจ้างทำการหาเงินทองเป็นประโยชน์เจริญแก่บ้านเมือง ...เพราะฉะนั้นจึงประกาศมาบัดนี้ เพื่อจะให้เชื่อถือคำประกาศมีตราหลวงเป็นสำคัญ ให้เชื่อเอาเป็นจริงเป็นประมาณ อย่าให้

⁷ ไทยได้ใช้สนธิสัญญาเบาริงเป็นแบบฉบับในการทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศส และอเมริกา พ.ศ.2399 และปรัสเซีย (เยอรมัน) พ.ศ. 2405 เป็นต้น

⁸ ความหมายของคนในบังคับต่างชาติ ไม่ได้กำหนดไว้อย่างชัดเจน โดยคนในบังคับของอังกฤษหรือฝรั่งเศส มิได้หมายถึงคนอังกฤษหรือฝรั่งเศสเท่านั้น แต่กินความหมายไปถึงคนที่อยู่ในดินแดนต่างๆที่เป็นเมืองขึ้น เป็นดินแดนอยู่ในอารักขาของอังกฤษและฝรั่งเศสอีกด้วย ทำให้คนโนเอเซีย รวมทั้งคนไทยสมัครเข้าเป็นคนในบังคับเพื่อจะได้รับสิทธิพิเศษทางการศาลและด้านอื่นๆ

สมรสของชาวสยามเดิมนั้น มีการสมรสอยู่สองแบบคือ การสมรสแบบมีพิธีและการสมรสโดยการอยู่กินร่วมกัน ซึ่งทั้งสองแบบนี้ต่างก็มีลักษณะเป็นการส่วนตัวอย่างยิ่ง เพราะเกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยเจ้าหน้าที่ของบ้านเมืองเพื่อบันทึกเป็นหลักฐาน เนื่องจากไม่ต้องมีระบบทะเบียนสมรส การพิสูจน์การสมรสทำได้โดยพยานบอกเล่า (หลุยส์ คุปลาตร์, 2533 : 24)

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในข้อ 3 การจดทะเบียนของคู่สมรสนั้นจะลงชื่อต่อพนักงานของบ้านเมืองและที่กงสุลตามประเทศของฝ่ายสามีเป็นหลัก ซึ่งประเด็นนี้จะเห็นได้ว่า สังคมไทยยังคงให้ความสำคัญกับฝ่ายชายเป็นหลัก นอกจากนี้ยังพบว่า ในข้อที่ 3 จะเป็นครั้งแรกของฝ่ายไทยที่ให้มีการจดทะเบียนต่อหน้าพนักงาน ซึ่งจะแตกต่างจากธรรมเนียมปฏิบัติของไทยที่ไม่เคยมีมาก่อน

อย่างไรก็ตาม หลังจากอังกฤษได้รับเอกสารจากฝ่ายไทย กงสุลอังกฤษได้ตอบกลับมายังที่พระคลังเสบียงดีว่าการต่างประเทศ ลงวันที่ 4 เมษายน ค.ศ. 1885 (พ.ศ. 2428) (สจ. กต. 34.1/5 ปัญหาเรื่องคนไทยกับอังกฤษเป็นสามีภรรยา กัน 5-6) ในเชิงไม่เห็นด้วยหลายประเด็น ดังความว่า “ข้าพเจ้าเห็นว่า ท่านหมายเอาแต่ความที่สละยกอังกฤษ (คนในบังคับอังกฤษ-ผู้เขียน) เป็นสามีหญิงฝ่ายสยามเป็นภรรยาฝ่ายเดียว หาได้ว่าด้วยความที่สามีเป็นคนฝ่ายสยาม ภรรยาเป็นคนฝ่ายอังกฤษไม่...อนึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่า ซึ่งท่านชี้แจงมานั้นหาใช่เป็นการชี้แจงตามกฎหมายที่มีอยู่แล้วนั้นไม่ แต่เป็นความที่คอเวอนเมนต์ของท่านปรารถนาจะให้คอเวอนเมนต์ของสมเด็จพระนางเจ้าตากจงรับข้อความนั้นให้เป็นแบบธรรมเนียมต่อไป” นอกจากนี้ยังมีอีกหลายประเด็น ทั้งเรื่องหญิงที่เป็นอิสระและหญิงที่เป็นทาส รวมทั้งเรื่อง ถ้าสามีเป็นคนในบังคับอังกฤษที่เป็นอินเดียแล้ว จะเป็นอย่างไร ฯลฯ ผลฝ่ายไทยได้แจ้งแก่ฝ่ายอังกฤษอีกครั้งเมื่อวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ. 2428 (ค.ศ. 1885) สารสำคัญยังคงคล้ายข้อความเดิมที่ไทยเคยส่งไปให้แต่มีการเพิ่มในประเด็นที่ฝ่ายอังกฤษเคยทักท้วงก็คือ¹² (สจ. กต. 34.1/5 ปัญหาเรื่องคนไทยกับอังกฤษเป็นสามีภรรยา กัน 10-12)

ความข้อหนึ่ง ที่ว่าต้องคู่กันนั้น ว่าตามกฎหมายที่ต้องคู่หญิงนั้น ว่าอย่างสั้นๆ แต่ผู้ที่รักษาอยู่ได้ชื่อเป็นรักขิตาคือ หญิงมีผู้รักษาอยู่ ตามศรัทธาในกฎหมาย เมื่อหญิงที่เป็นอิสระอยู่แก่ตัวเองแล้ว น้ำใจของหญิงนั้นก็เป้นสำคัญอยู่ เหมือนดังท่านว่าเป้นการชอบที่จะตัดสินใจตามใจหญิงนั้น อนึ่งการที่ท่านว่าด้วยทาสนั้นก็เป้นการถูกต้องแล้ว กฎหมายฝ่ายสยามก็ว่า ทาสเป้นภรรยามีบุตร สามีตายแล้ว เป้นไทยทีเดียวไม่ต้องซุบซารกรรมธรรมก็ได้

ความข้อสอง ที่ว่าต้องแต่งงานกันนั้น ว่าตามธรรมเนียมที่เป้นอยู่ทั่วไปเป้นอันมาก แลที่จะได้มีพยานผู้รู้เห็นว่าได้แต่งงานกันจริงแท้

ความข้อสาม ที่ว่าต้องจดทะเบียนนั้น ว่าตามหนังสือสัญญาทางราชไมตรี เป้นความหมายแต่ฝ่ายหญิงไทยเป้นภรรยาคนในบังคับอังกฤษอย่างเดียว เมื่อหญิงคนในบังคับจะเป้นภรรยาคนไทยแล้ว ก็ต้องเป้น

¹² สกคตามต้นฉบับเดิม อ้างจาก สจ. กต. 34.1/5 ปัญหาเรื่องคนไทยกับอังกฤษเป็นสามีภรรยา กัน พ.ศ. 2428 หน้า 10-12

ตามความ 2 ข้อต้นที่ว่านั้น การต่อไปภายหน้านั้น คอเวนเมนต์ของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ได้เห็นชอบด้วยกับท่าน ในการที่จะมีกฎหมายให้จตบาญชีการแต่งงานกันนั้นด้วย

จากข้อตกลงข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่าเป็นข้อตกลงเฉพาะอังกฤษกับสยามเท่านั้น แต่กฎหมายในไทยที่จะใช้บังคับทั่วไปนั้นยังไม่มีปรากฏ

2.1. พระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) :

กฎหมายฉบับแรกของการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในสังคมสยาม

ถือว่าเป็นกฎหมายที่สำคัญยิ่งของการให้เสรีภาพแก่คนในสังคม โดยเฉพาะเสรีภาพในเรื่องเพศและความสัมพันธ์ทางเพศของคนจากเดิมที่รัฐเคยเข้มงวดกวดขันจนถึงขั้นมีโทษร้ายแรงถึงตายก็ผ่อนคลายเป็นยอมรับความถูกต้องในสังคม ซึ่งจะพบว่ากฎหมายดังกล่าวนี้ประกาศใช้ก่อนที่จะมีการยกเลิกระบบไพร่-ทาสในสังคมไทยเสียอีก สำหรับการตรา พรบ.นี้เป็นผลมาจากแรงผลักดันของชาวตะวันตก เมื่อเข้ามาอยู่ในกรุงสยามแล้ว เกิดปัญหาในธรรมเนียมปฏิบัติเกี่ยวกับการแต่งงานทั้งที่มีการแต่งงานในหมู่ชาวตะวันตกด้วยกัน และการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมระหว่างชาวตะวันตกกับชาวไทย เมื่อเกิดเหตุการณ์ขึ้นหลายครั้ง โดยเฉพาะครั้งสำคัญก็คือ กรณีอุปทูตเบลเยียม ชื่อมิสเตอร์เลเดแคงก์ ได้ทูลขอให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาเพื่อโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม เพื่อที่จะได้จัดงานแต่งงานของบุตรได้ถูกต้องตามกฎหมายของสยาม (สจข.มร. 5 ต/17 เรื่องพระราชบัญญัติแต่งงานคนต่างประเทศ 7 มกราคม-13 มีนาคม ร.ศ.116) ในที่สุดพระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยามได้โปรดเกล้าฯ ตราไว้ตั้งแต่วันที่ 9 มกราคม ร.ศ.116 (พ.ศ.2440 ค.ศ.1907) โดยมีมาตราทั้งหมด 4 มาตรา สาระสำคัญคือ ¹³

มาตรา 1 การแต่งงานตามกฎหมาย แลธรรมเนียมฝ่ายสยามนั้น เป็นการปฏิญาณสัญญากันในระหว่างสามีกับภรรยา ซึ่งมีข้อสำคัญตามปกติใช้ได้เหมือนกับข้อสัญญากันอย่างอื่น ๆ แลเหตุฉะนั้นเมื่อได้แสดงถ้อยคำปฏิญาณต่อกัน ถ้าได้ทำการมงคลพิธีให้เป็นที่ปรากฏชัดเจนว่า ชายหญิงทั้งสองฝ่ายนั้นยินยอมพร้อมใจกันสมัคที่จะเป็นสามีภริยาต่อกัน แลฝ่ายชายก็ดี ฝ่ายหญิงก็ดีไม่ได้กระทำการอันเป็นที่ต้องห้ามตามกฎหมายจะนั้นแล้ว ก็นับว่า เปนอันได้กระทำการแต่งงานกันถูกต้องใช้ได้ตามกฎหมาย

มาตรา 2 เมื่อชายแลหญิงที่ดี ถ้าแต่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดก็ดี เป็นผู้ที่อยู่ในกรุงสยามแล้ว การที่ตกลงปรองดองพร้อมใจกันที่จะเป็นสามีภริยาซึ่งกันแลกันนั้น จะพึงพิสูทธให้เป็นหลักฐานกฎหมายได้ ในเวลาที่กระทำการแต่งงานกัน ถ้าในเวลาที่ตั้งกันแล้ว โดยแสดงคำปฏิญาณอันนั้นให้ปรากฏต่อหน้าผู้มีชื่อ ซึ่งรู้จักกันมาเปนพยานอย่างน้อยที่สุดสี่คน ถ้าแต่งงานในกรุงเทพฯก็ให้แสดงคำปฏิญาณนี้ เจาะหน้าเสนาบดี

¹³ สະกດตามต้นฉบับเดิม (กจข.มร. 5 ต/17 หน้า17-19ร่างพรบ.สำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม และสจข.ร.5 น.2/31 ต้นพระราชบัญญัติแต่งงานคนต่างประเทศ ร.ศ.116)

กระทรวงพระนครบาล ฤๅผู้แทนเสนาบดีนั้น ถ้าเป็นการนอกกรุงเทพฯ ก็ให้แสดงต่อผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งชายฤๅหญิง ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดอยู่ในขณะนั้นอยู่เมืองนั้น

มาตรา 3 ให้เจ้าพนักงาน ผู้รับคำแสดงนั้นเขียนคำปฏิญาณณ ดังกล่าวมาในมาตรา 2 เป็นภาษาสยาม อย่างเดียว ฤๅถ้าชายหญิงผู้นั้นจะต้องให้การให้มีคำแปล ให้เขียนเป็นภาษาไทยกับภาษาอังกฤษให้ถูกต้อง กันในความหมายแลความประสงค์ทั้งสองภาษา ให้มีศุภมาสวันปีที่แต่งงานกัน มีชื่อ อายุ แลที่เกิดของชาย แลหญิงนั้นทั้งสองฝ่าย ถ้าเจ้าพนักงานที่กล่าวมาแล้วนี้จะขอให้ส่งหลักฐานอันใด ซึ่งจะได้เป็นพยานยืนยันความ ที่กล่าวไว้ให้เป็นที่น่าพอใจ ก็ต้องให้มีมาแสดงด้วยเหมือนกัน แลคำปฏิญาณเช่นนี้ ให้ทำเป็นสองฉบับ ลงชื่อ เจ้าพนักงานที่กล่าวมาแล้ว ลงชื่อชายหญิงทั้งคู่ ลงชื่อพยานทั้งหลาย กับทั้งในที่สุดลงชื่อบิดามารดาของชาย แลหญิงทั้งสองฝ่าย ฤๅแต่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ซึ่งอยู่ในที่นั้นด้วยทุกฉบับ ต้นฉบับคำปฏิญาณนี้ ให้เก็บรักษา แลจดบาญชีไว้ในห้องเก็บหนังสือของกระทรวงที่ทำการนั้นฉบับหนึ่ง อีกฉบับหนึ่งนั้น ให้ส่งไปเก็บรักษาแล จดบาญชีไว้ในห้องเก็บหนังสือกระทรวงว่าการต่างประเทศ

มาตรา 4 ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดต้องการ แลขอสำเนาคำปฏิญาณดังกล่าวมาในมาตรา 3 แต่โดยสังเขป ฤๅโดยเต็มความบริบูรณ์ก็ดี ให้คิดสำเนาแลลงชื่อเจ้าพนักงานให้เป็นสำคัญ ว่าคัดถูกต้องกับต้นฉบับ ให้เรียก ค่าธรรมเนียมที่คิดสังเขปฤๅสำเนานั้น ภาษาไทยฉบับละ 4 บาท ภาษาอังกฤษฉบับละ 4 บาท

จะเห็นได้ว่า มาตราที่หนึ่ง เป็นการให้นิยามความหมายของการแต่งงานที่ถูกต้องตามกฎหมายและ ธรรมเนียมปฏิบัติของฝ่ายสยาม มาตราที่สอง เป็นการให้นิยามความหมายของการแต่งงานที่ถูกต้องตาม กฎหมายของการแต่งงานสำหรับชาวต่างชาติ ส่วนมาตราที่สามและสี่นั้นเป็นรายละเอียดที่แสดงให้เห็นถึง ขั้นตอนและวิธีดำเนินการเกี่ยวกับเอกสารและรายละเอียดของเอกสารการแต่งงานของชาวต่างชาติที่จะต้อง ระบุไว้เป็นหลักฐาน

เป็นที่น่าสังเกตว่า **ประการแรก** พระราชบัญญัติสำหรับคนไทยแต่งงานกับคนไทยด้วยกันจะใช้ตาม พระราชบัญญัตินี้ไม่ได้ ส่วนเหตุผลที่ปรากฏในเอกสารก็คือ “ด้วยจะผิดต่อนามแห่งพระราชบัญญัตินั้นเอง” (สจข.มร. 5 ต/17 หน้า 5 เอกสารเลขที่165/11194 ลงวันที่ 8 มกราคม ร.ศ.116) นอกจากนี้ยังจะพบว่า เป็น ประกาศที่ใช้ก่อนที่จะมีการยกเลิกระบบไพร่และทาสในปีพ.ศ.2448 ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นการเริ่มต้นของการ เปิดโอกาสให้คนไทยได้แต่งงานอย่างเป็นทางการกับชาวต่างประเทศ **ประการที่สอง** ข้อกำหนดที่ปรากฏใน มาตราต่างๆนั้น พบว่าจะไม่มีประเด็นทางศาสนา-ความเชื่อมาเกี่ยวข้อง¹⁴ **ประการที่สาม** มีจำนวนพยานที่นั้ งรู้เห็นและมีลงบันทึกหลักฐานการแสดงคำปฏิญาณต่อกัน “เป็นเอกสาร” ต่อเจ้าหน้าที่รัฐ อาจกล่าวได้ว่า เป็น กฎหมายแรกของการแต่งงานในสยามประเทศที่นำวัฒนธรรมการ “เอกสาร” มาเกี่ยวข้องกับการแต่งงาน และ ผลที่ตามมา ก็คือ การเกิดวัฒนธรรมใหม่¹⁵ ในสังคมไทย คือ วัฒนธรรม “เอกสาร” การแต่งงาน ที่ลงบันทึกไว้

¹⁴ การสมรสของชาวอิสลามที่อาศัยอยู่ในประเทศสยาม ผลก็คือ ไม่ปรากฏว่ามีพระราชดำริในเรื่องนี้แต่อย่างใด (กจข. มร.6 รล/6 เรื่อง นายอะยิอะหมัด ขอให้ออกกฎหมายการสมรสของชาวอิสลาม 10 เมษายน 2466)

¹⁵ ในประเด็นทางกฎหมายใหม่ที่เกิดขึ้นอันเป็นผลจาก การแต่งงานกับชาวต่างประเทศ ไม่ได้มีเฉพาะกรณีกฎหมายข้างต้นเท่านั้น ยังมีกฎหมาย เกี่ยวกับ พรบ.การแปลงชาติ ร.ศ.130 (พ.ศ.2454) พรบ.สัญชาติ พ.ศ.2456 และ การแก้ไขกฎหมายเทียบราว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ ในสมัยรัชกาลที่ 6 เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ควรที่จะได้มีการศึกษาให้ลึกซึ้งต่อไป

เป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อเป็นหลักฐานว่า ทั้งสองฝ่ายได้แต่งงานกัน ต่อมาการจดคำปฏิญาณการแต่งงานนั้น ในปีพ.ศ.2478 ก็ได้เรียกว่า “ใบสำคัญแสดงการจดทะเบียนสมรส” ซึ่งไม่ใช่เฉพาะกับชาวต่างชาติเท่านั้น หากแต่ยังใช้กับคนไทยอีกด้วย ซึ่งเป็นไปตามบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 มาตรา 1449 มีความว่า “การสมรสตามประมวลกฎหมายนี้จะสมบูรณ์ต่อเมื่อได้จดทะเบียนแล้ว” ฉะนั้น การสมรสจะสมบูรณ์ตามกฎหมายสยามหรือไม่นั้น ขึ้นอยู่กับการได้ไปจดทะเบียนสมรส ถ้าจดทะเบียนแล้ว เป็นอันสมบูรณ์

ภายหลังจากการตราพระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม (เมื่อวันที่ 9 มกราคม ร.ศ.116) ในเดือนเดียวกันนี้ เมื่อวันที่ 24 มกราคม ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) ก็ได้มีพิธีแต่งงานของมิสเฮเลน มาเคเรตา เลเดแคงก์ ชาวเบลเยียม (อายุ 22 ปี) บุตรีของอุปทูตเบลเยียมกับมิสเตอร์เอมิลิโอ ยีโอ วันนีโทเลรีโอ (อายุ 27 ปี) ชาวออสเตรีย ซึ่งรับราชการเป็นผู้ช่วยกองสารบาญชีในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ณ กรุงเทพฯ อาจกล่าวได้ว่า เป็นการแต่งงานของชาวต่างประเทศครั้งแรกที่มีการทำหนังสือสำคัญบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร¹⁶

หลังจากนั้นก็ยังมีกรณีอื่นๆ รวมทั้งกรณีของคนไทยที่แต่งงานกับ “ชาวต่างชาติ” ดังเช่น เมื่อวันที่ 15 มกราคม ร.ศ.117 (พ.ศ.2441) **มิสเตอร์แอลเฟรดเฮนรีวิกตอเรีย ชาวฝรั่งเศส** (เป็นที่ปรึกษาทนายความ อายุ 31 ปี) แต่งงานกับ **อำแดงสน หึงชาวสยาม** (อายุ 21 ปี เกิดที่ลพบุรี) (สจข. มร.5 ต/17 หน้า 11/217 เรื่องมิสเตอร์แอลเฟรดเฮนรีวิกตอเรียชาวฝรั่งเศส แต่งงานกับอำแดงสน หึงชาวสยาม) อาจกล่าวได้ว่า กรณีอำแดงสน เป็นกรณีแรกๆ ที่หญิงไทยได้แต่งงานกับฝรั่งที่ได้แสดงหนังสือสำคัญเป็นหลักฐานเป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ หลังจากนั้นก็มีกรณีอื่นๆ ดังเช่น พ.ศ.2459 กรณี **มิสเตอร์วิลเลียม แสกกอส มันดิด ชาวอังกฤษ** แต่งงานกับ **สน หึง** ในบังคับชาวสยาม เกิดที่พระประแดง ฟ่านักที่กรุงเทพฯ ก่อนที่จะทำหนังสือสำคัญนี้ทั้งสองฝ่ายได้แต่งงานและมีบุตรร่วมกันรวม 6 คน เป็นต้น (สจข. ร.6 น.33.1/34 แบบพิมพ์แต่งงานคนต่างประเทศ หน้า 4-5) ส่วนชายชาวสยามที่ได้แต่งงานกับชาวต่างประเทศและได้ทำหนังสือสำคัญเป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ พบว่า เมื่อวันศุกร์ที่ 22 มีนาคม พ.ศ.2460 ร้อยตรีจรูญ โชติกเสถียร ชาวสยาม เกิดที่จังหวัดภูเก็ต เป็นบุตรพระยาพิทยโกษา แต่งงานกับนางสาวดารานในบังคับอังกฤษ ณ กรุงเทพฯ เกิดที่ตำบลถนนบำรุงเมือง จังหวัดพระนคร เป็นบุตรไซเอ็ด มะหะหมัดและบัวมารดา ฟ่านัก ณ ประเทศเปอร์เซีย (สจข. ร.6 น.33.1/34 แบบพิมพ์แต่งงานคนต่างประเทศ หน้า 6) ซึ่งจะเห็นได้ว่า ฝ่ายหญิงนั้นเป็นคนในบังคับอังกฤษ แต่หากดูเชื้อชาติแล้วจะพบว่า เป็นลูกครึ่งไทย-เปอร์เซีย

สำหรับจำนวนที่กระทรวงนครบาลได้รับจดทะเบียนทำการสมรสคนต่างประเทศนับตั้งแต่ประกาศใช้พระราชบัญญัติพ.ศ.2440 จนถึง 2462 พบว่ามีทั้งหมด 24 ราย (สจข. ร.6 น.1/137 เรื่องส่งสำเนาทะเบียนหญิงไทยที่ทำงานสมรสกับคนต่างประเทศ พ.ศ.2462)

¹⁶ สจข.มร. 5 ต/17 หน้า 30-32 หนังสือสำคัญเลขที่12917 รับวันที่ 24 มกราคมร.ศ.116

2.2. นโยบายของรัฐกับกลุ่มเชื้อพระวงศ์และข้าราชการ

จากหัวข้อแรกจะเห็นว่ารัฐได้ลดความเข้มงวดกวดขันของการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมกับราษฎรลงมามาก แต่สำหรับสำหรับกลุ่มชนชั้นนำของสยามโดยเฉพาะพวกเจ้านายเชื้อพระวงศ์และข้าราชการ กลับมีการจัดระเบียบและประกาศกฎเกณฑ์ขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 6 สาเหตุของการตั้งกฎเกณฑ์ของกลุ่มเจ้านายและข้าราชการนั้น น่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากชนชั้นนำของสยาม (เพศชาย) ที่ได้มีโอกาสไปศึกษาต่อต่างประเทศ โดยเฉพาะกรณีที่รู้จักกันทั่วไปก็คือ การเสกสมรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ¹⁷ กับหม่อมศรีริน (ชาวรัสเซีย) ในปลายรัชกาลที่ 5 (ที่เข้ามาพำนักในสยาม พ.ศ.2450) ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ทรงมีนโยบายชาตินิยม เน้นหาความคิดที่เป็นแกนหลักก็คือ การให้นิยาม “ความเป็นชาติ” หรือ “อัตลักษณ์ของชาติ” ของผู้ปกครองรัฐ¹⁸ ในรัชกาลนี้ ราชสำนักไทยถึงกับได้มีการร่างสารตราประกาศห้ามไม่ให้เชื้อพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งอยู่ในต่างประเทศ แต่งงานกับชาวต่างประเทศ ในปี พ.ศ.2457 เนื้อหาสำคัญคือ (สจช. มร. 6 บ/ 14 หรือ บ 1.6/ 7 เรื่อง ห้ามไม่ให้พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเสด็จอยู่ในเมืองต่างประเทศ แต่งงานกับชาวต่างประเทศ (2 พ.ค.-3 ก.ค. 2457)

“ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้มาว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดที่จะให้พระบรมวงศานุวงศ์ไปแต่งงานกับชนชาวต่างประเทศ เพราะเหตุที่พระบรมวงศานุวงศ์เป็นผู้ที่ได้รับพระมหากรุณา โดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์เป็นพิเศษ จึงทรงถือเอาพระเกียรติยศ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งราชสกุลปดัตถ์มภ์แสดงพระราชนิยมห้ามไว้ว่า อย่าให้พระบรมวงศานุวงศ์ ตั้งแต่ชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าลงไปจนถึงหม่อมเจ้า อันเสด็จประทับอยู่ในเมืองต่างประเทศ ไปแต่งงานกับชนชาวต่างประเทศ ก่อนได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ถ้าท่านพระองค์ใดฝ่าฝืนขึ้นกระเสาะทำผิดต่อพระราชนิยมนี้ จะลงพระราชอาญาตามโทษานุโทษ มีการขังไว้ที่กรมสนมพลเรือนเป็นอย่างเบา”

สารตราข้างต้นนี้ กระทรวงการต่างประเทศได้ส่งไปยังสถานทูตประจำปารีส เบอร์ลิน ลอนดอน วอชิงตัน โตเกียว ปีเตอส์เบิร์ก โดยมีข้อความคล้ายข้างต้น แต่ได้เน้นประเด็นไปที่การขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสียก่อน โดยใช้ทั้งข้าราชการและเชื้อพระวงศ์ ความว่า

¹⁷ ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง ทรงมีพี่น้องร่วมพระมารดา 4 พระองค์คือ มีพี่องค์เดียวคือ รัชกาลที่ 6 และมีน้องอีกคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศาเดชาวชิราภรณ์ กรมขุนนครราชสีมา สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย และสมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ปีพ.ศ.2439 สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ได้ไปศึกษาในอังกฤษ และพ.ศ.2441ได้ไปศึกษาในรัสเซีย ส่วนหม่อมศรีริน เดลินสกี นั้นมีอาชีพเป็นพยาบาล เกิดในตระกูล Khiniakoff บิดารับราชการในกระทรวงยุติธรรม เมื่อแต่งงานและเข้ามาอยู่เมืองไทยในงานของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เสด็จเสวยอาหารค่ำในครั้งแรกที่มาอยู่ในเมืองไทยว่า “ทางแม่นั้น พ่อได้จัดให้เก็บตัวไว้อย่างดีที่สุด เพื่อจะไม่เป็นการขวางพระเนตรทูลหม่อมปู่หรือย่าแต่อย่างใด ในเวลากลางวันแม่จึงมิได้ออกจากบริเวณวังปารุสกโลก อยู่แต่ในบริเวณและพยายามเรียนภาษาไทยจนบรรลุนิยมไทย เช่น การกราบไหว้หมอบคลานต่างๆ” (ดูเกิดวังปารุสกโลก เล่ม 1 ใน จุลจักรี, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. 2522. : 12-13,23)

¹⁸ ตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงนโยบายนี้ก็คือ การเปลี่ยนแปลงธงชาติสยามจากธงช้างมาเป็นธงไตรรงค์ ดูวิทยานิพนธ์ของ ชนิดา พรหมพยัคฆ์ . 2543.

“ด้วยมีพระบรมราชโองการ ดำรัสเหนือเกล้าฯสั่งว่า ธรรมเนียมราชการย่อมมีอยู่เหมือนกันทุกประเทศ ในการที่มีข้อบังคับไม่ให้พระบรมวงษ์แลข้าราชการแต่งงานก่อนที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตดังนี้แล้ว ส่วนพระบรมวงษ์แลข้าราชการที่อยู่ในกรุงเทพฯ ก็มีเจ้าพนักงานในพระราชสำนักนี้แลในกระทรวงต่างๆเป็นผู้มีหน้าที่จะตรวจตราระวังรักษาแบบธรรมเนียมอยู่ โดยตักเตือนห้ามปรามกัน ถ้าผู้ใดไม่ฟังความตามผู้ใหญ่ทักท้วงว่ากล่าวแล้ว ก็นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา กราบทูลขอโทษผู้นั้นเพื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต แต่ส่วนพระบรมวงษ์แลข้าราชการที่สุด้นักเรียนต่างๆที่ได้รับพระราชทานเงินพระราชทรัพย์ออกไปเล่าเรียนอยู่นอกพระราชอาณาเขตรนั้น ให้เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ในสถานทูตต่างๆเอาใจใส่ดูแลระวังรักษาแบบธรรมเนียมอันนี้...แต่ถ้าผู้ใดจะอ้างว่าได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วด้วยประการใดๆ ก็ให้ผู้นั้นแสดงหนังสือสำคัญให้เห็นเป็นพยานแน่นอนก่อนแล้วจึงให้เชื่อฟัง แต่ถ้าทราบความว่าผู้ใดจะแต่งงานที่นอก แลเห็นว่าห้ามปรามไม่ฟังแล้ว ถึงแม้ว่าจะยังไม่ได้แต่งงานกันก็ดี ถ้ามีหลักฐานที่ควรเชื่อได้ว่าจะกระทำการขัดขืนข้อบังคับนี้แล้ว ก็ให้คิดจัดการส่งตัวกลับเข้าไปกรุงเทพฯเสียด้วยเหมือนกัน” (สะกดตามต้นฉบับเดิม)

จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่โปรดให้มีการแต่งงานกับชาวต่างชาติ ผลจากการส่งสารตราไปยังสถานทูตไทยในต่างประเทศนี้ ปรากฏว่าสถานทูตไทยในประเทศต่างๆ ต่างก็ได้มีใบบอกซึ่งเป็นรายงานเกี่ยวกับการกวดขันทั้งเชื้อพระวงศ์และข้าราชการที่อยู่ในต่างแดนไม่ให้แต่งงานก่อนได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ดังเช่น ใบบอกจากสถานทูตสยาม ประจำกรุงโตเกียว ลงวันที่ 14 มิถุนา พ.ศ.2457 ความว่า (สจข. มร. 6 บ/ 14 หรือ บ 1.6/ 7 เรื่อง ห้ามไม่ให้พระบรมวงษ์แลข้าราชการซึ่งเสด็จอยู่ในเมืองต่างประเทศแต่งงานกับชาวต่างประเทศ)

“...ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าตลอดทุกประการแล้ว เวลานี้ ไม่มีเจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใดประทับอยู่ประเทศนี้ แลต่อไปถ้าจะมีบ้าง ข้าพระพุทธเจ้าจะได้คอยสอดแนมฟังระแคะระคายดู เพื่อจะได้ปฏิบัติข้อความเหล่านั้นให้เป็นไปตามกระแสพระบรมราชโองการ”

สำหรับในส่วนของการนั้น เป็นที่น่าสนใจยิ่งว่า ในรัชกาลนี้ถึงกับออกแบบคำร้อง “เรื่องราวขออนุญาตมีภรรยา” กับชาวต่างชาติ (ดูเอกสารแนบท้ายบทความ สจข. ร.6 น33.1/34 เรื่องแบบพิมพ์แต่งงานคนต่างประเทศ) แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า เรื่องราวขออนุญาตมีสามีของข้าราชการหญิงไม่ได้ถูกกำหนดขึ้น ซึ่งก็ไม่ได้หมายความว่าสังคมยุคนั้นไม่ได้มีการควบคุมความสัมพันธ์ทางเพศของคนกลุ่มนี้ หากแต่กรณีของข้าราชการและเจ้านายผู้หญิงน่าจะยังไม่เกิดเป็นประเด็นให้ต้องประกาศบังคับเหมือนเช่นกรณีของกลุ่มข้าราชการและเจ้านายชาย

นอกจากราชสำนักจะได้ควบคุมและจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางเพศของเจ้านายและข้าราชการแล้ว ยังพบว่าในสมัยนี้ ราชสำนักไทย ยังได้มีการแก้ไขกฎหมายเถียรบาลว่า ด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. 2467 โดยมีประเด็นของการแต่งงานกับชาวต่างชาติเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย การแก้ไขกฎหมายเถียรบาลนี้ได้ส่งผล

ต่อเจ้านายเชื้อพระวงศ์กลุ่มหนึ่ง ด้วยการถูกชี้แจงการมีส่วนได้ส่วนเสียในการสืบสันตติวงศ์ ส่วนสาระสำคัญในเรื่องนี้ก็คือ **หมวดที่ 5 ว่าด้วยผู้ที่ต้องยกเว้นจากการสืบราชสันตติวงศ์** โดยเฉพาะในมาตรา 11 เจ้านายผู้เป็นเชื้อพระวงศ์ ถ้าแม้ว่าเป็นผู้มีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งกล่าวไว้ข้างล่างนี้ไซ้ ท่านว่าให้ยกเว้นเสียจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์ ลักษณะที่กล่าวนี้คือ (จมีนอมรดรุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช) ,2514 : 74-75)

- (1) มีพระสัญญาวิปلاส
- (2) ต้องราชทัณฑ์เพราะประพฤติผิดพระราชกำหนดกฎหมายในคดีมหันตโทษ
- (3) ไม่สามารถทรงเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภก
- (4) มีพระชายาเป็นนางต่างด้าว กล่าวคือนางที่มีสัญชาติเดิมเป็นประเทศอื่นนอกจากชาวไทยโดยแท้
- (5) เป็นผู้ที่ได้ถูกถอนออกแล้วจากตำแหน่งพระรัชทายาท ไม่ว่าการถูกถอนนี้จะได้เป็นไปในรัชกาลใด
- (6) เป็นผู้ที่ได้ถูกประกาศยกเว้นออกเสียจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์

มาตรา 12 ท่านพระองค์ใดตกอยู่ในเกณฑ์มีลักษณะบกพร่องดังกล่าวมาแล้วในมาตรา 11 แห่งกฎมณเฑียรบาลนี้ไซ้ ท่านว่าพระอิสริยยศทั้งบรรดาศักดิ์สายโดยตรงของท่านพระองค์นั้น ก็ให้ยกเสียจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์ด้วยทั้งสิ้น

จะเห็นได้ว่า กฎมณเฑียรบาลใหม่ที่มีการแก้ไข ผู้ที่จะครองราชย์เป็นกษัตริย์จะต้องไม่มีพระชายาเป็นชาวต่างชาติ รวมถึงพระอิสริยยศที่มีบรรดาศักดิ์เป็นชาวต่างชาติก็ไม่มีสิทธิ์ขึ้นครองราชย์ การออกกฎมณเฑียรบาลนี้ นับหนึ่งก็เป็นการกีดกันพระอิสริยยศของกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ(สิ้นพระชนม์ 2463) ซึ่งเกิดกับหม่อมคัณธริน คือ พระวรราชโอรส พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ซึ่งในเรื่องนี้ไม่มีอะไรจะอธิบายได้ดีกว่างานเขียนของ พระวรราชโอรส พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ที่สะท้อนเกี่ยวกับกฎมณเฑียรบาลมาตรา 11, 12 ว่า (ดูเกิดวังปารุสก์ เล่ม 1 ใน จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรราชโอรส พระองค์เจ้า, 2522)

“(4) มีพระชายาเป็นนางต่างด้าว กล่าวคือนางที่มีสัญชาติเดิมเป็นชาวประเทศอื่น นอกจากชาวไทยโดยแท้”(ได้แก่ แม่และพ่อของข้าพเจ้าอย่างไม่มีปัญหา) มาตรา 12 ท่านพระองค์ใดตกอยู่ในเกณฑ์มีลักษณะบกพร่องดังกล่าวมาแล้วในมาตรา 11 แห่งกฎมณเฑียรบาลนี้ไซ้ ท่านว่าพระอิสริยยศทั้งบรรดาศักดิ์สายโดยตรงของท่านพระองค์นั้นก็ให้ยกเสียจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์ด้วยทั้งสิ้น (ได้แต่ตัวข้าพเจ้าเองและลูกหลานที่อาจจะต่อไป แม้ข้าพเจ้าได้เสกสมรสกับสตรีไทยแท้)”

เป็นที่น่าสนใจ การแก้ไขกฎมณเฑียรบาลเมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ.2467 ในเวลาต่อมาเมื่อผลการเปลี่ยนแปลงสายของการขึ้นมาเป็นกษัตริย์ของรัฐไทยภายหลังจากรัชกาลที่ 7 สละราชย์อีกด้วย¹⁹ อย่างไรก็ตาม

¹⁹ เป็นที่น่าสนใจว่า มาตรา 13 ในกฎมณเฑียรบาลนี้ได้ทรงห้าม "ราชนาถ" พระองค์ใดๆ เข้าไว้ในลำดับสืบราชสันตติวงศ์เป็นอันขาด ดูจมีนอมรดรุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช)(2514: 75)

จากการศึกษา การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในกลุ่มชนชั้นนำนี้พบว่า แม้ในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 กลุ่มเจ้าที่ต้องการแต่งงานกับชาวต่างชาติก็ยังคงขอพระบรมราชานุญาตเช่นเดิม ดังเช่น พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิระพงศ์ ภาณุเดช ทำการสมรสกับนางสาว Ceril Mary Georgina Heycock จดทะเบียนสมรส เมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ.2480 (สจข.กต.73.10.3/7) และ กรณีพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์²⁰ ขอพระบรมราชานุญาตทำการสมรสกับ Miss Elisabeth Hunter ชาวอังกฤษ (สจข.กต.73.10.3/11)

สรุป

อาจกล่าวได้ว่า นโยบายของประเทศไทยได้มีพัฒนาการและมีปรับเปลี่ยนมาโดยตลอดจากยุคที่รัฐมีนโยบายควบคุมกีดกันและห้ามปรามในสมัยอยุธยาซึ่งโทษร้ายแรงถึงตาย ก็ได้ปรับเปลี่ยนมาสู่การเปิดโอกาสกว้างขึ้นให้มีการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมได้โดยเฉพาะในกลุ่มสามัญชน ส่วนกลุ่มที่ดูจะมีการจัดระเบียบใหม่ที่เคร่งครัดก็คือ กลุ่มเจ้าและข้าราชการ จนกว่าจะทรงมีพระบรมราชานุญาตเสียก่อนจึงจะแต่งงานข้ามวัฒนธรรมได้อย่างไรก็ตาม การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมยุคนี้ แม้จำนวนที่มีการจดทะเบียนแต่งงานข้ามวัฒนธรรมจะมีไม่มาก แต่ข้อมูลหลักฐานเหล่านี้ อย่างน้อยก็สะท้อนให้เห็นถึง ปรากฏการณ์ของการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในสังคมสยาม และปรากฏการณ์นี้ในเวลาต่อมาได้มีการแผ่ขยายปริมาณจากราชธานีและหัวเมืองใหญ่ไปสู่หัวเมืองต่างๆ รวมทั้งภูมิภาคอีสานโดยเฉพาะในช่วงการตั้งฐานทัพอเมริกัน 2505-251 และช่วงยุคโลกาภิวัตน์ ในทศวรรษ 2530 – ปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

1. เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์จากสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ

- สจข. กต.34/58 อำแดงพริ้ง บังคับสยามแต่งงานกับนายอึ้ง บังคับสยาม อยู่ด้วยกันช้านาน ภายหลังอำแดงพริ้งไปแต่งงานกับมิสเตอร์ปีเตอร์สัน บังคับอังกฤษอีก พ.ศ.2432.
- สจข. กต.34.1/5 ปัญหาเรื่องคนไทยกับอังกฤษเป็นสามีภรรยากัน พ.ศ.2428.
- สจข. กต.73.10.3/7 พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิระพงศ์ ภาณุเดชทำการสมรสกับนางสาวซีริล เฮย์คอค (2480).
- สจข. กต.73.10.3/11 การสมรสของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์กับ Miss Elisabeth Hunter (2481).
- สจข. มร.5 ต/17 ร่างพรบ.สำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม.
- สจข. มร.5 ต/17 เรื่องพระราชบัญญัติแต่งงานคนต่างประเทศ (7 มกราคม - 13 มีนาคม ร.ศ.116).
- สจข. มร.5 ต/17 เอกสารเลขที่165/11194 ลงวันที่ 8 มกราคม ร.ศ.116. หน้า 5.
- สจข. มร.5 ต/17 เรื่องมิสเตอร์แอลเฟรดเฮนรีวิกตอเรียชาติฝรั่งเศส แต่งงานกับอำแดงสน หญิงชาวสยาม. หน้า 11/217.
- สจข. มร.5 ต/17 หนังสือสำคัญเลขที่12917 รับวันที่ 24 มกราคม ร.ศ.116. หน้า 30-32.
- สจข. มร.5 ต/17 หนังสือสำคัญเลขที่13447 รับวันที่ 6 กุมภาพันธ์ ร.ศ.116. หน้า 36-39.
- สจข. มร. 6 บ 4.5/12 เรื่อง เรียกตัวนายนิยม นักเรียนกระทรวงทหารเรือกลับ เพราะไปแต่งงานกับหญิงอังกฤษก่อนได้รับอนุญาต (5 พ.ย.-16 พ.ย.2458).

²⁰ เกิดเมื่อวันที่ 28 มีนาคม 2450 เป็นโอรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถกับหม่อมศรีริน ชาวรัสเซีย

- สจข. มร. 6 บ/ 14 หรือ บ 1.6/ 7 เรื่อง ห้ามไม่ให้พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเสด็จอยู่ในเมืองต่างประเทศแต่งงานกับชาวต่างประเทศ (2 พ.ศ.-3 ก.ศ. 2457).
- สจข. มร. 6 รล.99/9 เรื่อง นายเรียม ทรรทานนท์ นักเรียนกระทรวงธรรมการขออนุญาตแต่งงานกับหญิงฝรั่งเศส.
- สจข. มร.6 รล 99/19 เรื่อง นายวรวิจิ บรรหาร นักเรียนกระทรวงพาณิชย์ แต่งงานกับหญิงอเมริกันก่อนได้รับอนุญาต (23 ก.ศ.-19 ก.ย. 2467).
- สจข. มร.6 รล 99/24 เรื่อง หลวงวิจิตรวาทการเลขานุการสถานทูตสยามกรุงปารีส ขอทำการสมรสกับหญิงฝรั่งเศส (15-22 ก.ศ. 2468).
- สจข. มร.6 รล/6 เรื่องนายอะยิอะหมัด ขอให้ออกกฎหมายการสมรสของชาวอิสลาม (10 เมษายน 2466).
- สจข. ร.5 น.2/31 ต้นพระราชบัญญัติแต่งงานคนต่างประเทศ ร.ศ.116.
- สจข. ร.6 น.1/137 เรื่องส่งสำเนาทะเบียนหญิงไทยที่ทำงานสมรสกับคนต่างประเทศ พ.ศ.2462.
- สจข. ร.6 น.33.1/21 เรื่องขอทราบว่าการที่แม่จำเลยจะแต่งงานกับมิสเตอร์กัซตัสจะขัดข้องกับกฎหมายสยามหรือไม่ (15 มิถุนายน 2457).
- สจข. ร.6 น.33.1/34 แบบพิมพ์แต่งงานคนต่างประเทศ.
- สจข. ร.6 น.34/3 เรื่อง นางสาวไม่ได้แต่งงานกับนายโรเบิร์ตตามกฎหมายไม่ (25 ก.ย. -1 ต.ค.2461).
- สจข. ร.6 รล. 99/10 เรื่อง นายบุญเหลือ ตีรณ นักเรียนผู้ช่วยทูตแต่งงานกับผู้หญิงเยอรมันชื่อ ซาก.
- สจข. ร.6 รล. 99/22 เรื่อง หลวงจนาวิเทศ เลขานุการสถานทูตกรุงเฮก ขออนุญาตทำการสมรสกับหญิงชาวเบลเยียม (9 มีนาคม 2467-9 พฤษภาคม 2468).

2. หนังสือและงานวิจัย

- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. 2505. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา.
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 .2537. กรุงเทพฯ : คุรุสภา.
- จมีนอมรตฤณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช). 2514. พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 9 เรื่อง พระราชประเพณี (ตอน 1). กรุงเทพฯ: คุรุสภา.
- จุลจักรพงษ์. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. 2522. เกิดวังปารุสก์ เล่ม 1 .กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์. 2535. พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชนิดา พรหมพยัคฆ์. 2543. องค์ความรู้กับการสร้างอุดมการณ์รัฐไทย พ.ศ. 2459-252. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชลิตภรณ์ ส่งสัมพันธ์. 2549. เมื่อผู้หญิงคิดจะมีหมวด : การต่อสู้ "ความจริง" ของเรื่องเพศในสภาผู้แทนราษฎร. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- ประกาศพระราชบัญญัติและพระราชกำหนดต่างๆ รัชกาลที่ 6 ร.ศ.130. มปป. กรุงเทพฯ : บำรุงนุกุลกิจ.
- ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1. 2528. กรุงเทพฯ : คุรุสภา.
- ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 16. 2507. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 27 "เรื่องฝรั่งเศสกับไทย" ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 15. 2508. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- พรพรรณ โปร่งจิตร์. 2546. "การอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนในสมัยอยุธยาที่ปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์" วิทยานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- พระวรภักดีพินุลย์. 2513. ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย. พระนคร: วชิรินทร์. อ้างใน ชุมพร บัณฑิตานนท์. 2546. กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล เล่ม 1. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พัชรินทร์ ลากานันท์ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์และเยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ. 2550. การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม : การศึกษาสถานภาพองค์ความรู้. ขอนแก่น : ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

พลับพลึง มูลศิลป์. 2523. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศสสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์บรรณกิจ.
สกินเนอร์, จี. วิลเลียม. 2548. พิมพ์ครั้งที่ 2. สังคมจีนในไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์ (Chinese Society in Thailand : An Analytical History). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้า และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
สาวิตรี ทัพพะสุต. 2527. ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453. วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
สุเทพ สุนทรเภสัช, ผู้แปลและบรรณาธิการ. 2511. สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ:
คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
เสถียร ลายลักษณ์. 2478. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16. กรุงเทพฯ: มปท.
แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. 2535. 80 ปีสองศาสตราจารย์แสงโสมนิพนธ์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
หลุยส์ คูปลาตร์. 2533. สถานะของหญิงมีสามีในประเทศสยาม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
เอกสารการสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย 1. 2534 . กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

3. บทความ

ดาร์วิน เมตตาริกานนท์. 2549. "การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม: ไทยกับฝรั่งในประวัติศาสตร์สังคมสยาม". ศิลปวัฒนธรรม
27, 5 (มีนาคม): 79-92.
ธีรวัฒน์ ป้อมเพชร. 2547. "ข้อสรุป : ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยากับพ่อค้า ชาวต่างชาติ" ใน เอกสาร
ประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่องสตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย. คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
รัตนา บุญมัยยะ. 2548. "ภรรยาฝรั่ง: ผู้หญิงอีสานกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม". วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง 1, 2: 1-54.
Akin Rabibhadana. 1986. "Kinship Marriage and the Thai Social System". In Apichat Chamrattrithirong (ed.).
Perspectives on Thai Marriage. Bangkok : Mahidol University.

.....

แนวคิดนิเวศวัฒนธรรม กับการพัฒนาสังคมและชุมชน

สันติภาพ ศิริวัฒนไพบูลย์
มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี

“การทำงานเชิงลึก คือหัวใจของกระบวนการพัฒนาพลังนิเวศวัฒนธรรม”

คำว่า **นิเวศ** แปลว่า แหล่งอาศัย คำว่า **นิเวศวิทยา (Ecology)** เป็นการศึกษาว่าด้วยเรื่องความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ ที่อยู่แหล่งอาศัยนั้นๆ ส่วนคำว่า **ระบบนิเวศ (Ecosystem)** มาจากคำ 2 คำ คือ **ระบบ** กับ **นิเวศ** ซึ่งคำว่า **ระบบ** นั้น หมายถึง การทำงานร่วมกันขององค์ประกอบต่างๆ ในโครงสร้าง ขอบเขต หรือพื้นที่หนึ่งๆ โดยอาณาเขต หรือ การอยู่ร่วมกันของสิ่งต่างๆ เหล่านั้น จะขึ้นอยู่กับ 3 ปัจจัยเป็นสำคัญ คือ 1) มีโครงสร้าง พื้นที่ หรือ ขอบข่าย 2) มีองค์ประกอบ (องค์ประกอบที่เป็นรูปและนาม) และความสัมพันธ์กันขององค์ประกอบต่างๆ และ 3) มีการควบคุมให้ระบบดำเนินไปได้ หรือ มีเป้าหมายร่วมกัน ดังนั้น **ระบบนิเวศ** จึงเป็นเรื่องความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่างๆ ในพื้นที่ หรือในแหล่งอาศัยนั้นๆ ที่มีการทำหน้าที่ร่วมกัน มีเป้าหมายร่วมกัน เพื่อดำรงไว้ซึ่งความสมดุลของระบบ

นิเวศวัฒนธรรม (Eco-culture) ซึ่งหมายถึง **ความสัมพันธ์และการผสมกลมกลืนระหว่างนาม-รูป (นามธรรม-รูปธรรม) ของสังคมมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อม ในพื้นที่นั้น หรือในภูมิภาคนั้นๆ** เพื่อที่มนุษย์และธรรมชาติ หรือสรรพสิ่งทั้งหลาย จะได้อยู่ร่วมกันได้อย่างสอดคล้องสมดุล มีความพอเหมาะพอดี และมีความสุข

ความสัมพันธ์ในมิติต่างๆ ของนิเวศวัฒนธรรม

1) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน 2) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ 3) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับปรากฏการณ์ทางจิตวิญญาณ ซึ่งกลไกการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ในมิติต่างๆ นั้นสำคัญมากที่จะรวบรวมทุกอย่างเข้าหาแก่นแท้ของพลังชุมชน ซึ่งกลไกการเชื่อมโยงนี้จะเป็น “สายใย” หรือ “สายสัมพันธ์” ในชุมชนนั่นเอง ซึ่ง **นนท์ พลาวัฒน์** ก็อธิบายว่า “สายใย ดูเหมือนจะเป็นสิ่งเดียวที่ยังเหนียวแน่นอยู่ในชุมชน หลายๆ อย่างทั้ง ฮีต คอง ภูมิปัญญา หรือวิถีการผลิต ล้วนได้สูญหายและขาดพลังไปหมดแล้ว แต่สายใยนี้ยังอยู่ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ยังเป็นสิ่งที่ทุกคนไปมาหาสู่กัน ช่วยเหลือกัน ให้กำลังใจกัน” เป็นลักษณะสายใยที่นอกเหนือ

ขอบเขตสายสัมพันธ์ทางเครือญาติ แต่เป็นสายสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชนทั้งหมด เช่น ครูกับลูกศิษย์ พระกับชาวบ้าน ผู้เฒ่ากับคนรุ่นหลัง เพื่อนรุ่นราวคราวเดียวกัน รุ่นพี่กับน้อง สายสัมพันธ์ระหว่างเลี้ยว รวมถึงญาติพี่น้องของทั้งสองฝ่าย สายสัมพันธ์ระหว่างตระกูล จำ (หมอธรรม) กับคนในชุมชน หรือแม้แต่สายสัมพันธ์ระหว่างคนที่มีชื่อเดียวกันในชุมชน เป็นต้น

ความเป็นชุมชนเช่นนี้ จึงเป็นมากกว่าชุมชนทางกายภาพแบบบ้านจัดสรร หรือชุมชนเมือง แต่เป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันอย่างลุ่มลึก ลึกซึ้ง แนบแน่น และมีอิทธิพลอยู่เหนือโครงสร้างใดๆ ทั้งโครงสร้างทางการเมืององค์กรต้นสังกัด หรือ โครงสร้างจัดตั้งของภาครัฐ สายใย หรือ สายสัมพันธ์นี้ ยังมีหลายมิติ นอกเหนือจากสายสัมพันธ์ หรือ กลไกเชื่อมโยงระหว่างคนกับคนแล้ว ยังมีสายใยระหว่างคนกับธรรมชาติ หรือความผูกพันรักมั่นกับถิ่นฐานบ้านเกิด พุงนา ป่าเขา ต้นไม้ใหญ่ ลำห้วย ลำน้ำที่เคยอาบเคยกระโดดเล่นมาตั้งแต่เด็ก และสายใยระหว่างคนกับจิตวิญญาณ ความเชื่อต่างๆ ทั้งดอนปู่ตา เสาหลักบ้าน หลวงพ่อ หลวงปู่ (อาจจะเป็นคนหรือ พระพุทธรูปซึ่งชุมชนเคารพบูชา) เป็นต้น

ภาพที่ 1 แบบแผนความสัมพันธ์เชิงระบบของนิเวศวัฒนธรรมชุมชน

นิเวศวัฒนธรรม จึงไม่ใช่เพียง **เทคนิคในการทำงานพัฒนา** แต่เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตคนทำงานที่จะได้พัฒนาตนเอง โดยเฉพาะการยกระดับ **จิตวิญญาณ** ที่สูงส่งขึ้นด้วย

เมื่อชุมชนขาดแกนและสายสัมพันธ์

ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนทุกวันนี้ เพราะชุมชนเองก็ไม่ได้มีเวลามาวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ เหตุ-ผล และสถานการณ์ทั้งหมดร่วมกัน ชุมชนถูกทำให้ผู้คนสังกัดองค์กร หรือ กลุ่มของตนเองมากขึ้น ผูกติดกับโครงสร้างที่ตรึงตัว และบ่อนทำลายฐานรากของชีวิต รวมทั้งทำลายสายใยของชุมชน หลายหมู่บ้านแบ่งเป็นหมู่บ้านย่อยๆ ถึง 6 หมู่ มีผู้ใหญ่บ้าน 6 คน ทั้งที่ใช้วัดร่วมกัน ชื่อหมู่บ้านเดียวกัน ใช้แหล่งน้ำร่วมกัน ระบบเครือญาติกลายเป็นเครื่องมือของการเมืองท้องถิ่น รวมทั้งการเมืองระดับชาติ การเลือกตั้ง อบต. เลือกตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน เป็นการต่อสู้ระหว่างเครือญาติของผู้ลงแข่งขัน ยังมีกลุ่มย่อยที่ชุมชนต้องสังกัดตามโครงสร้างอำนาจรัฐ เช่น อสม. ทสม. พมช. พอช. ฯลฯ ซึ่งบางคนสวมบทบาทหลายอย่าง และล้วนแต่ทำงานเพื่อสนองนโยบายจากส่วนกลาง มากกว่าจะเกิดจากความริเริ่มของชุมชน คนในชุมชนจึงมีสังกัด มีเจ้าของ มีการช่วงชิงบทบาทการนำ โดยไม่เข้าใจว่า ทั้งหมดแล้วคืออะไร ทำไปเพื่อใคร?

ขณะที่กลไกควบคุมต่างๆ ในชุมชนก็ยึดถือเอากฎหมาย และพวกพ้องเป็นที่ตั้ง ไม่ได้ยึดถือ ฮีต-คอง หรือ ศีลธรรมอันดีดังเช่นเมื่อก่อน เด็กจึงไม่เข้าใจว่าจะปฏิบัติต่อผู้เฒ่าอย่างไรเพราะที่โรงเรียนไม่ได้สอน ฮีต-คอง ผู้เฒ่าในยุคนี้อีกก็ไม่มีพลังที่จะดูแลคนรุ่นหลังได้ เพราะเป็นคนแก่ยุคแผนพัฒนาฯ ที่ต้องตกกระกำลำบากจากนโยบายรัฐ หรือไม่ก็ระหกระเหินเร่ร่อนไปทำมาหากินต่างถิ่น ทั้งในและนอกประเทศ เพื่อหาเงินใช้และจ่ายหนี้ จนไม่ได้เข้าใจหรือสนใจ ฮีต-คอง หรือไม่เหลือภูมิปัญญาท้องถิ่นอะไรในชุมชนแล้ว เพราะขาดการสืบทอด ขณะที่เด็กๆ วุ่นอยู่กับการดูโทรทัศน์ เล่นเกมส์คอมพิวเตอร์ การโทรศัพท์ และเที่ยวเตร่ในหมู่เพื่อน และถูกปลูกฝังอยู่ตลอดว่าต้องเรียน ทำงานหาเงิน เป็นเจ้าคนนายคน อย่าเป็นชาวนา หรือไม่ก็ต้องมาเรียนในเมือง จึงขาดสังคมนเพื่อน รวมถึงไม่มีความรักความผูกพันต่อภูมิลำเนา พุงนา ป่าเขา ลำน้ำ ลำห้วย เพราะไม่เคยสัมผัส ไม่เคยไปเล่น ไม่เคยไปใช้ประโยชน์ ความห่างเหินต่อศีลธรรม และความดีงามของคนในชุมชนเองก็เป็นปัญหาใหญ่ จึงขาดหลักใจ หลักยึดทางจิตวิญญาณอันเป็นความมั่นคงของชีวิต โดยเฉพาะความสุขในมิติทางจิตสังคม และปัญญา

สิ่งเหล่านี้เป็นโจทย์ใหญ่ เป็นปัญหาร่วมกันของทุกคน เป็นสิ่งที่ปฏิเสธไม่ได้ และเป็นข้อเท็จจริง ถึงแม้ว่าแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมชุมชนต้องการเห็นพลังของวัฒนธรรมชุมชนออกมาใช้ในการต่อสู้กับปัญหา ทั้งๆ ที่ชุมชนเองก็ไม่ได้ใช้ข้อบรูณ์อย่างแต่เก่าก่อนแล้ว แต่ทุกคนก็ยอมรับว่าแม้แต่ตัวเราเองก็ยังมีปัญหาดังนั้น ปัญหาจึงเป็นธรรมดา มีเหตุ มีที่มา ไม่เที่ยงแท้ และไม่จำเป็นต้องเป็นปัญหาไปตลอด ปัญหาย่อมแก้ไข บรรเทาได้ มีทางออกได้ โดยอาศัยกระบวนการศึกษา และวิเคราะห์ชุมชน การวางแผนหมายถึงชุมชนที่อาจจะดูอุดมคติไปบ้าง แต่ก็ต้องยอมรับกันก่อนว่าสิ่งนี้คือ **ศรัทธา** หรือ “อุดมการณ์ร่วมกันที่ต้องพยายามไปให้ถึง” เช่นเดียวกับแนวคิดอื่นๆ ที่ล้วนแล้วแต่ต้องการเห็นสังคมที่ดีและเป็นธรรม เพราะด้วยพลังวัฒนธรรมชุมชนนั้นเป็นแกนกลางสำคัญของการพัฒนาในทุกมิติตั้งแต่กาย จิต สังคม และปัญญา

นิเวศวัฒนธรรมกับนักพัฒนา

การใช้แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมในการพัฒนา ความสำคัญอยู่ที่การพัฒนาจากภายใน เพื่อขับเคลื่อนงานภายนอก และนำไปสู่การสร้างความเป็นธรรมในสังคม จึงไม่ได้อยู่ที่การยึดถือเอาลัทธิทางการเมืองเป็น

อุดมการณ์ในการพัฒนา ในสังคมอีสาน มีลักษณะ **นิเวศพุทธธรรม** คือ “เป็นระบบนิเวศที่อยู่ในเขตแดนแห่งสังคมชาวพุทธ” พื้นที่นี้มีพระจริยะสงฆ์เกิดขึ้นมากมาย มีความเข้มข้นและร่องรอยของการปฏิบัติอยู่มากมายสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน อาจจะมีข้อโต้แย้งในประเด็นเหล่านี้ว่าหากสังคมอีสานมีความเป็นพุทธอยู่มาก ทำไมจึงเป็นพื้นที่ที่ด้อยพัฒนา ผู้คนถูกกดขี่ และหลายฝ่ายถึงกับวิพากษ์วิจารณ์ว่าสิ่งไม่ดีมากมายล้วนเกิดจากคนอีสาน เช่น ความสามารถในการวิเคราะห์ทางการเมืองต่ำ จึงได้รัฐบาลที่ไม่มีประสิทธิภาพซึ่งมาจากฐานคะแนนของคนอีสาน เป็นต้น แต่ถ้าจะตอบแบบตรงไปตรงมาก็ต้องบอกว่า เพราะสังคมอีสานได้ถูกโครงสร้างอำนาจรัฐทั้งฝ่ายอาณาจักร ศาสนาจักร และถูกชี้นำทิศทางการพัฒนาที่ผิดพลาตมายาวนาน จนบ่อนทำลายมาอย่างต่อเนื่อง สังคมอีสานจึงไม่ได้เข้าใจความเป็นพุทธอย่างถ่องแท้ และระบบเศรษฐกิจ การเมือง การปกครองที่เป็นอยู่ก็ไม่ได้ทำให้ต้นทุนของความเป็น **นิเวศวัฒนธรรมแบบพุทธ** หรือ **นิเวศพุทธธรรม** ได้สำแดงพลังออกมาเพื่อสร้างสังคมที่ดีได้นั่นเอง แต่การยึดมั่นในอุดมการณ์ทางการเมือง (สังคมนิยม หรือ ประชาธิปไตย) เป็นหลักใหญ่ก็ยิ่งขาดอะไรหลายๆ อย่าง ที่จะทำให้คนเข้าถึงความดีอันสูงสุด หรือยกระดับจิตวิญญาณของตนเองเพื่อทำงานการรับใช้อุดมการณ์พื้นฐาน คือ ความดี อันมีองค์ประกอบเบื้องต้นอยู่ 4 อย่าง ได้แก่

- 1) ความมุ่งหวังในการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมที่ดีงาม
- 2) ความเสียสละ
- 3) สำนึกต่อสาธารณะ
- 4) ความกล้าหาญ

นักพัฒนาก็ต้องทำงานภายใต้บริบทที่เหลื่อมซ้อนกันอยู่ด้วยลัทธิทางการเมือง และระบบเศรษฐกิจที่เป็นไปเพื่อกระตุ้นความเติบโต (ทั้งสังคมนิยม และเสรีนิยม) แต่สิ่งที่ยึดถือเป็นพื้นฐาน 4 อย่างนี้ จะช่วยให้ก้าวผ่านความยึดมั่นถือมั่นในลัทธิทางการเมืองได้มาก เพราะจริงๆ แล้วก็คือ หลักศีลธรรมพื้นฐานที่ทุกคนควรจะมี เริ่มตั้งแต่จินตนาการถึงสังคมอุดมธรรมที่ทุกคนอยากเห็น อยากให้เกิดขึ้น และมุ่งมั่นที่จะทำงานเพื่อสิ่งนี้ ความเสียสละตนเพื่อผู้อื่น (ทั้งเสียสละเวลา กำลังทรัพย์ ความรู้ หรือแม้แต่ชีวิตส่วนตัว โลกส่วนตัว ความสุขส่วนตัว เป็นต้น) การมีสำนึกต่อสาธารณะ อันเป็นเรื่องของการจัดความสัมพันธ์ที่พอดีระหว่างประโยชน์ตน ประโยชน์ท่าน และประโยชน์ต่อโลก ขจัดซึ่งความเห็นแก่ตัวออกไปจากจิตใจตน มองถึงประโยชน์ต่อผู้อื่น และประโยชน์ของสังคมเป็นสำคัญ และสุดท้ายคือความกล้าหาญ อันเป็นความกล้าที่จะท้าทายและต่อสู้กับความอยุติธรรมด้วยปัญญา กล้าคิด กล้าทำ กล้าทวนกระแส กล้ารับผิดชอบ กล้าที่จะเปลี่ยนแปลงตนเอง และกล้าที่จะเผชิญความจริง

ดังนั้น ภายใต้ชุดอุดมการณ์พื้นฐานนี้ไม่ว่าจะอยู่ในสังคมแบบใด ลัทธิทางการเมืองเช่นไร ก็ย่อมฝึกฝนและนำพาตนเองเป็นผู้มีจิตวิญญาณที่สูงส่งขึ้น และทำงานเพื่อรับใช้เป้าหมายนั้นได้อย่างมีความสุข บางครั้งการยึดถือแต่เพียงทฤษฎีทางความคิด และลัทธิทางการเมืองมาเป็นเครื่องมือในการทำงาน อาจจะดูเป็นเรื่องที่ไม่ได้ตอบใจห้อยอะไร โดยเฉพาะอุดมการณ์ของความเป็นมนุษย์ นักพัฒนาต้องทำงานได้ในทุกสถานการณ์ทุกพื้นที่ ทุกเวลาและโอกาส เพราะต้องรับใช้ความดีงาม ไม่ได้รับใช้เงิน หรือแหล่งทุน แม้มันจะเป็นสิ่งที่จำเป็นและทำให้งานง่ายขึ้น แต่ก็ไม่ใช่ทุกอย่างจะทำไม่ได้ถ้าไม่มีเงิน

ความยุติธรรม สามารถเกิดขึ้นได้ทั้งเสรีนิยมและสังคมนิยม เพียงแต่สังคมนั้นต้องอยู่ใน **ศีลธรรม** ความเป็นธรรมระหว่างนายกับทาส กษัตริย์กับประชาชน เศรษฐีกับขอทาน คนกับคน ผู้นำกับผู้ตาม เจ้านายกับลูกน้อง ชาวบ้านกับ NGO เกิดขึ้นได้ทั้งนั้น ถ้าสังคมมี **ศีลธรรม** แต่การมีศีลธรรมนั้น เป็นเรื่องละเอียดกว่าจริยธรรม หรือกฎหมาย เพราะ **ศีล** คือการปฏิบัติต่อกันอย่างเป็นปกติ (ไม่เบียดเบียน) **ธรรม** นั้น เป็นความเมตตา กรุณา การช่วยเหลือแบ่งปัน การรู้และเข้าใจตนเองและโลก ฯลฯ ซึ่งต้องเกิดขึ้นจากภายใน ไม่มีใครบังคับจะให้ชาวบ้าน หรือชุมชนมีศีลธรรม คนทำงานต้องมีศีลธรรมด้วย หรือต้องเรียนรู้ศีลธรรมจากชาวบ้าน คนมีศีล ย่อมมีวินัย คนไม่มีวินัย รักษาศีลไม่ได้ เพราะต้องเอาชนะใจตัวเองให้ได้ ใจที่มีอวิชชาครอบงำอยู่ ต้องผิด และถดถอยถอยออก ซึ่งอันที่จริงแล้ว มันก็มีจริยธรรม หรือ ศีลธรรมระดับย่อยของคนแต่ละอาชีพ หรือแต่ละบทบาทหน้าที่ของสังคมด้วย อาจจะเรียกว่าเป็นจรรยาบรรณในวิชาชีพ การเป็นนักพัฒนาจึงต้องมีจรรยาบรรณเช่นกัน เช่นเดียวกับ หมอ ครู วิศวกร หรือแม้แต่กษัตริย์ ซึ่งสมัยก่อนก็ต้องยึดถือในทศพิธราชธรรมเป็นต้น **วินัยในการทำงาน** หรือ **ภารกิจที่รับผิดชอบต่อตนเองและผู้อื่น** สิ่งนี้ต้องเกิดขึ้น และมีให้ได้ในตนก่อนที่จะคิดถึงความรู้ เทคนิควิธีการ หรือวิธีการทำงาน การที่ต้องเก็บข้อมูล ต้องอยู่ในพื้นที่มากๆ ต้องหมั่นศึกษาหาความรู้ ต้องติดตามสถานการณ์ ต้องประสานความร่วมมือกับหลายๆ ฝ่ายเพื่อให้งานสำเร็จ ต้องพยายามหาเครือข่าย ภาคี ทำงานร่วมกัน ช่วยเหลือกัน ต้องแบ่งปันทรัพยากรร่วมกัน แสวงหาหนทางขับเคลื่อนงานในสถานะที่ทรัพยากร หรือเงินมีจำกัด มีความทุ่มเท และเสียสละ ฯลฯ

ทั้งหมดมีจุดเริ่มต้นมาจาก ศีลธรรม ไม่ได้เริ่มจากอุดมการณ์ทางการเมือง หรือทฤษฎีในการทำงาน สิ่งเหล่านี้ล้วนมาทีหลัง สรุปแล้ว **พลังนิเวศวัฒนธรรม จะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีศีลธรรม และ อุดมการณ์** หรือศีลธรรมพื้นฐานก็ไม่เพียงพอที่จะเปลี่ยนแปลงสังคม หรือพัฒนาศักยภาพของตนเองทั้งทักษะปฏิบัติการ และจิตวิญญาณของตนเองได้ หากขาดซึ่ง **ประสบการณ์** อุดมการณ์ที่ปราศจากประสบการณ์ก็เป็นเพียงการยึดมั่นในทฤษฎีที่ปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรมไม่ได้ ขณะที่ประสบการณ์ที่ขาดซึ่งอุดมการณ์ก็ย่อมไปไม่ถึงเป้าหมายเช่นกัน ดังนั้น ทั้ง 2 อย่าง จึงต้องประกอบและหนุนเนื่องกันอยู่ และสิ่งที่จะเติมเต็มให้การนำทั้ง 2 อย่างมาบูรณาการไปสู่การปฏิบัติอย่างสมบูรณ์ก็คือ **วินัยในการทำงาน**นั่นเอง

สิ่งที่ปิดกั้นศักยภาพของตนเองในการทำงานร่วมกับผู้อื่น คือ การมีโลกส่วนตัวสูง เชื้อมั่นในตัวเองสูง คำว่า พอดี พอประมาณ หรือ “มัชฌิมาปฏิปทา” นี้คือหลักสำคัญที่สุดในทางพุทธศาสนา เพราะเป็นการประดับประดารักษาความสัมพันธ์ในระดับที่พอเหมาะพอดีกับผู้อื่น **คนในสังคมตะวันตกจึงเติบโตมากับการสร้างโลกส่วนตัว เขาย่อมมีเหตุผลของเขา เพราะสังคมเขาเป็นแบบนั้น ขณะที่คนตะวันออกโดยเฉพาะนิเวศวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสานจะเติบโตมากับโลกส่วนรวม ด้วยฮึด-คอง ที่ดำเนินเนื่องสืบยึดถือกันมาก็เพราะมีเหตุผลอันเหมาะสมเช่นกัน** นักพัฒนาต้องมองเรื่องนี้ให้ออก และต้องเข้าใจว่าสิ่งเหล่านี้เป็นกลไกควบคุมทางสังคม และเราทั้งหลายก็เป็นส่วนหนึ่งในสังคม ก็ย่อมถูกควบคุมและต้องปฏิบัติตามด้วย

การทำงานด้าน “นิเวศวัฒนธรรม”

เป็นงานที่ยากสำหรับคนรุ่นใหม่ แม้แต่คนเก่าแก่ทำงานมานานมีประสบการณ์มากก็ยังสามารถเป็นงานด้านความคิด ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเรื่องนามธรรม คนที่ทำงานด้านนี้จึงต้องเป็นคนเข้าใจแนวคิด

แนวปฏิบัติ และมีกระบวนการเรียนรู้ที่เอาตัวเองเป็นหนึ่งเดียวกับชุมชน บทบาทในการทำงานที่เคยเป็นเพียงผู้ประสานงาน จัดประชุม ทำแผน ติดตามผล จัดกิจกรรมเป็นครั้งคราว ฯลฯ จึงต้องปรับเปลี่ยน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการพูดคุยกันมากเรื่องการ “ลงฐาน” คือ การเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งในสังคมท้องถิ่นจริงๆ และทำงานไปด้วย เรียนรู้ไปด้วย พัฒนาตนเองไปด้วย จึงต้องปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศนและวิธีการทำงานอย่างมาก เช่น **ต้องทำการผลิต** (เพราะฐานการผลิตคือความมั่นคงของชีวิต เป็นการเรียนรู้ที่จะพึ่งตนเอง หัดเป็นชาวบ้านและเข้าใจชาวบ้านมากขึ้น) **ต้องวิจัย** (หาเหตุผลความเป็นมาเป็นไปในมิติต่างๆ ทั้งในระดับการผลิต การจัดการและระดับชุมชน) **ต้องทำงานข้อมูล** (เพื่อรวบรวม พัฒนาองค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา วิจัย และนำมาใช้ประโยชน์กับการทำงาน) **ต้องขับเคลื่อนงาน** (ทั้งในฐานสมาชิกชุมชน และผู้ทำงานพัฒนา) **ต้องสร้างสรรค์นวัตกรรม** (เพื่อนำมาใช้เป็นเครื่องมือให้การทำงานมีความสอดคล้องกับบริบทชุมชนที่เปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอก) **ต้องสร้างเครือข่ายการหนุนเสริม** (ทำงานคนเดียว หรืออยู่ในกลุ่มเดิม ชุมชนเก่าอยู่ตลอด ย่อมติดกับดัก ต้องหาเพื่อน หากัลยาณมิตร หากความช่วยเหลือ หนุนเสริมจากคนอื่น) **ต้องยกระดับจิตวิญญาณของตนเอง** (ปฏิบัติการและเรียนรู้ที่มีจิตใจที่สูงส่งขึ้น)

ทั้งหมดที่กล่าวมา ไม่ได้มีอะไรใหม่เลย เป็นสิ่งที่มียู่แล้วในชุมชน เพราะชุมชนผ่านร้อนผ่านหนาววิวัฒนาการมาได้นับร้อยนับพันปี ก็ด้วยกระบวนการดังที่กล่าวมานี้ เพียงแต่ไม่ได้ถูกยกระดับมาอธิบายอย่างเป็นระบบเท่านั้นเอง และเพียงแค่ว่าความเข้าใจและอธิบายคงไม่เพียงพอ หากไม่ยกระดับสู่การฟื้นฟู ปฏิบัติ หรือสร้างให้เกิดคุณค่าขึ้นมาใหม่...

องค์ประกอบของนิเวศวัฒนธรรมในทัศนะของคนทำงาน

จากการหาข้อสรุปร่วมกันระหว่างคนทำงานในพื้นที่ และทีมผู้ติดตามประเมินผลโครงการพัฒนาพลังนิเวศวัฒนธรรมเพื่อสุขภาวะ ภาคอีสานตอนบน ได้กำหนดถึงองค์ประกอบของกระบวนการพัฒนาพลังนิเวศวัฒนธรรมของชุมชนเอาไว้ดังนี้

- 1) พลังนิเวศวัฒนธรรมจะต้องไปถึงเป้าหมายหลัก คือ **การสร้างสังคมที่เป็นธรรมในระดับชุมชนท้องถิ่น** เป็นสำคัญ โดยอาศัยศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในทุกมิติเป็นพลังขับเคลื่อน
- 2) พลังนิเวศวัฒนธรรมจะต้องก่อให้เกิด **ความมั่นคงของชีวิต** รวมทั้งความมั่นคงทางอาหาร ปัจจัยดำรงชีวิต อาชีพ สวัสดิการชุมชน หรือ เป็นความมั่นคงในทุกมิติ (กาย จิต สังคม และปัญญา)
- 3) พลังนิเวศวัฒนธรรมต้องสร้าง **ความสมดุลและยั่งยืนของระบบนิเวศ สิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพ**
- 4) พลังนิเวศวัฒนธรรมจะต้องเกิดขึ้นจาก **วัฒนธรรมชุมชน** ซึ่งเป็นรากเหง้า เป็นสายใยชีวิต และเป็นแก่นแกนของกระบวนการ
- 5) พลังนิเวศวัฒนธรรมจะต้องนำไปสู่ **การพัฒนาประชาธิปไตยระดับฐานราก** ไม่ใช่ประชาธิปไตยแบบตัวแทน หรือเสียงข้างมากเป็นใหญ่ แต่เป็นประชาธิปไตยที่เอาความถูกต้อง ธรรม การเห็นพ้องต้องกัน (ฉันทามติ) และสำนึกร่วมกันเป็นใหญ่

6) พลังนิเวศวัฒนธรรมต้องเป็น กระบวนการพัฒนาศักยภาพของคน ทั้งในด้านความรู้ ทักษะ ปฏิบัติการ การวิเคราะห์ สังเคราะห์ การสร้างองค์ความรู้ ซึ่งต้องอาศัย **การจัดกระบวนการเรียนรู้** และการสร้างเครือข่าย/เพื่อน/กลุ่ม/การหนุนเสริมจากภายนอก เป็นสิ่งที่สำคัญ รวมทั้ง **วินัยและการฝึกฝนตนเอง** ทั้งแนวคิด/ทฤษฎี การปฏิบัติการ และการเห็นผล/ประเมินผล/ทบทวน/แก้ไข (ปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ)

ซึ่งทั้ง 6 องค์ประกอบ อาจจะแยกเป็น 1. **เป้าหมาย/ศรัทธา** (ข้อ 1) 2. **หลักการ/หลักคิด** (ข้อ 3-5) และ 3. **วิธีการ/ปฏิบัติการ** (ข้อ 2 ข้อ 3 และ ข้อ 6)

สรุป

“พลังนิเวศวัฒนธรรม” เป็นการใช้ศักยภาพของฐานทรัพยากร ความเชื่อ ศรัทธา และทักษะ ปฏิบัติการในด้านต่างๆ ของผู้คนในชุมชน (ทั้งชาวบ้านและนักพัฒนา) ให้เกิดการสร้างนวัตกรรม การจัดระบบระเบียบใหม่ การคิดค้น ประยุกต์ หรือปรับใช้เอาสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่มาแก้ปัญหาของชุมชน ร่วมกัน ทั้งด้วยการแสดงให้เห็นถึง องค์ความรู้ ภูมิปัญญา คุณค่า และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งที่เป็นรูปธรรม (เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม การผลิต สุขภาพกาย) และนามธรรม (การยกระดับทางจิตวิญญาณ จิต ปัญญา หรือความดีงามภายใน)

จากบทเรียนที่ได้ในแต่ละพื้นที่ในช่วงของการทำงาน 1 ปี ซึ่งทั้งนักพัฒนา (คนทำงาน) ชาวบ้าน หรือ แม้แต่ผู้ประเมินโครงการ ที่ติดตามหนุนเสริม ก็เรียนรู้ไปพร้อมๆ กัน และก็ได้เห็นพลังที่พยายามทำงาน ภายใต้แนวคิด “พลังนิเวศวัฒนธรรม” ที่ยังไม่ชัดเจน ยังไม่ใช่สูตรสำเร็จ และอาจจะไม่มีแบบฉบับเฉพาะ แต่ก็เห็นถึงพลัง และศักยภาพ ที่สามารถหาได้ มีได้ เกิดขึ้นได้จริง และเห็นผลได้จริง แม้แนวคิดนี้จะไม่ได้โดดเด่นด้วยตัวเองออกจากแนวคิดอื่น ไม่ได้แยกขาดจากการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง แต่ก็สามารถเป็นแนวคิดหลักในการทำงานกับชุมชนท้องถิ่นได้อย่างดีที่สุด เพราะจริงๆ แล้ว แนวคิดนี้เป็นการมุ่งไปที่การสร้างหรือเปลี่ยนแปลง คนทำงาน ให้กลับมาทบทวนตนเอง กลับมาสู่วิถีชีวิต ครอบครอง วิถีของความเป็นชุมชนท้องถิ่น และกลับมาสู่การทำงานเชิงลึก (ลึกทั้งในเชิงข้อมูลและความลึกซึ้งในการเข้าถึงแก่นของวัฒนธรรมชุมชน) ซึ่งนักพัฒนารุ่นใหม่ๆ ขาดสาระในประเด็นเหล่านี้ไปมาก และเมื่อคนทำงานเข้าถึงแก่นแท้ของการพัฒนาด้วยศักยภาพของวัฒนธรรมชุมชน ก็จะสามารถฝ่าฟันอุปสรรค และฝึกฝนตัวเอง นำพาชุมชนไปสู่จุดหมายปลายทางของความฝันหรือสังคมอุดมคติที่ต้องการจะเห็น นั่นคือการสร้าง “สังคมที่เป็นธรรม และยั่งยืน” อันเป็นอุดมการณ์ในการทำงานโดยอาศัยองค์ประกอบ 6 อย่าง ดังที่กล่าวไว้แล้ว คือ **การสร้างสังคมที่เป็นธรรมในระดับชุมชนท้องถิ่น การสร้าง ความมั่นคงของชีวิต การสร้าง ความสมดุลและยั่งยืนของระบบนิเวศ สิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพ การค้นหาพลัง วัฒนธรรมชุมชน** ในการขับเคลื่อน รวมถึง **การพัฒนาประชาธิปไตยระดับฐานราก และ กระบวนการพัฒนาศักยภาพของคน**

ทั้งนี้ การที่จะสร้างสังคมเช่นนี้ได้ ต้องมีฐานการจัดการที่เชื่อมโยงถึงกัน ซึ่งนักพัฒนาและชุมชนต้องมองเห็นร่วมกัน และสร้างสมดุลให้เกิดขึ้นอยู่ 3 เรื่อง คือ **ฐานทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ฐานวัฒนธรรมท้องถิ่น และ ฐานเศรษฐกิจชุมชน** เพราะทั้ง 3 ฐานนี้ มีความหมายต่อกระบวนการขับเคลื่อนชุมชนไปพร้อมๆ กัน หากขาดซึ่งสิ่งหนึ่งสิ่งใด หรือมีสิ่งใดมากเกินไปจนเกินพอดีก็จะทำให้ชุมชนนั้นขาดสมดุล และล่มสลายได้

เรื่องทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เป็นฐานสำคัญ เพราะเป็นเรื่อง **สาธารณะ** เป็นประเด็นสาธารณะ เป็นพื้นที่สาธารณะ หรือเป็นเรื่องการจัดการร่วมกัน การใช้ประโยชน์ร่วมกัน และเป็นเครือข่ายเชื่อมร้อยกับชุมชนอื่นๆ เช่น คนที่ใช้น้ำ ใช้ลำห้วยเดียวกัน ใช้ป่าร่วมกัน ฯลฯ อันนี้เป็นเรื่องใหญ่ที่จะต้องมองเห็นก่อน และให้ความสำคัญเป็นเบื้องต้น ส่วนเรื่องที่ 2 คือ เรื่องฐานวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นเรื่องของ **ชุมชน** วัฒนธรรมชุมชนเป็นสิ่งที่คนได้คิดค้น สังคม วิถีวัฒนธรรม จินมาถึงลูกหลาน คนรุ่นแล้วรุ่นเล่า ซึ่งย่อมสร้างความเป็นสังคมขึ้นมาจากสิ่งนี้ ทั้งในเชิงวิถีการผลิต แบบแผน ประเพณี ฮีต คอง ภูมิปัญญาต่างๆ สามารถอธิบายและเชื่อมโยงกับเรื่องสิ่งแวดล้อม และศรัทธา ความเชื่อได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล (ในส่วนนี้รวมการเมืองอยู่ด้วย แต่ไม่ใช่ประชาธิปไตยเชิงปริมาณ) ส่วนประเด็นที่ 3 คือ ฐานเศรษฐกิจชุมชน ทั้งที่เป็นตัวเงิน และไม่เป็นตัวเงิน เป็นเรื่องการผลิต การบริโภค การแลกเปลี่ยน การพึ่งตนเอง ทั้งหลายเหล่านี้สร้างความมั่นคงในระดับ **ครอบครัว** ก่อนเป็นสำคัญ เมื่อทั้ง 3 ฐานมารวมกัน ก็จะเกิดพลังในการรองรับแรงกดดันจากภายใน และปัจจัยภายนอกได้ มีพลังมากที่จะสร้างชุมชนที่ยั่งยืน

ข้อเสนอแนะ:

- 1) ต่อกระบวนการพัฒนาพลังนิเวศวัฒนธรรม
 - ต้องมีการจัดทำชุดความรู้เกี่ยวกับการแปลงแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมสู่การปฏิบัติ
 - ต้องฝึกอบรมคนทำงาน หรือมีหลักสูตรการอบรมนักพัฒนารุ่นใหม่ ภายใต้นโยบายและกระบวนการทำงานพลังนิเวศวัฒนธรรม
 - ต้องจัดให้มีกระบวนการแลกเปลี่ยน ข้อมูล ความรู้ ประสบการณ์ จากการทำงานด้านนิเวศวัฒนธรรมอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง
 - ต้องยกระดับและขยายผลสู่การนำไปใช้ในภูมินิเวศ หรือชุมชนที่แตกต่างหลากหลาย รวมทั้งชุมชนเมือง
 - ต้องยกระดับทางวิชาการไปสู่การเรียนการสอนในระดับอุดมศึกษา
- 2) ต่อกลไกการหนุนเสริมคนทำงาน
 - กลุ่มคนทำงานต้องมุ่งเน้นการสร้างวินัย และฝึกฝนตนเอง
 - ทีมติดตามต้องทำงานหนุนเสริมคนทำงานระดับพื้นที่มากขึ้น
 - ต้องสร้างความมั่นคงให้กับคนทำงาน (พึ่งตนเอง พึ่งกันเอง) โดยต้องดำเนินการใน 6 เรื่องที่สำคัญๆ ได้แก่ 1. การสร้างระบบสวัสดิการร่วมกัน 2. การสร้างระบบการศึกษาทางเลือก 3. การสร้างฐานการผลิต (อาหาร พลังงาน) 4. การสร้างพื้นที่ฐานทรัพยากรร่วม (ป่า ที่ดิน น้ำ แหล่งผลิต แหล่งเรียนรู้ ศูนย์ฝึกอบรม และระบบการเข้าถึงแหล่งทรัพยากร) 5. การสร้างธุรกิจทางเลือกร่วมกัน 6. การหนุนเสริมจากช่องทางอื่นๆ(เศรษฐกิจของคู่ครอง/ครอบครัว การทำโครงการพัฒนา การทำงานข้อมูล การวิจัย การบริการสังคม) เมื่อมีฐานที่มั่นคงเช่นนี้ นักพัฒนาย่อมมีกำลังใจที่จะทุ่มเท และมีพลังในการทำงานมากขึ้น

ทุนทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ : วิถีชุมชนในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าและการจัดการพื้นที่ของรัฐ¹

Cultural Capital for Forest Resource Management : The Local livelihoods in land use of Community forest in protected areas by state property.

ภัทราภรณ์ ศาคา² Phatcharaporn Sakham

เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ³ Yaowalak Apichatvullop

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาเพื่อวิเคราะห์องค์ประกอบของทุนทางวัฒนธรรมในบริบทของชุมชนชายแดนไทย-ลาว และเพื่อวิเคราะห์กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมไปเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนจากการศึกษาพบว่า ชุมชนป่าสะแกในอดีตชุมชนอยู่ท่ามกลางทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์มีการพึ่งพิงและใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อการดำรงชีวิตอย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง ปัจจุบันชุมชนประสบกับปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทั้งจากการใช้ประโยชน์และการขยายพื้นที่จำนวนมหาศาลเพื่อรองรับการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวโดยเฉพาะยางพาราและข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital) กลายเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยแบ่งทุนทางวัฒนธรรมที่มาจากวัฒนธรรม 2 ประเภท ได้แก่ 1) วัฒนธรรมภายในชุมชนคือ ความเชื่อเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” โดยการปฏิบัติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน ปางดงหรือพื้นที่ป่าวัฒนธรรม และภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ 2) วัฒนธรรมภายนอกชุมชนคือ ระบบความสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคม สิ่งเหล่านี้ได้ถูกนำมาปรับใช้และการสร้างคุณค่าใหม่กลายเป็นทุนทางวัฒนธรรมเพื่อเสริมสร้างพลังและอำนาจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน ขณะเดียวกันทุนทางวัฒนธรรมเหล่านี้ผ่านกระบวนการแปลงทุนเพื่อเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ผ่านองค์ประกอบด้านการจัดป่าชุมชนที่สำคัญ 4 ส่วน ได้แก่ การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าระเบียบกฎเกณฑ์ องค์การประชาชนและการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก สามารถนำมาใช้เป็นรากฐานหรือกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ผ่านรูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบดั้งเดิมบนพื้นฐานวัฒนธรรมพื้นถิ่นและการจัดการแบบพัฒนาหรือสมัยใหม่ควบคู่กัน เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ได้อย่างยั่งยืนโดยชุมชน

คำสำคัญ : ทุนทางวัฒนธรรม/ การจัดการทรัพยากรป่าไม้

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง ทุนทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้: กรณีศึกษาชุมชนป่าสะแก ตำบลลือปุม อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากศูนย์วิจัยพลักษณ์สังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยขอนแก่น และบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น

² นักศึกษาระดับปริญญาโท สาขาสังคมวิทยาการพัฒนาศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

³ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ABSTRACT

This article aims to study for analyze the cultural capital components in the contexts of Thai-Laos bordering community and to analyze the process to transform these cultural capitals to be mechanisms in community-based forest management. The study found that Pa Sakae Community was surrounded by rich natural resources and good environment in the past and utilized forest resources for their main livelihoods. As a result in currently, environment and natural resources were highly degraded due to over harvesting and forest encroachment to turn vast amount of land into mono-cropping especially Para rubber and maize. Therefore, the cultural capitals have become an important tool in this community-based forest management process, these cultural capitals derived from two types of cultures 1) the internal cultures such as the believes of ancestors' spirit which practiced through rituals called '*leang ban*', '*pa dong hor*' or sacred forest, as well as other wisdoms or knowledge, and 2) cultures that adopted from outside such as the relationship systems and social networks which have been adjusted and reproduced the values to become cultural capitals to strengthen and empower community-based forest management. Consequently these cultural capitals have been transformed towards four components of community-based forest management including forest utilizations, rules and regulations, community organizations and external supports. The community at Pa Sakae has developed their own cultural mechanisms that can be used as the tools in community-based forest management through traditional forest management system which included local traditional cultures along with the recent developed management systems for more effective and efficiency in community-based sustainable forest management.

Keywords : Cultural Capital / Forest Resource Management

บทนำ (Introduction)

จากแนวทางการพัฒนาความเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจ ก่อให้เกิดสภาวะการแข่งขันเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ของมนุษย์ในสังคมมากยิ่งขึ้น ตลอดจนทั้งเชิงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ขณะเดียวกันรัฐได้ผูกขาดอำนาจการจัดการและเอื้อผลประโยชน์ให้กับกลุ่มทุนเพื่อการใช้ประโยชน์โดยเฉพาะ **ทรัพยากรป่าไม้** (Forest Resource) จากการที่รัฐได้เปิดสัมปทานป่าไม้ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติทั่วประเทศ ตั้งแต่ปีพ.ศ.2516 ส่งผลทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างต่อเนื่อง มาตรการต่อมาเพื่อการฟื้นฟูมีการกำหนดนโยบายและแนวทางขยายพื้นที่ป่าถาวรหรือป่าอนุรักษ์ประเภทต่างๆ ก่อให้เกิดสถานการณ์ความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชนระดับต่างๆ มากยิ่งขึ้น(นิธิ เอียวศรีวงศ์,2550) เนื่องจากการจัดการทรัพยากรไม่คำนึงถึงความแตกต่างสภาพด้านภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน เกิดการลิดรอนภูมิปัญญาท้องถิ่น ส่งผลทำให้แนวทางการจัดการดังกล่าวไม่สามารถแก้ไขปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่าได้ แต่กลับเป็นสาเหตุที่นำไปสู่การสร้างสถานการณ์ความขัดแย้งทางสังคมมากยิ่งขึ้น

“ทุนทางวัฒนธรรม” ถูกนำมาใช้ในกระแสการพัฒนาภายใต้บริบทสังคมไทยท่ามกลางวิกฤตการณ์ทางด้านเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะหลังปี พ.ศ.2540 (อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2544) เพื่อเสริมสร้างศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของชุมชน และทุนทางวัฒนธรรมดังกล่าวได้ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ด้วยเช่นกัน มีงานศึกษาที่นำเสนอข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ชัดเจนและมี

ประสิทธิภาพในการจัดการทรัพยากรป่าระดับชุมชน คือ แนวทางการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในรูปแบบของ “ป่าชุมชน” (กฤษฎา บุญชัย, 2547) ชุมชนป่าสะแกตำบลลิปุม อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เป็นอีกชุมชนหนึ่งที่มีการจัดการป่าชุมชนโดยอาศัยวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นรากฐานเพื่อให้เกิดการรวมตัวกันของสมาชิกในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ในลักษณะของการผสมผสานรูปแบบการจัดการที่หลากหลายสอดคล้องกับความต้องการของชุมชน แม้ว่าชุมชนจะมีพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ท่ามกลางการจัดการพื้นที่ป่าของรัฐหรือเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ(เขตพื้นที่เสื่อมโทรมโซน E) ที่เปิดโอกาสให้เอกชนเข้ามาจัดการเพื่อการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าอนุรักษ์ของชุมชนก็ตาม ดังนั้นงานศึกษาจึงมุ่งศึกษาถึงองค์ประกอบทุนทางวัฒนธรรมและกระบวนการแปลงทุนไปเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนผ่านกระบวนการหรือพิธีกรรมหรือการคัดสรรมาเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่นเพื่อปรับใช้และการสร้างคุณค่าใหม่เป็นกลไกในการทรัพยากรป่าไม้ ตลอดจนทั้งเพื่อเป็นข้อเสนอแนะกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องที่เข้ามาส่งเสริมและให้โอกาสชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ทั้งในระดับพื้นที่และระดับนโยบายต่อไป

บริบทและพลวัตการจัดการทรัพยากรป่าไม้

เนื่องด้วยลักษณะทางนิเวศวิทยาและความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ป่าอีสานตอนบนมีลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นภูเขาสลับซับซ้อนและพื้นที่ป่าดิบชื้นผสมป่าเบญจพรรณ ทำให้พื้นที่ป่ายังคงมีความอุดมสมบูรณ์และหลากหลายทางชีวภาพป่า ชุมชนป่าสะแกที่ตั้งของชุมชนส่วนใหญ่อยู่ในเขตพื้นที่รอยต่อระหว่างป่าสงวนแห่งชาติจังหวัดเพชรบูรณ์และจังหวัดพิษณุโลก (เขตพื้นที่ป่าโซน E คือเขตพื้นที่ที่ให้มีการใช้ประโยชน์ในป่าไม้และที่ดิน) รวมจำนวนเนื้อที่ประมาณ 9,520 ไร่ (แหล่งที่มา: http://www.dnp.go.th/mfcd11/pasa_phb.php) ดังนั้นชุมชนจึงอยู่ท่ามกลางความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติมาตั้งแต่อดีตและมีการใช้ประโยชน์มาอย่างต่อเนื่อง พื้นที่ป่าส่วนใหญ่เป็นป่าไม้เบญจพรรณ ได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ไม้ประดู่ ไม้เคียน ไม้ยาง ไม้มะค่า ไม้ชิงชัน และไม้ตะแบก ปัจจุบันชุมชนมีการจัดการป่าในรูปแบบป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์จำนวนทั้งสิ้น 3 แปลง รวมเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ 8,500 ไร่ มีทั้งรูปแบบการจัดการป่าชุมชนแบบดั้งเดิมและแบบพัฒนาหรือป่าสมัยใหม่ที่ชุมชนจัดการเองลำพังและจัดการร่วมกันระหว่างหมู่บ้าน เพื่อให้เกิดรูปธรรมที่ชัดเจนตามลักษณะการใช้ประโยชน์และการดูแลรักษา ขณะเดียวกันท่ามกลางวิกฤติการณ์ด้านสิ่งแวดล้อมทำให้ชุมชนตระหนักถึงความต้องการขยายพื้นที่ป่าเพื่อการอนุรักษ์เพิ่มเติม เนื่องจากปัจจุบันพื้นที่ลดน้อยลงอย่างรวดเร็วและเหลือพื้นที่ป่าชุมชนห้วยภูผาที่ผืนป่าแปลงสุดท้ายที่ค่อนข้างมีอุดมสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามการจัดการป่าชุมชนของหมู่บ้านป่าสะแกแบ่งออกได้เป็น 2 รูปแบบ ได้แก่ **หนึ่ง**) **ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม** เป็นป่าสำหรับประกอบพิธีกรรมตามประเพณี หวงห้ามเขตอภัยทาน การอนุรักษ์เป็นแหล่งน้ำซับ และปัจจุบันชุมชนมีข้อตกลงร่วมกันเพื่อยึดเหนี่ยวการใช้ประโยชน์คือเพื่อการพักผ่อนและที่สำคัญเพื่อเป็นแหล่งอาหารและเพื่อการใช้สอยเท่าที่จำเป็น **สอง**) **ป่าชุมชนแบบพัฒนาหรือป่าสมัยใหม่** เป็นป่าที่ได้รับการส่งเสริมให้มีการสร้างป่าขึ้นเพื่อเป็นแหล่งทรัพยากรที่พึ่งพิงได้ เนื่องจากขาดแคลนป่าหรือพื้นที่ป่าเดิมเสื่อมโทรมอย่างไรก็ตามชุมชนมีความพยายามในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ให้เป็นรูปธรรมที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้นอย่างต่อเนื่อง

วิวัฒนาการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน

หมู่บ้านป่าสะแกมีรูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ทั้งลักษณะการจัดการป่าชุมชนแบบดั้งเดิมและป่าชุมชนแบบพัฒนาควบคู่กัน โดยแบ่งวิวัฒนาการด้านการจัดการทรัพยากรป่าไม้ออกเป็น 3 ระยะ ได้ดังนี้

ระยะที่ 1 การจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบดั้งเดิม เป็นจุดเริ่มต้นของการจัดการทรัพยากรป่าไม้เกิดขึ้นมาพร้อมกับภารกิจก่อตั้งของชุมชนเมื่อปีพ.ศ. 2471 ชุมชนจะมีการจัดสรรหรือแบ่งเขตพื้นที่ป่าส่วนหนึ่งเพื่อการอนุรักษ์หรือสงวนไว้เป็นพื้นที่ป่าทางความเชื่อที่เรียกว่า “ป่าดงห่อ” หรือ “ป่าทางวัฒนธรรม” หรือป่าศาลเจ้า ไว้สำหรับเป็นที่ตั้งของห่อปู่ตาหรือศาลเจ้าเพื่อเป็นที่สถิตของวิญญาณบรรพบุรุษและมีการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้านเพื่อเป็นการบูชาดวงวิญญาณบรรพบุรุษเหล่านั้นประจำปี เนื่องจากมีความเชื่อว่าจะทำให้สมาชิกในชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสงบร่มเย็นจะหวงห้ามไม่ให้มีการเข้าไปใช้ประโยชน์แต่อย่างใด ปัจจุบันเหลือพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 300 ไร่ มีการแบ่งโซนพื้นที่ตามวัตถุประสงค์และการใช้ประโยชน์จากชุมชน ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

ระยะที่ 2 จุดวิกฤติและความรุนแรงของสถานการณ์ทางด้านสิ่งแวดล้อม จากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเริ่มปรากฏตัวอย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2505 สาเหตุจากการขยายที่ดินทำกินของแต่ละครัวเรือน ส่งผลทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะช่วงประมาณปีพ.ศ. 2517-2524 ขณะเดียวกันนโยบายรัฐเพื่อส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวที่สำคัญ ได้แก่ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ตามแนวทางการปฏิวัติเขียวที่มีผลทำให้มีการใช้ประโยชน์ในที่ดินอย่างเข้มข้น ส่งผลทำให้ดินเสื่อมคุณภาพและการกัดเซาะหน้าดินอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากพื้นที่การเกษตรอยู่บนพื้นที่ลาดชันตามแนวภูเขาสูง สลับซับซ้อนกับเขตพื้นที่ป่าไม้และมีการรुकล้ำเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ดั้งเดิมของชุมชนอย่างกว้างขวาง ที่สำคัญบริเวณที่ตั้งของชุมชนป่าสะแกอยู่ในเขตพื้นที่ที่รัฐเปิดให้มีการสัมปทานป่าไม้เมื่อปีพ.ศ. 2536 ส่งผลทำให้พื้นที่ป่าเสื่อมโทรมหนักและรุนแรงมากยิ่งขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2539 เกิดความพยายามที่จะรวมตัวขององค์กรชุมชนอย่างหลวมๆ เพื่อปรึกษาหารือร่วมกันหามาตรการในการแก้ไขปัญหาและการขยายพื้นที่ป่าเพิ่มมากขึ้น ส่งผลทำให้มีการประสานความร่วมมือระหว่างชุมชนใกล้เคียงในการทำกิจกรรมปลูกป่าร่วมกัน วิกฤติการณ์ทางด้านสิ่งแวดล้อมของชุมชนป่าสะแกรุนแรงมากยิ่งขึ้นในปีพ.ศ. 2544 จากอุทกภัยน้ำป่าไหลหลากโคลนถล่มและน้ำป่าไหลหลากที่บ้านน้ำก้อ จังหวัดเพชรบูรณ์ ถือเป็นวิกฤติด้านสิ่งแวดล้อมครั้งยิ่งใหญ่ในเขตลุ่มน้ำป่าสัก หมู่บ้านป่าสะแกเป็นอีกหมู่บ้านหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัตินี้ดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านตระหนักและตื่นตัวเพื่อหาแนวทางในการป้องกันและแก้ไขปัญหามากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันได้มีการออกกฎกติกา และการตั้งคณะกรรมการป่าเพื่อสร้างรูปธรรมในการจัดการป่าให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ซึ่งนับได้ว่าเป็นยุคแรกของชุมชนที่ริเริ่มมีการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชน แต่ยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาการบุกรุก และลักลอบตัดไม้ทำลายป่าจากบุคคลข้างนอกชุมชนได้เท่าที่ควร

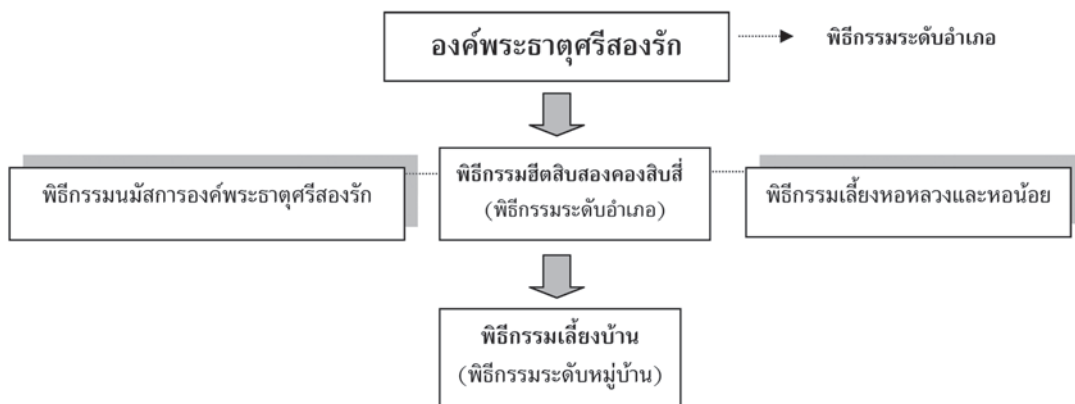
ระยะที่ 3 การประยุกต์ใช้ทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการจัดการทรัพยากรป่าไม้ เมื่อปีพ.ศ. 2547 เกิดกระแสการตื่นตัวของผู้นำชุมชนเพื่อเข้าร่วมศึกษาดูงานด้านการจัดการป่าชุมชนจากการสนับสนุนของหน่วยงานองค์กรพัฒนาเอกชนภายใต้โครงการสร้างเสริมศักยภาพองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และนิเวศต้นน้ำป่าสัก ที่เข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนชุมชนเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ด้านการจัดการ

ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกับชุมชน จึงนำประสบการณ์จากการที่ได้ไปศึกษาดูงานมาถ่ายทอดให้กับสมาชิกภายในชุมชนเพื่อหาแนวทางในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีของชุมชนที่ได้มีการพัฒนารูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่หลากหลาย หรือมีการผสมผสานรูปแบบในพื้นที่แต่ละแปลงมากยิ่งขึ้น ตลอดทั้งการกำหนดแนวขอบเขตที่ชัดเจนระหว่างที่ตั้งชุมชน พื้นที่ทำกินและพื้นที่เพื่อการเกษตร แนวทางที่สำคัญแบ่งออกได้ 2 ลักษณะคือ **หนึ่ง** คือเพิ่มการให้คุณค่าทางความเชื่อเกี่ยวกับพื้นที่ป่าทางวัฒนธรรมหรือป่าดงหอนมากยิ่งขึ้น โดยการให้ความสำคัญสำหรับการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้านมากยิ่งขึ้น และเมื่อสถานการณ์เปลี่ยนแปลงจึงวางกลยุทธ์ในการรักษาพื้นที่ป่าร่วมกันโดยการสร้างแรงจูงใจในการยึดหยุ่นให้มีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าได้ ดังนั้นจึงมีการแบ่งพื้นที่ป่าออกเป็น 3 โซน ได้แก่ 1) เขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์หรือป่าหวงห้ามที่เรียกว่า“ป่าดงหอน” 2) เขตพื้นที่ป่าช้า และ 3) เขตพื้นที่สำหรับการใช้ประโยชน์ของชุมชนที่มีลักษณะเป็นป่าเบญจพรรณ แต่ให้มีลักษณะการใช้ประโยชน์ที่เกิดขึ้นอย่างพอเพียงและมีการเก็บหาของป่าเฉพาะสมาชิกในชุมชนเท่านั้น ตลอดทั้งการใช้กลไกของคณะกรรมการป่าชุมชนเข้ามาช่วยดูแลรักษาป่า **สอง** คือ การขยายพื้นที่ป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์เพิ่มเติม เนื่องจากกลไกรูปแบบในการจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร จึงได้มีการกำหนดขอบเขตเพื่อตั้งศาลเจ้าหรือหอนปู่ตาในพื้นที่ป่าชุมชนที่ชาวบ้านเรียกว่า “ป่าห้วยภูผา” ซึ่งอยู่ห่างไกลชุมชนออกไปทางด้านทิศใต้ของหมู่บ้านครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด ได้แก่ เลย เพชรบูรณ์ และพิษณุโลก เป็นผืนป่าต้นน้ำที่สำคัญของ “ลุ่มน้ำป่าสัก” โดยใช้แนวคิดที่ว่า “คนดูแลผี คนใช้ผิดดูแลป่า” การจัดการป่าครั้งนั้นนับเป็นครั้งที่สองหรือยุคปฏิวัติด้านการจัดการทรัพยากรทรัพยากรป่าไม้ระดับชุมชน ส่งผลทำให้ชุมชนมีเนื้อที่ในการจัดการทั้งสิ้นจำนวน 3 แปลงมีการผสมผสานแนวคิดด้านการจัดการป่าทั้งแบบดั้งเดิมและการจัดการป่าสมัยใหม่รวมระยะเวลากว่า 4 ปีมาแล้ว

วัฒนธรรมและระบบความเชื่อ สู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้

ด้านวัฒนธรรมชุมชนของหมู่บ้านป่าสะแกเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมระดับอำเภอด่านซ้าย ผ่านประเพณีพิธีกรรมโดยการให้ความสำคัญตามลำดับก่อนและหลัง เป็นลักษณะเครือข่ายทางความเชื่อสู่ชุมชนโดยเฉพาะพิธีกรรมเลี้ยงบ้านซึ่งเป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้นับว่าตามแผนภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ 1 แสดงลำดับขั้นตอนของการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน

วัฒนธรรมทางความเชื่อที่เชื่อมโยงสู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยมีจุดเริ่มต้นจากความเชื่อเรื่อง ป่าดงห่อ ซึ่งเปรียบเสมือนบ้านของผีปู่ตาหรือเจ้าบ้าน **หอ หรือ ศาลเจ้า** หมายถึง ที่สิงสถิตของวิญญาณ บรรพบุรุษหรือผีปู่ตาที่ชาวบ้านให้ความหมายเป็นผีบรรพบุรุษของ **“พระเสื้อเมือง” และ “พระทรงเมือง”** ซึ่งเป็น วิญญาณผีบรรพบุรุษสิงสถิตที่หอหลวงและหอน้อยตั้งอยู่ในเขตอำเภอด่านซ้าย แต่แต่ละปีจะมีการประกอบ พิธีกรรมที่บริเวณพื้นที่ป่าดงห่อของชุมชนหลังจากที่มีการประกอบพิธีกรรมนมัสการองค์พระธาตุศรีสองรัก ที่เรียกว่า “พิธีกรรมเลี้ยงบ้าน” หรือ “พิธีกรรมเลี้ยงหอ” ดังนั้นป่าดงห่อจึงกลายเป็นป่าทางวัฒนธรรมสำหรับ ชาวบ้านป่าสะแก ชาวบ้านจะต้องไม่กระทำการใดเพื่อเป็นการลบหลู่และต้องไม่ตัดไม้ทำลายป่าบริเวณพื้นที่ ป่าดงห่อ เพราะเป็นสมบัติของผีปู่ตาที่คอยปกป้องรักษาคนในชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ดังนั้นทุกปี ชาวบ้านจะจัดให้มีพิธีกรรมเลี้ยงบ้านตามหมู่บ้านต่างๆ ในเขตอำเภอด่านซ้าย หมู่บ้านป่าสะแกตั้งแต่ปีพ.ศ. 2547 ชุมชนได้นำประเพณีและความเชื่อนี้มาประยุกต์ใช้ในการจัดการป่ากับป่าแปลงใหม่เพื่อป้องกันการบุกรุก กระบวนการเหล่านี้ถูกหยิบยก รื้อฟื้นและส่งเสริมหรือพัฒนามาอย่างต่อเนื่องหรือการจัดการผสมผสานระหว่าง การจัดการแบบดั้งเดิมบนพื้นฐานทางความเชื่อ ผ่านการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมหรือการลองผิดลองถูกด้วยวิธี การหลากหลายกลายเป็นทุนทางวัฒนธรรมเพื่อนำไปสู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยระยะแรกได้มีการไป ศึกษาดูงานด้านการจัดการป่าชุมชนแล้วนำมาพัฒนาแบบจัดการพื้นที่ของตนเองมีการสำรวจและการ กำหนดขอบเขตพื้นที่ป่าเพิ่มเติม และการแต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนแต่การจัดการดังกล่าวไม่ได้ผลเท่าที่ ควรเนื่องจาก กิจกรรมขาดความต่อเนื่อง ขาดงบประมาณในการสนับสนุน เป็นต้น ทำให้ชุมชนต้องแสวงหา เครื่องมือใหม่โดยการจัดทำเป็นแนวเขตพื้นที่ป่าดงห่อของชุมชนเพื่อนำไปสู่การจัดการป่าที่มีประสิทธิภาพ มากขึ้นควบคู่กัน สิ่งเหล่านี้เรียกว่าทุนทางวัฒนธรรมที่สามารถนำมาสร้างอำนาจและพลังของชุมชนให้มี มากยิ่งขึ้นทั้งปัจจุบันและอนาคตเพื่อให้เกิดเกิดแนวทางการจัดการที่สอดคล้องและเหมาะสมเป็นเครื่องมือหรือ กลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ลักษณะเด่นทางวัฒนธรรมที่สำคัญคือ การจัดการทรัพยากรป่าไม้บนพื้นฐาน วัฒนธรรมชุมชนจากความตระหนักรู้ในผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการใช้ประโยชน์ที่ขาดความระมัดระวังอย่าง ต่อเนื่อง

ทุนทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้

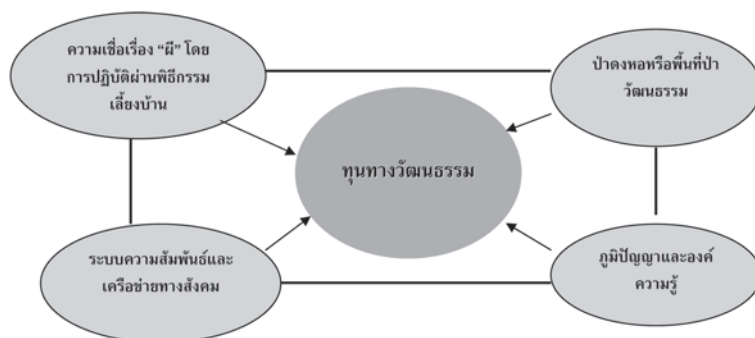
ภายใต้บริบทและพลวัตของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้ ชุมชน มีความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาและหาแนวทางการจัดการที่เหมาะสมโดยตลอดท่ามกลางกระแสการพัฒนา แบบทุนนิยมที่เข้ามาอย่างรวดเร็ว กลยุทธ์หนึ่งที่สำคัญของชุมชนคือ การแปลงวัฒนธรรมไปเป็นทุนเพื่อใช้ในการ การจัดการทรัพยากรป่าไม้ จากผลการศึกษาตามวัตถุประสงค์ตามรายละเอียดดังต่อไปนี้

1) องค์ประกอบของทุนทางวัฒนธรรมในบริบทของชุมชนชายแดนไทย-ลาว

ชุมชนตามแนวชายแดนไทย-ลาวของอำเภอด่านซ้ายมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและการผสมผสานทาง วัฒนธรรมค่อนข้างชัดเจน ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นได้สร้างบทบาททางอัตลักษณ์วัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีมาตั้งแต่ ประวัติศาสตร์โดยเฉพาะความเชื่อและความศรัทธาต่อองค์พระธาตุศรีสองรักจากการประกอบพิธีกรรมร่วมกัน อย่างต่อเนื่องกว่า 445 ปีผ่านมา(เอกสารบรรยายสรุปองค์การบริหารส่วนตำบลอุ้มเปี้ยม.2551: 7-9) สามารถที่

จะเป็นกลไกทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งที่เชื่อมร้อยชาวอำเภอด่านซ้ายและชุมชนต่างๆ ให้สามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ตลอดทั้งความเชื่อและความศรัทธาที่เกี่ยวข้องกับหิ้งหรือที่สิงสถิตของวิญญาณบรรพบุรุษควบคู่กับการนับถือพุทธศาสนาชาวอำเภอด่านซ้าย ส่งผลทำให้มีการจัดงานประเพณีที่ยิ่งใหญ่เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง อาทิเช่น งานประเพณีนมัสการองค์พระธาตุ งานพิธีกรรมเลี้ยงหอยหลวง การละเล่นผีตาโขน เป็นต้น ขณะเดียวกันสามารถที่จะสร้างจุดเด่นเรื่องธุรกิจการท่องเที่ยวระดับต่างๆ ได้ ตลอดทั้งการนำมาประยุกต์ใช้เพื่อแก้ไขปัญหาและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้ สิ่งเหล่านี้เรียกว่า “**ทุนทางวัฒนธรรม**” ที่ได้มีการปรับใช้และการให้คุณค่าวัฒนธรรมดั้งเดิม มาเพื่อนำมาพัฒนาชุมชนท่ามกลางสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างลงตัว

ระดับชุมชนกรณีศึกษาหมู่บ้านป่าสะแกได้มีการแปลงทุนทางวัฒนธรรมเพื่อเป็นกลไกสู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้ เพื่อหาแนวทางหรือกลยุทธ์ที่เหมาะสมเพื่อการจัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากที่สุด โดยแบ่งทุนทางวัฒนธรรมจากวัฒนธรรม 2 ประเภท คือ 1) **วัฒนธรรมที่อยู่ภายในชุมชน** ได้แก่ ความเชื่อเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” โดยการปฏิบัติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน ปางหอหรือพื้นที่ป่าวัฒนธรรม และภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ 2) **วัฒนธรรมที่มาจากภายนอกชุมชน** คือ ระบบความสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคม ผ่านกระบวนการเรียนรู้โดยชุมชนเองและการสนับสนุนจากภายนอกมีการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง การศึกษาดูงาน การวิเคราะห์และสรุปปัญหาของชุมชนร่วมกันสามารถนำมาปรับใช้และการสร้างคุณค่าใหม่บนพื้นฐานของความเชื่อและความศรัทธา เชื่อมร้อยความเป็นชุมชนเอาไว้ได้ เพื่อให้สอดคล้องกับการพัฒนาที่เกิดขึ้นในด้านต่างๆ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง การปกครอง ส่งผลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้นชุมชนจะมีศักยภาพกับการจัดการที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงนั้นๆ โดยเฉพาะการพึ่งพิงและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้เนื่องจากที่ตั้งของชุมชนอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติดังนั้นจึงมีความพยายามเข้ามาจัดการพื้นที่ดังกล่าวจากหน่วยงานของรัฐ อาทิเช่น การปลูกป่า การเข้ามาพิสูจน์สิทธิ์ที่ดิน การออกกรรมสิทธิ์ที่ดินให้กับกลุ่มนายทุน เป็นต้น ส่งผลทำให้พื้นที่ป่าลดน้อยลงจากการบุกรุกทั้งสมาชิกจากภายในชุมชนและนอกชุมชน แต่ไม่ได้มีการเข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนเพื่อให้เกิดการจัดการอย่างยั่งยืนเชิงอนุรักษ์ได้ โดยมีองค์ประกอบที่สำคัญทุนทางวัฒนธรรมสามารถที่จะสรุปและรายละเอียดตามแผนภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ 2 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบทุนทางวัฒนธรรม

องค์ประกอบของทุนทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ระดับชุมชนของหมู่บ้านป่าสะแกเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมของชาวอำเภอด่านซ้ายทั้งในด้านความเชื่อผ่านการปฏิบัติทางพิธีกรรม และจากกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่เกิดจากการสะสมกลายเป็นภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้พื้นถิ่น โดยมีองค์ประกอบของทุนที่สำคัญคือ **หนึ่ง)ความเชื่อเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” โดยการปฏิบัติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน** เป็นวัฒนธรรมทางความเชื่อที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับการนับถือผีหรือวิญญาณบรรพบุรุษอันเดียวกันของชาวด่านซ้ายเพื่อความเป็นสิริมงคลในการตั้งชุมชน ดังนั้นเมื่อก่อตั้งชุมชนได้ขึ้น จะต้องมีการกำหนดเขตพื้นที่สำหรับตั้งศาลเจ้าหรือศาลปู่ตาที่ค่อนข้างเจียบสงบซึ่งหมายถึงการกำหนดเขตพื้นที่ป่าดงห่อพร้อมกันและมีการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้านประจำทุกปีอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นกลยุทธ์ที่สำคัญจากแนวคิดเรื่องนี้ท่ามกลางสถานการณ์ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ ชุมชนจึงให้คุณค่าและความสำคัญในการประกอบพิธีกรรมมากยิ่งขึ้นและการขยายพื้นที่ป่าแปลงใหม่โดยการกำหนดเขตพื้นที่สำหรับตั้งศาลเจ้าหรือป่าดงห่อเพิ่มเติมตลอดทั้งการสนับสนุนให้เด็กและเยาวชนเข้ามามีส่วนร่วมในการประกอบพิธีกรรมมากยิ่งขึ้น **สอง)ป่าดงห่อหรือพื้นที่ป่าทางวัฒนธรรม** ในอดีตการก่อตั้งชุมชนเกิดขึ้นมาพร้อมกับการกำหนดขอบเขตพื้นที่ป่าสำหรับการตั้งศาลเจ้าเพื่อเป็นสิริมงคลแก่หมู่บ้านต่อมาชุมชนได้มีการขยายพื้นที่ป่าแปลงใหม่ซึ่งมีขนาดเนื้อที่ค่อนข้างกว้างขวางและเป็นเขตพื้นที่รอยต่อระหว่างจังหวัดทำให้มีข้อจำกัดในการดูแลรักษาป่าได้อย่างทั่วถึง แม้จะมีรูปแบบการจัดการแบบสมัยใหม่ที่มีคณะกรรมการ มีกฎระเบียบที่ชัดเจน แต่กลไกดังกล่าวไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ดังนั้นกลยุทธ์ที่สำคัญคือการแบ่งโซนเพื่อจัดทำเป็นป่าดงห่อไว้สำหรับการตั้งศาลเจ้าควบคู่กับพื้นที่ป่าดงห่อดั้งเดิมที่มีอยู่ให้ความหมายนัยยะของการให้ความสำคัญเชิงอนุรักษ์ตามความเชื่อดั้งเดิมและจัดทำเป็นป่าชุมชนสำหรับการใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อสร้างแรงจูงใจในการดูแลรักษาาร่วมกัน **สาม)ภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้** เกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้ด้านการจัดการป่าของชุมชน กลายเป็นองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการเก็บหาของป่าและการใช้ประโยชน์อย่างพอเพียง ได้แก่ การทำสวนปาวนเกษตรมีการนำไม้พื้นถิ่นหรือไม้ป่ามาปลูกเขตที่อยู่อาศัย การถนอมอาหารเพื่อบริโภคนอกฤดูกาล เป็นต้น **และสี่)ระบบความสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคม** เนื่องจากชุมชนไม่สามารถจัดการป่าได้โดยลำพัง และที่ตั้งและที่ทำกินของชุมชนอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ดังนั้นจะมีหน่วยงานจากกรมป่าไม้เข้าไปส่งเสริมหรือสนับสนุนให้เกิดกิจกรรมเพื่อนำไปสู่การจัดการป่า ส่วนหนึ่งชุมชนได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดังกล่าวขณะเดียวกันการเข้ามาเพื่อสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้าไปส่งเสริมด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทำให้ชุมชนเกิดมุมมองมิติทางด้านสังคมมากยิ่งขึ้น สามารถที่จะพัฒนารูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่หลากหลายทั้งการจัดการป่าแบบดั้งเดิมบนพื้นฐานทุนทางวัฒนธรรมและการจัดการป่าสมัยใหม่ที่ได้จากการไปศึกษาดูงานและมีการนำมาประยุกต์ใช้กับการจัดการพื้นที่ป่าของชุมชน เกิดประสิทธิผลการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ป่าและสร้างกระบวนการเรียนรู้ในระดับชุมชนได้มากยิ่งขึ้น

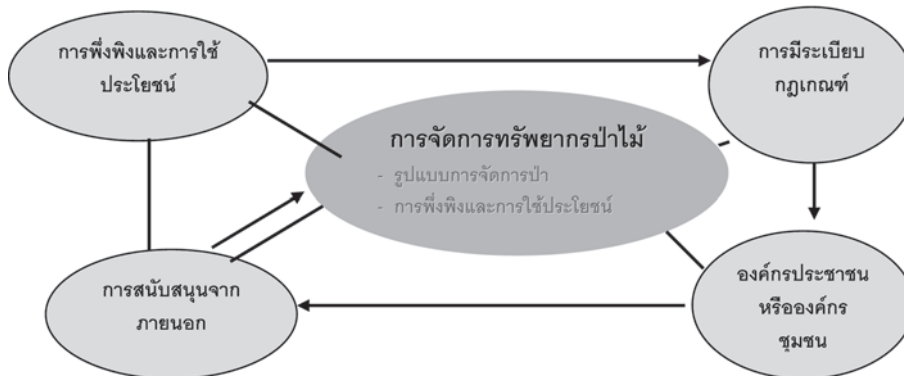
อย่างไรก็ตาม ชุมชนอาศัยวัฒนธรรมชุมชนในมิติความหมายเชิงซ้อนควบคู่กัน จากพื้นฐานระบบความเชื่อดั้งเดิมและผู้กระทำการที่มีพยายามเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยอาศัยทุนทางวัฒนธรรมเชื่อมร้อยความเป็นหนึ่งเดียวของสมาชิกในชุมชน ปัจจุบันชาวบ้านมีวิธีการตอบโต้และเกิดการเรียนรู้ด้านต่างๆ เกิดเครือข่ายเพื่อสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นใกล้เคียงเพื่อให้เกิดการจัดการทรัพยากร

ร่วมกันท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงที่ชุมชนคิดว่าสามารถที่จะสร้างผลกระทบแก่ชุมชนได้ ดังนั้นชุมชนจึงมีการหิบบกและการให้ความหมายทุนทางวัฒนธรรมเพื่อสร้างอำนาจและพลังชุมชนเป็นแนวทางเกิดความร่วมมือในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน การจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนเป็นการพัฒนา หรือความพยายามจัดการเชิงสถาบันนี้ เนื่องจากทรัพยากรเป็นของส่วนรวม ดังนั้นการจัดการหรือการใช้ประโยชน์จึงเป็นเรื่องของส่วนรวมส่งผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อม ดังนั้นความเป็นสถาบัน(Institution) ของชุมชนก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ร่วมกันได้แก่ **หนึ่ง) ลักษณะทางกายภาพและสิ่งมีชีวิต (Organization)** ได้แก่ ขอบเขตของพื้นที่ป่าและผลผลิตจากป่าที่เกิดขึ้น ตลอดจนทั้งผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหรือส่วนได้เสียจากการใช้ประโยชน์และการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ **สอง) แบบแผนพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม (Pattern of behavior)** คือ การสร้างกฎเกณฑ์เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติร่วมกัน ให้สามารถดำรงอยู่ของความเป็นชุมชนเอาไว้ได้หรือเพื่อให้ก่อให้เกิดผลประโยชน์ร่วมกัน **สาม) กิจกรรมทางสังคม (Social Activities)** หมายถึง ความร่วมมือกันในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายได้แก่ การสำรวจขอบเขตพื้นที่ป่าชุมชน การทำแนวกันไฟ เป็นต้น ทุนทางวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้านป่าสะแกมีอยู่ 3 ระดับคือ **ระดับที่หนึ่ง** ทุนทางวัฒนธรรมที่อยู่ในอุปนิสัยหรือระดับปัจเจก ผู้กระทำการที่ตระหนักและรู้คุณค่าของทรัพยากรป่าไม้เพื่อให้ชุมชนเกิดความรู้สึกในการจัดการทรัพยากรร่วมกัน มีการจัดการทรัพยากรบนพื้นฐานภูมิปัญญาและจัดการองค์ความรู้ท้องถิ่นเพื่อให้เกิดการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน **ระดับที่สอง** ทุนทางวัฒนธรรมที่ผูกติดอยู่กับวัตถุ (Cultural Products) **ระดับที่สาม** ทุนทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ในสถาบันดังจะเห็นได้จากการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม จากการขยายพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้นมีทั้งการจัดการแบบสมัยใหม่โดยมีการจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชน การออกกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าร่วมกัน และการจัดการทรัพยากรป่าไม้บนพื้นฐานความเชื่อเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” ผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้านในการสร้างพื้นที่ป่าทางวัฒนธรรมของชุมชนเพิ่มมากขึ้น

2) กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมไปเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชน

ท่ามกลางสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วชุมชนมีการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ มีปัจจัยภายในและภายนอกเข้ามาหนุนเสริมสะท้อนให้เห็นกระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่มีลักษณะพลวัตและปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ผ่านองค์ประกอบด้านการจัดการป่า ได้แก่ การพึ่งพิงและการใช้ประโยชน์ ระเบียบกฎเกณฑ์ องค์ประกอบประชาชนหรือองค์กรชุมชน การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก โดยการปรับเปลี่ยนและการเพิ่มคุณค่าเพื่อหนุนเสริมสู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนสามารถที่จะสรุปและรายละเอียดดังแผนภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ 3 ความสัมพันธ์ของกระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรม

กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมที่นำไปสู่การจัดการป่าไม้ ผ่านองค์ประกอบด้านการจัดการป่าชุมชนคือ **หนึ่ง) การพึ่งพิงและการใช้ประโยชน์** จากคุณประโยชน์ที่ต้องการจากพื้นที่ป่าเป็นตัวกำหนดวัตถุประสงค์ในการอนุรักษ์ป่าผ่านการนิยามความหมายและคุณค่าทรัพยากรป่าไม้ ทั้งเป็นแหล่งกำเนิดอาหารที่สำคัญของชุมชน วัฒนธรรมทางความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับป่าดงหอยโดยการปฏิบัติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้านอย่างต่อเนื่อง เพิ่มความหลากหลายทางด้านชีวภาพ แหล่งกำเนิดต้นน้ำที่สำคัญส่งผลทำชุมชนเกิดการจัดการป่าร่วมกันจำนวนทั้งสิ้น 3 แปลง ได้แก่ ป่าดงหอยหรือวัฒนธรรม ป่าโคกหนองกวาง และป่าห้วยภูผา ทั้งเป็นการจัดการป่าแบบดั้งเดิมและการจัดการป่าสมัยใหม่บนพื้นฐานปัจจัยเงื่อนไขต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกที่เข้ามาสนับสนุนและสร้างแรงจูงใจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ อาทิเช่น การศึกษาดูงาน การประสานความร่วมมือระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องที่สะท้อนให้เห็นถึงความร่วมมือซึ่งกันและกัน เกิดการระดมสติปัญญาที่จะทำให้เกิดพลังของชุมชนในการสร้างเครื่องมือเพื่อนำมาใช้ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ **สอง) การมีระเบียบกฎเกณฑ์** จากกระบวนการเรียนรู้และความรู้สึกร่วม เพื่อเป็นระเบียบข้อบังคับทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนที่มีการจัดการผืนป่าแปลงเดียวกัน อันเป็นที่ยอมรับร่วมกันเมื่อมีการละเมิดจะต้องลงโทษกตีกาที่ได้ตกลงร่วมกันไว้ ผ่านกระบวนการเรียนรู้และการจัดองค์ความรู้ของชุมชนกลายเป็นภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ท้องถิ่นเพื่อพัฒนารูปแบบการจัดการที่เหมาะสม สิ่งเหล่านี้ชุมชนได้มีเรียนรู้อย่างต่อเนื่องจากการใช้ประโยชน์ในอดีตถึงปัจจุบัน ขณะเดียวกันชุมชนได้พยายามสร้าง **สาม) องค์การประชาชนหรือองค์กรชุมชน** จากการสร้างปฏิสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคม ผ่านความรู้สึกหรือความศรัทธาร่วมเพื่อสร้างองค์กรชุมชนที่เข้มแข็งเพื่อรองรับการจัดการป่าให้เกิดประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ทั้งลักษณะขององค์กรที่มีอยู่เดิมที่ไม่เป็นทางการ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน และรูปแบบองค์กรสมัยใหม่ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ โดยการสร้างปฏิสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคมตำบลเดียวกันและเครือข่ายต่างจังหวัด ตลอดจนศักยภาพที่จะได้รับจาก **สี่) การสนับสนุนจากภายนอก** อาทิเช่น หน่วยงานองค์กรพัฒนาเอกชนภายใต้โครงการสร้างเสริมศักยภาพองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และนิเวศต้นน้ำป่าสัก ที่เข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนชุมชนเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมกับชุมชนให้เกิดประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นทั้งด้านวิชาการ และ

งบประมาณเพื่อสนับสนุนงานด้านการจัดการป่าชุมชนในระดับชุมชนได้มากยิ่งขึ้น

กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมไปเป็นกลไกการจัดการทรัพยากรป่าไม้สอดคล้องกับแนวคิดของ Pierre Bourdieu (1977) ที่วิเคราะห์ทุนทางวัฒนธรรมประกอบด้วย **อาณาบริเวณหรือปริณทล (Field)** ที่เป็นการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมหรือพื้นที่ป่าชุมชนเพิ่มเติม ส่งผลทำให้ชุมชนมีจำนวนพื้นที่ป่ามากยิ่งขึ้น ทั้งพื้นที่ป่าวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมและพื้นที่ป่าแปลงใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชนทั้งในแง่ของการเก็บหาของป่าเพื่อการดำรงชีวิตและการประกอบพิธีกรรม สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นมาได้เนื่องจากชุมชนมี **ทุน (Capital)** ที่สำคัญก็คือ วัฒนธรรมที่ถูกนำมาแปลงกลายเป็นทุนทางวัฒนธรรมทั้งจากภายในและภายนอกชุมชน ได้แก่ ความเชื่อเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” โดยการปฏิบัติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้านที่ได้มีการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมเพื่อให้การนำวัฒนธรรมเรื่องป่าดงห่อเข้าไปใช้ในพื้นที่ป่าแปลงใหม่โดยการตั้งศาลเจ้าหมายถึง การให้สัตยาบันเกี่ยวกับระบบความเชื่อของชุมชนเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการเข้าไปบุกรุกพื้นที่ป่าบริเวณนั้นๆ และการใช้ภูมิปัญญาเพื่อจัดการเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน สิ่งเหล่านี้สามารถที่จะเชื่อมโยงให้เกิดพลังชุมชนที่เข้มแข็งและเกิดเครือข่ายทางสังคมนำมาซึ่งการสร้าง **ฮาบิทัส (habitus)** หมายถึง ระบบแบบแผนการสร้างปฏิบัติการและระบบการรับรู้ของบุคคลที่แสดงออกอย่างชัดเจนจากการเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน เช่น การเข้าร่วมประชุม การจัดทำแนวกันไฟ การสำรวจและกำหนดขอบเขตพื้นที่ป่า เป็นต้น และกำหนดโครงสร้างทางด้านสังคม การจัดสรรบทบาทระหว่างสมาชิก ขณะเดียวกันชุมชนยังมีรูปแบบปฏิบัติการโดยชุมชนที่ส่งผลทำให้ **ปัจเจกผู้กระทำการ (Agent)** มีทั้งในระดับชุมชนและเครือข่ายระดับหมู่บ้าน รวมทั้งหน่วยงานเอกชนที่เกี่ยวข้องให้ความสนใจมากยิ่งขึ้น เพื่อแสวงหาความร่วมมือจากหลายชุมชน ชุมชนแห่งเดียวไม่สามารถจัดการป่าได้โดยลำพังจำเป็นที่จะต้องทำงานมวลชนสัมพันธ์ร่วมด้วย สิ่งเหล่านี้ผู้นำชุมชนมีความพยายามจะดำเนินการต่อไป ดังนั้นจึงเกิด **ปฏิบัติการ (Practice)** ร่วมกัน อาทิเช่น การเข้าร่วมเป็นคณะกรรมการป่าชุมชนผืนป่าเดียวกันคือ “ป่าโคกหนองกวาง” และการดึงเอาวัฒนธรรมป่าดงห่อ ซึ่งเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านของอำเภอด่านซ้ายมาประยุกต์ใช้ในการจัดการป่าร่วมด้วย

การจัดการป่าชุมชนเน้นบทบาทของชุมชนท้องถิ่นเป็นสำคัญก่อให้เกิดการผสมผสานรูปแบบการจัดการป่าที่หลากหลายเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพบริบทของชุมชนโดยอาศัยพลังกลุ่มทางสังคมหรือองค์กรชุมชนร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้ามาสนับสนุนเพื่อให้เกิดการจัดการป่าชุมชน ขณะเดียวกันการได้สร้างความสมดุลหรือทุนทางนิเวศเกี่ยวกับการรักษาพื้นที่ต้นน้ำธารและความหลากหลายทางชีวภาพ และทุนทางสังคมจากความร่วมมือ การพัฒนาองค์ความรู้หรือภูมิปัญญา ดังนั้นผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการจัดการป่าชุมชนได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ด้านสังคมเช่นกัน

บทสรุป

หมู่บ้านป่าสะแกก่อตั้งชุมชนอย่างเป็นทางการเมื่อปีพ.ศ. 2471 หรือประมาณกว่า 81 ปีที่ผ่านมา มีพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือ ความเชื่อและความศรัทธาต่อองค์พระธาตุศรีสองรัก จากการศึกษาพบว่า การจัดการทรัพยากรป่าไม้ของหมู่บ้านป่าสะแกมีรูปแบบการจัดพื้นที่ป่า 2 รูปแบบคือ “ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม” ที่เป็นลักษณะของการจัดการป่าที่เป็นไปโดยธรรมชาติบนพื้นฐานของ

ความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณ **“ผีบรรพบุรุษ”** มาตั้งแต่อดีตมีการประกอบพิธีกรรมต่อเนื่อง ตลอดทั้งการขยายพื้นที่ป่าแปลงใหม่แต่ใช้แนวคิดเกี่ยวกับป่าวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนควบคู่กัน และการจัดการป่าสมัยใหม่บนพื้นที่ทั้งป่าชุมชนแปลงใหม่เพื่อขยายพื้นที่ป่าในการสร้างรูปแบบหรือกิจกรรมเพื่อจัดการป่าให้รูปธรรมที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้นที่เรียกว่า **“ป่าชุมชนแบบพัฒนา”** หรือ **“การจัดการป่าชุมชนสมัยใหม่”** ขณะเดียวกันการจัดการป่าแบบสมัยใหม่ยังได้อาแนวคิดเรื่องป่าดงหอนาจัดการหรือแบ่งโซนพื้นที่เพื่อการอนุรักษ์ด้วย เนื่องจากการขาดแคลนป่าไม้หรือแหล่งป่าไม้เดิมเสื่อมโทรม โดยนำเอาความต้องการพึ่งพิงป่ามาเป็นวัตถุประสงค์เพื่อนำไปสู่การจัดการป่าชุมชน กระบวนการจัดการป่าที่เกิดขึ้นต้องอาศัยการเข้ามามีส่วนร่วมของสมาชิกภายในชุมชนและภายนอกชุมชน อย่างไรก็ตาม การจัดการป่าที่เกิดขึ้นเนื่องจากความรู้สึกเป็นเจ้าของและการแบ่งปันผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม สามารถที่จะสร้างแรงจูงใจที่ดีร่วมกันระหว่างคนกับป่าก่อให้เกิดการผสมผสานรูปแบบการจัดการป่าที่หลากหลายโดยอาศัยพลังกลุ่มทางสังคมหรือองค์กรชุมชนร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้ามาสนับสนุนเพื่อให้เกิดการจัดการป่าชุมชนให้สามารถดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากยิ่งขึ้น

ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นภาพที่สะท้อนให้เห็นวิถีการปรับตัวและความพยายามในการดำรงชีวิตของชุมชนท่ามกลางสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะความต้องการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตลอดทั้งเป็นปฏิบัติการเพื่อสร้างพลังและอำนาจในการต่อรองจากนโยบายการพัฒนาของรัฐที่จะเกิดขึ้นเนื่องจากพื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทำกินของชุมชนอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งพื้นที่ถูกจัดอยู่ในเขตพื้นที่เสื่อมโทรมโซน E ที่ให้มีการใช้ประโยชน์ในที่ดินและป่าไม้ได้ แต่สภาพพื้นที่ป่ามีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การอนุรักษ์ฟื้นฟูไว้สำหรับเป็นแหล่งต้นน้ำและแหล่งทำมาหากินของชุมชน ขณะที่พื้นที่ป่าถูกบุกรุกจากกลุ่มนายทุนหรือกลุ่มคนภายนอกชุมชนสำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างกว้างขวางโดยไม่ได้รับการดูแลและป้องกันจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ตลอดทั้งส่งเสริมให้เกิดการบุกรุกทำลายพื้นที่ป่าอย่างต่อเนื่อง

ข้อค้นพบที่สำคัญ จากการศึกษาพบว่า กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่หลากหลายมิติทั้งในด้านการสิ่งแวดล้อมและสังคมแก่ชุมชน ดังต่อไปนี้

- **การจัดการทางด้านสิ่งแวดล้อม** ชุมชนมีพัฒนาการรูปแบบการจัดการป่าอย่างต่อเนื่องจากการจัดการป่าแบบดั้งเดิมสำหรับการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้านเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ชุมชน ภายใต้ความเสื่อมโทรมและผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องชุมชนได้พัฒนารูปแบบของกิจกรรมเพื่อฟื้นฟูทรัพยากรโดยชุมชนเอง ได้แก่ การสำรวจพันธุ์ไม้ในพื้นที่ป่าดงหอนาเพื่อดูการฟื้นตัวของป่าอย่างต่อเนื่อง ตลอดทั้งการวิเคราะห์ปัญหาและข้อจำกัดการจัดการพื้นที่ป่าแต่ละแปลงด้วยการผสมผสานรูปแบบการจัดการดั้งเดิมและการจัดการป่าสมัยใหม่ให้เกิดรูปธรรมมากยิ่งขึ้นสามารถเป็นที่ยอมรับร่วมกันเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน

- **การจัดการทางด้านสังคม** เกิดการขยายเครือข่ายทางสังคมอย่างต่อเนื่องทั้งในระดับชุมชนและระหว่างชุมชน หน่วยงานภาครัฐและเอกชนเพื่อเป็นการเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนในด้านต่างๆ ได้แก่ งบประมาณ ด้านวิชาการหรือความรู้ด้านวนวัฒนวิทยาการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่า เป็นต้น ตลอดทั้งชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้จากการแปลงทุนวัฒนธรรมมาเป็นทุนเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชน

ผ่านการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมหรือความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน การสร้างองค์ความรู้และภูมิปัญญาร่วมกัน สิ่งเหล่านี้ได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับชุมชนมากยิ่งขึ้น

ข้อเสนอแนะ แม้พื้นที่ป่าชุมชนจะมีขนาดของพื้นที่แปลงไม่มากนักและมีลักษณะกระจัดกระจายทั่วพื้นที่ภาคอีสานของประเทศไทย อย่างไรก็ตามป่าชุมชนเหล่านี้มีความสำคัญในการเพิ่มพื้นที่ป่าโดยภาพรวมของประเทศ ดังนั้นชุมชนควรได้รับการสนับสนุนด้านต่างๆ เพื่อให้การจัดการป่าดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นดังนี้

1. **ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ** ส่งเสริมกระบวนการพัฒนามิติทางด้านทุนวัฒนธรรม เนื่องจากเป็นลักษณะแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตดั้งเดิมของชุมชนสามารถเป็นจุดเริ่มต้นที่ชุมชนให้ความสนใจ บุคคลหรือหน่วยงานภายนอกที่เข้าไปต้องศึกษาหรือปรับเปลี่ยนแนวคิดทัศนคติเพื่อให้สอดคล้องและเหมาะสมกับชุมชนท้องถิ่นนั้น ตลอดจนทั้งระบบฐานคิดหรือการให้คุณค่าที่ขึ้นอยู่กับปัญหาและความต้องการของแต่ละท้องถิ่น ตลอดจนทั้งความเชื่อมโยงกับสถานการณ์ปัจจุบันที่ชุมชนประสบดังกรณีหมู่บ้านป่าสะเทีที่ประสบกับปัญหาภัยพิบัติทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ ดังนั้นการเข้าไปสนับสนุนกิจกรรมด้านการจัดการทรัพยากรป่าไม้บนพื้นฐานวัฒนธรรมทางความเชื่อที่เกี่ยวข้องสามารถที่พัฒนาเครื่องมือกลายเป็นทุนที่ดีในการหนุนเสริมศักยภาพชุมชนให้เกิดรูปแบบการจัดการป่าอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

2. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและการพัฒนา

1) **ส่งเสริมกระบวนการมีส่วนร่วม** มุ่งเน้นส่งเสริมการเข้ามามีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการจัดการทรัพยากรป่าไม้ มากกว่าปัญหาเชิงเทคนิคในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของคนเพื่อเป็นพลังขับเคลื่อนและเชื่อมร้อยความเป็นชุมชนเอาไว้ได้ สามารถที่จะสร้างความมั่นใจและจิตสำนึกที่ดีระหว่างหมู่สมาชิกภายในชุมชนให้เกิดความเข้าใจในเป้าหมายของการจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมกันได้อย่างแท้จริง

2) **การสนับสนุนด้านวิชาการและเทคโนโลยี** เนื่องจากชุมชนขาดความรู้ทางด้านการจัดการป่าชุมชนและความหลากหลายทรัพยากรชีวภาพ โดยเฉพาะหลักทางด้านวนวัฒนวิทยาและสาขาอื่นๆ ด้านวนศาสตร์ อันได้แก่ การใช้ประโยชน์และการเก็บเกี่ยวผลผลิต ซึ่งรูปแบบของวนวิถี (Silvicultural Methods) อาจแสดงออกมาในรูปของการจัดบันทึก การเรียบเรียงข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูล เป็นต้น รวมทั้งมีการประสานงานระหว่างชุมชน และมีการนำองค์ความรู้ทางวิชาการที่ได้รับจากภายนอกมาปรับใช้กับแนวทางการจัดการป่าของชุมชนเพื่อเพิ่มองค์ความรู้ให้มากยิ่งขึ้น ตลอดจนทั้งการยกระดับและการจัดการองค์ความรู้ท้องถิ่นสู่สังคมข้างนอก เพื่อให้ทันต่อเวลาและการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อมที่จะเกิดขึ้นต่อไป

3) **มาตรการและแนวทางของรัฐเพื่อสนับสนุนควบคุมผู้กระทำผิด** เนื่องจากพื้นที่ป่าของชุมชนมีการใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะระยะหลังมีการบุกรุกพื้นที่ป่าจากบุคคลข้างนอกชุมชนเพื่อขยายพื้นที่สำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจโดยเฉพาะยางพารา บริเวณเขตพื้นล้อมรอบป่าชุมชนห้วยภูผาซึ่งเป็นพื้นที่ป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นต้องหามาตรการทางกฎหมายเข้ามาช่วยกวดขันของชุมชนควบคุมกันเพื่อควบคุมผู้กระทำผิด

บทบาทป่าชุมชนกับวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน นอกจากจะช่วยให้เกิดความมั่นคงในเรื่องอาหารและ
 สิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตหลายอย่างแล้ว และยังสามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อให้รู้จักพลิกฟื้น
 วิถีชีวิตของตัวเองท่ามกลางวิกฤติการณ์ทางด้านเศรษฐกิจและความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและ
 สิ่งแวดล้อมแล้ว ยังเป็นการให้อำนาจชุมชนและควบคุมการใช้ทรัพยากรฐานชีวิตของชุมชนเอง หนึ่งในประโยชน์
 ที่สำคัญคือ การจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนถูกพัฒนาขึ้นมาพร้อมกับกระบวนการขัดเกลาทางสังคมที่เกิด
 จากความร่วมมือและการสร้างองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาให้มีความเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น ดังนั้นเป้าหมายของการ
 จัดการทรัพยากรป่าไม้บนพื้นฐานวัฒนธรรมฐานะเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” ได้สร้างกระบวนการเรียนรู้เชิงสังคม
 ควบคู่กันเพื่อช่วยสร้างความอยู่ดีกินดีไปสู่การพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนได้อย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

- กฤษฎา บุญชัย. (2540). **พลวัตชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ**.
 วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล. คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
 นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปาฐกถาพิเศษความขัดแย้งในปัญหาทรัพยากร และหนทางแก้ไข. ค้นเมื่อ 28 สิงหาคม 2550, จาก <http://www.midnightuniv.org/midnightuniv/newpage75.htm>
 อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). **มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยเรื่อง สิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร**. กรุงเทพฯ
 : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.)
 ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับตำบลลือปุม จังหวัดเลย. ค้นเมื่อ 23 กันยายน 2551, จาก <http://www.epoom.th.gs/>
เอกสารบรรยายสรุป ปี 2551. งานนโยบายและแผน สำนักงานปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลลือปุม ตำบลลือปุม อำเภอ
 ด่านซ้าย จังหวัดเลย
รายชื่อป่าสงวนแห่งชาติและป่าเตรียมการสงวน ท้องที่จังหวัดเพชรบูรณ์. ค้นเมื่อ 15 กุมภาพันธ์ 2552, จาก http://www.dnp.go.th/mfcd11/pasa_phb.php
 Pierre Bourdieu. 1977. “structure, Habitus, Power: basis for theory of symbolic Power”, Outline of a Theory of
 Practice, Cambridge University Press.

.....

บทความ "พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม"

ติรภ สาระวุฒิ: บรรณาธิการบทความ

1. การสร้างความตื่นรู้และตระหนักในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม กรณี การศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล
- แมน ปุโรทกานนท์ นักวิชาการอิสระและอดีตผู้ประสานงานมูลนิธิประสานความร่วมมือพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้
2. สิทธิชุมชนอีสานยุคแห่งชิงทรัพย์ากร - สนั่น ชูสกุล ผู้อำนวยการโครงการตามมูล หัวหน้าโครงการวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสาน
3. กระบวนการสร้างพลังชุมชนในการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดิน: กรณีการต่อสู้ของชุมชนบะขาม จังหวัดขอนแก่น - ธนะจักร เย็นบำรุง สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
4. กระบวนการประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเอง: กรณีศึกษาประชาคมทุ่งโป่ง จังหวัดขอนแก่น - ดร.กীরติพร ศรีธัญรัตน์ ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
5. กลยุทธ์การสร้างความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทย : การวิเคราะห์ตามแนวทฤษฎีพึ่งพาทรัพยากร (The strategy of Thai NGOs' survival: a resource dependence approach)
- ดร.พรอัมรินทร์ พรหมเกิด คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
6. ประสบการณ์การทำวิจัยและพัฒนาชนบท...บทเรียนที่ไม่เขียนเป็นตำรา
- รองศาสตราจารย์ เพ็ญใจ - สาทรักษ์ อึ้งสกุล คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม

การขับเคลื่อนทางสังคมโดยพลังชุมชนนั้นมืองค์ประกอบที่สำคัญอย่างยิ่งหย่อนไปกว่ากันคือพลังจากคนในชุมชนที่เปรียบเหมือนคลังความรู้ภูมิปัญญาที่ชาญฉลาดในการปรับตัวให้ดำรงอยู่ได้ อีกประการต่อมาคือพลังของเครือข่ายภาคีความร่วมมือจากคนนอกที่มีความปรารถนาจะให้การสนับสนุนและให้โอกาสในการนำเสนออัตลักษณ์ของชุมชน และประการสุดท้ายคือคุณภาพของคนที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องปฏิสัมพันธ์กับชุมชน โดยในเนื้อหาของบทความจะกล่าวถึงความพร้อมของชุมชนและระบบในการจัดการแก้ไขปัญหาของชุมชน หรือการตระหนักรู้ตัวตนของคนในท้องถิ่น (แมน นูโรทากานนท์) เป็นปัจจัยสำคัญเพื่อแสวงหาทางออกในการจัดการปัญหาทรัพยากรที่มีอยู่ปัจจุบัน กระบวนการมีส่วนร่วมผนวกกับการประยุกต์ใช้ความรู้ใหม่ด้านเทคโนโลยีสารสนเทศภูมิศาสตร์ (GIS) ทำให้ชุมชนสามารถเรียนรู้ได้รวดเร็วในการรับมือกับภาวะความเปลี่ยนแปลง ชุมชนดั้งเดิมที่มีฐานทรัพยากรเพียงพอต่อการหล่อเลี้ยงประชากร มีคนที่สะสมภูมิปัญญาด้านต่างๆ ในการดำเนินชีวิต มีจารีตประเพณี ระบบศีลธรรม สำนึกอิสระ และอัตลักษณ์เหล่านี้เป็นต้นทุนของการสร้างระบบสิทธิชุมชน (สนั่น ชูสกุล) ซึ่งสามารถสร้างความเป็นธรรมและความยั่งยืนในการจัดการทรัพยากรได้เป็นอย่างดีในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน เกิดจากการรวมตัวต่อสู้กับอำนาจภายนอกด้วยปฏิบัติการแบบสันติวิธี มีการหาพลังสนับสนุนจากพันธมิตร มีการสร้างองค์ความรู้ภายในและเรียนรู้จากภายนอก

กรณีชุมชนบะขาม เป็นชุมชนดั้งเดิมแห่งนี้ที่อยู่ห่างจากศาลากลางจังหวัดขอนแก่นเพียง 10 กิโลเมตร และถูกห้อมล้อมด้วยความเจริญแบบชุมชนเมืองคล้ายๆ กับชุมชนดั้งเดิมอื่นในขอนแก่น เช่น ชุมชนโนนทัน ชุมชนเมืองเก่า ฯลฯ จากกระแสการขยายตัวของเศรษฐกิจได้ปั่นกระแสดาที่ดินให้พุ่งขึ้นลิ่วลิ่วเพื่อการก่อสร้างอาคารบ้านเรือน แต่ทำไม “พ่อพิมพ์” ประธานและผู้นำทางจิตวิญญาณของชุมชนบะขาม ยังมีบุคลิกและวิถีชีวิตที่เรียบง่ายแบบชุมชนชนบทอีสาน และเหตุใดบะขามจึงยังคงความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายภายใต้วัฒนธรรมชุมชนที่ยังเข้มแข็ง ซึ่ง ธนะจักร เย็นบำรุง ได้นำกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการเข้ามาช่วยสะสางปัญหาการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินบะขาม ที่คงค้างคา คาราคาซึ่งมายาวนานให้สำเร็จลุล่วงได้ก็โดยอาศัยพลังของชุมชนและสร้างความเข้าใจร่วมกับหน่วยงานของรัฐจนสร้างอัตลักษณ์และเปลี่ยนรหัสหมายจาก “ชุมชนบุกรุก” หรือ “ชุมชนทำลายอำนาจรัฐ” มาสู่ “ชุมชนเข้มแข็ง”

ประการต่อมา คือ คนนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์กรพัฒนาเอกชนไทย เดิมเคยเป็นพระเอกของพลังชุมชน เนื่องจากการเป็นพี่เลี้ยงที่แนบแน่นกับชุมชนและมีเครือข่ายการขับเคลื่อนทางสังคมมากกว่าสามทศวรรษ ดูเหมือนว่าปัจจุบันจะต้องมีการปรับตัวกันอย่างมาก จากผลการวิจัยของ พรธัมรินทร์ พรหมเกิด พบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อการได้เงินทุนสนับสนุนมากที่สุดคือองค์การมีการดำเนินกิจกรรมมายาวนานจนมีผลงานเป็นรูปธรรมชัดเจนและมีชื่อเสียงดี เช่นในกลุ่มของสิ่งแวดล้อม เด็กและเยาวชน สุขภาพและการคุ้มครองผู้บริโภค มีโอกาสในการได้มาซึ่งทรัพยากรและอยู่รอดได้มากกว่ากิจกรรมด้านการส่งเสริมประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน ด้านการเกษตรและพัฒนาชนบท และในเขตชุมชนแออัดบางองค์การ

พลังสำคัญที่เป็นหัวใจของทุกกระบวนการคือ “คุณภาพของคน” ที่เกี่ยวข้องกับงานพัฒนาในชุมชน รองศาสตราจารย์ เพียงใจ - สาตรักษ์ อึ้งสกุล เป็นกรณีแบบอย่างที่ดีที่มีจุดเริ่มต้นของการทำวิจัยและพัฒนาชนบทเมื่อปี พ.ศ. 2526 โดยได้เสนอโครงการวิจัยแบบบูรณาการเพื่อขอรับทุนจากองค์การบริหารวิเทศกิจแห่งสหรัฐอเมริกา (USAID) ซึ่งขณะนั้นสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นผู้บริหารจัดการทุนดังกล่าว โดยเป็นโครงการวิจัยและพัฒนาเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ประกอบด้วยสหสาขาวิชา (Multi-disciplinary Approach) นี่คือนจุดเริ่มต้นของการทำวิจัยและพัฒนาชนบทเป็นครั้งแรกของท่าน “การพัฒนาที่จะประสบผลสำเร็จและยั่งยืนนั้น ต้องพัฒนาแบบบูรณาการ” (Improving the Integrated Multi – factorial Causations) หมายความว่า การกระทำ หลายๆ สิ่ง หลายๆ อย่าง ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกันในเวลาเดียวกันพร้อมๆ กันให้ดีขึ้นกว่าเดิม โดยมีเป้าหมายสุดท้ายอันเดียวกัน นี่คือความหมายของคำว่า “ผสมผสาน” หรือ “บูรณาการ” ดังนั้นการวิจัยแบบบูรณาการก็คือการทำวิจัยหลายๆ เรื่องที่มีความสัมพันธ์กันกระทำวิจัยกับกลุ่มเป้าหมายเดียวกันอย่างต่อเนื่อง และมีวัตถุประสงค์สุดท้ายอันเดียวกัน จึงจะก่อให้เกิดพลังการขับเคลื่อนได้...

.....

การสร้างความรู้และตระหนักในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม กรณี การศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล

แมน ปุโรทกานนท์

มูลนิธิประสานความร่วมมือพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้

E-mail : purotakanon@gmail.com

บทนำ

การสำรวจและจัดทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม (Participatory Geographic Information-PGIS) เป็นผลจากการผสมผสานการดำเนินการกระบวนการเรียนรู้และการปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Learning and Action: PLA) กับเทคโนโลยีและระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Geographic Information Technology & Systems: GIT&S) มุ่งก่อให้เกิดการประสานกันของการใช้เครื่องมือรวบรวมและจัดระบบการแสดงผลข้อมูลเชิงพื้นที่กับกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วม โดยวิธีวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR)

คณะผู้ศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เน้นที่การประชุมเชิงปฏิบัติการกลุ่มเล็กๆ ของผู้เกี่ยวข้องหลายกลุ่มในพื้นที่ และเทคนิควิธีการ Participatory Rural Appraisal: PRA ใช้ในการเสริมสร้างการมีส่วนร่วมเช่น การเดินสำรวจ การสัมภาษณ์กลุ่ม การสัมภาษณ์เชิงลึก และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม เพื่อเป็นการประเมินและวิเคราะห์สถานการณ์ (Situation Analysis) การระบุปัญหาและสาเหตุ (Problem Identification) และการประเมินความต้องการ (Need Assessment) ของกลุ่มผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชนทุกกลุ่ม ซึ่งระเบียบวิธีวิจัยดังกล่าวใช้ร่วมกับ แผนที่ทรัพยากร (Resource Mapping) ซึ่งเป็นเครื่องมือวิจัยชนิดหนึ่งในการบันทึกและวิเคราะห์ แบบแผนการใช้และจัดการทรัพยากร (Resource Use and Management Pattern) ของกลุ่มผู้ใช้ในท้องถิ่น (user groups) เป็นการจัดทำผังแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ใช้ทรัพยากรบวกกับการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Geographic Information System: GIS) แผนที่ทรัพยากรที่ได้จะเป็นฐานข้อมูลที่ได้จากความรู้ทางเทคนิคผสมผสานกับความรู้ท้องถิ่นของชุมชนนำมาจัดให้เป็นระบบ สามารถเป็นที่ยอมรับของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ใช้วิเคราะห์ในเชิงพื้นที่ได้ รวมทั้งสามารถใช้ร่วมกับเทคโนโลยีการกำหนดตำแหน่งบนพื้นโลกจากดาวเทียม (Global Positioning System: GPS) เพื่อตรวจสอบพิกัดตำแหน่งทางพื้นที่ที่เที่ยงตรง มีการนำเสนอข้อมูลหรือการสร้างแผนที่ตามหลักวิชาการทางภูมิสารสนเทศ (Geo Informatics) ที่สามารถแสดงผลเป็นข้อมูลและวิเคราะห์

คุณสมบัติเชิงพื้นที่ได้ การแสดงรายละเอียดเชิงพื้นที่ (Spatial Display) รวมถึงคำนวณตำแหน่งที่ตั้ง ระยะทาง เนื้อที่ ปริมาตร แบบแผนการกระจายตัว การเกาะกลุ่ม และความลาดชัน (ศรีสอาด ตั้งประเสริฐ และคณะ (แปล), 2545 Rediscovering Geography: New Relevance for Science and Society) ซึ่งการแสดงข้อมูลเชิงพื้นที่ดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับแนวคิดหลักเกี่ยวกับพื้นที่ (Space) อันได้แก่ ที่ตั้ง (Location) ภูมิภาค (Region) การกระจายตัว (Distribution) ปฏิสัมพันธ์เชิงพื้นที่ (Spatial Relation) มาตราส่วน (Scale) และการเปลี่ยนแปลง (Change) โดยสามารถนำเสนอสารสนเทศทางพื้นที่ (Spatial Information) ที่มุ่งหมายเพื่อการแสดงให้เห็นถึงภาพเชิงพื้นที่ได้อย่างชัดเจน ข้อมูลที่ได้จากการบูรณาการเทคโนโลยีดังกล่าว จะสามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้หลายด้าน ทั้งด้านการวางแผนและการอนุรักษ์พื้นที่ เช่น ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและการพัฒนางานขององค์กรระดับท้องถิ่น

การแสดงรายละเอียดข้อมูลเชิงพื้นที่ (Spatial Display) สัมพันธ์เชื่อมโยงกับการรับรู้เชิงพื้นที่ (Spatial Perception) ของบุคคลที่จะนำไปสู่ความเข้าใจระบบข้อมูลในมิติทางด้านสังคมและระบบความรู้แบบฝังลึก (Tacit Knowledge) ซึ่งการแสดงรายละเอียดเชิงพื้นที่ดังกล่าว นับเป็นการเชื่อมโยง “แผนผังในใจ (Mental Mapping)” ของบุคคลที่สามารถแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างความประทับใจในบริเวณถิ่นที่อยู่อาศัยของตน และตลอดจนถึงวิธีการประเมินความรู้อย่างเกี่ยวข้องกับตำแหน่งที่ตั้งบนพื้นที่ที่รับรู้ภายในใจ ทั้งหมดนี้เป็นกลไกที่ทำให้ความรู้ดังกล่าวขยายออกไปพร้อมกับพฤติกรรมทางสังคมในสภาพแวดล้อมของมนุษย์ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า “แผนผังในใจ” (Mental Mapping) เปรียบเสมือนเป็นผลลัพธ์ของการรับรู้เชิงพื้นที่ของมนุษย์ที่มีการเชื่อมโยงประสบการณ์ของบุคคลเข้ากับสภาพแวดล้อมที่มนุษย์อยู่อาศัย ผสานกันเป็นชุดความรู้เฉพาะที่ขึ้นมา และมีความแตกต่างจากความรู้เชิงพื้นที่ในบริเวณอื่น โดยอาศัยการตีความและสื่อความหมายร่วมกันกับสมาชิกในกลุ่มของตนเอง ในลักษณะของการเล่าเรื่อง (Narrative) ที่เกี่ยวข้องกับสภาพการใช้และการถือครองทรัพยากร หรือสิ่งแวดล้อมเหล่านั้นด้วยมิติเชิงประวัติศาสตร์ (Historical Dimension) ตามที่ปีเตอร์ ไมเนงก์และไมเคิล แม็กคอลล (Minangter and McCall, 2006) เสนอว่าองค์ความรู้ท้องถิ่น (Local Knowledge) มีคุณลักษณะที่เปรียบเสมือนระบบสารสนเทศเชิงพื้นที่ที่พัฒนามาจาก ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคลกับประสบการณ์การใช้และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่แวดล้อมชุมชน-ท้องถิ่นนั้นๆ โดยที่ชุดความรู้ที่มีอยู่ร่วมกันของชุมชน-ท้องถิ่นสามารถใช้ในการจำแนกแยกแยะรายละเอียดในเชิงพื้นที่ หรือวิเคราะห์เฉพาะของท้องถิ่น (แมน ปุโรทกานนท์, 2551) ของแต่ละพื้นที่ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะการจำแนกในเชิงหน้าที่ แม้ว่าพื้นที่เหล่านั้นจะมีหน้าที่ที่เหลื่อมซ้อนกันอยู่เพียงใดก็ตาม เช่น พื้นที่ใช้ประโยชน์ในการผลิตพืชอาหาร, พื้นที่เพื่อการปกป้องคุ้มครองและพื้นที่ที่เป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน เป็นต้น ระบบความรู้ท้องถิ่นนี้มีความสำคัญในการอธิบายการทำความเข้าใจความเหลื่อมซ้อนและระบบที่ซับซ้อนในการใช้-การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ อย่างไรก็ตามระบบความรู้ท้องถิ่นก็ยังมีจุดอ่อนอยู่บางประการ โดยเฉพาะการที่ไม่สามารถคาดการณ์ถึงเปลี่ยนแปลงในอนาคตของสภาพทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น-ชุมชนของตนเอง ส่งผลให้ขาดการกำหนดวิถีปฏิบัติในการใช้-การจัดการร่วมกันอย่างสอดคล้องกับปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างทันเหตุการณ์ (แพร่พรรณ เหมวรรณ, 2552)

กล่าวโดยสรุป การรับรู้เชิงพื้นที่ของบุคคลมีความสัมพันธ์กับองค์ความรู้ท้องถิ่นที่แสดงความเป็น

เอกลักษณ์เฉพาะตนของแต่ละท้องถิ่น มีการขยายถ่ายทอดผ่านการเล่าเรื่อง จากรุ่นสู่รุ่นจากอดีตสู่ปัจจุบัน โดยแสดงสภาพการณ์การใช้ทรัพยากรที่เป็นผลสะท้อนมาจากวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ สังคม-เศรษฐกิจ ภูมิประเทศ ฯลฯ จากคุณลักษณะขององค์ความรู้ท้องถิ่นดังกล่าว ผสานกับการสื่อสารด้วยเครื่องมือศึกษา-วิเคราะห์เชิงพื้นที่รูปแบบต่างๆ ที่เหมาะสมกับแต่ละท้องถิ่น ทำให้เกิดวิธีวิจัยที่แตกต่างจากการศึกษาด้วยกระบวนการของ GIS แบบเดิม (Geographic Information System) ที่มุ่งเฉพาะการจัดระบบข้อมูลเชิงภูมิศาสตร์ด้วยรายละเอียดและเทคนิคที่ซับซ้อน หากแต่วิธีการสำรวจและจัดทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม หรือการศึกษา-วิจัยที่ใช้กระบวนการของ PGIS (Participatory Geographic Information) มุ่งกระตุ้นหรือเน้นการสร้างความรู้ความเข้าใจในการเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพและสังคม โดย PGIS จะใช้เพื่อระบุกระบวนการเข้าถึงและควบคุมทรัพยากร (Access and Control) ของผู้ใช้ทรัพยากรโดยตรง (Direct User) รวมถึงการใช้ข้อมูลเชิงพื้นที่หรือข้อมูลทรัพยากรที่เขาเหล่านั้น เป็นผู้สร้างองค์ความรู้หรือเป็นผู้ที่ใช้ข้อมูลเอง เพื่อสร้างองค์ความรู้เชิงพื้นที่ท้องถิ่น (Indigenous Spatial Knowledge: ISK) ให้อยู่ในรูปแบบที่ง่ายต่อการมองเห็น (Visualization) และการตีความทางกายภาพ ซึ่งเครื่องมือที่แสดงข้อมูลเชิงพื้นที่ดังกล่าวจะเป็นสิ่งสำคัญที่ก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ของการเรียนรู้เชิงพื้นที่ (Spatial Learning) การโต้แย้ง (Discussion) การเจรจา การต่อรอง (Negotiation) การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร (Information Exchange) การวิเคราะห์ (Analysis) การสนับสนุน (Advocacy) และการตัดสินใจ (Decision Making) ของทั้งสมาชิกในชุมชนด้วยตนเองและระหว่างชุมชนกับคนภายนอก (แพร่พรรณ เหมวรรณ, 2552)

แนวคิดสำคัญ

แนวคิดนิเวศวิทยาเชิงวัฒนธรรม

แนวความคิดนี้ให้ความสำคัญของการทำความเข้าใจและเรียนรู้วัฒนธรรมท้องถิ่นในกรอบมิติเชิงพื้นที่ (Area หรือ Space) เน้นการทำความเข้าใจ พฤติกรรม ระบบคุณค่า และจิตสำนึกของท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร ภายใต้เงื่อนไขและบริบทเฉพาะของพื้นที่ในระบบนิเวศนั้นๆ (อานันท์, 2543) แนวคิดนี้มีความเชื่อว่าการปรับตัวของชุมชน/ท้องถิ่นจะเป็นไปอย่างมีเหตุ-ผล มีแบบแผน โดยอาศัยรากฐานจากวัฒนธรรมท้องถิ่นเดิมที่มีลักษณะและเงื่อนไขเฉพาะตัว (Specific location) ดังนั้น การทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของแบบแผนการใช้และการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นหนึ่งๆ นั้นจะช่วยเผยความสลับซับซ้อนของปฏิสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติ กับการจัดองค์กรทางสังคมและสำนึกวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นนั้นๆ ที่มีกระบวนการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องไปตามสภาพความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้น โดยการวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตร (Agro-eco system) อันเป็นการวิเคราะห์แนวทางการปรับตัวของกระบวนการใช้และการจัดการทรัพยากรที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขต (Zone) นั้นๆ โดยเฉพาะเมื่อต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตที่มาจากการใช้เทคโนโลยีใหม่ การวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตรนี้เน้นที่การพิจารณาความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างระบบย่อย (Sub-system) ที่เป็นองค์ประกอบของระบบนิเวศรวมของพื้นที่ เช่น ระบบสิ่งมีชีวิต (พืช และสัตว์), ระบบเกษตรกรรม, ระบบสังคม (ครอบครัว-กลุ่ม-ชุมชน) ที่มีปฏิสัมพันธ์กับสภาพนิเวศกายภาพที่ประกอบขึ้นเป็น ผืนดิน แหล่งน้ำ อากาศ ฯลฯ จากนั้นจึงประเมินคุณสมบัติของความสัมพันธ์

ดังกล่าวเป็นด้านต่างๆ เช่น ด้านผลิตภาพ(Productivity) ของระบบ, ด้านประสิทธิภาพ (Efficiency) ของระบบ, ความยั่งยืน (Sustainability) ของระบบ หรือ การขึ้นต่อหรือความเป็นอิสระ (Dependency or Autonomy) ของระบบ ทั้งนี้เพื่อหาแนวทางในการสร้างสมดุลของระบบย่อยต่างๆ เหล่านี้

การวิเคราะห์เชิงกระบวนการของนิเวศธรรมาชาติ-วัฒนธรรมนั้น เน้นที่การลงไปค้นหายุทธวิธีในการปรับตัวของท้องถิ่นเมื่อต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยภายนอก – ทั้งเศรษฐกิจ การเมืองและวิทยาการผลิแบบใหม่ๆ และความพยายามของท้องถิ่นเองในการรักษาคุณภาพของระบบย่อยต่างๆ เหล่านี้ โดยผ่านกระบวนการสร้างสำนึกและการเสริมสร้างศักยภาพ (Empowerment) ของชุมชน-ท้องถิ่น ผ่านระบบคุณค่า และระบบความรู้ของท้องถิ่นที่มีรากฐานเดิมผสมผสานกับกระบวนการวิธีการทำงานแบบมีส่วนร่วมที่หลากหลาย เช่น การจัดการวนเกษตร การจัดการเครือข่ายลุ่มน้ำ เป็นต้น

กรอบเนื้อหา-ประเด็นสำคัญ ในการวิเคราะห์ ประกอบด้วย

- 1) การสร้างการกำหนดรู้และตระหนักรู้ในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการวิเคราะห์พื้นที่-การประเมินระบบทรัพยากรแบบมีส่วนร่วม-กระบวนการวิเคราะห์และจัดระบบข้อมูลของท้องถิ่น ตามแนวทางการวิเคราะห์พื้นที่ด้วยระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (GIS)
- 2) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางสังคม-ความสัมพันธ์หลายมิติของท้องถิ่น-แบบแผนความสัมพันธ์ของตัวแสดงหลัก (Main Actors) หลายรูปลักษณะ โดยเฉพาะความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มเหล่านั้น ด้วยวิธีการ-เครื่องมือวิจัยทางมนุษยวิทยาและสังคมวิทยาเช่น การจัดทำผังความสัมพันธ์ การวิเคราะห์เครือข่ายสังคมและการเรื่องเล่าและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นต้น
- 3) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชื่อมโยงเชิงระบบระหว่างท้องถิ่น – หน่วย/พื้นที่/ภูมิสังคม ด้วยการใช้ความรู้เชิงกระบวนการและรู้ด้านการวิเคราะห์เครือข่าย เช่น การจัดทำแนวทางเลือก/แผนการจัดการทรัพยากรด้วยการคิดวิเคราะห์เชิงกระบวนการ System thinking การจัดทำแผนการใช้ที่ดินระยะยาว, ข้อตกลงร่วมในการใช้พื้นที่-ทรัพยากรท้องถิ่น เป็นต้น
- 4) การวิเคราะห์ความเชื่อมโยงของนโยบายสาธารณะและการกำหนดนโยบายท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้มีส่วนได้-ส่วนเสียในการใช้และการจัดการทรัพยากรส่วนรวมในขอบเขต-พื้นที่ภูมิโนเวศของท้องถิ่น

วิธีการดำเนินงาน

1. การเตรียมความพร้อมในการดำเนินการสำรวจภาคสนาม

คณะผู้ศึกษา ฯ เตรียมความพร้อมขั้นพื้นฐานก่อนการดำเนินงานเป็นสองด้าน ดังนี้

1.1 การศึกษาข้อมูลพื้นฐานของพื้นที่เป้าหมาย การรวบรวมข้อมูลที่เป็นเอกสาร รายงานของหน่วยงานรัฐ และเอกชนที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ และการสำรวจ-ศึกษาพื้นที่เป้าหมายแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้เกี่ยวข้องในพื้นที่ (Participatory Rural Appraisal: RRA) โดยผู้ช่วยวิจัยฯ ได้ประเมินและวิเคราะห์สถานการณ์ (situation Analysis) ระบุปัญหาและสาเหตุ (Problem identification) และประเมินความต้องการ (Need Assessment) โดยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวบ้าน รวมทั้งสัมภาษณ์ พูดคุยกับบุคคลและกลุ่ม ทั้งอย่างเป็นทางการและ

ไม่เป็นทางการ

การเก็บข้อมูลอย่างมีส่วนร่วมช่วยทำให้ทราบประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ที่สัมพันธ์กับกลุ่มต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง การเชื่อมโยงประเด็นปัญหาที่พบกับบริบททางสังคมด้วยมิติประวัติศาสตร์ของชุมชน โดยอาศัยการเล่าเรื่องราวผ่านเครื่องมือสร้างการมีส่วนร่วมแบบต่างๆ เช่น การสัมภาษณ์ การจัดทำไอะแกรม การทำผังวาดแบบมีส่วนร่วม รูปถ่ายทางอากาศ และภาพถ่ายดาวเทียม เพื่อให้ได้ข้อมูลที่กำหนดขอบเขตของพื้นที่ใช้ประโยชน์ สภาพภูมิประเทศ ประเภททรัพยากรที่สำคัญ รวมทั้งแบบแผนการใช้และการจัดการของชุมชน แบบแผนการใช้ที่ดิน ระบบการผลิตรายการเกษตรกรรม ความสัมพันธ์กลุ่มทางสังคมในชุมชน ชีวิตความเป็นอยู่ เป็นต้น

1.2 การเตรียมอุปกรณ์-เครื่องมือ การสำรวจจัดทำแผนที่แบบมีส่วนร่วมต้องใช้อุปกรณ์และเทคนิคการดำเนินงานทางภูมิศาสตร์ที่เป็นการผสมผสานระหว่างเทคโนโลยีและอุปกรณ์ประมวลผล ทั้งนี้เพื่อเป็นการบันทึกและวิเคราะห์แบบแผนการใช้และการจัดการทรัพยากร (Resource Use and Management Pattern) ของกลุ่มผู้ใช้ในท้องถิ่น (user groups) ซึ่งการจัดทำแผนที่ทรัพยากรดังกล่าวเป็นการจัดทำผังแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ใช้ทรัพยากรผนวกกันกับการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Geographic Information System: GIS) ซึ่งจะทำให้แผนที่ทรัพยากรที่สร้างขึ้นเป็นฐานข้อมูลที่มีระบบ เป็นที่ยอมรับของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง สามารถใช้การวิเคราะห์ในเชิงพื้นที่ได้ เพื่อนำมาช่วยในการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลทรัพยากรและสภาพแวดล้อมของพื้นที่ศึกษาได้แก่ เครื่องคอมพิวเตอร์ และซอฟต์แวร์ปฏิบัติการระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Arc GIS version 9.1) เครื่องจีพีเอสแบบพกพา (Hand Held GPS) เครื่องพิมพ์สี (Color Printer) สำหรับแผนที่ขนาดกระดาษ A3 และ A0 แผนที่ภูมิประเทศดิจิทัล (Digital Topographic Map) มาตราส่วน 1:50,000 ภาพถ่ายดาวเทียมรายละเอียดสูง (SPOT5 รายละเอียดจุดภาพ 10 เมตร) ปี 2549 และแผนที่รูปถ่ายทางอากาศดิจิทัล (Digital Ortho Photo) มาตราส่วน 1:4,000 ปี 2545

2. การฝึกอบรมทักษะ-เทคนิคทางภูมิศาสตร์

เพื่อเพิ่มความรู้และทักษะการใช้เครื่องมือทางภูมิศาสตร์ที่ใช้ในการสำรวจ-วิจัย คณะศิษษา จึงจัดการอบรมให้กับตัวแทนกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ที่เข้าร่วมในกระบวนการศึกษาวิจัย โดยคัดเลือกพื้นที่ละ 5 คน จำนวน 30 คน นักวิจัยกับผู้ช่วยนักวิจัย จำนวน 6 คน รวมทั้งสิ้น 36 คน ในเรื่องความรู้ด้านการใช้แผนที่ และฝึกใช้เครื่องกำหนดตำแหน่งโลกด้วยดาวเทียม (GPS: Global Positioning System) เพื่อทำการระบุพิกัดตำแหน่งที่ตั้งในแผนที่-แผนวาดของชุมชน เพื่อนำมาเป็นแนวทางการจัดทำแผนที่ทรัพยากรแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ใช้ทรัพยากร โดยผนวกกันระหว่างความรู้ท้องถิ่นเชิงพื้นที่ (Mental Mapping)กับการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Geographic Information System: GIS) ซึ่งจะทำให้แผนที่ทรัพยากรที่สร้างขึ้นเป็นฐานข้อมูลที่มีความเป็นระบบและเป็นที่ยอมรับของทุกฝ่าย

3. การสำรวจภาคสนามเบื้องต้น-ตรวจสอบพิกัดและทบทวนประเด็นปัญหา

เป็นการเดินสำรวจลักษณะและแบบแผนการใช้พื้นที่ของชุมชนที่สะท้อนถึงสภาพทางนิเวศ เศรษฐกิจ

สังคม วัฒนธรรม ทั้งในอดีตและปัจจุบันโดยผู้ช่วยทีมศึกษา วิจัยฯ ดำเนินการสำรวจสภาพพื้นที่ศึกษาทั้ง 11 พื้นที่ ร่วมกับตัวแทนจากชุมชนที่อยู่รายรอบพื้นที่ที่ตามเหล่านั้น โดยการใช้แผนวาด ที่เป็นแผนผังอย่างคร่าวๆ ร่างขึ้นจากความทรงจำและความประทับใจ (Mental Mapping) ของชาวบ้านในพื้นที่ที่มีความเข้าใจสภาพของการใช้และการจัดการพื้นที่และระบบนิเวศเฉพาะของท้องถิ่นของตนเองเป็นอย่างดี ส่วนผู้ช่วยทีมศึกษา วิจัยฯ และตัวแทนชาวบ้านที่ได้รับการอบรมความรู้ ทักษะการใช้แผนที่พิกัด และการใช้-การอ่านเครื่อง GPS ระบุค่าพิกัดตำแหน่งจุดสำรวจ ช่วยกันตรวจสอบพิกัดที่ถูกต้องตามหลักการ เทคนิคการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม พร้อมแผนที่ภูมิประเทศ มาตราส่วนขยาย 1: 50,000 นอกจากนั้นทีมย่อยในแต่ละพื้นที่จะตรวจสอบ ทบทวน ประเด็นการใช้ และการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ตามที่ระบุไว้ตั้งแต่การทำงานในช่วงต้นให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในพื้นที่ การสำรวจมีประเด็นสำคัญดังนี้ ทรัพยากรที่สำคัญในพื้นที่ (ประเภท ขนาด การใช้และการจัดการ) แหล่งน้ำ ป่าไม้ แหล่งเกลือ พืชเลี้ยงสัตว์ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น พื้นที่น้ำท่วม ผลกระทบและขนาดความรุนแรง กระบวนการปรับตัว เป็นต้น

4. การจัดเวทีตรวจสอบข้อมูลร่วมกัน

การจัดเวทีเพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลเชิงพื้นที่ที่ได้จากการสำรวจด้วยเครื่องอ่านพิกัดบนพื้นที่โลก (GPS) และนำมาจัดทำเป็นแผนที่จากภาพถ่ายดาวเทียม เป็นเวทีที่มีทั้งระดับกลุ่มในชุมชนและระดับเวทีใหญ่ที่เชิญผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกกลุ่มมาตรวจสอบข้อมูลและกำหนดประเด็นสำคัญของแต่ละพื้นที่ โดยดำเนินการในพื้นที่ตัวอย่าง รวม 6 พื้นที่ ในระดับเวทีใหญ่เป็นการประชุมร่วมกันของทุกกลุ่มผู้เกี่ยวข้องและหน่วยงานระดับพื้นที่ทั้งตัวแทนกรมชลประทาน กรมทรัพยากรน้ำ สิ่งแวดล้อมจังหวัด เขตพื้นที่การศึกษาและฝ่ายปกครอง ทางคณะวิจัยฯ จัดทำแผนที่ร่างขนาดใหญ่ของทั้ง 6 พื้นที่ แสดงในแต่ละกลุ่มย่อยที่มีตัวแทนของชุมชนและหน่วยงาน ช่วยกันตรวจสอบ ระดมความเห็น ทบทวนประเด็นปัญหาของแต่ละพื้นที่ร่วมกัน ช่วงท้ายของการประชุมเชิงปฏิบัติการตัวแทนของกลุ่มย่อยนำเสนอผลการตรวจสอบและการวิเคราะห์ปัญหาของแต่ละพื้นที่ หลังจากนั้นมีการสรุปภาพรวมและประเด็นปัญหาที่มีความเชื่อมโยงกันของพื้นที่ย่อยทั้ง 6 พื้นที่ รวมทั้งการนำเสนอแนวทางการกำหนดแผนฟื้นฟูของพื้นที่ตามรายชื่อไล่ทั้งระบบ โดยขอให้ตัวแทนแต่ละพื้นที่คำนึงถึงความสอดคล้องและเป็นไปได้ของแผนเหล่านั้นด้วย

ผลการดำเนินงาน

กระบวนการสร้างความตระหนักรู้และตัวตนของท้องถิ่นด้วยการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม เป็นทางเลือกหนึ่งที่คณะผู้ศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนวชิราลงค์ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยใช้ในการดำเนินการเพื่อสร้างอัตลักษณ์ หรือตัวตนของท้องถิ่นผ่านการสร้างอัตลักษณ์ทางพื้นที่กายภาพ ของท้องถิ่น ทั้งนี้เพื่อมุ่งสร้างองค์ความรู้เชิงพื้นที่ท้องถิ่น (Indigenous Spatial Knowledge: ISK) ให้อยู่ในรูปแบบที่ง่ายต่อการรับรู้-การทำให้มองเห็น (Visualization) และการตีความทางกายภาพ ซึ่งเครื่องมือที่แสดงข้อมูลเชิงพื้นที่เหล่านี้ จะเป็นสิ่งสำคัญที่ก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ของการเรียนรู้เชิงพื้นที่ (Spatial Learning) ของชุมชนและท้องถิ่น ซึ่งในกระบวนการศึกษาของสถาบันฯ หวังว่าในระยะของการศึกษาต่อเนื่องจากนี้ ข้อมูลเชิงพื้นที่

เหล่านี้จะเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร (Information Exchange) การวิเคราะห์ (Analysis) การปรึกษาหารือ (Discussion) การเจรจาต่อรอง (Negotiation) และการตัดสินใจ (Decision Making) ซึ่งนับว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของทั้งสมาชิกในชุมชน-ท้องถิ่นด้วยตนเองและระหว่างชุมชนกับองค์กร หน่วยงานรับผิดชอบในประเด็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น

การปรับใช้ในอนาคต

การจัดการทรัพยากรโดยท้องถิ่น ควรเพิ่มเติมกระบวนการ ดังต่อไปนี้

- การกระตุ้นสำนึกของท้องถิ่นด้วยการเดิน “ย้อนอดีต” หรือการใช้มิติประวัติศาสตร์สามารถช่วยสร้างสำนึกร่วมหรือกระตุ้นกระบวนการมีส่วนร่วมได้ และเป็นการนำความรู้เชิงปฏิบัติของเดิม “ในอดีต” มาปรับใช้ในสถานการณ์ใหม่ด้วย
- การวิเคราะห์ “ระบบทรัพยากร” ด้วยเครื่องมือทั้งที่เป็น แผนผัง แผนภูมิ หรือแม้แต่เครื่องมือสมัยใหม่ เช่น เครื่องวัดพิกัด GPS ช่วยทำให้เห็นภาพ (Visualization) ร่วมกัน
- การสร้างความร่วมมือกับภาคีที่เกี่ยวข้อง ทั้งที่เป็นองค์กรชุมชน หน่วยงานหรือบริษัทเอกชน เนื่องจากการแก้ไขปัญหาการจัดการทรัพยากรต้องดำเนินการร่วมกัน
- การกำหนดขอบเขตของประเด็นปัญหาอย่างเหมาะสม ซึ่งจะส่งผลโดยตรงต่อการวิเคราะห์กลุ่มผู้มีส่วนได้-ส่วนเสีย การวิเคราะห์กลุ่มผู้มีส่วนได้-ส่วนเสีย ควรครอบคลุม องค์กรในระดับท้องถิ่น-ความสัมพันธ์ทางสังคมหลายรูปแบบ, หน่วยงานรับผิดชอบ (Line agency) ต่างๆ ทั้งนี้พยายามสร้างแรงจูงใจให้ธุรกิจเอกชนเข้ามามีบทบาทอย่างสำคัญร่วมด้วย

สรุปและข้อเสนอแนะ: แนวทางปฏิบัติในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน

1. ระดับท้องถิ่น

ด้านบทบาท ความรับผิดชอบ

1) บทบาทของท้องถิ่นมีความสำคัญ ท้องถิ่นควรริเริ่มก่อนและพัฒนาต่อยอดงานจากระดับพื้นที่สู่ระดับจังหวัด สู่กลไกของคณะกรรมการรูปแบบต่างๆ ในระดับภาคด้วย โดยเน้นที่การวางแผนปฏิบัติการและผังการใช้ที่ดินระยะยาว

2) ความตระหนักรู้และความพร้อมของชุมชนในการรับมือกับภาวะความเปลี่ยนแปลงและระบบของชุมชนในการจัดการ-แก้ไขปัญหา

การสร้างการมีส่วนร่วม

1) ความรู้ตัวตน ของคนท้องถิ่นเป็นปัจจัยสำคัญในการแสวงหาทางออกของปัญหาการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ปัจจุบัน

2) ประเด็นการมีส่วนร่วมของชุมชน ท้องถิ่นเป็นสิ่งสำคัญ การมีพื้นฐานการมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ใช้ช่วยทำให้แนวทางแก้ไข ข้อเสนอทางออกปฏิบัติได้จริง

3) การยกระดับ-ขยายผลของการจัดการทรัพยากรให้มีขอบเขต (กายภาพ) กว้างมากขึ้นและครอบคลุม

กลุ่มผู้เกี่ยวข้องที่หลากหลายขึ้น

ด้านความรู้ การเรียนรู้

1) การจัดการทรัพยากรที่ชุมชนปฏิบัติอยู่ ไม่ได้เริ่มด้วยการเอาชนะธรรมชาติ แต่โอนอ่อนผ่อนตามธรรมชาติ ด้วยการนำเงื่อนไขและข้อจำกัดทางธรรมชาติ มาวางยุทธศาสตร์เพื่อจัดปรับ (ตนเอง) และการปรับวิถีการผลิตของตนเอง

2) มีการใช้ความรู้ที่มาจากรากฐานทางสังคมเดิมเช่น ความรู้ทาง “นิเวศท้องถิ่น” และเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับท้องถิ่นในการดัดแปลงและปรับปรุงการใช้ จัดการทรัพยากรธรรมชาติ

3) การจัดการทรัพยากรในระดับพื้นที่ ชุมชนใช้ความรู้ ประสบการณ์และข้อมูลของตนเอง หากงานขยายขอบเขตจำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนจากกลไกอนุกรมการฯ ที่มีข้อมูลที่กว้างออกไป เช่น ข้อมูลน้ำท่าของลำน้ำ ข้อมูลการบริหาร จัดการระบบชลประทานที่เป็นภาพใหญ่

4) การศึกษา-วิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับลุ่มน้ำต้องเลือกขอบเขตการศึกษาให้เชื่อมโยงอย่างเป็นระบบที่สามารถครอบคลุมได้ทั้งขอบเขตในระดับพื้นที่และที่กว้างกว่า ดังนั้นการเลือก “หน่วยศึกษา” ให้เหมาะสมจึงเป็นสิ่งสำคัญ

5) ข้อมูลคุณภาพน้ำมีความสำคัญในการจัดการน้ำของชุมชน เนื่องจากระบบการผลิตในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่มีการใช้สารเคมีมากพอควร ซึ่งจะชะล้างลงสู่แหล่งน้ำต่างๆ อาจส่งผลกระทบต่อคุณภาพของแหล่งน้ำในอนาคต

2. ระดับหน่วยงานรับผิดชอบ (Line agency)

1) ลดความระแวง และความไม่เข้าใจกัน ควรใช้แนวทางข้อเสนอเชิงสร้างสรรค์เพื่อสร้าง “พื้นที่ร่วม” ขึ้นนี้เพื่อให้เกิดการแก้ปัญหาเชิงบูรณาการ

2) ความร่วมมือระหว่างหน่วยงาน การใช้ข้อมูลร่วมกัน การประสานงานกันระหว่างเจ้าของปัญหา กับหน่วยงานรับผิดชอบเป็นองค์ประกอบสำคัญของการจัดการ

3) ให้การสนับสนุนการคิดริเริ่ม ของชาวบ้าน เช่น การนำเอาความรู้ เรื่อง การจัดการน้ำในระดับชุมชน ที่มีตัวอย่างการศึกษา ในหลายพื้นที่ มาใช้ประโยชน์

4) การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนบางเงื่อนไขต้องการการใช้ความรู้ เทคโนโลยีของหน่วยงานรับผิดชอบ (Line agency) เช่น การทำทำนบ และเขื่อนขนาดเล็กจะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพของระบบการผลิตของพื้นที่ได้

อ้างอิง

- Chambers, Robert and Gordon Conway. (1992). Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st Century, IDS Discussion Paper No. 296, Brighton: IDS.
- Farrington, J., et al. (1999). “Sustainable Livelihoods in Practice: Early Applications of Concepts in Rural Areas”, Natural Resource Perspectives, No. 42, London: ODI.
- Montree Chantawong et.al. (2002). Water Privatization in Thailand. Bangkok: Foundation for Ecological Recovery.
- Shigeharu Tanabe. (1994). Ecology and Practical Technology : Peasant Farming Systems in Thailand. Bangkok: White Lotus.

Suriya Smuttkupt, et al. (1994). Flood Stress in the Four Lower Mekong Basin (LMB) Provinces: A Rapid Appraisal of Flood Stress among Northeastern Peasants. Nakhon Ratchasima, Thailand: Suranaree University of Technology.

เชาวลิตร์ บุญญภูษิต บรรณารักษ์, วันทนา ศิวะ เขียน, ศิริลักษณ์ มานะวงศ์เจริญ แปล. (2546). **สงครามน้ำ : การเปลี่ยนถ่ายอำนาจจากชุมชนสู่เอกชน มลภาวะและผลประโยชน์**. กรุงเทพฯ: สวนเงินมีมา.

แพ้วพรรณ เหมวรรณ. (2552). บทควมวิชาการ ระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์อย่างมีส่วนร่วม (Participatory GIS) เพื่อการหมายแนวเขตพื้นที่ผ่นปรนของชุมชนบนที่สูง ภายใต้โครงการจัดการ พื้นที่คุ้มครองอย่างมีส่วนร่วม อุทยานแห่งชาติดอยภูคา จังหวัดน่าน (Joint Management of Protected Area : JoMPA Phu Kha National Park, Nan Province).

แมน ปุโรทกานนท์. (2550). **การจัดการน้ำเชิงบูรณาการ : ทำได้จริงหรือเป็นเพียงจินตนาการ**. เอกสารประกอบสัมมนา การมีส่วนร่วมของท้องถิ่นในการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำแบบบูรณาการ Thai-Water Partnership (TWP), กรุงเทพฯ.

ยศ สันตสมบัติ. (2539). **ท่าเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม**. กรุงเทพฯ: คบไฟ.

ศูนย์พัฒนากิจกรรมภาคพลเมืองปราจีนบุรี. (2550). **การจัดการน้ำโดยการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น : แนวคิดและกระบวนการทำงาน (ฉบับผู้ปฏิบัติงาน)**, เอกสารแนะนำ. กรุงเทพฯ.

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. (2549). **แนวคิดและกระบวนการจัดการน้ำโดยการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น**; เอกสารประกอบการอบรมเชิงปฏิบัติการการจัดการน้ำโดยการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น, กรุงเทพฯ.

สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. (2536). **จากยอดห้วยถึงบุญบึง: สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสาน**. นครราชสีมา: โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.

อานันท์ กาญจนพันธ์. (2544). **วิถีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน: พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

.....

สิทธิชุมชนอีสานยุคแห่งชิงทรัพย์

สนั่น ชูสกุล

ผู้อำนวยการโครงการทามมูล

หัวหน้าโครงการวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสาน

บทนำ

มนุษย์ทุกผู้ทุกนาม ทุกยุคทุกสมัย มีสัญชาตญาณแห่งการดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด ซึ่งเป็นพื้นฐานเดียวกับสิ่งมีชีวิตทุกอย่างในโลก มนุษย์ยังมีสำนึกของการแสวงหาชีวิตที่ดีกว่า ความใฝ่ฝันถึงอิสรภาพ ไม่ถูกจองจำ ไร้คทาพันธนาการ เอาจริงเอาจัง มนุษย์ต่อสู้กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติด้วยการคิดค้นเครื่องมือที่จะควบคุม ควบคุมธรรมชาติเพื่อการได้มาซึ่งปัจจัยดำรงชีพ มนุษย์ยังเรียนรู้เพื่อปรับตัวให้เข้ากับกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติ บางด้านที่ตนไม่อาจควบคุม จากสิ่งกลมๆ สัตว์ เวิร์ด ยกระดับมาเป็นสังคมกสิกรรม เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ผลิตปัจจัยดำรงชีพด้วยตนเอง ความรู้ความชำนาญที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติทดลองถูกทำซ้ำ ทบทวนแก้ไข สรุป สืบสาน สืบสานสืบทอดกันมา

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน เพื่อสร้างความมั่นคงปลอดภัย สร้างหลักประกัน การอยู่รอดร่วมกัน เกิดการเรียนรู้ในการอยู่ร่วมกัน ความขัดแย้ง อิจฉาริษยา โกรธเกลียด อยากมีอยากได้ ความ ลุ่มหลงซึ่งมีอยู่ในหมู่มนุษย์นำมาซึ่งการกดขี่ข่มเหงเอาเปรียบกันและกัน เกิดการแย่งชิงเบียดเบียน เช่นฆ่า และความแตกแยก แต่ความจำเป็นในการอยู่ร่วมกันเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญว่า มนุษย์จึงได้สร้าง แบบแผนในการแก้ความขัดแย้ง แบบแผนในการแบ่งปันจัดสรรสิ่งที่ได้มาให้สมาชิกตามฐานะที่แต่ละคนพึงมี พึงได้ เป็นแบบแผนที่สมาชิกทุกคนยอมรับร่วมกัน ขณะเดียวกันมนุษย์ยังมีสำนึกที่ตึงตัง การช่วยเหลือเกื้อกูล พึงพาอาศัย ความรักความผูกพันความสามัคคีในหมู่คณะและความเอื้ออาทรต่อกัน สิ่งนี้ก็ถกทอขึ้นมาเป็น แบบแผนของการอยู่ร่วมกันของมนุษย์เช่นเดียวกัน “แบบแผน” ต่างๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อการอยู่ร่วมกันได้กำหนด ขอบเขตของอำนาจและหน้าที่ของแต่ละคนซึ่งต่อมาเราเรียกกันว่า “สิทธิ” นั่นเอง

สิทธิเป็นสิ่งที่จรรโลงสายสัมพันธ์และการพึ่งพิงระหว่างสมาชิกของชุมชนเอาไว้ สิทธิเป็นรากเหง้าของ ความเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน เป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีน้ำหนักมากกว่ากฎหมายหรือนโยบาย สาธารณะทั้งปวง (ยศ สันติสมบัติ, 2539)

“สิทธิ” แปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525) ความสนใจศึกษาเรื่องสิทธิในสังคม ไทยอาจเป็นไปตามความเคลื่อนไหวทางวิชาการของสังคมตะวันตก ซึ่งตามแนวคิดตะวันตกให้ความสำคัญกับ

¹ บทสังเคราะห์งานวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสาน โครงการสิทธิชุมชนศึกษา (2549) ศ.เสนห์ จามริก หัวหน้าโครงการ

สิทธิของปัจเจกชนอันเป็นฐานทางปรัชญาของระบอบประชาธิปไตยเสรีนิยม และระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม แต่ในบริบทสังคมไทยและสังคมตะวันออก ระบบสิทธิวางอยู่บนพื้นฐานของชีวิตรวมหมู่ของชุมชน มีการให้คุณค่าและเคารพใน “ส่วนรวม” และ “กรรมสิทธิ์ร่วม” ของชุมชนเป็นสิ่งสำคัญ ดังนั้นระบบสิทธิในสังคมของเราจึงต้องเรียกว่า “สิทธิชุมชน”

“สิทธิชุมชน” เป็นวาทกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน” เป็นอุดมการณ์ที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2546) และยังเป็นพลังยึดเหนี่ยวสำคัญของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า และกำกับอยู่ในทุกระบบของชุมชน ระบบเศรษฐกิจ ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรม วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ฯลฯ ในระบบเหล่านี้ ชุมชนได้สร้าง “ข้อตกลงร่วม” หรือระเบียบกฎเกณฑ์ที่เป็นที่เข้าใจและยอมรับกันของสมาชิกชุมชน กฎเกณฑ์เหล่านี้ล้วนวางอยู่บนพื้นฐานของ คุณธรรมอันเป็นคุณค่าที่สมาชิกชุมชนยึดเป็นคุณค่าร่วมกันและศีลธรรมทางศาสนา มีบทลงโทษแก่ผู้ฝ่าฝืน และมีกลไกการจัดการที่แน่นอน

ขณะเดียวกัน ชุมชนก็ดำรงอยู่ในสังคมใหญ่ ภายใต้อำนาจรัฐ และอยู่ท่ามกลางระบบเศรษฐกิจการตลาด ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอกก็เป็นระบบสิทธิหนึ่งเช่นกัน ท่ามกลางความสัมพันธ์กับฝ่ายต่างๆ ในสังคมใหญ่ “สิทธิของชุมชน” จะมีมากขึ้นน้อยก็ขึ้นอยู่กับการพัฒนาของชุมชนที่จะถ่วงดุลกับภายนอก และยังขึ้นอยู่กับการตีความกฎหมายของประเทศและดุลภาวะของสังคมที่จะเปิดโอกาสให้ชุมชนได้แสดงตัวตน มีระบบการจัดการทรัพยากรของตนเองหรือการกำหนดทิศทางการพัฒนาโดยตัวเองได้มากน้อยแค่ไหน และข้อสรุปอันสำคัญที่ชี้ให้เห็นพลังที่แท้จริงของสิทธิชุมชนก็คือ “เรื่องสิทธิไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพราะการอุปถัมภ์รับรองทางกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่ม เกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์ หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกัน และที่สุดก็มีความสามารถเพียงพอที่จะจัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริงเป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมวงกว้างได้ (เสนห์ จามริก, 2547)

คุณภาพของสิทธิภายในของชุมชน และดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอกปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วรุนแรงของสังคมไทยและสังคมโลกในปัจจุบันซึ่งเป็นการขับเคลื่อนโดยระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีอันเป็นแบบแผนการพัฒนาระแสหลักของสังคมโลกเวลานี้ ได้ก่อผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นอย่างลึกซึ้งรุนแรง ทั้งด้านความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่ถูกใช้แบบล้างผลาญ เกิดความเหลื่อมล้ำทางรายได้ ช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบท คนรวยกับคนจน วิถีชีวิตอันดีงามของชุมชนท้องถิ่นชนบทและชนกลุ่มน้อยถูกบั่นทอนและคุกคาม และเกิดปัญหาทางสังคมอีกนานาประการที่แยกยากขึ้นทุกวัน สถานการณ์ใหม่นี้ก่อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนมากมายเกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐและทุนและยังกระตุ้นให้คนภายในชุมชนและท้องถิ่นขัดแย้งกันเองอย่างหนัก ภาคชุมชนได้ลุกขึ้นมาเคลื่อนไหวต่อต้าน ต่อสู้ ต่อรอง เพื่อปรับดุลความสัมพันธ์ทางอำนาจกับภายนอก ขณะเดียวกันก็เกิดการปรับตัวเอง สร้างความเข้มแข็งสร้างภูมิคุ้มกันภายใน ความเคลื่อนไหวเหล่านี้อาจนำมาซึ่งชัยชนะหรือความพ่ายแพ้ ปนเปื้อนไปด้วยคราบน้ำตาและหยดเลือด แต่เป็นปฏิบัติการที่ได้ให้บทเรียนและความรู้ใหม่ๆ ให้กับสังคมในการแสวงหาทางเลือกเพื่อชีวิตที่ดีกว่าในวันข้างหน้า

โครงการสิทธิชุมชนภาคอีสานได้ร่วมสร้างกระบวนการเรียนรู้ในเรื่องสิทธิชุมชนร่วมกับชาวบ้านที่กำลัง

ปฏิบัติกรอย่างเข้มข้นในการแก้ปัญหาการถูกละเมิดสิทธิจากโครงการพัฒนาของรัฐในระหว่างปี 2545-2549 โดยมุ่งตอบใจที่ที่ว่า ท่ามกลางปัญหาปัจจุบัน “ชุมชนท้องถิ่นจะพัฒนาความสามารถในการใช้สิทธิจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนได้อย่างไร” ทั้งด้านการปรับตัวพัฒนาภายในชุมชนโดยเฉพาะการหาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน และด้านการเคลื่อนไหวต่อภายนอก

งานวิจัยยังมุ่งแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชน โดยดำเนินการ **พื้นที่ลุ่มน้ำมูน** ซึ่งเกิดความขัดแย้งเรื่องการจัดการน้ำในโครงการโขงชีมูลโดยเฉพาะที่เขื่อนราษีไศล และเขื่อนห้วยนา จังหวัดศรีสะเกษ **พื้นที่ลุ่มน้ำชี** จังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์และยโสธร ซึ่งระบบน้ำตามธรรมชาติเกิดผลกระทบจากการสร้างเขื่อนและการดูดทราย มีทั้งปัญหาน้ำท่วม น้ำแล้งและน้ำเสีย และพื้นที่ **บ้านโนนปากก่อ** จังหวัดมุกดาหาร ที่มีการประกาศพื้นที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐานทับที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน

ทีมวิจัยซึ่งประกอบด้วยนักวิจัยชาวบ้านร่วมกับนักวิจัยจากภายนอกชุมชนได้ร่วมกันศึกษารวบรวมองค์ความรู้ด้านต่างๆ ของชุมชน จัดกระบวนการเรียนรู้เรื่องสิทธิชุมชนซึ่งอิงหลักการตามบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญ ร่วมปฏิบัติการสิทธิตามกระบวนการแก้ปัญหาที่ดำเนินอยู่และมีการคิดค้นทางเลือกใหม่ๆ ในการแก้ปัญหาตามหลักสันติวิธีและการพัฒนาตามแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน สรุปบทเรียนจากการปฏิบัติ รวบรวมเรียบเรียงรายงานเป็นผลการวิจัย

ข้อค้นพบจากการวิจัย

2.1 ภูมิหลัง

ภาคอีสานเป็นอาณานิคมบริเวณซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาอย่างยาวนาน ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีปรากฏการตั้งชุมชนโบราณอายุสามพันกว่าปีทั้งในบริเวณแอ่งสกลนครและแอ่งโคราช มีแบบแผนการทำมาหากินโดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ เช่น การต้มเกลือ การปั้นหม้อ การถลุงเหล็กทำนาทำไร่ มีหลักฐานว่าชุมชนอีสานติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนและรับวัฒนธรรมอื่นมาผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นบ้านตนตลอดมา ความก้าวหน้าทางวิทยาการในร่องรอยทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าชุมชนอีสานในหลายพื้นที่มีพัฒนาการเป็นเมืองที่มั่นคง และเป็น “รัฐ” มาก่อน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533) มีการตั้งชุมชนในพื้นที่แอ่งบริเวณใกล้ลำสาขาของแม่น้ำหลัก มีการขุดคูน้ำคันดินรอบชุมชนเพื่อการจัดการน้ำมาตั้งแต่ยุคทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 9-11) ในยุควัฒนธรรมเขมร (พุทธศตวรรษที่ 12-19) มีการขุดแหล่งน้ำหรือ “บาราย” คู่กับการสร้างปราสาทหินกระจายอยู่ทั่วภาคอีสาน แบบแผนทั่วไปของการตั้งชุมชนของคนอีสานเลือกทำเลที่ปลอดภัยจากอุทกภัย จึงเลือกพื้นที่ “เนิน” สำหรับตั้งหมู่บ้าน มี “น้ำ” เป็นลำน้ำเล็กหรือบึงน้ำธรรมชาติเพื่อการใช้สอย และมีที่ดินที่เหมาะสมจะบุกเบิกในการทำ “นา” จึงกล่าวได้ว่าปัจจัยสำคัญในการตั้งชุมชนก็คือ “นา-น้ำ-เนิน” นอกเหนือจากนั้นก็อาจจะมีความเป็นแหล่งทรัพยากรเฉพาะด้าน เช่น เกลือ และโลหะ (ธาดา สุทธิธรรม, 2543: 49-50) การตั้งชุมชนของคนอีสานคำนึงถึงระบบนิเวศน์เป็นฐานคิดสำคัญ และมีการปรับปรุงดัดแปลงธรรมชาติให้รับใช้ตนตามสภาพความจำเป็นแก่การยังชีพและความอยู่รอดร่วมกันของคนทั้งชุมชน ต่อมา มีการจัดเขตการใช้ทรัพยากร

ออกเป็น 5 เขต คือ เขตบ้าน, เขตนาและแหล่งน้ำ, เขตหัวไร่ปลายนาลำหรับพืชผักและไม่ใช้สอย, เขตโคกสำหรับเลี้ยงสัตว์ (ต่อมาเป็นพื้นที่ที่ถูกรุกโดยพืชไร่) และเขตป่าดงเพื่อการใช้สอย (บำรุง บุญปัญญา, 2549) ในการตั้งชุมชนหมู่บ้าน ต้องมีการตั้งศาลปู่ตาเป็นสถาบันความเชื่อร่วมในผีบรรพบุรุษผู้บุกเบิกตั้งบ้านซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการยึดเหนี่ยวคนให้อยู่รวมอย่างกลมเกลียว ตั้งศาลอยู่บนที่ดอนที่มีป่าหนาแน่น มีการตั้ง “หลักบ้าน” (ป้อบ้าน สะดือบ้าน) อันเป็นเสมือนหัวใจของบ้านและเราอาจถือเป็นการ “ประกาศสิทธิ์” ของการตั้งหมู่บ้านซึ่งมีผีหลักเมืองเป็นผู้ทรงสิทธิ์นั้นในการดูแลคุ้มครองผู้คนและทรัพย์สินให้ปลอดภัยจากภัยอันตราย มีการตั้งวัดเป็นสถาบันขัดเกลาหล่อหลอมทางศีลธรรมและที่พึ่งทางใจของชาวบ้าน

ในยุคประวัติศาสตร์ ชุมชนอีสานดำรงอยู่ท่ามกลางการแผ่ขยายอิทธิพลทางการเมืองของรัฐศักดินา เขมร สยาม และลาว ซึ่งมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การระดมแรงงานไพร่-เชลย และส่วย-ภาษี ไปสร้างความมั่งคั่งแก่ราชธานี บรรยายภาพของการศึกสงครามแย่งชิงความเป็นใหญ่ระหว่างราชอาณาจักรต่างๆ และการช่วงชิงสร้างดุลอำนาจระหว่างเมืองหลวงและหัวเมืองต่างๆ ชุมชนซึ่งเป็นแหล่งผลิตกำลังแรงงานล้วนอยู่ในเป้าหมายของการครอบงำควบคุมกะเกณฑ์ไปเป็นแรงงานไพร่รับใช้กษัตริย์และมูลนายและการเก็บส่วยภาษี การอพยพโยกย้ายชุมชนเพื่อหนีภัยสงคราม...การกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลย...การขยายเครือข่ายและการจัดระเบียบเมืองขึ้นของเมืองที่สะสมอำนาจได้ระดับหนึ่ง รวมทั้งการหนีภัยโจรผู้ร้าย ทุพภิกขภัย โรคระบาดและผีสิงคางลาย เหตุเหล่านี้ทำให้ชุมชนในภูมิภาคแห่งนี้ต้องโยกย้ายถิ่นอยู่เสมอ จึงปรากฏชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ หลากหลายอาศัยอยู่ในภาคอีสานปัจจุบัน ทั้ง ลาว เขมร กวย เยอ ย้อ โย้ย แส็ก ผู้ไท ไทโคราช เวียดนาม และคนจีนซึ่งเริ่มเข้ามาค้าขายในภาคอีสานในสมัยรัชกาลที่สาม

อย่างไรก็ดี ชุมชนอีสานที่มีฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า อุดมสมบูรณ์ และในทางการเมืองสามารถรักษาดุลอำนาจกับเมืองหลวงไว้ได้ก็เกิดมีพัฒนาการ ขยายประชากรและการทำมาหากินอย่างมั่นคง ชุมชนระดับบ้านได้รับการสถาปนาเป็นเมือง เมื่อสงครามแย่งชิงกำลังคนสงบลงในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชุมชนอีสานได้มีโอกาสพัฒนาตนเอง มีการสั่งสมทางวัฒนธรรมและจารีตประเพณีต่อยอดจากรากเหง้าดั้งเดิมและมีแบบแผนมีอัตลักษณ์ของตนเองอย่างเด่นชัด เป็นวัฒนธรรมชุมชนที่บ่มเพาะขึ้นบนฐานทรัพยากรที่มีอย่างเพียงพอ การพึ่งตนเอง การเคารพต่อธรรมชาติ และหลักศีลธรรมทางพุทธศาสนา

การแผ่ร่นเงาเข้ามาของเศรษฐกิจการค้าหลังสนธิสัญญาบาวริง (2398) การขยายตัวของพื้นที่ทำนาในภาคกลางและการค้าซึ่งบุกเบิกโดยคนจีน ได้ชักจูงให้ชุมชนอีสานเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม นับแต่การส่งแรงงานไปรับจ้างในภาคกลาง เกิดขบวนการนายฮ้อยต้อนควายไปขายภาคกลาง นโยบายรัฐเปลี่ยนส่วยและการเกณฑ์แรงงานเป็นการเก็บเป็นเงินค่าหัวสร้างแรงกดดันแก่ชุมชน การปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5 โดยรวบอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางและส่งเจ้านายมาปกครอง เหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อชนชาวอีสานต้องก่อกบฏผีบุญในปี 2444 และเกิดขึ้นอีกหลายครั้ง ทุกครั้งต้องพ่ายแพ้กองกำลังและอาวุธที่เหนือกว่าของฝ่ายรัฐ แต่ก็สะท้อนให้เห็นอย่างสำคัญว่า ชุมชนอีสานแต่เดิมนั้นมีสำนึกอิสระ ยึดถือในสิทธิอำนาจและการปกครองตนเองตามลักษณะบริบทท้องถิ่นคือชาติพันธุ์ ภาษา วัฒนธรรมและจารีตประเพณีที่มีลักษณะเฉพาะของตนอย่างเข้มข้นพอสมควร ดังที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวพวนเคยทูลแด่กรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน 2437 ว่า “ชาวตะวันออกเฉียงเหนือนั้นก็เป็นที่เข้าใจกันว่าพวกเขา

พร้อมเสมอที่จะตายเพื่อปกป้องระบบการปกครองและเขตแดนที่เขามีอยู่” (เดช บุญนาค, 2548)

100 ปีต่อมา รัฐสยามได้สถาปนาอำนาจการปกครองเหนือดินแดนอีสานได้อย่างเด็ดขาด พร้อมกับอำนาจครอบครองทรัพยากร จัดการให้เป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลเพื่อตอบสนองการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยม การแข่งขันแรงงานในรูปของการเกณฑ์แรงงานไพร่และกวาดต้อนเชลยเปลี่ยนมาเป็นการขูดรีดส่วนเกินจากสินค้าเกษตรและการจ้างแรงงานที่หนีภาคเกษตรมาสู่โรงงานด้วยราคาถูก ส่วยสาอากรและค่าหัวเปลี่ยนมาเป็นระบบเก็บภาษีอันแยบยล การมาถึงของระบอบการเมืองประชาธิปไตยแบบตัวแทนหลังปี 2475 ได้เปิดช่องทางให้ตัวแทนจากภาคอีสานเข้าไปมีปากมีเสียงเรียกร้องความเป็นธรรมให้แก่ชุมชนชาวอีสาน แต่ก็ถูกปราบปรามอย่างทารุณด้วยน้ำมือของรัฐสมัยใหม่ ชาวอีสานส่วนหนึ่งเข้าร่วมการต่อสู้เพื่อโค่นล้มอำนาจรัฐกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยระหว่างปี 2504–2526 ด้วยเหตุผลของการถูกกดขี่จากอำนาจรัฐและการถูกขูดรีดจากนายทุน ทศวรรษต่อมา ชุมชนอีสานภายใต้นโยบายเปลี่ยนนามรบเป็นนามค้าและการนำพาประเทศไทยไปสู่ความเป็นนิคม อีสานเดือดเกิดสงครามแย่งชิงทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ชาวอีสานได้รวมตัวลุกขึ้นต่อสู้ด้วยสันติวิธี ใช้สิทธิประชาธิปไตยทางตรง เกิดกระบวนการเรียนรู้ใหม่ๆ เพื่อแสวงหาทางเลือกในการแก้ปัญหา เช่น การต่อสู้เพื่อสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและที่ดินทำกินในกรณีโครงการ คจก. (2533–2535) ต่อสู้เพื่อสิทธิในอาชีพในกรณีคัดค้าน พ.ร.บ. สภาการเกษตรแห่งชาติ (2534–2535) การจัดตั้งและการเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชน การทำเกษตรผสมผสาน การคัดค้านการสร้างเขื่อนและการยืนยันสิทธิครอบครองและใช้ประโยชน์ตามจารีตประเพณีในที่ดินที่ได้รับผลกระทบ การคัดค้านการทำเหมืองเกลือโดยบริษัทต่างชาติ การเคลื่อนไหวเฉพาะเรื่องเฉพาะพื้นที่เริ่มถักทอขึ้นเป็นเครือข่าย และการหาพันธมิตรสนับสนุนอย่างกว้างขวาง ท่ามกลางการเคลื่อนไหวอย่างเข้มข้นนี้ ในระยะทศวรรษที่ผ่านมาได้เกิดวาทกรรมหนึ่งขึ้นในสังคมไทย เป็นวาทกรรมที่ทรงพลังยิ่ง...สิทธิชุมชน

“สิทธิชุมชนอีสาน” เกิดขึ้นตั้งแต่เขาเริ่มปักหลักไม่มั่งคั่งลงเป็น “ป่อบ้าน” การต่อสู้กับธรรมชาติและการต่อสู้ทางสังคมมาทุกยุคสมัยประวัติศาสตร์ได้สั่งสมบทเรียนสำคัญไว้ให้เราศึกษา สืบทอดและพัฒนาต่อไป

2.2 สิทธิชุมชนอีสาน

2.2.1) ระบบสิทธิของชุมชนอีสานก่อเกิดบนรากฐานของวัฒนธรรมชุมชน อันเกิดจากการต่อสู้ อยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืนกับธรรมชาติ บนฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ในอดีต ชีวิตรวมหมู่ของผู้คนบนฐานกลุ่มเครือญาติ กลุ่มบ้าน และมีเครือข่ายความสัมพันธ์ในท้องถิ่นบนฐานนิเวศน์และวัฒนธรรมเดียวกัน เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ที่จะสร้างให้ชุมชนเป็นที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัย มั่นคง อยู่รอดด้วยกัน ท่ามกลางสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามช่วงเวลา ก่อเกิดเป็นแบบแผนของ “ความรู้” ในการจัดการทรัพยากร แบบแผนการทำมาหากินและแบบแผนการดำเนินชีวิต เกิดจารีตประเพณีเป็นกฎระเบียบไม่เป็นลายลักษณ์อักษรแต่แฝงอยู่ในระบบของชีวิตชุมชน สำหรับ “จัดระเบียบความสัมพันธ์เชิงอำนาจ” ของสมาชิกชุมชนและดูแลให้เกิดความสงบสันติของการอยู่ร่วมกัน ถือเป็น “ระบบสิทธิ” ซึ่งวางอยู่บนหลักแห่งศีลธรรม ซึ่งให้คุณค่ากับการนอบน้อมต่อธรรมชาติ เชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งเหนือธรรมชาติและเคารพคุณค่าของคน คุณค่าของการพึ่งตนเอง การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ความเอื้ออาทร ความสมถะ การมีจิตสำนึกเพื่อ “ส่วนรวม” การประนีประนอมประสานประโยชน์

ไม่นิยมความรุนแรง มี “สถาบัน” ที่ทำหน้าที่ดูแล ปลูกฝัง สืบทอดคุณค่าเหล่านี้ คือ สถาบันครอบครัว สถาบันเครือญาติ สถาบันผู้อาวุโส สถาบันศาสนาและผู้นำทางจิตวิญญาณ

2.2.2) ชุมชนอีสานมุ่งเน้นสอนเรื่อง “หน้าที่” ของคนที่พึงปฏิบัติต่อผู้อื่นตามความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ต่อพ่อแม่ ต่อลูก ต่อเพื่อนบ้าน ต่อเจ้านาย ต่อลูกน้อง ฯลฯ หน้าที่ที่คนพึงปฏิบัติต่อธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ ปรากฏในคติคำสอนทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษรและดำรงอยู่ในวิถีมุขปาฐะ “หน้าที่” ก็คือเหรียญอีกด้านหนึ่งที่อยู่กับ “สิทธิ” การสอนให้คนหนึ่งรับผิดชอบหน้าที่ที่เท่ากับการต้องเคารพ “สิทธิ” ของผู้อื่นนั่นเอง ศิล 5 ที่ต้องมีการอาราธนา-สมาทานกันในทุกพิธีกรรมศาสนา ฮีต 12 คอง 14 และคำสอนในนิทานไม่ว่าจะสอนลูก สอนเมีย สอนหลาน สอนไพร่ สอนเจ้า สอนนาย ฯลฯ ล้วนแต่สอน “หน้าที่”

การสอนหน้าที่ มีคุณค่าในภาวะการณ์หนึ่งๆ เมื่อทุกคนทำหน้าที่ก็จะเป็นการผดุงรักษา “ระบบ” หนึ่งๆ เอาไว้ ทำให้เกิดความสงบสันติ แต่กระบวนการคิดเชิง “หน้าที่” ทำให้เกิดการหยุดนิ่งตายตัวและไม่พัฒนาปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขปัจจัยแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนไปเสมอ เช่น การสอนหน้าที่ของชาวชุมชนต่อเจ้าและมูลนายในอดีตที่มีระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ มักจะสอนให้ชุมชนเป็นฝ่ายทำ “หน้าที่” ที่ต้องเชื่อฟังและสวามิภักดิ์ต่อผู้มีอำนาจและได้สิทธิในการคุ้มครองความปลอดภัย เมื่อถึงยุคใหม่ที่ชุมชนมีปฏิสัมพันธ์กับภายนอกอย่างกว้างขวาง การเข้ามาถึงของอำนาจการปกครองและอำนาจทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยมที่มุ่งการควบคุมและเอาประโยชน์จากชุมชน เมื่อเกิดขึ้นบนระบบสิทธิดั้งเดิมที่สอนหน้าที่ ทำให้ชุมชนอีสานตกเป็นเบี้ยล่าง ถูกกระทำและเอารัดเอาเปรียบอย่างหนักหน่วง

เราจะพบความจริงว่า การสอนหน้าที่นั้นเป็นการกระทำโดยผู้มีอำนาจเหนือกว่า ผู้ใหญ่สอนผู้น้อย รัฐทุนนิยมในปัจจุบันก็ใช้แบบแผนนี้ในการสอนประชาชน เพื่อให้เกิดการสยบยอม ในทางตรงข้าม เมื่อพลิกกลับด้านมาพิจารณาการสอนเรื่อง “สิทธิ” ตามที่เกิดการเคลื่อนไหวขับเคลื่อนในสังคมตะวันตกในรอบสองศตวรรษที่ผ่านมา ก็เกิดระบอบสิทธิปัจเจกชน กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ก็เป็นเหตุแห่งการเอารัดเอาเปรียบ การเสื่อมโทรมของทรัพยากร การเสื่อมโทรมของศีลธรรมอย่างร้ายแรง ดังนั้น การเรียนรู้เรื่องหน้าที่และสิทธิเป็นเรื่องที่ต้องดำเนินไปด้วยกันอย่างสมดุล ทั้งสองอย่างเป็นทั้งคู่ขัดแย้งและเป็นเงื่อนไขซึ่งกันและกัน คู่กับความจริงที่ว่าโลกและสังคมต้องการทั้งภาวะดำรงอยู่อย่างสงบและต้องการความเปลี่ยนแปลงด้วยในขณะเดียวกัน

2.2.3) ระบบสิทธิชุมชนอีสานมีพลังแฝงของการพึ่งตนเองและศักยภาพในการปกครองตนเองแบบแผนของระบบสิทธิ-หน้าที่ของชุมชนในอีสานซึ่งเป็นรากฐานจากอดีต มีลักษณะของการปกครองตนเองอย่างอิสระอยู่ในระดับหนึ่ง เพราะความเป็นชุมชนดำรงอยู่อย่างยาวนาน มีความเหนียวแน่นอยู่ในตัวด้วยกฎแห่งจารีตประเพณีและวิถีการผลิตแบบพึ่งตนเองเป็นหลัก รัฐและทุนในอดีตแม้จะมุ่งขูดรีดส่วนเกินสร้างความชะงักงันให้แก่การพัฒนากระดบตัวเองของชุมชน แต่ไม่ได้มุ่งเข้ามาเปลี่ยนแปลง “วิถีการผลิต” และ “วิถีชีวิต” ภายในชุมชนอีสานจึงสามารถรักษา พัฒนาแบบแผนการผลิตและแบบแผนการดำเนินชีวิตต่อยอดจากรากเหง้าดั้งเดิมของตนไว้ได้เป็นอย่างดี

ดังนั้นการเข้ามาควบคุมของอำนาจรัฐ ตั้งแต่ 100 ปีที่แล้ว สมัยปฏิรูปการปกครอง (รัชกาลที่ 5) เป็นต้นมา ปฏิกริยาของชุมชนอีสานจึงปรากฏออกมาในรูปของการแข็งขันเป็นกบฏ เช่น กบฏผีบุญ อีกด้านหนึ่งมีการปรับปรุงทางวัฒนธรรมโดยการผสมผสานสิ่งเก่ากับสิ่งใหม่เกิดเป็นแบบแผนของการทำมาหากิน การจัดการทรัพยากร แบบแผนทางด้านวัฒนธรรม ดังที่เราเห็นอยู่ในปัจจุบัน

2.2.4) การแสดงตัวของสิทธิชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่ การปฏิสัมพันธ์กับภายนอกในสมัยใหม่ที่มีทั้งการตอบรับ ตอบโต้และการผสมผสาน มีทั้งการต่อสู้และต่อรอง ในฐานะของชุมชนที่เป็นหน่วยที่มีระบบสิทธิภายในแบบหนึ่งที่แน่นอนของชุมชนอีสาน ได้เคลื่อนไหวแสดงออกให้เห็นถึง “สิทธิชุมชน” ด้านต่าง ๆ คือ สิทธิการตั้งถิ่นฐาน สิทธิในการดำรงชีวิตและชุมชนอย่างพอเพียงและมั่นคงปลอดภัย สิทธิในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิทธิการครอบครองที่ดินตามกฎหมายจารีตประเพณี สิทธิในภูมิปัญญา สิทธิในการเลือกวิถีการทำอาชีพ สิทธิในความเชื่อ พิธีกรรมและประเพณี สิทธิในวัฒนธรรม เหล่านี้คือสิทธิที่ชุมชนอีสานแสดงถึงตัวตนและคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน ท่ามกลางความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสมัยใหม่

การเคลื่อนไหวแสดงตัวตนดังกล่าวของชุมชนอีสานเขาได้เรียนรู้ถึงสิทธิอีกหลายประการที่เขาควรมี เพื่ออยู่ร่วมกับสังคมสมัยใหม่อย่างเท่าเทียมและมีศักดิ์ศรี สิทธิเหล่านั้นคือ สิทธิในการรับรู้ข่าวสาร สิทธิที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐในการตัดสินใจและการพัฒนา สิทธิการรวมตัวของผู้เดือดร้อนและผู้มีผลประโยชน์ร่วม สิทธิในการชุมนุม สิทธิที่จะได้รับสวัสดิการจากรัฐ เช่น การศึกษา สุขภาพ สาธารณูปโภค สิทธิในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน และการเรียนรู้อย่างเข้มข้นเกี่ยวกับสิทธิชุมชน นำพาให้ยกระดับสู่การคิดเรื่อง “สิทธิในการกำหนดอนาคตของตนเอง”

2.2.5) ระบบสิทธิและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ยั่งยืนโดยองค์กรชุมชน ในสถานการณ์ใหม่ ชุมชนอีสานได้จัดตั้งแบบแผนการจัดการทรัพยากรดินน้ำป่าโดยองค์กรชุมชน ด้วยการใช้อนุมัติ จารีตประเพณีดั้งเดิม ผสมผสานกับการจัดการสมัยใหม่ ทั้งในด้าน “การสร้างระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากร” และ “การจัดการและใช้ประโยชน์ในทรัพยากร”

(1) **การสร้างระบบกรรมสิทธิ์** ขณะที่ระบบกฎหมายของประเทศรับรองกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรอย่างเป็นทางการเพียง กรรมสิทธิ์ของรัฐกับกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล เท่านั้น แต่สิ่งที่ดำรงอยู่จริงในจารีตประเพณีก็คือ ยังมีทรัพยากรที่เป็น “สิทธิร่วม” ของชุมชน

ตั้งแต่เริ่มตั้งชุมชน จะต้องมีการจัดสรรพื้นที่ไว้เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนรวมเพื่อใช้ร่วมกันในการเลี้ยงสัตว์ ทำการประมง จับสัตว์น้ำ หาของป่า การใช้น้ำเพื่อการเกษตร มีแบบแผนการใช้ประโยชน์ที่ชุมชนเห็นพ้องต้องกัน มีกฎจารีตประเพณีในการควบคุมพฤติกรรมให้เกิดความยั่งยืนและเป็นธรรม คือ มีความเชื่อว่าทุกแห่งมีผีหรือเทวดาอารักษ์คุ้มครองดูแลอันสมาชิกชุมชนให้ความเคารพยำเกรง มีข้อห้ามหรือ “ชะล้า” บัญญัติไว้ในความเข้าใจ ความจำและความตระหนักร่วมของชุมชน มีพิธีกรรมตามความเชื่อ เช่น ตั้งศาลปู่ตา ศาลเจ้าพ่อ หออารักษ์ และมีพิธีเช่นไหว้บวงสรวงตามกำหนดการร่วมของชุมชน กล่าวอีกอย่างหนึ่ง ผู้มี “สิทธิครอบครอง” พื้นที่ที่แท้จริงก็คือผี หรือ สิ่ง “ศักดิ์สิทธิ์” นั่นเอง ส่วนชาวบ้านถือ “สิทธิการเข้าถึงและใช้ประโยชน์” โดยสถาบัน

“ชุมชน” เป็นผู้ถือ “สิทธิการจัดการดูแล” คำว่า “ศักดิ์สิทธิ์” นอกจากจะแปลว่าขลังแล้ว น่าจะมีนัยยะต่อระบบการคิดเรื่องสิทธิอย่างสำคัญ

ยุคพัฒนาที่มีการบุกเบิกพื้นที่ทำการเกษตรแผนใหม่อย่างกว้างขวาง พื้นที่ส่วนรวมถูกรุกล้ำ แปรเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลมากขึ้น และบางแห่งถูกประกาศเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐโดยกฎหมายและโครงการพัฒนาของรัฐ จนถึงจุดที่ชุมชนมีจิตสำนึกร่วมว่าต้องพิทักษ์ปกป้องคุ้มครองดูแลไว้ใช้ร่วมกัน จึงมีการเคลื่อนไหว “สร้างข้อตกลงภายในกันใหม่” เช่น การประกาศจัดตั้งเป็นป่าชุมชน แหล่งน้ำส่วนรวม แหล่งดินปั้นหม้อส่วนรวม บางพื้นที่มีการจัดสรรดินน้ำป่ากันใหม่หมดทั้งระบบ เช่น ที่บ้านโนนปาก่อ โดยพื้นที่นั้นตามกฎหมายยังเป็น “สิทธิครอบครอง” ของรัฐ สิทธิชุมชนที่ประกาศขอลงไปเป็น “สิทธิการจัดการดูแล” โดยชุมชน และ “สิทธิการเข้าถึงและใช้ประโยชน์” ของชุมชน สิทธิชุมชนลักษณะนี้จะยังยืนขนาดไหน ด้านหนึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถในการดูแลจัดการของชุมชนให้เกิดความราบรื่นเรียบร้อย ความยั่งยืน เป็นธรรมชาติ ซึ่งเป็นผลโดยตรงต่อการสร้างดุลอำนาจกับรัฐและสังคมภายนอก อีกด้านหนึ่ง ขึ้นอยู่กับความเข้มงวดของรัฐที่จะจัดการพื้นที่ตามนโยบายและกฎหมาย เช่น กรณีบ้านโนนปาก่อ ซึ่งถูกเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐานประกาศทับที่ทำกินและที่ดินทำกิน แม้ชุมชนจะแสดงตัวตนเป็นผู้อนุรักษ์และจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างเป็นองค์รวม แต่ก็ต้องตกอยู่ในแรงกดดันจากนโยบายที่เข้มงวดตลอดเวลา

เกี่ยวกับ “ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล” ตามจารีต ชุมชนจะยอมรับสิทธิของผู้บุกเบิกที่ดินนั้นในฐานะ “ผู้มาก่อน” สิทธิในการบุกเบิกจับจองครอบครองและทำประโยชน์ในอาณาบริเวณของชุมชน มักต้องผูกติดด้วยความเป็นสมาชิกของชุมชนนั้นตอน การจับจองก็จับจองกับเพื่อนบ้าน ไม่ได้จับจองกับราชการ และพื้นที่กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลนั้นยังมี “สิทธิเชิงซ้อน” ของคนอื่นในชุมชนใช้ประโยชน์ร่วมอยู่ด้วย สมัยใหม่แม้การออกเอกสารสิทธิตามกฎหมายเป็นแบบแผนของกรรมสิทธิ์ทางการ แต่ในความเป็นจริงยังมีการครอบครองและทำประโยชน์ตามจารีตที่ชุมชนยอมรับและมีการสืบทอดกันทางมรดกอีกมากมายที่รัฐไม่มีกำลังพอที่ออกเอกสารสิทธิให้ได้ และบางพื้นที่กฎหมายไม่รับรอง เช่น ในพื้นที่ทุ่งตามตามลุ่มน้ำต่าง ๆ ที่กฎหมายนิยามว่าเป็น “ที่งอก” เป็นต้น

ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรของชุมชนอีสานยังมีระบบกรรมสิทธิ์ของ “กลุ่มเครือญาติ” หรือของตระกูลในการ “ใช้ประโยชน์” ในบางพื้นที่ เช่น ลานดัมเกลือ กุด หนอง ร่องน้ำในพื้นที่ทุ่งตาม ที่ใช้ประโยชน์ในการจับปลาในฤดูน้ำแดงและฤดูแล้ง โดยในฤดูน้ำหลากท่วม ผู้อื่นสามารถใช้จับปลาได้

รูปธรรมในพื้นที่วิจัยบอกเราว่าระบบกรรมสิทธิ์ของชุมชนเป็นสิทธิเชิงซ้อนที่ผสมกันอยู่อย่างกลมกลืนละเอียดซับซ้อนและยืดหยุ่น มีระเบียบแบบแผนที่มีรากฐานจากจารีตประเพณี สามารถตอบสนองกิจกรรมอย่างหลากหลายและเอื้ออำนวยความยุติธรรมให้แก่สมาชิกได้เป็นอย่างดี มีคุณค่าของความเชื่อ พิธีกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นเครื่องกำกับชุมชนยังคงมีความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เชื่อในบาปบุญ คุณค่าของความเกื้อกูลแบ่งปันพึ่งพาอาศัย สิ่งเหล่านี้จะเป็นเครื่องกำกับ “ระบบสิทธิร่วมของชุมชน” ต่อไปแม้สมัยใหม่มีระบบกฎหมายระบบราชการ ที่แสดงสิทธิชนิดใหม่ทับซ้อนลงไป แต่เบื้องลึกคุณค่าแบบดั้งเดิมของชุมชนก็ยังมิมีบทบาทอย่างเหนียวแน่นและแสดงตนได้ต่อระบบคุณค่าใหม่ กฎหมายและการกระทำจากภายนอกอยู่ตลอดเวลา

(2.) ระบบการจัดการและใช้ประโยชน์

ในยุคใหม่ที่มีความซับซ้อน เกิดความขัดแย้งใหม่ๆ เกี่ยวกับการจัดการ จัดสรรทรัพยากรของชุมชน มีตัวละครใหม่ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ชุมชนยังคงดำรงแบบแผนความเชื่อและพิธีกรรมดั้งเดิมเพื่อรักษาระบบสิทธิ ตามจารีตประเพณีเอาไว้เป็นพลังหนึ่งที่จะควบคุม จัดการ จัดสรรทรัพยากรโดยประยุกต์การใช้ เช่น พิธีกรรม เช่นผีเจ้าที่ สร้างโรงหออารักษ์ พิธีเลี้ยงอารักษ์ พิธีบวชป่า เป็นต้น อีกด้านหนึ่งได้ใช้ระบบการจัดการสมัยใหม่ เข้ามาผสมผสาน เช่น การเขียนกฎระเบียบและบทลงโทษไว้เป็นลายลักษณ์อักษร การจัดตั้งคณะกรรมการ ป่าชุมชน มีการตั้งกองทุน มีระบบการประชุมกรรมการและสมาชิก การจัดทำหลักเขตป่าชุมชน มีแผนการจัดการทรัพยากร เช่น การปลูกป่า การป้องกันไฟป่า การรณรงค์ในชุมชนและท้องถิ่นด้วยรูปแบบต่างๆ เหล่านี้เป็นความพยายามที่จะคุ้มครองทรัพยากรกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนให้ดำรงอยู่ให้ได้ในสถานการณ์ใหม่

นอกจากนั้นยังมีการคิดค้นกระบวนการที่จะยกระดับ ยกสถานะของสิทธิชุมชนนี้ให้เกิดความเข้าใจ และยอมรับจากสังคมท้องถิ่น สาธารณชนและองค์กรรัฐ เช่น บางแห่งมีการยกระดับโดยการศึกษาวิจัยสร้าง องค์ความรู้การจัดการทรัพยากรโดยชุมชน การศึกษาประเมินทรัพยากร นำข้อมูลและความรู้มาร่วมกับโรงเรียน สร้างหลักสูตรท้องถิ่น การจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรของชุมชน การประสานความร่วมมือกับภาครัฐ และการผลักดันให้องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นมีนโยบายสนับสนุน

2.2.6) กระบวนการละเมิดสิทธิชุมชน

การแผ่อำนาจของรัฐและทุนเข้าสู่ชุมชนอีสานในปัจจุบัน มีลักษณะรุนแรงมากขึ้น ที่เรียกกันว่า “การ แย่งชิงทรัพยากร” ด้วยภาคอุตสาหกรรมและเมือง ต้องการใช้ทรัพยากรขนานใหญ่ในการลงทุนทั้งภาคเกษตร ป่าไม้ อุตสาหกรรม พลังงานและการก่อสร้างสาธารณูปโภค จึงปรากฏโครงการขนาดใหญ่ที่ปรากฏในพื้นที่ วิจัย คือ การสร้างโครงการสร้างเขื่อนเพื่อจัดการน้ำขนาดใหญ่ คือ โครงการโขง ชี มูล การขยายตัวของธุรกิจ ดูดทรายในแม่น้ำมูล-ชี การกว้านซื้อที่ดินแปลงใหญ่ริมแม่น้ำชีตอนต้นเพื่อปลูกอ้อยป้อนโรงงานน้ำตาล การ ประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐาน โครงการเหล่านี้ได้สร้างผลกระทบต่อชุมชนอีสานอย่างกว้างขวาง คือ การสูญเสียที่ทำกินของราษฎร การสูญเสียพื้นที่กรรมสิทธิ์ส่วนรวมของชุมชน เช่น ป่าชุมชน แหล่งน้ำชุมชน ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งทำการประมง แหล่งต้มเกลือ การเกิดมลพิษในดิน ในน้ำและชั้นบรรยากาศ การอพยพโยกย้ายราษฎร ทางด้านสังคมเกิดความขัดแย้งหลายระดับ เช่น ระหว่างชุมชนกับหน่วยงานรัฐเจ้าของโครงการ, หน่วยงานรัฐระดับท้องถิ่น ภูมิภาคและส่วนกลาง ระหว่างคนในชุมชนที่ได้รับประโยชน์กับผู้ได้รับผลกระทบ ระหว่างหน่วยงานรัฐด้วยกันที่มีโครงการทับซ้อนกัน บางกรณี เช่น โครงการเขื่อนราษีไศลได้ขยายผลเป็น ความขัดแย้งทางการเมืองทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ

เหล่านี้กลายเป็นการละเมิดสิทธิชุมชนโดยตรงทั้งสิทธิพื้นฐานของราษฎรผู้เป็นสมาชิกชุมชน สิทธิด้าน เศรษฐกิจวัฒนธรรม โดยเฉพาะเมื่อมีการเคลื่อนไหวตอบโต้ของชุมชน กระบวนการต่อสู้ต่อรองที่เกิดขึ้น ยิ่งแสดงกระบวนการละเมิดอื่น ๆ โดยเฉพาะสิทธิทางการเมืองติดตามมามากมาย เช่น การละเมิดสิทธิด้าน ข่าวสารข้อมูล สิทธิการรวมกลุ่ม สิทธิการชุมนุม สิทธิการมีส่วนร่วม เป็นต้น ซึ่งแสดงออกมาในรูปแบบของ การจ้องมองจับผิด การปิดกั้น ปิดบัง การกีดกัน การหลอกลวง การสร้างข่าวให้ร้ายป้ายสี การหน่วงเหนี่ยว

ตะถ่วงกระบวนการแก้ปัญหา การดูแลให้เกิดความแตกแยกของชาวชุมชน การขู่ปราม การทำร้ายร่างกาย การฟ้องให้แกนนำมีคดีติดตัว เป็นต้น

2.2.7) ปฏิบัติการสิทธิชุมชน

ชาวชุมชนอีสานในอดีตเมื่อถูกละเมิดสิทธิจากการกระทำจากรัฐศักดินา มีทางออก เช่น หนีเข้าป่า หนีไปบวช การเปลี่ยนมุนานาย กระทั่งการยอมตนลงเป็นทาส อีกด้านหนึ่ง คือ การขอสุมกำลังกันเป็นโจร เป็นกบฏ

สมัยปัจจุบันชาวชุมชนอีสานมีการปรับปรนทางวัฒนธรรม ปรับวิถีการผลิตการทำงานมากขึ้นและใช้เวลามากขึ้น การออกจากชุมชนไปแสวงหาอาชีพรับจ้างภายนอกวิถีเหล่านี้เป็นวิถีที่หลีกเลี่ยง หลีกเลียงความขัดแย้งและการประนีประนอมซึ่งเป็นไปตามวิถีของสมาชิกชุมชนแต่ละรายหรือเป็นกลุ่ม ๆ ซึ่งวิธีนี้มีแต่ทำให้วิถีชุมชนถูกบ่อนเซาะทำลายลงเรื่อย ๆ

อีกกระบวนการหนึ่ง คือ การร้องเรียนต่อหน่วยราชการและนักการเมืองหรือกระบวนการทางการเมืองปกติ ก็ได้บทเรียนซ้ำแล้วซ้ำเล่าว่านักการเมืองมิใช่ “ผู้แทน” ของชาวชุมชนอย่างแท้จริง ตรงข้าม เขาจะเป็นผู้ยืนอยู่ฝ่ายผู้ละเมิดสิทธิชุมชนเสียเป็นส่วนใหญ่

การเรียนรู้จากประสบการณ์จริงเหล่านี้ จึงมีการใคร่ครวญทบทวนทางด้านแนวคิดและคิดค้นกระบวนการเคลื่อนไหวให้สอดคล้องกับภาวะการณ์ทางสังคมการเมืองในปัจจุบัน และหลักการที่ถูกนำมาใช้ที่สำคัญก็คือหลักการของสันติวิธี ซึ่งมีมุ่งสร้างกระบวนการเคลื่อนไหวแสดงสัจจะต่อสังคมและข้อเรียกร้องต่อคูกรณีโดยไม่ใช้ความรุนแรง ด้วยความเย็นหยอดอดทนและเต็มใจยอมรับความเจ็บปวด โน้มหน้าให้ฝ่ายที่สามเห็นด้วยและหันมาสนับสนุนเพิ่มอำนาจต่อรองต่อคูกรณี ผลักดันให้คูกรณีเข้าใจปัญหาอย่างแท้จริงและเปลี่ยนทัศนคติหันหน้าเข้ามาร่วมกันหาข้อยุติด้วยกระบวนการเจรจาอย่างเท่าเทียม

ดังนั้น การเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนของชุมชนอีสานในกรณีถูกละเมิดจากรัฐและทุนในระยะ 10 กว่าปีที่ผ่านมาจึงปรากฏการใช้ยุทธวิธีที่หลากหลาย ซึ่งเป็นไปในแนวทางที่สำนักสันติวิธีเรียกว่า “ปฏิบัติการไร้ความรุนแรง” หรือที่สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากรจำแนกไว้ว่าเป็น “ยุทธวิธีการขัดขวางทำลายระบบการเมืองปกติ” เช่น “การชุมนุม” ทั้งในระดับพื้นที่ อำเภอ จังหวัด หน้าทำเนียบรัฐบาล “การเดินเท้าทางไกล” เช่นการเดินธรรมชาติยาตรา “การถือแฟง” เช่นการปั่นทำเนียบรัฐบาล การชุมนุมยึดเยื่อปิดล้อมสันเขื่อน การยึดรถไฟ การสร้างหมู่บ้านในพื้นที่ที่จะสร้างอ่างเก็บน้ำ การปิดถนนเข้าหมู่บ้าน การนั่งประท้วงบนถนนหน้ากระทรวง เป็นต้น ยุทธวิธีเหล่านี้ถือเป็นเครื่องมือการเพิ่มอำนาจของผู้ไร้อำนาจ คนจน คนด้อยโอกาส เพราะบทเรียนตรงที่ทุกพื้นที่จะประสบก็คือความล้มเหลวของการร้องเรียนตามระบบปกติ ความไร้อำนาจของการดำเนินการโดยปัจเจกชน และการเจรจาด้วยเหตุด้วยผลอย่างเท่าเทียมเสมอหน้าไม่เคยเกิดขึ้นได้ถ้าคนจนคนด้อยโอกาสไม่ชุมนุมเคลื่อนไหว

ในกระบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้านอีสานยังมีจุดเด่นที่การใช้แบบแผนทางวัฒนธรรมชุมชนมาใช้เพื่อการเผยแพร่รณรงค์ต่อสาธารณะ และการเชื่อมโยงเครือข่ายท้องถิ่น เช่นการแต่งและเล่นกลอนลำ สาระพื้นผญา นิทาน ใช้เพื่อการจัดการภายในกลุ่ม เช่นการใช้งานบุญกุ่มข้าวใหญ่ในการระดมทุนและระดมคน การทอด

ผ้าป่าเพื่อสร้างฝายหินทิ้ง การทำพิธีกรรมเช่นผีป่าชุมชน การสวดมนต์ นั่งสมาธิในที่ชุมนุม การตั้งครวตามฐาน หมูบ้านของสมาชิกในที่ชุมนุม การใช้ผญาคำสอนโบราณมาปลุกกระตุ้นจิตใจสมาชิก เช่น “เที่ยวทางบ่สุดเส้น อย่าถอยหลังให้เขาเหยียบ ตายไปตายหน้าพุนเขาจย่องว่าหาญ” ฯลฯ

การสร้างองค์ความรู้มีความสำคัญต่อการสร้างความเข้าใจต่อสังคมและต่อการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของสมาชิก องค์การพัฒนาเอกชนและสถาบันวิชาการเป็นผู้มีบทบาทในการสนับสนุนเรื่องนี้แก่ชาวบ้าน การรวบรวมข้อมูล ความรู้ด้านต่างๆ ของชุมชนเพื่อประกอบกระบวนการแก้ปัญหา ในช่วงของการดำเนินงานของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ได้เกิดกระบวนการวิจัยโดยชาวบ้าน การรวบรวมข้อมูลชุมชนอย่างเป็นระบบ โดยการวิจัยได้นำความรู้ของท้องถิ่นมาประกอบเป็น “องค์” ขึ้นมาทำให้ชาวบ้านผู้เป็นเจ้าของความรู้เกิดความภูมิใจ เกิดสำนึกตระหนักในพลังของตนเองขึ้นมาอย่างสำคัญ และบรรดาข้อมูลและความรู้ต่างๆ เป็นต้นทุนสำหรับการเผยแพร่ ผลักดันและการเจรจาต่อรองยืนยันความชอบธรรมของ “สิทธิชุมชน” ได้อย่างดี วกทกรรม “ป่าทาม” มดลูกของแม่น้ำ ไตของแผ่นดิน ครวของชุมชน เกิดขึ้นจากการวิจัยเรื่องป่าทามของนักวิชาการ ถูกขบเน้นให้มีสีสันโดยการเคลื่อนไหวของชาวบ้านอย่างต่อเนื่อง และคำนี้ได้ถูกขยายให้มีพลังมากขึ้นโดยการวิจัยของชาวบ้านและงานวิจัยของหลายสำนักในมิติต่างๆ อย่างหลากหลายเกี่ยวกับป่าทาม

กระบวนการสำคัญอีกอย่างหนึ่งของสิทธิชุมชนก็คือการสื่อสารกับสังคม การปฏิบัติการไว้ความรุนแรงที่กล่าวถึงแล้วมีวัตถุประสงค์สำคัญอยู่ที่ความเป็นข่าว จุดสำคัญของความสำเร็จอาจอยู่ที่ความสามารถของกลุ่มในการคิดค้นสร้างสรรคยุทธวิธี แต่ยังมีกระบวนการอื่นอีกมากมายที่ถูกนำมาใช้ เช่น การเชิญสื่อมวลชนลงพื้นที่ การส่งข่าวด้วยตนเอง การขอความหนุนช่วยจากองค์กรพันธมิตรเช่น องค์การพัฒนาเอกชน นักวิชาการ หน่วยงานราชการที่ก้าวหน้า และบุคคลที่มีชื่อเสียงและบารมีในสังคม แต่การเข้าถึงสื่อในสังคมปัจจุบัน รู้กันดีว่ามีข้อจำกัดอยู่มาก ช่วงสถานการณ์ทางการเมืองที่เหมาะสมจึงเป็นปัจจัยภายนอกที่ทุกความเคลื่อนไหวต้องคำนึงถึงเสมอ

การจัดตั้งองค์กรและเครือข่ายเป็นพื้นฐานสำคัญของสิทธิชุมชน กลุ่มผู้เดือดร้อนหรือผู้ถูกละเมิดสิทธิเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรโดยเฉพาะจากโครงการพัฒนาของรัฐเช่นการสร้างเขื่อน ส่วนมากจะมีฐานสมาชิกกระจัดกระจาย มีข้อจำกัดในการรวมตัวและการสื่อสารตั้งแต่ต้น ยกเว้นเช่นบ้านโนนปาก่อที่จะถูกทางการอพยพออกจากที่ทำกินและที่อยู่อาศัยด้วยกันทั้งหมดบ้าน 54 หลังคาเรือน กระนั้นย่อมถูกมองว่าเป็น “คนส่วนน้อย” ที่ต้องเสียสละ หรือไม่ก็เป็นพวกขัดขวางความเจริญ และมักจะถูกกระบวนการแยกสลาย ยุให้ขัดแย้งกับคนที่ได้รับผลประโยชน์จากโครงการ ถูกขู่ว่าจากกลไกราชการและผู้นำทางการเช่นผู้ใหญ่บ้าน หรือแบ่งแยกให้แตกคอกันเอง ดังนั้นการรวมกลุ่มสร้างองค์กรให้เข้มแข็งและให้สามารถดำรงขบวนการได้ระยะยาวจึงเป็นโจทย์ที่หนักหน่วง เราจะพบเห็นกลุ่มที่รวมตัวเรียกร้องเฉพาะเรื่องต่อผู้เผ่าด่านอย่างยากลำบาก และถ้าเกิดบรรลุเป้าหมายแล้วก็จะเลิกรากันไป การค้นพบของเราต่อเรื่อง “องค์กรและเครือข่ายชาวบ้านเพื่อสร้างสิทธิชุมชนบนฐานทรัพยากร” ก็คือ

(1) การรวมกลุ่มเครือข่ายผู้เดือดร้อนที่มีสมาชิกกระจัดกระจายเพื่อเรียกร้องต่อรัฐในการแก้ไขปัญหาเงื่อนไขสำคัญคือ ต้องมีผู้นำธรรมชาติที่เข้มแข็งเสียสละ การเคลื่อนไหวออกมาเผชิญหน้ากับปัญหาตามลำดับ จะสร้างกระบวนการเรียนรู้ สลายความกลัวของผู้ถูกละเมิดสิทธิ และจะสร้างภาวะผู้นำขึ้นมา การเรียนรู้

กฎหมายและการสรุปบทเรียนจะยกระดับการเรียนรู้ของกลุ่มขึ้นมาตามลำดับ การประชุมและการสื่อสารต้องสม่ำเสมอ รูปแบบความสัมพันธ์ภายในกลุ่มไม่ควรมีความที่แข็งตัว แบ่งระบบการประสานงานเป็นโซนพื้นที่ย่อย แสวงหาความร่วมมือและสนับสนุนจากปัญญาชนท้องถิ่นและกลุ่มคนชั้นกลางในฐานะพันธมิตรและที่ปรึกษาประจำ ร่วมปฏิบัติการกับกลุ่มปัญหาอื่นๆ เพื่อสร้างอำนาจต่อรองร่วมกันบนหลักการของความอิสระ สร้างกิจกรรมพื้นฐานงานพัฒนาด้านพื้นที่ย่อยเช่นหมู่บ้านหรือกลุ่มบ้าน หรือกลุ่มที่ใช้ฐานทรัพยากรเดียวกัน เพื่อเป็นเครื่องมือในการเกาะเกี่ยวสมาชิกและเป็นฐานของขบวนการระยะยาว

(2) การสร้างการรวมกลุ่มระดับชุมชนหรือกลุ่มฐานทรัพยากรนี้ ยังมีเส้นใยความสัมพันธ์อื่นๆ เป็นเรื่องเชื่อมโยงขยายความเข้าใจและความร่วมมือกับในชุมชน เช่นกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเกษตรทางเลือก กลุ่มแม่ออก (โยมอุปัฏฐาก) ฯลฯ พบว่าในสถานการณ์ที่ไม่สามารถเคลื่อนไหวปฏิบัติการสิทธิต่อภายนอกได้ กิจกรรมกลุ่มระดับย่อยจะสามารถยึดโยงความสัมพันธ์ของสมาชิกไว้ได้ เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันต่อเนื่อง และเกือบทุกกลุ่มกิจกรรมจะเป็นเครื่องช่วยแก้ปัญหาเศรษฐกิจของสมาชิกและอาจเป็นฐานในการระดมทุนของขบวนการใหญ่ได้ด้วย ในกรณีการจัดการทรัพยากรเช่นการจัดตั้งป่าชุมชนซึ่งต้องใช้ความเห็นร่วมของคนทั้งหมู่บ้านหรือหลายหมู่บ้านจะมีอุปสรรคสำคัญคือเชื้อของความขัดแย้งของกรณีละเมิดสิทธิ์จะไปขัดขวางไม่ให้เกิดความสมานฉันท์นอกจากจะเป็นองค์การที่มั่นคงอยู่ก่อนแล้ว ปัญหาสำคัญของนักเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนก็คือ งานข้อ (1) กับ (2) จะแย่งเวลาและมีแรงเสียดทานระหว่างกัน และความที่ต้องทำ (1) ไปพร้อมกับ (2) ถ้าจัดการไม่ดี มีองค์ความรู้ไม่พอก็จะเสียหายทั้งสองทาง การปฏิบัติการสิทธิชุมชนของชาวบ้านในป่าก่อและเครือข่ายชาวบ้านราชสีไศลมีการขับเคลื่อนองค์การทั้งสองระดับ

2.2.8) การสนับสนุนส่งเสริมสิทธิชุมชน

แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับสังคมชาวนาทั่วโลก อธิบายความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับสังคมชาวนาเป็นความสัมพันธ์ที่รัฐควบคุมและมีอำนาจเหนือชุมชนชาวนา ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ ควบคุมทรัพยากรและควบคุมทางอุดมการณ์และวัฒนธรรม แต่รัฐไม่ได้มีอำนาจเหนือสังคมชาวนาทุกกรณี (สุริยา สมุทรคุปต์, 2536) เพราะชุมชนชาวนามีระบบต่างๆ ที่อิสระและมีภูมิคุ้มกันภายใน กระนั้นแม้ชุมชนชาวนาจะมีความเข้มแข็งปานใด แต่ไม่ได้เตรียมมาสำหรับเผชิญหน้ากับการรุกรานและความรุนแรง โดยเฉพาะการรุกรานและความรุนแรงที่รัฐกับลัทธิทุนประสานกัน ใช้กลไกชุดรีดหมู่บ้านอย่างเต็มที่(พรพีโล เลิศวิชา, 2546) ดังนั้นในทางทฤษฎีในการเคลื่อนไหวสังคมนั้น ผู้นำหรือองค์กรภายนอกมีความจำเป็นและสำคัญต่อการเคลื่อนไหวของชาวนา (กนกศักดิ์ แก้วเทพ, 2542)

เงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งของสิทธิชุมชนก็คือหลักการการมีส่วนร่วม หรือดึงภาคส่วนภายนอกชุมชนเข้ามาร่วมเกี่ยวข้องจัดการ ไม่กีดกันภายนอกแต่ต้องการให้ภายนอกสนับสนุน ถ่วงดุลในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณะและรัฐ (กฤษฎา บุญชัย, 2543) โดยเฉพาะการปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพื่อปรับดุลยภาพความสัมพันธ์เชิงอำนาจต่อรัฐและทุน มีความจำเป็นที่ชุมชนต้องจับมือกับชนชั้นกลางและภาคส่วนอื่นๆ ในการเคลื่อนไหว

ในกระบวนการวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสานซึ่งมีนักวิจัยจากองค์กรพัฒนาเอกชนลงไปทำงานร่วมกับชาวบ้าน บทบาทสำคัญของนักวิจัยซึ่งเป็นจากองค์กรภายนอกที่เป็นปัจจัยเสริมต่อการปฏิบัติการสิทธิชุมชนของชาวบ้านก็คือ การร่วมศึกษาความรู้และปัญหาของชุมชน เป็นผู้สร้างบรรยากาศและเงื่อนไขกระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เชื่อมโยงให้ชาวบ้านได้ไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชุมชนอื่นและองค์กรภายนอก การช่วยบันทึกข้อมูล เรียบเรียงองค์ความรู้ และร่วมปฏิบัติการแก้ปัญหาเกี่ยวกับชาวบ้านอย่างต่อเนื่องทุกระดับ กระบวนการเหล่านี้เป็นกระบวนการพื้นฐานในการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนอยู่แล้ว สิ่งที่เพิ่มเข้ามาก็คือ กระบวนการวิจัยที่สามารถเสริมพลังในการคิดของชาวบ้าน เป็นเครื่องมือในการเสริมกระบวนการเรียนรู้ได้เป็นอย่างดีดังได้กล่าวแล้ว

จากกระบวนการดังกล่าว สามารถเปิดโอกาสให้ผู้มีศักยภาพด้านต่างๆ ได้แสดงตนแสดงบทบาทในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน เช่น ผู้เฒ่า ผู้หญิง ผู้นำทางพิธีกรรมและผู้นำบารมี สามารถยกระดับกิจกรรมการสร้าง ความเข้มแข็งภายในของชุมชน เช่น การจัดการน้ำ ป่าชุมชน เกษตรกรรมทางเลือก กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มแม่บ้าน สามารถยกระดับเป้าหมายการต่อสู้เฉพาะเรื่อง เฉพาะหน้าสู่การสร้างสำนึกทางอุดมการณ์ เกิดการเรียนรู้ข้ามพื้นที่และการพัฒนากลยุทธ์ในการเคลื่อนไหว

ระหว่างชุมชนกับผู้สนับสนุนส่งเสริม ต้องจัดความสัมพันธ์ที่เหมาะสม ชุมชนนั้นมีพลังแฝงที่ถูกกดทับด้วยความกลัว (กลัวเจ้ากลัวนาย กลัวทำไม่สำเร็จ และกลัวคนอื่นได้ดี ฯลฯ) จากประสบการณ์ที่ถูกกระทำมาในประวัติศาสตร์ การช่วยปลดปล่อยความกลัวจึงเป็นกุญแจสำคัญที่สุด

สรุป

ชุมชนดั้งเดิมที่มีฐานทรัพยากรเพียงพอต่อการหล่อเลี้ยงประชากร มีคนที่สะสมภูมิปัญญาในด้านต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิต มีจารีตประเพณี ระบบศีลธรรม สำนึกอิสระและอัตลักษณ์ เหล่านี้เป็นต้นทุนของการสร้างระบบสิทธิชุมชน ซึ่งสามารถสร้างความเป็นธรรมและความยั่งยืนในการจัดการทรัพยากรได้เป็นอย่างดี

แต่ดังคำกล่าวที่ว่า “ชุมชนมิได้เตรียมมาสำหรับเผชิญหน้ากับการรุกรานและความรุนแรง” การแผ่ร่วมนำเข้าของอำนาจรัฐและทุนสมัยใหม่ทำให้พลังที่มีอยู่เดิมของชุมชนถูกบ่อนเซาะแทรกแซง ทำลายสถานะของสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรถูกทำลาย การลุกต้านด้วยการรวมตัวในหลายชุมชนประสบความสำเร็จในการปกป้องคุ้มครองทรัพยากรของชุมชนไว้ได้ ส่วนภารกิจในการสร้างระบบการจัดการโดยเฉพาะใช้ระบบการจัดการสมัยใหม่ เป็นเรื่องไม่คุ้นชินเช่นเดียวกับเครื่องมือที่ยังใช้ไม่ค่อยเป็น ควบคุมไม่ได้

เราจึงเห็นอยู่ทั่วไปว่า บางชุมชนรวมตัวสู้ปกป้องทรัพยากรชุมชนจนสำเร็จ แต่แรงกดดันที่รุนแรงและซับซ้อนซ่อนเงื่อนในเวลาต่อมาทำให้ไม่สามารถรักษาทรัพยากรเอาไว้ได้ ขบวนการต่อสู้ของเครือข่ายป่าไม้ที่ดินภาคอีสานในยุคสองทศวรรษที่ผ่านมาหลายแห่งประสบกับชะตากรรมแบบนี้

จุดอ่อนสำคัญของชุมชนยุคปัจจุบันก็คือ สมาชิกชุมชนล้วนต้องดิ้นรนเพื่ออยู่รอดแบบปัจเจกตัวใครตัวมัน มีแรงบีบคั้นของค่าครองชีพ ความยากจนหนี้สินภายใต้ทิศทางการพัฒนาที่ขึ้นด้วยความโลภและบริโภคนิยม ระบบคุณค่าดั้งเดิมและระบบศีลธรรมของชุมชนอ่อนแอลง และทรัพยากรที่มีอยู่อาจจะไม่สามารถตอบสนองวิถีการผลิตและวิถีชีวิตแบบใหม่ของประชากร ซึ่งเพิ่มขึ้นได้อีกต่อไป ขณะที่ภัยคุกคามจากภายนอก

มีมากและรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ทั้งนโยบายพัฒนาที่รุกกล้าเข้ามาแย่งชิงทรัพยากร เช่น โครงการสร้างเขื่อน การประกาศเขตอนุรักษ์ และการกว้านซื้อที่ดินของอุตสาหกรรมเกษตร

ประสบการณ์การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนในพื้นที่วิจัยบอกกับเราว่า กฎเกณฑ์สำคัญที่ชุมชนสามารถเคลื่อนไหวปกป้องทรัพยากรสิทธิร่วมของชุมชนไว้ได้คือ การรวมตัวต่อสู้กับอำนาจภายนอกด้วยปฏิบัติการแบบสันติวิธี มีการหาพลังสนับสนุนจากพันธมิตร มีการสร้างองค์ความรู้ภายในและเรียนรู้จากภายนอกในระดับนี้ชุมชนสามารถประกาศสิทธิในทรัพยากรให้ภายนอกยอมรับได้ระดับหนึ่ง แต่ก็ยังไร้หลักประกันว่าทรัพยากรจะไม่ถูกบุกรุกทำลายหรือแย่งชิง จำเป็นอย่างยิ่งที่ชาวชุมชนต้องมีกระบวนการเรียนรู้ใหม่เพื่อรู้เท่าทันการกระทำจากภายนอก และเพื่อฟื้นฟูพลังของศีลธรรมจารีตประเพณีอันม “คุณค่า” ของชุมชนขึ้นมาสร้างจุดยืนพร้อมกับการคัดสรรเอาแบบแผนการจัดการสมัยใหม่มาปฏิบัติ – เรียนรู้ – ยกระดับ ซึ่งชุมชนพื้นที่วิจัยกำลังพิสูจน์กันอยู่ในขณะนี้.

อ้างอิง

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. 2542. การต่อสู้ของชาวนาไทย ปี 2516 - 2519 : สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทยในเส้นทางชาวนาไทย รำลึก 25 ปี สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย: คณะกรรมการจัดงานโครงการเส้นทางชาวนาไทย. กรุงเทพฯ
- กฤษฎา บุญชัยและพรพนา กิวยเจริญ. 2543. ฐานคิดและยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์: คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2547
- ชลธิชา สัตยารัตนา บรณานิกร. 2546. พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา / กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- دنول ไซสินธุ์และคณะ. 2547. สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- เดช บุญนาค. 2548. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 – 2458 : กระทรวงมหาดไทย สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- เดิม วิภาคย์พจนกิจ. 2546. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธันวา ใจเที่ยง, ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2547. ชาวนา ประวัติศาสตร์ชีวิต ความหวัง และทางออก. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์.
- ธาดา สุทธิธรรม. 2544. ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายธารธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น : ขอนแก่นพิมพ์พัฒนา.
- นันทโชติ ชัยรัตน์. 2549. รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน.
- บำรุง บุญปัญญา. 2549. บันทึกการบรรยายเรื่องนิเวศวัฒนธรรมอีสาน. โรงเรียนเด็กรักป่า จ.สุรินทร์ 12 พฤษภาคม 2549
- พรพิไล เลิศวิชาและอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. 2546. ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- พิชาญ ทิพย์วงษ์. 2549. รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน.
- ไพรินทร์ เสงาย. 2549. รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน.
- มาลี สุปันดี. 2549. รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน.

ยศ สันตสมบัติ. 2539. **ท่าเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม**. กรุงเทพฯ : คบไฟ.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2525
ศรีศักร วัลลิโภดม. 2533. **อีสานแอ่งอารยธรรม : แฉหลักฐานโบราณคดี พลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

สดไธ สร้างโคก. 2549. **รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน**.

สารพร ปรางเพชร และ เลื่อน ศรีสุโพธิ์. 2549. **รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน**.

สำลี รักสุทธี. 2546. **ตำนานนิทานผิ้อีสาน : นิทานเพื่อส่งเสริมให้เยาวชนรักการอ่านที่แฝงวัฒนธรรมของชาวอีสาน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พัฒนาศึกษา.

สุริยา สมุทคุปต์ และคณะ. 2536. **จากยอดห้วยถึงบุญบึง : สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสาน**. นครราชสีมา : โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม, มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.

เสน่ห์ จามริก. 2547. “บทสังเคราะห์งานวิจัย : สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล” ใน **สิทธิชุมชนท้องถิ่น ภาคอีสาน**. บรรณาธิการวิชาการโดย ชลธิรา สัตยาวัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

อุษณีย์ คະบุตร. 2549. **รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน**.

.....

กระบวนการสร้างพลังชุมชนในการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดิน: กรณีการต่อสู้ของชุมชนบะขาม จังหวัดขอนแก่น¹

ธนจักร เ็นินบำรุง
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทนำ: วิจัยเพื่อสร้างพลังชุมชน...ทำไมต้องที่ “บะขาม”

ในช่วงประมาณปี 2539 ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ อดีตผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งกลับมาทำงานศึกษาและพัฒนาชุมชนเมืองและชุมชนแออัดในเมือง (หลังจากที่เคยศึกษาสลัมที่ตรอกใต้ สะพานขาวในช่วงปี 2511) มีโอกาสเข้ามาเก็บข้อมูลในชุมชนบะขาม จ.ขอนแก่น เพื่อประเมินผลโครงการพัฒนาสิ่งแวดล้อมเมืองที่ได้รับการสนับสนุนจาก องค์การ DANCED ประเทศเดนมาร์ก

ครั้งนั้นชุมชนบะขามเสนอของบประมาณจากโครงการในการปรับปรุงทางเดินเท้าและระบบระบายน้ำในชุมชน ซึ่งการประเมินผล อาจารย์อศิน ได้ให้ความสนใจทั้งสภาพแวดล้อมและบริบทความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ที่มีลักษณะ “กึ่งเมืองกึ่งชนบท” วิถีชีวิตความเป็นอยู่ อาชีพ รวมทั้งกรรมสิทธิ์ในที่อยู่อาศัยของผู้คนในชุมชนบะขามมีความหลากหลายซับซ้อนและน่าค้นหา

“บะขาม” ในสายตานักมานุษยวิทยาที่คร่ำหวอดกับงานภาคสนามในชุมชนมาหลายสิบปี อย่างเช่น อาจารย์อศิน พุ่งความสนใจไปที่ ทำไม “พ่อพิมพ์” ประธานและผู้นำทางจิตวิญญาณของชุมชนบะขาม ยังมีบุคลิกและวิถีชีวิตที่เรียบง่ายแบบชุมชนชนบทอีสาน และเหตุใดบะขามจึงยังคงความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่าย ภายใต้วัฒนธรรมชุมชนที่ยังเข้มแข็ง ขณะที่ทุนนิยมที่คืบคลานเข้ามากับโลกาภิวัตน์ หลังยุค “ทำสนามรบให้เป็นสนามการค้า” ของรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ ผนวกกับกระแสการขยายตัวเศรษฐกิจโลกกำลังปั่นกระเสาะราคาที่ดิน และการก่อสร้างอาคารบ้านเรือนให้พุ่งขึ้นลิบล้างจนชุมชนบะขาม (ที่อยู่ห่างจากศาลากลางจังหวัดขอนแก่นเพียง 10 กิโลเมตร) กลายเป็นแหล่งที่มีการขยายตัวในการสร้างแฟลต คอนโดมิเนียม และอาคารที่อยู่อาศัยทั้งในโซนที่ดินที่มีกรรมสิทธิ์ และไม่มีกรรมสิทธิ์อย่างสูงสุดในช่วงปีนั้น (และมาร่วงเอาในปีต่อมา---ปี 2540 ที่ประเทศไทยต้องเผชิญวิกฤตเศรษฐกิจที่สาหัสสากรรจ์ที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์)

¹ บทความนี้เป็นการทบทวนและสังเคราะห์กระบวนการทำงานโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ พัฒนาชุมชนแออัดและชุมชนแออัดในเมือง (ระหว่างปี 2541-2545) ซึ่งมี ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์ เป็นหัวหน้าคณะผู้วิจัย และจรินทร์ บุญมัยยะ นักพัฒนาเอกชน เป็นหัวหน้าวิจัยกรณีศึกษาภาคอีสาน โครงการนี้ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ในปี 2540 อาจารย์อดิน ได้รับการสนับสนุนจาก สกว. ให้ศึกษาองค์ความรู้ของกระบวนการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงของชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง ที่มีทั้งชุมชนเมืองที่ไม่ได้อยู่ในนิยาม "สลัม" และชุมชนสลัม ซึ่งแม้จะมีการปฏิบัติการด้านการพัฒนาชุมชนแออัดโดยองค์กรภาครัฐ และองค์กรพัฒนาชุมชนเมืองหลายแห่งมาอย่างต่อเนื่องทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองทั่วประเทศ แต่องค์ความรู้จากการศึกษาวิจัยเพื่อเป็นพื้นฐานในการสังเคราะห์ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงและความเข้าใจวิถีชีวิตและสิ่งแวดล้อมของ "ชาวเมือง" เพื่อรองรับทางเลือกของนโยบายการจัดการและพัฒนาที่อยู่อาศัยภายใต้หลักการเมตตาธรรมและยุติธรรม ยังมีนักวิชาการน้อยรายมากที่ทำงานงานด้านนี้ ผลการศึกษาเพื่อทบทวนองค์ความรู้ดังกล่าวในปี 2540 ที่ดำเนินการทั้งในกรุงเทพฯ และปริมณฑล เชียงใหม่ ขอนแก่น และสงขลา² นำมาซึ่งโครงการวิจัยและปฏิบัติการเรื่อง "พัฒนาชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง" ระยะที่ 2-3 ตั้งแต่ปี 2541-2545

และแน่นอนว่าพื้นที่กรณีศึกษาของภาคอีสานซึ่งมีเมืองขอนแก่นเป็นหลัก "ชุมชนบะขาม" ถูกหยิบยกขึ้นมาเสนอเป็นชุมชนเป้าหมายในการทำงาน นอกเหนือจากชุมชนแออัดอีก 2 ชุมชน ด้วยเหตุผลที่เป็นชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบท มีองค์กรและผู้นำที่ยังยึดเหนี่ยวกับวัฒนธรรมชนบทอีสานอย่างเหนียวแน่น และที่สำคัญ (และท้าทาย) คณะผู้วิจัยและการปฏิบัติการพัฒนาเป็นอย่างยิ่งคือ "ปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดิน" ที่ชาวบ้าน (ในส่วนที่เป็นแกนนำชุมชน) ต่อสู้กับรัฐมากกว่า 20 ปี และยังคงคาราคาซังทั้งในโรงในศาล ในศาลากลางจังหวัด ในสภาผู้แทนราษฎร ในมือนักการเมืองท้องถิ่น ตลอดจนในล้นชักขององค์กรอิสระเกือบทุกองค์กรที่สถาปนาขึ้นในช่วงปี 2540 (ตามรัฐธรรมนูญที่อ้างอิงกันว่าดีที่สุดของเมืองไทย) และการพิสูจน์สิทธิในพื้นที่ของหน่วยงานรัฐสารพัดหน่วยตั้งแต่ส่วนกลางจนถึงท้องถิ่น---จนจบวันที่นักวิจัยเข้าไปคุยกับชาวบ้านครั้งแรกเพื่อร่วมค้นหาข้อมูลประวัติชุมชน บริบทแรกของงานวิจัยเชิงปฏิบัติการชิ้นนี้

"อาจารย์จะไม่ได้ได้รับความร่วมมือจากคนบะขาม ตรงที่เจาะแต่ข้อมูลและไม่ช่วยบรรเทาความเดือดร้อนจากปัญหาที่คนส่วนใหญ่เผชิญอยู่ คือ เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน"

แกนนำต่อสู้กรรมสิทธิ์ที่ดินซึ่งเป็น 1 ใน 157 ครัวเรือน ที่ยังไม่มีเอกสารสิทธิ์ที่ดินกล่าวอย่างเสียงดังฟังชัดในการประชุมอันอบอุ่นที่บ้านประธานชุมชน เมื่อเดือนเมษายน 2541

นั่นคือ ที่มาของการที่นักวิจัยในพื้นที่ได้เลือกสร้างกิจกรรมสองลักษณะที่สอดคล้องกับเงื่อนไขของชุมชน และมีแนวทางที่จะนำไปสู่การสร้างความสัมพันธ์คุณภาพใหม่ในชุมชนและระหว่างชุมชนกับสังคมเมือง คือ กิจกรรมในมิติของการต่อสู้เกี่ยวกับความกำกวมเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน และการสร้างพัฒนาเครือข่ายความเข้าใจกับชุมชนอื่นในเมืองขอนแก่น³ จนนำมาซึ่งกระบวนการทำงานร่วมกันระหว่างนักวิจัย นักพัฒนา ผู้นำชุมชน ทั้งในมิติของการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดินโดยใช้ข้อมูล หลักฐาน และการเปลี่ยนรหัสหมายจาก "ผู้บุกรุกที่ดินรัฐ" มาสู่ "ผู้ต่อสู้เพื่อมาตุภูมิ" ซึ่งต่อมาได้รับยอมรับสนับสนุนจากองค์กรต่างๆ ในเมืองขอนแก่น จนเป็นผลให้เกิดการออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินที่มีปัญหาในปี 2551

² โปรดดู "ชุมชนแออัด: องค์ความรู้กับความเป็นจริง" สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, อุดิน ทรัพย์พัฒน บวรณาธิการ. กรุงเทพฯ: 2542. 432 หน้า

³ เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการวิจัยและปฏิบัติการ พัฒนาชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง วันที่ 12 พฤศจิกายน 2547 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. หน้า 17

บะขาม: ชุมชนเก่าแก่ แต่ไม่แออัด?

ชุมชนบะขามถือได้ว่าเป็นชุมชนดั้งเดิมที่ถูกห้อมล้อมด้วยความเจริญในลักษณะของชุมชนเมืองคล้ายๆ กับชุมชนดั้งเดิมอื่นในขอนแก่น เช่น ชุมชนโนนทัน ชุมชนเมืองเก่า ฯลฯ แต่มีความต่างของอายุและการเกิดขึ้นมาของชุมชน บะขามเป็นชุมชนใหญ่ที่มีเนื้อที่ประมาณ 300 ไร่ **ทิศเหนือ**จดบึงทุ่งสร้าง (หลักฐานในระยะหลังบอกว่าจรดถนนประชาสโมสร) **ทิศใต้**จดถนนศรีจันทร์ **ทิศตะวันออก**จดศูนย์สร้างทาง แขวงทางหลวงขอนแก่น และ**ทิศตะวันตก**จดถนนชาติประดิษฐ์ และศูนย์ส่งเสริมสุขภาพเขต 6 (ศูนย์อนามัยแม่และเด็ก) สภาพพื้นที่จะสูงทางทิศใต้แล้วลาดลงไปทางบึงทุ่งสร้าง มีถนนตัดผ่านกลางชุมชนที่สามารถทะลุจากถนนศรีจันทร์ไปออกถนนประชาสโมสรได้

จากคำบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ในชุมชน ระบุว่า ชุมชนบะขามเป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีอายุกว่า 80 ปี แต่เดิมมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์ทำให้ผู้คนสนใจอพยพเข้ามาตั้งรกรากในชุมชนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนปัจจุบันมีบ้านเรือนกระจายกันอยู่อย่างหนาแน่น ทั้งที่อยู่อาศัยในบ้านของตนเองและเช่าอยู่ ชุมชนนี้จะมีบ้านเรือนและห้องเช่ามาก เพราะทำเลอยู่ใกล้สถานศึกษาและสถานที่ราชการ เช่น โรงเรียนพาณิชยการขอนแก่น โรงเรียนมหาไถ่ศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตขอนแก่น สำนักงานป้องกันควบคุมโรคที่ 6 ขอนแก่น โรงพยาบาลขอนแก่น ศูนย์สร้างทางขอนแก่น เป็นต้น

ข้อมูลจากการสำรวจของชุมชนล่าสุดเมื่อปี 2550 พบว่า จำนวนประชากรในชุมชนบะขามมีจำนวนทั้งสิ้น 2,259 คน เป็นชาย 1,025 คน หญิง 1,234 คน จำนวนหลังคา 650 หลังคาเรือน และมีครัวเรือน 730 ครัวเรือน

คำว่า “บะขาม” น่าจะเพี้ยนมาจาก “ป้าขาม” เพราะเดิมทีพื้นที่บริเวณนี้เป็นป่าละเมาะ ซึ่งมีต้นไผ่ ใจเด็ง จิกและมะขามขึ้นอยู่มากมาย และเป็นพื้นที่นาของชาวบ้านโนนทัน ชุมชนใหญ่ดั้งเดิมของเมืองขอนแก่น ซึ่งตั้งอยู่ริมบึงแก่นนคร นอกจากนั้นอาณาเขตบางส่วนของที่ดินบึงทุ่งสร้างของพื้นที่บ้านบะขาม ยังเป็นแหล่งปลูกผักปลอดจนหาปลาของชาวบ้านเพื่อนำไปบริโภคและขายในตลาดกลางเมืองอีกด้วย

บริเวณบางส่วนของบ้านบะขามเป็นโคกหิน ซึ่งมีหินสีขาวและสีแดงที่สามารถนำไปใช้ในการก่อสร้างได้กระจายอยู่ทั่วไป และน่าจะเป็นที่มาของคำว่า “โคกตะลุง” ซึ่งแปลว่า โคกหิน อายุของการตั้งถิ่นฐานของบ้านบะขามนั้น ไม่มีหลักฐานด้านเอกสารปรากฏอย่างชัดเจน แต่จากการสอบถาม สัมภาษณ์ชาวบะขามที่มีอายุตั้งแต่ 60 ถึง 90 ปี อาจประเมินได้ว่าคนกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนในบะขามนั้นคือคนในตระกูล “ภูธร” ที่อพยพมาจากอำเภอจตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด โดยมีนายจันดาและนายพลอย ภูธร เป็นผู้นำรุ่นแรกที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนประมาณช่วงปี 2464-2470 ครอบครัวนั้นบ้านบะขามมีคนขอนแก่นซึ่งคาดว่าจะปลูกหลานบ้านโนนทันมาปลูก “เถียงนา” อยู่ห่าง ๆ กัน 7-8 ราย ในปี 2482 เริ่มมีคนอพยพเข้ามาจับจองที่ดินบ้านบะขามมากขึ้นเรื่อยๆ เช่นเดียวกับยายสุดใจ ชาญฤทธิ์ (84 ปี) ซึ่งย้ายมาจากอำเภอนองสองห้อง จังหวัดขอนแก่น เพื่อมาบุกเบิกที่ทำกินอันอุดมสมบูรณ์บริเวณบ้านบะขาม และอีก 2 ปีต่อมา คือในปี 2484 ทางอำเภอจึงยกฐานะให้บ้านบะขามเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ โดยขึ้นอยู่กับตำบลพระลับ อำเภอเมืองขอนแก่น และตั้งให้นายจันดา ภูธร เป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรก ซึ่งคาดว่าในระบายนั้นบ้านบะขามเริ่มกลายเป็นชุมชนที่มีครอบครัวจากจังหวัดต่างๆ ในภาคอีสาน เช่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี และนครราชสีมา ทะยอยเข้า

มาจับจองที่ดินกันไม่น้อยกว่า 30 ครอบครัว⁴ โดยมีการล้อมรั้วและปักหลักเป็นแนวเขต⁵ (กัญญาณัฐ, 2542 หน้า 46)

การขยายตัวอย่างมากของชุมชนบะขามอยู่ในช่วงก่อนปี 2522 จากข้อมูลผลการสอบสวนราษฎรที่เข้าครอบครองที่ดินพิพาทบ้านบะขาม รวม 142 รายของคณะกรรมการสอบสวนฯของจังหวัดขอนแก่น² ซึ่งได้รายงานในการประชุมคณะกรรมการประสานการแก้ไขปัญหการบุกรุกที่ดินของรัฐส่วนจังหวัดขอนแก่น (กปร.ส่วนจังหวัดขอนแก่น) ระบุว่า “มีราษฎรเริ่มทยอยเข้าครอบครองที่ดินเป็นช่วงๆ นับตั้งแต่ปี 2464 เป็นต้นมา โดยมีราษฎรเข้าครอบครอง 2 รายในช่วงปี 2464-2470 ต่อมาช่วงปี 2471-2480 จำนวน 4 ราย ปี 2481-2490 จำนวน 15 ราย ปี 2491-2500 จำนวน 24 ราย ในช่วง 2501-2510 มีราษฎรเข้ามาครอบครองมากที่สุดถึง 36 ราย”

ภูมิปัญญาเดิมของคนในชุมชนส่วนใหญ่จะอพยพมาจากต่างอำเภอของจังหวัดขอนแก่น จังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดกาฬสินธุ์...อาชีวะดั้งเดิมของชาวบะขามนอกจากทำนา ปลูกผัก หาปลา แล้ว ผู้หญิงยังมีอาชีพค้าขายในตลาด ผู้ชายเป็นกรรมกรก่อสร้างและถีบสามล้อรับจ้างด้วย

ต่อมาในปี 2514 เทศบาลเมืองขอนแก่น (ฐานะในขณะนั้น) ได้ขยายเขตการปกครองจากเดิม 4.031 ตารางกิโลเมตร มาเป็น 46 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ของบ้านบะขามและบ้านใกล้เคียงในเขตตำบลพระลับเดิม ฐานะของบ้านบะขามจึงเปลี่ยนไปเป็น “ชุมชนบะขาม” ในเขตเทศบาลเมืองขอนแก่น แต่เทศบาลไม่ได้แต่งตั้งผู้นำอย่างเป็นทางการขึ้นมามีหน้าที่แทนผู้ใหญ่บ้าน จนกระทั่งปี 2533 จึงมีการแต่งตั้งประธานชุมชนเป็นผู้นำอย่างเป็นทางการคนแรก

ชุมชนบะขามมีลักษณะของชุมชนที่ไม่ได้ถูกครอบด้วยรหัสหมายของความเป็นชุมชนแออัดอย่างสิ้นเชิง เพราะชาวชุมชนเองนิยามตนเองว่า เป็นชุมชนเก่าแก่ที่คงรากฐานทางวัฒนธรรมดั้งเดิมไว้ เช่น กรณีศาลปู่ตา ระบบเครือญาติและเครือข่ายในชุมชน ฯลฯ รวมทั้งสภาพบ้านเรือนที่อยู่อาศัยก็มีสภาพดีกว่าชุมชนแออัดในนิยามของรัฐและคนทั่วไป บางคนกล่าวว่า “บะขาม เป็นชุมชนดั้งเดิมที่ถูกรุกรานโดยความเจริญของเมือง”

ช่วงปี 2540 เป็นต้นมา ชุมชนบะขามได้เริ่มมีการรวมตัวกันทำกิจกรรมพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง โดยมีหน่วยงานภาครัฐและเอกชนเข้ามาสนับสนุน อาทิ โครงการพัฒนาสิ่งแวดล้อมชุมชน (DANCED) รวมทั้งมีการจัดระบบขับเคลื่อนองค์กรชุมชนเพื่อทวงกรรมสิทธิ์ที่ดินจากรัฐอย่างเข้มแข็ง จนกระทั่งเมื่อต้นปี 2551 รัฐบาลได้ออกโฉนดที่ดินให้แก่ราษฎรในชุมชนบะขามที่มีปัญหกรรมสิทธิ์ที่ดินมากกว่า 30 ปี จำนวน 157 ราย การพัฒนาภายใต้การมีส่วนร่วมของชุมชนและการสร้างองค์กรชุมชนเข้มแข็งดังกล่าว ทำให้ชุมชนบะขามมีลักษณะทางกายภาพที่ค่อนข้างดี รวมทั้งได้รับการยอมรับว่าเป็นชุมชนที่มีศักยภาพในการพัฒนาลำดับต้นๆ

⁴ กัญญาณัฐ อ้วนหวาน. "การปรับตัวทางสังคมของชุมชนย่อยในเมืองหลัก : กรณีศึกษาชุมชนย่อยบะขาม", วิทยานิพนธ์ สาขาพัฒนาชนบทศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล ปีการศึกษา 2542.

⁵ รายงานการประชุมครั้งที่ 1/2537 ลงวันที่ 30 พฤษภาคม 2537 ของคณะกรรมการสอบสวนเรื่องกรณีพิพาทที่ดินบ้านบะขาม แต่งตั้งคณะกรรมการครั้งที่ 1681/2537

ของชุมชนเมืองขอนแก่น จนได้รางวัลในการพัฒนาชุมชนมากมาย อาทิ เป็นชุมชนนำร่องของเทศบาลนครขอนแก่นในโครงการเทศบาลเล็กในเทศบาลใหญ่ ที่ได้รับรางวัลพระปกเกล้าทองคำ ปี 2549 จากสถาบันพระปกเกล้า ในปี 2551 ได้รับรางวัลการบริหารองค์ริตดีเด่นจากสำนักงาน กพร. เป็นต้น ปัจจุบันชุมชนบะขามเป็นพื้นที่ศึกษาดูงานสำคัญของเทศบาลนครขอนแก่น ที่ได้รับการสนับสนุนอย่างมากจากผู้บริหารเทศบาลนครขอนแก่น

ย้อนรอย...กรรมสิทธิ์ที่ดินชุมชนบะขาม - ชุมชนสองสกลา:

เมื่อปี 2494 ปราชญ์หลักฐานว่ารัฐบาลได้ประกาศให้พื้นที่บริเวณ “โคกตะลุม” ซึ่งเป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์จำนวน 189 ไร่ 3 งาน เป็นที่สาธารณประโยชน์ แต่ไม่ได้ระบุอย่างชัดเจนว่าอาณาเขตของโคกตะลุมอยู่บริเวณไหนกันแน่ ชาวบ้านระบุว่าในปี 2518-2519 ได้มีการออกหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (นสล.) ให้ส่วนราชการได้ใช้ประโยชน์จำนวน 2 แปลง คือ วิทยาลัยเทคนิคขอนแก่น (มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน ขอนแก่นในปัจจุบัน) กับ ศูนย์เครื่องมือกลขอนแก่น กรมทางหลวง รวมเนื้อที่ถนนรอบบริเวณดังกล่าวเป็นพื้นที่ 191 ไร่ 3 งาน ซึ่งใกล้เคียงกับพื้นที่โคกตะลุมที่ขึ้นทะเบียนไว้เป็นที่สาธารณประโยชน์ จึงน่าจะเชื่อได้ว่า ที่ดินสาธารณประโยชน์โคกตะลุม ได้ใช้ประโยชน์ไปหมดแล้ว ที่ดินบริเวณชุมชนบะขามในปัจจุบันจึงน่าจะไม่ใช่ “โคกตะลุม”

อย่างไรก็ตาม มีข้อสันนิษฐานเช่นกันว่า การที่ดินในชุมชนบะขามที่ชาวบ้านปลูกบ้านเรือนอยู่บางแปลง (รวมจำนวน 27 ไร่ 3 งาน 71 ตารางวา จำนวน 153 ครัวเรือน) ไม่มีเอกสารสิทธิ์อาจจะเป็นที่สาธารณประโยชน์โคกตะลุมที่เหลืออยู่ก็เป็นได้ จากการร้องเรียนของชาวบ้านบริเวณดังกล่าวที่ยืนยันว่าตนเองควรมีสิทธิครอบครองที่ดินดังกล่าว ตั้งแต่ปี 2525 เป็นต้นมา ยังไม่มีข้อยุติ แม้ว่าในปี 2536 ผลการสอบสวนของคณะกรรมการพิสูจน์สิทธิที่ตั้งขึ้นโดยผู้ว่าขอนแก่น จะระบุในสำนวนการสอบสวนว่า “คณะกรรมการไม่สามารถยืนยันได้ว่าขอบเขตของโคกตะลุมอยู่ ณ ที่ใดแน่ แต่ยืนยันว่าโฉนด (บางแปลง) ที่ทะยอยออกไปให้ราษฎรบะขามก่อนหน้านั้น ชอบด้วยกฎหมาย แต่พื้นที่ดังกล่าวจะอยู่ในเขตโคกตะลุมด้วยหรือไม่ นั้น ไม่สามารถตรวจสอบได้...”

ความขัดแย้งเรื่องที่ดิน ยังคงดำเนินไปอยู่เป็นพักๆ ช่วงไหนที่มีหนังสือจากกรมที่ดินให้ราษฎรทำสัญญาเช่า ก็จะเกิดการรวมตัวกันของชาวบ้านเพื่อต่อต้านคัดค้านไม่ยอมเช่า เพราะ “หากเช่าก็เท่ากับเรายอมรับว่าบุกรุกที่รัฐ”

การต่อสู้กรณีพิพาท กรรมสิทธิ์ของชาวบะขาม

การต่อสู้เพื่อทวงกรรมสิทธิ์ที่ดินของชาวบะขาม อาจแบ่งได้ตามช่วงเวลา ดังนี้

ยุคต่อสู้เชิงกฎหมาย (2525-2535)

ในช่วงนี้ ชุมชนได้ถูกกล่าวหาว่าบุกรุกที่ดินสาธารณะ และมีการส่งหนังสือเตือนให้ผู้ครอบครองไปแสดงตัวเพื่อขอเช่าเป็นระยะๆ ชาวบ้านบะขามได้รวมตัวกันเพื่อต่อสู้โดยมีการแต่งตั้งทนายความทำเรื่องไปศาลแต่ไม่สำเร็จ เพราะไม่มีหลักฐานและเหตุผลในการครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดินเพียงพอ

ยุคต่อด้วยการประท้วงและการเมือง (2536-2540)

ช่วงปี 2536 การต่อสู้กับรัฐเข้มข้นขึ้น เมื่อชาวบ้านพยายามประสานกับเครือข่ายนักศึกษามหาวิทยาลัยขอนแก่น จัดมือไปประท้วงเพื่อทวงสิทธิที่อยู่อาศัยหน้าศาลากลางจังหวัดขอนแก่น จนเกิดปะทะกับเจ้าหน้าที่ตำรวจ เป็นผลให้มีผู้บาดเจ็บหลายราย และเป็นข่าวปรากฏตามหน้าหนังสือพิมพ์อย่างกว้างขวาง เป็นผลให้ผู้ว่าขอนแก่น และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องลงมาเจรจาประนีประนอม รวมทั้งตั้งคณะกรรมการพิจารณาหลายครั้ง หลายชุด นักการเมืองระดับชาติและท้องถิ่น องค์การอิสระ และกรรมวิธีการชุดต่างๆ ของรัฐสภาเข้ามาสัญญาว่าจะเดินเรื่องให้ นับสิบครั้ง แต่คำตอบของรัฐก็คือ **“ที่ดินบะขามเป็นที่สาธารณะไม่สามารถออกเอกสารสิทธิได้”**

ยุคการต่อสู้ด้วยข้อมูลและหลักฐานเชิงวิชาการ (2541-2545)

นับแต่ปี 2541 ซึ่ง **โครงการวิจัยและปฏิบัติการ เรื่อง “พัฒนาชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง” ระยะที่2-3** โดยสถาบันวิจัยและพัฒนา มข. ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เข้ามาร่วมทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) กับผู้นำและชาวบ้านบะขาม ได้มีการรื้อฟื้นกระบวนการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินขึ้นมาเป็นประเด็น “การสร้างพลังชุมชน” เพื่อเป็นกลไกในขับเคลื่อนกระบวนการต่อสู้อีกครั้ง โดยมีการจัดปรับกระบวนการครั้งใหญ่ ภายใต้การแสวงหาข้อมูลเพื่อตอบโต้รัฐอย่างเข้มข้น จริงจัง พร้อมกับการสร้างกระสวยกิจกรรมที่หลากหลายมารองรับการเคลื่อนไหวใหม่ ขององค์กรชุมชน จนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทั้งสร้างโอกาสใหม่ในการต่อสู้เรื่องสิทธิที่ดิน และการพัฒนาชุมชนมิต้องควรม

การเคลื่อนด้วยการสร้างเครือข่ายและการสนับสนุนของภาครัฐ เอกชน องค์กรชุมชน (2546-2551)

แม้ โครงการวิจัยฯ พัฒนาชุมชนแออัดฯ สิ้นสุดลงไปในปี 2545 แต่การทำงานร่วมกันระหว่างนักวิจัย นักพัฒนา และองค์กรชุมชนบะขาม ยังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การใช้ข้อมูลหลักฐานสำคัญที่ค้นพบในการศึกษาวิจัย และแง่มุมวิเคราะห์ทางกฎหมายอันอาจเชื่อได้ว่า **“ชาวบะขามคือเจ้าของที่ดินและไม่เคยบุกรุกที่ดินของรัฐ”** พร้อมๆ กับการสร้างความเข้าใจกับเทศบาลนครขอนแก่น และชุมชนเมืองอื่นๆ ในเขตเทศบาลฯ ซึ่งทุกฝ่ายมีความเข้าใจและเข้าร่วมสนับสนุนให้รัฐยอมออกเอกสารสิทธิให้แก่ชาวบะขามครบทุกแปลงในต้นปี 2552 เป็นอันจบประวัติศาสตร์การต่อสู้เกือบ 3 ทศวรรษ ด้วยความสำเร็จและรอยยิ้มของชาวบะขามทุกคน

การสร้างพลังชุมชนในการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน

ดังที่กล่าวแล้วว่า เมื่อครั้งแรกที่นักวิจัยโครงการพัฒนาชุมชนแออัดฯ จากสถาบันวิจัยและพัฒนา มข. เข้าไปเก็บข้อมูลเบื้องต้นของชุมชนบะขามเมื่อเดือนเมษายน 2541 นั้น ได้ทราบสถานการณ์ความเดือดร้อนของชาวบ้านเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินอยู่บ้าง แต่ก็ไม่คิดว่าชาวบ้านจะตั้งเงื่อนไขการสนับสนุนกระบวนการต่อสู้เรื่องที่ดิน

ในการทำงานของนักวิจัย ซึ่งหัวหน้าโครงการ (ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์) รวมทั้งที่ปรึกษาโครงการ (อาทิ อ.บัณฑิต อ่อนดำ ดร.อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ฯลฯ) และทีมวิจัยพื้นที่อื่น ก็ไม่ขัดข้องในเงื่อนไขดังกล่าว แต่ก็ได้ให้ข้อคิดในเรื่องการจัดการความขัดแย้งมิให้บานปลายออกไป

พร้อมกันนั้น นักวิจัยได้ร่วมวิเคราะห์และค้นหาจุดอ่อนที่ทำให้กระบวนการต่อสู้ของชาวบะขามล้มเหลวเนื่องจาก

1) กระบวนการต่อสู้ของชาวบ้านยังขาดข้อมูลด้านหลักฐานและกฎหมายที่ชัดเจนที่จะไปต่อสู้กับหน่วยงานของรัฐ

2) การต่อสู้ของชาวบ้านที่ผ่านมาจะพึ่งพิงคนนอกมากกว่าจะสร้างความแข็งแกร่งภายใน ทำให้ตกเป็นเครื่องมือของนักการเมืองท้องถิ่น และนักการเมืองระดับชาติหลายคน หลายกลุ่ม ขาดทิศทางและพลังในการต่อสู้อย่างเป็นเอกภาพ

3) ไม่มีการขยายฐานมวลชนจากกลุ่มแกนหลักไปสู่สมาชิก ทั้งในกระบวนการต่อสู้และการตัดสินใจ ทำให้กลุ่มผู้นำต้องรับภาระหนักและขาดการสนับสนุนจากฐานล่าง ทั้งการมีส่วนร่วมในการวางแผน การเคลื่อนไหว รวมทั้งทรัพยากร...

4) ชาวบ้านที่ต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ ยังขาดการแสวงหาแนวร่วมนอกชุมชนที่สามารถสนับสนุนการเคลื่อนไหวระยะยาว เช่น การให้ข้อมูลเพื่อเปลี่ยนรหัสหมายชุมชนบะขามในสายตาด้านหน่วยราชการ ชุมชนเมือง และชาวขอนแก่นทั่วไป...

- กระบวนการสร้างพลังชุมชน (Empowerment) ผู้นำ และภาคประชาชน

เริ่มแรกของกระบวนการสร้างพลังชุมชน (empowerment) ซึ่งเน้นไปที่การศึกษาข้อมูลบริบททางประวัติศาสตร์และพัฒนาการของชุมชน ควบคู่ไปกับการหาข้อมูลหลักฐานเอกสารในอดีตที่จะเป็นประโยชน์ต่อการอธิบายการต่อสู้ของชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นแผนที่ที่ดิน แผนที่ทางอากาศ บันทึกคำให้การในอดีตของผู้เกี่ยวข้องกับการครอบครองที่ดิน ขณะเดียวกันกระบวนการทางข้อกฎหมายก็ถูกนำมาวิเคราะห์ช่องทางในการตีความที่รัฐอ้างถึง

การหาหลักฐานเหล่านี้มิได้เป็นธุระของนักวิจัยโครงการเท่านั้น แต่ชาวบ้านได้ร่วมกระบวนการหาข้อมูลดังกล่าว และมีการวิพากษ์วิจารณ์ความถูกต้อง ข้อได้เปรียบและเสียเปรียบของข้อมูลหลักฐานที่ได้ร่วมกันทุกครั้ง

- การสร้างการมีส่วนร่วมและความเข้าใจร่วมกันเรื่องปัญหาที่ดิน

การวิจัยเชิงปฏิบัติการของโครงการฯ ดำเนินการขนานกันไปสองทาง คือ การแสวงหาองค์ความรู้ในการขับเคลื่อนการพัฒนาท้องถิ่น เช่น ฐานวัฒนธรรม ประเพณี ความสัมพันธ์ของอำนาจการเมืองชุมชน เศรษฐกิจอาชีพ และการจัดสวัสดิการแก่คนด้อยโอกาสในชุมชน อีกทางหนึ่งพยายามผูกโยงโครงสร้างและการมีส่วนร่วมของชุมชนในการเคลื่อนไหวอย่างเป็นระบบ จนผ่านไปหนึ่งปี สมาชิกในชุมชนแทบทุกครัวเรือนสามารถชี้แจงประเด็นความเดือดร้อนและข้อมูลใหม่ที่ค้นพบอย่างถูกต้องแม่นยำ

- การสร้างพื้นที่สาธารณะ (Public Space) เพื่อสร้าง “กระสวยกิจกรรม” การพัฒนา ที่ต่อเนื่อง และหลากหลาย

กิจกรรมการเล่าประวัติศาสตร์ชุมชนที่ถ่ายทอดสู่สมาชิกในชุมชนทุกรุ่น รวมทั้งการสานประเพณี วัฒนธรรมชุมชน เรื่อง ศาลปู่ตา นำไปสู่คุณภาพความสัมพันธ์ของคนในชุมชนบะขามที่ดีอย่างไม่เคยมีมาก่อน เป็นนวัตกรรมการสร้างความสำเร็จพื้นที่บ้านสู่การสานการเคลื่อนไหวที่ดินและการพัฒนาชุมชนหลากหลาย ในระยะต่อมา เหล่านี้คือ ความสำเร็จขององค์กรชุมชนที่เรียนรู้จากการทำงานร่วมกับนักวิจัยโครงการในช่วง 4 ปี

- การจัดรูปแบบการต่อสู้

คณะกรรมการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินบะขาม ที่ถูกจัดปรับบทบาทและขบวนการเคลื่อนไหวอย่างเป็นระบบ สอดคล้องกับก้าวอย่างใหม่ที่ชื่อ “หลักฐานและข้อต่อสู้ทางรูปคดี” เป็นฐาน ได้ตั้งขึ้นเพื่อเดินทางทวง กรรมสิทธิ์ที่ร่วมกันกำหนดทั้งชุมชน เป็นระยะๆ และเป็นขั้นตอน มีการประชุมถ่ายทอดข้อมูล และร่วมวางแผน การทำงานทุกเดือน โดยโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการฯ สนับสนุนในการประสานนักกฎหมายเพื่อชุมชน มาร่วม ร่างบันทึกเสนอหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอีกครั้ง ขณะที่ผู้นำได้มีโอกาสไปศึกษาดูงานแลกเปลี่ยนความรู้ด้านแนว ทางการต่อสู้เรื่องที่ดินที่มีปัญหากับรัฐกับชุมชนอีสานที่กำลังต่อสู้อยู่ในพื้นที่อื่นๆ เพื่อนำบทเรียนมาประยุกต์ ใช้ในการต่อสู้ในอนาคต

- การให้ข้อมูลเพื่อสร้างอัตลักษณ์และเปลี่ยนรหัสหมายจาก “ชุมชนบุกรุก” หรือชุมชนทำทนาย อำนาจรัฐ” มาสู่ “ชุมชนเข้มแข็ง” (กับภาคีที่เกี่ยวข้อง)

ดังที่กล่าวแล้วว่ายุทธศาสตร์สำคัญที่ชาวบะขามได้ร่วมกันกำหนดทำที่ใหม่ก็คือ การสร้างความเข้าใจต่อ เทศบาล และภาคีเครือข่ายองค์กรชุมชนเมืองขอนแก่น ว่าชาวบะขามเป็นผู้ที่ต่อสู้เรื่องสิทธิในที่อยู่อาศัยของ ตนเองด้วยข้อมูลหลักฐานและเหตุผล ไม่ได้เป็นผู้บุกรุกต่อต้านรัฐด้วยความรุนแรง จนเทศบาลนครขอนแก่น มีมติสนับสนุนให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องออกเอกสารสิทธิให้ชาวบะขาม พร้อมยืนยันว่า ไม่ประสงค์จะใช้ที่ดิน ที่ยังไม่มีหลักฐานการครอบครองในชุมชนบะขามเพื่อกิจกรรมของเทศบาล (แม้รัฐสามารถยึดที่ดินมาได้ก็ตาม)

- การติดตามความก้าวหน้าของข้อเรียกร้อง

ภารกิจที่สำคัญที่องค์กรชุมชนบะขามต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่อง และรอคอยด้วยความอดทน ก็คือ การติดตามความก้าวหน้าของเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินที่ยื่นไปตามขั้นตอนของหน่วยงานที่รับผิดชอบในรอบใหม่ พร้อมแผนที่และข้อมูลยืนยัน (ที่ได้จากการศึกษาของโครงการฯ) ด้วยความไม่ชัดเจนของหลักฐานฝ่ายรัฐ และ ความซับซ้อนของระบบราชการ ถึงแม้ตั้งแต่ปี 2545 เป็นต้นมา “หน่วยงานเกี่ยวข้อง” กรณีที่ดินบะขามจะแสดง ท่าทีในทางที่ไม่ขัดข้องต่อการที่ราษฎรจะมีเอกสารสิทธิ แต่การตัดสินใจสุดท้ายที่โยนกันไปมา ทำให้กระบวนการติดตามเรื่องนี้ใช้เวลากว่า 5 ปี กว่าที่จะสำเร็จขั้นสุดท้าย คือ “ราษฎรได้โฉนดที่ดินทุกราย” ในปี 2551

บทเรียนจากการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์

1) บทเรียนองค์กรชุมชน

- ความสมดุลระหว่างการใช่วิธีการการเคลื่อนไหวเพื่อกดดัน/การดำเนินงานผ่านนักการเมือง/การใช้ข้อมูลข่าวสาร หลักฐาน แผนที่และข้อต่อสู้เชิงกฎหมาย
- การใช้ความสัมพันธ์เชิงเครือข่าย และความเชื่อท้องถิ่นเป็นฐานในการสร้างกระแสความร่วมมือพลังการต่อสู้ และการพัฒนาชุมชนในมิติต่างๆ
- ความขัดแย้งในชุมชนที่เกิดขึ้นจากผลประโยชน์ของการต่อสู้ เป็นผลกระทบที่ไม่คาดคิดว่าจะเกิดขึ้น

2) บทเรียนของหน่วยงานรัฐ

ลักษณะสำคัญของ “นโยบายสาธารณะของรัฐเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน” ที่เป็นอุปสรรค สมควรที่รัฐจะต้องปรับท่าทีและนโยบายเพื่อมิให้เป็นการสร้างเงื่อนไขขัดแย้งกับชุมชน บางครั้งหมิ่นเหม่ต่อการละเมิดสิทธิชุมชน ก็คือ

- แนวคิด “พื้นที่ที่พิสูจน์ความเป็นเจ้าของไม่ได้จึงต้องอยู่ในครอบครองของรัฐ และต้องต่อสู้ให้ได้คืนมาไม่ว่าปมพิพาทของพื้นที่และปรากฏการณ์จะเป็นเช่นไรก็ตาม...
- กระบวนการจัดการเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินต้องอิง 1) แผนที่ 2) หลักฐานแสดงกรรมสิทธิ์ที่ดิน (ให้ความสำคัญของสถานภาพทางกายภาพ ณ ปัจจุบัน/หลักฐานแวดล้อม และคำให้การของชาวบ้านและผู้เกี่ยวข้องน้อยมาก)
- สิทธิขาดในการพิจารณาให้การครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดินอยู่กับส่วนราชการในส่วนกลาง (กปร.ส่วนกลาง) และภูมิภาค (กปร.จังหวัด) โดยท้องถิ่นมีส่วนร่วมน้อยมาก
- ขั้นตอนในการพิจารณาพิสูจน์สิทธิสืบสน ขั้วซ้อน ขาดกรอบและกระบวนการพิจารณาที่ชัดเจน และใช้เวลานานมากในแต่ละขั้นตอน

3) บทเรียนของหน่วยงานวิจัยและพัฒนา

การทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ที่เป็นวิถีวิทยาการหลักที่ใช้ในโครงการวิจัยและปฏิบัติการเรื่อง “พัฒนาชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง” นั้น น่าจะเป็นกระบวนการที่แสดงตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนของประสิทธิภาพในการเคลื่อนไหวเพื่อร่วมสร้างพลังชุมชนในการแก้ไขปัญหาของตนเอง ที่มีฐานมาจากความร่วมมือกันอย่างกลมกลืน (หรือภาษาวิชาการใช้ว่า “บูรณาการ”) ระหว่างภาคส่วนต่างๆ ที่เข้ามามีบทบาททั้งตัวองค์กรชุมชนปะชาคม หน่วยราชการระดับพื้นที่และท้องถิ่น องค์กรพัฒนาเอกชนฯลฯ

นักวิชาการจากสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่เป็นนักวิจัยหลักในพื้นที่ ใช้เวลาหลายปี กว่าจะสามารถแสวงหาคำตอบของโครงการ ซึ่งผลลัพธ์ที่ได้ต้องสามารถตอบโจทย์วิจัยของโครงการ ขณะที่อีกมุมหนึ่งต้องสามารถนำผลการวิจัยและพัฒนาที่ได้มาสนับสนุนการขับเคลื่อนเรื่องการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ที่ดินของชาวปะชาคม ที่เป็นปัญหาหลักอันสืบเนื่องยาวนานมากกว่า 20 ปี แม้งานวิจัยจะจบลง

แล้ว แต่ความผูกพันระหว่างนักวิจัยกับชาวบะขามทั้งปวงก็ยังดำเนินต่อไป จนกระทั่งชุมชนบรรลุเป้าหมายในการต่อสู้ในอีก 5 ปีต่อมา

บนเส้นทางของการทำงานวิจัยเพื่อพัฒนาของโครงการนี้ บทเรียนบางเรื่องที่นักวิจัยต้องเผชิญอย่างไม่คาดคิด คือ “การเมืองในท้องถิ่นและในชุมชน” ซึ่งนักวิจัยต้องระมัดระวังเป็นพิเศษต่อปรากฏการณ์การช่วงชิงโอกาส อำนาจ และทรัพยากรทั้งที่มาจากฐานความขัดแย้งภายใน และเถาเถาจากภายนอกชุมชน ยิ่งชาวบ้านคาดหวังต่อนักวิจัยในฐานะ “คนนอกที่มีสถานภาพเป็นที่เชื่อถือ” มากกว่าคนในชุมชนด้วยกัน การทำงานก็ยิ่งต้องมีความระมัดระวังเป็นพิเศษ บางครั้งในสถานการณ์นั้นๆ เป็นไปไม่ได้ที่เราจะวางตัวเป็นกลางอย่างเคร่งครัดต่อการแบ่งฝักแบ่งฝ่ายในชุมชนที่มีอยู่ และเป็นผลต่อเนื่องมาจากการทำงานวิจัยและพัฒนาของเรา

แต่การทำงานด้วยความจริงใจ ไม่มีผลประโยชน์แอบแฝงกับกลุ่มหนึ่งกลุ่มใด และพิสูจน์ว่าสิ่งที่ยิ่งปฏิบัติกับเขาในกิจกรรมต่างๆ นั้น จุดมุ่งหมายที่แท้จริง คือ การสร้างให้งานวิจัยที่ร่วมกันระหว่างเรา (ในฐานะนักวิชาการ) ภาควิชาต่างๆ และ องค์กรชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของคนในชุมชนได้อย่างแท้จริง คือ คำตอบที่ไม่ต้องอธิบายให้มากความ...

.....

กระบวนการประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเอง: กรณีศึกษาประชาคมทุ่งโป่ง จังหวัดขอนแก่น

ดร.กิริติพร ศรีธีรัตน์ Keeratiporn Sritanyarat, Ph.D

ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

E-mail keersr@kku.ac.th

บทนำ

1. ความสำคัญของปัญหา: กรอบแนวคิดการศึกษา

การพัฒนาเศรษฐกิจสังคมเป็นนโยบายหลักที่รัฐเน้นหนักและให้ความสำคัญในการดำเนินนโยบายบริหารและพัฒนาประเทศมาโดยตลอด แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ปรากฏให้เห็นเป็นเครื่องชี้วัดถึงนโยบายรัฐในการพยายามสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมให้เกิดขึ้นแก่ประชาชน ทว่าความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ การกระตุ้นสภาพคล่อง และการเน้นความสำคัญในเสถียรภาพทางเศรษฐกิจไม่ได้หมายความว่าความมั่นคงทางสังคมจะเกิดตามมาอย่างต่อเนื่อง เมื่อพิจารณาการพัฒนาเศรษฐกิจสังคมและการเชื่อมโยงให้ประชาชนมีความมั่นคงทางสังคม เราจะพบว่าการพัฒนาเศรษฐกิจสังคมกระจุกตัวอยู่เฉพาะบางแห่งและบางกลุ่มเท่านั้น การขยายตัวทางเศรษฐกิจต่อการกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรมในสังคม นำไปสู่ช่องว่างระหว่างกลุ่มคนภาคเมืองและภาคชนบท รวมทั้งก่อให้เกิดปัญหาเศรษฐกิจสังคมและสิ่งแวดล้อมตามมาอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคชนบทซึ่งถือเป็นภาคชายขอบของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชาติภายใต้สภาวะสภาพแห่งกระแสโลกาภิวัตน์

การถูกผลักกลายเป็นกลุ่มชายขอบ (marginal people) ของกระบวนการแห่งวาทกรรมการพัฒนาในสังคมส่งผลต่อการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อหลุดพ้นจากกรอบโครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันแสดงออกมาในรูปของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในหลากหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิ ความเท่าเทียมเสมอภาคเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีกว่าของกลุ่มที่ตกเป็นเหยื่อของการพัฒนาเศรษฐกิจสังคมในระบบทุนนิยม ความไม่เชื่อมั่นในการจัดการจากภาครัฐ การจัดสรรแบ่งปันที่แตกต่างกัน ความเหลื่อมล้ำทางสังคมท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบันภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ ปัญหาการขาดความชอบธรรมในการปกครองแห่งรัฐที่เรงกดทับสูงชันอย่างต่อเนื่องจนถึงภาวะขั้นแตกหัก นำไปสู่ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องทางสังคมอันเน้นรูปแบบการชุมนุมประท้วงเรียกร้องความชอบธรรมแห่งสิทธิในความเป็นพลเมืองแห่งรัฐไทย ดังเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ และพฤษภาทมิฬ ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องดังกล่าวอยู่บนฐานของระบอบ

ประชาธิปไตยโลก การตกอยู่ภายใต้ภาวะครอบงำซึ่งตนมิได้เป็นผู้มีส่วนร่วมอย่างแท้จริง นอกจากนี้การชุมนุมประท้วงของกลุ่มสมัชชาคนจน กลุ่มประท้วงการสร้างเขื่อนปากมูล ฯลฯ ต่างอยู่บนพื้นฐานของผู้เสียหายหรือผู้ที่รู้สึกว่าเป็นผู้ถูกกระทำและพยายามเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรด้วยตัวเองในฐานะเป็นพลเมืองของรัฐ ความไร้ประสิทธิภาพในการจัดการปัญหาและการขาดธรรมาภิบาลที่แฝงอยู่ในภาครัฐ นำมาซึ่งการบริหารปกครองที่ขาดประสิทธิภาพ ก่อขบวนการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางชนชั้นบนพื้นฐานแห่งยุทธศาสตร์การเรียกร้องสนับสนุนจากพลังมวลชนโดยการจัดตั้งกลุ่มต่างๆภายใต้กลไกการครอบงำ(ชัชวาลย์, 2530) และถูกให้นิยามการเคลื่อนไหวทางสังคมชนิดนี้เข้าไปอยู่ในประชาสังคมรูปแบบการต่อสู้ทางชนชั้นโดย อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci)

การแสวงหาทางเลือกใหม่ที่พึ่งพาตนเองให้มากขึ้นเน้นการพึ่งพิงกระบวนการรัฐให้น้อยลงแต่เลือกที่จะใช้การประสานความร่วมมือมากกว่าการเรียกร้องจากรัฐเพียงอย่างเดียวเหล่านี้เป็นการเปิดเวทีแห่งการแสดงออกถึงความรู้สึกนึกคิดจากภายในอย่างเสรีและสร้างพื้นที่ให้กับตัวเองจากสภาวะชายขอบเคลื่อนไหวสู่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (new social moment) จากการก้าวเข้ามามีบทบาทส่งเสริมความร่วมมือภายในชุมชนเปลี่ยนแปลงไปสู่รูปแบบการสร้างเสริมศักยภาพประชาคมรูปแบบใหม่อันมีแนวทางเน้นการพัฒนาคุณภาพชีวิตจากระดับรากหญ้าเป็นพื้นฐาน การเน้นกระบวนการเรียนรู้แลกเปลี่ยนทางความคิดทั้งในและนอกชุมชนก่อรูปไปสู่ความร่วมมือการดำเนินงานกิจกรรมชุมชนและสังคมอันเป็นรากฐานสำคัญสู่ขบวนการประชาสังคมในมิติแห่งการพัฒนาเพื่อหลุดพ้นจากภาวะที่ตกเป็นชายขอบมาช้านาน รูปแบบการเคลื่อนไหวเรียกร้องมิใช่เพื่อต้องการช่วงชิงอำนาจจากรัฐอย่างในประเทศตะวันตกซึ่งถือเป็นต้นกำเนิดของแนวคิดประชาสังคม หากแต่ต้องการสร้างสิ่งที่เจอเกิน ฮาเบอร์มัส (Habermas, 1983) นักทฤษฎีแห่งสำนักวิพากษ์สังคม (critical theory) พูดถึงสิ่งที่เรียกว่า “ประชาสังคม” (civil society) (ไชยรัตน์, 2545) เป็นการสร้างมโนทัศน์ใหม่ ความหมาย ระเบียบแห่งกระบวนการหรือคำจำกัดความของนิยามใหม่ให้กับสิ่งที่เคลื่อนไหวเรียกร้องด้วยแรงขับเคลื่อนจากภายในตัวตน การลงมือกระทำการด้วยตนเองอย่างแท้จริงมากกว่าการเรียกร้องผ่านระบบตัวแทนที่รัฐสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นกับฝ่ายปกครองอย่างรัฐบาล แต่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาที่ซับซ้อนได้ทันต่อเหตุการณ์ท่ามกลางกลไกการขับเคลื่อนเปลี่ยนแปลงไปของสภาพสังคมโลกในปัจจุบัน การปรากฏตัวของกรอบแนวคิดประชาสังคมในสังคมเมืองเกิดในบริบทสังคมการเมืองถือเป็นดุลอำนาจใหม่ทางการเมืองของไทยในการทำหน้าที่ตรวจสอบถ่วงดุลอำนาจแห่งรัฐในระบบประชาธิปไตย จากสังคมเมืองแพร่กระจายสู่การก่อตัวของแกนประชาคมระดับรากหญ้าในสังคมชนบทที่แตกหน่อผุดขึ้นเพื่อบรรเทาความรุนแรงของปัญหาสังคมรอบด้านที่ยากยิ่งในการหาทางออกเพียงทางเดียว หากแต่การสร้างหลากหลายเพิ่มทางเลือกใหม่ให้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคมที่เรียกว่า อาณาบริเวณสาธารณะ (public sphere) เป็นแนวทางแก้ไขปัญหามาจากต้นเหตุมิใช่เพียงปลายเหตุอย่างที่ผ่านมา อีกทั้งเป็นการจุดประกายความหวังให้แก่ประชาชนในภาคชนบท อันเป็นกลุ่มประชาชนที่ถูกมองข้ามความสำคัญไม่สามารถเข้าถึงโอกาสในระบบทุนนิยมโลก ในขณะเดียวกันก่อกำเนิดกระบวนการพัฒนาอย่างเป็นระบบแบบแผนทางด้านความคิด จิตสำนึก และอุดมการณ์แห่งแนวทางปฏิบัติในประชาชนภาคชนบท ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ทำให้สังคมเริ่มมองเห็นภาพและตระหนักในความสำคัญของกรอบคิดและขบวนการประชาสังคมในภาคชนบทของสังคมไทยยิ่งขึ้น ปัจจุบันแนวคิด

ประชาสังคมได้รับความสนใจจากทุกฝ่าย ยังผลสู่ในระดับนโยบาย มีการนำแนวคิดประชาสังคมมาปรับประยุกต์ใช้กับแผนการพัฒนาในภาคสังคมชนบทของไทย

มิติใหม่แห่งประชาสังคมที่เกิดขึ้นมีเอกลักษณ์รูปแบบเฉพาะตัว การมองอนาคตสังคมไทยและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของสังคมในอนาคต จึงไม่อาจมองข้ามความสำคัญความเป็นประชาสังคมในส่วนภูมิภาคไปได้ งานวิจัยนี้ศึกษาตัวแทนประชาคมรากหญ้าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ซึ่งถือเป็นภูมิภาคที่ได้ชื่อว่าประสบกับปัญหาความยากจน การกระจายรายได้ต่ำ ขาดเสถียรภาพความมั่นคงในคุณภาพชีวิต และยังคงต้องการความใส่ใจในการพัฒนาทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมจากทุกๆ ฝ่าย โดยเชื่อมโยงสู่ “ขบวนการประชาสังคม” วิเคราะห์รูปแบบการเสริมสร้างศักยภาพในการพึ่งพาตนเองที่ดำเนินกิจกรรมภายในประชาคมด้วยตนเอง พร้อมไปกับการเรียนรู้เพื่อพัฒนาของคนในชุมชน และศักยภาพการเชื่อมโยงเครือข่ายสู่เวทีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นสาธารณะอย่างประชาคมทุ่งโป่ง

2. วัตถุประสงค์ในการศึกษา

วัตถุประสงค์ในการศึกษาวิจัยนี้เพื่อศึกษากระบวนการประชาสังคมในการจัดการทรัพยากรภายในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของชุมชน และวิเคราะห์ปัจจัยในการส่งเสริมการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองได้ของชุมชน ในบริบทการเรียนรู้ภายในชุมชนควบคู่ไปกับการพัฒนาอย่างเป็นระบบอันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงและศึกษากิจกรรมของผู้มีส่วนร่วมในประชาคมสู่การขับเคลื่อนดำเนินกิจกรรมเพื่อชุมชน โดยวิเคราะห์ในมิติการเปิดเวทีแห่งการแสดงความคิดเห็นร่วมกันอย่างเสรี และการเชื่อมโยงเครือข่ายอย่างต่อเนื่องของประชาคม

3. วิธีการศึกษาและขอบเขตการศึกษา

ศึกษาความหมายประชาสังคมในทฤษฎีและนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการในสังคมไทยสู่ขบวนการเกิดประชาสังคมไทย บทบาทการมีส่วนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมภาคพลเมือง เชื่อมโยงสู่แนวคิดประชาสังคมในส่วนภูมิภาค เน้นศึกษาพัฒนาการจากรูปแบบประชาคมสู่ขบวนการประชาสังคมในภาคชนบทของภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือในประเทศไทย

งานวิจัยนี้ศึกษาในพื้นที่ ตำบลทุ่งโป่ง อำเภอบุหลordia จังหวัดขอนแก่น เก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ (qualitative research) สอดถามและสัมภาษณ์ กลุ่มองค์กรชุมชนในประชาคม ผู้นำชุมชนในท้องถิ่น เจ้าหน้าที่รัฐ เจ้าหน้าที่องค์กรบริหารส่วนตำบล เจ้าหน้าที่พัฒนากร องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาชิกภายในประชาคม ซึ่งถือเป็นกุญแจสำคัญในการดำเนินขบวนการ อีกทั้งทำการวิจัยสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (participant observation research) ภายในกิจกรรมของประชาคม ระยะเวลาในการศึกษาเก็บข้อมูลตั้งแต่ กันยายน พ.ศ. 2549 ถึง เมษายน พ.ศ. 2552 อาศัยตัวชี้วัด การเปลี่ยนแปลงกลุ่มผู้นำภายในประชาคม (agent changing) ความแตกต่างด้านองค์ประกอบ ขบวนการเกิดประชาสังคม การรวมตัวจิตสำนึก การดำเนินกิจกรรมภายในชุมชน การเปิดเวทีแสดงความคิดเห็นร่วมกันในบริบทของประชาคมตำบล และการเชื่อมโยงเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง

ผลการดำเนินงาน

1. ขบวนการประชาสังคมและประชาคมในสังคมไทย

1.1 มองความหมายประชาสังคมในทฤษฎีนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการในสังคมไทย แนวคิดประชาสังคมในสังคมไทยยังมีการถกเถียงกันอย่างกว้างขวาง ในทฤษฎีของนักวิชาการไทยอย่าง ธีรยุทธ บุญมี (2547) เสนอ “Civil Society” มาจากแนวคิดตะวันตกมีรูปแบบผันแปรไปตามเงื่อนไขประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ การเมือง และสังคมของแต่ละประเทศ โดยมีวิวัฒนาการในการก่อตัวขยายแนวคิดในด้านของ เศรษฐกิจ การเมือง และสังคมเป็นพื้นฐานขับเคลื่อนอันนำไปสู่ขบวนการเกิดแนวคิดประชาสังคม ประเวศ วะสี (2542) สนับสนุนการใช้คำนี้ได้ในรูปของคำว่า “ประชาสังคม” ที่เน้นความเป็นรากหญ้า และมีนักคิด นักวิชาการ อื่นๆ นำมาประยุกต์ เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ (ชูชัยและยุวดี, 2540) เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2542, 2550) พิทยา วงศ์กุล (2542) อนุชาติ พวงสำลี (อนุชาติและกฤติกา, 2542) ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2545) จามะรี เชียงทอง (2543) เป็นต้น

ธีรยุทธ บุญมี (2547:19) ให้ภาพรวมของ Civil Society โดยใช้คำว่า “ประชาสังคม” ในการพูดถึงบทบาท ความสำคัญของแนวคิดต่อการเมืองของไทย ถือเป็นพื้นที่ที่เปิดแห่งการช่วงชิง (open and contested space) ในหน่วยสังคมเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ความต้องการ เพื่อผลประโยชน์โดยรวม การช่วงชิงอำนาจ ผลประโยชน์ ทรัพยากรและความเชื่อส่วนรวม พื้นที่เปิดแห่งการช่วงชิงนี้ คือสิ่งที่เราเรียกว่า “ภาคสาธารณะ” หรือ “ประชาสังคม”

ประเวศ วะสี เสนอให้พูดว่า “เบญจภาคี” หรือ partnership 5 ฝ่าย ซึ่งเป็นการประสานความร่วมมือของ 5 ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายธุรกิจ องค์กรชุมชน นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) และรัฐบาล เข้ามาร่วมมือกัน สร้างความเป็นชุมชน ในความหมายที่ว่า “การที่ประชาชนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีอุดมคติร่วมกัน หรือความเชื่อร่วมกันในบางเรื่อง มีการติดต่อสื่อสารกัน หรือมีการรวมกลุ่มกัน จะอยู่ห่างกันก็ได้ มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีเรื่องจิตใจเข้ามาด้วย มีความรัก มิมีมิตรภาพ มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ ในการปฏิบัติ บางสิ่งบางอย่าง จะเรื่องใดก็ได้แล้วแต่ และมีการจัดการ” (ประเวศ ใน ชูชัยและยุวดี (บก.) 2540: 6)

นักวิชาการไทยเสนอความคิดเห็นในแนวคิดประชาสังคมที่หลากหลาย แต่ก็มีจุดยืนร่วมกันคือ ประชาสังคมต้องมาจากรากหญ้า โดยเฉพาะประเวศ วะสีเน้นในเรื่องนี้เป็นสำคัญ สำหรับนักวิชาการรุ่นใหม่ให้ความสำคัญในประเด็นประชาสังคมเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากประเด็นการเสวนาทางวิชาการ และการอภิปรายกันอย่างกว้างขวางในเวทีสัมมนาวิชาการ (ชัยวัฒน์ และคณะ(บก.), 2545)

การถกเถียง อภิปราย และการให้คำจำกัดความในประเด็นความหมายนัยยะของแนวคิด “ประชาสังคม” ยังคงเป็นประเด็นสำคัญในการศึกษาวิจัย และทวีความสนใจอย่างต่อเนื่อง สังคมไทยนำแนวคิดประชาสังคมมาปรับประยุกต์ใช้ในหลากหลายมิติ โดยเฉพาะการเชื่อมโยงแนวคิดประชาสังคมสู่บริบทการพัฒนาสังคมในทุกแขนง ในแวดวงนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการในสังคมไทยมีบทสังเคราะห์แนวคิด การก่อร่างสำนักคิดแบบไทยขึ้นอย่างกว้างขวาง ในงานศึกษาเรื่องพัฒนาการความคิดประชาสังคมไทยของเชษฐา (2547) เสนอแนวคิดด้านประชาสังคมของนักคิดและนักวิชาการในไทยไว้อย่างน่าสนใจ งานวิจัยนี้อธิบายภาพการให้คำจำกัดความ ความหมาย กระบวนการก่อร่างแนวคิด “ประชาสังคม” ที่หลากหลายมิติกันออกไป โดยพิจารณาจุดเน้น

ที่มาทางความคิดของนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการแต่ละท่านอีกทั้งจัดกลุ่มสำนักคิดประชาสังคมไทยไว้ 4 สำนักคิด ดังนี้

สำนักศาสนวิถี นำเสนอความคิดประชาสังคมบนพื้นฐานความโดดเด่นของหลักธรรมทางศาสนาเป็นฐานคิดหลัก ประกอบด้วย ประเวศ วะสี, พินยา ว่องกุล และชัยอนันต์ สมุทวณิช

สำนักชุมชนวิถี ให้ความสำคัญกับความเป็นชุมชน อันเนื่องมาจากการมีความเชื่อร่วมกันว่าชุมชนเป็นกลไกสำคัญในการเสริมสร้างคุณภาพชีวิตมนุษย์ และเป็นรากฐานแห่งการพัฒนาที่แท้จริง สำนักคิดนี้สามารถแบ่งย่อยออกได้เป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1.กลุ่มวัฒนธรรมชุมชน มองแก่นแท้การสร้างเสริมความเข้มแข็งให้ชุมชน บนพื้นฐานการรื้อฟื้นและเสริมสร้างคุณค่าทางวัฒนธรรมชุมชนที่ดีงาม อันประกอบไปด้วย จัตุรทิพย์ นาถสุภา, เสน่ห์ จามริก และอนันท์ กาญจนพันธุ์ 2.กลุ่มเศรษฐกิจชุมชน กลุ่มนี้มีทัศนะสร้างความเข้มแข็งในชุมชน ควรเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งพิงตนเองทางเศรษฐกิจก่อนเป็นลำดับแรก เพราะความอยู่รอดในการดำรงชีวิตของมนุษย์เป็นสิ่งที่ทุกคนต้องการและให้ความสำคัญมากกว่าสิ่งอื่นใด นักคิดและนักวิชาการที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้ได้แก่ โสภณ สุภาพงศ์ และณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ 3.กลุ่มชุมชนแบบองค์รวม ให้น้ำหนักในการพัฒนาในทุกมิติอย่างเสมอภาค ไม่มุ่งเน้นที่จุดใดจุดหนึ่ง

สำนักสากลวิถี กลุ่มนี้นำรากความคิดจากแนวคิด ทฤษฎีตะวันตกมาใช้ก่อร่างความคิดประชาสังคมที่ตนนำเสนอ ประกอบด้วย เอนก เหล่าธรรมทัศน์, ธีรยุทธ บุญมี และไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร

สำนักประสบการณ์วิถี สาระสำคัญของนักคิดและนักวิชาการในสำนักนี้ชี้ให้เห็นถึงที่มาทางความคิดหลักมาจากประสบการณ์ในทางปฏิบัติ ซึ่งเห็นปัญหาจริงที่เกิดขึ้นและนำเสนอแนวคิดประชาสังคมเพื่อเป็นทางเลือกใหม่ในการจัดการปัญหาดังกล่าว ได้แก่ อนุชาติ พวงสำลี และโกมาตร จึงเสถียรทรัพย์

จากข้างต้นแสดงให้เห็นความหลากหลายทางความคิด ความหมายนัยยะในกรอบคิดของประชาสังคมในสังคมไทยที่แบ่งออกได้หลายกระแสหลากหลายบริบท ดังนั้นการศึกษาแนวคิดประชาสังคมในบริบทแห่งการพัฒนาซึ่งมีความหลากหลายแห่งมิติและมีความยืดหยุ่นอยู่มาก ผู้วิจัยจึงให้ความสำคัญกับการกำหนดจุดเน้นทางความคิด พื้นที่ในการศึกษา การศึกษาวิจัยเชิงประจักษ์ (empirical study) การให้น้ำหนักทางความคิดของสมาชิกผู้มีส่วนร่วมสำคัญในขบวนการ รวมถึงการกำหนดกลุ่มเป้าหมายขอบเขตการศึกษาในขบวนการประชาสังคมอย่างรอบคอบในการนำเสนอบริบทกรอบแนวคิดประชาสังคมภาคชนบท

1.2 การศึกษา “ประชาคม” กับ “ขบวนการประชาสังคม” งานวิจัยนี้พิจารณาการเคลื่อนไหวทางสังคมจากภายในชุมชนซึ่งแต่ละชุมชนมีรากฐานในการสร้างและเรียนรู้ของประชาคมที่แตกต่างกันออกไป การก่อร่างประชาคมโดยเน้นบทบาทการมีส่วนร่วมจริงในชุมชน การดำเนินกิจกรรมมุ่งผลสัมฤทธิ์สู่การพัฒนาภายในชุมชนและยังผลสู่ความคิดเพื่อมีส่วนร่วมในวงกว้าง การกำหนดกรอบของ “ประชาคม” กับ “ขบวนการประชาสังคม” นอกจากกันยังมีความคลุมเครือขาดความชัดเจนในการนิยามนัยยะของการศึกษาวิจัยในท้องถิ่นมีงานวิจัยเกี่ยวข้องกับประชาคมและประชาสังคมหลายชิ้นที่นำเสนอประชาคมและประชาสังคมออกมาในรูปแบบของภาพรวมเดียวกัน เป็นการนำเสนอภาพของประชาคมคือการเป็นประชาสังคมโดยขาดเงื่อนไขสำคัญในการสร้างประชาสังคม แท้ที่จริงแล้วประชาคมเป็นตัวขับเคลื่อนขบวนการไปสู่แนวคิดประชาสังคม ตรงนี้ก่อให้เกิดความสับสนในแวดวงการศึกษาและถือเป็นจุดเน้นสำคัญที่จะต้องมีการศึกษาวิจัยเพื่อพิจารณาในประเด็นนี้

อย่างถึงแก่น จุดยืนของผู้วิจัยนำเสนอรูปแบบ “ประชาคม” เป็นสิ่งที่เห็นเชิงรูปธรรมมีโครงสร้างสามารถเห็นภาพได้จริง ประชาคมมีรูปแบบที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาช้านาน หมายถึง ความเป็นกลุ่ม การรวมกลุ่มของประชาชนอันหลากหลายที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่หรืออาณาเขตหนึ่งๆ เช่น จังหวัด อำเภอ ตำบล ลุ่มน้ำ เป็นต้น มีความรู้สึก ร่วมในการเป็นเจ้าของในพื้นที่หรืออาณาเขตนั้น ภายในประชาคมยังมีกลุ่ม องค์การ หรือกลไกการจัดการที่ชุมชนจัดตั้งขึ้นในรูปแบบต่างๆ ทั้งที่เป็นนิติบุคคลและไม่เป็นนิติบุคคล เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีกระบวนการเรียนรู้ การจัดการดำเนินการ และการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน และก่อร่างแสดงผลออกมาในทางปฏิบัติจริง เมื่อนำมาเชื่อมโยงสู่การมอง “ประชาสังคม” ซึ่งถือเป็นมโนคติที่เกิดขึ้นจากกรอบแนวคิดในเชิงทฤษฎีทางสังคมจากแรงขับเคลื่อนทางสังคมนำไปสู่ขบวนการเกิดแนวคิด “ประชาสังคม” ในความหมายและนัยยะโดยรวม มีนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการไทยได้นิยามไว้มากมายดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในที่นี้ผู้วิจัยกล่าวสรุปความหมายของประชาสังคมอันเป็นที่เข้าใจในวงกว้างไว้ว่า **ประชาสังคม** หมายถึง ส่วนรวมที่ไม่ใช่รัฐ เกิดจากการที่คนในสังคมแสดงออกซึ่งสำนึกและความรับผิดชอบที่มีต่อสังคมส่วนรวมโดยการเข้าไปมีส่วนร่วมและรับผิดชอบต่อเพื่อนำให้เกิดสังคมดีงาม เป็นการให้น้ำหนักกับฐานความคิดที่ตั้งอยู่บนภาคปฏิบัติจริงอันนำไปสู่การปรากฏจริงในสังคม

1.3 การจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นของประชาคม ประชาคมตำบลเป็นหน่วยย่อยภายใต้ประชาคมอำเภอและประชาคมจังหวัดตามลำดับ มีขนาดเล็กอยู่ในระดับท้องถิ่น ประชาคมตำบลประกอบด้วยประชาคมหมู่บ้านเป็นหน่วยย่อย โดยทั่วไปมีการแบ่งเขตการปกครองโดยรัฐเป็นผู้กำหนด อยู่ในรูปของการปกครองส่วนท้องถิ่นที่เรียกว่า องค์การบริหารส่วนตำบล หรือที่เรารู้จักกันในนามของอบต.

ประชาคมตำบล คือ การที่คนในตำบลอาจจะรวมถึงคนที่เกี่ยวข้องกับตำบลนั้นรู้สึกว่ามีอะไรร่วมกัน ซึ่งมีอยู่สองส่วน คือ ส่วนความรู้สึกกับส่วนที่จะมาทำอะไรร่วมกัน บางครั้งอาจเกิดส่วนใดส่วนหนึ่งแล้วนำไปสู่อีกส่วนหนึ่ง เช่น รู้สึกว่าเป็นคนในตำบล หรือเป็นเจ้าของตำบลร่วมกัน แต่ยังไม่ทำอะไรร่วมกัน แต่จริงๆ ยังไม่ค่อยรู้สึกว่าเป็นชุมชนเดียวกัน หรือว่าเป็นเจ้าของตำบลร่วมกัน ความเป็นประชาคมก็ยังไม่สมบูรณ์ การจะเป็นประชาคมที่สมบูรณ์ต้องรู้สึกว่ามีอะไรร่วมกันและได้ทำอะไรร่วมกันเพื่อชุมชนท้องถิ่นด้วย (ไพบุลย์ ใน ธีรพงษ์, 2541: 89)

กล่าวได้ว่าประชาคมตำบลโดยรวมหมายถึง การที่คนภายในชุมชนหรือภายในตำบลมีการรวมตัวกัน มีความรู้สึกเกี่ยวข้องและมีส่วนร่วมในปัญหานั้นๆ มีจิตสำนึกร่วมกันและได้มาทำงานร่วมกันเพื่อสนับสนุนแนวคิดของกลุ่มและแก้ไขปัญหาาร่วมกัน นอกจากนี้ในประชาคมตำบลยังสามารถแบ่งย่อยเป็นประชาคมหมู่บ้าน องค์การชาวบ้าน และกลุ่มต่างๆ ได้อีก เช่น กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) กลุ่มทอดผ้า กลุ่มผักกางมุ้ง กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรธรรมชาติ กลุ่มเยาวชน เหล่านี้เป็นต้น

1.3.1 การเสริมสร้างความเข้มแข็งประชาคมทุ้งโป่ง ประชาคมตำบลทุ้งโป่ง ตั้งอยู่ใน อ.อุบลรัตน์ จ.ขอนแก่น แบ่งการปกครองออกเป็น 9 หมู่บ้าน มีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 4,408 คน แบ่งเป็นชาย 2,193 คน และหญิง 2,215 คน ประชากรในพื้นที่ทำการเกษตรเป็นหลัก แบ่งพื้นที่ในการทำการเกษตรออกเป็นพื้นที่นา และพื้นที่ไร่ในการปลูกอ้อย และยูคาลิปตัส

ประชาคมตำบลทุ้งโป่งมีจุดกำเนิดในการจัดการสร้างประชาคมพึ่งพาตนเองโดยนายแพทย์อภิสิทธิ์ และ

แพทย์หญิงทานทิพย์ อำนวยวรกร จากโรงพยาบาลประจำอำเภออุบลรัตน์ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางประสานงาน และสร้างเวทีพบปะแลกเปลี่ยนถ่ายทอดความคิดเห็น ทำงานร่วมกับประชาชนในพื้นที่ มีการพบปะพูดคุย ร่วมกับประชาชนในชุมชนและส่งเสริมการมีส่วนร่วมในกิจกรรมเพื่อชุมชน ทำให้ประชาชนเกิดจิตสำนึกร่วม ภายในชุมชนเกิดโครงการเพื่อชุมชนตามมาอีกมากมาย โครงการที่จัดตั้งขึ้นเป็นเสมือนศูนย์ประสานงานและ สังเกตการณ์ทำหน้าที่เชื่อมโยงกับชาวบ้านอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง อีกทั้งการจัดทำวารสาร จดหมายข่าว ถึงสมาชิกภายในเครือข่าย เกิดการเพิ่มพูนความรู้และสมาชิกสามารถรับทราบข่าวสารการดำเนินงานของ ประชาคมได้อย่างทั่วถึง ถือเป็นการเผยแพร่ข่าวสารภายในและขยายพื้นที่ในการแสดงความคิดเห็นสู่ภายนอก (อภิสิทธิ์, 2543)

การเชื่อมโยงเครือข่ายและการติดต่อสื่อสารร่วมกันระหว่างเครือข่ายอย่างต่อเนื่องเป็นปัจจัยสำคัญ ประการหนึ่งของการก่อตัวอันนำไปสู่ความเป็นประชาคมเข้มแข็งต่อยอดสู่ขบวนการประชาสังคม ประชาคม ท่งโป่งมีกลุ่มที่มีการติดต่อเชื่อมโยงกันภายในและระหว่างหมู่บ้าน อาทิ กลุ่มสหกรณ์ผู้ใช้น้ำ กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มแม่บ้าน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีกลุ่มผู้สูงอายุที่ตั้งขึ้นมาใหม่ในบ้านหนองผือ ดำเนินการผลิตน้ำตาลอ้อย เพื่อส่งเสริมเป็นสินค้าออกของหมู่บ้านในประชาคมและได้รับการนำเสนอเป็นสินค้าในโครงการหนึ่งตำบลหนึ่ง ผลิตภัณฑ์ (OTOP) ตามนโยบายของรัฐที่ส่งเสริมให้แต่ละตำบลผลิตสินค้าเพื่อจำหน่าย และขยายตลาดในการ จำหน่ายผลิตภัณฑ์ ดำเนินการผลิตและจำหน่ายให้แก่บริษัทบางจากปิโตรเลียมจำกัด (มหาชน) ถือเป็นอีก หน่วยงานหนึ่งของเอกชนในการเข้ามามีบทบาทร่วมในการส่งเสริมสนับสนุนการรวมกลุ่มเพื่อทำธุรกิจใน โครงการเชื่อมโยงธุรกิจชุมชน นอกจากนี้ในแต่ละหมู่บ้านยังผลิตผลิตภัณฑ์อื่นๆ อาทิ น้ำยาสระผมสมุนไพร ผลิตภัณฑ์จากกะลามะพร้าว ผ้าทอมือ เป็นต้น สมาชิกกลุ่มมีการตลาดจัดจำหน่ายผลิตภัณฑ์ด้วยตนเอง

ในระยะแรกสมาชิกในชุมชนให้ความสนใจในโครงการกองทุนหมู่บ้านเกิดภาวะตื่นตัวและให้ความสนใจ ในการดำเนินงานร่วมมือกับคณะกรรมการ ทว่าหลังทราบถึงเงื่อนไขการกู้ยืมและพิจารณาอย่างรอบคอบแล้ว เห็นว่า มีเงื่อนไขที่จำกัดในการนำไปใช้ประโยชน์จริงทั้งในเรื่องของระยะเวลาที่จำกัดและการวางแผนโครงการ ที่ยังไม่รัดกุม ทำให้ปัจจุบันการตื่นตัวในโครงการเบาบางลงอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งจะเห็นได้ว่าสมาชิกมีการ พิจารณาและวิเคราะห์นโยบายของรัฐได้ด้วยตนเอง

งานวิจัยชุมชนเป็นโครงการใหม่ของประชาคมท่งโป่ง เกิดจากความคิดริเริ่มร่วมกันของชาวบ้านในเวที แลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งจัดขึ้นทั้งภายในและภายนอกชุมชน จากการประชุมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นใน หลายครั้งที่ผ่านมามีมติเห็นพ้องกันในเรื่องของงานวิจัยเพื่อชุมชน มีการพูดถึงปัญหาภายในชุมชนที่เกิดขึ้น และหาแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมทั้งหาทางออกร่วมกัน ปัญหาสำคัญที่พบในชุมชนคือ ปัญหาหนี้สิน เกิดการ พุดคุยเสนอแนวทางแก้ไขและปลดปล่อยหนี้สินของสมาชิกในชุมชน สมาชิกเสนอทางออกในรูปของงานวิจัย ชุมชน ซึ่งเป็นปรากฏการณ์สำคัญในการเรียนรู้ไปสู่การแก้ไขปัญหาาร่วมกันในชุมชน ผลของงานวิจัยที่ เกิดขึ้นเป็นประโยชน์ต่อชุมชนสามารถสนองความต้องการที่แท้จริงต่อชุมชนได้ ตัวอย่างงานวิจัยชุมชนที่กำลัง ดำเนินงานอยู่ในปัจจุบัน คือ งานวิจัยเกษตรประณีต 1 ไร่ และงานวิจัยปูนาในนาข้าว

1.3.2 ปัจจัยส่งเสริมการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของประชาคมท่งโป่ง ในการ ผลิตวาทกรรมการพัฒนาชุดใหม่เพื่อท้าทายวาทกรรมชุดเดิมของรัฐ จำเป็นต้องถอดรื้อความรู้หรือชุดความจริง

ที่ประชาชนเคยรับรู้ผ่านวาทกรรมที่รัฐหยิบยื่นให้ การรื้อถอนความจริงที่ดำรงอยู่ของประชาชนเกิดขึ้นได้โดยอาศัยปัจจัยที่ตนเองเป็นผู้ดำเนินการอย่างแท้จริงอันเป็นพื้นฐานสำคัญในการเสริมสร้างศักยภาพการจัดการเพื่อพึ่งพาตนเองของประชาคม ดังนี้

1) **การจัดการองค์ความรู้ในชุมชน** การนำความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นมาประยุกต์ใช้เป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตและประกอบอาชีพ ก่อให้เกิดการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง เช่น การทำการเกษตรผสมผสานเน้นธรรมชาติ การใช้ปุ๋ยคอก การใช้สมุนไพรไทย การนวดแผนไทย การทอผ้า ทำเครื่องจักสาน เป็นต้น การจัดตั้งศูนย์คำคุณ เพื่อบริการส่งเสริมและเผยแพร่การนวดแผนไทย การรักษาโดยสมุนไพรไทย การส่งเสริมการเรียนรู้เรื่องอาหารธรรมชาติ และสร้างศูนย์รวมในการจำหน่ายผลิตภัณฑ์พื้นบ้าน ซึ่งผลิตจากสมาชิกภายในประชาคม ถือเป็นการต่อยอดทุนทางสังคมในท้องถิ่นที่สำคัญประการหนึ่งเพื่อการพัฒนาในชุมชนสู่วิถีการพึ่งตนเอง

2) **สภาพเศรษฐกิจพอเพียง** สมาชิกในชุมชนเห็นความสำคัญของการเกษตรและรักษาหวงแหนไว้ซึ่งสิ่งแวดล้อมในชุมชน การทำการเกษตรแบบผสมผสานเกิดการหมุนเวียนในการใช้พื้นที่เพื่อทำการเกษตรได้ตลอดปี ลดทอนความสำคัญในการออกไปทำงานนอกพื้นที่ ปัจจุบันดำเนินโครงการเกษตรประณีต 1 ไร่ ซึ่งเป็นโครงการวิจัยของชุมชนเพื่อหาทางออกให้กับผู้มีพื้นที่ทำกินทางการเกษตรน้อย แต่สามารถปลูกพืชเก็บเกี่ยวผลผลิตเพื่อการดำรงชีพได้อย่างพอเพียงในทุกฤดูกาล ดังนั้นหากพิจารณาถึงสภาพความสมบูรณ์ทางการเกษตรซึ่งเป็นอาชีพหลักของประชาชนในประชาคม กล่าวได้ว่าสภาพเศรษฐกิจที่พอเพียงเอื้อให้ประชาชนรวมกลุ่มกันคิดและทำงานเพื่อชุมชน อีกทั้งเกิดความรักและหวงแหนในชุมชนท้องถิ่นยิ่งขึ้น

3) **การรวมกลุ่มของสมาชิกในชุมชน** การรวมกลุ่มกันทำกิจกรรมเพื่อชุมชนเกิดจากความสมัครใจของคนในชุมชน มีการจัดตั้งกลุ่มต่างๆเพื่อการพึ่งพาตนเองในชุมชน อาทิ กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มสหกรณ์ผู้ใช้น้ำ เป็นต้น ซึ่งกลุ่มต่างๆที่เกิดขึ้น เกิดจากความต้องการที่แท้จริงของชุมชนเป็นสำคัญ การรวมกลุ่มเกิดจากจิตสำนึกภายในเป็นปัจจัยสำคัญในการเกิดประชาคมตำบลเข้มแข็ง อีกทั้งนำไปสู่การบริหารจัดการอย่างเป็นระบบภายในชุมชนอย่างต่อเนื่อง

4) **ภาวะผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง** ผู้นำชุมชนภายในประชาคมทุ่งโป่งเกิดขึ้นมากมายและได้รับการยอมรับนับถือจากประชาชนทั้งภายในชุมชนและบุคคลภายนอกที่ดำเนินงานติดต่อประสานงานเชื่อมโยงเครือข่าย เกิดกระบวนการสร้างผู้นำในชุมชน และการเปลี่ยนแปลงแกนนำ (agent changing) ซึ่งเป็นคนที่ยู่ในชุมชนอย่างแท้จริง ตัวอย่างเช่น พ่อทองใบ ต้นโล ประธานกลุ่มเกษตรผสมผสาน ซึ่งเป็นจุดกำเนิดและแกนนำสำคัญให้ชาวบ้านคิดริเริ่มในการทำเกษตรแบบผสมผสานเพื่อการพึ่งพาตนเองที่ยั่งยืน เนื่องจากเห็นความสำคัญในเรื่องของสุขภาพอนามัยและคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน หลวงพ่อโต ซึ่งเป็นพระสงฆ์นักพัฒนาที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ มีการจัดตั้งกลุ่มผู้สูงอายุเพื่อดำเนินกิจกรรมร่วมกันภายในชุมชนในการผลิตสินค้าชุมชนออกจำหน่ายและเผยแพร่ พร้อมทั้งเป็นผู้จัดหาตลาดในการส่งผลิตภัณฑ์จำหน่ายอีกด้วย

5) **การทำงานร่วมกับเจ้าหน้าที่รัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO)** ในการดำเนินงานโครงการกิจกรรมที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอกประชาคมทุ่งโป่ง มีการประสานความร่วมมือ ดำเนินกิจกรรมร่วมและได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่รัฐในท้องถิ่น และองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จาก

การดำเนินงานอย่างต่อเนื่องภายใต้โครงการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมดี โดยเชื่อมโยงงานด้านสาธารณสุข สิ่งแวดล้อม การเกษตรกรรม และการศึกษา มีการจัดอบรมหลักสูตรวิทยากร กระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งพาตนเอง และพึ่งพากันเองภาคประชาชน (วปอ.) ให้แก่ตัวแทน แต่ละหมู่บ้านในเครือข่ายที่สนใจในโครงการ ทั้งยังประสานความร่วมมือกับทางองค์การบริหารส่วนตำบล ทั้งในกิจกรรมภายในประชาคมอย่างใกล้ชิด

6) **การเชื่อมโยงเครือข่าย** ประชาคมทุ่งโป่งเชื่อมโยงเครือข่ายออกสู่ภายนอกในหลากหลายมิติ ดังจะเห็นได้จากการจัดเวทีเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันภายในระดับหมู่บ้าน ขยายผลสู่ระดับตำบล อำเภอ จังหวัด และส่วนภูมิภาค มีเวทีหลายระดับในการพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและถ่ายทอดประสบการณ์ เพื่อเรียนรู้อย่างต่อเนื่องทั้งภายในและภายนอกประชาคมในหลากหลายองค์กร อาทิเช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ นักวิชาการ องค์กรเอกชน และองค์กรพัฒนาเอกชน รวมถึงการเชื่อมโยงเครือข่ายกับปราชญ์ชาวบ้าน (ยงยุทธ และคณะ (บก.), 2545) นอกจากนี้ยังลักษณะ และคณะศึกษาวิจัยในตำบลทุ่งโป่ง เน้นการศึกษาองค์กรทาง สังคมกับการพัฒนาประชาคมตำบล (นงลักษณ์ และคณะ, 2542) รัตนา และคณะศึกษาประเด็นภูมิปัญญา ในการจัดการความรู้ของชุมชน อันมีเครือข่ายเชื่อมโยงดำเนินงานร่วมกันกับประชาคมทุ่งโป่งภายในเครือข่าย ของปราชญ์ชาวบ้าน (รัตนา และคณะ, 2548) มีโครงการศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการทำ การเกษตร ซึ่งปราชญ์ชาวบ้านมีความถนัดในการปฏิบัติด้านการเกษตรเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว จึงมีส่วนเข้ามาช่วยเสริม ในจุดนี้ ปัจจุบันมีการเรียนรู้และศึกษาวิจัยในประเด็นปัญหาที่ตนเองสนใจและเกิดการเรียนรู้ร่วมกันในรูปแบบ ของงานวิจัยอย่างเต็มรูปแบบ อันนำไปสู่การขยายผลในการปฏิบัติงานและขยายผลไปยังเครือข่ายอื่นๆ ต่อไป ในอนาคต

7) **จิตสำนึกร่วมกันและการลงมือปฏิบัติจริง** การมีจิตสำนึกรักหวงแหนในท้องถิ่น การทำงานร่วมกัน ภายในชุมชน และการประสานความร่วมมือทั้งภายในและภายนอกชุมชนเป็นหัวใจสำคัญในการคิด และทำเพื่อ ชุมชน การตระหนักในบทบาทต่อชุมชน และลงมือปฏิบัติจริงซึ่งเกิดจากจิตสำนึกของการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง เป็นตัวขับเคลื่อนก่อให้เกิดกิจกรรมเพื่อชุมชนออกมาอย่างเป็นรูปธรรม การปฏิบัติลงมืออย่างจริงจังนำไปสู่ ผลของการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นร่วมกัน

unสรุป

แนวคิดและกลวิธีการพัฒนาของรัฐเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอดตามสภาพเงื่อนไขทางสังคมเศรษฐกิจ และบริบททางการเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศ แต่โดยสรุปภาครัฐสนใจชนบทในฐานะแหล่งสินค้า ที่มีทรัพยากรอันเหลือเฟือเพื่อการส่งออกพร้อมไปกับการเป็นฐานคะแนนเสียงเพื่อสนับสนุนทางการเมืองในการ เลือกตั้ง และเพื่อสร้างความชอบธรรมทางการเมืองให้กับชนชั้นนำ การกระจายความเจริญสู่ภูมิภาคจึงเป็นไป เพื่อการถือฤดูแล้งและการสถาปนาระบบอุปถัมภ์มากกว่าที่จะสนใจปัญหาที่แท้จริงของภาคชนบท แม้ กระทั่งการปรับระบบบริหารเพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วมและดำเนินการพัฒนาจากภายในชุมชนทั้งในรูปของ การคิดค้นและบริหารงานเองแทนการสั่งการจากภายนอก กลับยิ่งทำให้รัฐมีความชอบธรรมมากขึ้น เพราะ สามารถทำให้ประชาชนรู้สึกถึงศักยภาพในอำนาจของตนที่ต้องเข้าไปอยู่ใต้โครงข่ายอำนาจรัฐมากขึ้น

(ประชาธิปไตย 2548: 2)

การดำเนินงานของนโยบายรัฐบาลในอดีตผลักดันให้เกิดการรวมกลุ่ม และประสานความร่วมมือกันภายในกลุ่มแก่ประชาชนในระดับท้องถิ่นดังในประชาคมต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีการรวมกลุ่มขึ้นจริงแต่ไม่เกิดภาพของความร่วมมือและกิจกรรมเพื่อชุมชนที่แท้จริง แต่กลับสร้างสภาพการณ์ที่รัฐยิ่งขึ้นจากโครงการต่างๆ ที่รัฐหยิบยื่นให้ ซึ่งต่างจากประชาคมทุ่งโป่งมอญการทำงานและโครงการของรัฐบาลเป็นส่วนหนึ่งในการเข้ามาช่วยเสริมการดำเนินงานของตนให้เกิดประสิทธิภาพมากกว่าเป็นกลไกผลักดัน ประชาคมทุ่งโป่งสามารถจัดการและดำเนินงานภายในประชาคมได้ด้วยตนเอง เกิดขบวนการเคลื่อนไหวภายในชุมชนสู่แนวคิดประชาสังคม ซึ่งแนวคิดที่เกิดขึ้นนี้ไม่ได้มีความหมายสูงสุดเพื่อต่อต้านหรือชิงอำนาจจากรัฐ หากขบวนการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นแสดงออกถึงอำนาจของคนในพื้นที่ในการเลือกกำหนดวิถีชีวิตตนเอง การหันมาพึ่งพิงตนเองโดยระดมทรัพยากรที่มีอยู่ภายในชุมชน ภูมิปัญญาในท้องถิ่น และทุนทางสังคมอันหลากหลายเพื่อนำพาสู่ความเข้มแข็งของชุมชนและปรับเปลี่ยนความเหลื่อมล้ำในโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจเป็นนิยามการเมืองใหม่ของการเคลื่อนไหวในภาคชนบท (ประชาธิปไตย, 2548) เกิดการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นในชุมชนอย่างเป็นรูปธรรม อาทิเช่น โครงการวิจัยระดับชาวบ้าน เกษตรกรเป็นผู้วิจัยและค้นคว้าทดลองด้วยตนเอง แก้ไขจัดการปัญหาที่พบเจอในการประกอบอาชีพการเกษตร ถือเป็นแนวทางการวิจัยในระดับรากหญ้า และสามารถนำผลของการวิจัยมาปรับใช้ในวิถีชีวิตได้ อีกทั้งยังเป็นการส่งเสริมการเรียนรู้แก้ไขปัญหาร่วมกัน มีการจัดตั้งเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในระดับหมู่บ้านและขยายเครือข่ายออกไปสู่ภายนอก รูปแบบในการดำเนินงานของประชาคมทุ่งโป่งมีรูปแบบเฉพาะตัว เรียกได้ว่าเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อหาทางออกให้แก่ชุมชนจากปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง เกิดการเปลี่ยนแปลงแกนนำสำคัญภายในชุมชน เกิดความร่วมมือสามารถดำเนินการวางแผนจนเกิดการจัดตั้งกลุ่มและดำเนินกิจกรรมภายในประชาคมได้เอง นำไปสู่การเกิดประชาคมตำบลที่มีศักยภาพเข้มแข็งยั่งยืน นอกจากนี้เกิดการเชื่อมโยงขยายเครือข่าย การแลกเปลี่ยนถ่ายทอดองค์ความรู้ทั้งในและนอกประชาคม มีการศึกษาดูงานระหว่างประชาคมอื่นและจัดการประชุมอย่างสม่ำเสมอเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นแบบพหุภาคีโดยร่วมมือกับปราชญ์ชาวบ้านภาคอีสาน กระบวนการเหล่านี้ถือเป็นเครื่องมือสำคัญในการเสริมสร้างศักยภาพการดำเนินงานให้แก่สมาชิกในเครือข่าย นอกจากนี้ยังก่อเกิดการประสานความร่วมมือจากหลายฝ่าย เกิดเวทีพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นประชุมร่วมกับหลากหลายองค์กร อาทิเช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ นักวิชาการ องค์กรเอกชน และองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ร่วมกัน เกิดเวทีเพื่อให้ประชาชนทุกระดับเข้ามามีส่วนร่วมในการนำเสนอและแสดงความคิดเห็นแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันได้อย่างเสรี เกิดการเคลื่อนไหวทางสังคมสู่ขบวนการประชาสังคมในรูปแบบที่เจอเกิน ฮาเบอร์มาสได้นำเสนอแนวคิดที่เรียกว่า “อาณานิคมวัฒนธรรม” นอกจากนี้ยังเห็นการเข้าร่วมกิจกรรมในชุมชนและเกิดจิตสำนึกร่วมกันในการคิดจัดการ และการลงมือทำเพื่อชุมชน ในงานศึกษาของฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2543) ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของชุมชนหมู่บ้านไทย คงรักษาไว้ซึ่งความผูกพันภายในชุมชนไว้ได้อย่างแน่นแฟ้น อันเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การเกี่ยวพันภายในหมู่บ้าน สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยที่นำไปสู่การเกิดปฏิสัมพันธ์กันภายในชุมชนและนำไปสู่การถ่ายทอดองค์ความรู้ เกิดการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดและรับรู้ทางความคิด นำไปสู่การสร้างพื้นที่สาธารณะ เกิดการถกเถียง ช่างชิงกันเพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม

เป็นที่ตั้ง ดังในแนวคิดนิยามประชาสังคมของเจอเก็น ฮาเบอร์มาส (Habermas, 1983) และธีรยุทธ บุญมี (2547) อันเป็นองค์ประกอบสำคัญนำไปสู่กระบวนการเกิดประชาสังคมในอนาคต

ข้อเสนอแนะ

กระบวนการพัฒนาการประชาสังคมในพื้นที่ชนบทไทยมีความแตกต่างจากแนวคิดพัฒนาการประชาสังคมของต่างประเทศซึ่งให้ความสำคัญกับชนชั้นกลางในเมืองว่าเป็นผู้นำพาให้เกิดการเคลื่อนไหวใหม่ทางสังคม จากการศึกษาวิจัยในมิติแห่งแนวคิดประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของประชาคมทุ่งโป่ง แสดงให้เห็นถึงประชาชนในระดับท้องถิ่นของไทยมีพัฒนาการแห่งจิตสำนึกทางสังคมในการเคลื่อนไหวทางสังคมที่สูง ถือเป็นปฏิบัติการทางสังคมที่อุบัติขึ้นเพื่อเสนอทางเลือกใหม่ให้แก่สังคมไทยท่ามกลางพลวัตทางสังคมที่ขับเคลื่อนเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การเสนอกรอบแนวความคิดประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของชุมชนถือเป็นความท้าทายใหม่แห่งการพัฒนาในสังคมไทยอีกขั้น รวมถึงการสร้างสำนึกในความเป็นพลเมืองแห่งรัฐแก่ประชาชนทุกระดับ ในการตระหนักถึงบทบาทความสำคัญของตนต่อการตรวจสอบถ่วงดุลอำนาจรัฐ อันถือเป็นการวางรากฐานแห่งความเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริงต่อไป นอกจากนี้ประชาคมทุ่งโป่งซึ่งถือเป็นชุมชนต้นแบบที่ประสบความสำเร็จในการจัดการชุมชนยังถือเป็นแม่แบบในเรื่องฐานทางความคิด และการนำกระบวนการประชาสังคมในรูปแบบของเจอเก็น ฮาเบอร์มาส (Habermas, 1983) มาใช้เพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของชุมชนให้แก่ท้องถิ่นอื่นๆ ในสังคมได้อีกด้วย เกิดการเรียนรู้ในการสร้างองค์ความรู้ที่เป็นสหสาขาวิชาการเพื่อต่อยอดในการเรียนรู้จัดการชุมชนร่วมกันและสร้างศักยภาพในการขยายเครือข่ายทางความรู้ในการจัดการเพื่อการพัฒนาชุมชนอื่นได้อีกทางหนึ่ง

อ้างอิง

- กาลัก เต๊ะซันหมาก.2541. การนำเสนอรูปแบบกระบวนการพัฒนาประชาสังคมสำหรับสภาวัฒนธรรมจังหวัด. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จามะรี เชียงทอง.2543. “แนวคิดประชาสังคมในสังคมไทย.ประเด็นการสรรค์สร้างประชาสังคม” ใน เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 1, 15-16 ธันวาคม 2543 ณ โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ คอนเวนชั่น. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติสาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการแห่งชาติ.
- จามะรี เชียงทอง.2549.สังคมวิทยาการพัฒนา.กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไอดีเอ็นเอสไตร์.
- จิรวรรณ หัสโรค์ และคณะ.2542 .ประชาคมสุขภาพตำบล: ศึกษาเฉพาะกรณีตำบลดอนหวาน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม.ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังน่านาวิทยา.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.2543.ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย.กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.2544.จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ.สุรินทร์: สถาบันราชภัฏสุรินทร์.
- ชาติรี เจริญศิริและคณะ.2547.ประชามชนำนกับการจัดการความรู้.กรุงเทพฯ: สถาบันส่งเสริมการจัดการความรู้เพื่อสังคม.
- ชูชัย ศุภวงษ์ และยุวดี คาคการณ์ไกล .2540.ประชาสังคม: ทรรศนะนักคิดในสังคมไทย.กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ชัยยุทธ ชันธปราม.2545. “การพัฒนาที่ยั่งยืนภายใต้โลกาภิวัตน์ จะเป็นไปได้หรือไม่” ใน สุวิชัย หวันแก้ว (บก.)การพัฒนาที่

- ยั่งยืนในกระแสโลกาภิวัตน์กับทิศทางประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาการพัฒนาสังคม.
- ชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ และคณะ.(บก.).2545.**เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคม**. กรุงเทพฯ: โครงการเสวนาสหสาขาวิชาการระหว่างสถาบันแห่งชาติ: โรงพิมพ์ ฟ้าถวิล จำกัด
- ชัยสิทธิ์ เจริญมีประเสริฐ.2547. “ธรรมรัฐกับประชาสังคม: ภารกิจใหม่ของกระทรวงมหาดไทย”, วารสารสังคมศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่35 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม):1-51
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช.2530.รัฐ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช.2547.**ประชาธิปไตยกับการเปลี่ยนแปลง**. กรุงเทพฯ: สถาบันนโยบายศึกษา.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร.2545.**ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.
- เชษฐา ทรัพย์เย็น .2547.**พัฒนาการความคิดประชาสังคมไทย**. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการปกครอง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ .2542.**เศรษฐศาสตร์การเมือง เอ็นจีโอ 2000** : บริษัทเอดิสันเพรสโปรดักส์.
- ธีรยุทธ บุญมี.2547.**ประชาสังคม**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สายธาร.
- ธีระพงษ์ แก้วหาญ .2543.**กระบวนการเสริมสร้างชุมชนเข้มแข็ง**. ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา.
- นงลักษณ์ สุพรรณไชยมาตย์ และคณะ.2542.**องค์กรทางสังคมกับการพัฒนาประชาสังคม : กรณีศึกษา อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น**: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.
- ประชาธิป กะทา.2548.**ประชาสังคมกับวิถีการพึ่งตนเอง: บทเรียนเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ยโสธร**. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ (สวส.)
- ประเวศ วะสี.2541.**ประชาคมตำบล**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ประเวศ วะสี.2542.**เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์ดี.
- พิทยา ว่องกุล.2542. **สร้างสังคมใหม่ : ชุมชนาธิปไตยธัมมาธิปไตย**. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)
- พิมพ์วิทย์ บุญมงคล และคณะ.2546. **ศักยภาพประชาคมในการจัดการปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงและเด็ก**. กรุงเทพฯ: โครงการจัดตั้งสำนักงานศึกษานโยบายสาธารณสุข สวัสดิการและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ยงยุทธ ขจรธรรมและคณะ.2545.**พลังรากหญ้า พลังแผ่นดิน**. ขอนแก่น: กองทุนภูมิปัญญาชาวบ้านภาคอีสานและมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตดีจังหวัดขอนแก่น.
- รายงานประจำปี 2543. **มูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมดี จังหวัดขอนแก่น. 2543.เพื่อแผ่นดินไทยของเรา**. ขอนแก่น: ศิริชัยการพิมพ์.
- รายงานประจำปี 2545. **มูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมดี จังหวัดขอนแก่น. 2545.เพื่อแผ่นดินไทยของเรา**. ขอนแก่น: ศิริชัยการพิมพ์.
- รัตนา ไตยกุล และคณะ.2548. **เดินทีละก้าว กินข้าวทีละคำ: ภูมิปัญญาในการจัดการความรู้ของชุมชน**. ขอนแก่น: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) : ขอนแก่นการพิมพ์.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.2545. **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545-2549)**. กรุงเทพฯ.
- องค์การบริหารส่วนตำบลพันดอน.2545.**แผนพัฒนาตำบล 5 ปี**.อุดรธานี.
- อนุชาติ พวงสำลีและกฤติยา อาชวนิจกุล.2542. **ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง**. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- อภิสิทธิ์ อ่างวรารุง(บก.).2543. **จดหมายข่าว...ก้าวทัน ประชาคมสุขภาพ โรงพยาบาลอุบลรัตน์ อำเภออุบลรัตน์ ปีที่ 8 ฉบับที่1 (ตุลาคม- ธันวาคม)**
- อานันท์ กาญจนพันธุ์.2548.**ทฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม: การทะลุกรอบและกับดักของความคิดแบบ**

- คู่ตรงกันข้าม**.กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์
- อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์.2548. **การศึกษาชุมชนเชิงพหุลักษณะ: บทเรียนจากวิจัยภาคสนาม**.กรุงเทพฯ: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.)
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์.2542. **ประชาสังคมในมุมมองตะวันตก: อ่านและสอนที่ จอห์น ฮอปกินส์**. กรุงเทพฯ:สถาบันการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม (Civicnet)
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์.2550. **การเมืองของพลเมือง: สู่สหสวรรคใหม่**. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คปไฟ.
- Anheier, Helmut K.2004.*Civil Society: measurement, Evaluation, policy*. London: Earthscan.
- Habermas, Jurgen. 1983. *The Structural transformation of the Public Sphere*, translated by Thomas Burger, Cambridge: MIT Press.
- Habermas, Jurgen.1984. *The Theory of Communicative Action (Volume One): Reason and the Rationalization of Society*. Translated by Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press.
- Habermas, Jurgen.1987. *The Theory of Communicative Action (Volume Two): The Critique of Functionalist Reason*. Translated by Thomas McCarthy. Cambridge: Polity Press.
- Khilnan, Sunili.2001. "The Development of Civil Society" in Sudipta Kaviraj and Sunil Khilnani (eds.) *Civil Society: History and Possibilities*. Cambridge: Cambridge University Press.pp11-32
- Keane, John.2003. *Global Civil Society?*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Noriyuki Suzuki and Keeratiporn Sritanyarat.2005. "Studying Village Civil Society (Prachakhom) in North-Eastern Thailand for the Development of Communities toward Establishment of Civil Society (Prachasangkhom)" a paper presented at the 9th International Conference on Thai Studies. Chicago: Northern Illinois University. (In English and Thai)
- Noriyuki Suzuki and Keeratiporn Sritanyarat. 2008 'The Study of Village Civil Society (Prachakhom) as the Foundation for the Emergence of Civil Society Movement and Development in Northeastern Thailand'in Noriyuki Suzuki and Somsak Srisontisuk eds., *Civil Society Movement and Development in Northeast Thailand*, Khon Kaen University Press: pp1-69 (In English)
-

กลยุทธ์การสร้างความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทย: การวิเคราะห์ตามแนวทางทฤษฎีพึ่งพาทรัพยากร

The strategy of Thai NGOs' survival: a resource dependence approach

ดร.พรอัมรินทร์ พรหมเกิด

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้ใช้ทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรเพื่อศึกษาถึงการบริหารจัดการและการปรับตัวขององค์การพัฒนาเอกชนไทยต่อการต้องพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอก เป้าหมายของแต่ละกลยุทธ์คือการได้มาซึ่งทรัพยากรและความอยู่รอดขององค์การ ผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการได้มาซึ่งทรัพยากรการเงินมากที่สุดคือ องค์การมีการดำเนินกิจกรรมมายาวนานจนมีผลงานเป็นรูปธรรมชัดเจนและมีชื่อเสียงดี องค์การพัฒนาเอกชนทั้ง 6 เครือข่ายหลักที่ศึกษา มีระดับคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดขององค์การแตกต่างกัน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 ในเครือข่ายขององค์การพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อม ด้านเด็ก และเยาวชน ด้านสุขภาพและการคุ้มครองผู้บริโภค มีโอกาสในการได้มาซึ่งทรัพยากรและอยู่รอดได้มากกว่า เครือข่ายขององค์การพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านการส่งเสริมประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน ด้านการเกษตร และพัฒนาชนบท และเครือข่ายขององค์การพัฒนาเอกชนที่ปฏิบัติงานในเขตชุมชนแออัดบางองค์การ การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรตามกรอบแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรกับความอยู่รอดขององค์การพบว่า การแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง ความสามารถในการปรับตัวได้ขององค์การ การสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์การ การพึ่งพาอาศัยระหว่างกันขององค์การ และการจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมกัน มีความสัมพันธ์กับความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 แต่ไม่พบความสัมพันธ์ระหว่างการทำให้องค์การมีขนาดใหญ่ขึ้นกับความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทย

คำสำคัญ : กลยุทธ์ขององค์การ สิ่งแวดล้อมขององค์การ ทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากร ความอยู่รอดขององค์การ ความสามารถในการปรับตัวได้ การพึ่งพาอาศัยระหว่างกัน ความชอบธรรม การจัดตั้งกรรมการ อำนวยการร่วมกัน

Key Words: Organizational Strategies, Organization Environment, Resource Dependence Theory, Organizational Survival, Adaptability, Interdependence, Legitimacy, Interlocking Directorate,

ABSTRACT

This research work applies a resource dependence approach to the study of the management

and adaptability of Thai Non-governmental Organizations which depend on external resources for their success and survival. The research findings show that the most Important factor for their success was their long and continuous activities which have produced concrete results thereby earning them recognition and reputation. The analysis of their rate of survival shows a difference of 0.01 in statistical significance. The networks of the NGOs which operated in the fields of environment, child and youth welfare, health care and consumer protection, have had greater chances of success in acquiring necessary resources. Their survival rate is also greater than that of other networks of NGOs in the fields of democracy and human rights promotion, agriculture and rural development, and some of those operating in the slum areas. An analysis of the co-efficiency between resource dependency approach variables and survival variables shows that diversity of funding sources, organizational adaptability, legitimacy, Interdependency, and Interlocking directorate, are highly related to the survival of the Thai NGOs with a statistical significance of 0.05. This finding corresponds with the hypotheses, but no relation is found between the larger organization and the survival of these NGOs.

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ผลงานการศึกษาเรื่ององค์การส่วนมากมักไม่ได้ตั้งคำถามว่าจะบริหารจัดการให้องค์การสามารถอยู่รอดได้อย่างไร แต่มักทักทวงและเหมาเอาเองอย่างไม่มีข้อสงสัยใด ๆ ว่าองค์การสามารถดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่องแล้ว (Sheppard, 1995, p. 28) ทั้ง ๆ ที่ในความเป็นจริงความอยู่รอดให้ได้เป็นเป้าหมายของทุกองค์การ (Huddock, 1999) และเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญเป็นลำดับเบื้องต้น กล่าวคือในเชิงตรรกะก่อนที่องค์การจะดำเนินกิจกรรมใดๆ ต่อไปจำเป็นต้องดำรงอยู่รอดให้ได้เสียก่อน (Barnard, 1938, p. 251-252; Starbuck, 1965, p. 463) ในแง่ทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรเชื่อว่า ความอยู่รอดขององค์การขึ้นอยู่กับทรัพยากรที่สำคัญและจำเป็นอย่างมาก โดยข้อเท็จจริงแล้วทั้งปัญหาของการได้มาซึ่งทรัพยากรและการใช้ทรัพยากรล้วนเป็นปัญหาสำคัญที่องค์การต้องเผชิญ อย่างไรก็ตาม ในงานเขียนและตำราทางด้านการบริหารจัดการองค์การทั่วไป ปัญหาเรื่องการได้มาซึ่งทรัพยากรก็มักมีข้อสมมติล่วงหน้าว่ามีอยู่ก่อนแล้วเช่นกัน (Pfeffer & Salancik, 1978) อันเป็นข้อสมมติที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นจริงแต่อย่างใด

สำหรับองค์การพัฒนาเอกชน ทรัพยากรด้านเงินทุนและทรัพยากรด้านอื่น ๆ เป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งต่อการดำเนินงานตามเป้าหมาย พันธกิจ และยังมีผลโดยตรงต่อความอยู่รอดและความยั่งยืนขององค์การ (จิรวรรณ ภักดีบุตร, 2544) แต่จากข้อเท็จจริงกลับพบว่าองค์การเหล่านี้ทั้งในระดับสากลและระดับท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในองค์การที่มีกิจกรรมเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวของแรงงานข้ามชาติให้เกิดความยุติธรรมทางสังคม ล้วนแต่ต้องเผชิญกับปัญหาความยากลำบากเป็นอย่างมากในการได้รับเงินทุนสนับสนุนการทำงานเมื่อเปรียบเทียบกับองค์การพัฒนาเอกชนประเภทอื่นๆ การขาดแคลนทรัพยากรเงินทุนนับเป็นปัญหาเรื้อรังที่ทวีความรุนแรงมากขึ้นเป็นลำดับในปัจจุบัน (Riker, 2001) เช่นเดียวกับองค์การพัฒนาเอกชนในสังคมไทยที่มีกิจกรรมด้านการเคลื่อนไหวของแรงงานและผลลัคนักก็มักมีข้อจำกัดในการได้มาซึ่งทรัพยากรที่สำคัญและจำเป็นในการทำงานของพวกตนนี้มากขึ้น (เครือข่ายวิถีไท, 2544, หน้า 10)

เนื่องจากกิจกรรมขององค์การพัฒนาเอกชนโดยส่วนใหญ่ มีเป้าหมายอยู่ที่การยึดหลักปฏิบัติที่มุ่งประโยชน์ของผู้อื่นเป็นที่ตั้ง (altruistic) และการดำเนินกิจกรรมก็มักตั้งอยู่บนพื้นฐานของอุดมการณ์การมีใจรักเพื่อนมนุษย์ด้วยกันหรือเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการกุศล (Philanthropic) และให้บริการส่วนใหญ่แก่กลุ่มคนที่เสียเปรียบทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ โดยที่ไม่สามารถเรียกค่าตอบแทนจากผู้รับบริการได้ในทางกลับกันก็ไม่ใช่เป็นเรื่องง่ายเลยที่ผู้รับบริการจะให้การสนับสนุนด้านการเงินแก่องค์การ (Frumkin & Kim, 2001) ด้วยเหตุนี้องค์การพัฒนาเอกชนจึงต้องอาศัยการระดมทุนจากแหล่งอื่นมากกว่าจากผู้รับบริการ และเมื่อองค์การพัฒนาเอกชนไม่ใช่เป็นหน่วยปฏิบัติงานของรัฐ องค์การพัฒนาเอกชนจึงต้องพึ่งพาการให้ความช่วยเหลือจากภาคเอกชนในการสนับสนุนทางด้านการเงิน (Shigetomi, 2004, p. 5) เพื่อให้การดำเนินงานขององค์การตนเองมีความเป็นไปได้

กรณีของประเทศไทยในช่วงปี พ.ศ. 2520-2535 องค์การพัฒนาเอกชนของไทยได้รับเงินทุนสนับสนุนในการทำงานพัฒนาสังคมด้านต่างๆ เป็นจำนวนมาก (อนุก นาคะบุตร, 2533; โครงการทางเลี้ยวเพื่อการพัฒนา, 2533; คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.), 2542) นับเป็นยุคทองขององค์การพัฒนาเอกชนไทย ที่มีเงินทุนจากต่างประเทศเข้ามาช่วยสนับสนุนการทำงานเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมต่างๆ อาทิ ปัญหาด้านการพัฒนาชนบท ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านสตรีและเด็ก ด้านการพัฒนาอาชีพ ด้านการเกษตร การพัฒนาที่อยู่อาศัยให้แก่ผู้มีรายได้น้อยในเขตเมือง และการพัฒนาผู้นำในท้องถิ่น เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ในระยะหลังมีการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วของไทย ทำให้แหล่งเงินทุนสนับสนุนจากต่างประเทศเห็นว่า สังคมไทยสามารถพึ่งพาตนเองได้แล้วจึงลดการสนับสนุนทางการเงินลง แหล่งทุนที่เคยให้การบริจาคจากต่างประเทศหลายรายเริ่มหันไปให้การสนับสนุน แก่ประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง เช่น กัมพูชา สปป.ลาว เวียดนาม และเมียนมาร์ แทน (เครือข่ายงานวิถีสันติ, 2544, หน้า 35) เมื่อแหล่งทุนจากต่างประเทศได้ทยอยลดความช่วยเหลือลง องค์การพัฒนาเอกชนไทยจึงต้องเผชิญกับปัญหาแรงกดดันทางด้านการเงินและวิกฤติด้านการขาดแคลนเงินทุนในการทำงานกับกลุ่มเป้าหมายเป็นอย่างมาก (ศรีสว่าง พ่วงศ์แพทย์, 2534, หน้า 33;

เดชา ศิริภัทร, 2534, หน้า 93-94; สนั่น ชูสกุล, 2540, หน้า 48; จอน อึ้งภากรณ์, 2542, หน้า 46; ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2548, หน้า 211) ขณะที่มืองค์การขนาดใหญ่เพียงบางองค์การเท่านั้นที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลไทย แต่องค์การพัฒนาเอกชนขนาดเล็กที่ทำงานกับกลุ่มคนระดับรากหญ้าของสังคมส่วนใหญ่ กลับต้องดิ้นรนหางบประมาณเอง เช่น จากการขายหนังสือ จากการระดมทุนในกิจกรรมสาธารณกุศล บางครั้งก็ทำงานไปโดยไม่มีงบประมาณ (เบญจมาศ ศิริภัทร และสุพล มุลดา, 2545, หน้า 63-64) บางองค์การต้องอาศัยเจ้าหน้าที่ทำงานแบบอาสาสมัครเพื่อให้กิจกรรมสามารถดำเนินต่อไปได้ (โฮโลเวย์, 2546, หน้า 87)

ผู้ปฏิบัติงานในองค์การพัฒนาเอกชนบางกลุ่มเชื่อว่า องค์การพัฒนาเอกชนที่ได้รับผลกระทบจากปรากฏการณ์ทำนองนี้จะมีเป็นจำนวนมากขึ้น กล่าวคืออาจมีองค์การพัฒนาเอกชนไม่ต่ำกว่าร้อยละ 30 ที่มีอยู่ต้องปิดตัวเองลง อันเนื่องจากไม่มีเงินทุนและปัจจัยในการดำเนินงานเพียงพอ (พรเพ็ญ วิจักขณ์ประเสริฐ, 2543, หน้า 13) คำถามสำคัญที่ผู้วิจัยสนใจจะศึกษาคือ เมื่อหมดเงินทุนสนับสนุนจากต่างประเทศแล้ว องค์การพัฒนาเอกชนไทยที่ยังดำรงอยู่จะมีกลยุทธ์อย่างไรในการได้มาซึ่งทรัพยากรเงินทุนเพื่อให้ตัวเองอยู่รอดได้

คำถามในประเด็นนี้ยังไม่มีคำตอบที่ชัดเจนจากการศึกษาวิจัยที่ผ่านมาแต่อย่างใดเลย

2. การศึกษาของการพัฒนาเอกชนในแง่มุมมองของวิชาชีพรัฐประศาสนศาสตร์

Hudson (1995, p. 303) กล่าวว่า ปัญหาที่เด่นชัดประการหนึ่งขององค์การที่เขาเรียกว่าองค์การในภาคที่สามหรือภาคไม่แสวงหากำไรคือ เรื่องความสามารถในการระดมทรัพยากรและเงินทุนจากแหล่งต่างๆ เช่นเดียวกับที่ Frederickson (2003) กล่าวว่า ตำราทางด้านการบริหารจัดการในองค์การไม่แสวงหากำไรจะไม่มีคุณสมบัติเลยหากไม่มีการกล่าวถึงหัวข้อเรื่อง “การระดมทุน” (fundraising) แม้กระนั้นในงานของ Hudson และ Frederickson ก็ยังไม่ได้มีการเสนอถึงเรื่องสำคัญที่ว่า องค์การไม่แสวงหากำไรเหล่านี้จะมีกลยุทธ์อย่างไรในการระดมทุนเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรเพื่อใช้ในการดำเนินงานอย่างต่อเนื่องได้

ในประเทศไทยมีการศึกษาอยู่บ้างเรื่องการจัดหาทรัพยากรให้แก่องค์การภาคไม่แสวงหากำไร อาทิ การศึกษาเรื่อง “ระบบกลไกเพื่อการบริหารจัดการกองทุนเพื่อการพัฒนา” โดยสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2544) คณะผู้วิจัยได้เสนอให้รัฐบาลจัดตั้งกองทุนในวงเงินประมาณ 5,000–6,000 ล้านบาท เพื่อสนับสนุนการดำเนินงานขององค์การพัฒนาเอกชนให้มีความต่อเนื่องและช่วยเสริมงานที่องค์กรของรัฐยังทำได้ไม่ดี โดยให้เหตุผลว่าการจัดสรรงบประมาณแผ่นดินเพื่อสนับสนุนให้องค์กรภาคประชาสังคมได้ทำงานเสริมโครงการของรัฐนั้นเป็นสิ่งที่ชอบธรรม เนื่องจากงบประมาณแผ่นดินมาจากเงินภาษีที่จัดเก็บจากประชาชน การนำเงินภาษีกลับมาใช้เพื่อการพัฒนาสังคมโดยองค์การพัฒนาเอกชนจึงเป็นเรื่องที่มีความชอบธรรมอย่างยิ่ง คณะผู้วิจัย (อมรา พงศาพิชญ์ และจันทิมา ไทรงาม, 2545, หน้า 30-31) ยังได้กล่าวว่า ถ้ารัฐไม่สามารถจัดสรรเงินภาษีอากรกลับไปเพื่อสนับสนุนองค์การภาคประชาสังคมในสัดส่วนที่มากพอได้ องค์การเหล่านี้ก็ยังจำเป็นต้องพึ่งงบประมาณจากต่างประเทศ เมื่อเป็นดังนี้รัฐก็ไม่มีความชอบธรรมพอเช่นกันในการตั้งคำถามเกี่ยวกับความน่าเชื่อถือ หรือความโปร่งใสของวัตถุประสงค์ของแหล่งเงินทุน แต่การจัดสรรงบประมาณภายในประเทศเพื่อให้องค์กรภาคประชาสังคมสามารถทำงานพัฒนาที่เป็นประโยชน์ได้ จะเป็นวิธีการหนึ่งในการส่งเสริมให้การทำงานขององค์การพัฒนาเอกชนอยู่ในทิศทางที่เอื้อประโยชน์ต่อการทำงานร่วมกันของภาครัฐและภาคประชาสังคมได้

เป็นที่น่าสังเกตว่างานวิจัยนี้นับว่าน่าสนใจมากเนื่องจากเป็นงานวิจัยที่น่าเสนอแนวคิดใหม่ และนับเป็นงานวิจัยบุกเบิกชิ้นแรกอย่างเป็นทางการของแวดวงวิชาการสังคมศาสตร์เมืองไทย ที่ให้ความสำคัญกับการจัดหาทรัพยากร อย่างไรก็ดี ผลงานวิจัยชิ้นนี้ก็ยังเป็นการเสนอแนวคิดในภาพกว้าง ซึ่งไม่แน่ใจว่ารัฐบาลจะเห็นด้วยและยินยอมกระทำตามข้อเสนอดังกล่าวหรือไม่ เนื่องจากรัฐไทยยังมีแนวคิดเป็นปฏิกิริยาป้องกันองค์การพัฒนาเอกชนอยู่ ขณะเดียวกัน ผลงานการศึกษาชิ้นนี้ก็ไม่ได้นำเสนอให้เห็นว่าถ้ารัฐบาลไม่สามารถจัดสรรเงินทุนให้ได้แล้ว องค์การพัฒนาเอกชนเองจะใช้ปัจจัยเชิงกลยุทธ์ใดเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรอันจะนำไปสู่การอยู่รอดอย่างยั่งยืนได้ในระยะยาว

ผู้วิจัยเห็นว่าการศึกษาเรื่องความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะในกลุ่มที่มีกิจกรรมด้านการเคลื่อนไหวและรณรงค์ผลักดัน (advocacy groups) มีความสำคัญทั้งในด้านทฤษฎีและในทางปฏิบัติ ซึ่งมักจะมีความเห็นแตกต่างจากหน่วยงานรัฐไทยทั้งหลายและผู้คนในสังคมไทยโดยทั่วไปที่มักมององค์การ

พัฒนาเอกชนในแง่ลบเพียงด้านเดียว แต่จากมุมมองทางด้านวิชาการผู้วิจัยเห็นว่า เราต้องวิเคราะห์ปรากฏการณ์เหล่านั้นบนพื้นฐานของข้อมูลเชิงประจักษ์ กล่าวคือแม้องค์การเหล่านี้จะมีข้อจำกัดอยู่หลายประการทั้งในแง่การดำเนินงานและในด้านภาพลักษณ์ แต่องค์การภาคที่สามเหล่านี้ก็ได้ทำหน้าที่อื่นเป็นประโยชน์แก่สังคมอย่างมากมาย ดังเห็นได้จากในประเทศกำลังพัฒนาอื่นๆ หากองค์การประเภทนี้ไม่สามารถอยู่รอดได้ย่อมส่งผลเสียต่อการเมืองในระบบเปิดอย่างมาก และผลประโยชน์สาธารณะบางส่วนของสังคมอาจไม่มีผู้ดูแล เพราะองค์การเหล่านี้มีบทบาทอย่างสำคัญในการสร้างความสมดุลในภาวะที่สังคมต้องเผชิญกับกระแสโลกาภิวัตน์และองค์การเหนือรัฐที่มีอำนาจมากกว่า ที่ดำเนินกิจกรรมอันมีผลกระทบในทางลบต่อผู้คนในท้องถิ่นและในประเทศต่างๆ รวมทั้งยังช่วยเปิดโปงพฤติกรรมที่ไม่ชอบมาพากล การเอาตัวเอวเปรียบผู้บริโภค และการดำเนินธุรกิจที่ขาดความรับผิดชอบต่อสังคมของภาคธุรกิจเอกชนบางประเภท ซึ่งรวมทั้งการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากผลด้านลบของการพัฒนาอยู่เนืองๆ

นอกจากนี้แล้ว องค์การพัฒนาเอกชนบางองค์การยังทำหน้าที่เป็นตัวตรวจสอบ และถ่วงดุลการใช้อำนาจในทางปกครองโดยมีขอบของภาคการเมืองและรัฐบาล เพื่อรักษาไว้ซึ่งสิทธิเสรีภาพของประชาชน กระตุ้นให้การบริหารงานภาครัฐมีประสิทธิภาพ มีความสุจริต และโปร่งใส การช่วยระดมทรัพยากรจากคนในท้องถิ่นให้การสนับสนุนช่วยเหลือเป็นการเฉพาะแก่คนยากจน และกลุ่มคนด้อยโอกาสในสังคมให้มีการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น อันเป็นอุดมคติขององค์การพัฒนาเอกชนส่วนใหญ่ “ที่มีสัญลักษณ์ของการมีพฤติกรรมที่มุ่งประโยชน์ของผู้อื่นเป็นที่ตั้ง” (The banner of altruistic behavior) (Titmuss, 1970) รวมถึงการสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองแบบมีส่วนร่วมอันเป็นพื้นฐานสำคัญของประชาธิปไตย และยังเป็นตัวการกระตุ้นการเกิดขึ้นของประชาสังคม (Hunt, 1993, pp. 228-230) ซึ่งทั้งหมดนี้คือการกระทำหน้าที่ในฐานะการเมืองภาคประชาชนหรือการเมืองภาคพลเมืองในสังคมสมัยใหม่นั้นเอง และประชาธิปไตยจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยหากปราศจากบทบาทอันเข้มแข็งของพลเมืองเหล่านี้ (คอร์เทิน เดวิด ซี, 2545; ประเวศ วะสี, 2544; ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545) ดังนั้น จึงนับว่ามีความสำคัญอย่างมากในการศึกษาวิเคราะห์ความอยู่รอดขององค์การเหล่านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในองค์การขนาดเล็กที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Hollister, 1993; Young, 1993) เพื่อให้องค์การเหล่านี้สามารถอยู่รอดได้อันจะได้มีโอกาสทำหน้าที่ที่เป็นประโยชน์แก่สังคม รวมถึงการช่วยสร้างความยั่งยืนให้แก่สังคมสืบต่อไป

อย่างไรก็ดี ผลงานทางวิชาการสาขารัฐประศาสนศาสตร์ในเมืองไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการในองค์การไม่แสวงหากำไรนั้น ยังมีการศึกษากันน้อยมาก ซึ่งแตกต่างจากในประเทศตะวันตกที่มีการศึกษาวิเคราะห์กันอย่างกว้างขวางลึกซึ้งมากมายมาแล้ว โดยเฉพาะในสาขานโยบายสังคมและรัฐประศาสนศาสตร์ ทั้งในอเมริกาเหนือและยุโรปตะวันตก พบว่ามีการให้ความสนใจในการศึกษาบทบาทขององค์การพัฒนาเอกชนเพิ่มมากขึ้นในระบบเศรษฐกิจแบบผสม (mixed economy) (Butler & Wilson, 1983) แต่ถึงกระนั้นความรู้ทางวิชาการเกี่ยวกับลักษณะที่เด่นต่างๆ (prevailing characteristics) ขององค์การพัฒนาเอกชน อย่างเช่น กระบวนการที่องค์การเหล่านี้ใช้ในการกำหนดกลยุทธ์ รวมถึงการมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมก็ยังมีอยู่น้อยมากเช่นกัน (Ouchi, 1980; Butler, 1983) แม้งานวิจัยทางด้านการบริหารและนโยบายสังคมจะมีฐานข้อมูลเชิงประจักษ์มากพอสมควรในภาคไม่แสวงหากำไร แต่แนวโน้มที่เน้นที่รูปแบบการทำหน้าที่เฉพาะ

(specific types) ขององค์การพัฒนาเอกชน เช่น การขยายเข้าไปทำหน้าที่แทนหน่วยงานของรัฐ หรือเป็นเรื่องคุณลักษณะส่วนตัวของบุคคลที่ต้องการทำงานในภาคไม่แสวงหากำไรเสียมากกว่า (Titmuss, 1970; Kanter, 1968) อันเป็นกรอบแนวคิดแบบเก่าที่มีการศึกษากันโดยทั่วไปในอดีต แต่ยังไม่ค่อยมีภาพการศึกษาองค์การพัฒนาเอกชนที่มีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเน้นประเด็นเรื่องการใช้กลยุทธ์เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรจากสิ่งแวดล้อมภายนอก อันเป็นประเด็นสำคัญที่จะทำให้องค์การพัฒนาเอกชนอยู่รอดได้ในสังคมสมัยใหม่ ที่มีความซับซ้อนและมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

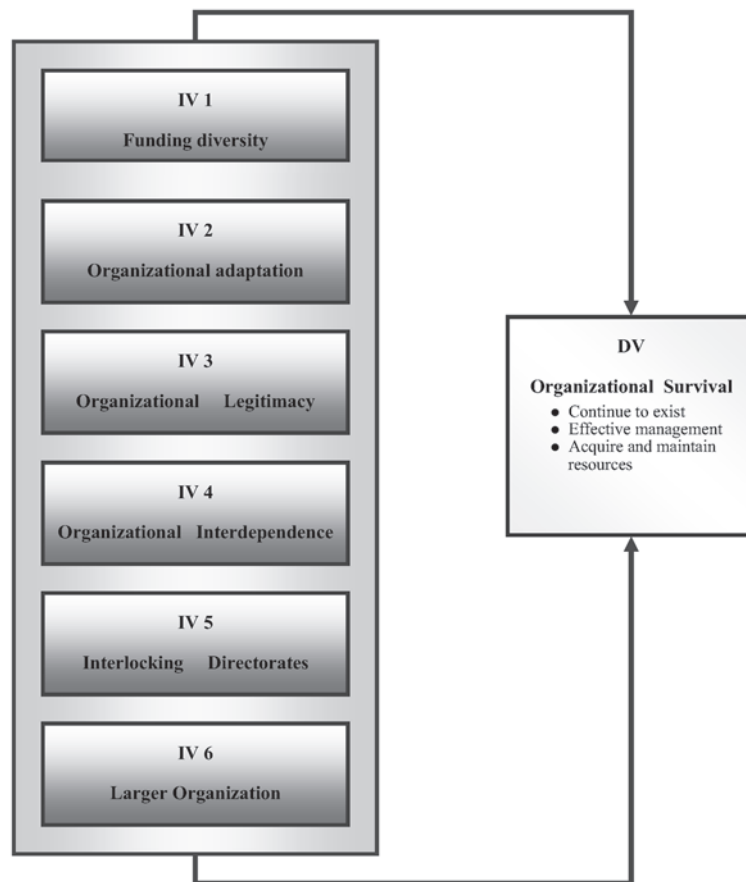
การศึกษาเรื่อง “กลยุทธ์การสร้างความปลอดภัยขององค์การพัฒนาเอกชนไทยฯ” โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่นำเอาแนวคิดทฤษฎีพึ่งพาทรัพยากรมาวิเคราะห์นั้นนับว่าเป็นเรื่องที่มีความท้าทาย เนื่องจากยังไม่เคยปรากฏผลงานเช่นนี้มาก่อนทั้งในต่างประเทศและในสังคมไทย โดยเฉพาะในสังคมไทยส่วนใหญ่งานการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับองค์การพัฒนาเอกชน มักจำกัดอยู่แต่เฉพาะประเด็นในเรื่องพัฒนาการและบทบาทขององค์การพัฒนาเอกชนไทยเท่านั้น จนทำให้ดูเหมือนว่าหัวข้อที่ศึกษาวนเวียนซ้ำอยู่ในประเด็นเก่าๆ และยังทำให้เห็นได้ยิ่งกว่าองค์ความรู้ในสาขาการวิเคราะห์องค์การ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มีการนำทฤษฎีมาใช้ในการศึกษาองค์การภาคประชาสังคมของไทยนั้นยังไม่มี การเริ่มต้นขึ้นแต่อย่างใดเลย

ตามตัวแบบหรือทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากร (A resource dependence approach) ของ Pfeffer & Salancik (1978) และนักทฤษฎีองค์การแนวพึ่งพาทรัพยากรอีกหลายท่านมองว่า การได้มาซึ่งทรัพยากรกับการอยู่รอดขององค์การเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเท่าเทียมกัน (tantamount) เหตุผลเนื่องจากถ้าองค์การไม่มีทรัพยากร องค์การก็จะไม่สามารถอยู่รอดได้ เพราะทุกองค์การล้วนต้องพึ่งพาทรัพยากรทั้งสิ้น ขณะเดียวกันก็มุ่งเน้นวิเคราะห์การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (Interdependencies) ระหว่างองค์การกับสิ่งแวดล้อม หรือการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างองค์การที่เป็นจุดศูนย์กลางหนึ่ง (A focal organization) กับเครือข่ายการติดต่อจากภายนอก โดยมีฐานความเชื่อว่าบริบทหรือสิ่งแวดล้อมขององค์การมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจโครงสร้างและการดำเนินงานขององค์การ (Emerson, 1962; Pfeffer & Salancik, 1978; Aldrich, 1979) เมื่อองค์การต้องขึ้นอยู่กับแรงกดดันจากภายนอก องค์การจึงต้องพยายามที่จะบริหารจัดการกับแรงกดดันจากภายนอกเหล่านั้น ด้วยการใช้กลยุทธ์ต่างๆ เพื่อให้้องค์การสามารถอยู่รอดได้ (Aiken & Hage, 1968; Kotter, 1979)

ในองค์การพัฒนาเอกชนเกือบทุกองค์การ การพึ่งพาทรัพยากรนับเป็นภาวะคุกคามหรือเป็นภัยที่เด่นชัดมากที่สุดประการหนึ่งต่อความปลอดภัย เนื่องจากต้องพึ่งพากลุ่มผู้บริจาคและแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากภายนอก องค์การสูงมาก เพราะในบรรดาองค์การพัฒนาเอกชนไม่มีเงินกองทุนเป็นของตนเอง (Drucker, 1990; Heimovics, Hermann & Jurkiewicz, 1993 ; Firstenberg, 1996 ; Weisboard, 1998) นอกจากนี้แล้ว องค์การพัฒนาเอกชนก็เหมือนกับองค์การอื่นๆโดยทั่วไป ที่ไม่มีส่วนประกอบในตัวเองพร้อมหรือสามารถเลี้ยงตัวเองได้อย่างสมบูรณ์ (self-contained) และมีความเป็นอิสระพอ เนื่องจากยังต้องยึดโยงอยู่กับสิ่งแวดล้อมอันประกอบไปด้วยองค์การอื่นๆ และยังต้องพึ่งพาทรัพยากรที่จำเป็นและต้องการจากสิ่งแวดล้อมภายนอกอื่นๆ อีกเพื่อความปลอดภัย ทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรได้เสนอว่า ญุณแจสำคัญในการทำให้้องค์การอยู่รอดได้คือ ความสามารถในการได้มา (to acquire) และการธำรงรักษา (maintain) ทรัพยากรที่สำคัญจากสิ่งแวดล้อมเอาไว้ได้

ถ้าองค์กรไม่สามารถหาทรัพยากรที่เหมาะสมได้ องค์กรก็อาจล้มเหลวได้ในที่สุด องค์กรสามารถใช้กลยุทธ์ในการบริหารจัดการกับการต้องพึ่งพาสิ่งแวดล้อมภายนอก เพื่อหลีกเลี่ยงความไม่แน่นอนและเพื่อการได้มาซึ่งทรัพยากรอื่นจะนำไปสู่ความอยู่รอดขององค์กรได้ดังนี้คือ (1) การแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง (funding diversity) (2) การทำให้องค์กรมีความสามารถในการปรับตัวได้ (organizational adaptation) (3) การทำให้องค์กรมีความชอบธรรม (organizational legitimacy) (4) มีการพึ่งพาอาศัยระหว่างกันกับองค์กรอื่นๆ (organizational interdependence) (5) การเชื่อมโยงกับภายนอกด้วยการจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมกัน (interlocking directorate) และ (6) การทำให้องค์กรมีขนาดใหญ่ขึ้น (larger organization) จากแนวคิดที่กล่าวมาสามารถกำหนดเป็นกรอบแนวคิดหลักที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของตัวแปรอิสระและตัวแปรตามได้ตามแผนภาพ ดังนี้

นอกจากนี้แล้ว เมื่อหัวใจสำคัญของทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรคือการวิเคราะห์โครงสร้างการในเชิงการเมืองและปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์กรในระดับต่างๆ (Campling & Michelson, 1998, p. 586) ผู้วิจัยจึงเห็นว่าแนวการวิเคราะห์นี้น่าจะเข้ากันได้ดีกับการศึกษาในองค์การพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะในกลุ่มที่มีกิจกรรมการเคลื่อนไหวรณรงค์และผลักดัน เนื่องจากมีธรรมชาติของการเมืองภายในองค์กรสูง ส่วนเป้าหมายสุดท้าย

ของแต่ละกลยุทธ์คือการได้มาซึ่งทรัพยากรและความอยู่รอดขององค์กร พร้อมกันกับการสร้างความสัมพันธ์อย่างมีเสถียรภาพกับองค์กรประกอบต่างๆ ของสิ่งแวดล้อม (Aldrich & Pfeffer, 1976) ขณะที่การศึกษาเกี่ยวกับผลกระทบของปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อม (environmental factors) ที่มีต่อพฤติกรรมขององค์กรนั้น ก็นับว่าเป็นงานที่มีความสำคัญมากที่สุดประการหนึ่งสำหรับนักทฤษฎีองค์กร (Drill, 1958, p. 442) ผู้วิจัยจึงเห็นความสำคัญและมีความสนใจที่จะทดสอบแนวคิดทฤษฎีดังกล่าว อันจะเป็นข้อมูลพื้นฐานทางวิชาการในการทำความเข้าใจแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรให้มากขึ้นในเมืองไทย และยังหวังว่าผลการศึกษาวិจัยจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งกับผู้บริหารองค์กรพัฒนาเอกชนไทย ในการบริหารจัดการเพื่อให้องค์กรสามารถอยู่รอดได้อย่างยั่งยืนในระยะยาวต่อไป

3. คำถามหลักของการวิจัย (Research Questions)

1. ในภาพรวมมีปัจจัยใดที่มีผลต่อความสำเร็จในการได้มาซึ่งทรัพยากรขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยในแต่ละเครือข่ายหลัก
2. ความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยในแต่ละเครือข่ายหลักมีระดับแตกต่างกันมากน้อยเพียงใด
3. มีปัจจัยเชิงกลยุทธ์ใดตามกรอบแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรที่มีความสัมพันธ์กับความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยในแต่ละเครือข่ายหลัก

4. ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตและข้อจำกัดของการวิจัยไว้ 3 ลักษณะคือ

1. จำกัดความหมายของกลยุทธ์เฉพาะแต่ที่เป็นวิธีการ (means) ที่ทำให้องค์กรพัฒนาเอกชนสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ได้ ณ ที่นี้คือความอยู่รอดอันมีความเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมขององค์กรเท่านั้น
2. ให้ความสนใจการศึกษาปัจจัยที่นำไปสู่ความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย โดยมุ่งเน้นการนำกรอบแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรมาปรับใช้เป็นกรอบแนวคิดหลักของการวิเคราะห์และการอธิบายเท่านั้น
3. มุ่งศึกษากลยุทธ์การสร้าง ความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย เฉพาะในกลุ่มหรือองค์กรที่มีกิจกรรมด้านการเคลื่อนไหวและรณรงค์ผลักดันเท่านั้น เนื่องจากในการสำรวจเบื้องต้นพบว่า กลุ่มหรือองค์กรประเภทนี้ประสบกับปัญหาการขาดแคลนทรัพยากรที่จะนำมาใช้ในการปฏิบัติงานมากที่สุด เมื่อเทียบกับกลุ่มหรือองค์กรพัฒนาเอกชนประเภทอื่น ๆ

5. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ใช้ทั้งวิธีการเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพเพื่อเสริมซึ่งกันและกัน หรือที่เรียกกันว่าเป็น “งานวิจัยแบบหลากหลายวิธี” (multi-method research) ที่นำมาใช้ร่วมกันในการศึกษาปรากฏการณ์เดียวกัน กล่าวคือเป็นการนำการศึกษาเชิงคุณภาพในงานภาคสนาม (fieldwork) มาผสมผสานกับการศึกษาเชิงปริมาณในรูปแบบของการวิจัยสำรวจ โดยมีหัวข้อสำคัญดังนี้

5.1 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยเชิงปริมาณ ประกอบด้วยแบบสอบถามปลายปิดและเป็นแบบสอบถามแบบมาตราส่วนประเมินค่า (rating scale) โดยผ่านการทดสอบความเที่ยงตรงตามเนื้อหา (content validity) และการทดสอบความน่าเชื่อถือได้ของเครื่องมือวัด (reliability) มาแล้ว ส่วนเครื่องมือในการวิจัยเชิงคุณภาพ ได้ใช้แบบสัมภาษณ์ที่ไม่มีโครงสร้าง (unstructured interview) ซึ่งได้สร้างขึ้นตามแนวคิดทฤษฎีของการวิจัย และเป็นคำถามแบบปลายเปิด โดยผ่านการพิจารณาและได้รับการชี้แนะจากผู้เชี่ยวชาญเป็นที่เรียบร้อยแล้ว

5.2 ประชากรและกลุ่มตัวอย่างการวิจัย

ประชากรเป้าหมายของการวิจัยคือ กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนจาก 6 เครือข่ายหลัก แต่เนื่องจากกลุ่มประชากรที่ศึกษาจัดเป็นกลุ่มประชากรที่ไม่สามารถกำหนดจำนวนหรือขอบเขตได้อย่างแน่ชัด (infinite population) ผู้วิจัยจึงเลือกใช้วิธีการเลือกตัวอย่างแบบเจาะจง (purposive sampling) อันเป็นวิธีการหนึ่งของการเลือกตัวอย่างโดยไม่มีการนำเอาเรื่องทฤษฎีความน่าจะเป็น (non-probability sampling theory) มาใช้ในการพิจารณา กล่าวคือเป็นการเลือกตัวอย่างภายใต้กรอบข้อกำหนดหรือความตั้งใจของผู้วิจัยเอง โดยอาศัยหลักเหตุผลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย (Creswell & Clark, 2007) ส่วนการกำหนดขนาดตัวอย่าง (sample size) ผู้วิจัยใช้หลักเกณฑ์เรื่องความสอดคล้องเหมาะสมตามวัตถุประสงค์การวิจัย และความสมัครใจของผู้ให้ข้อมูลเป็นสำคัญ โดยสรุป กลุ่มตัวอย่างของการศึกษาประกอบด้วยเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ และบุคลากรจากแต่ละองค์กรจำนวนทั้งสิ้น 151 ราย (ดูตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 : แสดงเครือข่ายกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่เป็นตัวอย่างและขนาดตัวอย่าง

เครือข่ายกลุ่มองค์กรตัวอย่าง	จำนวนบุคลากรในแต่ละองค์กร		
	ฝ่ายบริหาร	ผู้ปฏิบัติงาน	รวม
1. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อม			
1.1 กลุ่มกรีนพีซ (เอเชียตะวันออกเฉียงใต้)	1	5	5
1.2 มูลนิธิโลกสีเขียว	1	7	8
1.3 มูลนิธิสืบนาคะเสถียร	1	5	6
2. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านส่งเสริมประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน			
2.1 เครือข่ายประชาชนต้านคอร์รัปชัน	1	2	3
2.3 คณะกรรมการรณรงค์เพื่อประชาธิปไตย (ครป.)	1	5	6
2.4 มูลนิธิเพื่อนหญิง	1	6	7
2.5 มูลนิธิผู้หญิง	1	2	3
2.6 สมาคมสิทธิเสรีภาพของประชาชน (สสส.)	2	2	4
3. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านการเกษตรและการพัฒนาชนบท			
3.1 มูลนิธิสายใยแผ่นดิน	1	8	9
3.2 มูลนิธิชีวิตไท	1	4	5
3.3 มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน	1	4	5

เครือข่ายกลุ่มองค์กรตัวอย่าง	จำนวนบุคลากรในแต่ละองค์กร		
	ฝ่ายบริหาร	ผู้ปฏิบัติงาน	รวม
4. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านสาธารณสุข			
4.1 มูลนิธิพัฒนาคุณภาพชีวิต	1	5	6
4.2 มูลนิธิเพื่อผู้บริโภค	2	6	8
5. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านเด็กและเยาวชน			
5.1 สมาคมศูนย์พัฒนาเยาวชน	1	4	5
5.2 มูลนิธิเด็ก	5	5	10
5.3 มูลนิธิเพื่อการพัฒนาเด็ก (มพด.)	1	9	10
5.4 มูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก	1	7	8
5.5 มูลนิธิสร้างสรรค์เด็ก	2	5	7
6. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่ปฏิบัติงานอยู่ในชุมชนเขตเมือง			
6.1 มูลนิธิศึกษาเอเชีย	2	7	9
6.2 มูลนิธิดวงประทีป	2	7	9
6.3 มูลนิธิชุมชนไท	1	4	5
6.4 มูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย	1	2	3
6.5 มูลนิธิเด็กอ่อนในสลัมฯ	3	6	9
รวม	34	117	151

ส่วนการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยใช้หลักเกณฑ์ในการเลือกผู้ให้สัมภาษณ์เชิงลึก เป็นรายบุคคลจำนวน 12 ราย จากผู้มีประสบการณ์และคร่ำหวอดอยู่กับวงการองค์การพัฒนาเอกชนไทยมายาวนานจนสามารถรู้เรื่องราวได้ลึกพอ สามารถให้ข้อมูลและตอบคำถามตามวัตถุประสงค์การวิจัยได้ดี ส่วนใหญ่มักเป็นบุคคลที่มีอาวุโส (senior personals) หรือที่เรียกว่า “key informants” อันหมายถึง การเป็นผู้ให้สัมภาษณ์ที่มีความรู้เรื่ององค์การพัฒนาเอกชนได้ดีกว่าคนทั่วไป

5.3 การวิเคราะห์ข้อมูล

- ข้อมูลเชิงปริมาณ ใช้สถิติเชิงพรรณนาเพื่ออธิบายลักษณะทั่วไปและการกระจายข้อมูลของกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา และเพื่อวิเคราะห์ระดับความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยและ ใช้สถิติอนุมานเพื่อเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างคะแนนเฉลี่ยความคิดเห็นเรื่องความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยจำแนกตามเครือข่ายหลักทั้ง 6 เครือข่าย โดยการทดสอบความแปรปรวนทางเดียว (One-way ANOVA) รวมถึงทดสอบความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรโดยการคำนวณค่าสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ของเพียร์สัน
- ข้อมูลเชิงคุณภาพ ดำเนินการโดยการจัดระเบียบข้อมูล การแสดงข้อมูล การหาข้อสรุป การตีความตามแนวคิดทฤษฎี และการตรวจสอบความถูกต้องแม่นยำตรงของข้อมูล

ผลการดำเนินงาน

1) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกในกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักในภาพรวมพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการได้มาซึ่งทรัพยากรการเงินเรียงตามลำดับความสำคัญดังนี้คือ (1) องค์การมีการดำเนินกิจกรรมมายาวนานจนมีผลงานเป็นรูปธรรมชัดเจนและมีชื่อเสียงที่ดี คิดเป็นร้อยละ 37.1 (2) การมีผู้นำที่เป็นสัญลักษณ์องค์การและเป็นบุคคลมีชื่อเสียง คิดเป็นร้อยละ 31.4 (3) มีการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพ คิดเป็นร้อยละ 31.4 (4) การมีความสัมพันธ์ที่ดีกับแหล่งเงินทุนสนับสนุน คิดเป็นร้อยละ 28.6 (5) มีการเสนอโครงการที่ตรงกับความต้องการของสังคม คิดเป็นร้อยละ 20.6 (6) มีการจับประเด็นปัญหาที่สอดคล้องกับกระแสความต้องการของสังคม คิดเป็นร้อยละ 14.3 นอกจากนี้ปัจจัยหลัก 6 ประการที่กล่าวมาแล้ว ยังมีปัจจัยย่อยอื่นๆ อีก เช่น มีการสื่อสารให้สังคมได้รับรู้ถึงงานหรือกิจกรรมที่องค์การพัฒนาเอกชนได้กระทำอย่างต่อเนื่อง เป็นต้น

2) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกยังพบว่า ระดับความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยในแต่ละเครือข่ายหลักมีความแตกต่างกัน กล่าวคือในกลุ่มที่สามารถหาทรัพยากรได้หรือสามารถอยู่รอดได้ มักเป็นกลุ่มที่ทำตามเงื่อนไขหรือทำตามนโยบายรัฐและกระแสสังคม ส่วนกลุ่มที่หาทรัพยากรได้ยากมักเป็นกลุ่มที่คัดค้านนโยบายรัฐ คัดยุทธศาสตร์เองและจัดวางเครือข่ายเอง กลุ่มเหล่านี้ก็คือกลุ่มองค์การพัฒนาเอกชนสายงานการพัฒนาหรือที่มีกิจกรรมรณรงค์เคลื่อนไหวและผลักดันนั่นเอง และในกลุ่มองค์การเหล่านี้มักทำงานกับกลุ่มเป้าหมายที่เป็นคนยากจน หรือประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากการถูกแย่งชิงทรัพยากร หรือกลุ่มประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐจึงมักไม่ได้รับการยอมรับจากรัฐ ทำให้การหาเงินทุนสนับสนุนทั้งจากต่างประเทศและภายในประเทศเป็นไปได้ยาก

อย่างไรก็ดี ก็ยังมีองค์การพัฒนาเอกชนสายงานการพัฒนาที่ยังมีขีดความสามารถในการได้มาซึ่งทรัพยากรหรือที่จะอยู่รอดได้ อันได้แก่ (1) องค์การพัฒนาเอกชนที่ทำงานทางด้านสิ่งแวดล้อม (2) องค์การพัฒนาเอกชนที่ทำงานทางด้านเด็กและเยาวชน และ (3) องค์การพัฒนาเอกชนที่ทำกิจกรรมทางด้านสุขภาพและการคุ้มครองผู้บริโภค เหตุผลเนื่องจากกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อมเป็นขบวนการของคนชั้นกลาง มีแหล่งเงินทุนสนับสนุนในระดับสากลที่เฉพาะ เป็นองค์การที่มีประสิทธิภาพในการปฏิบัติงานสูง มีฐานข้อมูลที่เข้มแข็งและปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นประเด็นร่วมของชาวโลกจึงทำให้มีแหล่งเงินทุนมาสนับสนุนการทำงานระยะยาวได้มากขึ้น

ในกิจกรรมด้านเด็กและเยาวชน เนื่องจากในสังคมไทยมีวัฒนธรรมของการบริจาคนิยมเลือก กล่าวคือการบริจาคนับแต่แรกเป็นการให้ด้วยเหตุผลตามประเพณีและทางศาสนา จึงบริจาคว่าก่อน การบริจาคลำดับต่อมาเป็นเรื่องความเมตตาสงสาร โดยธรรมชาติประเด็นเรื่องเด็กเป็นเรื่องของความน่าสงสาร ผู้คนในสังคมให้ความเห็นใจ ทำให้เครือข่ายด้านเด็กและเยาวชนสามารถแสวงหาการสนับสนุนและการระดมทุนจากภายในประเทศได้ง่าย นอกจากนี้แล้ว การจับปัญหาด้านเด็กและเยาวชนไม่ค่อยมีความขัดแย้งกับภาครัฐมากนัก

ส่วนงานทางด้านสาธารณสุขและการคุ้มครองผู้บริโภค มีผลงานเป็นที่ประจักษ์ชัด ในปัจจุบันมีแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากภาครัฐก่อนใหญ่ที่ค่อนข้างแน่นอน และยังมีการสนับสนุนจากกองทุน Global Fund แห่งองค์การสหประชาชาติ ทำให้กิจกรรมทางด้านนี้เติบโตขึ้นและมีความมั่นคงพอสมควร

ตรงกันข้ามกับเครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนอีกประเภทหนึ่ง คือด้านการส่งเสริมประชาธิปไตยและ

สิทธิมนุษยชน ซึ่งจะหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนได้ยากมากที่สุด เนื่องจากกิจกรรมทางด้านนี้เป็นงานเคลื่อนไหวทางด้านการเมือง กล่าวคือเป็นกิจกรรมเคลื่อนไหวรณรงค์เรียกร้องประชาธิปไตย ความยุติธรรมทางสังคม การต่อสู้กับการละเมิดสิทธิมนุษยชน การแก้ไขปัญหาคอร์รัปชัน และต้องได้แย้งกับอำนาจรัฐ การโต้แย้งกับอำนาจรัฐทำให้เกิดการเผชิญหน้า เมื่อเผชิญหน้ากับรัฐทำให้แหล่งเงินทุนทั้งในประเทศและต่างประเทศระมัดระวังในการให้การสนับสนุน ขณะที่คนไทยและเจ้าหน้าที่รัฐก็มักมีทัศนคติและท่าทีในเชิงลบต่องานรณรงค์และการเคลื่อนไหวด้านประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน องค์การพัฒนาเอกชนจึงต้องพึ่งพาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากต่างประเทศทำให้การสนับสนุนเรื่องประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชนโดยเฉพาะ การอยู่รอดได้ของเครือข่ายเหล่านี้ยังขึ้นอยู่กับการมีเครือข่ายทางอุดมการณ์ที่มีความสัมพันธ์ส่วนตัวกันมาก่อน หรือเคยมีประสบการณ์ร่วมกันทั้งจากภายในประเทศและต่างประเทศ

กรณีเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านการเกษตรและการพัฒนาชนบท จากที่เมื่อก่อนเครือข่ายนี้เน้นเรื่องการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน แต่เมื่อสถานการณ์ได้เปลี่ยนมาเป็นเรื่องการต่อสู้กับอำนาจรัฐและอำนาจทุน อันเป็นผลมาจากการที่มีโครงการจากภายนอกได้เข้ามาทำลายวิถีชีวิตชุมชนดั้งเดิม การต่อสู้กับการเข้ามาแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงการต่อสู้กับการเข้าไปมีอำนาจในการควบคุมองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ทำให้แหล่งเงินทุนไม่อยากจะเข้าไปอยู่ในท่ามกลางสถานการณ์ความขัดแย้งที่ล่อแหลม

ส่วนกรณีเครือข่ายที่ทำงานทางด้านการพัฒนาชุมชนเขตเมืองก็จะหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนได้ยากเช่นกัน เนื่องจากสถานการณ์ของชุมชนแออัดเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว แหล่งเงินทุนสนับสนุนจากต่างประเทศได้ยุติให้การสนับสนุนลง มีหน่วยงานของรัฐเข้ามามีบทบาทการให้บริการทางสังคมมากขึ้น รวมถึงการที่ปัญหาเรื่องชุมชนแออัดไม่อยู่ในความสนใจของผู้คนทั่วไปและไม่ใช่เป็นประเด็นปัญหาร่วมในทางสากลอีกต่อไป

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสอบถาม ส่วนใหญ่ค่อนข้างสอดคล้องกับการสัมภาษณ์เชิงลึก กล่าวคือในภาพรวมพบว่า กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนทั้ง 6 เครือข่ายหลักมีค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดขององค์กรอยู่ในระดับปานกลาง ($\bar{X} = 3.10$, $SD = .60$) และเมื่อแยกพิจารณาออกเป็นแต่ละเครือข่ายพบว่า ในกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านเด็กและเยาวชน เป็นกลุ่มที่มีค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดอยู่ในระดับสูงมากที่สุด ($\bar{X} = 3.53$, $SD = .39$) รองลงมาเป็นกลุ่มองค์กรที่มีค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดในระดับปานกลาง อันได้แก่ กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่ปฏิบัติงานอยู่ในชุมชนเขตเมือง ($\bar{X} = 3.35$, $SD = .47$) กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อม ($\bar{X} = 3.30$, $SD = .47$) และกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านการเกษตรและการคุ้มครองผู้บริโภค ($\bar{X} = 3.20$, $SD = .53$) ตามลำดับ นอกเหนือจากนั้นเป็นกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดในระดับต่ำ อันได้แก่ เครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านการเกษตรและพัฒนาชนบท ($\bar{X} = 2.39$, $SD = .11$) และเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านการส่งเสริมประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน ($\bar{X} = 2.37$, $SD = .15$) ตามลำดับ (ดูตารางที่ 2) และเมื่อมีการวิเคราะห์เปรียบเทียบระดับคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย จำแนกตามเครือข่ายหลักทั้ง 6 เครือข่ายยังพบว่า องค์กรพัฒนาเอกชนทั้ง 6 เครือข่ายหลักมีระดับคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดขององค์กรแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 (ดูตารางที่ 3)

ตารางที่ 2 แสดงค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน ของระดับความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยจำแนกตามกลุ่มเครือข่ายหลักทั้ง 6 เครือข่าย

ตัวแปร	ความสามารถในการดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง			การบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพ			ความสามารถในการได้มาและสร้างทรัพยากรที่เพียงพอได้			รวม	
	$\bar{X}$	SD	ระดับ	$\bar{X}$	SD	ระดับ	$\bar{X}$	SD	ระดับ	$\bar{X}$	SD
กลุ่มองค์กรที่มีกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อม	3.06	.48	ปานกลาง	3.25	.54	ปานกลาง	3.60	.54	สูง	3.30	.47
กลุ่มองค์กรที่มีกิจกรรมด้านเสริมประสิทธิภาพและสิทธิมนุษยชน	2.27	.32	ต่ำ	2.44	.19	ต่ำ	2.41	.27	ต่ำ	2.37	.15
กลุ่มองค์กรที่มีกิจกรรมด้านการเกษตร และพัฒนาชนบท	2.45	.27	ต่ำ	2.43	.16	ต่ำ	2.30	.21	ต่ำ	2.39	.11
กลุ่มองค์กรที่มีกิจกรรมด้านสาธารณสุข	2.99	.50	ปานกลาง	3.09	.60	ปานกลาง	3.52	.75	ปานกลาง	3.20	.53
กลุ่มองค์กรที่มีกิจกรรมด้านเด็กและเยาวชน	3.60	.58	สูง	3.37	.39	ปานกลาง	3.62	.58	สูง	3.53	.39
กลุ่มองค์กรที่ปฏิบัติงานในชุมชนเมือง	3.19	.56	ปานกลาง	3.23	.50	ปานกลาง	3.62	.52	สูง	3.35	.47
รวม	3.02	.68	ปานกลาง	3.03	.56	ปานกลาง	3.25	.75	สูง	3.10	.60

ตารางที่ 3 การวิเคราะห์ความแปรปรวนเรื่องความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยเมื่อจำแนกตามกลุ่มเครือข่ายหลัก 6 เครือข่าย

ความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทย	แหล่งความแปรปรวน	ผลรวมกำลังสอง (SS)	องศาอิสระ (df)	ค่าเฉลี่ยกำลังสอง (MS)	ค่าอัตราส่วน (F)	Sig.
ความสามารถในการดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง	ระหว่างกลุ่ม	33.99	5	6.79	28.29**	.000
	ภายในกลุ่ม	34.84	145	.24		
	รวม	68.83	150			
การบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพ	ระหว่างกลุ่ม	22.29	5	4.45	25.41**	.000
	ภายในกลุ่ม	25.44	145	.17		
	รวม	47.73	150			
ความสามารถในการได้มาและสร้างทรัพยากรที่เพียงพอได้	ระหว่างกลุ่ม	47.49	5	9.49	37.22**	.000
	ภายในกลุ่ม	37.00	145	.25		
	รวม	84.50	150			
รวม	ระหว่างกลุ่ม	32.559	5	6.51	43.59**	.000
	ภายในกลุ่ม	21.659	145	.14		
	รวม	54.218	150			

** มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01
บททดสอบยูเนียน เทสต์ค่าวิกฤตที่ระดับ .05

อย่างไรก็ดี ข้อมูลจากแบบสอบถามมีความแตกต่างจากข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึกในบางกรณี กล่าวคือ กรณีการที่เครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนที่ปฏิบัติงานอยู่ในชุมชนเขตเมือง มีค่าเฉลี่ยความอยู่รอดในระดับปานกลาง ขณะที่ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกกลับพบว่า องค์การพัฒนาเอกชนกลุ่มนี้จะหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนได้ยากเช่นเดียวกัน สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากประการแรก การเลือกกลุ่มตัวอย่างของการศึกษาในครั้งนี้เป็นการเลือกแบบเจาะจง อันเนื่องมาจากเหตุผลที่เป็นข้อจำกัดในการเข้าถึงกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา ทำให้ได้กลุ่มตัวอย่างขององค์การที่มีความเข้มแข็งเป็นส่วนใหญ่ จึงทำให้ผลของค่าคะแนนเฉลี่ยออกมาในระดับปานกลาง ประการที่สอง กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่แม้จะเป็นกลุ่มองค์การที่ปฏิบัติงานในเขตชุมชนแออัด แต่ก็เป็กลุ่มที่มีกิจกรรมด้านการพัฒนาเด็กและเยาวชน การมีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเด็กและเยาวชนทำให้เป็นการง่ายในการที่จะได้มาซึ่งทรัพยากร จึงทำให้ผลของค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดอยู่ในระดับปานกลาง

3) ในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยเชิงกลยุทธ์ตามกรอบแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรกับความอยู่รอดขององค์การ พบว่า การแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่งมีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .408$) ความสามารถในการปรับตัวได้มีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .603$) การสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์การมีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .551$) การพึ่งพาอาศัยระหว่างกันมีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .586$) การจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมมีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .494$) ประการสุดท้าย ผลการศึกษาไม่พบความสัมพันธ์ระหว่างการทำให้องค์การมีขนาดใหญ่ขึ้นกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 (ดูตารางที่ 4)

สรุป

องค์การพัฒนาเอกชนเป็นองค์การที่มีความสำคัญมากขึ้นสำหรับสังคมไทยในปัจจุบัน ในฐานะที่เป็นองค์การภาคที่สามที่ได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคม และเป็นภาคส่วนที่เข้ามาช่วยขจัดปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาอย่างไม่สมดุลตามแนวทางการพัฒนากระแสหลักของรัฐ ด้วยการปฏิบัติงานที่มีความมุ่งมั่น เสียสละและอุทิศตนแก่กลุ่มคนที่ด้อยโอกาส การเอาใจจริงเอาใจกับการต่อสู้เพื่อรักษาสถาบันและผลประโยชน์ และการมีอุดมคติของการมุ่งผลประโยชน์ของผู้อื่นเป็นที่ตั้ง ทำให้องค์กรเหล่านี้สามารถเข้ามามีบทบาทและมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายรัฐทั้งทางตรงและทางอ้อมได้มากขึ้น อาจกล่าวได้ว่าในช่วงสองถึงสามทศวรรษที่ผ่านมา องค์การภาคประชาสังคมเหล่านี้ได้พัฒนากลายเป็นพลังขับเคลื่อนทางสังคมและการเมือง โดยมีการเคลื่อนไหวที่มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงในการบริหารกิจการบ้านเมืองอย่างแท้จริง

การศึกษาปัญหาเรื่อง “กลยุทธ์การสร้างความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยฯ” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มองค์การขนาดเล็กที่มีกิจกรรมด้านการเคลื่อนไหวและรณรงค์ผลักดัน หรือเป็นกลุ่มองค์การที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมยังมีความสำคัญมากขึ้น เนื่องจากในกลุ่มองค์การเหล่านี้มีข้อเสียเปรียบ

ตารางที่ 4 สรุปค่าสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ ระหว่างปัจจัยเชิงกลยุทธ์กับการสร้างความอยู่รอดของการพัฒนาเอกชนไทย

ตัวแปร	X1	X2	X3	X4	X5	V71	V72	D1	D2	D3	D4	Y1	Y2	Y3	Y
X1	1	.557**	.435**	.430**	.485**	.344*	.340*	.061	.230	.030	.278	.390**	.403**	.308**	.408**
X2		1	.653	.590**	.473**	.262	.264	.009	.088	.194	.115	.535**	.636**	.522**	.603**
X3			1	.607**	.519**	.102	.175	.105	.395*	.196	.271	.470**	.505**	.579**	.551**
X4				1	.516**	.289	.184	.009	.193	.080	.312*	.488**	.593**	.477**	.586**
X5					1	.118	.027	.094	.231	.269	-.016	.415**	.427**	.452**	.494**
V65						1	.697**	.060	.083	.219	-.010	.222	.215	.057	.165
V66							1	.086	-.166	.260	.244	.157	.170	.135	.184
D1								1	.118	.169	.118	.092	.105	.145	.114
D2									1	.135	-.051	.101	.118	.010	.056
D3										1	-.129	.109	.056	.059	.072
D4											1	.101	.118	.316	.182

** มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01.

* มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05

หมายเหตุ

X1 = การแสวงหาเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง X2 = ความสามารถในการปรับตัวได้ของการ X3 = การสร้างความชอบทำให้แก่องค์กร

X4 = การพึ่งพาอาศัยกันระหว่างองค์กร X5 = การจัดตั้งกรรมการอำนาจการรวม

V65, V66, D1 (ตัวแปรหุ่น 1), D2 (ตัวแปรหุ่น 2), D3 (ตัวแปรหุ่น 3) และ D4 (ตัวแปรหุ่น 4) = การทำให้องค์กรมีขนาดใหญ่ขึ้น

อย่างมากในการแข่งขันกับองค์กรที่มีขนาดใหญ่กว่า เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรและการแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุน รวมถึงการบริหารจัดการด้านเงินทุนก็เป็นภาระหนักสำหรับองค์กรพัฒนาเอกชนขนาดเล็กประเภทนี้ ขณะที่ในปัจจุบันกลุ่มองค์กรเหล่านี้ก็เริ่มมีปัญหาค้างจากการเขียนโครงการเพื่อเสนอขอรับเงินทุนสนับสนุน อันเนื่องจากแหล่งเงินทุนที่จะให้การสนับสนุนจริงๆ ในปัจจุบันเหลืออยู่เพียงไม่กี่แห่งเท่านั้น ดังนั้น จึงต้องมียุทธศาสตร์ที่นำเสนอเรื่องกลยุทธ์ในการได้มาซึ่งทรัพยากรมาช่วยสนับสนุน อันจะช่วยให้องค์กรเหล่านี้สามารถอยู่รอดได้ และเพื่อจะได้มีโอกาสในการกระทำหน้าที่ทางด้านการรณรงค์ผลักดันและปลูกจิตสำนึกสาธารณะให้แก่ผู้คนในสังคม รวมถึงการช่วยสร้างความยั่งยืนให้แก่สังคมต่อไป

แม้ว่ามีการเขียนหลายชิ้นในองค์การภาคการไม่แสวงหากำไร ที่เห็นความสำคัญของเรื่องทรัพยากร อันเปรียบเสมือนเป็นปัจจัยหลัก ในการกำหนดการมีชีวิตรอดอยู่รอดได้ขององค์กรเหล่านี้ แต่ในงานเขียนทั้งหลายเหล่านี้ก็ไม่ได้กล่าวถึงกลยุทธ์เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรแต่อย่างใด และทั้งๆ ที่การต้องพึ่งพาทรัพยากรได้กลายเป็นปัญหาใหญ่ที่สุดสำหรับองค์กรพัฒนาเอกชนในขณะนี้ แต่เป็นที่น่าประหลาดใจว่าผลงานการศึกษาเรื่องการได้มาซึ่งทรัพยากรในองค์การพัฒนาเอกชนไทย กลับยังไม่ได้มีการนำมาศึกษาวิจัยกันอย่างจริงจังแต่อย่างใดเลย

ดังนั้น การวิเคราะห์อย่างเป็นระบบว่า มีปัจจัยใดที่มีผลต่อความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนจึงมีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง ทว่าความจำเป็นในการวิเคราะห์ความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนยังดำเนินไปท่ามกลางการขาดแคลนวรรณกรรมในสาขานี้เป็นอย่างมาก ผู้วิจัยได้พยายามศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการได้มาซึ่งทรัพยากร อันจะนำไปสู่การอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยได้ เมื่อปรากฏการณ์ที่ศึกษา คือองค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งถือกันว่าเป็นองค์กรที่มีลักษณะรูปแบบพิเศษ ในการตัดสินใจเลือกตัวแปรอิสระที่จะนำมาใช้วิเคราะห์ในครั้งนี้ นอกจากผู้วิจัยจะพิจารณาโดยใช้เกณฑ์การเลือกตัวแปรตามกรอบแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรเป็นหลักแล้ว ยังได้พิจารณาจากผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งเห็นว่ามีความอยู่รอดขององค์กร รวมทั้งยังได้คัดเลือกตัวแปรโดยอาศัยหลักของการประหยัด (parsimony) ในการเลือกจำนวนปัจจัยหรือตัวแปรที่สนใจมาตัว ซึ่งเห็นว่ามีน้ำหนักพอในการอธิบายความอยู่รอดขององค์กรได้ เมื่อผลการศึกษาได้แสดงให้เห็นว่า ตัวแปรเรื่องการแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง ความสามารถในการปรับตัวได้ขององค์กร การสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์กร การพึ่งพาอาศัยระหว่างกันขององค์กร และการจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมขึ้นมา มีความสัมพันธ์กับความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย ผู้วิจัยจึงให้ข้อเสนอแนะเพื่อเป็นแนวทางปรับปรุงการดำเนินงานขององค์กรพัฒนาเอกชนอันจะนำไปสู่การอยู่รอดขององค์กรได้ ตามลำดับต่อไปนี้

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในทางปฏิบัติสำหรับองค์กรพัฒนาเอกชนไทย

1.1 การแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง กลยุทธ์บางอย่างที่สามารถนำมาใช้เพื่อให้ได้มาซึ่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง มีดังนี้

- 1) ผู้บริหารจะต้องพยายามพัฒนาขีดความสามารถและทักษะในการระดมทุน ให้เกิดขึ้นกับองค์กร

ของตน จากข้อเท็จจริงที่ว่ากิจกรรมการระดมทุนเป็นเรื่องที่มีข้อยุ่งยากและต้องใช้ความอดทนอย่างมาก ดังนั้น ในกิจกรรมเช่นนี้จึงต้องการการมีส่วนร่วมของสมาชิก ในองค์การ โดยบรรดาผู้ปฏิบัติงานทั้งหลายจะต้องมีการแบ่งเวลาของการทำงานออกเป็นส่วนหนึ่งเพื่อใช้ในการระดมทุน โดยแต่ละคนจะต้องมีส่วนร่วมรับผิดชอบ ในแต่ละส่วนของกระบวนการดำเนินงานที่แตกต่างกันไป เช่น การเขียนข้อเสนอโครงการ การหาเครือข่ายของผู้ให้การสนับสนุนด้านเงินทุน การเจรจาต่อรอง และการเขียนรายงานสรุป เป็นต้น

2) ในการจัดทำโครงการเพื่อขอเงินทุนสนับสนุนควรอาศัยเทคนิคดังต่อไปนี้คือ มีการจัดทำโครงการระยะยาวที่มีลักษณะครอบคลุมกิจกรรมหลายด้าน (comprehensive long – term programme) แล้วมีการแบ่งออกเป็นตอนๆ เพื่อหาเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่งที่แตกต่างกัน ทั้งจากในระดับท้องถิ่น ระดับประเทศ และจากต่างประเทศ และที่สำคัญคือไม่ควรมองข้ามการว่าจ้างที่ปรึกษาหรือผู้เชี่ยวชาญหรือองค์การที่เห็นว่ามีคุณสมบัติเหมาะสม เพื่อศึกษาความเป็นไปได้และเพื่อช่วยเหลือในการวางแผน และการพัฒนาการเขียนข้อเสนอโครงการอย่างถูกต้องตามแบบแผน

3) เมื่อกิจกรรมการระดมทุนเป็นเรื่องที่มีข้อยุ่งยาก จึงต้องการคนที่มีทักษะและความรู้ที่มีประสิทธิภาพ อันจะช่วยให้เกิดผลสำเร็จได้ ซึ่งองค์การพัฒนาเอกชนโดยส่วนใหญ่ยังขาดทักษะด้านนี้อยู่ กลยุทธ์ที่จะนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหานี้คือ ควรมีการสร้างเครือข่ายขององค์การพัฒนาเอกชนด้วยกันเอง โดยอาจมีการจัดตั้งศูนย์กลางการให้บริการแก่องค์การพัฒนาเอกชน (NGO Service Centers) อันเป็นการให้บริการด้านข้อมูลข่าวสารหรือการช่วยเหลืออย่างอื่น เพื่อช่วยในการพัฒนาทักษะและความรู้ที่จำเป็นต่อการระดมทุน

4) การดำเนินงานที่ใช้ “แนวทางของผู้ประกอบการ” (entrepreneurial direction) ดังเช่นที่องค์การพัฒนาเอกชนและองค์การทางศาสนจักรในต่างประเทศบางองค์การนิยมกระทำกัน โดยผ่านการลงทุนทางการค้าเพื่อหากำไร

5) แสวงหาการสนับสนุนจากองค์การภาครัฐกิจเอกชนให้มากขึ้น และรวมถึงการใช้หลักการรวมทรัพยากรเข้ากับหน่วยงานอื่นๆ

1.2 การทำให้องค์การสามารถปรับตัวได้ กลยุทธ์หรือวิธีการในการปรับตัว (Adaptive strategies) เพื่อให้องค์การพัฒนาเอกชนไทยสามารถอยู่รอดได้ มีดังต่อไปนี้คือ

1) ต้องให้ความสำคัญอย่างมากกับการเรียนรู้เรื่องการได้มาซึ่งทรัพยากรที่สำคัญจากสิ่งแวดล้อมภายนอก

2) การใช้กลยุทธ์ขยายฐานการให้บริการหรือขยายการทำงานออกไปสู่กลุ่มผู้รับบริการให้มากขึ้น

3) มีการนำเทคนิคทางด้านการบริหารธุรกิจมาใช้ เช่น มีการวางแผนเชิงกลยุทธ์ (strategic planning) การทำการตลาด (marketing) มีรูปแบบการบริหารจัดการแบบใหม่

4) การสร้างเครือข่ายเพื่อความมั่นคงในการได้มาซึ่งทรัพยากร กลยุทธ์นี้เป็นการเชื่อมโยงความอยู่รอดขององค์การเข้ากับความสัมพันธ์ระหว่างองค์การ (interorganizational ties)

5) การทำให้งานกิจกรรมทางสังคมเป็นเรื่องการค้าหากำไรมากขึ้น

1.3 การสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์การ กลยุทธ์ในการทำให้องค์การพัฒนาเอกชนได้รับการยอมรับหรือได้รับความชอบธรรมจากสังคมภายนอกมากขึ้น มีดังต่อไปนี้

- 1) ต้องมีการสร้างฐานข้อมูลหรือฐานความรู้ที่เป็นจริง เนื่องจากสังคมในอนาคตขับเคลื่อนด้วยข้อมูลและความรู้ ในการรณรงค์ผลักดันเรื่องใดก็ตามต้องมีข้อมูลหรือความรู้ที่เป็นจริง
- 2) มีการสื่อสารกับสังคมในวงกว้างให้มากขึ้น ด้วยการอาศัยสื่อในรูปแบบต่าง ๆ
- 3) ยึดหลักธรรมาภิบาลหรือการบริหารจัดการที่ดีในการทำงาน
- 4) มีการพัฒนาความเป็นมืออาชีพในการทำงานมากขึ้น
- 5) มีการปรับองค์การให้สามารถร่วมงานกับภาคส่วนอื่นๆ อันได้แก่ ภาครัฐบาล และภาคธุรกิจเอกชนได้

6) การปรับบทบาทและความรับผิดชอบของผู้บริหารหรือผู้นำเสียใหม่โดยให้ความสำคัญและเพิ่มบทบาทหน้าที่ในการสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์กรมากขึ้น

7) เช่นเดียวกับสาขาวิชาชีพอื่นๆ องค์การพัฒนาเอกชนควรสนับสนุนให้มีการจัดทำข้อบังคับเพื่อนำมาใช้ในการควบคุมกันเอง (Code of Conduct for NGOs) อันจะทำให้ได้รับความน่าเชื่อถือและการยอมรับจากสังคมภายนอกมากขึ้น

1.4 การพึ่งพาอาศัยกันระหว่างองค์กร กลยุทธ์หรือวิธีการปฏิบัติในการสร้างการพึ่งพาอาศัยระหว่างกันขององค์การพัฒนาเอกชนไทย มีดังนี้

- 1) ให้ความสำคัญกับการสร้างความร่วมมือและการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างองค์การพัฒนาเอกชนด้วยกันเอง และกับภาคธุรกิจเอกชน องค์กรภาครัฐ และองค์การภาคการเมืองให้มากขึ้น
- 2) การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้ให้เงินทุนสนับสนุน ด้วยวิธีการให้บริการเฉพาะตามที่ได้กำหนดตกลงกันไว้ (delivery the service as specified) มีการรายงานความก้าวหน้าในการจัดทำโครงการ (report on progress) มีการหยิบยกปัญหาขึ้นมากล่าว (raise problems) การช่วยให้ผู้ให้เงินทุนได้มีโอกาสเรียนรู้การทำงาน (help the funder to learn) มีการเผยแพร่ชื่อเสียงผู้ให้เงินทุน (promote the funder) มีการดูแลเอาใจใส่ผู้ให้เงินทุน (look after the funder) เป็นต้น

1.5 การจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมกัน กลยุทธ์ในการจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมกัน มีดังนี้

1) ควรมีการแต่งตั้งบุคคลภายนอกที่มีอำนาจในสังคม หรือเป็นบุคคลที่มีแรงผลักดันในการหาเงินทุนเข้ามาเป็นกรรมการบริหารองค์การ

2) ควรมีการกำหนดบทบาทหน้าที่หลักของกรรมการบริหารองค์การเสียใหม่ โดยให้ทำหน้าที่ในสำคัญดังต่อไปนี้ 1) การทำหน้าที่ในการระดมทุน อันหมายถึง กรรมการบริหารต้องมีความสามารถในการหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนได้ 2) การสร้างอิทธิพลต่อชุมชน อันหมายถึง การที่กรรมการบริหารต้องมีความสามารถในการโน้มน้าว หรือจูงใจให้ผู้คนในชุมชนหรือสังคมเชื่อถือและคล้อยตามแนวทางการดำเนินงานขององค์การพัฒนาเอกชนได้ 3) การเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองในระดับต่าง ๆ อันหมายถึง การเข้าไปเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจทางการเมืองในระดับต่าง ๆ โดยมีเป้าหมายเพื่อต้องการดึงเอาทรัพยากรจากภายนอกมาสู่องค์การไม่ใช่เป็นการเข้าไปเล่นการเมืองเพื่อตัวเอง

3) ควรมีการแสวงหากรรมการบริหารที่มีความเป็นผู้นำเชิงกลยุทธ์ อันหมายถึง การที่กรรมการบริหารรู้จักสร้างกลยุทธ์ของการร่วมมือและการแข่งขันกับองค์การไม่แสวงหากำไรอื่นๆ กับหน่วยงานของรัฐบาล และ

ยังต้องรู้จักสร้างพันธมิตรกับองค์กรอื่นๆ เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในด้านต้นทุนและการมีความเข้มแข็งในเรื่องฐานะทางการเงิน ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ของประชาชนตามกลุ่มเป้าหมาย/กลุ่มผู้รับบริการและองค์การของตนเองอย่างเหมาะสม ทว่าความสามารถในการสร้างความร่วมมือจะเป็นปัจจัยตัดสินความสำเร็จขององค์การพัฒนาเอกชนได้ในอนาคต

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยต่อไป

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ยังมีข้อจำกัดเรื่องการเข้าถึงแหล่งข้อมูลที่สำคัญบางประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแหล่งข้อมูลที่เป็นผู้บริหารระดับสูง (top managers) ของแต่ละองค์กร ทั้ง ๆ ที่คนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มคนที่รู้ดีถึงทิศทางของการนำองค์กรไปสู่เป้าหมาย และรู้ถึงสิ่งแวดล้อมขององค์กรเป็นอย่างดี อันเนื่องจากเงื่อนไขและข้อจำกัดของบางองค์กรที่ไม่สามารถทำการเก็บข้อมูลจากกลุ่มผู้บริหารได้ ดังนั้น ในการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป จึงควรทำการเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างเหล่านี้ให้มีจำนวนมากขึ้น อันจะทำให้ได้ข้อมูลวิเคราะห์ที่สมบูรณ์มากขึ้น นอกจากนี้แล้ว ในการศึกษาประเด็นเรื่องความอยู่รอดขององค์กร ควรนำกรอบแนวคิดทฤษฎีอื่น ๆ มาศึกษาเปรียบเทียบเพิ่มเติม เช่น ทฤษฎีนิเวศวิทยาประชากร (population ecology perspective) ของ Hanan & Freeman (1977) ทฤษฎีเกี่ยวกับการเสริมสร้างประสิทธิภาพขององค์กร (efficiency perspective) ของ Barney & Ouchi (1983) และ Williamson (1979) ทฤษฎีที่กล่าวถึงการทำให้องค์กรกลายเป็นสถาบัน (institutionalized organizations) ของ Meyer & Rowan (1977) และ Powell & DiMaggio (1991) และแนวคิดเรื่องโครงสร้างและการตกตะกอนของความสัมพันธ์ทางอำนาจ (the structuring and sedimentation of power relations) เป็นต้น ก็จะทำให้มีความเข้าใจเรื่องความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยได้มากยิ่งขึ้น

อ้างอิง

- คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.). (2542). ยุทธศาสตร์องค์กรพัฒนาเอกชนในภาวะวิกฤติเศรษฐกิจ. ใน รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ 24-25 พฤษภาคม. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.).
- คอร์เทิน, ดี. ซี. (2545). โลกยุคหลังบรรษัท: ชีวิตหลังทุนนิยม. (เจษณี สุขจิตติกาล, แปล). กรุงเทพฯ: สวนเงินมีมา.
- โครงการทางเลือกเพื่อการพัฒนา. (2533). จุดเปลี่ยนและทางรอดขององค์กรพัฒนาเอกชน ในทศวรรษหน้า. เอกสารอัดสำเนา.
- จอห์น อิงภากรณ์. (2542, 11 ตุลาคม). การปรับตัวของเอ็นจีโอไทยในช่วงรอยต่อแห่งยุคสมัย. เศรษฐศาสตร์การเมือง, ฉบับ (เอ็นจีโอ 2000). หน้า 87-101.
- จิรวรรณ รักคินบุตร. (2544). การระดมทุน: กรณีศึกษาโครงการและกิจกรรมโดยเสด็จพระราชกุศล. ชุดการระดมทุนเพื่อกิจการสาธารณะประโยชน์ เล่ม 2 กรุงเทพฯ: ศูนย์สาธารณะประโยชน์และประชาสังคม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2545). ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (พิมพ์ครั้งที่ 2) กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- เดชา ศิริภัทร. (2534). ทศวรรษขององค์กรพัฒนาเอกชน แนวโน้มในอนาคต. กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรสโปรดักส์.
- เบญจมาศ ศิริภัทร และ สุรพล มุลดา. (2545). เอ็นจีโอ นักพัฒนามาระดับรากหญ้าพันธุ์ที่สังคมขาด (ไม่) ได้? กรุงเทพฯ: อาทิตยโปรดักส์.

- ประเวศ วะสี. (2544). *จากรากหญ้าถึงขอบฟ้า: อดีต ปัจจุบัน และอนาคตขององค์การพัฒนาเอกชนไทย*. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. (2548). *Change: 25 ปีแห่งการเปลี่ยนแปลง การเผชิญหน้า และความท้าทายของสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: openbooks.
- พรเพ็ญ วัชรินทร์ประเสริฐ. (2543). *สามทศวรรษขององค์การพัฒนาเอกชนไทย. ในสามทศวรรษ ขององค์การพัฒนาเอกชนไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI).
- ศรีสว่าง พัววงศ์แพทย์. (2534). *ทศวรรษองค์กรพัฒนาเอกชน แนวโน้มในอนาคต*. กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรสโปรดักส์.
- สนั่น ชูสกุล. (2540). *อพช.อีสาน: ทศวรรษแห่งการรวมพลังเพื่อชุมชน. ใน ทำเนียบองค์กรพัฒนาเอกชน 2540*. กรุงเทพฯ: โลกดูเลยภาพ.
- เอนก นากะบุตร. (2533). *จุดเปลี่ยนงานพัฒนาชนบทและองค์กรพัฒนาเอกชนไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- อมรา พงศาพิชญ์ และ จันทิมา ไทรนาม. (2545). *รายงานวิจัยโครงการองค์กรสาธารณประโยชน์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- โฮโลเวย์, นิโคลาส. (2546). *NGOs ไทยและมูลนิธิดวงประทีปในมุมมองของผม. ใน ที่ระลึก 25 ปีมูลนิธิดวงประทีป*. กรุงเทพฯ: ศูนย์การศึกษาและอาชีพฯ (มูลนิธิศึกษาเอเชีย).
- Aiken, M., & Hage, J. (1968). Organizational Interdependence and Intra-Organizational Struture. *American Sociology Review*, 33(6), 912-930.
- Aldrich, H. E. (1979). *Organizations and environments*. Englewood Cliffs: N.J. Prentice – Hall.
- Aldrich, H. E., & Pfeffer, J. (1976). Environments and organizations. *Annual Review of Sociology*. 22, 79 -105.
- Barnard, C. I. (1938). *The Functions of the Executive*. (Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Campling, J. T. & Michelson, G. (1998). A Strategic Choice – Resource Dependence Analysis of Union Mergers in the British and Australian Broadcasting and Film Industries. *Journal of Management Studies*, 35(5), 579-600.
- Drill, W. R. (1958). Environment as an Influence on Managerial Autonomy. *Administrative Science Quarterly*, 2, 409-443.
- Emerson, R. E. (1962). Power – Dependence Relations. *American Sociological Review*, 27, pp.31-41.
- Firstenberg, P. B. (1996). *The 21st Century Nonprofit: Remarking the Organization in the Post-Government Era*. New York: The Foundation Center.
- Frumkin, Peter. & Kim, Mark T. (2001). Strategic Positioning and the Financing of Nonprofit Organizations: Is Efficiency Rewarded in the Contributions Marketplace?. *Public Administration Review*, 61(3), 266-275.
- Hannan, M. T. & Freeman, J. (1977a). The Population Ecology of Organizations. *American Journal of Sociology*, 82, pp.929-964.
- Heimovics, R., Herman, R., & Jurkiewicz, C. (1993). Executive Leadership and Resource Dependence in Nonprofit Organizations: A Frame Analysis. *Public Administration Review*, 53(5), 419-427.
- Hollister, R. M. (1993). Developing a Research Agenda for Nonprofit Management. In D. R. Young, R. M. Hollister, V. A. Hodgkinson & Associates (Eds.) *Governing, Leading, and Managing Nonprofit Organizations: New Insights from Research and Practice* (pp. 306-323). San Francisco: Jossey – Bass.
- Huddock, A. C. (1999). *NGOs and Civil Society: Democracy by Proxy*. Cambridge, UK: Polity.
- Hudson, M. (1995). *Managing Without Profit: The Art of Managing Third – Sector Organizationss*. New York: Penguin Books.

- Hunt, R. W. (1993). Voluntary Agencies and Global Development: Emergent Strategies of Leadership and Management. In D. R. Young, R. M. Hollister, V. A. Hodgkinson & Associates (Eds.) *Governing, Leading, and Managing Nonprofit Organizations: New Insights from Research and Practice* (pp. 215-233). San Francisco: Jossey – Bass.
- Kotter, John P. (1979). Managing external dependence. *Academy of Management Review*. 40(1), 87-92.
- Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*. 83(16), 340-363.
- . (2005). Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*, 7, 23-35.
- Ouchi, W. G. (1980). Markets, Bureaucracies and Clans. *Administrative Science Quarterly*, 25(1), 129-141.
- Pfeffer, J., & Salancik, G. R. (1978A). *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*. New York: Harper & Row. (1978B). Organizational Context and the Characteristics and Tenure of Hospital Administrators. *Academy of anagement Journal*, 20, 74-88.
- Riker, J. V. (2001). The Nonprofit Leadership and Democracy Curriculum. The Union Institute Center for Public Policy Nonprofit Leadership and Democracy Project Washington, D.C.
- Sheppard, J. P. (1995). A Resource Dependence Approach to Organizational Failure. *Social Science Research*, 24, 28 – 62.
- Shigetomi, S. (2004). Introduction. In *The NGO Way: Perspectives and Experiences from Thailand*. Shigetomi, Shinichi; Tejapira, Kasian and Thongyou, Apichart (Eds). Chiba: Institute of Developing Economies.
- Starbuck, W. H. (1965). Organizational Growth and Development. In the *Hanbook of Organizations*. James G. March, Ed. Chicago: Rand McNally and Company. pp. 451-505.
- Titmuss, Roger. M. (1970). *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy*. Harmondsworth: Penguin.
- Weisbrod, B. A. (1998). The Nonprofit Mission and its Financing. *Journal of Policy Analysis and Management*, 17, 165-174.
- Wilson, D. C., & Butler, R. J. (1983). Voluntary Organizations in Action: Strategy in the Voluntary Sector. *Journal of Management Studies*, 23(5), 519-542.
- Young, D. R. (1993). Emerging Themes in Nonprofit Leadership and Management. In D. R. Young, R. M. Hollister, V. A. Hodgkinson & Associates (Eds.) *Governing, Leading, and Managing Nonprofit Organizations: New Insights from Research and Practice* (pp. 1-13). San Francisco: Jossey – Bass.

.....

ประสบการณ์การทำวิจัยและพัฒนาชนบท.....บทเรียนที่ไม่เขียนเป็นตำรา

รองศาสตราจารย์ เพียงใจ - สาทรักษ์ อึ้งสกุล
คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
E-mail: peaoun@kku.ac.th

จุดเริ่มต้นของการทำวิจัยและพัฒนาชนบท

เมื่อปี พ.ศ. 2526 ผู้เขียนได้เสนอโครงการวิจัยแบบบูรณาการเพื่อขอรับทุนจากองค์การบริหารวิเทศกิจ แห่งสหรัฐอเมริกา (USAID) ซึ่งขณะนั้นสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นผู้บริหารจัดการ ทุนดังกล่าว และในที่สุดโครงการของผู้เขียนได้รับการพิจารณากลับกรองจากคณะกรรมการ อนุมัติให้ดำเนินการวิจัย 3 ปีต่อเนื่อง โดยเริ่มตั้งแต่ปีพ.ศ. 2527 ถึงปี 2529 โครงการวิจัยเรื่อง “รูปแบบการปรับปรุงส่งเสริม โภชนาการในหมู่บ้านแบบผสมผสาน” ที่เสนอขอทุนในครั้งนั้นเป็นโครงการวิจัยและพัฒนาเชิงปฏิบัติการ แบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ประกอบด้วยสหสาขาวิชา (Multi-disciplinary Approach) นี่คือการเริ่มต้นของการทำวิจัยและพัฒนาชนบทของผู้เขียนเป็นครั้งแรก

การทำวิจัยแบบบูรณาการเป็นอย่างไร

ย้อนอดีตเมื่อปี พ.ศ. 2522 – 2523 ผู้เขียนได้รับทุน NUFFIC (Netherlands Universities Foundation for International Cooperation, Food and Agriculture Organization of The United Nations Development Programme) ไปศึกษาต่อระดับปริญญาโทสาขา Food and Nutrition Planning ที่ University of the Philippines (at Los Banos) ประเทศฟิลิปปินส์ ขณะที่เราเรียนที่นั่นผู้เขียนชอบวิชา Community Development เป็นอันมาก ทั้งนี้ เพราะผู้ที่สอนทำการสอนด้วยประสบการณ์จริงด้วยความพยายามพร่ำบอกนักศึกษาทุกคนว่า “การพัฒนาที่จะประสบผลสำเร็จและยั่งยืนนั้น ต้องพัฒนาแบบบูรณาการ” (Improving the Integrated Multi - factorial Causations) ผู้เขียนได้กรอบแนวคิดคำว่า “บูรณาการ” จากสถาบันที่กล่าวข้างต้น คำว่า “บูรณาการ” หรือที่ผู้เขียนใช้คำว่า “ผสมผสาน” นั้น หมายความว่า การกระทำ หลายๆ สิ่ง หลายๆ อย่างที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกันในเวลาเดียวกันพร้อมๆ กันให้ดีขึ้นกว่าเดิม โดยมีเป้าหมายสุดท้ายอันเดียวกัน นี่คือการความหมายของคำว่า “ผสมผสาน” หรือ “บูรณาการ” ดังนั้นการวิจัยแบบบูรณาการ ก็คือการทำวิจัยหลายๆ เรื่องที่มีความสัมพันธ์กันกระทำวิจัยกับกลุ่มเป้าหมายเดียวกันอย่างต่อเนื่อง และมี

วัตถุประสงค์สุดท้ายอันเดียวกัน สรุปได้ว่าตัวอย่างโครงการวิจัยและพัฒนาของผู้เขียนจึงเป็นโครงการแบบบูรณาการ ชื่อของโครงการใหญ่ คือ “การปรับปรุงส่งเสริมโภชนาการในหมู่บ้านแบบผสมผสาน” ประชากรกลุ่มเป้าหมายในการพัฒนาชนบทก็คือทุกคนในหมู่บ้าน ส่วนกลุ่มเป้าหมายในการวิจัยเพื่อแก้ไขโรคขาดสารอาหารคือ เด็กวัยก่อนเรียนทุกคนในหมู่บ้านเช่นเดียวกัน กล่าวคือเด็กวัยก่อนเรียนในหมู่บ้านต้องแข็งแรงไม่เป็นโรคขาดสารอาหาร (เพราะปัญหาในขณะนั้นพบว่าเด็กๆ ในหมู่บ้าน เป็นโรคขาดสารอาหารจำนวนมาก) โครงการย่อยๆ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับโครงการใหญ่นี้ มีดังนี้ **โครงการที่ 1.โครงการเกษตร** นักวิจัยต้องตอบโจทย์ของการวิจัยว่า ทำอย่างไรครอบครัวจึงจะสามารถผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงดูลูกไม่ให้ขาดสารอาหาร และจะผลิตพืชผักอาหารชนิดใดจึงจะเหมาะสมกับสภาพของหมู่บ้าน **โครงการที่ 2. โครงการสุขภาพอนามัย** โจทย์ของการวิจัยก็คือ “ทำอย่างไรอัตราการป่วยด้วยโรคที่มีความสัมพันธ์กับภาวะโภชนาการจะลดลง” **โครงการที่ 3. โครงการโภชนาการ** นักวิจัยต้องตอบโจทย์วิจัยให้ได้ว่า “ทำอย่างไรจึงจะไม่เกิดโรคขาดสารอาหารในเด็กวัยก่อนเรียน ส่วนเด็กเด็กวัยก่อนเรียนที่ขาดสารอาหารแล้วควรแก้ไขอย่างไร” **โครงการที่ 4. โครงการส่งเสริมรายได้** (นักวิจัยต้องทำการวิจัยเพื่อตอบโจทย์ “ทำอย่างไรครอบครัวจึงจะมีรายได้เพื่อซื้ออาหารให้ลูกอย่างเพียงพอกับความต้องการของร่างกาย” **โครงการที่ 5. โครงการสุขภาพبالสิ่งแวดล้อม** นักวิจัยต้องตอบโจทย์ว่า “จะดำเนินการเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในหมู่บ้านอย่างไรจึงจะไม่เกิดโรคติดต่อ” เพราะการเกิดโรคติดต่อบางชนิดเช่นท้องร่วงจะมีผลต่อสุขภาพและภาวะโภชนาการของเด็กๆ ในหมู่บ้าน ดังนั้นจะเห็นได้ว่าทุกโครงการย่อยๆ มีความเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน การที่จะส่งเสริมภาวะสุขภาพและโภชนาการของเด็กๆ วัยก่อนเรียน จำเป็นต้องดำเนินโครงการย่อยๆ ทั้ง 5 โครงการไปพร้อมๆ กัน นี่คือการทำวิจัยแบบบูรณาการ

การรวมนักวิจัยแบบสหสาขาวิชาทำได้ไม่ยากนัก

การทำวิจัยแบบบูรณาการของผู้เขียนในครั้งนั้นประกอบด้วยนักวิจัยด้านสุขภาพบาลสิ่งแวดล้อม จากคณะสาธารณสุขศาสตร์ นักวิจัยด้านสุขภาพอนามัยและโภชนาการจากคณะพยาบาลศาสตร์ นักวิจัยด้านการศึกษาจากคณะศึกษาศาสตร์ ส่วนผู้เขียนรับผิดชอบโครงการด้านอาหารและการเกษตร เนื่องด้วยก่อนการเขียนโครงการ ผู้เขียนไม่คุ้นเคยกับคณาจารย์คณะเกษตรศาสตร์ จึงใช้วิธีเชิญเป็นวิทยากรและขอคำแนะนำเป็นครั้งคราว ซึ่งถือเป็นจุดอ่อนของโครงการที่ไม่มีนักวิจัยด้านการเกษตรร่วมดำเนินการตั้งแต่แรกเริ่ม การเลือกนักวิจัยร่วมที่มีความสำคัญยิ่งเพราะหากได้ผู้ร่วมงาน ที่มีทัศนคติหรือแนวความคิดไม่ตรงกัน ก็ยากยิ่งที่จะทำงานบูรณาการในระยะยาวร่วมกันได้ ผู้เขียนเลือกผู้ร่วมวิจัยจากความคุ้นเคยร่วมกิจกรรมกันมาก่อนจึงทำให้ลดปัญหาของการปรับตัว การเรียนเชิญนักวิจัยเพื่อขอคำแนะนำก่อนเขียนโครงการและให้นักวิจัยทุกคนมีส่วนร่วมในการออกความคิดเห็น และเป็นเจ้าของโครงการย่อย พบว่าวิธีนี้ นักวิจัยจะเข้าใจบทบาทและหน้าที่ทำให้การทำงานเป็นทีมประสบผลสำเร็จได้เป็นอย่างดี กล่าวซ้ำได้ว่าเป็นเพราะมีกัลยาณมิตรร่วมทีม จึงทำให้โครงการวิจัยและพัฒนาชนบทแบบบูรณาการบรรลุเป้าหมาย

การสรรหาผู้ร่วมทีมวิจัยเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์

หากมีคำถามว่าการสรรหาผู้ร่วมทีมวิจัยอย่างไรจึงจะได้กลยุธยมิตรร่วมทุกชีวะร่วมสุขตลอดระยะเวลาอันยาวนาน 2-3 ปี ทำอย่างไรจึงจะได้นักวิจัยที่มีอุดมการณ์เหมือนกัน มีทัศนคติตรงกัน มีแนวคิดร่วมกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่สามารถหาหรือสร้างได้ภายใน 1 วันหรือ 1 เดือน สำหรับการเลือกทีมวิจัยของผู้เขียนในขณะนั้นเกิดจากแนวความคิดที่ได้เห็นตัวอย่างจากการไปศึกษาดูงานหลายๆที่พบว่า โครงการวิจัยและพัฒนาที่ประสบผลสำเร็จนั้นนอกจากนักวิจัยจะมีพื้นฐานความรู้ความสามารถตรงสาขาแล้วมักประกอบด้วยนักวิจัยที่แตกต่างกันในเรื่องวัยวุฒิ กล่าวคือผู้เขียนเกิดความคิดว่า “ **ความแตกต่างของวัยจะทำให้เกิดความสุขหลากหลายทางความคิด** ” ด้วยเหตุนี้จึงเลือกติดต่อและเชิญนักวิจัยอาวุโสที่เป็นรุ่นพี่ นักวิจัยระดับเดียวกันที่เป็นรุ่นเพื่อน นักวิจัยรุ่นน้องที่เคยเป็นลูกศิษย์ และนักวิจัยต่างคณะที่เคยร่วมกิจกรรมซึ่งมีความสนใจคล้ายๆ กัน เมื่อสิ้นสุดโครงการวิจัยก็ประทับใจแจ้งว่า การเลือกทีมวิจัยเช่นนี้เป็นสิ่งที่ถูกต้องดังตัวอย่างที่เห็นเด่นชัดคือ ผู้เขียนได้ฟังฟังนักวิจัยอาวุโส (รองศาสตราจารย์ปรีดา แยมเจริญวงศ์) เป็นขั้นตอนแรกของการเตรียมชุมชนในหมู่บ้านซึ่งเป็นงานที่สำคัญที่สุดในการวิจัยและพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (participatory action research) ท่านทำหน้าที่เป็นประธานร่วมประชุมปรึกษาหารือร่วมกับชาวบ้านทุกครั้งที่พบปัญหา การให้นักวิจัยอาวุโสในทีมเป็นผู้ดำเนินการประชุมแทนหัวหน้าโครงการซึ่งด้อยอาวุโสกว่านั้นถือว่าเป็นการกระทำที่ถูกต้อง เพราะสอดคล้องกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของชาวชนบทอีสานที่ให้ความสำคัญและเชื่อฟังผู้สูงอายุ ในขณะนั้นผู้เขียนเป็นหัวหน้าโครงการก็จริง แต่บทบาทดังกล่าวไม่สามารถนำไปใช้ในระดับหมู่บ้านได้ สิ่งเล็กๆ น้อยๆ เหล่านี้ผู้เขียนไม่เคยมองข้ามแต่อย่างใด ส่วนการยกย่องให้ความสำคัญและให้ความสำคัญผู้ร่วมทีมที่อาวุโสกว่าเป็นสิ่งที่ผู้เขียนถือปฏิบัติอย่างเสมอต้นปลาย ซึ่งส่งผลให้โครงการวิจัยของผู้เขียนประสบผลสำเร็จ

การสรรหาหรือแสวงหานักวิจัยร่วมทีมอีกริธีหนึ่งที่ผู้เขียนใช้เพื่อเลือกทีมวิจัยก็คือ การสังเกตลักษณะของผู้เข้าร่วมประชุมกรณีที่มีกิจกรรมหรือการประชุมอบรมใดๆ ที่ใช้เวลาต่อเนื่อง 2 - 3 วัน จะสังเกตเห็นบุคคลกลุ่มหนึ่งเข้าร่วมกิจกรรมด้วยความสนใจและไม่ขาดหายจวบจนวันสุดท้ายของกิจกรรม ซึ่งในกลุ่มดังกล่าวเมื่อสนทนาด้วยก็พบผู้ที่มีแนวคิดร่วม ผู้เขียนได้เลือกผู้ร่วมทีมวิจัยด้วยวิธีนี้เช่นกัน และนักวิจัยอาวุโสท่านนี้อยู่ร่วมทำวิจัยกับผู้เขียนกระทั่งสิ้นสุดโครงการ

นักวิจัยใหม่จำเป็นต้องมีที่ปรึกษาไว้พึ่งพิง

ผู้เขียนได้เลือกหมู่บ้านทำวิจัยทั้งสิ้น 4 หมู่บ้าน กล่าวคือ 2 หมู่บ้านอยู่ในจังหวัดขอนแก่น ได้แก่ บ้านหม้อ และบ้านตอกเกีย ซึ่งขณะนั้นทั้ง 2 หมู่บ้านขึ้นอยู่กับอำเภอกะนวน แต่ปัจจุบันบ้านหม้อขึ้นกับกิ่งอำเภอลำสูง ส่วนอีก 2 หมู่บ้านคือบ้านสะอาดตำบลดอนเงิน และบ้านโนนสูง ตำบลเสื่อเต่า อำเภอยางสีสุราช อยู่ในจังหวัดมหาสารคาม นี่คือน้องปฏิบัติภารกิจจริงทางสังคมที่ผู้เขียนทำวิจัยและพัฒนาชุมชนเป็นครั้งแรกในชีวิต เนื่องจากผู้เขียนมีพื้นฐานความรู้ ำเรียนด้านวิทยาศาสตร์การแพทย์ มีความสามารถในการเขียนขอทุนด้านวิจัยและพัฒนาจริง แต่สิ่งที่เป็นจุดอ่อนก็คือประสบการณ์การทำวิจัยและพัฒนาด้านสังคมในชนบท ผู้เขียนมีความเชื่อมั่นว่าสิ่งที่ขาดหายหรือที่เป็นจุดอ่อนของตนเองน่าจะเรียนรู้ได้ ด้วยเหตุผลนี้จึงได้เรียนเชิญรองศาสตราจารย์ พญ. อุษา ธนิกุล ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์สุขภาพ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

เป็นที่ปรึกษาโครงการ ผู้เขียนรู้จักท่านเพราะเคยเป็นลูกศิษย์ของท่านเมื่อครั้งที่ได้รับทุนไปศึกษาหลักสูตร Diploma in Applied Nutrition (Community Nutrition) ที่ University of Indonesia ประเทศอินโดนีเซีย ท่านไปบรรยายพิเศษเกี่ยวกับโครงการวิจัยที่ศึกษาในชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง จังหวัดเชียงใหม่ และลำพูน ซึ่งเมื่อกลับจากการศึกษาต่อผู้เขียนได้ขอไปเรียนรู้และศึกษาดูงานของท่านที่เชียงใหม่เป็นระยะเวลา 1 เดือน นับว่าผู้เขียนโชคดีเพราะได้ที่ปรึกษาที่รู้จริงและเก่งจริง ท่านถ่ายทอดความรู้โดยไม่ปิดบัง ด้วยการกระทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่ผู้เขียนทำวิจัยในหมู่บ้านซึ่งประสบปัญหามากมาย หากไม่มีท่านเป็นที่ปรึกษาโครงการวิจัยและพัฒนาของผู้เขียนอาจล้มเหลวก็ได้ เป็นเพราะความสามารถของท่านนั่นเองที่คอยให้กำลังใจและชี้แนะจนกระทั่งสิ้นสุดการทำวิจัย เพราะเหตุนี้ผู้เขียนจึงเลือกท่านเป็นที่ปรึกษาในครั้งนั้นต่อไปนี่คือเหตุผล

1. ท่านมีคุณสมบัติเป็นผู้บริหารหน่วยงานของรัฐ (ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์สุขภาพ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ที่ประสบผลสำเร็จ เคยได้รับรางวัลจากผลงานวิจัย และงานบริหารเป็นที่ยอมรับและเคารพรักร่วมงาน

2. ท่านมีคุณสมบัติตรงกับสาขาที่คณะผู้วิจัยกำลังจะดำเนินงาน คือ ท่านเป็นกุมารแพทย์ที่ศึกษาด้านโภชนาการทั้งในคลินิกและชุมชน

3. ท่านมีคุณสมบัติด้านประสบการณ์การเป็นผู้เชี่ยวชาญการทำวิจัยและพัฒนาในหมู่บ้าน ท่านพิสูจน์ให้ประจักษ์จากผลงานวิจัยที่ได้รับทุนจากองค์กรต่างประเทศให้ความเชื่อถือและท่านได้รับเชิญเป็นอาจารย์สอนนักศึกษาในต่างประเทศ

4. ท่านมีคุณสมบัติของความเป็น “ครู” สูง และ “เป็นครูที่ไม่มีอัตรา” ท่านปฏิบัติกับผู้เขียนอย่างลูกศิษย์กับครู และผู้เขียนเคารพท่านอย่างครูกับลูกศิษย์ที่ลูกศิษย์สามารถบอกท่านได้ทุกเรื่องเกี่ยวกับปัญหาที่เผชิญขณะทำวิจัยซึ่งท่านช่วยแก้ไขปัญหามาให้ผู้เขียนได้ทุกครั้งเช่นกัน

5. ท่านมีวิสัยทัศน์เท่ากันและสูงกว่าผู้วิจัยในทีมของผู้เขียน จึงไม่เป็นอุปสรรคของการให้ความเคารพเชื่อถือหากมีการว่ากล่าวตักเตือน (แต่โดยความเป็นจริงแล้วท่านชี้แนะทีมผู้วิจัยด้วยวิธีการที่นุ่มนวลและนักวิจัยทำตามโดยไม่รู้ตัว) ที่ปรึกษาของผู้เขียนไม่เคยตำหนิตามนักวิจัยนี่คือคุณสมบัติที่สำคัญของท่าน

ผู้เขียนได้บทสรุปว่า การเลือกที่ปรึกษาไม่ควรเลือกจากคุณวุฒิการศึกษาเพียงอย่างเดียว ควรหลีกเลี่ยงผู้เชี่ยวชาญหรือผู้ทรงคุณวุฒิที่อ่านจากตำราของผู้อื่นมาให้คำแนะนำ “ประสบการณ์” คือข้อคุณสมบัติที่สำคัญที่สุดของผู้ที่จะมาเป็นที่ปรึกษาการทำวิจัยแบบบูรณาการ

สำหรับนักวิจัยและพัฒนาเมื่อใหม่ไม่ควรหลงตนเองควรมีที่ปรึกษาหรือพี่เลี้ยงไว้เป็นกำลังใจและพึ่งพิง เพราะปัญหาที่เกิดจากการทำวิจัยและพัฒนาในชนบทนั้นมักเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นเหนือความคาดหมายเสมอ

กระบวนการเตรียมทีมนักวิจัยให้มีแนวคิดและอุดมการณ์ร่วมทำได้อย่างไร

เมื่อผู้เขียนรวมทีมนักวิจัยได้แล้ว ร่วมกันเขียนข้อเสนอโครงการส่งขอทุนจนกระทั่งประสบผลสำเร็จ ประเด็นต่อมาคือ ทำอย่างไรนักวิจัยจึงจะเข้าใจภาพรวมของโครงการใหญ่และโครงการย่อยๆ ทุกโครงการอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งในทุกๆ ด้านและในทุกๆ กิจกรรม ผู้ใดจะเป็นผู้มีบารมีที่สามารถทำให้นักวิจัยทั้ง 7 คน

7 แนวคิด ได้คิดในแนวเดียวกัน นี่คือการท้าทายของผู้เป็นหัวหน้าโครงการหลัก ผู้เขียนเป็นนักวิจัยและพัฒนา มือใหม่วิจัยไม่มากนักจึงจำเป็นต้องแสวงหาที่ปรึกษาเพื่อฟังฟัง ดังได้กล่าวก่อนหน้านี้ว่าผู้เขียนได้เชิญ รองศาสตราจารย์แพทย์หญิงอุษา ธนังกูร ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์สุขภาพ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในขณะนั้น ให้ท่านทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษา และภายหลังที่ท่านอ่านโครงการวิจัยและพัฒนาที่ผู้เขียนส่งไปให้ ท่านเดินทางมาพบที่มหาวิทยาลัยขอนแก่นก่อนเริ่มโครงการวิจัย พวกเราพาท่านไปดูสภาพทั่วไปของ หมู่บ้าน พบปะสนทนากับผู้นำ เจ้าหน้าที่ของรัฐบาลคนและกลุ่มแม่บ้าน ภายหลังกลับจากหมู่บ้านที่ปรึกษา ได้ให้นักวิจัยแต่ละคนบอกบทบาทรองหน้าที่อธิบายลักษณะโครงการย่อยๆ และกิจกรรมอย่างละเอียด ท่านตั้ง ประเด็นซักถามหน้าที่ของนักวิจัยจนกระทั่งนักวิจัยที่ยังไม่แจ่มชัดในบทบาทเกิดความแจ่มแจ้งชัดเจน นั่นคือ ทีมผู้วิจัยได้รับการเตรียมพร้อมก่อนดำเนินโครงการโดยที่ปรึกษาเป็นผู้ดำเนินการ ท่านทดสอบโดยไม่ให้พวก เรารู้ตัว ท่านสามารถทำให้ทุกคนมีแนวคิดเดียวกันและเข้าใจเป้าหมายสุดท้าย (Ultimate goal) ของโครงการ ร่วมกัน ท่านให้ข้อคิดไว้ล่วงหน้าว่าจะพบปัญหาอุปสรรคอะไร และจะมีวิธีแก้ไขหรือแนวทางป้องกันอย่างไรบ้าง ท่านที่ปรึกษาได้เล่าประสบการณ์ในการทำวิจัยในหมู่บ้านที่จังหวัดเชียงใหม่ และลำพูนให้ทีมวิจัยฟัง เป็นตัวอย่างซึ่งทำให้คณะผู้วิจัยเห็นภาพพจน์มากยิ่งขึ้น ในระยะต่อมาพวกเรามีโอกาสได้ไปศึกษาดูงาน โครงการวิจัยของท่าน

ผู้เขียนขอบันทึกไว้ ณ ที่นี้ซ้ำอีกครั้งว่า ตลอดระยะเวลา 3 วันของการปรึกษาหารือระหว่างที่ปรึกษา โครงการกับทีมผู้วิจัย ผู้เขียนได้ข้อคิดและข้อเสนอแนะจากที่ปรึกษาอันเป็นประโยชน์ต่อการทำวิจัยและพัฒนา เป็นอย่างมาก มีหลายประโยคที่ได้จดบันทึกไว้ตัวอย่างเช่น ท่านบอกผู้เขียนว่า “การเข้าไปทำงานในหมู่บ้าน อย่าทำตัวแปลกแยก” “การทำงานในหมู่บ้านต้องอดทน ต้องเป็นคนกล้าและไม่กลัวปัญหา” “ชาวบ้านดักน้ำมาให้ดื่ม หนู(หมายถึงตัวผู้เขียน)ก็ต้องดื่มอย่าให้เขาเสียใจ” แล้วท่านก็ดื่มเป็นตัวอย่าง ซึ่ง ณ เวลานั้น ผู้เขียนไม่ยอมดื่มเพราะมองเห็นชั้นน้ำค่อนข้างสกปรก “จงอย่าใช้เงินหรือให้เงินว่าจ้างแก่ ชาวบ้านเพื่อแลกเปลี่ยนผลงาน ต้องขอให้เขามีส่วนร่วมและเป็นเจ้าของ” “งบประมาณโครงการวิจัย ต้องเขียนให้ละเอียด และทำตามกิจกรรมที่กำหนด ค่าตอบแทน ค่าเบี้ยเลี้ยงหรืออื่นๆ ต้องให้ทุกคนได้รับรู้ ให้ตรงกัน (ให้มีความโปร่งใส) ใครได้ส่วนไหนเท่าใด ต้องชัดเจนและให้เป็นตามที่ตกลงก่อนเริ่มโครงการ” “การบริหารงบประมาณทั้งหมด ควรอยู่ที่หัวหน้าโครงการหลักและมีนักวิจัยร่วมรับผิดชอบอย่างน้อย 2 คน” ซึ่งต่อมาผู้เขียนพบว่า การบริหารงบประมาณเช่นนี้คือ การให้อำนาจแก่หัวหน้าโครงการหลักเป็นผู้เบิกจ่าย และควบคุมดูแลกิจกรรมทั้งหมดเป็นสิ่งดีเพราะมีการตรวจสอบซึ่งกันและกันและดังเช่นกรณีนักวิจัยประจำ โครงการย่อยของผู้เขียนละทิ้งหน้าที่ ผู้เขียนซึ่งเป็นหัวหน้าโครงการหลักสามารถสรรหาผู้วิจัยใหม่ทดแทนได้ โดยโครงการไม่หยุดชะงัก กล่าวได้ว่าผู้เขียนได้เรียนรู้กระบวนการเตรียมทีมวิจัยจากที่ปรึกษาโดยแท้ ไม่ได้ อ่านหรือค้นหาความรู้จากตำราเล่มใดๆ ณ เวลานั้น

ถอดบทเรียน “กระบวนการทำวิจัยแบบบูรณาการ”

กระบวนการวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการที่จะสรุปต่อไปนี้เป็นประสบการณ์การทำวิจัยและพัฒนา ชนบทของผู้เขียน.....บทเรียนที่ไม่เขียนเป็นตำรา ซึ่งอาจมีความแตกต่างจากนักวิจัยท่านอื่นหรือตำรา

เล่มอื่นๆ แต่อย่างไรก็ตามเนื้อหาต่อไปนี้เป็นสิ่งที่ผู้เขียนได้กระทำและประสบผลสำเร็จในอดีต

ขั้นตอนการเริ่มต้นของการวิจัยแบบบูรณาการคือ “การแสวงหาผู้ร่วมวิจัย” ผู้เป็นหัวหน้าโครงการหลัก คือ ผู้ทำวิจัยหลักอยู่ในมือ เข้าใจโจทย์วิจัยที่ชัดเจนรู้ว่าตนเองกำลังจะทำวิจัยอะไร กับใคร ที่ไหน อย่างไร (คำถามเหล่านี้ต้องเกิดขึ้นในใจจากการสะท้อนต่อเนื้อหาของผู้เป็นหัวหน้าโครงการหลัก) เพราะจะเป็นบุคคลแรกที่เขียนร่างเค้าโครงวิจัย (Research proposal) อย่างคร่าวๆ จึงเปรียบเสมือนเป็นผู้ตั้งต้นในการออกแบบบ้าน ผู้ออกแบบบ้าน ซึ่งต้องมีคุณสมบัติที่เด่นชัด คือ นักวาดฝันอนาคต มีความสามารถในการกำหนดแผน และสามารถกำหนดคุณลักษณะคร่าวๆ ของบุคคลที่จะติดต่อมาร่วมทีมวิจัย เช่น การเตรียมชุมชนบท จำเป็นต้องได้นักวิจัยอาวุโสเพื่อเป็นประธานการประชุมร่วมกับชาวบ้าน ถ้าโครงการมีการให้สุขศึกษาแก่ชาวบ้าน ก็จำเป็นต้องมีนักวิจัยที่มีความสามารถในการผลิตสื่อเข้าร่วมทีม กล่าวคือหัวหน้าโครงการหลักเป็นผู้กำหนดคุณสมบัติของผู้ร่วมวิจัยตามลักษณะงาน หลังจากนั้นหัวหน้าโครงการต้องลดทอนหรือตัดทอน ให้เกียรติไปขอพบและสนทนากับนักวิจัยที่มีคุณสมบัติตามที่กำหนดด้วยตนเอง ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นผู้ใหญ่หรือเด็กกว่าก็ตาม การไปพบด้วยวัตถุประสงค์เพื่อเล่าแนวความคิดในการจะทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการ ตลอดจนกระทั่งลักษณะงานและกิจกรรมที่จะทำ โดยขอความคิดเห็นและข้อเสนอแนะ หากเห็นว่าท่านมีความยินดีกระตือรือร้นเต็มใจช่วยเหลือแล้วจึงพิมพ์หนังสือเรียนเชิญท่านเข้าร่วมทีมอย่างเป็นทางการ ส่วนนักวิจัยท่านใดที่มีเงื่อนไขมากมายก็จะหยุดการติดต่อเพียงเท่านั้น นี่คือวิธีการที่ผู้เขียนกระทำและเคยประสบความสำเร็จ ผู้เขียนจะหลีกเลี่ยงการประกาศเชิญชวนให้นักวิจัยที่สนใจมาสมัครร่วมทีมเพราะเป็นการเสี่ยงต่อการได้ผู้ร่วมทีมที่ไร้อุดมการณ์อย่างแท้จริง

ขั้นตอนต่อมาก็คือ การจัดทำข้อเสนอโครงการฉบับสมบูรณ์ เป็นขั้นตอนที่ต้องทำความเข้าใจกับผู้ร่วมทีมว่าการทำวิจัยแบบบูรณาการคืออะไร ให้นักวิจัยทุกคนรับทราบเป้าหมายสุดท้าย (Ultimate goal) ของโครงการหลัก จะต่อความเชื่อมโยงโครงการย่อยๆ อย่างไรจึงจะเป็นเนื้อเดียวกันจบจบกระทั่งครบวงจร การจัดทำข้อเสนอโครงการฉบับสมบูรณ์เมื่อครั้งนั้น ทีมนักวิจัยได้ร่วมประชุมกันหลายครั้งหลายครา แต่ละคนทำบทบาทหน้าที่เขียนโครงการย่อยๆ อย่างคร่าวๆ เป็นส่วนๆ ส่งให้หัวหน้าโครงการหลักซึ่งจะมีบทบาททำหน้าที่เป็นผู้ร้อยเรียงเชื่อมโยงให้เป็นเนื้อเดียวกัน แล้วนำกลับมาเสนอในที่ประชุมเพื่อแก้ไขเพิ่มเติมให้เข้าใจตรงกัน การเขียนโครงการวิจัยแบบบูรณาการที่ดีนั้น ผู้ที่สำคัญที่สุดคือหัวหน้าโครงการหลักต้องมีความสามารถในการสื่อสารกับผู้ร่วมทีม และมีความสามารถในการเขียนสรุปขยาดโครงการย่อยๆ ให้อยู่ในโครงการใหญ่ได้อย่างกลมกลืนและใช้ภาษาที่ทุกคนเข้าใจตรงกัน สามารถเขียนกิจกรรมย่อยๆ เข้าเป็นหมวดหมู่ไปด้วยกัน ไม่แยกส่วน กิจกรรมอะไรควรเข้าไปเมื่อใด ใครรับผิดชอบ การทำวิจัยแบบบูรณาการไม่ใช่เรื่องของการทำงานจิกจอกเท่านั้นแต่ต้องผสมผสานให้เป็นเนื้อเดียวกัน เพราะเมื่อออกไปปฏิบัติกิจกรรมในหมู่บ้านจึงจะไม่สร้างความสับสนแก่ชาวบ้านแต่อย่างใด อย่างไรก็ตามเพื่อความเข้าใจตรงกันระหว่างทีมผู้วิจัยทุกขั้นตอนของการพัฒนาโครงร่างฉบับสมบูรณ์นั้นควรใช้เวลาประชุมผู้ร่วมทีมมากกว่า 3-4 ครั้งขึ้นไปซักซ้อมความเข้าใจจนหมดข้อสงสัยและกังขากระทั่งในที่สุดได้โครงการวิจัยแบบบูรณาการฉบับสมบูรณ์ โดยนักวิจัยทุกคนมีข้อเสนอโครงการอยู่ในมือคนละ 1 ชุดที่มีข้อความเหมือนกันทุกประการ ขั้นตอนในการเขียนข้อเสนอโครงการมีความสำคัญไม่น้อยกว่าขั้นตอนอื่นๆ นักวิจัยควรเชิญที่ปรึกษาให้ข้อเสนอแนะในขั้นตอนนี้ด้วย สำหรับการเขียน

ข้อเสนอโครงการของผู้เขียนในครั้งนั้นที่ปรึกษาไม่ได้มีส่วนร่วมให้ข้อเสนอแนะ แต่พวกเราเชิญท่านมาให้คำปรึกษาและเสนอแนะภายหลังที่ได้รับทุนเรียบร้อยแล้ว อย่างไรก็ตามผู้เขียนเห็นว่า การเชิญที่ปรึกษาให้มีส่วนร่วมเสนอแนะตั้งแต่ขั้นตอนการเขียนร่างข้อเสนอโครงการเป็นสิ่งที่ควรกระทำ

ขั้นตอนในการปฏิบัติการในหมู่บ้านนั้น ในระยะแรกของการเตรียมชุมชนนักวิจัยทุกคนจะออกไปหมู่บ้านพร้อมๆกันเพื่อแนะนำโครงการ แนะนำตนเอง เป็นใคร มาจากที่ใด และแนะนำกิจกรรมโครงการว่ามีวัตถุประสงค์อะไร อย่างไร ผู้ใดจะเข้ามาทำอะไร เมื่อไหร่ หลังจากนั้นนักวิจัยที่เกี่ยวข้องจะเข้าไปดำเนินกิจกรรมโดยมีหัวหน้าโครงการหลักร่วมกิจกรรมทุกครั้ง เพื่อทำหน้าที่กำกับดูแลให้กิจกรรมเป็นไปตามที่กำหนด จากการบริหารจัดการเช่นนี้พบว่า ชาวบ้านไม่เกิดภาระหรือมีความสับสนแต่อย่างใด แต่ตรงข้ามผู้เขียนถูกกล่าวล้อเล่นในทีมผู้ร่วมวิจัยว่า “หัวหน้าโครงการหลักตายไม่ได้ ถ้าตายแล้วจะไม่มีเพื่อนรู้ทางพาเข้าหมู่บ้าน”

ขั้นตอนสุดท้ายของการทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการ คือ การนำผลที่ได้ไปพัฒนาและขยายต่อ กล่าวคือ ควรมีการสรุปบทเรียนเพื่อถอดบทเรียน สรุปจุดอ่อน จุดแข็ง ข้อจำกัด ข้อควรหลีกเลี่ยงและเงื่อนไขก่อนนำไปประยุกต์ใช้ แล้วเขียนเป็นรูปแบบการพัฒนา นำรูปแบบที่ได้ไปทำการวิจัยขยายเครือข่ายในหมู่บ้านอื่นต่อไป แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ผู้เขียนไม่ได้ต่อยอดในส่วนนี้

อย่างไรก็ดี ผู้เขียนหวังว่า นักวิจัยรุ่นใหม่จะนำประสบการณ์ของผู้เขียนซึ่งไม่เคยเขียนเป็นตำราไปเป็นข้อคิดในการประยุกต์ใช้เพื่อทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการให้ประสบผลสำเร็จและเกิดประโยชน์ต่อผู้ด้อยโอกาสในชนบท จงเชื่อเถิดว่าการช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาสนับเป็นการทำกุศลอันสูงสุดและท่านจะได้สิ่งตอบแทนที่ประเสริฐสุดเช่นเดียวกัน

ความภูมิใจเกิดขึ้น.....เมื่อชาวบ้านคิดได้และลงมือทำด้วยตนเอง

การทำวิจัยและพัฒนาชนบทแบบบูรณาการนั้น ตัวชี้วัดตัวหนึ่งที่บ่งบอกการประสบผลสำเร็จก็คือผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับส่วนรวมในหมู่บ้านชาวบ้านมีความสุขมีการเปลี่ยนแปลงดีขึ้นกว่าเดิมโดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มผู้ด้อยโอกาส การเข้ามามีส่วนร่วมโดยไม่ร้องขอเงินทองเป็นค่าตอบแทน ชาวบ้านเห็นความสำคัญคิดได้และลงมือทำด้วยตนเอง ชาวบ้านสามารถพัฒนาตนเองจากทรัพยากรที่มีอยู่แล้วโดยไม่มีการบังคับหรือสั่งให้ทำ นี่คือนิยามความสำเร็จของการพัฒนาชนบทที่ผู้เขียนให้นิยาม ดังตัวอย่าง กรณีหมู่บ้านหม้อ อำเภอกะนวน (ปัจจุบันคือกิ่งอำเภอคำสูง) หมู่บ้านที่ผู้เขียนประทับใจในชีวิตของการทำวิจัยและพัฒนาชนบท เมื่อครั้งกระนั้นบ้านหม้อเป็นหมู่บ้านยากจนหนาแน่นที่ไม่มีหน่วยงานใดอยากเข้าไปพัฒนาเพราะเชื่อว่าหมู่บ้านยากจนย่อมยากที่จะพัฒนาให้ดีขึ้นได้ในระยะเวลาอันสั้น อย่างไรก็ตามผู้เขียนยังคงเลือกบ้านหม้อในการทำวิจัย จากจุดเริ่มต้นที่สำรวจข้อมูลและประชุมร่วมกับกรรมการหมู่บ้านเป็นระยะเวลาต่อเนื่องเกือบ 1 ปี คณะผู้วิจัยยังไม่สามารถขอความร่วมมือจากกรรมการหมู่บ้านได้ ถึงกระนั้นก็ไม่ท้อแพ้ยักเลงโครงการแต่อย่างใด ยังคงอดทนเข้าไปสนทนาพูดคุยชี้แจงวัตถุประสงค์ของโครงการอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นช่วงกลางวันหรือกลางคืน เพราะคณะผู้วิจัยเชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาบางอย่างไม่สามารถกระทำได้อีกถ้าชาวบ้านยังไม่ศรัทธาและไม่เข้าใจ จวบจนกระทั่งชาวบ้านหม้อได้เห็นและเข้าใจเจตนาที่บริสุทธิ์ของคณะผู้วิจัย ในที่สุดก็สามารถตั้งกลุ่มแม่บ้านฝึกปฏิบัติทำอาหารเสริมแก่เด็กๆ ในหมู่บ้านได้สำเร็จ เมื่อโครงการหนึ่ง

สำเร็จ โครงการอื่นๆ ก็ตามมา ปรากฏว่าใน 4-5ปีต่อมาหมู่บ้านหม้อได้รับเลือกให้เป็นหมู่บ้านพัฒนาตัวอย่างของอำเภอกระนวน และไม่ใช่หมู่บ้านยากจนหนาแน่นอีกต่อไป ทั้งนี้จากคำพูดของผู้ใหญ่บ้าน สุนันท์ เผ่าหอมที่เคยกล่าวไว้ว่า “นักวิจัยเป็นคนที่ดี และทำงานพิสูจน์ให้เราหายข้องใจแล้ว เขามาช่วยเราพัฒนาหมู่บ้านจริง โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน ทำไมเราชาวบ้านไม่ลุกขึ้นทำเอง” นักวิจัยด้านสุขภาพได้ชักชวนให้ผู้ใหญ่บ้านสร้างห้องส้วมเป็นตัวอย่างแก่ลูกบ้าน ใช้เวลาชักชวนอยู่หลายเดือนแต่ไม่มีอะไรเกิดขึ้น นักวิจัยจึงตัดสินใจขอใช้งบประมาณส่วนกลางเพื่อสร้างห้องส้วมสาธารณะที่ศาลากลางบ้านให้ดูเป็นตัวอย่าง โดยให้ผู้ใหญ่บ้านสุนันท์เป็นผู้จัดหาแรงงาน การทำกิจกรรมในครั้งนี้ผู้เขียนจำคำพูดของชาวบ้านคนหนึ่งได้อย่างแม่นยำว่า “ผมเพิ่งรู้ว่าสร้างส้วมไม่ได้ยากเลย ราคาก็ไม่แพง ผมนึกว่าเป็นเงินหมื่นที่ไหนได้ หลักร้อยเอง เดี่ยวผมจะพากันสร้างส้วม อาจารย์จะได้ไม่ลำบากวิ่งเข้าป่า” สิ่งนี้นักวิจัยสังเกตเห็นในเวลาต่อมาก็คือจากหมู่บ้านจำนวน 114 หลังคาเรือนที่เคยมีห้องส้วมเพียง 11 หลัง เมื่อเวลาผ่านไป 2 ปี ทุกหลังคาเรือนมีห้องส้วมใช้ของตนเองโดยผู้ใหญ่สุนันท์ เป็นคนแรกที่เริ่มสร้างห้องส้วมเป็นตัวอย่างที่บ้านก่อนแล้วขยายสู่บ้านข้างเคียง นี่คือการภาคภูมิใจที่นักวิจัยเฝ้าดูอยู่ตลอดระยะเวลา 2 ปี ความภาคภูมิใจของนักวิจัยที่สามารถทำให้ชาวบ้านคิดได้และลงมือสร้างเอง ...นี่คือการพัฒนาที่ยั่งยืน ณ ปัจจุบันปีพ.ศ. 2552 ผู้เขียนมีโอกาสได้ดูหุ่นสินค้าและได้สนทนาพูดคุยกับภรรยาผู้ใหญ่บ้านสุนันท์และชาวบ้านหม้อคนอื่นๆ ที่นำผักสดปลอดสารพิษจากหมู่บ้านมาจำหน่ายที่ตลาดบางลำพู จังหวัดขอนแก่น แม่บ้านคนหนึ่งบอกผู้เขียนด้วยความภูมิใจว่า “ลูกชายของฉันคนที่อาจารย์เคยเลี้ยงอาหารเสริม นั้น ตอนนี้นั้นเรียนอยู่ที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น” นี่คือการเปลี่ยนแปลงของชาวบ้านหม้อจากหมู่บ้านยากจนหนาแน่นสู่หมู่บ้านตัวอย่าง หมู่บ้านที่กลุ่มแม่บ้านเกิดความผูกพันกับผู้เขียนเสมือนญาติ หมู่บ้านที่ผู้เขียนประทับใจและไม่เคยเลือนลิม

ท่าอย่างไรจึงจะเป็นนักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ

ผู้เขียนมีพื้นฐานการศึกษาเป็นนักสาธารณสุข ลักษณะงานคือ การส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรค ดังนั้นการทำงานจึงเกี่ยวข้องกับการพัฒนาสุขภาพประชาชน จากประสบการณ์การทำวิจัยและพัฒนาชุมชน และการให้บริการวิชาการแก่สังคมระดับรากหญ้าในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างต่อเนื่องของชีวิต การรับราชการ ผู้เขียนได้ข้อสรุป และข้อเสนอแนะแก่นักวิจัยรุ่นใหม่เพื่อการเป็นนักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ ควรฝึกฝนและสะสมสิ่งต่อไปนี้

1. นักวิจัยและพัฒนาจำเป็นต้องรู้จริงในเรื่อง “ระเบียบวิธีการวิจัย” “การพัฒนา” และ “บูรณาการ” เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักการและเทคนิคของการวิจัยและพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (Participatory action research) จึงจะทำวิจัยอย่างมีคุณภาพ ส่วนความรอบรู้นั้นเป็นเรื่องของพรแสวงทั้งสิ้น หากยังไม่รู้นักวิจัยควรแสวงหาจนกระทั่งมั่นใจว่ารู้จริงและรู้ลึก การลงมือปฏิบัติในภาคสนามโดยมีพี่เลี้ยง (นักวิจัยอาวุโส) คอยให้กำลังใจและช่วยแนะนำ นั่นคือวิธีที่ดีวิธีหนึ่ง นักวิจัยและพัฒนาที่ดีควรกล้าหาญที่จะขอความช่วยเหลือจากผู้มีประสบการณ์ นักวิจัยและพัฒนาที่ชาญฉลาด จะเรียนรู้จากประสบการณ์ของผู้อื่น และจะไม่ทำผิดซ้ำเหมือนกับผู้ที่เคยทำผิดไว้แล้ว ผู้มีประสบการณ์จะช่วยแนะให้นักวิจัยก้าวไปข้างหน้าและทำวิจัยอย่างมีคุณภาพ

2. **นักวิจัยและพัฒนาจะต้องไม่มีอัตตา** ผู้มีอัตตาไม่เหมาะกับการทำวิจัยและพัฒนา เพราะผู้มีอัตต้ามักถือความเห็นของตนเองเป็นที่ตั้ง และคิดว่าตนเองเก่งเลิศกว่าผู้อื่น จึงคาดหวังให้ผู้อื่นทำตามที่ตนเห็นชอบ นักวิจัยและพัฒนาที่ดีคือผู้ที่รู้จักฟังผู้อื่นด้วยความเป็นธรรม เคารพความคิดเห็นแม้ผู้นั้นจะเป็นชาวบ้านธรรมดาผู้หนึ่งก็ตาม นักวิจัยควรตั้งคำถามตนเองตลอดเวลาว่า “ทำอย่างไรจึงจะทำให้ผู้ที่เรากำลังจะพัฒนาสามารถเลือกตัดสินใจได้ว่า อะไรเหมาะหรือควรสำหรับสังคมของเขา” ถ้านักวิจัยและสามารถกระทำเช่นนั้นได้ นั่นคือนักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ

3. **นักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ จะหลีกเลี่ยงการใช้เงินเป็นข้อต่อรองเพื่อให้ได้ผลงานการ** เจตนาใช้เงินเป็นอามิสสินจ้างโดยไร้เหตุผลเพื่อให้เข้าร่วมโครงการวิจัย หรือว่าจ้างให้เข้าอบรมโดยผู้เข้าอบรมไม่ได้เข้าใจวัตถุประสงค์แต่อย่างใด การกระทำเช่นนี้เป็นการสร้างค่านิยมที่ผิดๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมชาวชนบทผู้ด้อยโอกาสมักถูกเอาเปรียบเพราะรู้ไม่เท่าทัน นักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพควรมีอุดมการณ์และจุดยืนที่มั่นคง ควรอดทนต่อการอธิบายซ้ำแล้วซ้ำเล่าให้เข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยและผลประโยชน์ที่จะได้รับการพัฒนา การกระทำทุกอย่างควรกระทำโดยการมีส่วนร่วมทั้งร่างกายและแรงใจ หากจะมีการลงทุนด้วยทุนทรัพย์ก็ควรมีส่วนร่วมทั้งสองฝ่ายทั้งของผู้วิจัยและผู้ถูกวิจัย โดยไม่ลืมว่าชาวชนบทจะเข้มแข็งก็เพราะได้นักวิจัยและพัฒนาที่เข้มแข็ง

4. **นักวิจัยและพัฒนาควรมั่นสร้างและสะสมความเป็น “ผู้นำ” ที่มี “ภาวะผู้นำ”** “ผู้นำ” คือบุคคลที่ผู้อื่นให้ความเคารพ นับถือ ศรัทธา ไว้เนื้อเชื่อใจและอยากทำตาม โดยไม่ต้องบังคับ ชูเซ็น หรือใช้อำนาจแต่อย่างใด ผู้นำในที่นี้ผู้เขียนไม่ได้หมายถึงผู้นำที่เกิดจากการแต่งตั้ง ผู้ใดก็ได้ที่มีความสามารถที่ทำให้ผู้อื่นเกิดความเคารพ เชื่อถือ และทำตาม ผู้นั้นคือผู้นำที่แท้จริง ผู้นำอาจจะเกิดได้ทั้งจากพรสวรรค์และพรแสวง และที่แน่นอนที่สุดก็คือ ภาวะผู้นำนั้นสร้างได้จากพรแสวง คุณสมบัติผู้เขียนใคร่เสนอแนะนักวิจัยและพัฒนาที่ต้องการสร้าง “ภาวะผู้นำ” ให้เกิดกับตนเอง ควรปฏิบัติดังนี้คือ

4.1. **พยายามเสริมสร้างบุคลิกภาพที่เหมาะสมและถูกกาลเทศะ** ฝึกเป็นผู้มีความอดทนและอดกลั้น ความอ่อนน้อมถ่อมตนไม่โอวดรู้ หรือโอวดเก่ง (แต่ให้ดูที่ผลงาน) และเป็นคนช่างสังเกตยินดีเรียนรู้ทั้งจากชาวบ้านและผู้ร่วมงานซึ่งมีความจำเป็นสำหรับนักวิจัยและพัฒนาชนบทเพื่อเป็นก้าวแรกของการสร้างและสะสมการมีภาวะผู้นำ

4.2. **เสริมสร้างและสะสมคุณงามความดีด้านจิตใจ** บุคคลที่มีจิตใจที่งดงามนั้นเกิดจากการฝึกฝน ฝึกการเป็นคนที่มั่งใจมุ่งหมาย ตรงต่อเวลา รักษาคำพูด มีสัจจะ อดกลั้น มีวินัยกับตนเอง ควบคุมจิตใจได้ มีความบริสุทธิ์ใจทั้งต่อหน้าและลับหลัง มีความยุติธรรม อดทนต่อการกระทำที่หยาบกระด้างของผู้อื่น และเป็นผู้ให้มากกว่าผู้รับ ยอมรับฟังข้อเสนอแนะของผู้อื่นด้วยใจเป็นกลางและมีอุเบกขา นักวิจัยและพัฒนาที่สามารถปฏิบัติได้ดังกล่าวคือ ผู้ที่มีภาวะผู้นำ เมื่อมีภาวะผู้นำแล้วย่อมมีคนเต็มใจยกย่องและยอมที่จะทำตามและในที่สุดงานวิจัยและพัฒนาของท่านจะประสบผลสำเร็จ

4.3. **เสริมสร้างและสะสมความรู้ด้านวิจัยและพัฒนาตลอดเวลา** นักวิจัยและพัฒนาต้องกลับสมองให้แหลมคมในการตั้งโจทย์วิจัยให้เข้ากับยุคของการเปลี่ยนแปลง โจทย์หรือคำถามการวิจัยเกิดจากปัญหาและต้องการหาคำตอบ เพื่อผลประโยชน์ของมวลมนุษยชาติไม่ใช่ผลประโยชน์ส่วนตัว และต้อง

ไม่ลืมว่า ความรู้ไม่มีวันเรียนได้จบสิ้น ความรู้ทำให้คนองอาจ กล้าหาญ นักวิจัยและพัฒนาที่มีภูมิความรู้ รู้ลึก รู้จริง ย่อมมีคุณศรัทธา เชื่อถือ และทำตาม

4.4. เสริมสร้างและสะสมทักษะการสื่อสารและสามารถสื่อสารโดยใช้เทคโนโลยีใหม่ๆ

ได้อย่างคล่องแคล่วและเหมาะสมกับสถานการณ์ การสื่อสารเป็นคุณสมบัติของภาวะผู้นำที่สำคัญมาก ที่นักวิจัยและพัฒนาพึงสร้างให้ได้ การใช้คำพูดเพียงไม่กี่คำอาจทำให้งานนั้นประสบผลสำเร็จหรือล้มเหลว พึงสื่อสารกับผู้อื่นด้วยความบริสุทธิ์ใจ ไม่อวดเก่ง ไม่อวดรู้ เป็นผู้ฟังที่ดี นักวิจัยและพัฒนาที่ดีมักจะเป็นผู้ฟังมากกว่าพูด จงหลีกเลี่ยงการกล่าวคำดูถูกเหยียดหยาม ดูหมิ่น ดูแคลน เยาเย้ย ถากถางผู้ร่วมทีมวิจัย สิ่งเหล่านี้ไม่มีผลดีแต่อย่างใด นักวิจัยและพัฒนาที่มีภาวะผู้นำที่ประสบผลสำเร็จคือ ผู้ที่มีความสามารถในการสื่อสาร มีความสามารถในการใช้ภาษาได้ดีเยี่ยม การใช้ภาษาเป็นทักษะที่ฝึกฝนได้

ที่กล่าวมาทั้งหมดคือข้อเสนอแนะของผู้เขียนสำหรับนักวิจัยและพัฒนาควรสร้างและสะสมคุณลักษณะดังกล่าวข้างต้น พยายามเก็บเกี่ยวประสบการณ์การทำงานวิจัยจนกระทั่งเป็นผู้เชี่ยวชาญเมื่อเกิดความเชี่ยวชาญแล้วก็จะก้าวไปสู่การทำวิจัยที่มีคุณภาพในที่สุด

ข้อเสนอแนะสุดท้ายสำหรับนักวิจัยและพัฒนารุ่นใหม่ที่ต้องการความสำเร็จในการทำวิจัยแบบบูรณาการ

1. นักวิจัยจะพัฒนาแบบบูรณาการ ควรฝึกการเป็นคนที่มีความอดกลั้นและอดทนเป็นเลิศ สะสมคุณสมบัติของการเป็นนักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น การทำวิจัยและพัฒนาแบบมีส่วนร่วมของชุมชนนั้น (Participatory action research) เป็นงานที่เหน็ดเหนื่อย ต้องใช้พลังกายและพลังความคิดในเวลาอันยาวนาน จากประสบการณ์ของผู้เขียนพบว่า บางหมู่บ้านชาวบ้านเริ่มไว้วางใจนักวิจัยเมื่อย่างเข้าเดือนที่ 3 จึงให้ความร่วมมือและเริ่มทำกิจกรรม บางหมู่บ้าน 6 เดือนจึงยอมเข้าใจวัตถุประสงค์ของโครงการ บางหมู่บ้านใช้เวลา 1 ปีเต็ม บางหมู่บ้านนักวิจัยต้องหยุดกิจกรรมด้านการพัฒนา (ดังในกรณีของหมู่บ้านตอกเกีย อำเภอกะนง จังหวัดขอนแก่น)

2. การบริหารงบประมาณนักวิจัยโครงการหลักควรเป็นผู้บริหารด้วยตนเอง เนื่องจากการวิจัยและพัฒนาเป็นงานที่เหน็ดเหนื่อยและใช้เวลานานเองจะมีนักวิจัยลาออกจากโครงการ ดังกรณีของผู้เขียนมีนักวิจัยคนหนึ่งลาออกจากโครงการในต้นปีที่ 2 ซึ่งผู้เขียนใช้วิธีฝึกผู้ช่วยวิจัยใหม่เข้ามาทดแทนจึงทำให้งานดำเนินการอย่างต่อเนื่อง ผู้เขียนเห็นประโยชน์ของการบริหารเงินตามที่ปรึกษาแนะนำ กล่าวคือเมื่อนักวิจัยโครงการย่อยลาออกแต่งบประมาณยังคงอยู่ หัวหน้าโครงการหลักสามารถรับผิดชอบบริหารต่อไปได้

3. การทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการนั้น ควรให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมตั้งแต่ขั้นตอนการเก็บข้อมูล ค้นหาคำปัญหาในหมู่บ้านของตนเองร่วมกับทีมผู้วิจัยจากประสบการณ์ของผู้เขียน พบว่า ข้อมูลบางส่วนที่ได้จากการสำรวจโดยผู้วิจัยล้วนๆ นั้น แตกต่างจากข้อมูลการสำรวจของอาสาสมัครที่นักวิจัยคัดเลือกเข้ามาช่วยกิจกรรมดังตัวอย่างเช่น นักวิจัยสอบถามเรื่องการงดอาหารบางชนิดภายหลังคลอดและขณะอยู่ไฟ เขาตอบว่า “หมอ ฉันไม่ได้ขาลำอาหารอะไรเลย ฉันกินทุกอย่าง หมู ไก่ เนื้อ” แต่ข้อมูลของอาสาสมัครบอกว่า “มันไม่พูดความจริงหรอก ฉันรู้ว่ามันกินข้าวกับเกลือ 10 กว่าวัน มันตอบเอาใจอาจารย์เฉยๆ” เมื่อ

เหตุการณ์เป็นเช่นนี้ผู้เขียนจึงต้องเก็บข้อมูลในส่วนนั้นใหม่ทั้งหมดโดยมีอาสาสมัครของหมู่บ้านเป็นผู้ร่วมเก็บข้อมูลดังกล่าว

4. การหลีกเลี่ยงปัญหาอันเกิดจากนักวิจัยที่เชี่ยวชาญต่างสาขาลากหลายความคิดที่เกิดจากความมีตัวตนหรืออัตตาของผู้วิจัยบางคน จึงทำให้ขาดการเชื่อฟังผู้ร่วมทีม ยิ่งมีตัวตนและอัตตาสองมากเท่าใดยิ่งทำงานด้วยลำบาก บุคคลเช่นนี้อาจไม่เหมาะกับการทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการที่ท่านจะเลือกมาร่วมทีม แต่ถ้าไม่สามารถเลือกได้การแสวงหาคนกลางที่มีบาร์มีเป็นที่เคารพเชื่อถือทั้งด้านวิทยุคุณ คุณวุฒิและประสบการณ์ มาเป็นที่ปรึกษาหรือพี่เลี้ยงเพื่อทำหน้าที่ในการเชื่อมประสานจึงเป็นสิ่งที่ควรกระทำอย่างยิ่งในการแก้ปัญหาดังกล่าว

5. เมื่อท่านเป็นนักวิจัยมือใหม่ มีคุณวุฒิแต่ขาดประสบการณ์ ผู้เขียนเสนอแนะให้ท่านลดอัตตาขอเข้าร่วมทีมกับผู้มีประสบการณ์เพื่อเก็บเกี่ยวเรียนรู้จากหัวหน้าโครงการ จากผู้ร่วมทีม สะสมความรู้และประสบการณ์ในที่สุดท่านจะเป็นนักวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการที่ดีในอนาคต “การเป็นหัวหน้าโครงการวิจัยนั้น หากท่านไม่เคยผ่านการเป็นลูกทีมวิจัยที่ดีก็ยากยิ่งที่ท่านจะประสบผลสำเร็จที่แท้จริง”

บทสรุปส่งท้ายสำหรับนักวิจัยและพัฒนารุ่นใหม่

การวิจัยและพัฒนา.....รอการแก้ปัญหาเพื่อก้าวเข้าสู่อนาคตที่มั่นคงและยั่งยืน

ตลอดระยะเวลา 30 กว่าปีของการรับราชการและทำงานที่เกี่ยวข้องด้านสาธารณสุขผู้เขียนทำการสอนนักศึกษา ทำวิจัยและให้บริการวิชาการแก่สังคมส่วนใหญ่มักจะเลือกทำในหมู่บ้านยากจน หมู่บ้านกันดาร กลางหุบเขา หมู่บ้านบ้านชายขอบทั้งในเขตเมืองและชนบท ของภาคอีสาน พบการเปลี่ยนแปลงมากมาย บางหมู่บ้านจากหมู่บ้านที่ไม่มีรั้วบ้าน หรือมีรั้วแต่เป็นรั้วผักกินได้ถูกเปลี่ยนแปลงเป็นรั้วคอนกรีต ใต้ถุนบ้านที่เคยโล่งเตียน เมื่อฝนตกน้ำจะไหลจากหมู่บ้านลงสู่ทุ่งนา กลับนำดินมาถมใต้ถุนให้สูงขึ้น มีการสร้างถนนคอนกรีตที่ยกระดับสูงกว่าใต้ถุนบ้าน เมื่อฝนตกน้ำจะขังเฉอะแฉะเป็นที่เพาะของยุงลาย สิ่งของบางอย่างที่เคยขอหรือแลกเปลี่ยนเริ่มมีการซื้อขาย บางหมู่บ้านมีรถสินค้าวิ่งเข้าออกเป็นประจำ บรรทุกโทรศัพท์ ตู้เย็น เครื่องฉายวิดีโอเข้าไปจำหน่ายให้ซื้อแบบผ่อนส่ง แม้กระทั่งอาหารที่ปรุงแล้วใส่ถุงสำเร็จรูปเข้าไปจำหน่ายสามารถเก็บไว้นานไม่เน่าเสีย (ผู้เขียนเชื่อว่าแม่ค้าใส่สารกันบูดลงในอาหาร) ส่วนเด็กๆ ชอบดื่มน้ำอัดลมเลียนแบบท่าทางจากนายแบบโฆษณาสินค้า ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า “ปัจจุบันนี้หมู่บ้านมีปัญหาอุบัติเหตุมากขึ้น” “หมู่บ้านมีปัญหายาเสพติดมากขึ้น” “ชาวบ้านสูบบุหรี่และดื่มเหล้ามากขึ้น” “ชาวบ้านมีหนี้สินมากขึ้น” “วัยรุ่นติดเกมคอมพิวเตอร์” “ชาวบ้านมีความคิดเห็นแตกแยกมากยิ่งขึ้น” ชาวบ้านมีความสุขหรือทุกข์ ผู้เขียนตอบไม่ได้แต่กลับมีคำถามซึ่งน่าจะเป็นโจทย์ให้นักวิจัยและพัฒนารุ่นใหม่ตอบโจทย์แก่สังคม เช่น จะแก้ปัญหาเสพติดแบบบูรณาการได้อย่างไร? จะลดปัญหาการเกิดอุบัติเหตุจากยานพาหนะได้อย่างไร? จะบูรณาการอาชีพอะไรแก่ชาวบ้านจึงจะปลอดภัยและมีความสุข? ทำอย่างไรสังคมชนบทจึงจะเข้าใจหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง? ทำอย่างไรชาวบ้านจึงจะลดการใช้สารเคมีที่เป็นพิษ? ไม่มีโรคขาดสารอาหารในเด็กๆ อีกแล้วแต่กลับมีโรคอ้วนเกิดขึ้นแทน เพราะอะไรจึงเกิดปรากฏการณ์เช่นนั้น? นักวิจัยและพัฒนา

ชนบทน่าจะอธิบายได้ นักวิจัยและพัฒนาชนบทควรทำการวิจัยและให้ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายแก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อสู่การปฏิบัติ..... นี่คือการท้าทายสำหรับนักวิชาการในมหาวิทยาลัย นักวิจัยและพัฒนาทั้งภาครัฐและเอกชน..... ทำอย่างไรการวิจัยและพัฒนาจึงจะก้าวอย่างสู่อานาคตอย่างมั่นคงและ.....ยั่งยืน?

.....

บทความ "นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะ" พัชรินทร์ ฤชวรารักษ์ บรรณาธิการบทความ

- 1) โครงการแผนที่พื้นที่แห่งความสุข: กรณีศึกษามหาวิทยาลัยขอนแก่น...ชุมชนแห่งความสุข*
 - ประเสริฐ วงศ์ภูธร โครงการพัฒนาความร่วมมือเพื่อเสริมสร้างกระบวนการนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะภาคอีสาน (พสส.) สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 2) การกำหนดนโยบายสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์สุขภาพ มีผลต่อการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทย*
 - ผศ.วรพจน์ พรหมลัตยพรด และคณะ คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
- 3) โครงการผันน้ำข้ามพรมแดนในภาคอีสาน: ฤาจะเติมน้ำในบ่อทรายไม่สิ้นสุด?**
 - มนต์รี จันทวงศ์ โครงการฟื้นฟูพื้นที่ในภูมิภาคอินโดจีน มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ
- 4) พัฒนาการ การพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขง**
 - เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ เครือข่ายนักวิชาการนิเวศวัฒนธรรมอีสาน

หมายเหตุ: * เป็นบทความวิชาการ ** เป็นบทความเชิงพัฒนา

“นโยบายสาธารณะ: คำถามถึงรัฐ... ถึงเวลาเหลียวมองการพัฒนากระแสทางเลือกหรือยัง?”

บทความที่น่าสนใจในประเด็น “นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะ” ทั้ง 4 บทความ เป็นบทความทางวิชาการที่เขียนขึ้นจากผลงานวิจัยของนักวิชาการทั้งที่เป็นวิจัยเชิงปฏิบัติการและการวิจัยเอกสาร 2 บทความ และบทความเชิงพัฒนาที่เขียนขึ้นจากการศึกษาเอกสาร และการติดตามข้อมูลข่าวสารจากสื่อต่างๆ ในอดีตจนถึงปัจจุบันของนักพัฒนา จำนวน 2 บทความ

เนื้อหาส่วนใหญ่นำเสนอข้อมูลและผลกระทบของนโยบายรัฐที่ผ่านมา เช่น **ด้านระบบประกันสุขภาพ** ของไทยที่มีระบบประกันสุขภาพหลากหลายรูปแบบ ปัญหาการจัดการระบบสุขภาพแบบแยกส่วน รวมถึงการเปลี่ยนแปลงการกระจายอำนาจด้านสุขภาพสู่ท้องถิ่น **ด้านนโยบายการจัดการน้ำ** ของรัฐบาลตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจในอดีตนับถึงยุคไทยเข้มแข็ง (2552) ซึ่งที่ผ่านมาล้วนเน้นการใช้งบประมาณจำนวนมหาศาล แต่มักขาดการศึกษาผลได้ผลเสียอย่างรอบคอบและเปลี่ยนแปลงอ่อนไหวตามนโยบายของฝ่ายการเมือง **ด้านนโยบายการพัฒนาอีสาน** กล่าวถึงนโยบายการพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขงตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน ที่มุ่งพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เพื่อนำไปสู่ผลประโยชน์ด้านเศรษฐกิจ จนหลงลืมผลกระทบทางสังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม

ในประเด็นนี้ยังมีบทความหนึ่งที่เป็นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการในชุมชนขนาดใหญ่ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น) ซึ่งในรายละเอียดมีกิจกรรมต่างๆ มากมายเพื่อให้ชุมชนเป้าหมายเป็นชุมชนแห่งความสุข ผลของการวิจัยส่วนหนึ่งทำให้ได้แผนที่สุขภาวะเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการขยายพื้นที่แห่งความสุขเพิ่มขึ้นในชุมชน

ถึงแม้บทความงานวิจัยและพัฒนาในประเด็นนี้จะมีเพียง 4 เรื่อง แต่ก็เป็นอย่างดีของความพยายามของนักวิชาการและนักพัฒนาในการสร้างองค์ความรู้เพื่อขับเคลื่อนด้านนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะอันเป็นข้อเสนอ “นโยบายสาธารณะทางเลือก” ที่มีฐานมากจากข้อมูลเชิงวิชาการและสถานการณ์จริงในพื้นที่ เพื่อให้ผู้เกี่ยวข้องนำไปใช้เป็นข้อเสนอเชิงนโยบายทั้งในระดับชุมชน ท้องถิ่น และประเทศต่อไป...

โครงการแผนที่พื้นที่แห่งความสุข: กรณีศึกษา มหาวิทยาลัยขอนแก่น: ชุมชนแห่งความสุข

The Project of Mapping for Healthy Areas: Case Study; KKU Healthy Campus

ประเสริฐ วงศ์ภูธร Prasert Wongphuthorn

โครงการพัฒนาความร่วมมือเพื่อเสริมสร้างกระบวนการนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะภาคอีสาน
(พสส.) สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail: prasertwongphuthorn@yahoo.ca, pra_ifp@yahoo.com, pra_irdp@hotmail.com

บทคัดย่อ

มหาวิทยาลัยขอนแก่นได้พัฒนาทั้งทางโครงสร้างและวิชาการจนเป็นมหาวิทยาลัยหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีจำนวนนักศึกษา บุคลากร อาจารย์ และผู้ให้บริการต่างๆ เข้ามาอยู่ในรั้วมหาวิทยาลัยขอนแก่นและใกล้เคียงเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมามากมาย การที่จะแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้นั้นจะต้องอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกภาคส่วนในมหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยเฉพาะนักศึกษาในระดับปริญญาตรีที่มีเป็นจำนวนมาก เพื่อเรียนรู้ร่วมกันในประเด็นปัญหา ค้นหาทางออก และกำหนดทิศทางมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ เพื่อนำไปสู่การกำหนดนโยบายของการพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่นไปสู่มหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะอย่างแท้จริง ตลอดระยะเวลาดำเนินการได้มีการจัดกิจกรรมการระดมความคิดเห็นเพื่อทราบปัญหาและหาทางออก นิยามแห่งความสุขและศักยภาพของมหาวิทยาลัย โดยเวทีเครือข่ายต้นกล้าสำนักพัฒนาเพื่อสร้างแนวร่วมในการดำเนินโครงการ เวทีแลกเปลี่ยนและระดมความคิดเห็นของบุคลากร อาจารย์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น เวทีแลกเปลี่ยนและระดมความคิดเห็นของนักศึกษา และเวทีเสวนาต้นกล้าแห่งความสุขเพื่อสุขภาวะในมหาวิทยาลัยขอนแก่น นอกจากนี้ได้มีการสำรวจความคิดเห็นจำนวน 1,000 คน การค้นหากลุ่มองค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่น หรือ หน่วยงาน/กลุ่มองค์กรที่เกี่ยวข้องด้านสุขภาวะในมหาวิทยาลัยขอนแก่น กิจกรรมกลไกเฝ้าระวัง กิจกรรมการประชาสัมพันธ์โครงการ และแลกเปลี่ยนประเด็นต่างๆ ผ่านทางรายการวิทยุ “สวัสดี KKU” และกิจกรรมลานดนตรี ผลลัพธ์ที่ได้ก็คือทำให้เกิดเครือข่ายในการขับเคลื่อนในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ทราบประเด็นปัญหา แนวทางสร้างชุมชนแห่งความสุข ศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น นิยามแห่งความสุข นอกจากนี้แล้วทำให้ทราบถึงกลุ่มองค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่น และส่วนต่างๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับการสร้างความสุข ตลอดจนเกิดช่องทางการสื่อสารเรื่องสุขภาวะผ่านทางรายการสวัสดี KKU ที่สำคัญนั้นทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ร่วมกันของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่นในประเด็นต่างๆ รวมทั้งการสร้างความสุขจนพัฒนาเป็นแผนที่พื้นที่แห่งความสุขในมหาวิทยาลัยขอนแก่นได้

Abstract

Khon Kaen University developed structure and academics until become major university in Northeast of Thailand. There are many numbers of students, officers, lecturers, and consumers move to stay in and near Khon Kaen University until they cause many problems followed. Alternative is participatory process of all stakeholders in Khon Kaen University, especially, undergraduated students which are big number. The study aimed to create together learning in problem issue, alternative and trend of healthy university, and to determine policy of Khon Kaen University development for achieving real healthy university. Whole period of implementation created many activities such brainstorm for knowing problems and alternatives, healthy definition, and university potentiality through floor of (1) network called "Ton Gla Nuk Pattana" to create partnership in project implementation; (2) floor of stakeholders; (3) survey 1,000 cases; (4) finding groups, organizations, networks, population and consumers involved healthiness in Khon Kaen University; (5) watch dog; (6) advertisement by radio program called " Sawaddee KKU" and campaigning called " Lan Don Tree". Consequently, there is network to mobilize university useful, know problem, alternative of generating healthy university, Khon Kaen University potentiality, and healthy definition. Moreover, it also causes to know group, organization, network, population and consumers involved healthiness in Khon Kaen University, to create channel of communication between community and outside through radio program. Importantly, there were sharing value and learning together of Khon Kaen University stakeholders about problem and alternatives to meet healthy university. Consequently, the study generate map of healthy areas (healthy zone) from all data in the process of the study.

คำสำคัญ: กระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน - ปัญหา ทางออก นิยามสุขภาวะ - แผนที่พื้นที่สุขภาวะ - ชุมชนแห่งความสุข

Keywords: Participatory Learning Process – Problem, Solution, Healthy Definition – Map of Healthy Areas- Healthy Campus

บทนำ

ปี พ.ศ. 2503 รัฐบาลซึ่งมี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรีได้มีการทบทวนการจัดตั้งมหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และต่อมา ในปี พ.ศ. 2505 จึงได้มีมติให้จัดตั้งสถาบันการศึกษาขั้นสูงด้านวิศวกรรมศาสตร์และเกษตรศาสตร์ขึ้นที่จังหวัดขอนแก่น ให้ชื่อสถาบันแห่งนี้ว่า KHON KAEN INSTITUTE OF TECHNOLOGY ใช้อักษรย่อว่า K.I.T. ต่อมาได้ตั้งชื่อสถาบันแห่งนี้ว่า มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หลังจากนั้น ในปี พ.ศ. 2506 คณะอนุกรรมการได้ตกลงเลือกบ้านสีฐานเป็นสถานที่ตั้งมหาวิทยาลัย ในเนื้อที่ประมาณ 5,500 ไร่ ห่างจากตัวเมืองขอนแก่น 4 กิโลเมตร ในขณะที่มหาวิทยาลัยกำลังดำเนินการก่อสร้างอยู่นั้น ในปี พ.ศ. 2508 คณะรัฐมนตรีมีมติให้เปลี่ยนชื่อ มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็น มหาวิทยาลัยขอนแก่น ตามชื่อเมืองที่ตั้ง และได้โอนกิจการจากสำนักงานสภาการศึกษาแห่งชาติมาเป็นของมหาวิทยาลัยขอนแก่น จนกระทั่งได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ตราพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยขอนแก่นและประกาศในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ 25 มกราคม 2509 ซึ่งถือเป็นวัน

สถาปนามหาวิทยาลัยขอนแก่น และในปีเดียวกันนี้ได้ย้ายนักศึกษาที่ฝากเรียนไว้ที่คณะวิทยาศาสตร์การแพทย์ มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์มาศึกษาที่มหาวิทยาลัยขอนแก่นในสถานที่ปัจจุบัน (<http://library.kku.ac.th/history/hiskku.html> ค้นเมื่อ 6 มิถุนายน 2551) และมีการเพิ่มจำนวนคณะต่างๆ เพิ่มขึ้นเป็น 16 คณะและสามหน่วยงานที่เทียบเท่าคณะ รวมทั้งการพัฒนาทางโครงสร้างและอาคารเรียนอย่างมากขึ้น ในทางตรงกันข้ามก็มีการลดพื้นที่ป่าเพื่อเพิ่มพื้นที่ก่อสร้างอาคารเรียนเพิ่มขึ้น

มหาวิทยาลัยขอนแก่นได้พัฒนาทั้งทางโครงสร้างและวิชาการจนเป็นมหาวิทยาลัยหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กระทั่งมีจำนวนนักศึกษา บุคลากร อาจารย์ และผู้ให้บริการต่างๆ เข้ามาอยู่ในรั้วมหาวิทยาลัยขอนแก่นและใกล้เคียง ทำให้เกิดปัญหาต่างๆ มากมายตามมาที่เห็นได้ชัดคือ พื้นที่สีเขียวลดลง ความปลอดภัยลดลง เช่น เกิดอาชญากรรมต่างๆ อุบัติเหตุจากการขับขี่ยานพาหนะ นอกจากนี้แล้วการพึ่งพาและความเอื้ออาทรของผู้ที่มาอยู่อาศัยร่วมกันในมหาวิทยาลัยขอนแก่นก็ลดลง โดยเฉพาะในหมู่นักศึกษา และยังมีปัญหาต่างๆ มากมายเกิดขึ้นในรั้วมหาวิทยาลัยขอนแก่นซึ่งน่าจะเป็นเมืองต้นแบบของประเทศชาติในด้านพื้นที่สีเขียว ความปลอดภัยและความเอื้ออาทรของนักศึกษาตลอดจนผู้ที่มาอาศัยอยู่ในรั้วมหาวิทยาลัยขอนแก่น ดังนั้นการที่จะแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้นั้นจะต้องอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกภาคส่วน โดยเฉพาะนักศึกษาระดับปริญญาตรีที่มีเป็นจำนวนมาก เพื่อเรียนรู้ร่วมกันในประเด็นปัญหา ค้นหาทางออก และกำหนดทิศทางการมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ อันจะนำไปเป็นข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อผู้บริหารมหาวิทยาลัยขอนแก่น เพื่อกำหนดนโยบายการพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่นไปสู่มหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะอย่างแท้จริง คือความสุขของผู้ที่อยู่อาศัยทั้งทางกาย ใจ ปัญญา สังคมและจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นฐานในการพัฒนามหาวิทยาลัยอย่างยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อสร้างกระบวนการการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับมหาวิทยาลัยขอนแก่นในการเรียนรู้ร่วมกันและกำหนดทิศทางการมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ
2. เพื่อค้นหาข้อเสนอแนะเชิงนโยบายในการสร้างมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะจากการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้อง

วิธีการดำเนินการ

ในการดำเนินการโครงการได้เริ่มจากการเตรียมการโดยการค้นหาคณะทำงานและเครือข่ายแนวร่วมในการทำงาน และมีการประสานทำกิจกรรมและเรียกตัวเองว่าเป็นเครือข่ายต้นกล้านักพัฒนา ประสานงานและทำความเข้าใจกับกลุ่มต่างๆ และออกแบบกระบวนการมีส่วนร่วม ซึ่งทางโครงการได้ดำเนินกิจกรรมต่างๆ ดังนี้

- การค้นหากลุ่ม องค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่นและเกี่ยวข้องกับสุขภาวะในมหาวิทยาลัยขอนแก่น

- จัดเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์เพื่อสร้างทีมงาน เครือข่ายต้นกล้า นักพัฒนา 1 ครั้ง
- จัดกระบวนการมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหาและทางออก โดยนักศึกษาและบุคลากรแต่ละคณะร่วมการวิเคราะห์ ดำเนินการ 3 ครั้ง รวมทั้งเวทีเสวนา “ต้นกล้าแห่งความสุข”
- สำรวจความคิดเห็นประชากรและผู้ที่เข้ามาใช้บริการในมหาวิทยาลัยขอนแก่นจำนวน 1,000 ชุด เพื่อสำรวจปัญหาและทางออก ข้อเสนอแนะ นิยามความสุขและศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น ตลอดจนสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง กับมหาวิทยาลัยขอนแก่น ในการเรียนรู้ร่วมกันและกำหนดทิศทางมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ
- สร้างกลไกการเฝ้าระวัง (Watch dog) เพื่อเฝ้าระวังปัญหาหรือเหตุการณ์ที่อาจจะเกิดขึ้นในมหาวิทยาลัยขอนแก่น และรับฟังข้อเสนอแนะเรื่องปัญหาและทางออก มหาวิทยาลัยแห่งความสุข ซึ่งเชื่อมกับรายการวิทยุ และการติดโปสเตอร์อย่างง่ายเพื่อกระตุ้นความคิดประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่น
- การประชาสัมพันธ์โครงการและกิจกรรมผ่านทางรายการวิทยุและกิจกรรมลานดนตรี
- สรุปรายงานและเสนอแนะ

ผลการดำเนินการ

จากการดำเนินโครงการมหาวิทยาลัยขอนแก่น: ชุมชนแห่งความสุข คณะผู้ดำเนินการได้นำเสนอผลการศึกษาและดำเนินการออกเป็น 5 ส่วน คือ (1) เวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์เพื่อสร้างทีมงาน เครือข่ายต้นกล้า นักพัฒนา (2) การค้นหากลุ่ม องค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่น (3) จัดทำการสำรวจความคิดเห็นเกี่ยวกับความหมายมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ และปัญหา (4) จัดเวทีระดมความคิดเห็น ปัญหา ความต้องการ ความคาดหวัง และนิยาม มหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ 3 ครั้ง รวมทั้งเวทีต้นกล้าแห่งความสุข (5) ประชาสัมพันธ์โครงการและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ผ่านทางกิจกรรมลานดนตรีและ รายการวิทยุ “สวัสดี KKU”

1. เวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์เพื่อสร้างทีมงาน เครือข่ายต้นกล้านักพัฒนา ได้เป็นเวทีให้ผู้เข้าร่วมรู้จักตัวเองมากขึ้นในด้านจุดแข็งและจุดอ่อนที่ควรปรับปรุง เช่น ภาวะผู้นำ ความรับผิดชอบ เป็นต้น จนเกิดเป็นเครือข่ายในการทำงานเพื่อสร้างความสุข ซึ่งเป็นแนวร่วมในการสำรวจความคิดเห็น 1,000 ชุด เวทีระดมความคิดเห็น กลไกการเฝ้าระวัง รายการวิทยุ เป็นต้น นอกจากนี้ทำให้ทราบปัญหาด้านสุขภาวะของมหาวิทยาลัยขอนแก่น เช่น ปัญหาด้านการจราจร สถานะบ้านทิ้งรอบๆ มหาวิทยาลัย เป็นต้น ในมิติชุมชนแห่งความสุข กล่าวคือ ไม่มีมลพิษทางอากาศและเสียง มีกิจกรรมที่ทำร่วมกัน ปลอดภัยและมีความสุข เป็นต้น ศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น คือ ความรู้ ความสามัคคี บุคลากรที่มีคุณภาพ ชื่อเสียงของมหาวิทยาลัย เป็นต้น และแนวทางการสร้างชุมชนแห่งความสุข คือ สร้างจิตสำนึกที่ดี จัดเวทีสาธารณะสุขภาวะ ประสานงานทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องเพื่อร่วมสร้างชุมชนแห่งความสุข เป็นต้น

2. กลไกการเฝ้าระวัง (Watch dog) ได้มีการสำรวจปัญหา รอยสายแฉ่งเหตุและปัญหา และเชื่อมกับรายการวิทยุเพื่อสำรวจปัญหาของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่น นอกจากนี้ทางทีมงานได้ออกแบบโปสเตอร์และจัดทำโปสเตอร์แบบง่ายๆ และนำไปติดตามจุดสำคัญในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งเป็นการตั้งคำถามว่า (1) อะไร...คือ “ความทุกข์” หรือ “ปัญหา” ของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่น...? (2) อะไร...คือ “ความสุข” ของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่น...? (3) “ความสุข” ของชาว “มข.”ควรเป็นอย่างไร...? (4) ใคร...? ควรสร้างความสุขใน “มข.” และติดฟิวเจอร์บอร์ดตามที่ต่างๆ ภายในมหาวิทยาลัยเพื่อให้ทุกคนสามารถเขียนเรื่องปัญหาหรือความทุกข์ที่เกิดขึ้นในมหาวิทยาลัย

ส่วนมากทุกข์ที่เกิดขึ้นมักเป็นปัญหาเกี่ยวกับ การจราจรที่ติดขัด การขับขีที่ไม่เคารพกฎจราจร อุบัติเหตุ การลักขโมย สถานบันเทิงหลังมหาวิทยาลัยที่มีการชกต่อยกันบ่อย และกลิ่นเหม็นของท่อระบายน้ำ เป็นต้น

3. การค้นหากลุ่ม องค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่น และเกี่ยวข้องกับสุขภาวะในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ระหว่างเดือนกันยายนถึงเดือนตุลาคม 2551 ทำให้ได้ทราบถึงหน่วยงาน องค์กรและส่วนต่างๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับสุขภาวะดังนี้ (1) หน่วยงานที่เกี่ยวกับกิจการนักศึกษา (2) งานรักษาความปลอดภัย (3) ชมรมวิทย์สมัครเล่น (4) กลุ่มงานกองกิจการนักศึกษามีการจัดทำโครงการกลุ่ม “KKU WATCH” (5) ชมรมบันจี้กระยาน (6) ชมรมดนตรี (7) ผังแม่บหมมหาวิทยาลัย (8) Call Center ของกองอาคารสถานที่ (9) สถานีตำรวจมหาวิทยาลัยขอนแก่น (10) กิจกรรมการสร้างเสริมสุขภาพของคณะอื่นๆ ภายในมหาวิทยาลัยขอนแก่น และกลุ่ม/ชมรมที่เกี่ยวข้องกับสุขภาวะภายในมหาวิทยาลัยขอนแก่นประกอบด้วย 34 ชมรมที่ดำเนินกิจกรรมจริยธรรม กิจกรรมศิลปวัฒนธรรม กิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์และกิจกรรมกีฬานันทนาการ

ส่วนผู้บริโภคและผู้ให้บริการในมหาวิทยาลัยขอนแก่นทางโครงการได้ทำการสุ่มศึกษาผู้บริโภคหรือประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นตามสถานที่สำคัญๆ อาทิเช่น บริเวณโรงอาหารชาย ประตูกึ่งศาล ศูนย์อาหารคอมเพล็กซ์ โรงพยาบาลศรีนครินทร์ สระพลาสติก และสถานบันเทิงหลังมหาวิทยาลัย เป็นต้น ซึ่งพบว่า มีประชากรที่เป็นนักศึกษา และกลุ่มที่ประกอบอาชีพต่างๆ เช่น เจ้าหน้าที่ อาจารย์ พ่อค้าแม่ค้าที่อาศัยอยู่ในและนอกมหาวิทยาลัยขอนแก่น ผู้ใช้บริการ

จากการสำรวจบริเวณโรงอาหารชาย ร้านค้า ร้านอาหาร และอื่นๆ บริเวณโรงอาหารชายแบ่งได้เป็น 3 ส่วนด้วยกันคือ บริเวณด้านหน้า ภายใน และตลาดเปิดท้าย พบว่า บริเวณด้านนอกหรือภายนอกส่วนใหญ่จะเป็นประเภทร้านเครื่องดื่มมีมากถึง 5 ร้าน จำนวนลูกค้าเฉลี่ยต่อวันต่อร้านประมาณ 60 คน ส่วนบริเวณภายในโรงอาหารสามารถแบ่งประเภทร้านค้าได้ดังนี้ ร้านข้าวราดแกง ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านเครื่องดื่ม ร้านหนังสือ ร้านก๋วยจั๊บ ต้มเส้น ศูนย์ความงาม ร้านถ่ายเอกสาร และร้านส้มตำ ซึ่งร้านที่มีจำนวนมากที่สุดคือร้านข้าวราดแกงและร้านเครื่องดื่มมีจำนวน 7 ร้าน โดยเฉลี่ยมีผู้ขายต่อร้านประมาณร้านละ 3 คน ลูกค้าเฉลี่ยประมาณ 250 คนต่อวันต่อร้าน

เปิดท้ายโรงชาย มีประเภทร้านต่างๆ ดังนี้ ร้านขายเสื้อผ้า ร้านรองเท้า ร้าน Gift Shop ร้านขายของใช้ ร้านผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับสัตว์เลี้ยง ร้านเครื่องดื่ม ร้านอาหารทอด (หมูทอด ไก่ทอด เนื้อแดดเดียว) อาหารปิ้ง-

อย่าง ร้านอาหารจานเดียว ร้านอาหารว่าง ร้านส้มตำ ร้านอาหารถุง และร้านวาดรูป ซึ่งพบว่าร้านขายเสื้อผ้า มากถึง 32 ร้าน โดยจะมีลูกค้าที่มาซื้อเสื้อผ้าประมาณ 5 คนต่อวันต่อร้าน

ฝั่งประตูข้างศาล มีร้านค้าประเภทร้านปิ้งและย่าง ร้านอาหารทอด ร้านขายอาหารถุง ร้านอาหาร ตามสั่ง ร้านผลไม้ ร้านเครื่องดื่ม ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านต้มเส้น-ก๋วยจั๊บ-โจ๊ก ร้านลูกชิ้น ร้านส้มตำ รถเข็นโรตีสี ร้านขนม ร้านน้ำเต้าหู้ และร้านอาหารจานเดียว ซึ่งร้านอาหารตามสั่งมีจำนวนมากที่สุด จำนวน 11 ร้าน โดยผู้ขายเป็นคนจากภายนอกมหาวิทยาลัย แต่ละร้านมีผู้ขายเฉลี่ยร้านละ 2 คน และมีจำนวนลูกค้าเฉลี่ยประมาณ 45 คน ต่อวันต่อร้าน

ศูนย์อาหารคอมเพล็กซ์ ชั้น 2 พบว่า ร้านค้าต่างๆ มีความหลากหลายประเภท ดังนี้ ร้านสะดวกซื้อ 7-11 ร้านกาแฟและไอศกรีม MISTER LEE ธนาคารไทยพาณิชย์ ร้านขายของชำ ร้านหนังสือ ร้านแว่นตา ร้านขายยา ร้านข้าวราดแกง ร้านขนมหวานเครื่องดื่ม ร้านผลไม้ ร้านเครื่องดื่ม ร้านส้มตำ ร้านขนมอบ ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านอาหารถุง ร้านเสื้อผ้า ร้านรองเท้า ร้านของใช้ ร้านเครื่องนอน ร้านสหกรณ์ ธนาคารกสิกร และร้าน Gift Shop โดยร้านข้าวราดแกง มีมากที่สุดจำนวน 11 ร้าน ซึ่งมีจำนวนผู้ขายแต่ละร้านประมาณ 3-4 คน เป็นบุคคลจากภายนอก ลูกค้าที่มาใช้บริการมีทั้งคนภายใน เช่น อาจารย์ บุคลากร นักศึกษา คนงาน และบุคคลภายนอก เช่น ผู้ที่มาติดต่อราชการ นักเรียน เป็นต้น จำนวนลูกค้าเฉลี่ยประมาณ 100-150 คนต่อวันต่อร้าน

โรงพยาบาลศรีนครินทร์ บริเวณชั้น 1 พบว่า ลานพักผ่อนใต้ตึก ผู้มาใช้บริการส่วนใหญ่เป็นญาติผู้ป่วย ที่มาเฝ้าและเยี่ยมไข้ เป็นพื้นที่ใช้สำหรับนั่ง-นอนพักผ่อน ทานข้าว เกิดการใช้สอยประโยชน์ตลอดทั้งวัน และทุกสัปดาห์ทางหน่วยงานพัฒนาคุณภาพโรงพยาบาลจะจัดกิจกรรม “จิตอาสา” เพื่อเล่นดนตรีให้ความรื่นเริงแก่ผู้มารับบริการ รวมทั้งญาติผู้ป่วยและผู้ที่เกี่ยวข้องไปมาได้รับฟัง โดยห้องตรวจ มีผู้มาใช้บริการจำนวนมาก โดยเฉพาะห้องตรวจเบอร์ 1 ผู้มารับการรักษาฉีดยา ฉีดยา ทั้งยืน ทั้งนั่งรอเรียกคิว ภายในห้องตรวจก็รอเต็มม้านั่ง จากการสอบถามเจ้าหน้าที่ประจำห้องตรวจ ทราบว่า เฉลี่ยในแผนกนี้จะมีคนไข้ประมาณวันละ 300 คน

สะพานสาธิต (วันที่ 24 ตุลาคม เวลา 17.40 น.) มีผู้ใช้บริการ ในแต่ละวัน ประมาณ 200 คน โดยเป็นนักศึกษาจำนวนประมาณ 120 คน และ เป็นวัยทำงานจำนวนประมาณ 80 คน

นอกจากนี้จากการสังเกตสถานบริการหลังมหาวิทยาลัย พบว่า มีร้านขายเหล้าหลังมอทั้งหมดจำนวน 8 ร้าน ร้าน Pause มีจำนวนโต๊ะมากที่สุดในจำนวน 30 โต๊ะ ร้านที่เป็นที่นิยมในหมู่นักศึกษามากที่สุดคือร้าน Be-to-sit เพราะมีดนตรีสด เพลงฟังสบาย ราคาที่พอดีไม่แพงและนั่งดื่มได้

4. สำนวณความคิดเห็นเกี่ยวกับความหมายมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ ปัญหา ทางออกและศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งได้ศึกษาความคิดเห็นของประชากรจำนวน 1,000 คนในมหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยการสุ่มอย่างเป็นระบบ นับ 10 จากผู้ที่เดินผ่านไปมาในสถานที่สำคัญ ทั้งนักศึกษา อาจารย์ บุคลากร เจ้าหน้าที่ และผู้ที่ใช้ประโยชน์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยมุ่งเน้นศึกษาความคิดเห็นของกลุ่มตัวอย่างเกี่ยวกับปัญหาในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ทิศทางการแก้ไข ความรู้สึกต่อความสุข ทัศนคติต่อนิยามชุมชนแห่งความสุขตามความเข้าใจของผู้ตอบคำถาม ศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น และผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่น่าจะร่วมมือกันสร้างความสุขในมหาวิทยาลัยขอนแก่น จากการสำรวจพบว่า ปัญหาที่ส่งผลต่อ

ชีวิตประจำวันของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่นและผู้บริหาร 5 อันดับแรก คือ (1) ปัญหาการจราจร เช่น รถติด อุบัติเหตุบนท้องถนน การขับซึ่ผิดกฎจราจร เป็นต้น (2) ห้องน้ำสาธารณะตามสถานที่ต่างๆ สกปรก (3) แหล่งอบายมุข เช่น ร้านเหล้า ร้านเกมส์ โต๊ะพนันบอล เป็นต้น (4) มลภาวะจากขยะ เช่น กลิ่น ทั้งขยะไม่เป็นที่ ถึงขยะไม่เพียงพอ ไม่มีการคัดแยกขยะ เป็นต้น และ (5) ปัญหาคนที่มาอยู่ร่วมกันจำนวนมากเห็นแก่ตัวมากขึ้น

ผลการสำรวจระดับความสุขของการใช้ชีวิตปัจจุบันในมหาวิทยาลัยขอนแก่น พบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ มีระดับความสุขอยู่ในระดับปานกลางมากที่สุด รองลงมา คือ มาก และ น้อย ตามลำดับ ซึ่งปัจจัยที่มีผลต่อระดับความสุขมาก ปานกลาง และน้อย คือ วิตกกังวลด้านการเรียน ความรู้สึกต่อมหาวิทยาลัย ความเครียดจากปัญหาเรื่องรายได้ไม่เพียงพอกับรายจ่าย และการปรับตัว ปัญหาอาชญากรรม การจราจร และค่าครองชีพสูง มลพิษต่างๆ การออกกำลังกาย การทำกิจกรรมของนักศึกษา ความเป็นอิสระของการดำเนินชีวิต ความเป็นพี่น้องและเพื่อน สภาพแวดล้อม ธรรมชาติและอากาศ และแหล่งบริการสืบค้นข้อมูล

นอกจากนี้กลุ่มตัวอย่างนิยาม มหาวิทยาลัยขอนแก่น “ชุมชนแห่งความสุข” ว่า หากมหาวิทยาลัยขอนแก่นจะเป็นชุมชนแห่งความสุขได้ควรมีองค์ประกอบดังนี้ สังคมอบอุ่นอยู่กันแบบพี่น้อง ไม่แบ่งชนชั้น สิทธิเท่าเทียมเสมอภาคกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน คนในสังคมมีความรัก ความสามัคคีกัน มีความเสียสละ เอาใจเขามาใส่ใจเรา ทุกคนมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ให้เกียรติซึ่งกันและกัน คนเห็นแก่ตัวน้อยลง ยิ้มแย้มแจ่มใส คนในสังคมปฏิบัติตามระเบียบของสังคมอย่างเคร่งครัด **ส่วนทิศทางการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็น “ชุมชนแห่งความสุข”** ได้ข้อเสนอแนะว่าควรเริ่มจาก (1) การรณรงค์ให้มีการอยู่ร่วมกันแบบครอบครัว เคารพและให้เกียรติซึ่งกันและกัน เป็นต้น และ (2) ควรปลูกฝังและสร้างจิตสำนึกที่ดีในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น สร้างการมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหา เพื่อสร้างบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมให้เป็นชุมชนที่น่าอยู่ เมื่อพิจารณาศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่นในปัจจุบันที่จะนำไปสู่การเป็นชุมชนแห่งความสุข พบว่า (1) มหาวิทยาลัยขอนแก่น มีชื่อเสียงและได้รับการยอมรับจากภายนอกว่ามีความเป็นเลิศและมีมาตรฐานด้านวิชาการสูง ทั้งบุคลากรที่มีคุณภาพ เป็นต้น (2) มหาวิทยาลัยขอนแก่นมีทรัพยากรสิ่งแวดล้อมที่ดี อากาศดี บรรยากาศร่มรื่น เป็นต้น และ (3) มหาวิทยาลัยขอนแก่นมีระบบการสร้างความปลอดภัยในการอยู่ร่วมกันแบบพี่น้อง ยิ้มแย้มแจ่มใส เป็นต้น ซึ่งมหาวิทยาลัยขอนแก่นมีศักยภาพและต้นทุนทางด้านทรัพยากรบุคคล ต้นทุนทางสังคมและอื่นๆ เพียงพอต่อการสร้างชุมชนแห่งความสุข ที่สำคัญนั้นการปรับเปลี่ยนทางความคิดของประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นและนโยบายของมหาวิทยาลัยขอนแก่น น่าจะเป็นกุญแจสำคัญในการสร้างชุมชนแห่งความสุขเช่นกัน

5. จัดเวทีระดมความคิดเห็นประเด็นปัญหา ความต้องการ ความคาดหวัง และนิยามมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ 3 ครั้ง เพื่อสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับมหาวิทยาลัยขอนแก่นในการเรียนรู้ร่วมกันและกำหนดทิศทางมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ โดยเฉพาะบุคลากร และอาจารย์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งทำให้เรียนรู้ร่วมกันเกี่ยวกับปัญหา ความต้องการ ความคาดหวัง และนิยามมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ การร่วมระดมความคิดเห็นประเด็นความสุขและความทุกข์ดังที่ได้ระบุแล้วนั้น ก็เป็นนิมิตหมายอันดีของการเริ่มกิจกรรมให้มหาวิทยาลัยขอนแก่นเป็นชุมชนแห่งความสุข กล่าวคือ มีรอยยิ้มให้กัน

ทักทายพูดคุย ให้ความเป็นกันเองระหว่างนักศึกษา อาจารย์และบุคลากร มีเวทีกิจกรรมเชื่อมความสัมพันธ์ ไม่แบ่งชนชั้น เป็นต้น

ส่วนความทุกข์หรือปัญหาที่สำคัญในมหาวิทยาลัยขอนแก่น คือทางด้านโครงสร้าง การจราจรที่ติดขัดมากในช่วงโมงเร่งด่วนทั้งตอนเช้าและหลังเลิกงาน การขับขี่รถไม่ระวัง เกิดอุบัติเหตุบ่อยครั้งเป็นปัญหาเรื้อรังทำให้เกิดความเครียดตามมา และเมื่อต้องคลายความเครียดด้วยการออกกำลังกาย สถานที่ในการออกกำลังกายก็มีไม่เพียงพอ เช่น ที่สระพลาสติกเป็นสถานที่วิ่งออกกำลังกายที่คนส่วนใหญ่มาใช้บริการ ทางวิ่งรอบสระมีขนาดแคบ ไฟส่องสว่างไม่เพียงพอ (ที่ใช้งานได้มีประมาณแค่ 2-3 จุดเท่านั้น) ซึ่งอาจเกิดความปลอดภัยสำหรับผู้ออกกำลังกาย เนื่องจากตอนค่ำบริเวณรอบๆ สระค่อนข้างเปลี่ยว ทำให้ต้องคอยระมัดระวังในการวิ่งทั้งอันตรายจากสัตว์มีพิษจำพวกงูและจากผู้ที่ไม่ประสงค์ดีต่อชีวิตและทรัพย์สินของผู้ที่มาวิ่งออกกำลังกาย

ดังนั้นจึงได้ข้อเสนอแนะจากเวทีระดมความคิดเห็นว่า (1) ควรมีการสร้างเวทีการเรียนรู้ประเด็นมหาวิทยาลัยแห่งความสุขอย่างต่อเนื่อง เพื่อเป็นการเชื่อมต่ออาจารย์ บุคลากร นักศึกษาและประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นทุกส่วน (2) ควรมีการรณรงค์เรื่องกฎจราจร เพื่อให้มาร่วมกันสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุขตามที่ได้วิเคราะห้และคาดหวังกัน รวมทั้งมีเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน (3) ควรจัดให้มีการรับฟังความคิดเห็นของทุกภาคส่วน เป็นต้น และประเด็นสุดท้ายคือ การค้นหาศักยภาพหรือสิ่งดีๆ ของมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งพบว่ามหาวิทยาลัยขอนแก่นมีสิ่งแวดล้อมที่ดี มีบุคลากรมีความรู้ความสามารถเป็นแหล่งความรู้ มีทุนการศึกษาให้เรียน มีความสัมพันธ์กันแบบพี่แบบน้อง ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงมากมายของสังคมในปัจจุบัน แต่สิ่งที่เป็นพื้นฐานของสังคมไทย เช่นความเป็นกันเอง เป็นพี่เป็นน้อง ความอบอุ่นยังมีให้เห็นที่มหาวิทยาลัยแห่งนี้ถึงแม้ว่าลดน้อยลง

นอกจากนี้ พบว่า มหาวิทยาลัยขอนแก่นเป็นชุมชนอีกลักษณะหนึ่ง คือเป็นชุมชนทางด้านการศึกษา เพราะมีองค์ประกอบครบตามนิยามของชุมชน อย่างไรก็ตาม เป็นชุมชนที่ไม่เข้มแข็ง ซึ่งการสร้างความสุขนั้นควรมีกิจกรรมที่สร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคลากรและนักศึกษา เพราะจากโครงสร้างทางสังคมในเรื่องการให้ความเคารพผู้ใหญ่ ครู อาจารย์ และตำแหน่ง ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างครูกับลูกศิษย์ จึงควรมีกิจกรรมที่ช่วยลดช่องว่างและเพิ่มความสัมพันธ์ระหว่างกัน การสร้างค่านิยมร่วมขององค์กร มีกลไกในการควบคุมแนวทางในการปฏิบัติ และองค์กรที่กำกับอย่างชัดเจน และปัญหาแหล่งอบายมุขหลังมหาวิทยาลัย ควรมีการแก้ปัญหาพร้อมกันมากกว่าการรื้อถอน และประสานความร่วมมือทั้งจากภายในและภายนอกมหาวิทยาลัยขอนแก่น

6. ประชาสัมพันธ์โครงการและองค์ความรู้เรื่องสุขภาวะ โดยกิจกรรมลานดนตรี ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการจัดกิจกรรมคือ การประชาสัมพันธ์โครงการโดยใช้ดนตรีเป็นสื่อและช่วยสร้างความสุขให้กับผู้ที่ได้ไปมาได้รับฟัง ทำให้เกิดการผ่อนคลาย ซึ่งเป็นที่สนใจเป็นอย่างมาก ตลอดจนเป็นการกระตุ้นให้ประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นได้เรียนรู้เกี่ยวกับสุขภาวะ ส่วนอีกด้านหนึ่งได้จัดรายการวิทยุคลื่น 103 MHz (ซำบายดี kku หรือ สวสดี Kku) ที่ได้ดำเนินการทุกๆ วันศุกร์ เวลา 18.00-19.00 มาตั้งแต่ 1 สิงหาคม 2551 เป็นระยะเวลา 11 เดือน และยังคงดำเนินรายการอย่างต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน จะเห็นว่าเป็นช่องทางในการแลกเปลี่ยนปัญหา

ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ทิศทางการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุข การสื่อสารเรื่องสุขภาวะและกิจกรรมของโครงการ โดยการนำความรู้และประเด็นแลกเปลี่ยนเกี่ยวกับสุขภาวะมาเล่าให้ผู้ฟังรายการฟัง พบว่าผู้ที่รับฟังรายการนี้เป็นประชากรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่อาศัยอยู่ห่างจากมหาวิทยาลัยขอนแก่นประมาณ 100 กิโลเมตร ซึ่งสรุปจากการบันทึกผู้ที่โทรเข้าร่วมรายการทั้งในและนอกมหาวิทยาลัยขอนแก่น เช่น จากจังหวัดมหาสารคาม ชัยภูมิ ขอนแก่น นครราชสีมา อุตรดิตถ์ เป็นต้น รายการวิทยุเป็นส่วนหนึ่งในการสื่อสารเรื่องสุขภาวะสู่สังคมและชุมชนทั้งภายในและภายนอกมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งเป็นการเชื่อมต่อระหว่างมหาวิทยาลัยขอนแก่นกับสังคมภายนอกด้วย

สรุปและวิเคราะห์ผลจากการดำเนินงานกิจกรรม

จากการระดมความคิดเห็นเพื่อนิยาม ชุมชนแห่งความสุข ใน 4 เวทีหลัก และผลการศึกษาของการสำรวจความคิดเห็น 1,000 ราย พร้อมกับการสรุปจากแผ่น clip charts ที่ไปติดตามสถานที่ต่างๆ ในมหาวิทยาลัย อาจสรุปได้ว่า เป็นชุมชนที่มีรอยยิ้ม มีความเอื้อเฟื้อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความเป็นพี่เป็นน้องเสมือนกับครอบครัวเดียวกัน มีความเท่าเทียมไม่มีการแยกวรรณะ หรือชนชั้น เคารพและยอมรับฟังกันและกัน ซึ่งรวมไปถึงสิ่งแวดล้อม และสาธารณูปโภคที่เอื้อต่อการดำรงชีพเพื่อสุขภาพที่ดี โดยสรุปแล้วมหาวิทยาลัยขอนแก่น ชุมชนแห่งความสุข คือ ชุมชนที่มีสภาวะความสุขทั้งทางกาย จิตใจ ปัญญาและสังคมอย่างเป็นองค์รวมนั่นคือความอยู่ดีมีสุขทั้งระดับปัจเจกชนและระดับสังคมในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งก็สอดคล้องกับการจำกัดความในพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติปี 2550 ซึ่งได้นิยาม **สุขภาวะ** ไว้ว่า “สุขภาพ หรือสุขภาวะ” หมายความว่า สภาวะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย ทางจิต ทางปัญญา และทางสังคม เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมอย่างสมดุล นอกจากนี้แล้วยังสอดคล้องกับปราชญ์ถาวรธรรมของพระไพศาล วิสาโล ว่า สุขภาวะ เป็นความสุขทางกายและทางใจ ตลอดจนสอดคล้องกับศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้นิยาม สุขภาวะ ไว้ว่า สภาวะที่สมบูรณ์และสุข ทั้งทางกาย ทางจิต ทางสังคม และทางปัญญา สุขภาวะทั้ง 4 ด้าน เชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการ เชื่อมโยงถึงกันและอยู่ในกันและกัน แต่ละด้านมีองค์ประกอบ 4 รวมกันเป็นสุขภาวะ

ในด้านปัญหาที่ทำให้เกิด “ทุกข์ภาวะ” อาจกล่าวได้ว่าข้อมูลที่ได้รับนั้นจะเป็นปัญหาทางด้านโครงสร้างเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นการจราจร ทัศนียภาพ สิ่งแวดล้อมภายใน และสิ่งแวดล้อมบริเวณภายนอกรอบข้างมหาวิทยาลัย รวมถึงปัญหาทางด้านระเบียบ/มารยาทในการอยู่ร่วมกัน อาทิ การใช้รถใช้ถนนเป็นสำคัญ นอกจากนี้สภาวะทางอารมณ์ของแต่ละบุคคลเองก็ส่งผลกระทบให้เกิดทุกข์ภาวะได้เช่นกัน อย่างไรก็ตามเมื่อจัดหมวดหมู่ของปัญหาแล้วก็สามารถแยกได้เป็น 2 ประเภทหลักๆ คือ ปัญหาที่เกิดจากบุคคล อันได้แก่ ความหลากหลายของบุคคลภายในมหาวิทยาลัย เช่น ระเบียบ/วินัย ความชื่นชอบ ค่านิยม พฤติกรรมร่วมเหล่านี้ เป็นต้น ซึ่งปัญหาที่เกิดจากตัวบุคคลนี้เองได้ส่งผลกระทบต่อสังคมส่วนใหญ่ด้วยเช่นกัน และปัญหาที่เกิดจากมหาวิทยาลัยอันได้แก่ ลักษณะของโครงสร้าง และภาระงาน อาจไม่เชื่อมโยงหรือสัมพันธ์กัน จนก่อให้เกิดเป็นทุกข์ภาวะขึ้น

ส่วนในการสร้างชุมชนแห่งความสุขได้ขอเสนอแนะว่า (1) ควรดำเนินการไปในรูปแบบการปลูกฝังจิตสำนึกต่อตนเอง และต่อสถาบัน ไม่ว่าจะเป็นทางด้านระเบียบวินัยรวมถึงแนวทางการปฏิบัติในการอยู่

ร่วมกันภายในสังคมเพื่อเอื้อสู่การพึ่งพาซึ่งกัน ซึ่งทั้งนี้บทบาทหนึ่งที่บุคลากรต้องเพิ่มขึ้นมาอีกคือ การเป็นต้นแบบที่ดีของนักศึกษา (2) การกระตุ้นให้ได้รับการบริการและโครงสร้างที่ดีจากส่วนกลางอาทิเช่น ระบบการขนส่ง (Transport systems) ภายในมหาวิทยาลัย รวมถึงพื้นที่อำนวยความสะดวกทางด้านการออกกำลังกายที่เพียงพอ และเหมาะสมอย่างบูรณาการ ซึ่งก็สอดคล้องกับแนวคิดของศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี พระไพศาล วิสาโล และท่านอื่นๆ ที่เน้นย้ำการพัฒนาแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวมและสมดุลทั้งทางกายใจ ปัญญาและสังคม อย่างไรก็ตามจากความคาดหวังของคนภายในมหาวิทยาลัย ส่วนใหญ่เป็นไปในรูปแบบนามธรรมเช่น มีความเป็นพี่น้อง ความเอื้ออาทร ที่ยากต่อการวัด และยากต่อการสร้างให้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว แนวทางการพัฒนาต่อไปจึงจำเป็นต้องทำในลักษณะรูปแบบการปลูกฝังจิตสำนึก และฝึกการใช้ชีวิตในรั้วมหาวิทยาลัยอย่างไรจึงจะก่อให้เกิดสุขภาวะขึ้น

ศักยภาพของมหาวิทยาลัยหรือจุดเด่นของมหาวิทยาลัยคือความเก่าแก่มีชื่อเสียงของมหาวิทยาลัย สังคมความเป็นอีสานที่มีความเอื้อเพื่อโอบอ้อมอารีกันอยู่ บุคลากรมีชื่อเสียง มีพื้นที่เอื้ออำนวยต่อการเรียนการสอน อาจพิจารณาออกได้เป็นประเด็นของสังคมวัฒนธรรม และความเป็นมหาวิทยาลัย กล่าวคือด้วยสังคมความเป็นอีสานที่มีความเป็นพี่น้อง ไม่ค่อยถือสาหาความกัน การเคารพต่อผู้ใหญ่ ครูอาจารย์ เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้แต่ละคนได้รับการปลูกฝังมาจากครอบครัวก่อนแล้ว ส่วนประเด็นของความเป็นมหาวิทยาลัย คือการก่อตั้งสถาบันที่ยาวนานที่มีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์และมีคุณภาพ กอปรกับความมีชื่อเสียงโดดเด่นในภาคอีสานจึงทำให้คนส่วนใหญ่มุ่งหมาย และคาดหวังต่อมหาวิทยาลัยสูงเช่นกัน จุดเด่นและโอกาสเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานอันดีในการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุข

การเชื่อมโยงกลุ่ม และองค์กรในมหาวิทยาลัย พบว่ามีองค์กรต่างๆ มากมายรวมทั้งองค์กรที่ทำงานเกี่ยวกับสุขภาวะและอื่นๆ แต่เป็นเรื่องที่ยากลำบากมากในการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายและทำกิจกรรมร่วมกัน เนื่องจากมหาวิทยาลัยมีโครงสร้างที่ใหญ่และสลับซับซ้อน ตัวอย่างเช่น ในคณะหนึ่งๆ มีหลายสาขาวิชา แต่ละสาขาวิชามีกลุ่มสาขาวิชาตามความชำนาญแยกย่อยอีก เป็นต้น แต่นั่นยังเป็นปมที่สามารถแก้ไขได้ในระยะเวลาไม่นานนัก แต่ปัญหาใหญ่ที่ปรากฏขึ้น คือ ความเป็นอัตลักษณ์สูง (ปัจเจกชน: individual) แต่ละหน่วยงานแต่ละองค์กรจึงทำงานเฉพาะในหน้าที่รับผิดชอบของตนเท่านั้นไม่เชื่อมโยงหรือสัมพันธ์กับหน่วยงานอื่น ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ที่ท้าทายในการดำเนินงานในครั้งนี้

ดังนั้นในการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุขตามนิยามที่ได้สรุปจากผู้รู้ อาทิเช่น พระไพศาล วิสาโล สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ สสир เทพตระการพร ดวงกมล ศักดิ์เลิศสกุล ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี และพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ 2550 กล่าวคือ ชุมชนแห่งความสุขจึงน่าจะหมายถึงชุมชนที่มีภาวะความสุขทั้งทางกาย จิตใจ สังคมและปัญญา หรือทางจิตวิญญาณอย่างสมดุล มีการบูรณาการการพัฒนาทั้งมนุษย์และสังคมอย่างสมดุลและเป็นองค์รวม โดยมุ่งเน้นการสร้างการเรียนรู้ร่วมกัน และการมีส่วนร่วมของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชน สังคม และสิ่งแวดล้อม เพื่อสร้างเสริมให้บุคคล ครอบครัว และชุมชน ให้มีสุขภาวะและมีคุณภาพชีวิตที่ดี เพื่อสร้างความอยู่เย็นเป็นสุขในชุมชนและสังคม ซึ่งจะเห็นว่าทางโครงการได้ทำกิจกรรมที่สร้างการเรียนรู้ร่วมกันของประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่น อาทิเช่น นักศึกษา อาจารย์ บุคลากร และผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยกระบวนการมีส่วนร่วมที่หลากหลาย

วิธีการ ทั้งการสำรวจความคิดเห็น เวทีระดมความคิดเห็นและแลกเปลี่ยนปัญหา ความสุข ทิศทาง การสร้างความสุข อาจถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างความสุขทางปัญญาและสังคม กล่าวคือ เป็นการสร้างการเรียนรู้ในสังคมหรือชุมชนมหาวิทยาลัยขอนแก่น นอกจากนี้แล้วการสำรวจและเก็บ ข้อมูลบริเวณโดยรอบมหาวิทยาลัยขอนแก่น สามารถจัดทำเป็นแผนที่พื้นที่แห่งความสุขขึ้นเพื่อเป็นกลยุทธ์ ในการขับเคลื่อนในการเพิ่มพื้นที่แห่งความสุข และเป็นการกระตุ้นประชากรมหาวิทยาลัยขอนแก่นร่วมกันสร้าง พื้นที่แห่งความสุขเพิ่มขึ้นให้เป็นมหาวิทยาลัยแห่งความสุขได้ในอนาคตอันใกล้

การนำไปใช้ประโยชน์

จากที่มีกระบวนการที่หลากหลายในการได้ข้อมูลมา จึงเป็นฐานข้อมูลที่พร้อมนำมาใช้ในการสร้าง มหาวิทยาลัยแห่งความสุขได้ แผนที่พื้นที่แห่งความสุขสามารถนำไปประชาสัมพันธ์พื้นที่แห่งความสุขใน มหาวิทยาลัยขอนแก่น และเพื่อเป็นการเริ่มต้นจากความหวังในการสร้างความสุข ตลอดจนเป็นการกระตุ้น ให้นักศึกษา บุคลากร อาจารย์และผู้ที่มาใช้บริการในมหาวิทยาลัยขอนแก่นร่วมกันเรียนรู้และสร้างพื้นที่แห่ง ความสุขเพิ่มขึ้น

สรุปและข้อเสนอแนะ

การที่จะนำพามหาวิทยาลัยขอนแก่นไปสู่ความสุขนั้น ต้องอาศัยอุดมการณ์ร่วม ภารกิจร่วม และต้อง รู้จักการมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันรู้จักแบ่งปันกัน ก็จะทำให้มหาวิทยาลัยขอนแก่นเป็นชุมชนแห่งความสุขได้ ดังนั้น แล้วการดำเนินกิจกรรมหลังจากนี้ควรมีการทำงานเชิงรุก และมีการมุ่งเน้นการประชาสัมพันธ์สุขภาวะ กิจกรรม และนิยามสุขภาวะเพื่อให้ประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นเกิดการตื่นตัวและคิดทบทวนเรื่องความสุขหรือ สุขภาวะ ทั้งนี้ทั้งนั้นแล้วอาจจะต้องมีการจัดถนนแห่งความสุข หรือมหกรรมแห่งความสุขในมหาวิทยาลัย ขอนแก่น และทำซ้ำเพื่อให้เกิดเป็นธรรมเนียมปฏิบัติและปฏิบัติจนเป็นวัฒนธรรมของมหาวิทยาลัย การจัดค่าย ภาวะผู้นำเพื่อสร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงโดยเน้นที่นักศึกษา เป็นหลัก การประชาสัมพันธ์แผนที่สุขภาวะเพื่อ ช่วยกันเพิ่มพื้นที่สุขภาวะ การจัดรายการวิทยุถ่ายทอดและสื่อสารกิจกรรมและเนื้อหาที่เกี่ยวข้อง การสร้างกลไก เฝ้าระวังอย่างมีประสิทธิภาพ การสร้างเครือข่ายในการสร้างความสุขในมหาวิทยาลัยขอนแก่น การสร้างกลไก ในการขับเคลื่อนในมหาวิทยาลัยขอนแก่น การสอดแทรกกิจกรรมต่างๆ แนวคิดในกิจกรรมของนักศึกษา เป็นต้น ซึ่งจะต้องใช้ระยะเวลานานในการดำเนินการและทำซ้ำหลายๆ ครั้งเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน จนตกผลึกทางความคิดและการเรียนรู้ ที่สำคัญนั้นจะต้องมีการดำเนินการอย่างต่อเนื่องและมีพันธมิตรที่ โยงใยกันเป็นเครือข่ายในการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุขอย่างแท้จริง ภายใต้แนวคิด ที่ว่า “ชุมชนแห่งความสุขสร้างได้ด้วยความร่วมมือของทุกภาคส่วน”

เอกสารอ้างอิง

- พระศาลาธิปไตย (2551). **ธรรมเพื่อสุขภาวะ: บทวิถีความพอเพียง**. โครงการพัฒนาความร่วมมือเพื่อเสริมสร้างกระบวนการนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะภาคอีสาน สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. ขอนแก่น
- สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.) (2550). **พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ 2550**. ห้างหุ้นส่วนจำกัด สหพัฒนไพศาล. สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.). กรุงเทพมหานคร
- รัตน บุญมัยยะ (2550). **เดินทีละก้าว กินข้าวทีละคำ**. สำนักงานสร้างเสริมสุขภาพ. กรุงเทพมหานคร
- สสิธร เทพระการพร .(2551). **กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข**. ใน www.advisor.anamai.moph.go.th ค้นเมื่อวันที่ 26 กันยายน 2551,
- โครงการอินเทอร์เน็ตเพื่อเยาวชน ใน <http://www.thaicleannet.com> ค้นเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2551
- Wongphuthorn, Prasert (2007). **AN EXPLORATORY STUDY OF A THAI COMMUNITY ORGANIZATION- THE TRANSFORMABLE PRODUCE GROUP OF NAM OM VILLAGE, KRANUAN DISTRICT, KHON KAEN PROVINCE, THAILAND**. Ateneo De Manila University. Philippines.
- ดวงกมล ศักดิ์เลิศสกุล (2549). สุขภาวะ.อ้างถึงใน กองบรรณาธิการใกล้เคียง, 2547 ใน <http://www.oknation.net> ค้นเมื่อวันที่ 6 มิถุนายน 2551
- ดวงกมล ศักดิ์เลิศสกุล (2549).สุขภาวะ. อ้างถึงใน ปรัช ปฐพีทอง, 2547 และ Mathai, 2005 ใน <http://www.oknation.net> ค้นเมื่อวันที่ 6 มิถุนายน 2551
- ประเวศ วะสี บทความเรื่อง **สุขภาวะทางปัญญา** ในมติชนรายวัน ฉบับวันที่ 14 มิถุนายน 2551
- ประวัติมหาวิทยาลัยขอนแก่น ใน <http://library.kku.ac.th/history/hiskku.html> ค้นเมื่อวันที่ 6 มิถุนายน 2552

.....

การกำหนดนโยบายสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์สุขภาพ มีผลต่อการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทย

The Adjustment of the Universal Health Insurance by the Health Policy Strategic Planning and Health Economics in Thailand

ผศ.วรพจน์ พรหมสัตยพรต คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

รศ.ดร.สิทธิกร พงศ์พานิช วิทยาลัยวิทยาศาสตร์สาธารณสุข จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Professor Dr.David J. Hughes School of Health Science University of Wales Swansea, สหราชอาณาจักร

ผศ.สุ่มทนา กลางคาร คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

E-mail: Vorapoj_p2004@hotmail.com

บทคัดย่อ

ระบบประกันสุขภาพที่มีอยู่ในประเทศไทยมีลักษณะที่แยกเป็นส่วนๆ ซ้ำซ้อน และไม่สามารถให้ความครอบคลุมที่เพียงพอในบางระบบ ทำให้ไม่บรรลุเป้าหมายของระบบสุขภาพที่มีประสิทธิภาพและเสมอภาค ปัญหาความไม่มีประสิทธิภาพเกิดจากระบบที่ไม่เอื้ออำนวยให้มีการรวมทุนเพื่อเพิ่มอำนาจการต่อรองกับผู้ให้บริการสุขภาพ และไม่มีการสะท้อนผลงานให้ผู้ให้บริการเห็น อันจะนำไปสู่การให้บริการสุขภาพที่มีประสิทธิภาพอย่างแท้จริง ระบบการเบิกจ่ายค่าพยาบาลแบบตามรายการกิจกรรม (fee for service) ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันทำให้เกิดปัญหาค่าใช้จ่ายทางสุขภาพที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในอัตราที่สูงกว่าการเติบโตของผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ (GDP) แม้ในช่วงของเศรษฐกิจถดถอย ดังจะเห็นได้จากปัญหาการขาดระบบบริการสุขภาพขั้นมูลฐานที่มีประสิทธิภาพ ทำให้บริการสุขภาพส่วนใหญ่ต้องอาศัยโรงพยาบาลซึ่งมักมีราคาแพง ลำบาก และบริการที่ไม่เป็นที่น่าพอใจ ใน พ.ศ. 2542 มีกฎหมายที่สำคัญ 2 ประเด็น เกี่ยวกับองค์กรมหาชน และการกระจายอำนาจให้แก่การปกครองส่วนท้องถิ่น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการจัดการระบบสุขภาพในชุมชน โดยให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเข้ามามีบทบาทมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อให้การดำเนินงานมีประสิทธิภาพมากขึ้น

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เพื่ออธิบายถึงการดำเนินงานระบบประกันสุขภาพของประเทศไทย และประเมินผลประสบการณ์ในการดำเนินงาน โดยคำนึงถึงความเป็นธรรมและประสิทธิภาพ ทั้งนี้เป็นการทบทวนเอกสารตั้งแต่ พ.ศ. 2538 - 2550

ผลการวิจัยจะเป็นข้อมูลในการกำหนดแนวทางในการพัฒนาระบบประกันสุขภาพ ให้กับผู้กำหนดนโยบายของกระทรวงสาธารณสุข และสำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ ในประเด็นของการจัดกิจกรรมการดูแลสุขภาพ การกระจายอำนาจด้านสุขภาพ เพื่อให้สอดคล้องกับระบบประกันสุขภาพในประเทศไทยต่อไป

Abstract

The health insurance system, characterized by fragmentation, duplication and inadequate coverage in some schemes, cannot achieve health systems goals of efficiency and equity. It does not allow collective financing to exert its monopolistic purchasing power and send the right signals to health care providers towards efficiency. Fee for service, a dominant mode of provider payment, exacerbates cost containment problems, as seen by faster health expenditure growth than GDP growth, even during recession periods. With the lack of effective primary care, most of the poor are taken care of by hospitals which are expensive, have long waiting lines and unsatisfactory services. In 1999, two important acts were promulgated, i.e., the Public Organization Act and the Decentralization Act. If this movement proves to be a success, there will be many more public independent hospitals. According to the decentralization act, the majority of the public health service facilities may be devolved to the local authorities within 2010.

The objective of this study was to describe the health insurance system in Thailand and evaluated the experience of health insurance schemes in Thailand under the equity and efficiency consideration with the aim at suggestion. This study has based on documentary research by reviewing all of the health insurance system in Thailand from 1995 - 2007 (B.E. 2538 to B.E. 2550).

The results of study will be proposed to policy makers of the Ministry of Public Health and the National Health Security Office for further improvement of health care and service activities, and health decentralization across health insurance system in Thailand.

คำสำคัญ: ประกันสุขภาพถ้วนหน้า, นโยบายสุขภาพ, การวางแผนยุทธศาสตร์, เศรษฐศาสตร์สุขภาพ, ประเทศไทย

Keywords: the universal health insurance; health policy; strategic planning; health economics; Thailand

บทนำ

ประเทศไทยเป็นหนึ่งในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ตั้งอยู่เหนือบริเวณเส้นศูนย์สูตร ทั้งนี้ ประเทศไทยยังเป็นส่วนหนึ่งของคาบสมุทรอินโดจีน เมื่อ พ.ศ. 2543 มีประชากรประมาณ 62.3 ล้านคน และมีอัตราเพิ่มร้อยละ 1.1 ต่อปี มีจำนวนผู้สูงอายุ (อายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไป) ประมาณร้อยละ 8.6 ของประชากรทั้งหมด และคาดว่าจะมีเพิ่มขึ้นอีกประมาณร้อยละ 15.0 ใน พ.ศ. 2563 (Wibulpolprasert S, 2000) ประเทศไทยปกครองโดยระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข แบ่งการบริหารราชการแผ่นดินออกเป็น 3 ส่วน คือ การบริหารราชการส่วนกลาง การบริหารราชการส่วนภูมิภาค และการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น ซึ่งใน พ.ศ. 2542 มีการแบ่งการปกครองออกเป็น 76 จังหวัด 876 อำเภอ มีเทศบาล 1,129 แห่ง และมีองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) 6,397 แห่ง

อนึ่ง ระบบสุขภาพของประเทศไทยวิวัฒนาการมาจากระบบการดูแลสุขภาพตัวเอง โดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในอดีตมาสู่ปัจจุบันที่ประชาชนได้หันมาพึ่งพิงการแพทย์และเทคโนโลยีแผนปัจจุบันมากขึ้น แม้ภาครัฐจะเป็นผู้ให้บริการสุขภาพหลัก แต่ก็มีหน่วยงานภาคเอกชนทั้งประเภทที่มุ่งแสวงกำไรและไม่มุ่งกำไร ให้บริการ

สุขภาพแก่ประชาชนอีกส่วนหนึ่งด้วย ขณะที่ประชาชนจำนวนไม่น้อยยังพึ่งพิงการแพทย์พื้นบ้าน การขยายตัวของบริการการแพทย์แผนปัจจุบันทั้งภาครัฐและเอกชน มีส่วนทำให้ประชาชนหันไปรับบริการตามสถานบริการด้านสุขภาพต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น จากการสำรวจครัวเรือน พบว่า การรักษาตัวเอง หรือซื้อยากินเอง ลดลงจากร้อยละ 54.1 ใน พ.ศ. 2513 เป็นร้อยละ 48.0 ใน พ.ศ. 2534 และร้อยละ 17.62 ใน พ.ศ. 2539 และในช่วงเวลาเดียวกันนั้น พบว่ามีการใช้บริการจากสถานบริการสุขภาพภาครัฐเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 15.5 เป็นร้อยละ 28.9 และร้อยละ 44.0 ตามลำดับ ในขณะที่มีการไปใช้บริการในสถานบริการสุขภาพเอกชนจากร้อยละ 22.7 เป็นร้อยละ 16.1 และร้อยละ 24.3 ตามลำดับในช่วงเวลาเดียวกัน (Office of the National Statistics, 2000)

จากการสำรวจสุขภาพและสวัสดิการโดยสำนักงานสถิติแห่งชาติใน พ.ศ. 2542 พบว่า สัดส่วนของการดูแลตัวเองและการซื้อยากินเองเท่ากับร้อยละ 21.2 ขณะที่มีการใช้บริการในสถานอนามัยร้อยละ 19.2 พอๆ กับการไปรับบริการในคลินิกเอกชน ร้อยละ 19.0 และมีการไปใช้บริการในโรงพยาบาลชุมชน โรงพยาบาลทั่วไป และโรงพยาบาลเอกชน ร้อยละ 14.9, 15.6 และ 4.8 ตามลำดับ ประชาชนที่อยู่ในเมืองส่วนใหญ่จะไปใช้บริการในคลินิกเอกชนและโรงพยาบาลเอกชน ร้อยละ 38.1 มากกว่าโรงพยาบาลภาครัฐซึ่งประชาชนไปใช้บริการร้อยละ 28.4 ส่วนประชาชนที่อาศัยอยู่ในชนบทส่วนใหญ่แล้วจะไปใช้บริการสุขภาพของภาครัฐเป็นหลัก ร้อยละ 55.3 มีเพียงร้อยละ 20.1 ที่ไปใช้บริการในคลินิกเอกชนและโรงพยาบาลเอกชน (Office of the National Statistics, 2000)

ทั้งนี้ สถานบริการภาครัฐมีจำนวนมากกว่าในภาคเอกชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งแล้วสถานบริการสุขภาพส่วนใหญ่ในชนบทนั้นเป็นสถานบริการสุขภาพของการกระทรวงสาธารณสุข สำหรับสถานบริการสุขภาพเพื่อให้บริการระดับต้นนั้น มีสถานอนามัย จำนวน 9,704 แห่ง ที่ตั้งอยู่ในระดับตำบลทั่วประเทศ และมีโรงพยาบาลชุมชน จำนวน 724 แห่ง (10 - 120 เตียง) อยู่ในทุกรัฐบาลทั่วประเทศ ส่วนในเขตเทศบาลเมืองและกรุงเทพมหานคร (กทม.) มีคลินิกเอกชน จำนวน 12,000 แห่ง มีสถานบริการสุขภาพของเทศบาล จำนวน 132 แห่ง นอกจากนี้ยังมีเตียงผู้ป่วยนอกของทั้งโรงพยาบาลภาครัฐและเอกชนที่ให้บริการระดับต้นดังกล่าว ทั้งนี้ โรงพยาบาลทุกแห่งในประเทศไทยยังคงให้บริการระดับต้น มีการขยายโรงพยาบาลโดยเฉพาะในชนบทอย่างมากในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา โดยเฉพาะในระหว่าง พ.ศ. 2525 - 2529 ที่รัฐบาลได้ตัดสินใจที่จะไม่ขยายโรงพยาบาลในเขตเมือง และได้เกลี้ยบบประมาณเพื่อไปขยายสถานบริการสุขภาพในเขตชนบท มีการจัดสรรงบประมาณเพื่อการให้บริการในระดับอำเภอมากกว่าการให้บริการในระดับจังหวัด ซึ่งสถานการณ์ยังคงเป็นเช่นนั้นจนถึงปัจจุบัน ส่งผลให้สัดส่วนจำนวนผู้ป่วยนอกที่สถานอนามัย โรงพยาบาลชุมชน โรงพยาบาลทั่วไป และโรงพยาบาลศูนย์ เปลี่ยนไป (Wibulpolprasert S, 2000)

ใน พ.ศ. 2542 ได้มีการออกพระราชบัญญัติที่สำคัญ 2 พระราชบัญญัติ ได้แก่ พระราชบัญญัติองค์การมหาชน และพระราชบัญญัติกำหนดแผนและขั้นตอนการกระจายอำนาจให้กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ทั้งนี้ มหาวิทยาลัยทุกแห่ง (รวมทั้งโรงเรียนแพทย์และโรงพยาบาลของโรงเรียนแพทย์) จะปรับเป็นองค์การมหาชนภายใน พ.ศ. 2545 และมีโรงพยาบาลบ้านแพ้ว (120 เตียง) ในสังกัดกระทรวงสาธารณสุขได้ออกเป็นองค์การมหาชนในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2543 ถ้าความเคลื่อนไหวดังกล่าวประสบความสำเร็จในการดำเนินการ จะทำให้มีโรงพยาบาลของรัฐหลายแห่งเป็นองค์การมหาชนที่มีความเป็นอิสระในการบริหารจัดการเพื่อเพิ่ม

ประสิทธิภาพได้มากขึ้น ในส่วนของพระราชบัญญัติกำหนดแผนและขั้นตอนการกระจายอำนาจให้กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นนั้น หน่วยงานภาครัฐในชนบทส่วนใหญ่ จะต้องถูกมอบให้อยู่ภายใต้การกำกับขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น หรือองค์กรที่ท้องถิ่นมีส่วนร่วมภายใน พ.ศ. 2553

ทั้งนี้ ประเทศไทยได้ดำเนินการดูแลสุขภาพของประชาชน โดยใช้ระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้า (Universal Coverage) เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดกับประชาชน โดยมีสำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.) เป็นหน่วยงานหลักทำหน้าที่จัดซื้อบริการสุขภาพ (Purchaser) แทนประชาชน ส่วนกระทรวงสาธารณสุขก็ทำหน้าที่เป็นผู้ให้บริการ (Provider) ประชาชน ทั้งนี้ เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายการกระจายอำนาจ และให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติกำหนดแผนและขั้นตอนการกระจายอำนาจให้กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น พ.ศ. 2542 และพระราชบัญญัติหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2545 ซึ่งเป็นกลยุทธ์ที่สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.) ได้เปิดโอกาสให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการระบบสุขภาพให้กับประชาชนในพื้นที่ของตนเองด้วย ดังนั้น จึงเป็นประเด็นของการศึกษาทบทวนเอกสารของการกำหนดนโยบายสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์และเศรษฐกิจสุขภาพนั้น มีผลต่อการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทยอย่างไรบ้าง

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทย และประเมินผลประสิทธิผลการจัดการระบบประกันสุขภาพ ภายใต้ความเสมอภาค และประสิทธิภาพของความสำเร็จทั้งในปัจจุบันและอนาคต

วิธีการดำเนินการ

การศึกษานี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาระบบประกันสุขภาพในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2538-2550 ซึ่งมีการศึกษา คือ ทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการกระจายอำนาจที่ส่งผลกระทบต่อบทบาทหน้าที่ การกำหนดนโยบายด้านสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์ และการบริหารงบประมาณด้านสุขภาพ ตลอดจนแหล่งที่มาของงบประมาณในการจัดการระบบประกันสุขภาพของประเทศไทย

ผลการดำเนินการ

จากการศึกษาทบทวนเอกสารสามารถอธิบายถึงการพัฒนาระบบประกันสุขภาพของประเทศไทยได้ดังนี้

1. การประกันสุขภาพในรูปแบบต่าง ๆ

ระบบประกันสุขภาพเป็นกลไกที่ทำหน้าที่หลัก 2 ประการ คือ ทำให้เกิดการเข้าถึงระบบบริการสุขภาพที่มีประสิทธิผลเมื่อจำเป็น และป้องกันความเสียหายที่เกิดจากความเสี่ยงทางการเงินในการรับภาระค่ารักษาพยาบาลที่แพง ซึ่งระบบประกันสุขภาพมิได้จำกัดเพียงระบบที่แต่ละคนได้จ่ายเงินเพื่อเอาประกัน (Contributory Scheme) แต่หมายรวมถึงระบบสวัสดิการที่พึ่งพาแหล่งเงินทุนในระบบภาษีอากรอีกด้วย (Supachutikil A, 1995) ทั้งนี้ ประเทศไทยได้จัดประเภทของระบบประกันสุขภาพออกเป็น 4 รูปแบบ คือ

1.1 ระบบสวัสดิการการรักษาพยาบาลสำหรับผู้มีรายได้น้อยหรือผู้ที่สังคมควรให้ความช่วยเหลือเกื้อกูล (Medical Welfare Scheme; MWS)

ระบบนี้เป็นการให้สิทธิทางการรักษาพยาบาลโดยไม่คิดมูลค่า แก่ผู้ที่ไม่สามารถช่วยเหลือตนเองได้ หรือผู้ที่สังคมควรให้ความช่วยเหลือเกื้อกูล ได้แก่ คนยากจน ผู้สูงอายุ คนพิการ เด็กในวัยประถมศึกษา นักบวช ผู้นำชุมชน และอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) และคนในครอบครัว เพื่อเป็นการตอบแทนความช่วยเหลือที่มีต่อสังคม

1.2 ระบบสวัสดิการการรักษาพยาบาลสำหรับข้าราชการ ลูกจ้าง หรือพนักงานของรัฐ และรัฐวิสาหกิจ (Civil Servant Medical Benefit Scheme; CSMBS)

เป็นระบบที่ให้เป็นสวัสดิการแก่บุคคลและคนในครอบครัว เพื่อชดเชยสำหรับเงินเดือนหรือค่าจ้างที่ค่อนข้างต่ำในระบบราชการ

1.3 ระบบประกันสังคมภาคบังคับ (Compulsory Social Insurance)

เป็นระบบที่มีการระดมเงินทุนจากปัจเจกชนผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในภาคเอกชน ตามข้อบังคับในกฎหมายลักษณะต่าง ๆ ซึ่งประกอบด้วยระบบย่อย 3 รูปแบบ ดังนี้

1.3.1 ระบบสวัสดิการลูกจ้างตามกฎหมายประกันสังคม (Social Security Scheme; SSS) ซึ่งเป็นแหล่งที่มาของเงินทุนจากไตรภาคี ได้แก่ นายจ้าง ลูกจ้าง และเงินสมทบจากรัฐ

1.3.2 กองทุนชดเชยแรงงาน (Workmen Compensation Scheme; WCS) เป็นการจ่ายเงินชดเชยของนายจ้างสำหรับค่ารักษาพยาบาลความเจ็บป่วยหรือการบาดเจ็บจากการทำงาน รวมทั้งค่าปลงศพสำหรับการเสียชีวิตจากการทำงาน

1.3.3 การคุ้มครองผู้บาดเจ็บและเสียชีวิตจากอุบัติเหตุจราจร (Traffic Accident Insurance) ตามกฎหมายคุ้มครองผู้ประสบภัยจากรถ เป็นระบบที่มีแหล่งเงินทุนจากเบี้ยประกันภัยภาคบังคับ ซึ่งเจ้าของรถจ่ายให้แก่บริษัทประกันภัยเอกชน

1.4 ระบบประกันสุขภาพภาคสมัครใจ (Voluntary Schemes)

1.4.1 การประกันสุขภาพเอกชน (Private Health Insurance) ได้จากเบี้ยประกันซึ่งให้ความคุ้มครองแก่ผู้มีฐานะค่อนข้างดีเป็นส่วนใหญ่

1.4.2 ระบบกองทุนบัตรสุขภาพ (Government Health Card Scheme; HCS) ซึ่งออกโดยรัฐเพื่อให้ความคุ้มครองแก่บุคคลที่ไม่เคยได้รับความคุ้มครองจากระบบประกันใด ๆ เช่น คนทำงานในชนบท หรือคนรับจ้าง หรือประกอบอาชีพอิสระซึ่งไม่อยู่ในข่ายของข้อบังคับตามกฎหมายประกันสังคม

นอกจากนี้ ยังมีกองทุนชุมชนที่มีขนาดเล็ก ๆ ที่ให้ความคุ้มครองแก่สมาชิกของตน ซึ่งมักจะมีการจ่ายเงินในลักษณะเงินปันผลย้อนหลังเมื่อสิ้นปี ส่วนใหญ่มักจะเป็นลักษณะของกองทุนฌาปนกิจสงเคราะห์มากกว่ากองทุนสุขภาพโดยตรง

2. ปัญหาของระบบประกันสุขภาพ

ระบบประกันสุขภาพที่มีอยู่ในประเทศไทยมีลักษณะที่แยกออกเป็นส่วน ๆ ซ้ำซ้อน และไม่สามารถให้ความครอบคลุมที่เพียงพอในบางระบบ ทำให้ไม่บรรลุเป้าหมายของระบบสุขภาพที่มีประสิทธิภาพและเสมอภาค ซึ่งปัญหาของความไม่มีประสิทธิภาพเกิดจากระบบที่ไม่เอื้ออำนวยให้มีการรวมทุนเพื่อเพิ่มอำนาจต่อรองกับผู้ให้บริการสุขภาพ และไม่มีการสะท้อนผลงานให้ผู้ให้บริการเห็น อันจะนำไปสู่การให้บริการสุขภาพที่มีประสิทธิภาพอย่างแท้จริง ระบบการเบิกจ่ายค่ารักษาพยาบาลแบบ fee for service ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันทำให้เกิดปัญหาค่าใช้จ่ายทางสุขภาพที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในอัตราที่สูงกว่าการเติบโตของ GDP แม้ในช่วงของเศรษฐกิจถดถอย ดังจะเห็นได้จากปัญหาการขาดระบบบริการสุขภาพขั้นมูลฐานที่มีประสิทธิผล ทำให้บริการสุขภาพส่วนใหญ่ต้องอาศัยโรงพยาบาลซึ่งมักมีราคาแพง มีความล่าช้า และบริการที่ไม่น่าพอใจ

ปัญหาความไม่เสมอภาคในระบบประกันสุขภาพ จะเห็นได้จากความไม่เท่าเทียมกันในจำนวนเงินภาษีที่ใช้สนับสนุนระบบประกันในรูปแบบต่าง ๆ ต่อหัวประชากร (per capita tax subsidy) ซึ่งสวัสดิการข้าราชการและพนักงานรัฐวิสาหกิจได้รับมากกว่าสวัสดิการผู้มีรายได้น้อย รวมทั้งความแตกต่างกันในสิทธิประโยชน์ทางการรักษาพยาบาล แต่เนื่องจากโรงพยาบาลรัฐมักทำการเบิกจ่ายข้ามสิทธิเพื่อชดเชย (cross subsidy) ทำให้มองไม่เห็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากความไม่เสมอภาคดังกล่าว

โดยสรุป ประชาชนที่มีฐานะยากจนควรได้รับความครอบคลุมจากระบบสวัสดิการรักษายาบาลโดยไม่คิดมูลค่าจากรัฐ คนที่เกือบบากจนหรือคนชายขอบที่ไม่มีบัตรสงเคราะห์ผู้มีรายได้น้อยโดยทั่วไปมักจะได้รับการยกเว้นค่ารักษายาบาลที่มีค่าใช้จ่ายสูงจากโรงพยาบาลรัฐทั้งหมดหรือเพียงบางส่วน บางครั้งคนเหล่านี้อาจตกอยู่ในภาวะหนี้สินจากการยืมเงินเพื่อจ่ายค่ารักษายาบาลก่อนที่จะขอรับบริการสงคมสงเคราะห์จากโรงพยาบาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของความเจ็บป่วยที่ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง (catastrophic illness)

สวัสดิการรักษายาบาลของข้าราชการและพนักงานรัฐวิสาหกิจ มีค่าใช้จ่ายมากที่สุด เนื่องจากการเบิกจ่ายค่ารักษายาบาลแบบ fee for service ทั้งตัวผู้ได้รับสิทธิประโยชน์ และผู้ให้บริการทั้งภาครัฐและเอกชนจึงไม่สนใจเรื่องค่าใช้จ่ายหรือประสิทธิภาพของระบบ ส่วนการเบิกจ่ายแบบรายหัว (capitation) ในระบบประกันสังคมแม้จะมีข้อดีในด้านการควบคุมค่าใช้จ่าย แต่ปัญหาเรื่อง “ของดีราคาถูก” สมควรได้รับการทดสอบต่อไป ระบบประกันสังคมเป็นรูปแบบที่มีศักยภาพในการขยายความครอบคลุมไปสู่ประชาชนที่ทำงานแบบไม่ประจำหรือทำงานอิสระ ซึ่งต่างจากบัตรสุขภาพที่มีข้อจำกัดในการขยายตัว เนื่องจากการประกันภาคสมัครใจและเสี่ยงต่อความมั่นคงทางการเงินการคลัง

3. การจัดบริการสุขภาพ

การปรับเปลี่ยนที่สำคัญในกระบวนการจัดบริการสุขภาพก็คือ วิวัฒนาการแนวคิดจากแนวทางที่รัฐจัดบริการสุขภาพให้ประชาชนอย่างทั่วถึง ในรูปแบบของการช่วยเหลือเยี่ยงสงคมสงเคราะห์ (Charity) มาเป็นแนวคิดที่รัฐต้องรับผิดชอบต่อการบริการสุขภาพของประชาชน (State Welfare) หรือร่วมกันกับแนวคิดประกันสุขภาพแบบเฉลี่ยความเสี่ยง (Insurance) หรือร่วมกับแนวคิดการพึ่งพาตนเองโดยส่งเสริมการออมของประชาชน (Saving Fund) ให้เป็นเครื่องมือนำไปสู่อุดมการณ์ที่ประชาชนสามารถเข้าถึงบริการสุขภาพได้อย่างเท่าเทียม

กัน (Universal Coverage) ซึ่งจะทำให้ครอบคลุมประชากรถึงร้อยละ 80.3 นอกจากนี้รัฐบาลได้กำหนดนโยบายให้ประชาชนเข้าถึงบริการสุขภาพที่มีประสิทธิภาพ และเท่าเทียมกันอย่างถ้วนหน้า (NaRanong V, et al., 2002)

ดังนั้น การกำหนดโครงสร้างของระบบบริการสุขภาพให้แยกบทบาทภารกิจอย่างชัดเจน จะช่วยให้การจัดบริการครอบคลุมได้ทั่วถึงและเป็นธรรม ในขณะที่การจัดการมีประสิทธิภาพและคุณภาพได้มาตรฐานเดียวกัน ประเด็นสำคัญที่สุดก็คือจะช่วยให้จัดระบบการเป็นเจ้าของควบคุมบริหารจัดการ และกลไกการคลังเพื่อสุขภาพได้ชัดเจนขึ้น ซึ่งได้จำแนกบริการสุขภาพออกเป็น การบริการสุขภาพปฐมภูมิ ทุติยภูมิ ตติยภูมิ และการบริการฉุกเฉินทางการแพทย์ ทั้งนี้ การบริการสุขภาพในแนวคิดใหม่นี้ได้ครอบคลุมไปถึงบริการทางเลือกต่างๆ ซึ่งหลายประเทศมีใช้ภูมิปัญญาสร้างสรรค์ขึ้นมา โดยรัฐจะต้องจัดระบบการเลือกสรรและรับรองคุณภาพเพื่อให้ประชาชนส่วนใหญ่มีข้อมูลเพียงพอที่จะเลือกใช้บริการสุขภาพเหล่านี้อย่างชาญฉลาด

ทั้งนี้ เพื่อให้สอดคล้องกับเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 หมวดนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ มาตรา 52 ความว่า บุคคลย่อมมีสิทธิเสมอกัน ในการรับบริการสาธารณสุขที่ได้มาตรฐาน และผู้ยากไร้มีสิทธิได้รับการรักษาพยาบาลจากสถานบริการสาธารณสุขของรัฐ โดยไม่เสียค่าใช้จ่าย... และสอดคล้องกับแนวคิด วัตถุประสงค์ และเป้าหมาย ของแผนพัฒนาสุขภาพแห่งชาติ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (2545-2549) ซึ่งเป็นกลยุทธ์ในการหาเสียงของพรรคไทยรักไทยที่ชนะการเลือกตั้ง และมากำหนดเป็นนโยบายของรัฐบาลภายใต้ชื่อ “โครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค” หรือระบบหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า (Universal Coverage) นั่นเอง (The policy statement of the Cabinet delivered by the Prime Minister to the Parliament on 26 February 2001) โดยเริ่มให้หลักประกันสุขภาพกับประชาชนกลุ่มเป้าหมายที่คาดว่าจะไม่เคยมีหลักประกันสุขภาพใดๆ ใน 6 จังหวัดก่อน ตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2544 นับว่ายังโชคดีที่ไม่มีปัญหา รุนแรงมาก เนื่องจากใน 6 จังหวัดที่เริ่มดำเนินงานนั้นเป็นจังหวัดที่เคยมีโครงการทดลองมาก่อนแล้ว 2-3 ปี และรัฐบาลได้มีแผนขยายไปอีก 15 จังหวัดในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2544 และให้ครอบคลุมทุกจังหวัดที่เหลือภายในเดือนเมษายน 2545

กระทรวงสาธารณสุขได้จัดสรรงบประมาณเพื่อดำเนินงานข้างต้นให้กับสำนักงานสาธารณสุขจังหวัด โดยจัดสรรเป็นค่าใช้จ่ายต่อประชากร (capitation basis) ทั้งนี้ สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดจะซื้อบริการจากโรงพยาบาลของกระทรวงสาธารณสุขในจังหวัดนั้นๆ กลไกการจ่ายเงินจะเป็นการตกลงกันเองภายในจังหวัด ผู้มีสิทธิในจังหวัดหนึ่งๆ จะสามารถไปใช้บริการในสถานพยาบาลใกล้บ้านเท่านั้น และจะไม่มีสิทธิในการเลือกสถานบริการ อย่างน้อยในสองปีแรก

โครงการหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้าตามนโยบายของรัฐบาลนี้ กระทรวงสาธารณสุขเป็นผู้บริหารจัดการเองทั้งหมด โดยประชาชนกลุ่มเป้าหมายจะเป็นกลุ่มที่อยู่นอกระบบประกันสังคมและสวัสดิการรักษายาบาลของข้าราชการ อย่างไรก็ตามเนื่องจากไม่เคยมีการทำระบบฐานข้อมูลผู้มีสิทธิในระบบประกันสุขภาพใด ๆ มาก่อน จึงทำให้จำนวนประชากรกลุ่มเป้าหมายในระบบต่างๆ ซ้ำซ้อนกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการจัดระบบหลักประกันสุขภาพที่มีอยู่กระจัดกระจายเป็นกลุ่มๆ และไม่จริงจังกังยั้งยืน ให้สามารถจัดระบบประกันสุขภาพเป็นกลุ่มที่ชัดเจนดังเช่นปัจจุบันนี้

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันนี้สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.) ได้ยกเลิกโครงการ 30 บาท รักษาทุกโรคแล้ว แต่ให้ดำเนินการภายใต้ระบบหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า ที่มีสิทธิในระบบประกันนี้ที่เคยเสียค่าธรรมเนียมในการรับการรักษาพยาบาลครั้งละ 30 บาท ไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมนี้อีก ซึ่งกลุ่มเป้าหมายในการประกันระบบนี้จะได้สิทธิที่เท่าเทียมกัน นอกจากนี้ สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.) ยังได้เปิดโอกาสให้กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นได้เข้ามามีบทบาทในการจัดการระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้า ร่วมด้วย ทั้งนี้ ให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า พ.ศ. 2545 มาตรา 47

4. การกระจายอำนาจและการถ่ายโอนอำนาจในงานสาธารณสุข

ภายใต้พระราชบัญญัติการกระจายอำนาจให้แก่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น พ.ศ. 2542 รัฐต้องถ่ายโอนกิจการบริการสาธารณสุขให้แก่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นภายใน 10 ปี เริ่มจาก พ.ศ. 2543-2553 เพื่อให้สอดคล้องกับแผนดังกล่าว การบริการสาธารณสุขทุกประเภทภายใต้การกำกับดูแลของกระทรวงสาธารณสุข รวมไปถึงสถานีอนามัย โรงพยาบาลชุมชน โรงพยาบาลทั่วไป โรงพยาบาลศูนย์ จะต้องถูกถ่ายโอนให้กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเท่านั้น ประเด็นสำคัญที่สุดในการกระจายอำนาจให้แก่ท้องถิ่นก็คือ บทบาทหน้าที่ในการสร้างความสัมพันธ์ขององค์กรที่เกี่ยวข้องทั้งองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาค อีกทั้งบทบาทของบุคลากรสาธารณสุขและประชาชนในท้องถิ่นก็ต้องการพัฒนา ผลกระทบดังกล่าวรวมถึงระบบบริการสุขภาพระดับต้นจะไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ภายใต้ความรับผิดชอบขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น โดยเข้ามาแทนที่ความรับผิดชอบของกระทรวงสาธารณสุข ทั้งนี้ มีประเด็นที่น่าพิจารณาคือ

4.1 เบื้องหลังของการออกกฎหมาย

การปฏิรูปโรงพยาบาลของรัฐ โดยการนำหลักการและรูปแบบของโรงพยาบาลอิสระในกำกับของรัฐมาใช้นั้น ก็ยังเป็นข้อโต้แย้งกันอยู่ เมื่อรัฐสภาผ่านพระราชบัญญัติกำหนดแผนและขั้นตอนการกระจายอำนาจใน พ.ศ. 2542 (Constitution of the Kingdom of Thailand 1997) ซึ่งกำหนดให้ทุกกระทรวงกำหนดแผนที่จะถ่ายโอนภารกิจ ทรัพยากร และบุคลากร ไปยังองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น คือ องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) และเทศบาล ในอีก 10 ปีข้างหน้า (พ.ศ. 2553) ซึ่งก็เป็นที่แน่ชัดว่าโรงพยาบาลรัฐขนาดต่างๆ รวมทั้งศูนย์บริการสุขภาพต่างๆ ภายใต้การดูแลของกระทรวงสาธารณสุข จะเปลี่ยนไปอยู่ภายใต้การบริหารส่วนท้องถิ่นจำนวนกว่า 9,000 แห่ง

การกระจายอำนาจของรัฐไปสู่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นนั้น เป็นเพียงส่วนหนึ่งของกฎหมายการกระจายอำนาจเท่านั้น องค์ประกอบที่สำคัญของพระราชบัญญัตินี้ก็คือ เป้าหมายในการเพิ่มสัดส่วนของรายได้ขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น จากระดับปัจจุบันคือร้อยละ 9.0 ของรายรับทั้งหมดของรัฐ เป็นร้อยละ 20.0 ใน พ.ศ. 2544 และร้อยละ 35.0 ใน พ.ศ. 2549 (National Decentralization Act 1999) ซึ่งการกระจายรายได้แบบใหม่นี้เองที่จะทำให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ต้องมีบทบาทสำคัญในการจัดเตรียมบริการสังคมในรูปแบบต่าง ๆ ภายใต้ข้อบังคับของกฎหมายการบริหารส่วนท้องถิ่น โดยมีหน้าที่หลัก 6 ประการ คือ การสร้างโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็น การปรับปรุงคุณภาพชีวิต อันได้แก่ บริการสาธารณสุข และการศึกษาเป็นสำคัญ การจัดการชุมชนและสังคม การวางแผนและลงทุนระดับท้องถิ่นและการท่องเที่ยว การจัดการทรัพยากร

ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมและภูมิปัญญาไทย (National Decentralization Committee Office, 1999) ซึ่งรัฐมีแผนที่จะเพิ่มรายได้ส่วนท้องถิ่น โดยให้มีการเรียกเก็บภาษีท้องถิ่น และอนุญาตให้ท้องถิ่นคงภาษีที่ได้ในสัดส่วนที่มากกว่าเดิม ซึ่งการจัดการเช่นนี้จะเป็นการลดรายได้เข้าส่วนกลาง และลดบทบาทหน้าที่ของกระทรวงสาธารณสุขด้วย และนำไปสู่ความจำเป็นในการถ่ายโอนทรัพยากรและกำลังคนไปอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของส่วนท้องถิ่น

4.2 ข้อโต้แย้งเกี่ยวกับการกระจายอำนาจด้านสุขภาพ

ในการทำตามที่กฎหมายกำหนด และสามารถบรรลุเป้าหมายในการกระจายอำนาจความรับผิดชอบและการบริหารให้แก่ส่วนท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น โดยกระทรวงสาธารณสุขต้องถ่ายโอนทรัพยากรต่างๆ ในการบริการด้านสาธารณสุข กำลังคน รวมถึงงบประมาณ ไปยังองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น จะมีผลทำให้ร้อยละ 80.0 ของงบประมาณประจำปี และร้อยละ 90.0 ของบุคลากรถูกกระจายไปยังองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น อย่างไรก็ตามเนื่องจากท้องถิ่นมีการบริหารที่แยกออกเป็นส่วนใหญ่ และขาดประสบการณ์ในด้านสุขภาพ จึงมีประเด็นต่างๆ ที่ถูกยกขึ้นมากลยเกี่ยวกับการกระจายอำนาจ ดังนี้

4.2.1 ความกังวลเกี่ยวกับการบริการที่แยกส่วน

การบริหารส่วนท้องถิ่น 2 รูปแบบ คือ องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) และเทศบาล ครอบคลุมพื้นที่ด้านภูมิศาสตร์และขนาดของประชากรต่างกัน กรณีในการแยกความแตกต่างระหว่าง อบต. และเทศบาล มีพัฒนาการจากอดีตโดยเทศบาลเป็นการบริหารส่วนท้องถิ่นที่ถูกตั้งขึ้นมาก่อน อบต. (Chunharas S, Supawong C, Tumkosit U, et al., 1998) และอยู่ในพื้นที่ที่มีเศรษฐกิจที่ดีกว่า ส่วน อบต. ได้มีการตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2538 เพื่อที่จะให้เป็นหน่วยงานในการบริหารส่วนท้องถิ่นทั่วประเทศ (Tambon Administrative Organization Establishment Act 1994) แต่ทั้ง 2 แบบนี้ก็จะมีขนาดเล็กกว่าอำเภอ อย่างไรก็ตามเนื่องจากสภาพของเทศบาลมีการพัฒนามากกว่า จึงมีโรงพยาบาลชุมชน โรงพยาบาลทั่วไป หรือโรงพยาบาลภูมิภาคหลายแห่งตั้งอยู่ในเขตเทศบาล แต่อยู่ภายใต้การดูแลของกระทรวงสาธารณสุข ส่วนในเขต อบต. นั้น มีเพียงสถานีอนามัยที่มีพนักงานสาธารณสุขเพียง 3-5 คนเท่านั้น ทั้ง อบต. และเทศบาล มีหน้าที่จะต้องจัดหาทรัพยากรเพื่อให้บริการด้านสังคมในพื้นที่ของตน และดำเนินการไปได้โดยไม่จำเป็นต้องร่วมมือซึ่งกันและกัน และจากการที่ไม่ประสานงานกันเท่าที่ควร การแบ่งให้แต่ละท้องถิ่นดูแลสถานบริการแต่ละประเภทจะทำให้ระบบการส่งต่อผู้ป่วยมีประสิทธิภาพน้อยลง

การมีสถานบริการสาธารณสุขระดับต่างๆ อยู่ในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นแต่ละประเภทที่มีการบริหารที่แยกกัน อาจจะไม่สร้างปัญหาในการส่งต่อผู้ป่วย หากมีกลไกในการการเงินที่ดี แต่ถ้าหากกลไกไม่ดีพอทางเลือกก็ควรให้สถานบริการสาธารณสุขหลาย ๆ ระดับอยู่ภายใต้การบริหารเดียวกัน และถ้าหากว่าการบริหารส่วนท้องถิ่นนั้นเล็กเกินไปที่จะดูแลสถานบริการซึ่งมีหลายระดับได้ ก็ควรต้องจัดตั้งหน่วยบริการส่วนท้องถิ่นที่ใหญ่ขึ้น เพื่อดูแลเรื่องสุขภาพ ดูแลสถานบริการสาธารณสุข ให้ทำงานเชื่อมต่อกันโดยจัดตั้งเป็น กสพ. (คณะกรรมการระดับสุขภาพพื้นที่) ขึ้นมาเป็นผู้ดูแล (Health Technical Office, 2000)

4.2.2 ความกังวลเกี่ยวกับประสิทธิภาพ

ก่อนที่กฎหมายการกระจายอำนาจจะมีผลต่อการถ่ายโอนทรัพยากรด้านสาธารณสุขไปยังองค์กร

ปกครองส่วนท้องถิ่น รัฐบาลได้มีความพยายามที่จะปรับปรุงประสิทธิภาพการจัดการโรงพยาบาลอยู่ก่อนแล้ว จึงเกิดความกังวลว่าความพยายามต่างๆ ในการปรับปรุงประสิทธิภาพนั้นจะจัดการทรัพยากรต่างๆ ในการดูแลไปตามกฎระเบียบ ข้อบังคับ ซึ่งไม่ยืดหยุ่นเพียงพอในการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประสิทธิภาพ การเปลี่ยนจากโรงพยาบาลรัฐไปเป็นโรงพยาบาลรัฐที่ปกครองตนเอง และการใช้ระบบการจัดสรรงบประมาณตามผลงานเป็นส่วนหนึ่งของการปรับปรุงประสิทธิภาพการใช้ทรัพยากรของรัฐ จึงได้มีข้อเสนอว่าควรจะมีการจัดสรรทรัพยากรให้มีประสิทธิภาพมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ซึ่งข้อเสนอข้อหนึ่งก็คือให้มีการถ่ายโอนอำนาจในด้านสาธารณสุข โดยจัดให้มีสถานบริการสาธารณสุขรวมกันเป็นเครือข่ายที่มีการบริหารที่อิสระภายใต้การควบคุมของ กสพ. โดย กสพ. เป็นผู้บริหารทรัพยากรเหล่านั้นภายใต้ข้อตกลงร่วมกัน ซึ่งก็อาจจะบรรเทาความวิตกกังวลเกี่ยวกับการขาดการปกครองและระบบการจัดการที่ดีในระดับท้องถิ่น พร้อมๆ กับความพยายามที่จะปรับปรุงระบบการจัดการทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่ให้ดีขึ้น โดยผ่านการบริหารจัดการแบบมุ่งผลสัมฤทธิ์ (Results based Management) (World Bank, 1999)

4.2.3 ความกังวลเกี่ยวกับสถานภาพและเงื่อนไขการจ้างงานในอนาคต

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยเป็นการกระจายบุคลากรไปสู่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ทำให้บุคลากรหวาดวิตกถึงความไม่มั่นคงที่จะเกิดขึ้น ในขณะที่ข้าราชการจะได้รับการประกันการจ้างงานตลอดชีพ พร้อมทั้งบำนาญ สวัสดิการ และผลประโยชน์ต่างๆ แต่ระบบใหม่นี้ไม่ได้ประกันว่าผลประโยชน์ต่างๆ และความมั่นคงจะยังมีต่อไปหรือไม่ ความกังวลเกี่ยวกับความโปร่งใสของการบริหารส่วนท้องถิ่น ทำให้เกิดความลังเลใจ ยิ่งไปกว่านั้นระบบปัจจุบันของ ก.พ. บุคลากรสามารถย้ายไปยังจังหวัดอื่นๆ ได้ทั่วประเทศ แต่ระบบใหม่นี้ดูเหมือนจะจำกัดการจ้างงานไว้เป็นแต่ละท้องถิ่น และมีความเป็นไปได้น้อยที่จะย้ายไปยังจังหวัดอื่นหรือท้องถิ่นอื่น (Local Personnel Administration Act 1999)

การเปลี่ยนแปลงในการกระจายอำนาจ โดยกำหนดให้มีการถ่ายโอนอำนาจไปยังองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เป็นความท้าทายสำหรับผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบ มีความจำเป็นที่จะต้องให้ข้อมูลแก่ผู้เกี่ยวข้องเพื่อลดความวิตกกังวลที่มีอยู่ และแรงดันที่อาจจะเกิดขึ้นโดยจำเป็นต้องอธิบายให้ชัดเจน ทำให้แน่ใจว่าระบบใหม่นี้จะมีประสิทธิภาพเท่ากับระบบปัจจุบัน และทำให้ประชาชนส่วนใหญ่มีความพึงพอใจ ประการสุดท้ายที่สำคัญไม่น้อยก็คือความจำเป็นสำหรับการสร้างศักยภาพ (capacity building) เพื่อให้มั่นใจได้ว่าการกระจายอำนาจนี้จะมีประสิทธิภาพ และสามารถดำเนินงานตามบทบาทหน้าที่ใหม่ได้

สรุปและข้อเสนอแนะ

ข้อสรุป

จากการศึกษาบทวนเอกสารที่เกี่ยวกับระบบประกันสุขภาพของประเทศไทย โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อประเมินประสิทธิภาพที่เกี่ยวกับการกำหนดนโยบายด้านสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์ การบริหารงบประมาณด้านสุขภาพ ตลอดจนแหล่งที่มาของงบประมาณในการจัดการระบบประกันสุขภาพ และการกระจายอำนาจที่ส่งผลกระทบต่อบทบาทหน้าที่ ซึ่งรัฐบาลได้มีการพัฒนาการจัดการระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าให้สอดคล้องกับความเหมาะสมกับความต้องการของประชาชน นอกจากนี้ยังได้กระจายอำนาจในการจัดการ

ระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นไปดำเนินการด้วย

กล่าวโดยรวมแล้ว การกระจายอำนาจด้านสุขภาพนี้จะมีผลกระทบที่สำคัญยิ่งต่อการออกแบบ และการพัฒนาระบบการคลังรวมในอนาคต ด้วยจุดประสงค์ของการพัฒนาการประสานงาน การปกครองที่ดีของการบริการ และการคลังสุขภาพ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ไม่ควรจะปล่อยให้แต่ละส่วนพัฒนาไปอย่างไม่มีทิศทางเดียวกัน การประสานงานอย่างใกล้ชิด การปรับแนวคิด และการออกแบบระบบให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน มีความสำคัญยิ่งที่จะหลีกเลี่ยงการสูญเสียทรัพยากรที่เกิดจากแนวคิดที่ขัดแย้งกัน และความไม่เข้าใจกันของคณะทำงานในด้านต่าง ๆ ของการดำเนินการปฏิรูประบบสุขภาพ ซึ่งจะส่งผลต่อประสิทธิภาพของการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทย

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาบทวนเอกสารเกี่ยวกับระบบประกันสุขภาพ และนโยบายการกระจายอำนาจด้านสุขภาพ มีข้อเสนอแนะให้รัฐบาลควรที่จะต้องเตรียมการ ดังนี้

1. ความพร้อมขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการดำเนินงานระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้า ในประเด็นของ

- 1.1 ประสิทธิภาพของบุคลากรผู้มีส่วนในการจัดการระบบประกันสุขภาพ
- 1.2 แหล่งที่มา และการจัดสรรงบประมาณ ในการดำเนินงานระบบประกันสุขภาพ
- 1.3 การจัดหา ตลอดจนการบริหารจัดการวัสดุ ครุภัณฑ์ ด้านสุขภาพ
- 1.4 กระบวนการบริหารจัดการระบบประกันสุขภาพ

2. ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยด้านบุคคล และโครงสร้างขององค์กร ในการสนับสนุนการดำเนินงานระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในแต่ละระดับ

3. การให้การสนับสนุนของรัฐบาลกลาง ในการจัดการระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

ซึ่งผลการศึกษาก็คงจะเป็นข้อมูลให้ผู้กำหนดนโยบายด้านสุขภาพ ของกระทรวงสาธารณสุข และสำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.) ได้ตรวจสอบและแก้ไขเกี่ยวกับการจัดการระบบสุขภาพ ในประเด็นของกิจกรรมสุขภาพในระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้า ตลอดจนการกระจายอำนาจด้านสุขภาพที่เหมาะสมให้กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- Chunharas S, Supawong C, Tumkosit U, et al. Impact of decentralization on health care system: an analysis. Nonthaburi: Health Systems Research Institute; 1998.
- Constitution of the Kingdom of Thailand 1997, Published in the Government Gazette, Vol. 114 , part 55 A, 11 October B.E. 2540 (1997).
- Health Technical Office. Decentralization on Health, Bangkok: Krungtep Vechasarn Co.Ltd.; 2543. (2000).

- Local Personnel Administration Act 1999, Published in the Government Gazette, Vol. 116 , part 120 A, 29 November B.E. 2542 (1999).
- National Decentralization Committee Office. Draft of National Decentralization Plan. Paper prepared by the Decentralization Working Group, September 1999.
- National Decentralization Act 1999, Published in the Government Gazette, Vol. 116 , part 114 A, 17 November B.E. 2542 (1999).
- Office of the National Statistics, Office of the Prime Minister. Report of the 1999 household socio-economic survey. Bangkok: Text and journal Publication; 2000. p.20-22. (in Thai).
- Pannarunothai S, Patmasiriwat D, Srithamrongsawat S. Universal health coverage in Thailand: ideas for reform and policy struggling. Health Policy 68 (2004) 17-30. www.elsevier.com/locate/healthpol.
- Pongpanit S, S Jancharoen W, Srithamrongsawat S, et al. Preliminary report on the National Health Account in Thailand 1996 and 1998. Bangkok: College of Public Health, Chulalongkorn University, and Health Systems Research Institute; 2000. (in Thai).
- Supachutikul A. Situation analysis on health insurance and future development. Nonthaburi: Health Systems Research Institute, Ministry of Public Health, Thailand; 1995.
- Tambon Administrative Organization Establishment Act 1994.
- The policy statement of the Cabinet delivered by the Prime Minister to the Parliament on 26 February 2001.
- Wibulpolprasert S, editor. Thailand Health Profile 1997-1998. Bangkok: Express Transportation Organization Printing Press; 2000.
- Wibulpolprasert S. Maternal mortality rate in Thailand, 1962-1999. Nonthaburi: Bureau of Health Policy and Plan, Ministry of Public Health; 2000.
- World Bank. Report on Public Sector Reform Loan, 1999. (internal document).

.....

โครงการผันน้ำข้ามพรมแดนในภาคอีสาน: ภาวะเติมน้ำในบ่อทรายไม่สิ้นสุด?

มนตรี จันทวงศ์

โครงการผันน้ำในภูมิภาคอินโดจีน มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ

E-mail: nokmontree@yahoo.com

บทนำ

จากอดีต ถึงปัจจุบันของแนวนโยบายรัฐ ต่อการพัฒนาระบบชลประทานขนาดใหญ่ในภาคอีสาน

แนวนโยบายการพัฒนาแหล่งน้ำหรือระบบชลประทาน เกิดขึ้นในทุกภาคของประเทศ ต่อเนื่องมานานกว่า 50 ปีตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ซึ่งประกาศใช้เมื่อปี พ.ศ. 2504 ในส่วนของภาคอีสานการพัฒนาโครงการชลประทานขนาดใหญ่ได้เริ่มต้นขึ้นในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 เป็นต้นมา ได้แก่ โครงการเขื่อนน้ำอูน ในจังหวัดสกลนคร จนถึงสิ้นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 ในปี 2550 รัฐบาลได้พัฒนาระบบชลประทานในภาคอีสานไปแล้วประมาณ 8.1 ไร่ จากพื้นที่ภาคอีสานรวม 105.5 ล้านไร่ คิดเป็นสัดส่วน 14.1% ของพื้นที่เกษตรกรรม พัฒนาการของการพัฒนาการชลประทานที่ผ่านมา กล่าวได้ว่าก่อนปี พ.ศ. 2530 แผนงานเกือบทั้งหมดถูกกำหนดโดยหน่วยงานราชการ (เช่น กรมชลประทาน, สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท, การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย) และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ แต่ยุคหลังจากนั้นซึ่งเป็นยุคสมัยที่การเมืองของประเทศไทยมีความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น จากการที่มีนายกรัฐมนตรีที่มาจากการเลือกตั้งเป็นคนแรก คือ พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ นโยบายของพรรคการเมืองและนักการเมือง เริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญในการร่วมกำหนดนโยบายการชลประทานในแต่ละภูมิภาค ภายใต้วาทะแห่งปีในยุคสมัยนั้นคือ “เปลี่ยนสนามรบให้เป็นสนามการค้า” สำหรับในภาคอีสานแล้วโครงการชลประทานขนาดใหญ่ที่เกิดขึ้นในยุคนี้คือ โครงการโขง ชี มูล ซึ่ง กรม. ได้อนุมัติเมื่อวันที่ 8 เมษายน 2532 โครงการโขง ชี มูล มีเป้าหมายจะส่งน้ำให้พื้นที่เกษตรกรรมถึง 4.98 ล้านไร่ ในพื้นที่ 15 จังหวัด กำหนดแผนพัฒนาเป็น 3 ระยะรวม 42 ปี ตั้งแต่พ.ศ. 2535-2576 ใช้งบประมาณทั้งสิ้น 228,000 ล้านบาท (ปี 2535) ผลของโครงการโขง ชี มูล เพียงระยะที่ 1 ก็ได้สร้างความเสียหายและบาดแผลที่ยากจะเยียวยาได้ ให้แก่ชุมชนและระบบนิเวศน์แหล่งน้ำของภาคอีสาน มาจนถึงปัจจุบัน

นโยบายของฝ่ายการเมืองที่เข้ามามีบทบาทสูงสุด สามารถชี้นำทิศทางการพัฒนาระบบชลประทานได้ (ซึ่งเดิมถูกกำหนดโดยระบบราชการทั้งหมดนั้น) เกิดขึ้นในช่วงที่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร เป็นนายกรัฐมนตรี โดย

การริเริ่มแนวทางการพัฒนาที่เรียกว่า “ระบบโครงข่ายน้ำแห่งชาติ” หรือ “Water grid system” ในปี พ.ศ. 2546 พร้อมกับการปฏิรูปโครงสร้างระบบราชการในปี พ.ศ. 2547 ทำให้ฝ่ายการเมืองสามารถเข้ามามีบทบาทชี้นำทิศทางการพัฒนาระบบชลประทานได้เกือบสมบูรณ์

“ระบบโครงข่ายน้ำแห่งชาติ” หรือ “Water grid system” นำไปสู่การจัดทำโครงการจัดทำแผนบูรณาการการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยกรมทรัพยากรน้ำ กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีแผนดำเนินการนำร่องเป็นโครงการแรกในพื้นที่ จ.เพชรบุรีและประจวบคีรีขันธ์ และจะขยายผลทั้งประเทศในพื้นที่ 60 ล้านไร่ภายในระยะเวลา 23 ปี โดยการพัฒนา Water Grid หากใช้แนวทางการพัฒนาระบบชลประทานแบบเดิมจะต้องใช้เวลาประมาณ 165 ปี¹

จากปี 2546 จนถึงปัจจุบันสังคมไทยหรือประชาชนในภาคอีสาน ก็ได้เห็นถึงแผนงานการพัฒนาระบบชลประทานขนาดใหญ่ในชื่อต่างๆ กันไป เช่น โครงการน้ำแก่งจัน² (มูลค่า 4 แสนล้านบาท ระหว่างปี 2547-2551), Mega Project ด้านแหล่งน้ำ (มูลค่า 196,320.06 ล้านบาท ระหว่างปี 2548-2552), แผนการปรับปรุงฟื้นฟูแหล่งน้ำ (มูลค่า 14,942 ล้านบาท ระหว่างปี 2552-2554) และโครงการด้านทรัพยากรน้ำและการเกษตรภายใต้แผนปฏิบัติการ: ไทยเข้มแข็ง ในปัจจุบัน (มูลค่า 238,515 ล้านบาท ระหว่างปี 2553-2555) และภายใต้โครงการต่างๆ ทั้งหมดนี้ยังไม่แนบรวมการพัฒนาโครงการผันน้ำข้ามพรมแดนขนาดใหญ่อีก 2 โครงการ ได้แก่ โครงการผันน้ำโขง มูลค่า 76,760 ล้านบาท โดยกรมทรัพยากรน้ำ และโครงการผันน้ำโขง เลย ชี มูล มูลค่ากว่า 100,000 ล้านบาท โดยกรมชลประทาน

วัตถุประสงค์

การศึกษานี้จัดทำขึ้นเพื่อประมวลข้อมูลแนวนโยบายการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ในภาคอีสาน และโครงการผันน้ำระหว่างประเทศที่กำลังมีการศึกษาอยู่ในปัจจุบัน และการตรวจสอบถึงเหตุผลความจำเป็นของโครงการชลประทานหรือโครงการผันน้ำขนาดใหญ่ในภาคอีสาน และคาดว่าจะเครื่องมือในการประเมินผลโครงการชลประทานหรือโครงการผันน้ำขนาดใหญ่ต่างๆ ต่อไป

วิธีการดำเนินการ

วิธีการศึกษา ได้ใช้การสรุปและประมวลผลจากเอกสารโครงการชลประทานหรือโครงการผันน้ำขนาดใหญ่ รวมทั้งข้อมูลการวิเคราะห์จากเอกสารที่ได้มีการเผยแพร่โดยทั่วไป และนำมาวิเคราะห์ให้เห็นถึงเหตุผลความจำเป็นของแต่ละโครงการที่ได้มีการนำเสนอออกมาจากหน่วยงานเจ้าของโครงการ

¹ โครงการศึกษาจัดทำแผนหลัก ศึกษาความเหมาะสมและสำรวจ-ออกแบบระบบเครือข่ายน้ำ ในพื้นที่จังหวัดเพชรบุรีและประจวบคีรีขันธ์ ภายใต้กรอบโครงการจัดทำแผนบูรณาการการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อการพัฒนาแบบยั่งยืน (จากเว็บไซต์ของ กรมทรัพยากรน้ำ ตุลาคม 2547)

² โครงการพัฒนาโครงข่ายน้ำและการพัฒนาเกษตรกรรมแบบบูรณาการ, เอกสารแนบหนังสือกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ที่ กษ 0304/3517 ลงวันที่ 31 ธันวาคม 2546

ผลการดำเนินการ

ผลการศึกษาแยกเป็น 2 ส่วนคือ (1) นโยบายการพัฒนาระบบชลประทาน ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และ (2) การพัฒนาระบบชลประทานขนาดใหญ่จากยุคโขง ซี มูล(2532) ผ่านยุคทักษิณมิลล์ (2546) สู่ยุค ไทยเข้มแข็ง (2552) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. นโยบายการพัฒนาระบบชลประทาน ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

1.1 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1(2504-2509)³

นโยบายทรัพยากรน้ำ เน้นหนักการผลิตด้านโครงการขนาดใหญ่เพื่อจัดหาน้ำ ได้แก่ โครงการยันฮี และมีการก่อสร้างเขื่อนภูมิพลที่ จ.ตาก ซึ่งเป็นเขื่อนที่ใหญ่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น โครงการทำปลา โครงการแม่กลองใหญ่ โครงการเจ้าพระยา รวมพื้นที่เป้าหมายที่จะได้รับประโยชน์จากการชลประทาน ประมาณ 12 ล้านไร่ นับเป็นยุคทองของการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่

1.2 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 (2510-2514)⁴

เป็นแผนที่เน้นการขยายระบบส่งน้ำจากโครงการขนาดใหญ่ที่ได้ทำแล้วให้ทั่วถึง ในช่วงแผนนี้เขื่อนสิริกิติ์ได้เริ่มก่อสร้างขึ้น ภาคใต้มีโครงการเขื่อนปรมาณ จ.ประจวบคีรีขันธ์ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีโครงการเขื่อนน้ำอูน จ.สกลนคร เขื่อนชีบน จ.ชัยภูมิ และเขื่อนมูลบน จ.นครราชสีมา เมื่อสิ้นสุดแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 2 ปรากฏว่ามีพื้นที่ชลประทานเพิ่มขึ้นรวมเป็น 15 ล้านไร่

1.3 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3 (2515-2519)

เน้นหนักในด้านการก่อสร้างระบบคลองส่งน้ำและระบายน้ำเพิ่มเติมตามโครงการชลประทานให้เสร็จสมบูรณ์ และในช่วงนี้มีการขยายระบบชลประทานขนาดเล็กเพิ่มขึ้น (มิ่งสรรพ ขาวสะอาด และคณะ หน้า 206)

1.4 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (2520-2524) และฉบับที่ 5 (2525-2529)⁵

ยังคงเน้นการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็ก โดยเฉพาะในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีพื้นที่ชลประทานเพียง 1.4 ล้านไร่หรือ 4% ของพื้นที่เพาะปลูกของภาค เมื่อสิ้นสุดแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 พื้นที่ชลประทานเพิ่มขึ้นเป็น 16 ล้านไร่ และในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 เป็นการเพิ่มประสิทธิภาพของพื้นที่ชลประทานที่มีอยู่เดิม และวางแผนดำเนินการในลุ่มน้ำที่ยังไม่มีการพัฒนามาก ได้แก่ ลุ่มน้ำวัง ลุ่มน้ำยม ลุ่มน้ำป่าสัก ลุ่มน้ำสะแกกรัง ลุ่มน้ำบางปะกง ลุ่มน้ำระยอง และลุ่มน้ำจันทบุรี

1.5 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 (2530-2534)⁶

เน้นการจัดการในระบบลุ่มน้ำ โดยคำนึงถึงความต้องการ 5 กิจกรรมหลักได้แก่ การอุปโภค-บริโภค การอุตสาหกรรมและการท่องเที่ยว การชลประทาน การผลิตกระแสไฟฟ้าและการรักษาระบบนิเวศวิทยา ซึ่งจะคำนึง

³ มิ่งสรรพ ขาวสะอาด และคณะ แนวนโยบายการจัดการน้ำสำหรับประเทศไทย (บทที่ 3 วิวัฒนาการด้านนโยบายทรัพยากรน้ำของประเทศไทย)

⁴ เพิ่งอ้าง

⁵ โสภณ ชมชาญ ลำดับเหตุการณ์ 38 ปี นโยบายน้ำไทย หน้า 16-23

⁶ มิ่งสรรพ ขาวสะอาด และคณะ แนวนโยบายการจัดการน้ำสำหรับประเทศไทย (บทที่ 3 วิวัฒนาการด้านนโยบายทรัพยากรน้ำของประเทศไทย)

ถึงศักยภาพของน้ำต้นทุน และความต้องการน้ำของกิจการต่างๆ ทั้งในปัจจุบันและอนาคต และ**โครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ได้กลับมาอีกครั้ง คือ โครงการโขง ชี มูล ในปี 2532 และถือเป็นโครงการผันน้ำโขงที่ใหญ่ที่สุดและเป็นรูปธรรมมากที่สุดโครงการแรกของภาคอีสาน** โครงการสร้างเขื่อนปากมูล ในปี 2533 ในช่วงแผนพัฒนาฉบับนี้ รัฐบาลได้ประกาศใช้ ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการบริหารทรัพยากรน้ำแห่งชาติ พ.ศ.2532 และปลายแผนฯ 6 ในปี 2534 เริ่มปรากฏปัญหาความแห้งแล้งชัดเจนขึ้นทั้งในและนอกเขตพื้นที่ชลประทาน

1.6 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 7 (2535-2539)

ผลจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว ทำให้เกิดข้อขัดแย้งในการใช้น้ำเพื่อการเกษตร การอุปโภค-บริโภค เพื่อการอุตสาหกรรมและอื่นๆ และการบริหารและจัดหาน้ำยังไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร จึงมีแผนพัฒนาแหล่งน้ำอย่างเป็นระบบทั้ง 25 ลุ่มน้ำ โครงการชลประทานขนาดใหญ่ที่ก่อสร้างในช่วงนี้คือโครงการเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ ในปี 2537 ในปี 2536 เริ่มมีการยกวางพรบ.ทรัพยากรน้ำ

1.7 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 (2540-2544)

ยังคงให้ความสำคัญกับนโยบายน้ำ เพื่อการสร้างฐานการผลิตให้พร้อมรับกับการเปลี่ยนแปลงในตลาดโลก โดยการพัฒนาและจัดหาน้ำ เพื่อสนับสนุนการเกษตร อุตสาหกรรม คมนาคม และการอุปโภคบริโภค ทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพให้ได้อย่างเพียงพอและทั่วถึง และการสนับสนุนให้มีการบริหารจัดการลุ่มน้ำอย่างเป็นระบบ ให้มีการจัดเก็บค่าน้ำดิบทั้งเพื่อการอุตสาหกรรม เกษตรกรรม และการอุปโภคบริโภค (สภามชชช. หน้า 69-70)

เมื่อสิ้นแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 ประเทศไทยสามารถพัฒนาพื้นที่ชลประทานประเภทต่างๆ ได้ประมาณ 36,841,527 ไร่ เฉพาะการดำเนินงานของกรมชลประทานระหว่างปี 2530-2541 ใช้งบประมาณเพื่อการพัฒนาแหล่งน้ำและระบบชลประทานรวมทั้งสิ้นกว่า 2.62 แสนล้านบาท⁷ และในช่วงปี 2543-2547 กรมชลประทานมีการลงทุนพัฒนาแหล่งน้ำและระบบชลประทานเฉลี่ยสูงถึงปีละ 24,000 ล้านบาท⁸

1.8 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 (2545-2549)

ในช่วงของแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ ได้เกิดปรากฏการณ์ใหม่ทางการเมืองอันเนื่องมาจากรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ปี 2540 กล่าวคือ การชนะการเลือกตั้งของพรรคไทยรักไทยอย่างถล่มทลายในเดือนกุมภาพันธ์ ปี 2544 และต่อเนื่องมาถึงการเลือกตั้งทั่วไปในเดือนกุมภาพันธ์ ปี 2548 ส่งผลให้ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรีมีอำนาจการบริหารราชการแผ่นดินอย่างเด็ดขาด รูปแบบการบริหารราชการแผ่นดินโดยรวมได้เปลี่ยนแปลงไปมาก ทั้งในเรื่องการบริหารด้วยแนวทาง CEO, การปฏิรูปโครงสร้างระบบราชการ และการนำเสนอแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจแบบ 2 แนวทาง หรือ Dual track ซึ่งได้รับการเรียกขานแนวทางเศรษฐกิจนี้ในภายหลังว่า “ทักษิณมิกซ์”

⁷ รายงานการวิจัย แนวนโยบายการจัดการน้ำสำหรับประเทศไทย โดย มิ่งสรรพ์ และคณะ, 2544

⁸ แนวทางการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ โดย สำนักงานพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547

ในช่วง 4 ปีที่ผ่านมาของแผนพัฒนาฉบับที่ 9 นโยบายทรัพยากรน้ำถูกกล่าวถึงมากที่สุดอีกช่วงระยะเวลาหนึ่ง ตั้งแต่ปี 2546 รัฐบาลได้เสนอแนวคิดการจัดการทรัพยากรน้ำแบบบูรณาการ โดยมีข้อเสนอเป็น National Water Grid System และพร้อมที่จะทุ่มเทงบประมาณเพื่อการนี้ เพื่อพัฒนาพื้นที่ชลประทานให้ได้ทั่วประเทศ อย่างไรก็ตามข้อเสนอนี้ได้ถูกแปรมาเป็นส่วนหนึ่งของ Mega Project ด้านการจัดการทรัพยากรน้ำ ในวงเงินลงทุนประมาณ 200,000 ล้านบาท ในปี 2548 ซึ่งรัฐบาลกำลังดำเนินการให้ต่างประเทศยื่นความจำนงในการลงทุนในโครงการดังกล่าวในช่วงต้นปี 2549 เพื่อให้ทันกับการเริ่มโครงการให้ได้ในปี 2550

1.9 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 10 (2550-2554)

ภายใต้แผนพัฒนาฉบับที่ 10 ภาคอีสานถูกกำหนดให้มีการพัฒนาเชิงพื้นที่ ภายใต้กรอบยุทธศาสตร์การพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ⁹ (สิงหาคม 2551) ใน 4 เรื่อง ได้แก่

1. เป็นฐานการผลิตพืชอาหารและพืชพลังงานทดแทนของประเทศ
2. เป็นฐานการผลิตอุตสาหกรรมอาหารและเอทานอลของประเทศ
3. เป็นประตูการค้า การท่องเที่ยวเชื่อมโยงกับอินโดจีน
4. เป็นแหล่งท่องเที่ยวศึกษาทางโบราณคดี อารยธรรมขอม และยุคก่อนประวัติศาสตร์

แนวทางการพัฒนาที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาระบบชลประทาน เพื่อรองรับการพัฒนาเชิงพื้นที่ที่กำหนดไว้ ภายใต้ยุทธศาสตร์การฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้สมบูรณ์ ได้แก่ การพัฒนาแหล่งน้ำและระบบชลประทานให้เต็มศักยภาพ ด้วยการ (1) ปรับปรุงแหล่งน้ำเดิมและจัดหาแหล่งน้ำใหม่ อีก 7.1 ล้านไร่ ตามที่กรมชลประทานระบุ และสระน้ำในไร่นา (2) เพิ่มประสิทธิภาพการบริหารจัดการ โดยการวางแผนและจัดการลุ่มน้ำอย่างบูรณาการทั้งระบบ ให้ทุกภาคมีส่วนร่วมบริหารจัดการ มีเครือข่ายเฝ้าระวังของชุมชนริมน้ำ (3) ศึกษาวิจัยภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรน้ำในทุกระดับเพื่อใช้ประโยชน์ต่อไป และแผนการฟื้นฟูดิน ยับยั้งการแพร่กระจายดินเค็ม

กรอบยุทธศาสตร์การพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้ระบุถึงปัญหาด้านทรัพยากรน้ำในภาคอีสานว่ามีปริมาณเพียงพอกับความต้องการ แต่กักเก็บได้เพียงร้อยละ 17.0 ส่งผลให้ขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรในฤดูแล้ง และน้ำท่วมในช่วงฤดูฝนเป็นประจำ ที่ผ่านมามีพัฒนาระบบชลประทานได้เพียง 8.1 ล้านไร่ คิดเป็นเพียงร้อยละ 14.1 ของพื้นที่การเกษตร ซึ่งยังมีศักยภาพที่จะพัฒนาระบบชลประทานได้อีก 7.1 ล้านไร่ ส่วนระบบประปาหมู่บ้านยังขาดแคลนอีกกว่า 9 พันแห่ง ปัจจุบันความต้องการใช้น้ำในภาคทั้งสิ้น 11,617 ล้าน ลบ.ม. ต่อปี และในปี 2564 ความต้องการใช้น้ำจะเพิ่มเป็น 48,215 ล้าน ลบ.ม. มากกว่าปัจจุบัน 4 เท่า (กรมทรัพยากรน้ำ, 2548) แม้จะสามารถพัฒนาระบบชลประทานได้อีก 7.1 ล้านไร่ แต่ก็ไม่เพียงพอกับความต้องการใช้น้ำ

การพัฒนาระบบชลประทานในภาคอีสาน ปัจจุบันมีอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ 12 แห่ง สามารถกักเก็บน้ำรวมกันได้ 7,617 ล้านลบ.ม. (12.4% ของปริมาณน้ำท่ารายปี) และโครงการชลประทานขนาดกลางและขนาดเล็กกว่า 11,545 โครงการ กักเก็บน้ำได้ 2,816.5 ล้านลบ.ม. รวมกักเก็บน้ำได้ทั้งสิ้น 10,433.5 ล้านลบ.ม. (17.0% ของปริมาณน้ำท่ารายปี) เป็นพื้นที่ชลประทาน 8.1 ล้านไร่ (14.1%

⁹ <http://www.nesdb.go.th/>

ของพื้นที่การเกษตร) ส่วนใหญ่อยู่ตอนบนของภาค คือ จังหวัดสกลนคร นครพนม และมุกดาหาร จังหวัดที่มีพื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่เกษตรน้อยที่สุดคือ อำนาจเจริญ (5.6%) รองลงมาคือ จังหวัดอุดรธานี เลย สุรินทร์ และหนองบัวลำภู ตามลำดับ

สำหรับการแพร่กระจายของดินเค็มนั้น จากข้อมูลของกรมพัฒนาที่ดินชี้ให้เห็นว่า ดินเค็มโดยรวมแพร่กระจายมากขึ้นแต่พื้นที่เค็มมากและปานกลางลดลง ซึ่งพื้นที่ภาคอีสาน 105.5 ล้านไร่ เป็นพื้นที่ดินเค็มร้อยละ 19.9 ของพื้นที่ทำการเกษตร (57.9 ล้านไร่) ในจำนวนนี้เป็นดินเค็มจัด 0.33 ล้านไร่ พบมากในจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ และอุดรธานี เป็นดินเค็มปานกลาง 3.8 ล้านไร่ พบมากในจังหวัดนครราชสีมา ร้อยเอ็ด และมหาสารคาม และเป็นดินเค็มน้อยและดินที่มีโอกาสเค็มอีก 26.9 ล้านไร่ ส่วนใหญ่อยู่ในจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ และอุดรธานี ในปี 2548 พื้นที่ได้รับผลกระทบจากเกลือในระดับมาก และปานกลางลดลงจาก 6.7 ล้านไร่ เหลือเพียง 4.1 ล้านไร่ แต่บริเวณที่ได้รับผลกระทบจากเกลือเล็กน้อยมีพื้นที่การแพร่กระจายเพิ่มขึ้นจาก 23.04 ล้านไร่ ในปี 2538 เป็น 26.9 ล้านไร่ ในปี 2548 ส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลาง (ร้อยเอ็ด ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์) 7.0 ล้านไร่ รองลงมาคือภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง 1 (สุรินทร์ นครราชสีมา บุรีรัมย์ ชัยภูมิ) 6.4 ล้านไร่

กรอบยุทธศาสตร์การพัฒนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้สะท้อนตัวเลขที่สำคัญก่อนเข้าสู่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 10 (ก่อนปี 2550) คือ รายได้เฉลี่ยต่อหัว (Per capita GRP) เพิ่มขึ้นไม่ทันกับระดับเฉลี่ยของประเทศ ขณะที่สัดส่วนรายจ่ายเพิ่มขึ้น เป็นผลให้การออมภาคครัวเรือนลดลง และขนาดหนี้สินเพิ่มขึ้น ในปี 2549 มี GRP เฉลี่ย 35,877 บาทต่อคน เพิ่มขึ้นจากปี 2545 จำนวน 9,082 บาท ซึ่งต่ำกว่า กทม. ปริมาณ 8.2 เท่า และต่ำกว่าประเทศ 3.3 เท่า จากที่เคยต่ำกว่าเพียง 3.2 เท่า

รายได้ต่อครัวเรือนเพิ่มขึ้นเป็น 11,528 บาทต่อเดือน ขณะที่รายจ่ายอยู่ที่ 10,708 บาทต่อเดือน โดยสัดส่วนรายจ่ายต่อรายได้เพิ่มขึ้นจาก ร้อยละ 83.7 ในปี 2547 เป็นร้อยละ 92.9 ในปี 2549 และขนาดหนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือนเป็น 105,054 บาท เพิ่มขึ้นจาก 83,278 บาท คนยากจนลดลงทั้งในเมืองและชนบท แต่ยังคงสูงถึง 3.6 ล้านคนและมีสัดส่วนสูงกว่าค่าเฉลี่ยของประเทศเกือบ 1 เท่า และของ กทม. กว่า 10 เท่า ในช่วงปี 2545-2549 คนจนในภาคลดลงจาก 4.8 ล้านคน เหลือ 3.6 ล้านคน คิดเป็น ร้อยละ 59.8 ของคนจนทั่วประเทศ หรือร้อยละ 16.8 ของประชากรภาค¹⁰ เป็นคนจนชนบท 3.3 ล้านคน และคนจนเมือง 3 แสนคน แม้คนจนจะลดลง แต่สัดส่วนคนจนยังสูงที่สุดเมื่อเทียบกับภาคอื่น ซึ่งร้อยละ 35 ของคนจนในภาคอยู่ในกลุ่มจังหวัดนครราชสีมา โดยอยู่ในจังหวัดบุรีรัมย์มากที่สุด 4.8 แสนคน รองลงมาอยู่ในกลุ่มจังหวัดอุบลราชธานี 8.4 แสนคน หรือร้อยละ 23.3 ของภาค ซึ่งอยู่ในจังหวัดอุบลราชธานี 4.3 แสนคน

ผลของตัวเลขจำนวนคนยากจนที่ยังคงสูงถึงร้อยละ 59.8 ของคนจนทั่วประเทศ ยังคงถูกใช้เป็นเหตุผลของการผลักดันโครงการชลประทานได้ไม่มีที่สิ้นสุด ในขณะที่รายได้เฉลี่ยต่อหัวที่เพิ่มขึ้นนั้น ก็ยังไม่มีข้อมูลราชการใดๆ ชี้ว่า เป็นผลลัพธ์ของการลงทุนพัฒนาระบบชลประทานของรัฐ

¹⁰ สำนักเศรษฐกิจชุมชนและกระจายรายได้ สศช.

2. การพัฒนาระบบชลประทานขนาดใหญ่จากยุค โขง ซี มูล(2532) ผ่าน ยุคทักษิณมิกซ์ (2546) สู่ยุค ไทยเข้มแข็ง (2552)

ในช่วงเวลา 20 ปีที่ผ่านมา ฝ่ายการเมืองเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญในการชี้นำแนวนโยบายการพัฒนา ระบบชลประทานในภาพรวมของประเทศ และมีอิทธิพลมากที่สุด ในสมัย พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร เป็นนายกรัฐมนตรี ตั้งแต่ปี 2544 เป็นต้นมา และการเข้ามามีบทบาทมากขึ้นของฝ่ายการเมือง โดยเฉพาะในภาคอีสาน ยังคงใช้ประเด็นเรื่องความแห้งแล้ง การขาดแคลนน้ำ มาเป็นประเด็นสร้างความชอบธรรมให้กับการผลักดัน โครงการขนาดใหญ่ โดยใช้ตรรกะง่ายๆ คือ การลงทุนของภาครัฐให้แก่เกษตรกรในพื้นที่ชลประทาน เพื่อให้เกษตรกรมีโอกาสในการเพิ่มผลผลิตการเกษตรมากกว่าพื้นที่เกษตรกรรมน้ำฝน และนำไปสู่การ สร้างรายได้ที่เพิ่มขึ้น และแก้ไขปัญหาความยากจน กล่าวได้ว่าตรรกะนี้เป็นแกนกลางของการผลักดัน โครงการชลประทานทุกโครงการ เช่น มีการเปรียบเทียบสัดส่วนระหว่างลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีพื้นที่ชลประทาน มากกว่า 40% ต่ำบดยากจนส่วนใหญ่อยู่นอกเขตชลประทานและมีเพียง 15% ส่วนภาคอีสานมีพื้นที่ชลประทาน ไม่ถึง 10% แต่มีตำบลยากจนอยู่มากถึง 40%¹¹ หลักคิดเช่นนี้อาจจะถูกต้องบางส่วน ในแง่ของการมีโอกาส สร้างรายได้มากขึ้นจากการได้ใช้น้ำชลประทาน แต่ดูเหมือนว่าปัญหาอื่นๆ ก็ติดตามควบคู่กันมา เช่น ปัญหา หนี้สิน ปัญหาการไม่มีที่ดินทำกิน ปัญหาราคาพืชผลการเกษตร นอกจากนี้ยังมีปัญหาเชิงโครงสร้าง เช่น การจัดสรรน้ำชลประทาน การพิจารณาและตัดสินใจดำเนินโครงการ การตรวจสอบและประเมินผลโครงการ ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้ และสุดท้ายเป็นปัญหาในเรื่องผลกระทบจากโครงการชลประทาน ที่มี ผลด้านลบต่อวิถีการจัดการทรัพยากรน้ำที่มีอยู่เดิม

ปัญหาความยากจนไม่ได้เกิดจากสาเหตุเรื่อง “รายได้” เพียงประการเดียว หลายหน่วยงานได้ ศึกษาสาเหตุของความยากจนไว้ รวมทั้ง TDRI ได้ศึกษาสาเหตุเชิงนโยบายของปัญหาความยากจนไว้เช่นกัน มีสาระโดยสรุป คือ¹²

1. นโยบายด้านการศึกษาไม่สอดคล้องกับการดำเนินชีวิตของคนจน เช่น นโยบายที่รัฐส่งเสริมเป็น นโยบายเน้นความรู้ ตามที่กำหนดไว้ในหลักสูตรตายตัวหรือเป็นความรู้ในแง่ทฤษฎีที่ไม่สอดคล้องกับสภาพ ความเป็นจริงหรือไม่มีประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตประจำวันของคนจน
2. นโยบายที่ไม่เอื้อต่อการเข้าถึงทรัพยากรของคนในท้องถิ่น เช่น พรบ.ป่าสงวนที่ทำให้คนจนไม่สามารถ เข้าถึงทรัพยากรในท้องถิ่นของตน หรือเข้ามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรท้องถิ่นได้
3. แนวทางการพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับภาคอุตสาหกรรมมากกว่าภาคเกษตรกรรม ทำให้คนจน (โดยเฉพาะในชนบท) ไม่เห็นความสำคัญของการทำการเกษตร อันเป็นอาชีพหลักของประชากรในประเทศ
4. แนวทางการพัฒนามุ่งสร้างความเจริญในเมืองมากกว่าในชนบท ทำให้คนจนในชนบทส่วนใหญ่ อพยพเข้ามาหางานทำในเมืองทำให้เกิดความไม่สมดุลและเป็นปัญหาต่อการพัฒนาเช่น เกิดปัญหาด้านที่อยู่ อาศัยหรือชุมชนแออัดในเมือง ขณะที่พื้นที่ในชนบทถูกทิ้งให้รกร้าง

¹¹ การบรรยายของนายสุวิทย์ คุณกิตติ ประธานคณะกรรมการทรัพยากรน้ำแห่งชาติ ในการประชุมเชิงปฏิบัติการทำแผนการจัดการแบบ บูรณาการ ที่สโมสรกระทรวงต่างประเทศ 23 กรกฎาคม 2546

¹² สถานการณ์ความยากจนในประเทศไทย, TDRI, หน้า 19-20 ดาาโหลดจาก www.tdri.or.th วันที่ 30 ธันวาคม 2548

กล่าวเฉพาะในภาคอีสานนั้น จนถึงปัจจุบันคงเป็นการยากมากที่จะประเมินตัวเลขงบประมาณภาครัฐที่ได้ลงทุนในระบบชลประทาน กับประสิทธิภาพในแง่พื้นที่ชลประทานที่ได้รับจริง ว่าได้เกิดขึ้นมากน้อยเพียงใด เพราะโครงการขนาดใหญ่เกือบทั้งหมดมักจะมากับการขายผืนให้กับประชาชนในภาคอีสาน ว่าจะมีน้ำกินน้ำใช้และเพื่อการเกษตรอย่างเพียงพอตลอดทั้งปี โดยไม่เคยมีการประเมินแต่ละโครงการอย่างจริงจังก่อนเริ่มพัฒนาโครงการใหม่ๆ ซึ่งจะได้สรุปประมวลโครงการชลประทาน/ผืนน้ำขนาดใหญ่ที่สำคัญ ไว้ ได้แก่

1. โครงการโขง ชี มูล
2. National Water grid สู Mega Project ด้านการชลประทาน
3. โครงการผันน้ำโขง
4. โครงการผันน้ำโขง-เลย-ชี-มูล
5. โครงการด้านทรัพยากรน้ำและการเกษตร ภายใต้แผนปฏิบัติการ ไทยเข้มแข็ง 2555

2.1 โครงการ โขง ชี มูล

โครงการโขง-ชี-มูล นับเป็นโครงการชลประทานที่ใหญ่ที่สุดของภาคอีสาน อนุมัติตั้งแต่สมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เป็นนายกรัฐมนตรี ในคราวการประชุม ครม.สัญจรที่ จ.ขอนแก่นในวันที่ 8 เมษายน 2532 โครงการโขง-ชี-มูลมีเป้าหมายจะส่งน้ำให้พื้นที่เกษตรกรรมถึง 4.98 ล้านไร่ในพื้นที่ 15 จังหวัด กำหนดแผนพัฒนาเป็น 3 ระยะรวม 42 ปี ตั้งแต่พ.ศ. 2535-2576 ใช้งบประมาณทั้งสิ้น 228,000 ล้านบาท (ตัวเลขเมื่อปี 2535)

โครงการโขง-ชี-มูล ประกอบด้วยการก่อสร้างระบบสูบน้ำจากแม่น้ำโขง คลองผันน้ำ สร้างฝายและเขื่อน และระบบกระจายน้ำสู่ไร่นา ทั้งในกลุ่มน้ำชีและกลุ่มน้ำมูล โครงการนี้จะใช้น้ำภายในประเทศเพียง 734,540 ไร่ รวมการปรับปรุงระบบชลประทานเดิมของเขื่อนลำปาว 305,000 ไร่ ดังนั้นจะเหลือพื้นที่ที่ต้องพึ่งพาน้ำจากแม่น้ำโขงถึง 4,272,050 ไร่

คณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบในหลักการเมื่อวันที่ 11 มกราคม 2537 ให้กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน ดำเนินการตามแผนพัฒนาระยะที่ 1 เฉพาะขั้นที่ 2 ซึ่งเป็นการพัฒนาโดยการใช้ภายในประเทศ ประกอบด้วย ก่อสร้างเขื่อนหรืออาคารบังคับน้ำและระบบชลประทานในกลุ่มน้ำมูล และชี รวม 13 โครงการย่อย วงเงิน 9,996 ล้านบาท และโครงการระบบชลประทานรอบอ่างเก็บน้ำห้วยหลวง 350 ล้านบาท รวมเป็น 14 โครงการย่อย รวมเป็นวงเงินทั้งสิ้น 10,346 ล้านบาท สามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่เพาะปลูกได้ 525,592 ไร่ ในระยะเวลา 9 ปี ตั้งแต่ปี 2535-2543

ในขณะที่เป้าหมายของโครงการเพื่อจัดหาน้ำให้แก่เกษตรกรในภาคอีสานและแก้ไขปัญหาความยากจน หากแต่เมื่อโครงการได้ดำเนินการก่อสร้างฝายกั้นน้ำแล้วเสร็จ ความเสียหายที่ติดตามมาดูจะมากกว่าผลประโยชน์ที่ได้รับในภาคเกษตร ซึ่งก็ยังไม่รู้ว่าจะได้จริงหรือไม่ แต่ผลกระทบต่อฐานทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียงหรือของท้องถิ่นได้ถูกทำลายลงโดยไม่อาจทดแทนได้ ตัวอย่างดังต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นถึงความเสียหายที่เกิดขึ้น

การสร้างฝายกั้นแม่น้ำชี¹³

ปัจจุบันในกลุ่มน้ำชี ได้มีการสร้างฝายเพื่อกั้นแม่น้ำชีไปแล้วหกฝาย คือ ฝายชนบท, ฝายมหาสารคาม,

ฝายท่าตูม, ฝายนางเลิง, ฝายยโสธร-พนมไพร และฝายธาตุน้อย ฝายทั้งหมดได้สร้างเสร็จสิ้นเมื่อปี 2542 จากการกักเก็บน้ำหลังจากฝายสร้างเสร็จปี 2542-2545 ได้เกิดปัญหาและผลกระทบต่อชุมชนตามมามากมาย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาน้ำท่วมขังในพื้นที่ทางการเกษตรตลอดระยะเวลาสามปี โดยชุมชนที่อาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำชีไม่ได้ใช้ประโยชน์จากการกักเก็บน้ำ เมื่อเข้าฤดูฝนช่วงปลายเดือนสิงหาคม-กันยายน ฝายแต่ละฝายในลุ่มน้ำชีก็ยังคงกักเก็บน้ำไว้ โดยที่ไม่ได้ทยอยระบายน้ำออก ประกอบกับมีฝนตกมากเหนือเขื่อนในลุ่มน้ำสาขา เช่น น้ำพอง น้ำปาว เขื่อนเหล่านี้จึงได้ระบายน้ำลงสู่แม่น้ำชี ขณะที่ในลุ่มน้ำชียังคงมีปริมาณน้ำมาก ทำให้แต่ละฝายรับน้ำไม่ไหวจึงต้องเร่งระบายออก ส่งผลให้น้ำชีแทนที่จะไหลลงแม่น้ำมูลกลับเอ่อขึ้นมาท่วมขังในหมู่บ้าน และพื้นที่ทางการเกษตรเป็นระยะเวลาถึงสองเดือน โดยเฉพาะในพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด และยโสธร

การประมงในลุ่มน้ำชียังได้รับผลกระทบหลังจากมีการสร้างฝายที่กักเก็บน้ำ ทำให้พันธุ์ปลาในลุ่มน้ำมูลไม่สามารถทวนน้ำขึ้นมาวางไข่ได้ ชุมชนหาปลาเริ่มหาปลายากขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากชาวบ้านไม่สามารถจับชีพจรน้ำขึ้นลงได้เหมือนในอดีต ข้อเท็จจริงนี้สะท้อนได้จากคำบอกเล่าของ

สุด ขวัญรักษ์ วัย 55 ปี ชาวบ้านโคกสมบุญ ต.ม่วง อ.มหาชนะชัย จ.ยโสธร ที่บ้านและที่นาอยู่ติดกับฝายธาตุน้อย หนึ่งในหลายฝายที่กั้นลำน้ำชีเอาไว้ บอกเล่าความเดือดร้อนที่เขาได้พบว่า ตั้งแต่มีการก่อสร้างฝายพนมไพร-ยโสธร ได้สร้างปัญหาให้กับชาวบ้านในพื้นที่มาก

“สามปีแล้วที่เป็นอย่างนี้ พอเดือนสิงหาคม-ตุลาคม น้ำจะท่วมตลอด และท่วมนานถึงสามเดือนกว่าจะลด พวกเราแทบจะไม่ได้ข้าวเลย พอหมดฝนก็หมดทุกอย่างเหมือนกัน ชาวบ้านอื่นเขาได้ข้าวกันมาก แต่พวกเราแทบจะหมดตัว”

สุด ชาวบ้านโคกสมบุญ บอก

อย่างไรก็ตามชาวบ้านเห็นว่าการปรับปรุงการจัดการฝาย สามารถทำได้และน่าจะเป็นผลดีกับชาวบ้านด้วย แต่ไม่เคยมีผลในทางปฏิบัติ แนวทางแก้ไขปัญหาก็ชาวบ้านเสนอคือ ในช่วงเดือนเมษายน ควรปล่อยน้ำออกจากฝาย แล้วค่อยเก็บใหม่เมื่อถึงปลายฤดูฝนแล้ว เพราะเมื่อเก็บน้ำช่วงปลายฝน ชาวบ้านก็จะได้ข้าว และคนที่ทำนาปรังและปลูกพืชฤดูแล้งก็จะได้น้ำปลูกพืชด้วย มีฝายไม่ใช่จะมีแต่ปัญหา ข้อดีก็มีเพราะคนทำข้าวนาปรังก็ได้ทำ คนอยากจะปลูกพืชช่วงฤดูแล้งก็ได้ปลูก ซึ่งก่อนหน้านี้ไม่ได้ปลูกอะไรเลย ช่วงฤดูแล้งที่ก็จะต้องอพยพแรงงานไปกรุงเทพฯกันแทบทุกปี

การสร้างฝายในลุ่มน้ำมูล กรณีฝายราชสีไศล

ฝายราชสีไศลถูกสร้างขึ้นในเขตอ.ราชสีไศล จ.ศรีสะเกษ โดยตัวฝายจะยกระดับน้ำในลำน้ำมูลเป็นระยะทาง 120 กิโลเมตร และลำน้ำสาขาเป็นระยะทางรวม 53 กิโลเมตร เก็บกักน้ำได้รวม 74.43 ล้านลูกบาศก์เมตร สามารถสูบน้ำเพื่อช่วยเหลือการเกษตรกรรมในพื้นที่เพาะปลูกเต็มโครงการประมาณ 143,260 ไร่ แต่ในระยะแรกเป็นการใช้น้ำจากภายในประเทศสามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่เพาะปลูกได้ประมาณ 34,420 ไร่ ในเขตพื้นที่

¹³ รายงาน: แม่น้ำร้อยฝาย “โขง-ชี-มูล เฟส 2” หนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ 23 พฤษภาคม 2546

อ.ราชิไศล อ.รัตนบุรี อ.บึงบูรพ์ อ.โพนทราย¹⁴ แต่เมื่อเริ่มปิดฝายราชิไศลเก็บกักน้ำตามโครงการ ปัญหาผลกระทบต่างๆก็เกิดขึ้นตามมา หลายประการ ได้แก่

- **เรื่องขนาดของพื้นที่น้ำท่วมยังคงไม่ชัดเจน**ถึงแม้ว่าจะสร้างเขื่อนมากกว่า 10 ปีแล้ว จากข้อมูลของกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานในครั้งแรกระบุว่าพื้นที่น้ำท่วมเพียง 38,000 ไร่เศษ ซึ่งใช้เป็นฐานคำนวณการคิดค่าชดเชยให้ชาวบ้าน แต่เมื่อเปลี่ยนความรับผิดชอบมาที่กรมชลประทานดูแลในปัจจุบัน การสำรวจใหม่พบว่าพื้นที่น้ำท่วมอาจจะสูงเกือบถึง 100,000 ไร่¹⁵

- **ผลกระทบต่อป่าบึงปาทาม** จากการศึกษาของสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย¹⁶ ได้ทำการศึกษาผลกระทบจากเขื่อนราชิไศลครอบคลุม 1,021 ครอบครัวที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ และพบว่าผลผลิตจากนาบึงทามลดลงถึง 77 เปอร์เซ็นต์ และรายได้ต่อครอบครัวลดลงทันที 11,040 บาท รายได้จากการไม่ได้ปลูกข้าวเพื่อการบริโภคและขายเป็นมูลค่าถึง 56,888,000 บาท นอกจากนั้นแล้วยังพบว่าชาวบ้านในท้องถิ่นไม่ได้หาปลา โดยลดลง 24 เปอร์เซ็นต์ ที่เลี้ยงปลาสลิดลดลง 78 เปอร์เซ็นต์ จำนวนวัวควาย หรือปลาสลิด ลดลง 15 เปอร์เซ็นต์ และการหาของป่าลดลง และอาหารจากป่าบึงทามลดลง 51-97 เปอร์เซ็นต์ ส่วนการทำนาออกบริเวณอ่างเก็บน้ำของเขื่อนลดลง 41 เปอร์เซ็นต์ เนื่องจากเกิดมีน้ำท่วมขังในพื้นที่ที่อยู่ในเขตคันเขื่อน ซึ่งสร้างรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อน คันเขื่อนนี้เป็นตัวกั้นทางระบายน้ำ ตามธรรมชาติ ทำให้น้ำท่วมขังมีระยะเวลายาวกว่าช่วงเวลาตามธรรมชาติ ตามฤดูกาลต่างๆ

- **ผลกระทบต่อการทำนาทามของชุมชน** การศึกษาของ สนั่น ชูสกุล เรื่องชลประทานชุมชน ในพื้นที่บึงทามลุ่มน้ำมูลตอนล่าง บ้านหนองแค-สวนสวรรค์¹⁷ ได้ชี้ให้เห็นการจัดการน้ำในพื้นที่บึงทามของชุมชนในการใช้ทำนาปรังได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ ผลการศึกษาจากผู้ใช้น้ำ กลุ่มทำวังแคน ในการทำนาปรังในพื้นที่บึงทามของหมู่บ้าน พบว่า การปลูกข้าวเหนียวจะให้ผลผลิตเฉลี่ยที่ 570 กิโลกรัมต่อไร่ และมีกำไรจากการทำนาปรังประมาณ 2,608 บาทต่อไร่ และการทำนาปีในพื้นที่บึงทามโดยปลูกข้าวหอมมะลิ พบว่า มีต้นทุนสูงกว่าการทำนาปรังและจะมีกำไรประมาณ 768 บาทต่อไร่ โดยมีต้นทุนในแง่การจัดการโครงสร้างพื้นฐานของกลุ่มอยู่ที่ไร่ละ 783 บาท ขณะที่การลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐานของเขื่อนราชิไศลมีต้นทุนอย่างน้อย 25,420 บาทต่อไร่ ดังนั้นหากเปรียบเทียบในเรื่องการลงทุนด้วยแล้ว รายได้จากการปลูกข้าวในบึงทามดูเหมือนว่าจะไม่ได้น้อยไปกว่ารายได้จากการพัฒนาเกษตรชลประทาน ที่เป็นเป้าหมายของโครงการโขง-ชี-มูลเลย แต่รายได้เหล่านี้จะหายไปกับเขื่อนราชิไศล หากมีการเก็บกักน้ำและท่วมพื้นที่นาทามเหล่านี้ทั้งหมด

¹⁴ <http://us.geocities.com/rasrisalai/newpage22.htm> 26 ธันวาคม 2549

¹⁵ เขื่อนราชิไศล บนบึงแผล โขง-ชี-มูล โดย สนั่น ชูสกุล ในสารแม่ขุน ฉบับพิเศษ 2548: อีสานวิถีกับการจัดการน้ำ , แวง พลังวรรณ บรรณาธิการ

¹⁶ Social Research Institute (2002) Social impact assessment of Rasi Salai Dam Project and recommendations for sustainable solutions to problems. Unpublished report. Chulalongkorn University, Thailand

¹⁷ เอกสารประกอบการสัมมนา "องค์ความรู้แม่น้ำโขงเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน" จัดโดยสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย , 8 มิถุนายน 2552

• **การแพร่กระจายของดินเค็ม** ปัญหานี้เคยได้รับวิพากษ์วิจารณ์โดยคณะกรรมการผู้เชี่ยวชาญอย่างรุนแรง โดยเฉพาะการประเมินผลกระทบที่จะเกิดจากการกระจายของดินเค็มและน้ำเค็มต่ำเกินไป ในกรณีฝ่ายวิชาชีพ เกษตรกรทั้งที่อยู่ทางด้านเหนือและด้านใต้ของอ่างเก็บน้ำที่ได้ทำนาปรัง และทำไร่ข้าวโพดในฤดูแล้งในแต่ละปีที่ผ่านมา พบว่าได้ผลผลิตลดลงเรื่อยๆ และสังเกตเห็นการขยายตัวของดินเค็มจากเกล็ดเกลือที่ขยายเพิ่มขึ้นเห็นได้ชัดในบริเวณที่ไม่เคยปรากฏมีความเค็ม คลองส่งน้ำในระบบชลประทานที่สร้างขึ้นทางเหนือของอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ รวมทั้งอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ด้วย กับพื้นที่ที่มีเกลือขาวกระจายกว้างทั่วนาข้าว¹⁸

ตัวอย่างปัญหาผลกระทบของโครงการย่อย ในโครงการโขง-ชี-มูล ที่ยกมานี้ เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของโครงการขนาดใหญ่ ที่ประสบความล้มเหลวมากที่สุดโครงการหนึ่งเช่นกัน ยังไม่มีนักการเมืองหรือหน่วยงานไหนออกมาพูดได้อย่างภาคภูมิใจว่า ความยากจนได้หายไปในพื้นที่ชลประทานโขง-ชี-มูล คนในภาคอีสานยังคงครองสัดส่วนคนจนสูงสุดของประเทศอย่างเหนียวแน่น และยังคงสามารถรองรับโครงการแก้ไขปัญห ความยากจนที่มากับโครงการชลประทานได้ไปอีกนาน

2.2 Water grid system สู่ Mega Project ด้านการชลประทาน

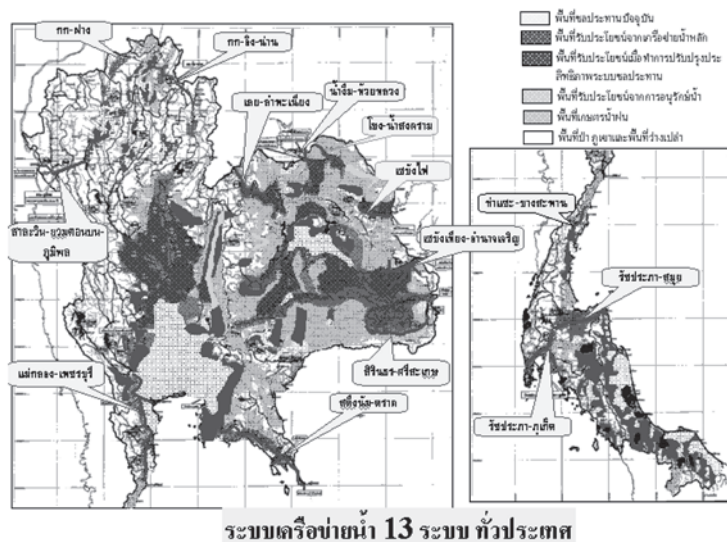
ช่วงข้ามคืนของวันที่ 23 กรกฎาคม 2546 คำว่า “Water Grid System” หรือ “โครงข่ายส่งน้ำระบบท่อ” กลายเป็นคำใหม่ที่ยืดติดตลาด แนวทางนี้ถูกกล่าวถึงอย่างกว้างขวาง ในฐานะที่จะเป็นเครื่องมือการจัดการทรัพยากรน้ำในสังคมไทยให้เป็นระบบมากที่สุดเท่าที่เคยเป็นมา พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรีในฐานะประธานการประชุม ถึงกับกล่าวในที่ประชุมว่าจะต้องผลักดันให้เกิดผลรูปธรรมให้ได้ และรัฐบาลพร้อมจะลงทุนไม่ว่าจะต้องใช้เงินกี่แสนล้านบาทก็ตาม ตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมาอีกเช่นกัน ที่แต่ละกระทรวงทบวงกรมต่างพากันชิงชังการนำเสนอโครงการจัดการน้ำขนาดใหญ่ ระดับการลงทุนมากกว่าแสนล้านบาทขึ้นไป อย่างน้อยที่มีการเสนอ 3 หน่วยงาน ได้แก่ คณะกรรมการนโยบายน้ำแห่งชาติร่วมกับกรมทรัพยากรน้ำ, กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

2.2.1 คณะกรรมการนโยบายน้ำแห่งชาติ โดยรองนายกรัฐมนตรีสุวิทย์ คุณกิตติ ในฐานะประธาน (และรัฐมนตรีกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในเวลาต่อมาจนหมดรัฐบาลทักษิณ1) มีหน่วยงานสนับสนุนหลักคือ กรมทรัพยากรน้ำ ได้นำเสนอ โครงการจัดทำแผนการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำอย่างยั่งยืน เมื่อวันที่ 23 กรกฎาคม 2546 นั้น เน้นการจัดหาน้ำโดยการสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ ขนาดกลาง ขนาดเล็ก และระบบแก้มลิง การผันน้ำระหว่างลุ่มน้ำภายในประเทศ และการผันน้ำจากประเทศเพื่อนบ้าน รวมถึงการพัฒนาชลประทานระบบท่อและเครือข่าย เพื่อบรรลุเป้าหมายที่จะให้น้ำใช้ครอบคลุมพื้นที่ชลประทานที่เพิ่มขึ้น 103 ล้านไร่ หรือทำให้พื้นที่เกษตรกรรมทั้งหมด 132.48 ล้านไร่ ให้เป็นพื้นที่เกษตรชลประทานภายใน 5 ปี ทั้งนี้กำหนดให้การสำรวจและออกแบบทั้งระบบแล้วเสร็จภายในปี 2547 และดำเนินการก่อสร้างเสร็จสิ้นภายในปี 2551 คาดว่าจำเป็นต้องใช้งบประมาณการลงทุนประมาณ 2 แสนล้านบาทหรือมากกว่า

¹⁸ Risking salinity in Thailand and Lao PDR by Iwona Wiszniewski in Watershed Vol. 9 No. 1 July - October 2003

โครงการหลักของแผนงานนี้เป็นโครงการประเภทการจัดหาน้ำต้นทุน ด้วยวิธีการผันน้ำทั้งภายในประเทศและจากประเทศเพื่อนบ้าน ได้แก่ โครงการผันน้ำจากประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ผันน้ำจากน้ำงึม (ลาว) ลง ห้วยหลวง, ผันน้ำจากเขบ้งเหียง(ลาว) ลง ลุ่มน้ำชีตอนล่าง, ผันน้ำจากเขบ้งไฟ(ลาว) - มุกดาหาร มีความก้าวหน้าในการเจรจาเช่น การลงนามในคำแถลงร่วม (Joint Statement) ว่าด้วยการร่วมมือจัดการทรัพยากรน้ำ ในการประชุมคณะรัฐมนตรีร่วมไทย-ลาว อย่างไม่เป็นทางการระหว่างวันที่ 20-22 มีนาคม 2547 โดยมีการแสดงเจตจำนงของทั้งสองฝ่าย ในการจัดการทรัพยากรน้ำร่วมกัน ทั้งในด้านการใช้น้ำเพื่อการผลิตไฟฟ้าพลังน้ำ การอุปโภคบริโภค การเกษตร การผันน้ำ จากท้ายเขื่อนน้ำงึมมายังประเทศไทย การศึกษาโครงการอื่นที่มีศักยภาพ โดยจะมีการจัดตั้งคณะกรรมการร่วมว่าด้วยความร่วมมือด้านทรัพยากรน้ำ มีการแลกเปลี่ยนทางด้านวิชาการ ซึ่งฝ่ายลาวได้พิจารณาให้ความเห็นชอบแล้ว (มติ ครม. 16 มีนาคม 2547, ที่มา:www.thaigov.go.th)

โครงการจัดทำแผนบูรณาการการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ในปัจจุบันได้เข้ามาอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยมีกรมทรัพยากรน้ำเป็นหน่วยงานหลัก มีแผนดำเนินการนำร่องเป็นโครงการแรกในพื้นที่ จ.เพชรบุรีและประจวบคีรีขันธ์ และจะขยายผลในพื้นที่ 60 ล้านไร่ภายในระยะเวลา 23 ปี โดยการพัฒนา Water Grid หากใช้แนวทางเดิมจะต้องใช้เวลาประมาณ 165 ปี¹⁹

ภาพที่ 1 ระบบเครือข่ายน้ำ 13 ระบบทั่วประเทศ

¹⁹ โครงการศึกษาจัดทำแผนหลัก ศึกษาความเหมาะสมและสำรวจออกแบบระบบเครือข่ายน้ำ ในพื้นที่จังหวัดเพชรบุรีและประจวบคีรีขันธ์ ภายใต้กรอบโครงการจัดทำแผนบูรณาการการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อการพัฒนาแบบยั่งยืน (จากเว็บไซต์ของ กรมทรัพยากรน้ำ ตุลาคม 2547)

2.2.2 โครงการพัฒนาโครงข่ายน้ำและการพัฒนาเกษตรกรรมแบบบูรณาการ หรือโครงการน้ำแก่น โดยกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (2546)²⁰ สรุปสาระสำคัญของโครงการ โดยระบุว่าภัยที่เกี่ยวข้องกับน้ำ อันได้แก่ แล้งซ้ำซาก อุทกภัย และปัญหาน้ำเสีย ถือเป็นสาเหตุหลักของความยากจน ตามการนิยามของโครงการน้ำแก่น และเชื่อว่าการจัดหาแหล่งเก็บกักน้ำเพิ่มเติมและพัฒนาพื้นที่ชลประทาน จะส่งผลให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้น เป็นไปตามเป้าหมายของวาระแห่งชาติในการแก้ไขปัญหาความยากจนที่ต้องการให้คนยากจนจำนวนกว่า 35 ล้านคน มีรายได้เฉลี่ยไม่น้อยกว่า 120,000 ต่อครัวเรือนต่อปี และเพิ่มมูลค่าการส่งออกสินค้าเกษตรให้เป็น 1.2 ล้านล้านบาท ภายในปี 2551

พัฒนาขีดความสามารถในการกักเก็บน้ำให้เพิ่มขึ้นอีก 20,500 ล้านลูกบาศก์เมตร หรือเพิ่มปริมาณน้ำใช้งานอีก 18,000 ล้านลูกบาศก์เมตร ด้วยวิธีการ สร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่และกลางเพิ่มเติม, การปรับปรุงประสิทธิภาพอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่และกลางเดิม, การปรับปรุงแหล่งน้ำขนาดเล็กและแก้มลิง และการสร้างสระน้ำชุมชนขนาดความจุ 0.2 ล้านลูกบาศก์เมตร จำนวน 25,000 แห่ง จากนั้นจะสร้างระบบท่อส่งน้ำเชื่อมโยงแหล่งน้ำต่างๆ เข้าด้วยกัน เพื่อผันน้ำจากแหล่งที่มีน้ำมากไปยังแหล่งน้ำขนาดเล็ก และบ่อน้ำของชุมชน และส่งไปยังพื้นที่ของเกษตรกร โดยส่วนหนึ่งจะใช้แรงโน้มถ่วงในการผันน้ำ แต่บางแห่งจะต้องผันน้ำขึ้นสู่ที่สูง จำเป็นต้องอาศัยการสูบน้ำ จึงมีแนวคิดที่จะติดตั้งเครื่องผลิตกระแสไฟฟ้าท้ายเขื่อนชลประทานทั่วประเทศ ซึ่งคาดว่าจะผลิตไฟฟ้าได้ไม่น้อยกว่า 154 เมกะวัตต์

กล่าวโดยสรุปโครงการนี้จะช่วยเพิ่มพื้นที่ชลประทานขึ้นประมาณ 11 ล้านไร่ (จากเดิม 22.18 ล้านไร่ เป็น 33.18 ล้านไร่) มีพื้นที่ชลประทานตามทฤษฎีใหม่ 25.39 ล้านไร่ และมีน้ำเพื่ออุปโภคบริโภคเพียงพอสำหรับพื้นที่ 72 ล้านไร่ มีค่าลงทุนประมาณ 4 แสนล้านบาท และทำให้เกษตรกร 5.79 ล้านครัวเรือน มีรายได้เฉลี่ยปีละ 1.2 แสนบาทต่อครัวเรือน รวมเป็นรายได้ทั้งสิ้น 694,800 ล้านบาทต่อปี

2.2.3 การศึกษาและจัดทำแนวทางการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (กมผาพันธ์ 2547) ได้เสนอยุทธศาสตร์การจัดการน้ำเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการแข่งขันของภาคอีสาน โดยเน้นการพัฒนาโครงการชลประทานระบบท่อ การเชื่อมต่อระบบชลประทานในโครงการโขง ชี มูล ด้วยงบประมาณ 4 พันล้านบาท ระยะเวลา 3 ปี และเชื่อว่าหากสามารถเชื่อมโยงโครงการชลประทานระบบท่อกับระบบชลประทานที่มีอยู่และพื้นที่ที่ขาดแคลน และสามารถดึงน้ำส่วนเกินในบางพื้นที่ไปยังพื้นที่ที่ไม่มีน้ำ จะทำให้ปัญหาน้ำท่วมและขาดน้ำในบางพื้นที่ได้รับการแก้ไขให้หมดสิ้นไป (กรุงเทพฯ, 19 ก.ค. 2546)

ระหว่างปี 2546-2548 เป็นช่วงที่ทั้งสามหน่วยงานต่างพยายามช่วงชิงการนำเสนอโครงการชลประทานขนาดใหญ่ ซึ่งรวมถึงโครงการผันน้ำในภาคอีสานด้วย และในที่สุดข้อเสนอจากทั้งสามหน่วยงานได้ถูกผนวกเป็น 1 ในการลงทุนขนาดใหญ่ของภาครัฐ หรือ Mega Project ด้านทรัพยากรน้ำ ร่วมกับการลงทุนในด้านอื่นๆ

²⁰ โครงการพัฒนาโครงข่ายน้ำและการพัฒนาเกษตรกรรมแบบบูรณาการ, เอกสารแนบหนังสือกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ที่ กษ 0304/3517 ลงวันที่ 31 ธันวาคม 2546

ในวงเงินกว่า 1.701 พันล้านบาท โดยวงเงินลงทุนด้านทรัพยากรน้ำคิดเป็นสัดส่วนประมาณ 12% (โดยต่อมา ประเด็น Water grid ได้เป็นประเด็นหาเสียงสำคัญของพรรคไทยรักไทย ในการเลือกตั้งใหม่เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2548) หรือคิดเป็นวงเงินลงทุนรวมทั้งหมด 196,320.06 ล้านบาท (2549-2552) แยกเป็นเงินลงทุนระดับลุ่มน้ำ 25 ลุ่มน้ำ 99,368.26 ล้านบาท และเงินลงทุนที่ไม่สามารถแยกกลุ่มน้ำได้ชัดเจนอีก 60,379.80 ล้านบาท และเงินลงทุนตาม พรบ.งบประมาณปี 2549 อีก 36,572.00 ล้านบาท

สำหรับโครงการที่อยู่ในภาคอีสาน ซึ่งครอบคลุมลุ่มน้ำโขง สี และมูล มีสัดส่วนเงินลงทุน เท่ากับ 6,634.54, 7,129.46, 13,383.22 ตามลำดับ ในภาพรวมลุ่มน้ำในภาคอีสานจะได้รับงบประมาณในการลงทุนเพื่อสร้างฝาย อ่างเก็บน้ำ และระบบเชื่อมโยงน้ำมากที่สุด แต่ก็ยังเป็นยอดงบประมาณที่รวมหลายๆ โครงการเข้าด้วยกัน งบประมาณที่ดูจะมากที่สุดอยู่ในลุ่มน้ำมูลคือ การสร้างฝายเก็บกักน้ำในลำนํ้า มีวงเงินลงทุนรวม 4,369.826 ล้านบาท และวงเงินลงทุนในระบบเชื่อมโยงน้ำ(ผันน้ำ) รวม 1,410.45 ล้านบาท

Mega Project ด้านทรัพยากรน้ำ ที่เสนอมานี้ โดยเนื้อหาภายในเป็นเพียงองค์ประกอบของแผนงานย่อยๆ ของหน่วยงานต่างๆ ที่อยู่ในกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงมหาดไทย ขณะที่โครงการชลประทานขนาดใหญ่ หรือโครงการผันน้ำขนาดใหญ่ยังไม่รวมอยู่ในงบประมาณเกือบ 200,000 ล้านบาทนี้ ซึ่งรัฐบาลมีแผนจะเปิดให้ผู้ลงทุนต่างชาติ เข้ามาลงทุนโครงการขนาดใหญ่เหล่านี้ในเดือนเมษายน 2549 แต่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองได้ส่งผลให้รัฐบาลไม่สามารถดำเนินการต่อได้ในขณะนั้นและได้ยุติลงจนถึงปัจจุบัน

2.3 โครงการผันน้ำจิม

โครงการผันน้ำจิม เริ่มมีการศึกษาความเหมาะสมโดยกรมทรัพยากรน้ำ ซึ่งการศึกษาได้แล้วเสร็จตั้งแต่เดือนมกราคม 2550 แต่ผู้ที่หยิบยกโครงการผันน้ำจิมขึ้นมาคือ นายสมัคร สุขทรวช นายกรัฐมนตรี เมื่อเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในเดือนกุมภาพันธ์ 2551 ก็ได้หยิบยกการพัฒนาโครงการแหล่งน้ำขนาดใหญ่ขึ้นมาทบทวนหลายโครงการ โดยได้กล่าวถึงโครงการผันน้ำจิมในรายการ สนทนาประสาสมัคร เมื่อวันที่ 25 พฤษภาคม 2551 และมีความมุ่งมั่นจะดำเนินการให้ได้ภายในรัฐบาลชุดนี้โดยมอบหมายให้อยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ซึ่งคณะรัฐมนตรีได้เห็นชอบในหลักการ “โครงการผันน้ำจิม-ห้วยหลวง-ลำปาว” เมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม 2551 ด้วยวงเงินงบประมาณ 76,760 ล้านบาท ระยะเวลาดำเนินการตั้งแต่ปี 2552-2556 และอนุมัติดำเนินการโครงการผันน้ำจิม-ห้วยหลวง-หนองหานกุมภวาปี-ลำปาว-แม่น้ำชี เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม 2551 โดยให้กระทรวงการคลังพิจารณาเรื่องเงินลงทุนของโครงการ อย่างไรก็ตามมติ ครม. เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม 2551 นั้น ได้ระบุเงื่อนไขให้กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมรับความเห็นของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ซึ่งได้แก่ กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงพลังงาน กระทรวงมหาดไทย กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สำนักงานประมาณ และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่เห็นว่า หน่วยงานที่เกี่ยวข้องของไทยและลาวควรหารือให้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นเกี่ยวกับแนวทางการดำเนินโครงการร่วมกันก่อน และยังมีเงื่อนไขให้โครงการต้องจัดทำรายงานการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อม และประชาพิจารณ์เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียก่อนดำเนินโครงการ รวมทั้ง

การศึกษาความคุ้มค่าในการลงทุนจำเป็นต้องดำเนินการทั้งในภาพรวมโครงการและแยกเฉพาะโครงการ ระยะที่ 1 และระยะที่ 2 เนื่องจากโครงการระยะที่ 2 เป็นการใช้น้ำจากสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ที่ต้องอาศัยความร่วมมือและมีเงื่อนไขภายใต้ข้อตกลงร่วมของกรมการแม่น้ำโขง ซึ่งหากเกิดความล่าช้า หรือดำเนินการไม่ได้ก็ไม่สามารถตัดสินใจดำเนินโครงการระยะที่ 1 ได้อย่างรอบคอบ รวมถึงควรมีการศึกษาใน รายละเอียดเพิ่มเติมเปรียบเทียบกับทางเลือกอื่นเพื่อเลือกแนวทางที่ให้ประโยชน์สูงสุด ไปพิจารณา และดำเนินการให้ถูกต้องตามขั้นตอนของระเบียบ หลักเกณฑ์ และข้อกำหนดที่เกี่ยวข้องต่อไป

ในเดือนมกราคม 2552 หลังจากที่รัฐบาลชุดใหม่เข้ามาบริหารประเทศ โดยมีนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ เป็นนายกรัฐมนตรีนั้น ในวันที่ 15 มกราคม 2552 นายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะได้กล่าวปาฐกถาพิเศษเรื่อง “ฝ่าแผน ปฏิบัติการ งานฟื้นฟูเศรษฐกิจไทย” (Rescuing the Thai Economy: Plan of Action) ในงานโพลี ฟอรัม 2009 “พลิกฟื้นเศรษฐกิจไทย” ซึ่งเนื้อหาตอนหนึ่งได้ระบุถึงโครงการผันน้ำจิมว่าจะไม่ทำต่อ ควรนำไปใช้ในการพัฒนา แหล่งน้ำขนาดเล็ก อย่างไรก็ตามกรมทรัพยากรน้ำในฐานะผู้รับผิดชอบโครงการ ยังคงเดินหน้าโครงการต่อไป²¹ โดยอ้างว่าส่วนที่นายกรัฐมนตรีกล่าวถึง เป็นโครงการผันน้ำจิมในระยะที่ 2 และกรมทรัพยากรน้ำจะเริ่มโครงการ ผันน้ำจิมในระยะที่ 1 เท่านั้น ซึ่งเป็นการตีความในลักษณะที่ต้องพัฒนาโครงการผันน้ำจิมต่อเนื่องต่อไปทั้ง 2 ระยะเพราะมีความเชื่อมโยงถึงกัน

และนอกจากนั้นการประชุมคณะกรรมการนโยบายน้ำแห่งชาติ เมื่อวันที่ 23 มกราคม 2552 โดยมี รองนายกรัฐมนตรี พลตรีสนั่น ขจรประศาสน์เป็นประธาน ยังคงเห็นชอบให้กระทรวงการคลังดำเนินการเจรจา ขอกู้เงินจาก JICA ประเทศญี่ปุ่น เพื่อใช้ในโครงการผันน้ำจิมทั้งโครงการต่อไป

อย่างไรก็ตามจนถึงปัจจุบัน ข้อมูลโครงการผันน้ำจิมยังคงถูกปกปิด กระทรวงทรัพยากรฯ ไม่ได้เปิดเผย รายงานการศึกษาใดๆ ออกมา พร้อมๆ กับประเด็นคำถามต่อโครงการอีกหลายประการ ก่อนจะมีการเดินหน้า โครงการไปมากกว่านี้ เช่น การไม่ปฏิบัติตามเงื่อนไขการจัดทำรายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อมก่อน ตามมติ ครม. เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม 2551 องค์ประกอบรวมทั้งหมดของโครงการ, ต้นทุนโครงการและต้นทุนค่าน้ำที่แท้จริง, ขนาดของพื้นที่ชลประทานและชนิดพืชที่ปลูก, ปัญหาเรื่องการแพร่กระจายของดินเค็ม และประโยชน์ที่แท้จริง จะเกิดกับเกษตรกรหรือไม่อย่างไร

สรุปข้อมูลเบื้องต้นโครงการผันน้ำจิม²²

กรมทรัพยากรน้ำ ได้ว่าจ้างกลุ่มบริษัทที่ปรึกษา ซึ่งประกอบด้วย บริษัท เซ้าท์อีสต์เอเชียเทคโนโลยี จำกัด บริษัท ชันยู คอนซัลแตนท์ส์ (ประเทศไทย) จำกัด และบริษัท ธาธา คอนซัลแตนท์ จำกัด ดำเนินการศึกษา โครงการจัดทำแผนหลักการผันน้ำจากเขื่อนน้ำจิม ประเทศลาว มาตั้งแต่ปี 2548 การศึกษาความเหมาะสม

²¹ ASTV ผู้จัดการออนไลน์ วันที่ 17 มกราคม 2552

²² สรุปจาก

1. รายงานฉบับสุดท้าย รายงานการศึกษาความเหมาะสมเบื้องต้น โครงการจัดทำแผนหลักการผันน้ำจากเขื่อนน้ำจิม, กรมทรัพยากรน้ำ, มกราคม 2550
2. รายงานฉบับสุดท้าย รายงานการศึกษารายงานหลัก โครงการจัดทำแผนหลักการผันน้ำจากเขื่อนน้ำจิม, กรมทรัพยากรน้ำ, มกราคม 2550

เบื้องต้นและการศึกษาจัดทำแผนหลัก ได้แล้วเสร็จลงในเดือนมกราคม 2550 ซึ่งมีวัตถุประสงค์สำคัญ 2 เรื่อง ได้แก่ (1) เพื่อศึกษาศักยภาพและทบทวนผลการศึกษาที่เกี่ยวข้อง ที่ได้ดำเนินการไว้แล้ว ของการพัฒนาและจัดหาแหล่งน้ำต้นทุน การปรับปรุงแหล่งน้ำเพื่อเพิ่มปริมาณน้ำต้นทุนให้กับแหล่งน้ำเดิมที่เป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ ระบบส่งน้ำและกระจายน้ำ ในพื้นที่ลุ่มน้ำโขงอีสาน ลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำมูล (2) เพื่อกำหนดแนวทางในการเชื่อมโยงกันระหว่างแหล่งน้ำต้นทุนและการส่งน้ำไปยังพื้นที่รับประโยชน์ให้เป็นระบบเครือข่ายน้ำ (Water Grid System)

ผลการศึกษาที่เสนอไว้ในรายงานฉบับสุดท้าย รายงานการศึกษาความเหมาะสมเบื้องต้น (มกราคม 2550) สรุปสาระสำคัญคือ จะดำเนินการผันน้ำจากน้ำจืดในอัตรา 150 ลบ.ม./วินาที หรือ 2,825 ล้านลบ.ม. ต่อปี ส่งน้ำให้พื้นที่ชลประทานในประเทศไทยรวม 3,256,974 ไร่ มีมูลค่าโครงการผันน้ำ (รวมโครงการชลประทานย่อย 75 โครงการ) รวม 76,760.90 ล้านบาท มีระยะเวลาการพัฒนาโครงการ 23 ปี ซึ่งพื้นที่โครงการชลประทานย่อยทั้งหมด ไม่ซ้อนทับกับพื้นที่ชลประทานในโครงการโขง ชี มูลเดิม

การปลูกพืชในพื้นที่ชลประทานที่ระดับความคุ้มค่าของโครงการต้องเป็นพืชพลังงานเท่านั้น ได้แก่ อ้อย และมันสำปะหลัง โดยแบ่งพื้นที่ชลประทานสำหรับปลูกพืชพลังงานไว้ 3,147,812 ไร่ และพื้นที่ปลูกข้าวเพียง 109,162 ไร่เท่านั้น เกษตรกรจะต้องจ่ายค่าน้ำ (ไม่รวมค่าไฟฟ้า และค่าซื้อน้ำจากประเทศลาว) ในอัตรา 2.41 บาท/ลบ.ม. และคาดว่าเกษตรกรจะมีรายได้สุทธิเพิ่มขึ้น 6,368 ล้านบาท นอกจากนี้รายงานฉบับสุดท้ายยังระบุว่า โครงการผันน้ำทั้งหมดนี้ ต้องจัดทำรายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อม (EIA) ด้วยเช่นกัน เนื่องจากแนวผันน้ำหลักได้ผ่านเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ และการแก้ไขปัญหาเรื่องดินเค็มด้วยเช่นกัน

องค์ประกอบของโครงการผันน้ำจืด ประกอบด้วย 2 ส่วนคือ

2.3.1 เส้นทางผันน้ำจากน้ำจืดมายังประเทศไทยประกอบด้วย 5 แนวผันน้ำเชื่อมต่อกันได้แก่

เส้นทางที่ 1 ประกอบด้วย เขื่อนทดน้ำที่น้ำจืด ซึ่งจะผันน้ำเข้าคลองผันน้ำ ในพื้นที่ของประเทศไทย แล้วผ่านอุโมงค์ลอดใต้แม่น้ำโขง ปากอุโมงค์ฝั่งประเทศไทยจะอยู่ที่ บ้านแดนเมือง อ.โพธิ์ชัย จ.หนองคาย และผันต่อไปยังอ่างเก็บน้ำห้วยหลวงตอนล่างโดยอาศัยแรงโน้มถ่วง และส่งน้ำให้พื้นที่รอบอ่างเก็บน้ำห้วยหลวงตอนล่าง

เส้นทางที่ 2 จะทำการสูบน้ำจากอ่างเก็บน้ำห้วยหลวงไปยังสระพักน้ำและส่งน้ำเข้าเส้นทางผันน้ำที่ 2 ไปลงแม่น้ำสงครามและแม่น้ำยม และพื้นที่ชลประทานบริเวณสระพักน้ำ

เส้นทางที่ 3 คือแนวผันน้ำที่แยกจากเส้นทางที่ 2 ไปหนองหานกุมภวาปีหรือฝายกุมภวาปี ระหว่างทางจะจ่ายน้ำให้พื้นที่ชลประทานในลุ่มน้ำสาขาห้วยหลวงตอนล่าง ลุ่มน้ำสาขาห้วยดาน ลุ่มน้ำสาขาแม่น้ำสงครามตอนบน ลุ่มน้ำสาขาลำปาวตอนบน และพื้นที่ชลประทานรอบหนองหานกุมภวาปี

เส้นทางที่ 4 ผันน้ำจากหนองหานกุมภวาปีไปเข้าอ่างเก็บน้ำเขื่อนอุบลรัตน์ โดยการสูบน้ำขึ้นไปยังสระพักน้ำ และผันไปยังเขื่อนอุบลรัตน์ ระหว่างทางผันน้ำจะจ่ายน้ำให้พื้นที่ชลประทานและพื้นที่ชลประทานใต้เขื่อนอุบลรัตน์ คลองผันน้ำเมื่อถึงเขื่อนอุบลรัตน์ จะเปลี่ยนเป็นอุโมงค์ผันน้ำลอดสันเขาด้านทิศเหนือที่ตั้งตัวเขื่อน

เส้นทางที่ 5 เริ่มจากหนองหานกุมภวาปีไปเข้าอ่างเก็บน้ำเขื่อนลำปาวโดยอาศัยแรงโน้มถ่วง ผ่านห้วยลำปาว และส่งน้ำให้พื้นที่ชลประทานใต้เขื่อนลำปาว

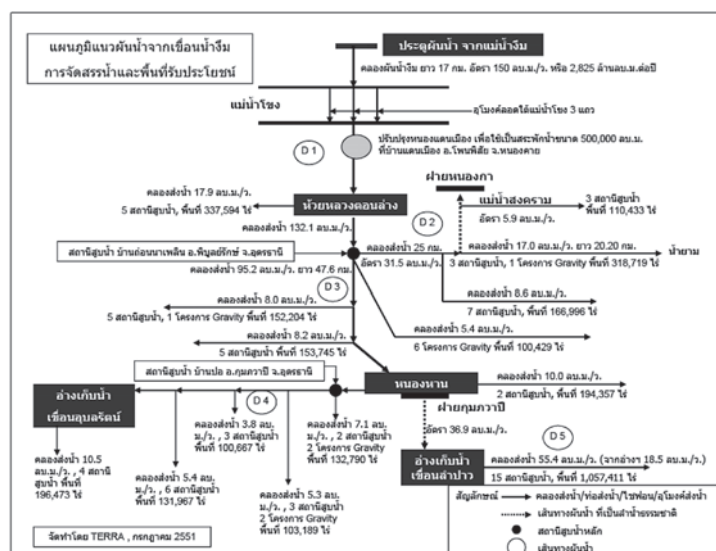
2.3.2 โครงการชลประทานที่ใช้น้ำจากเส้นทางผันน้ำทั้ง 5 เส้นทางรวม 75 โครงการย่อย แบ่งเป็นโครงการชลประทานที่ต้องสูบน้ำด้วยไฟฟ้า 63 โครงการ และโครงการชลประทานที่อาศัยแรงโน้มถ่วง 12 โครงการ โครงการชลประทานทั้ง 79 โครงการย่อย ครอบคลุมพื้นที่ชลประทานรวม 3,256,974 ไร่ แบ่งเป็น พื้นที่ปลูกพืชพลังงาน (อ้อย, มันสำปะหลัง) จำนวน 3,147,812 ไร่ และพื้นที่ปลูกข้าว 109,162 ไร่

ต้นทุนเฉลี่ยค่าน้ำของโครงการผันน้ำริม อยู่ที่ 6.49 บาท/ลบ.ม. รายงานการศึกษาได้เสนอแนะการจัดเก็บค่าน้ำจากภาคการผลิตต่างๆ ที่ระดับความคุ้มทุนของโครงการไว้ดังนี้

ตารางที่ 1 การจัดเก็บค่าน้ำที่ระดับความคุ้มทุนของโครงการ

ภาคการผลิต	ค่าน้ำ (ไม่รวมค่าซื้อน้ำจากประเทศลาว) (บาท/ลบ.ม.)	ค่าไฟฟ้าสำหรับสูบน้ำ (ไม่รวมค่าไฟฟ้าผันแปรและภาษีมูลค่าเพิ่ม) (บาท/ลบ.ม.)
1. ภาคเกษตรกรรม (ภาครัฐวิสาหกิจและอื่นๆ)	2.41	0.4683
2. ภาคอุตสาหกรรม	5.82	0.4683
3. ภาคเมือง (การประปา)	5.82	0.4683

จากต้นทุนโครงการที่แปรมาเป็นต้นทุนค่าน้ำที่เกษตรกรจะต้องจ่าย มีมูลค่าค่อนข้างสูงมาก จากรายงานฉบับสุดท้าย การศึกษาความเหมาะสมเบื้องต้น (มกราคม 2550) ได้สรุปว่าหากจะนำน้ำมาใช้ในการปลูกข้าวจะไม่คุ้มค่า โครงการผันน้ำริมจะคุ้มค่าเมื่อนำมาปลูกพืชพลังงานเท่านั้น ซึ่งได้แก่ อ้อย และมันสำปะหลังเป็นหลัก โดยคำนวณว่าการนำน้ำจากน้ำริมมาปลูกพืชพลังงาน จะทำให้เกษตรกรมีรายได้สุทธิเพิ่มขึ้น 6,368 บาท/ไร่ และพื้นที่ชลประทานในโครงการเกือบทั้งหมดก็ถูกวางแผนสำหรับปลูกพืชพลังงานในพื้นที่ตอนเป็นหลัก

ภาพที่ 2 แผนภูมิแนวผันน้ำจากเขื่อนน้ำจี้ม และพื้นที่รับประโยชน์ในประเทศไทย

2.4 โครงการการศึกษาจัดทำแผนแม่บทและศึกษาความเหมาะสมเบื้องต้น การผันน้ำโขงโดยแรงโน้มถ่วง (โครงการผันน้ำโขง-เลย-ชี-มูล)

การศึกษาจัดทำแผนแม่บทและศึกษาความเหมาะสมเบื้องต้น การผันน้ำโขงโดยแรงโน้มถ่วง กรมชลประทานได้ใช้แนวทางข้อเสนอจาก โครงการผันน้ำโขง-เลย-ชี-มูล เป็นโครงการที่มูลนิธิน้ำและคุณภาพชีวิต ได้เสนอไว้ รวมทั้งได้ผนวกการศึกษาโครงการโขง ชี มูลเข้าไว้ด้วยกัน

ผลการศึกษาเบื้องต้น²³ ที่ได้มีการเผยแพร่ในขณะนี้ ชี้ว่าเป็นโครงการชลประทานที่ส่งน้ำด้วยแรงโน้มถ่วงได้พื้นที่ขนาดใหญ่มากในโครงการเดียว สำหรับพื้นที่ชลประทาน 17.9 ล้านไร่ ใน 15 จังหวัด โดยจะผันน้ำโขงด้วยแรงโน้มถ่วงเข้าปากน้ำเลยที่ อ.เชียงคาน ซึ่งเป็นจุดเดียวในแม่น้ำโขงที่สามารถผันน้ำเข้าพื้นที่อีสานโดยระบบแรงโน้มถ่วง มีแก่งคุดคู้ด้านท้ายน้ำช่วยอัดน้ำโขงให้สูงขึ้นโดยธรรมชาติ ทำให้น้ำโขงไหลย้อนเข้าปากน้ำเลยได้เป็นระยะ 20-30 ก.ม. ตลอดปีหรือเกือบตลอดปี เพื่อส่งน้ำให้พื้นที่ต้นน้ำชี ต้นน้ำมูล แต่ต้องมีการขุดลอกปากแม่น้ำเลยเข้ามาเป็นระยะทางประมาณ 20 กิโลเมตรเพื่อผันน้ำเข้าอุโมงค์ส่งน้ำ ด้วยอัตราการผันน้ำสูงสุดในฤดูฝน 1,700 ลบ.ม.ต่อวินาที หรือคิดเป็นปริมาณน้ำมากถึง 29,375 ล้าน ลบ.ม.ต่อปี

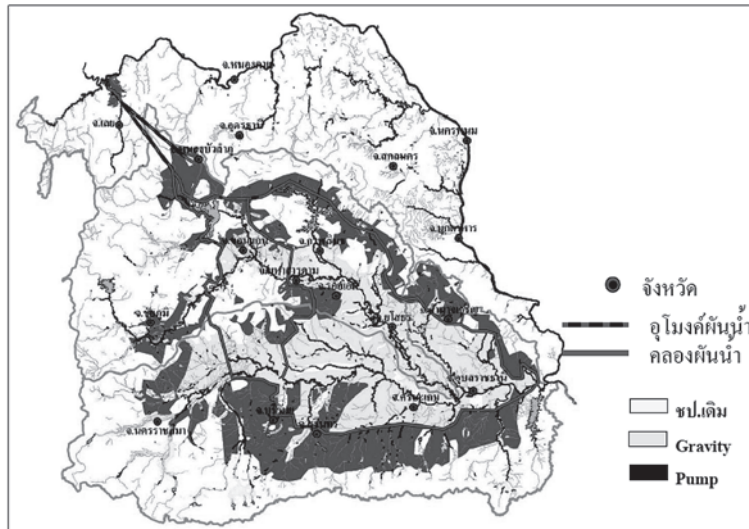
แนวผันน้ำจะเริ่มจากปากแม่น้ำเลย ผ่านอุโมงค์ผันน้ำมาเปิดที่ต้นน้ำพองเหนือเขื่อนอุบลรัตน์ จากนั้นจะเข้าสู่คลองชลประทานแบบเปิดอีก 2 เส้นทางได้แก่

1. แนวคลองชลประทานจากเขื่อนอุบลรัตน์-เขื่อนลำปาว-ลุ่มน้ำเขบายเขบก-มูลฝิ่งซ้ายที่อุบลราชธานี
2. แนวคลองชลประทานจากเขื่อนอุบลรัตน์-ต้นน้ำชี-ต้นน้ำมูล-ฝิ่งขวาแม่น้ำมูลไปจนถึงอุบลราชธานี (ก่อนจุดบรรจบลำโดมใหญ่)

การศึกษาเบื้องต้น ได้ระบุประโยชน์จากโครงการที่สำคัญคือ สามารถส่งน้ำให้พื้นที่ชลประทานในภาคอีสานได้ถึง 17.9 ล้านไร่ในฤดูฝน และ 7-12 ล้านไร่ในฤดูแล้ง สำหรับพื้นที่ชลประทานใน 15 จังหวัด ได้แก่ กาฬสินธุ์ ขอนแก่น ชัยภูมิ นครราชสีมา บุรีรัมย์ มหาสารคาม ยโสธร ร้อยเอ็ด เลย ศรีสะเกษ สุรินทร์ หนองบัวลำภู อำนาจเจริญ อุตรดิตถ์ อุบลราชธานี มีครัวเรือนเกษตรประมาณ 890,000 ครัวเรือน หรือเกษตรกรประมาณ 3.58 ล้านคนจะได้รับประโยชน์จากโครงการนี้ โดยประเมินว่า รายรับสุทธิเฉลี่ยทางด้านการเกษตรเพิ่มขึ้นในพื้นที่โครงการไม่น้อยกว่า 40,438 ล้านบาท/ปี เทียบกับถ้าไม่มีการพัฒนาโครงการจะมีรายรับสุทธิเพียง 6,478 ล้านบาท/ปี (เพิ่มประมาณ 6.24 เท่า) ต้นทุนของโครงการนี้จะอยู่ระหว่าง 100,000-200,000 ล้านบาท

²³ การศึกษาแนวทางการผันน้ำโขงโดยแรงโน้มถ่วงและศักยภาพการพัฒนาเกษตรชลประทานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดย จวี วงศ์ประสิทธิ์พร , เอกสารประกอบการสัมมนา องค์ความรู้แม่น้ำโขงเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน จัดโดยสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย , 8 มิถุนายน 2552

ภาพที่ 3 แสดงแนวผันน้ำโขงจากปากแม่น้ำเลย สู่พื้นที่ชลประทาน 15 จังหวัดภาคอีสาน

2.5 โครงการด้านทรัพยากรน้ำและการเกษตร ภายใต้แผนปฏิบัติการไทยเข้มแข็ง 2555²⁴

โครงการพัฒนาระบบชลประทานใหม่ล่าสุดนี้ เกิดขึ้นในยุคสมัยที่มีนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะเป็นนายกรัฐมนตรี โครงการนี้เป็นส่วนหนึ่งภายใต้โครงการลงทุนภายใต้แผนฟื้นฟูเศรษฐกิจ ระยะที่ 2 ที่มีมูลค่าทั้งหมด 1,431,330 ล้านบาท เป็นการลงทุนระหว่างปี 2552-2555 โดยแบ่งเป็นโครงการด้านทรัพยากรน้ำและการเกษตร จำนวน 238,515 ล้านบาท เป็นการลงทุนด้านแหล่งน้ำและระบบชลประทานขนาดเล็ก มีเป้าหมายว่าจะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตการเกษตรให้แก่เกษตรกร

แผนการลงทุนเพื่อพัฒนาทรัพยากรน้ำและการเกษตร ปัจจุบันยังไม่ปรากฏรายละเอียดโครงการที่ชัดเจนจากรัฐบาล แต่รัฐบาลได้วางกรอบการใช้จ่ายงบประมาณในด้านนี้สำหรับปีงบประมาณ 2553 ไว้ประมาณ 62,422 ล้านบาท ซึ่งจะประกอบด้วยโครงการพัฒนาแหล่งน้ำประมาณ 7,000-8,000 โครงการ และสำหรับเงินที่นำมาใช้ในการลงทุนนี้มาจาก 2 ส่วนคือ การขายพันธบัตรของรัฐบาลในช่วงกลางเดือนกรกฎาคม 2552 ที่ผ่านมา กับการกู้เงินจากธนาคารโลกภายใต้โครงการ Public Sector Reform Development Policy Loan ในวงเงิน 1,000 ล้านดอลลาร์สหรัฐ

ข้อสังเกตของการลงทุนในโครงการนี้ คือ การประเมินผลการลงทุนในโครงการ Mega Project ด้านการชลประทาน ในระหว่างปี 2549-2552 ซึ่งลงทุนไปแล้วประมาณ 200,000 ล้านบาท ยังไม่เกิดขึ้นว่าประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใด มีปัญหาอุปสรรคอย่างไร และต้องการการแก้ไขในแนวทางอย่างไร รัฐบาลปัจจุบันมองการลงทุนนี้เป็นส่วนหนึ่งของการใช้จ่ายงบประมาณภาครัฐเพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจ ซึ่งอาจจะได้ผลในเรื่องงบประมาณที่หมุนเวียนลงไป แต่นั่นไม่สามารถรับรองได้ว่าจะสามารถพัฒนาด้านการเกษตรและชลประทานได้ดีขึ้นจริงหรือไม่ เพราะไม่มีองค์การตรวจสอบกำกับดูแลในเรื่องนี้

²⁴ <http://www.prachatai.com/journal/2009/05/21155>

สรุป

ตลอดระยะเวลา 20 ปีมานี้ ที่ฝ่ายการเมืองได้เข้ามามีบทบาทที่นำโครงการชลประทานมากขึ้น การตรวจสอบเหตุผลความจำเป็นที่แท้จริงของโครงการ กลับเป็นสิ่งที่ไม่สามารถเข้าถึงได้ง่ายนัก เมื่อเทียบกับพัฒนาการทางการเมืองที่เป็นประชาธิปไตยมากขึ้นอย่างมาก เหตุผลที่ผู้เสนอโครงการใช้ในเรื่องปัญหาความยากจน, ความแห้งแล้ง, การขาดแคลนน้ำ ที่ต้องแก้ไขโดยพัฒนาระบบชลประทานในรูปแบบต่างๆ ตั้งแต่ขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่ และการผันนํ้าระหว่างประเทศ ยังคงเป็นเรื่องที่ใช้ได้โดยไม่ตกยุคสมัย รวมทั้งในปัจจุบันได้เพิ่มเหตุผลในเรื่องการเป็นเครื่องมือกระตุ้นเศรษฐกิจ สรุปในที่นี้สำหรับโครงการชลประทานขนาดใหญ่ที่ยกตัวอย่างมานั้น ได้สะท้อนให้เห็นบทเรียนและข้อบกพร่องหลายประการ ดังนี้

1. กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ในกระบวนการพัฒนาโครงการชลประทาน/ผันนํ้าขนาดใหญ่นั้น ยังไม่สามารถเกิดขึ้นได้เลยในทุกขั้นตอน ถึงแม้ว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนจะถูกกำหนดไว้ในกฎหมายรัฐธรรมนูญก็ตาม

ในขั้นการริเริ่มหรือการศึกษาโครงการในขั้นความเหมาะสม ฝ่ายการเมืองหรือหน่วยงานเจ้าของโครงการ จะดำเนินการเพียงฝ่ายเดียว ประชาชนในพื้นที่เป้าหมายอาจจะได้รับการปรึกษาในรูปแบบการจัดประชุมเสนอโครงการแบบรวบรัดเท่านั้น ถึงแม้ว่ารัฐธรรมนูญปี 2540 และ 2550 จะมีบทบัญญัติให้ประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการพัฒนาโครงการร่วมกับหน่วยงานของรัฐ แต่ยังไม่เห็นผลในทางปฏิบัติมากนัก ฝ่ายการเมืองหน่วยงานเจ้าของโครงการยังคงใช้วิธีการเดิมในการศึกษาและพัฒนาโครงการ โดยประชาชนในพื้นที่ได้รับทราบข้อมูลเพียงบางส่วน และเฉพาะที่เป็นส่วนดีของโครงการเท่านั้น เช่น โครงการผันนํ้าจิม ไม่มีการให้ข้อมูลในเรื่องต้นทุนค่านํ้าของโครงการที่แท้จริง และพื้นที่เป้าหมายของโครงการไม่ใช่พื้นที่ทำนา แต่เป็นพื้นที่ดอนเพื่อปลูกพืชไร่มากกว่า 90%

แม้กระทั่งในขั้นตอนของการตรวจสอบโครงการ เช่น การตรวจสอบรายงานผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม คณะกรรมการผู้ชำนาญการ ซึ่งทำหน้าที่ตรวจสอบ จะพิจารณารายงานที่นำเสนอจากหน่วยงานเจ้าของโครงการเท่านั้น โดยประชาชนในพื้นที่โครงการ มีโอกาสน้อยมากหรือแทบไม่มีเลย ที่จะเข้าร่วมชี้แจงประเด็นปัญหาจากโครงการต่างๆ ต่อคณะกรรมการผู้ชำนาญการ

ในบางกรณีมาตรฐานด้านการมีส่วนร่วมของประชาชนก็ถูกลดทอนลง จะเห็นได้จาก ครม. มีมติเมื่อวันที่ 12 ตุลาคม 2547 มีมติยกเลิก ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการรับฟังความคิดเห็นสาธารณะ โดยวิธีประชาธิปไตย พ.ศ. 2539 และเห็นชอบ ร่างระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการรับฟังความคิดเห็นของประชาชน พ.ศ. 2548 เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม 2548 การเปลี่ยนแปลงในกรณีนี้ถือว่าเป็นการลดมาตรฐานกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน เพราะจากเดิมที่ต้องมีคณะกรรมการที่มาจากผู้ไม่มีส่วนได้เสียเป็นผู้จัดการประชาพิจารณ์ แต่ระเบียบใหม่ให้ยกเลิกคณะกรรมการชุดนี้ และให้หน่วยงานเจ้าของโครงการเป็นผู้จัดการรับฟังความคิดเห็นจากประชาชนและสรุปผลแทน

2. มาตรฐานด้านสิ่งแวดล้อม ความโปร่งใส จะถูกลดทอนลง ในโครงการชลประทาน/ผันนํ้าขนาดใหญ่ เช่น การเร่งรัดการลงทุนของรัฐบาลใน Mega Project ช่วงปี 2548 ได้ส่งผลต่อการลดมาตรฐานการตรวจสอบโครงการของภาครัฐลง เพื่อให้สามารถดำเนินการไปได้อย่างรวดเร็ว อาทิเช่น มติ ครม. เมื่อวันที่

14 มิถุนายน 2548 เรื่องการลงทุนโครงการขนาดใหญ่ได้ระบุ แนวทางการพิจารณาและอนุมัติโครงการ เพื่อให้การดำเนินโครงการเป็นไปตามแผน จึงเห็นควรให้กระทรวงเจ้าสังกัดและหน่วยงานเจ้าของโครงการ เสนองดการขออนุมัติโครงการจากคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และคณะรัฐมนตรี ตามลำดับ พร้อมกับเร่งรัดการศึกษาและออกแบบ รวมทั้งดำเนินการเสนอผลการศึกษาลงกระทบบททางด้าน สิ่งแวดล้อม (EIA) ให้คณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติพิจารณาด้วย

การเร่งรัดการศึกษาลงกระทบบททางด้านสิ่งแวดล้อม ถือเป็นกระบวนการที่ลดทอนมาตรฐาน นอกเหนือ จากนั้นคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติอาจจะให้ยกเว้นการทำรายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อมได้ หากถือว่าเป็นโครงการเร่งด่วนของรัฐบาล ดังเช่นที่เกิดขึ้นในกรณี มติคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ วันที่ 20 มิถุนายน 2548 ให้ยกเว้นการจัดทำรายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อม สำหรับโครงการบ้านเอื้ออาทรของการเคหะแห่งชาติ เพื่อตอบสนองนโยบายเร่งด่วนของรัฐบาล มตินี้ถือว่าเป็นการลดมาตรฐานด้านสิ่งแวดล้อมเหลือเท่ากับศูนย์

โครงการผืนน้ำจืด ซึ่งโครงการต้องจัดทำรายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อม ตามมติ ครม. เมื่อ 21 สิงหาคม 2551 แต่หน่วยงานเจ้าของโครงการหรือฝ่ายการเมืองกลับเพิกเฉยที่จะดำเนินการในเรื่องนี้ให้แล้วเสร็จไป เสียก่อน และยังคงพัฒนาโครงการต่อเนื่องโดยการเสนอแผนการกู้เงินจากต่างประเทศมาลงทุนในโครงการนี้ โครงการผืนน้ำจืดไม่เพียงจะต้องปฏิบัติตามกฎหมายสิ่งแวดล้อมปี 2535 เท่านั้น หากยังต้องปฏิบัติตาม กฎหมายรัฐธรรมนูญในมาตร 57, 67 และ 190 ด้วยเช่นกัน แต่เนื่องจากไม่มีบทกำหนดโทษในกรณีเช่นนี้ หน่วยงานเจ้าของโครงการจะพัฒนาโครงการไปเรื่อยๆ จนกว่าจะเกิดปัญหาข้อร้องเรียนในประเด็นเหล่านี้ขึ้น เท่านั้น

3. บทเรียนความล้มเหลวที่ผ่านมา ยังไม่มีผู้รับผิดชอบและปัญหายังไม่ได้รับการแก้ไข ความล้มเหลวของโครงการโขง ชี มูล ยังคงสร้างบาดแผลให้แก่ชุมชนและระบบนิเวศตราบจนถึงปัจจุบันนี้ ซึ่งยังหา ความรับผิดชอบจากหน่วยงานหรือนักการเมืองไม่ได้ ภาพความเดือดร้อนของชุมชนในพื้นที่โครงการฝาย ราชสีไศลและฝายหัวนา ในลำน้ำมูล ที่ยังคงต้องออกมาเรียกร้องในรัฐบาลเข้ามาดูแลความเสียหายที่เกิดขึ้น ซึ่งชุมชนได้ปักหลักอยู่ที่บริเวณฝายราชสีไศลมานานนับเดือนแล้ว สะท้อนให้เห็นความล้มเหลวของโครงการ โขง ชี มูล ที่มีมาจนถึงปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

นอกจากนั้นต้นแบบของโครงการชลประทานนำร่องระบบท่อ ที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ช่วงปี 2540-2542 โดย กรมชลประทาน ซึ่งได้ลงทุนไปถึง 875 ล้านบาท มีพื้นที่นำร่องในภาคอีสาน 6 พื้นที่ ภายหลังการตรวจสอบ ของสำนักงานตรวจเงินแผ่นดิน พบว่าโครงการประสบความสำเร็จทุกโครงการ ในทุกๆ ด้านได้แก่ด้านเทคนิค, กระบวนการมีส่วนร่วมของเกษตรกรและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น, การปรับเปลี่ยนรูปแบบการเกษตรและ การวิเคราะห์ผลตอบแทนด้านการเงิน ความล้มเหลวทั้งหมดนี้ยังไม่สามารถหาความรับผิดชอบจากฝ่ายไหน ได้เช่นกัน ทั้งๆ ที่ในเบื้องต้นนั้นถือเป็นโครงการนำร่องที่จะใช้ขยายผลไปทั่วประเทศ

4. การเปลี่ยนแปลงเป้าหมายของโครงการ เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา โดยไม่สามารถตรวจสอบได้ และไม่มีหลักประกันของความสำเร็จ

ตัวอย่างกรณี Water grid system ที่เสนอในการประชุมการบริหารการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างยั่งยืน เมื่อวันที่ 23 กรกฎาคม 2546 ตั้งเป้าหมายเพื่อพัฒนาระบบชลประทานในพื้นที่ 103 ล้านไร่ และรัฐบาลพร้อม

ที่จะลงทุนเองประมาณ 200,000 ล้านบาท เนื่องจากมีเงินล้นระบบอยู่มากกว่า 8 แสนล้านบาท แต่ในขั้นตอนของการพัฒนาโครงการในระยะ 2 ปีให้หลัง มาสู่ Mega Project ด้านทรัพยากรน้ำ ได้ลดพื้นที่ชลประทานเป้าหมายเหลือเพียง 7.1 ล้านไร่เท่านั้น ขณะที่งบประมาณการลงทุนยังคงเดิม คือประมาณ 200,000 ล้านบาท เพียงแค่ระยะ 2 ปีกว่าพื้นที่เป้าหมายของแผนงาน Water Grid ก็ถูกลดลงไปกว่า 90% ซึ่งไม่มีใครสามารถยืนยันได้ว่าเมื่อถึงปี 2552 อันเป็นปีสุดท้ายของ Mega Project ด้านทรัพยากรน้ำ พื้นที่ชลประทานเป้าหมายจะยังคงเป็น 7.1 ล้านไร่จริงหรือไม่อย่างไร

กรณีการลงทุน Mega Project ด้านทรัพยากรน้ำ ในช่วงปีงบประมาณ 2549-2552 นั้น ใช้งบประมาณไปประมาณ 190,000 ล้านบาท แต่ยังไม่ทันที่จะมีการตรวจสอบประเมินผลการใช้งบประมาณนี้ รัฐบาลปัจจุบันกลับให้โครงการพัฒนาแหล่งน้ำเป็นเครื่องมือกระตุ้นเศรษฐกิจ และทุ่มงบประมาณลงมาอีกมากกว่า 230,000 ล้านบาทในช่วง 3 ปีข้างหน้า ซึ่งเป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดจนถึง การใช้โครงการด้านการชลประทานเป็นเครื่องมือในทางการเมือง โดยเป้าหมายด้านการชลประทานของประชาชนมีความสำคัญรองลงไป

ในปัจจุบันการริเริ่มโครงการผันน้ำขนาดใหญ่ของกรมทรัพยากรน้ำ ในโครงการผันน้ำจิม และโครงการผันน้ำโขง เลย ชี มูล โดยกรมชลประทาน ก็เป็นการศึกษาที่ต่างหน่วยงานก็ดำเนินการไป โดยไม่มีใครตอบได้ว่าโครงการทั้งสองนี้ จะมีส่วนซ้ำซ้อนกันมากน้อยเพียงใด และซ้ำซ้อนกับโครงการชลประทานที่ได้ทำมาก่อนหน้านั้นมากน้อยเพียงใด รวมทั้งยังไม่มีคำตอบชัดเจนว่า จะไม่สร้างปัญหาดังเช่นที่เคยเกิดขึ้นในโครงการโขง ชี มูล

นโยบายการพัฒนาโครงการชลประทาน/ผันน้ำขนาดใหญ่ในปัจจุบัน ยังคงเน้นไปในเรื่องการพัฒนา ระบบชลประทาน เพื่อสร้างการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยไม่สิ้นสุด ซึ่งไม่เพียงการใช้น้ำในประเทศเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการวางแผนนำน้ำจากประเทศเพื่อนบ้านมาใช้ด้วย ถือว่าเป็นแนวนโยบายที่เอาทรัพยากรในขนาดมาตอบสนองความมั่งคั่งของคนในปัจจุบัน และโดยภาพรวมของการพัฒนาโครงการชลประทาน/ผันน้ำขนาดใหญ่ นั้น ยังคงตอกย้ำการใช้ทรัพยากรน้ำในฐานะที่เป็นเพียง “น้ำ” เท่านั้น โดยภาครัฐไม่เคยได้เรียนรู้ว่า น้ำ นั้นมีชีวิตและเป็นส่วนประกอบสำคัญต่อความสมบูรณ์ของระบบนิเวศแหล่งน้ำหรือแม่น้ำ และชุมชนได้อาศัยพึ่งพา มีวัฒนธรรมและความรู้การจัดการน้ำมานานหลายชั่วคน ทางเลือกการจัดการน้ำควรจะเริ่มต้นจาก การจัดการน้ำจากระดับลุ่มน้ำเล็กๆ หรือภูมินิเวศย่อยๆ และให้เกิดพัฒนาการของการรวมตัวเป็นลุ่มน้ำ/ภูมินิเวศที่ใหญ่ขึ้น ซึ่งการพัฒนาในวิถีทางเช่นนี้ จะทำให้การบริหารจัดการน้ำของประเทศ สามารถเรียนรู้องค์ความรู้ในระดับท้องถิ่น เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน และสร้างบรรยากาศของความเสมอภาค ความเป็นธรรมระหว่างผู้ใช้น้ำกลุ่มต่างๆ และความยั่งยืนของทรัพยากรน้ำในอนาคตได้ แต่ต้องอาศัยเวลาและความมุ่งมั่น รวมทั้งไม่มีผลประโยชน์ทางการเมืองอื่นๆ โดบแอบแฝงเท่านั้น ไม่เช่นนั้นแล้ว ภาคอีสานก็ยังคงเป็นเสมือนบ่อทราย ขบประมาณภาครัฐที่ทุ่มเทลงมาไม่ว่าจะมากมายมหาศาลเพียงใด ก็จะไม่มีโอกาสทำให้น้ำในภาคอีสานเต็มขึ้นมาได้

เอกสารอ้างอิง

- การศึกษาแนวทางการผันน้ำโขงโดยแรงโน้มถ่วงและศักยภาพการพัฒนาเกษตรชลประทานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดย ชวี วงศ์ประสิทธิ์พร, เอกสารประกอบการสัมมนา องค์ความรู้แม่น้ำโขงเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน จัดโดยสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย, 8 มิถุนายน 2552
- การบรรยายของนายสุวิทย์ คุณกิตติ ประธานคณะกรรมการทรัพยากรน้ำแห่งชาติ ในการประชุมเชิงปฏิบัติการทำแผนการจัดการแบบบูรณาการ ที่สโมสรกระทรวงต่างประเทศ 23 กรกฎาคม 2546
- เชื่อนราชีไศล บณาดแผล โขง-ชี-มูล โดย สนั่น ชูสกุล ในสารแม่มน ฉบับพิเศษ 2548: อีสานวิถีกับการจัดการน้ำ, แวงพลังวรรณ บรรณาธิการ
- โครงการศึกษาจัดทำแผนหลัก ศึกษาความเหมาะสมและสำรวจ-ออกแบบระบบเครือข่ายน้ำ ในพื้นที่จังหวัดเพชรบุรีและประจวบคีรีขันธ์ ภายใต้กรอบโครงการจัดทำแผนบูรณาการการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อการพัฒนาแบบยั่งยืน (จากเว็บไซต์ของ กรมทรัพยากรน้ำ ตุลาคม 2547)
- โครงการพัฒนาโครงข่ายน้ำและการพัฒนาเกษตรกรรมแบบบูรณาการ, เอกสารแนบหนังสือกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ที่ กษ 0304/3517 ลงวันที่ 31 ธันวาคม 2546
- ชลประทานชุมชน ในพื้นที่ทุ่งทามลุ่มน้ำมูนตอนกลาง บ้านหนองแค-สวนสวรรค์, สนั่น ชูสกุล เอกสารประกอบการสัมมนา "องค์ความรู้แม่น้ำโขงเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน" จัดโดยสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย, 8 มิถุนายน 2552
- แนวทางการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ โดย สำนักงานพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547
- มิ่งสรรพ ขาวสะอาด และคณะ แนวนโยบายการจัดการน้ำสำหรับประเทศไทย (บทที่ 3 วิวัฒนาการด้านนโยบายทรัพยากรน้ำของประเทศไทย)
- รายงาน: แม่น้ำร้อยฝ่าย "โขง-ชี-มูล เฟส 2" หนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ 23 พฤษภาคม 2546
- รายงานฉบับสุดท้าย รายงานการศึกษาความเหมาะสมเบื้องต้น โครงการจัดทำแผนหลักการผันน้ำจากเขื่อนน้ำจี้ม, กรมทรัพยากรน้ำ, มกราคม 2550
- รายงานฉบับสุดท้าย รายงานการศึกษาการจัดทำแผนหลัก โครงการจัดทำแผนหลักการผันน้ำจากเขื่อนน้ำจี้ม, กรมทรัพยากรน้ำ, มกราคม 2550
- สถานการณ์ความยากจนในประเทศไทย, TDRI, หน้า 19-20 ดาโหลดจาก www.tdri.or.th วันที่ 30 ธันวาคม 2548
- โสภณ ชมชาญ ลำดับเหตุการณ์ 38 ปี นโยบายน้ำไทย
- Social Research Institute (2002) Social impact assessment of Rasi Salai Dam Project and recommendations for sustainable solutions to problems. Unpublished report. Chulalongkhorn University, Thailand
- Risking salinity in Thailand and Lao PDR by Iwona Wiszniewski in Watershed Vol. 9 No. 1 July – October 2003 กรุงเทพมหานคร วันที่ 19 กรกฎาคม 2546
- ASTV ผู้จัดการออนไลน์ วันที่ 17 มกราคม 2552
- <http://www.nesdb.go.th/> เข้าถึงเมื่อ 15 กรกฎาคม 2552
- <http://www.prachatai.com/journal/2009/05/21155> เข้าถึงเมื่อ 15 กรกฎาคม 2552
- <http://us.geocities.com/rasrisarai/newpage22.htm> เข้าถึงเมื่อ 26 ธันวาคม 2549

พัฒนาการ การพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขง

เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์

เครือข่ายนักวิชาการนิเวศวัฒนธรรมอีสาน

E-mail: magroodm@hotmail.com

บทนำ

พัฒนาการของแผนพัฒนาแม่น้ำโขงในช่วงที่ไทยเราเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 1 เมื่อปี 2504 เป็นต้นมานั้น มีพัฒนาการที่สำคัญ 2 ช่วง คือ ยุคสงครามเย็นและยุคหลังสงครามเย็น

1) ยุคสงครามเย็น

คือ ยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ชั่วคราวของโลกแบ่งกันชัดเจนที่สุด 2 ขั้ว คือ สหรัฐอเมริกาค่ายเสรีประชาธิปไตยกับรัสเซียค่ายคอมมิวนิสต์ เป็นยุคที่ทั้ง 2 ประเทศ 2 ค่ายยักษ์ใหญ่ของโลกกระทำการให้เกิดสงครามตัวแทนของทั้ง 2 ค่ายในประเทศที่อยู่ในภูมิภาคต่างๆ ทั่วโลก เพื่อหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้าหรือทำสงครามสู้รบโดยตรงบนแผ่นดินของ 2 ประเทศดังกล่าว ภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงหรือที่เรียกกันว่าภูมิภาคอินโดจีนก็ตกเป็นสมรภูมิสู้รบของสงครามตัวแทนในยุคสงครามเย็นเช่นเดียวกัน

ในยุคนี้เราจะได้ยิน 'คำสำคัญ' หลายคำที่เกี่ยวกับแผนพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขง นั่นคือคำว่า 'สงครามเย็น' 'ทฤษฎีโดมิโน' 'คณะกรรมการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขง' หรือคำว่า 'องค์กรสนธิสัญญาป้องกันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (สปอ.) หรือ SEATO' เป็นต้น

สปอ. คือ องค์กรความร่วมมือทางการเมืองการทหารที่สหรัฐอเมริกาได้ริเริ่มจัดตั้งขึ้นร่วมกับรัฐบาลหลายประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพื่อป้องกันการคุกคามของลัทธิคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคนี้ และเป็นองค์กรที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับการก่อเกิดของ ECAFE หรือ ESCAP ที่เป็นองค์กรวางแผนขึ้นนำการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2490

คณะกรรมการเศรษฐกิจประจำภูมิภาคพื้นเอเชียและตะวันออกเฉียงใต้ (Economic Commission for Asia and the Far East) หรือ ECAFE ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 28 มีนาคม พ.ศ. 2490 (ปัจจุบันเปลี่ยนชื่อเป็นคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมประจำภูมิภาคเอเชียและแปซิฟิก หรือ Economic and Social Commission for Asia and the Pacific: ESCAP) ได้ศึกษาศักยภาพแม่น้ำโขงเพื่อการพัฒนาพลังงานไฟฟ้าจากน้ำและชลประทาน

เสร็จสิ้นเมื่อปี พ.ศ. 2499 โดยมีโครงการสร้างเขื่อนในแม่น้ำโขงหลายโครงการที่ถูกนำเสนอขึ้นมา เช่น โครงการสร้างเขื่อนบ้านกุ่ม ผามอง เชียงคานบนและล่าง ปากชม ฯลฯ ในลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำโขงฝั่งไทย เช่น โครงการสร้างเขื่อนน้ำพุง น้ำอูน ปากมูล ลำตะคอง ลำพระเพลิง อุบลรัตน์ ลำปาว น้ำพรม น้ำสงคราม ฯลฯ ก็เป็นพิมพ์เขียวของแผนพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงที่ถูกนำเสนอโดย ECAFE เช่นเดียวกัน

รวมทั้ง ECAFE ยังได้ประสานงานจัดตั้ง ‘คณะกรรมการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขง’ ขึ้นมาเพื่อประสานความร่วมมือระหว่างรัฐในลุ่มแม่น้ำโขงเพื่อผลักดันแผนพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงที่ตนเองได้ทำการศึกษาขึ้นมาอีกด้วย

คำสำคัญทั้งหลายมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันกับพัฒนาการการพัฒนาในลุ่มแม่น้ำโขง เหตุเพราะว่าอเมริกาและประเทศในภูมิภาคนี้ที่สังกัดค่ายเดียวกันหันเหจกคอมมิวนิสต์ที่กำลังลุกลามอย่างรุนแรงอยู่ในภูมิภาคอินโดจีนหรือลุ่มแม่น้ำโขง คล้ายๆ กับ ‘การเล่นโดมิโน’ เพราะมันกำลังล้มตามกันมาเรื่อยๆ (กลายเป็นประเทศคอมมิวนิสต์) จากจีน เวียดนาม ลาวและเขมร ยังเหลือไทยอีกประเทศเดียวในภูมิภาคนี้ที่หากล้มตามไปอีกก็จะลุกลามข้ามมายังพม่าและลงไปทางคาบสมุทรมาเลย์ได้ สหรัฐอเมริกาจึงได้วางแผนพัฒนาเศรษฐกิจในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงโดยใช้องค์การความร่วมมือระหว่างประเทศที่ตนเองมีส่วนผลักดันก่อตั้งขึ้นมาเป็นตัวขับเคลื่อนชี้นำ โดยเฉพาะในภาคอีสานที่สหรัฐอเมริกาเองได้ให้ความช่วยเหลือทางการเงินเพื่อทุ่มเทพัฒนาเศรษฐกิจในทุกๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องน้ำชลประทาน การสร้างเขื่อน ถนนหนทาง การสำรวจแร่ ฯลฯ เพื่อหวังว่าการพัฒนาเศรษฐกิจเช่นนี้จะทำให้ชาวอีสานมีทัศนคติที่ดีและไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐ ไม่ถูกชักจูงเป็นสมาชิกหรือแนวร่วมของกระบวนการคอมมิวนิสต์ที่เคลื่อนไหวอยู่ในภาคอีสานและในอินโดจีน

ในยุคนี้ประเทศไทยเป็นประเทศเดียวที่ไม่บอบช้ำทางสงคราม เลยทำให้เกิดการพัฒนาตามแผนพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงมากที่สุด โดยเฉพาะการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำโขงฝั่งไทย เช่น เขื่อนน้ำอูน น้ำพุง ลำตะคอง ลำพระเพลิง อุบลรัตน์ ลำปาว น้ำพรม และปากมูล เป็นต้น

2) ยุคหลังสงครามเย็น

‘นโยบาย 66/ 2523’ เป็นคำสำคัญอีกคำหนึ่งในยุคสงครามเย็นที่ชาวไทยรู้จักกันดี เพราะเป็นนโยบายที่กำหนดยุทธศาสตร์การสู้รบกับกระบวนการคอมมิวนิสต์สากลที่เคลื่อนไหวอยู่ในอาณาเขตประเทศไทย ซึ่งจะด้วยเหตุผลอะไรก็ตามที่ทำให้สมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยต้องออกจากป่า แต่สำหรับนโยบาย 66/2523 ไม่ได้มีเป้าหมายอยู่เพียงแค่นำคอมมิวนิสต์ออกจากป่าเท่านั้น นโยบายดังกล่าวยังได้วิเคราะห์เอาไว่ว่าถึงแม้คอมมิวนิสต์จะออกจากป่าแล้วก็ตามแต่เชื้อไฟหรือเงื่อนไขปฏิกิริยาประชาชนมันยังคงฝังรากลึกอยู่ในภาคอีสาน ไม่สูญสลายหายไปไหน จึงทำให้นโยบายดังกล่าวได้ยกระดับความคิดกระทำการต่อเนื่องหรือคิดต่อยอดจากนโยบายดังกล่าวแปลงสู่ ‘โครงการอีสานเขียว’

โครงการอีสานเขียวจะเข้ามารองรับหรือต่อยอดจากแผนพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงที่ได้ก่อสร้างโครงการที่เป็นสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานในภาคอีสานเอาไว้หลายด้านแล้ว เช่น น้ำ ไฟฟ้า ถนนหนทาง ฯลฯ เพื่อทำการพัฒนาเศรษฐกิจในด้านเกษตรกรรมแก่ประชาชนภาคอีสาน รวมทั้งผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยที่กลับออกจากป่าสู่บ้านที่มีฐานะยากจนเป็นส่วนใหญ่ โดยจะทำการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการเกษตรในภาคอีสานของไทยจากเกษตร

ล้าหลังที่พึ่งพาน้ำฝนเป็นหลักให้เป็นน้ำชลประทานเพื่อให้ชาวอีสานอยู่ดีกินดีมีการพัฒนาเศรษฐกิจเท่าเทียมกับภาคกลางให้ได้

ยุคนี้เองเราจะได้นโยบายสำคัญเพิ่มขึ้นมาอีกอย่างน้อยสองคำ นั่นคือ **‘โครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้’** และ **‘นโยบายเปลี่ยนนามรบเป็นสนามการค้า’** รัฐไทยพยายามปรับเปลี่ยนโครงสร้างการเกษตรในภาคอีสานจากการทำเกษตรที่พออยู่พอกินไปเป็นเกษตรพาณิชย์ ด้วยการส่งเสริมให้เกษตรกรในภาคอีสานหันมาปลูกพริกมะม่วงหิมพานต์ ปลูกหอมแดงใหม่ ไม้ตง ยูคาลิปตัส และเลี้ยงวัวพลาสติก เพื่อหวังที่จะลดเชื้อไฟหรือเงื่อนไขปฏิวัติลงให้ได้

ในช่วงโครงการอีสานเขียวเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านทางการเมืองที่ทหารก่ออย่างพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ผู้มีบทบาทสำคัญในการใช้นโยบาย 66/23 เพื่อนำประชาชนไทยฝ่ายคอมมิวนิสต์จากป่าเขากลับสู่บ้าน ได้ทำการวางมือทางการเมืองโดยประกาศเลิกเป็นนายกรัฐมนตรี และพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณได้เป็นนายกรัฐมนตรีในลำดับต่อมา จึงได้นโยบายเปลี่ยนนามรบเป็นสนามการค้าขึ้นมาเพื่อหวังฟื้นฟูสัมพันธภาพกับประเทศเพื่อนบ้านในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงที่เริ่มหายบอบช้ำจากสงครามตั้งแต่ในยุคสงครามเย็น

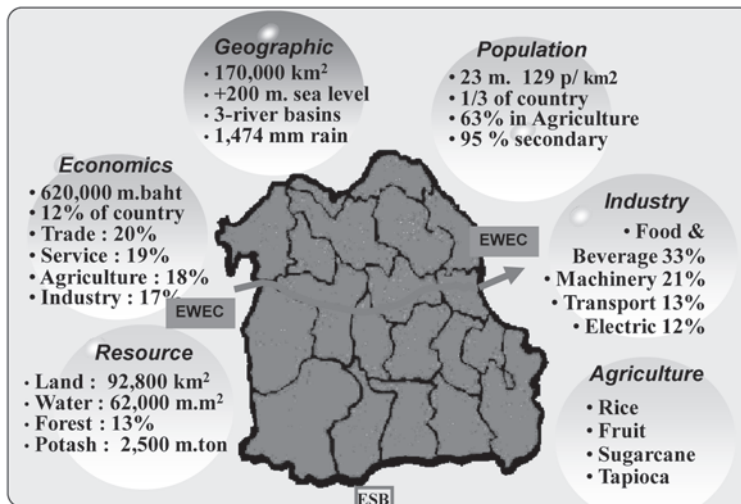
ในช่วงรอยต่อระหว่างโครงการอีสานเขียวในรัฐบาลพลเอกเปรม กับนโยบายเปลี่ยนนามรบเป็นสนามการค้าของรัฐบาลพลเอกชาติชายนี้เองที่แผนพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงถูกปิดฝุ่นขึ้นมาใหม่ โดยเฉพาะโครงการสร้างเขื่อนบนแม่น้ำโขงและในลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำโขงฝั่งประเทศเพื่อนบ้าน ซึ่งเขื่อนผามอง และเขื่อนคานบน ได้ถูกเสนอเป็นอันดับแรกๆ ของการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงในช่วงนี้ รัฐบาลไทยจึงได้คิด **‘โครงการโขง-ชี-มูล’** ขึ้นมารองรับน้ำจากแม่น้ำโขงที่จะได้จากการเก็บกักน้ำของเขื่อนผามองและเขื่อนคานบนเพื่อผันเข้ามาเพิ่มพื้นที่ชลประทานในภาคอีสานให้ได้มากขึ้น จึงทำให้เกิดการสร้างเขื่อนปากมูล ราชีไศล หนองหานกุมภวาปี ฯลฯ ตามโครงการโขงชีมูล ขึ้นมาเตรียมการรองรับ รวมทั้งโครงการสร้างเขื่อนแม่น้ำสงครามด้วยที่ถูกยกเลิกจากการต่อต้านคัดค้านไปเสียก่อน

จนมาถึงปัจจุบันที่รัฐบาลไทยกับประเทศเพื่อนบ้านในภูมิภาคแม่น้ำโขง รวมทั้งจีนด้วย กำลังผลักดันให้เกิดการสร้างเขื่อนบนแม่น้ำโขงสายหลักหลายโครงการอยู่ในขณะนี้ เช่น โครงการสร้างเขื่อนบ้านกุ่ม ปากชม ผามอง เขื่อนคาน ฯลฯ นอกจากนี้แล้วยังมีเรื่องของ **‘เหล็ยมเศรษฐกิจ’** ต่างๆ ในภูมิภาคแม่น้ำโขงตามกรอบความร่วมมือของ GMS ACMECS ฯลฯ

ซึ่งผลสะท้อนประการสำคัญของการพัฒนาตามแผนเหล็ยมเศรษฐกิจต่างๆ นั่นก็คือ อีสานได้ถูกเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าอย่างมีนัยสำคัญ เพราะเราเคยรู้จักอีสานว่าเป็นภูมิภาคไม่มีทางออกทางทะเล หรือที่เรียกว่า Land locked Country กลายเป็น Land linked Country ที่สามารถเชื่อมต่อเข้าไปในภูมิภาคแม่น้ำโขงถึงประเทศเวียดนามที่เมืองชายฝั่งทะเลดานังและมหาสมุทรอินเดียที่เกาะละแหม่ง ประเทศพม่า ได้อย่างสะดวกสบายจากถนนเศรษฐกิจเชื่อมต่อตะวันออก-ตะวันตก (East-west economic corridor: EWEC) ซึ่งจะทำให้การพัฒนาศักยภาพเชิงพื้นที่ของอีสานเปลี่ยนไปจากเดิม คือกลายเป็นพื้นที่ก่อสร้างโรงงานอุตสาหกรรมประเภทต่างๆ ที่สามารถระบายสินค้าไปสู่ภูมิภาคต่างๆ ทั่วโลกได้อย่างสะดวกง่ายดายมากขึ้น

บทบาทและทิศทางการพัฒนาภาคอีสาน

ในส่วนของภาคอีสานปัจจุบัน ได้มีการวางยุทธศาสตร์การพัฒนาเพื่อเชื่อมโยงเข้าไปในประเทศใน อนุภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขงตามกรอบความร่วมมือต่างๆ เอาไว้หลายด้าน สถาบันยุทธศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ¹ ได้เผยแพร่ข้อมูลแก่สาธารณะที่น่าสนใจหลายประการ สำหรับการวางแผน โครงการ นโยบาย และยุทธศาสตร์ ให้กับภาคอีสานเพื่อเชื่อมโยงการพัฒนาเข้าไปสู่อนุภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขง

รูป ข้อมูลเชิงยุทธศาสตร์ภาคอีสาน

ที่มา: ยุทธศาสตร์อีสาน และ(บางส่วนของการ)การค้าการลงทุนกับประเทศเพื่อนบ้าน.

ผศ.ดร.วิวัฒน์ เศรษฐ์สมบุญ รองผู้อำนวยการสถาบันยุทธศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

(Power point ไม่ระบุปีที่พิมพ์)

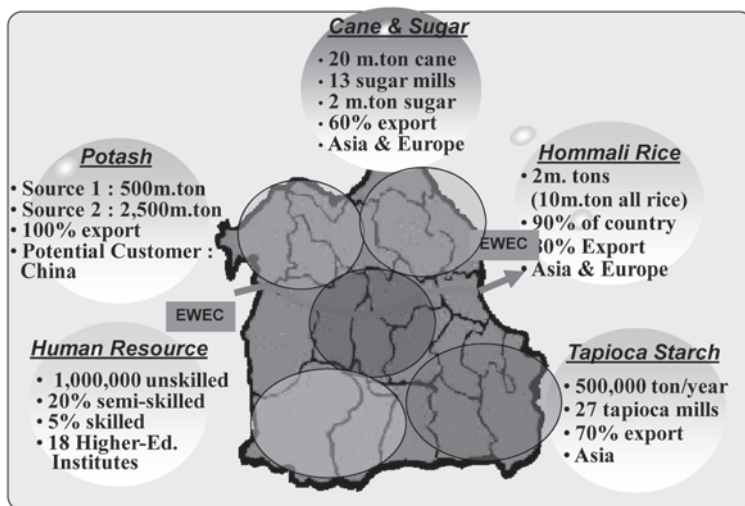
ไม่เพียงแต่สถาบันยุทธศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเท่านั้นที่ทำการวางนโยบายเชิงยุทธศาสตร์ขึ้น การพัฒนาภาคอีสานโดยใช้กรอบความร่วมมือการพัฒนาเศรษฐกิจในอนุภูมิภาคแม่น้ำโขงเป็นแรงผลักดัน

¹ สถาบันยุทธศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มหาวิทยาลัยขอนแก่น คือ ฝ่ายเลขานุการของ ศูนย์ปฏิบัติการร่วมกลุ่มจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (Regional Operation Center: ROC)

ROC เกิดจาก ก.พ.ร. กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงการต่างประเทศ ได้ร่วมกันจัดการประชุมเชิงวิชาการเพื่อพัฒนาระบบการทำงานร่วมกันระหว่าง ผวจ. กลุ่ม 8 จังหวัดล้านนา (กลุ่มจังหวัดภาคเหนือของไทย) กับเอกอัครราชทูตที่ประจำอยู่ที่ประเทศเพื่อนบ้าน (ประกอบด้วย กัมพูชา สปป.ลาว พม่า เวียดนาม และจีน (ยูนนาน)) เมื่อวันที่ 17 กรกฎาคม 2547 ได้มีการเสนอแนะให้จัดตั้ง ROC ขึ้นเพื่อเป็นกลไกในการทำงานร่วมกันระหว่างเอกอัครราชทูตในประเทศเพื่อนบ้าน กับผู้ว่าราชการจังหวัด และแนวคิดดังกล่าวได้นำมาสู่การปฏิบัติในภาคอีสาน โดย ก.พ.ร. กระทรวงมหาดไทย กระทรวงการต่างประเทศ และมหาวิทยาลัยขอนแก่น ได้จัดการประชุมระดับ ผวจ. ในกลุ่มจังหวัดภาคอีสาน 19 จังหวัด กับเอกอัครราชทูตของไทยในประเทศเพื่อนบ้าน ครั้งที่ 2 ที่จังหวัดขอนแก่น เมื่อวันที่ 22 ธันวาคม 2547 โดยที่ประชุมเห็นชอบให้ดำเนินการจัดตั้ง ROC ขึ้นที่จังหวัดขอนแก่น โดยให้ใช้ยุทธศาสตร์ความร่วมมือทางเศรษฐกิจ อิระวดี-เจ้าพระยา-แม่โขง (Ayeyawady - Chao Phraya - Mekong Economic Cooperation Strategy: ACMECS) และ โครงการพัฒนาความร่วมมือทางเศรษฐกิจในอนุภูมิภาคแม่น้ำโขงหรือกรอบความร่วมมือหกเหลี่ยมเศรษฐกิจ (Greater Mekong Subregion Economic Cooperation: GMS) เป็นกรอบในการทำงานร่วมกันระหว่างผู้ว่าราชการจังหวัดกับเอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศเพื่อนบ้าน

หน่วยงานพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐและเอกชน ตลอดจนสถาบันการศึกษาทั้งหลายล้วนมุ่งหมายไปในทิศทางเดียวกันทั้งสิ้น ซึ่งแรงขับเคลื่อนของหน่วยงานทั้งหลายเหล่านี้จะทำให้ภาพเกี่ยวกับศักยภาพเชิงพื้นที่ของภาคอีสานเปลี่ยนไปจากเดิมมากยิ่งขึ้น จากเดิมที่ภาคอีสานจะมีทิศทางการพัฒนาโดยนำทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญของภาคออกไปผลิตนอกพื้นที่หรือภาคอื่น แต่ด้วยแรงขับเคลื่อนของกรอบความร่วมมือการพัฒนาเศรษฐกิจในอนุภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงจะทำให้ศักยภาพเชิงพื้นที่ของภาคอีสานเปลี่ยนไป ด้วยการมุ่งพัฒนาพื้นที่ภาคอีสานรองรับการผลิตขนาดใหญ่ ทั้งอุตสาหกรรม เกษตรกรรม การค้า การบริการและการลงทุนเอาไว้เองภายในภาค

สิ่งเหล่านี้กำลังจะปรากฏมากยิ่งขึ้นในอนาคต ก็เพราะการย่นย่อระยะเวลาในการขนส่ง อยู่ใกล้เมืองท่า และมีตลาดที่เป็นทางเลือกหลากหลายมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะประตูสู่ GMS ทั้งแนวนอนเศรษฐกิจเหนือ-ใต้ และตะวันออก-ตะวันตก (EWEC) ที่สามารถทำให้ภาคอีสานเชื่อมต่อเข้าไปถึงเวียดนามและชายฝั่งพม่า และตัดเข้าสู่เชียงแสนถึงยูนนานของจีนที่สี่แยกอินโดจีนบริเวณจังหวัดพิษณุโลก และตัดลงสู่ท่าเรือน้ำลึกชายฝั่งทะเลตะวันออกของไทย รวมถึงพื้นที่ชายฝั่งทะเลของกัมพูชาได้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้นกว่าที่เคยเป็นมา

รูป ทรัพยากรอันมีค่าของภาคอีสาน

ที่มา: ยุทธศาสตร์อีสาน และ(บางส่วนของการค้าการลงทุนกับประเทศเพื่อนบ้าน.

ผศ.ดร.วีรพัฒน์ เศรษฐ์สมบูรณ์ รองผู้อำนวยการสถาบันยุทธศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

(Power point ไม่ระบุปีที่พิมพ์)

การวัดมูลค่าทางเศรษฐกิจ

แนวความคิดการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจทำให้เห็นโอกาสที่กลุ่มประเทศจะอาศัยความแตกต่างของระดับความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี การสะสมทุน และต้นทุนการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้เกิดประโยชน์ร่วมกันโดยการทำงานร่วมกันในระดับอนุภูมิภาคเพื่อขยายการผลิตและเข้าสู่ตลาดโลก เช่นประเทศที่มีแรงงาน

เหลือเพื่อแต่ไม่มีเทคโนโลยี ก็อาจทำงานร่วมกับประเทศที่มีเทคโนโลยีแต่ต้นทุนค่าแรงงานอยู่ในระดับสูงได้ ทำให้ประเทศเหล่านี้เมื่อรวมกันจะเกิดศักยภาพได้เป็นอย่างดีในตลาดโลก

แม้แนวความคิดดังกล่าวจะพยายามโฆษณาว่ามีส่วนอย่างสำคัญต่อการลดความแตกต่างในระดับการพัฒนาเศรษฐกิจในกลุ่มประเทศโดยทำการผลิตร่วมกัน ทำให้รายได้ในประเทศเหล่านี้สูงขึ้น ความแตกต่างในระดับการพัฒนาเศรษฐกิจก็จะลดลงเมื่อมีความเจริญทางเศรษฐกิจ พลเมืองมีอำนาจซื้อมากขึ้น อุปสรรคในการขยายความสัมพันธ์ทางการค้าก็จะมีน้อยลงตามไปด้วย

หากแต่ว่า ผลที่เกิดขึ้นของการพัฒนาตามกรอบความร่วมมือการพัฒนาเศรษฐกิจในอนุภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขง อาจจะสวนทาง นำมาซึ่งความแตกต่างในระดับการพัฒนาเศรษฐกิจจะห่างไกลกับประเทศเพื่อนบ้านหรือภายในแต่ละภาคของไทยเอง เช่น ภาคอีสานกับภาคอื่นๆ ต่างกว้างมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ

ตาราง ผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (Gross Domestic Product: GDP)*

รายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปี (GDP Per capita) และประชากร ของประเทศในอนุภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขง ปี 2548

ประเทศ	ผลผลิตมวลรวมในประเทศ (หน่วย: ล้านเหรียญสหรัฐฯ)	รายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปี (หน่วย: เหรียญสหรัฐฯ)	ประชากร (คน)
จีน	**5,330,000	8,788	1,315,844,000
ไทย	559,500	8,542	62,418,054
เวียดนาม	251,800	3,000	***86,116,559
กัมพูชา	30,650	2,000	14,071,000
ลาว	11,920	1,900	5,924,000
พม่า	76,200	1,800	50,519,000

ที่มา: <http://th.wikipedia.org/wiki> วันที่ค้นข้อมูล 8 สิงหาคม 2551

หมายเหตุ: * GDP (PPP) ซึ่ง PPP คือ ความเท่าเทียมกันของอำนาจซื้อ (purchasing power parity หรือ PPP) เป็นค่าประมาณสำหรับอัตราแลกเปลี่ยนที่จำเป็นสำหรับอำนาจซื้อของสกุลเงินที่แตกต่างกัน ความเท่าเทียมกันของอำนาจซื้อในบางครั้งจะใช้เป็นดัชนีเปรียบเทียบคุณภาพชีวิตของประชาชนในประเทศ ในลักษณะเดียวกับมูลค่าของผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ (GDP)

** ตัวเลข GDP (PPP) ปี 2550

*** ตัวเลขประชากร กรกฎาคม 2550

ตาราง ผลิตภัณฑ์มวลรวมในภาค (Gross Regional Product: GRP)
รายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปีในภาค (GRP Per capita) และประชากร ของประเทศไทย ปี 2549

ภาค	ผลิตภัณฑ์มวลรวมในภาค (หน่วย: ล้านบาท)	รายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปีในภาค (หน่วย: บาท)	ประชากร (คน)
ตะวันออกเฉียงเหนือ	803,132	36,492	22,008,000
เหนือ	690,009	59,294	11,637,000
ใต้	805,920	90,697	8,886,000
ตะวันออก	1,295,955	290,837	4,456,000
ตะวันตก	326,247	90,273	3,614,000
กลาง	556,940	181,933	3,061,000
กทม. และปริมณฑล	3,352,128	289,715	11,570,000
ทั่วประเทศ	(GDP) 7,830,329	(GDP Per capita) 120,037	65,233,000

ที่มา: 1. Statistical Tables GROSS DOMESTIC PRODUCT AND GROSS REGIONAL PRODUCT 1995-2006.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

2. สถิติผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัดประจำปี 2549. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

กุมภาพันธ์ 2551

การที่ระดับการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศเพื่อนบ้านกับไทย และในแต่ละภาคของไทยต่างกันมากนั้น นอกจากจะเป็นการลดโอกาสที่จะขยายการค้าไปประเทศเพื่อนบ้านแล้ว ยังทำให้การรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจมีอุปสรรคล่าช้าอีกด้วย เพราะจะเกิดปัญหาสังคม สุขภาพ สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรมตามมา

จะเห็นได้ว่าความแตกต่างในระดับการพัฒนาเศรษฐกิจมีการมองเห็นหลายชั้น ไม่ว่าจะเป็นชั้นของไทยกับประเทศเพื่อนบ้าน และในแต่ละภาคของไทยเอง ในขณะที่ภาพรวมของไทยพยายามมองถึงความร่วมมือทางเศรษฐกิจในภูมิภาคหรือระหว่างประเทศ แต่ไทยก็มองภาคอีสานกับภาคอื่นๆ ของไทยด้วยเช่นกันว่าเป็นภาคที่มีระดับการพัฒนาทางเศรษฐกิจอยู่ในระดับต่ำกว่าทุกภาคในประเทศของตัวเอง ดังนั้น ภาคอีสานจึงถูกวางแผนหรือนโยบายซ้อนเข้าไปสองชั้น คือ ชั้นของอีสานกับภาคอื่นๆ ภายในประเทศ และชั้นของอีสานในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยที่ใกล้ชิดกับประเทศเพื่อนบ้าน โดยทั้ง 2 ชั้น ล้วนมีเป้าหมายชัดเจนอย่างเดียวกัน ในการทำให้อีสานเป็น land linked country เพื่อเชื่อมต่อกับประเทศเพื่อนบ้านในอนุภาคลุ่มแม่น้ำโขง เพื่อให้ไทยและตัวของภาคอีสานเองมีการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจให้สูงขึ้นตามกรอบความร่วมมือฯ ทั้งหลายตามที่ได้กล่าวมา

แนวคิดเกี่ยวกับการสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเพื่อให้มีการเจริญและการขยายตัว ก็เนื่องมาจากความเชื่อพื้นฐานว่า การมีสินค้าและบริการต่างๆ มากขึ้นนั้น เป็นสิ่งที่ทำให้คนมีความสุขและความพอใจมากขึ้น จึงต้องพยายามทำให้ระบบเศรษฐกิจมีการผลิตเพิ่มขึ้น การวัดมูลค่าของผลผลิตด้วยผลิตภัณฑ์ประชาชาติ

ผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติ(GNP) ผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ(GDP) รายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปีจาก GNP หรือ GDP (GNP Per capita, GDP Per capita) ก็เพื่อดูว่าเศรษฐกิจมีการโตขึ้นหรือไม่ เพราะเชื่อว่าการพยายามทำให้เศรษฐกิจโตขึ้นจะทำให้คนมีกินมีใช้มากขึ้น คุณภาพชีวิตของคนในสังคมดีขึ้น แต่ในความเป็นจริงแล้วเศรษฐกิจที่โตขึ้นอาจจะสวนทางกับคุณภาพชีวิตของประชาชนที่เลวลงก็เป็นได้ ตัวอย่างที่สำคัญคือ เรามักอ้างเสมอว่าการที่รายได้ต่อคนต่อปีของประชาชนในประเทศ ในภาค หรือในจังหวัดสูงขึ้นเป็นเครื่องชี้แสดงให้เห็นว่าความเป็นอยู่ของประชาชนดีขึ้น ทั้ง ๆ ที่รายได้ต่อคนต่อปีเป็นค่าเฉลี่ยของสังคม ถึงแม้จะมีคนรวยเป็นกลุ่มน้อยของสังคมก็ทำให้รายได้เฉลี่ยต่อคนทั้งสังคมสูงขึ้นได้ จึงไม่สามารถสะท้อนความเป็นจริงได้ทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม่สามารถสะท้อนปัญหาการกระจายรายได้ได้เลย เพราะค่าเฉลี่ยไม่ใช่ค่าสำหรับทุกคน ตัวเลขที่แสดงออกมาจึงไม่สามารถบอกได้เลยว่าประชาชนส่วนใหญ่มีรายได้เพิ่มขึ้นจริงอย่างทั่วถึงทัดเทียมกัน

เพราะฉะนั้น การที่บอกว่าเศรษฐกิจดีโดยใช้ผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติ(GNP) ผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ(GDP) รายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปีจาก GNP หรือ GDP (GNP Per capita, GDP Per capita) ไม่ใช่สิ่งที่เพียงพอต่อการแสดงถึงความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของประชาชน ยิ่งใช้ GDP ด้วยแล้วจะยิ่งบิดเบือนความเป็นจริงของสังคมมากขึ้น ก็เพราะว่าวัดมูลค่าผลิตภัณฑ์ของต่างชาติที่เข้ามาผลิตในอาณาเขตประเทศของเราด้วย

สิ่งที่ต้องตระหนักก็คือว่าการวัดมูลค่าผลผลิตของสังคมไม่ว่าจะวัดออกมาในรูปแบบใด ไม่เคยนำต้นทุนหรือผลกระทบที่เกิดขึ้นกับสังคมมาคิดรวมเข้าไว้ด้วยเลย โดยเฉพาะผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม เช่น เราวัดมูลค่าการผลิตกระดาษกันที่มูลค่ากระดาษที่ซื้อขายกันในตลาด เราไม่เคยวัดผลกระทบจากการที่โรงงานกระดาษทิ้งกากของเสียลงในแม่น้ำ เราวัดมูลค่าการผลิตทองคำกันที่มูลค่าของการซื้อขายผลผลิตทองคำในตลาด โดยไม่คำนึงถึงผลกระทบจากการใช้สารเคมีที่ปนเปื้อนต่อที่ดิน ชาวบ้าน และสิ่งแวดล้อมในบริเวณนั้น เป็นต้น

การใช้ผลิตภัณฑ์ประชาชาติเป็นเครื่องแสดงความสำเร็จในการพัฒนาประเทศ ยังเป็นสิ่งที่ไม่เพียงพอ เพราะมันยังไม่ครอบคลุมเป้าหมายของการพัฒนาอย่างครบถ้วน เช่น การมีเศรษฐกิจดี สังคมไม่มีปัญหา การพัฒนายั่งยืน เป็นต้น ประเทศที่มีมูลค่าผลผลิตสูง มีตัวเลขผลิตภัณฑ์ประชาชาติสูง ไม่ได้เป็นหลักประกันว่าประเทศนั้นจะไม่มีคนที่มีความสุขเสื่อมโทรม ไม่มีคนจน ไม่มีคนว่างงาน ไม่มีปัญหาอาชญากรรม ไม่มีปัญหายาเสพติด ไม่มีปัญหาค้าประเวณี ไม่มีปัญหาความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ไม่มีปัญหาโรคภัยไข้เจ็บ ไม่มีคนทำงานหนักจนไม่มีเวลาพักผ่อน แข่งขันกันจนเครียดไปทั้งสังคมหรือเปล่า

ในความเป็นจริงแล้ว GNP, GDP หรือแม้แต่รายได้ต่อคนต่อปีที่ใช้ตัวเลขผลิตภัณฑ์มวลรวมระดับต่างๆ มาหารด้วยจำนวนประชากรในพื้นที่ (GNP, GDP, GRP, GPP Per capita) ไม่สามารถใช้วัดค่าความเท่าเทียมหรือความเสมอภาคใดๆ ในสังคมได้ หน่วยวัดมูลค่าทางเศรษฐกิจเหล่านี้เป็นได้ก็เพียงตัวชี้วัดให้เห็นว่ามี “น้ำล้นแก้ว” ของคนรวยที่ไหลลงมาโดยไม่ตั้งใจให้กับคนที่ไม่มีน้ำดื่มกินเท่านั้นเอง หากไทยและเพื่อนบ้านยังคงยึดมั่นถือมั่นแต่ตัวเลขสถิติผลิตภัณฑ์ประชาชาติเป็นเป้าหมายหลัก หรือเป็นสิ่งที่ใช้ในการพัฒนาภาคอีสานและภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขง ก็คงทำให้เกิดปัญหาสังคม สุขภาพ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตามมาอย่างมากมายแน่นอน

บทสรุป

พัฒนาการการพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขงนั้นมีบทสรุปที่สำคัญ คือ

หนึ่ง เรามักเข้าใจว่าประเทศไทยในยุคสงครามเย็นนั้นไม่มีความบอบช้ำใดๆ เลย จากนโยบายตีสองหน้านั้นคือ ด้านหนึ่ง-ให้อเมริกาตั้งฐานทัพบนแผ่นดินไทยเพื่อนำเครื่องบินไปทิ้งระเบิดในประเทศเพื่อนบ้าน และอีกด้านหนึ่ง-จัดตั้งค่ายผู้ลี้ภัยเพื่อรองรับประชาชนจากประเทศเพื่อนบ้านที่หนีภัยสงครามเข้ามาพักพิง แต่ในความเป็นจริงแล้วประเทศไทยโดยเฉพาะในภาคอีสานเกิดความบอบช้ำมากจากการกระทำของรัฐไทยในช่วงสงครามเย็น นั่นคือ การฆ่าผู้นำทางความคิด นักศึกษา ปัญญาชนและชาวไร่ชาวนาทั้งหลายที่ถูกสงสัยว่าเป็นคอมมิวนิสต์ และภาคอีสานถูกกระทำอย่างชัดเจนและลึกซึ้งมากให้เป็นภูมิภาคที่ล้าหลัง ไร้วัฒนธรรม มีความแห้งแล้ง ไร้และจน จึงถูกชักจูงจากกระบวนการคอมมิวนิสต์ได้ง่าย

สอง ในภาคอีสานจะเห็นขบวนการเคลื่อนไหวคัดค้านและต่อต้านของประชาชนมากมายหลายขบวนการ ไม่ว่าจะเป็นขบวนการประชาชนที่ต่อต้านคัดค้านการส่งเสริมการผลิตมะม่วงหิมพานต์ หม่อนไหม ฝิ่นตบแต่ง วัวพลาสติก ยุคาลิปดัส และพืชเศรษฐกิจอื่นๆ การคัดค้านการสร้างเขื่อนและโครงการพัฒนาต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับแผนพัฒนาในลุ่มแม่น้ำโขง เพื่อต้องการปลดปล่อยการครอบงำและบงการวิถีชีวิตและการผลิตจากรัฐไทย

สาม ประเทศในอนุภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงของเรามีลักษณะเศรษฐกิจสองระดับ คือภาคชนบทกับภาคเมือง วิถีชีวิตในชนบทซึ่งเป็นวิถีชีวิตส่วนใหญ่ของคนในภูมิภาคนี้เป็นส่วนสำคัญในการกำหนดระบบเศรษฐกิจของชนบท ซึ่งมีระบบแลกเปลี่ยนและพึ่งพาพื้นที่สาธารณะ (Common Properties) หรือทรัพยากรธรรมชาติและสภาวะแวดล้อมในชุมชน/ท้องถิ่นสูง มีความเอื้อเพื่อให้แก่กันและกันในสังคม สิ่งเหล่านี้เป็นระบบเศรษฐกิจสังคมที่สำคัญที่อยู่นอกกระบวนตลาดและการเงิน ไม่สามารถวัดมูลค่าการผลิตของระบบเศรษฐกิจชนบท/ท้องถิ่นเพื่อตีค่าเป็นระบบการเงินในตลาดได้

สิ่งที่ไทยต้องรำลึกถึงไว้เสมอก็คือ ความเท่าเทียมกันในการพัฒนาภูมิภาคนั้นเราจะต้องไม่ร่ำรวยจากการทำร้ายประชาชนของบ้านเมืองอื่น ด้วยการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติและกดขี่แรงงานอย่างไม่เป็นธรรมจากประเทศเพื่อนบ้าน

.....

บทความ "เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน" สินี ช่วงฉ่ำ บรรณาธิการบทความ

- 1) ความเพียงพอเพื่อเศรษฐกิจพอเพียง*
- รศ. ดร. สุจินต์ ลิมารักษ์ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 2) ปาล์มน้ำมัน: บทเรียนพืชเศรษฐกิจในระบบนิเวศของภาคอีสาน*
- อุบล อยู่หว่า และถนัด แสงทอง เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน
- 3) การเพิ่มคุณภาพดินและกิจกรรมจุลินทรีย์ทั้งหมดในดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพโคตินและการลดโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศในเรือนทดลอง** - พรทิพย์ วงศ์แก้ว และวีระศักดิ์ ศักดิ์ศิริรัตน์
สาขาโรคพืชวิทยา ภาควิชาพืชศาสตร์และทรัพยากรการเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 4) การพัฒนาเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียว สำหรับครัวเรือนเกษตรกร** ผศ.วิทยา ชื่นอุปการณันท์ ผศ.เกษิตเดช สิบศิริ นางทัศนีย์ ไชยรินทร์ และคณะ สาขาวิศวกรรมหลังการเก็บเกี่ยวและแปรรูปภาพ คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตขอนแก่น
และ ภาควิชาวิศวกรรมเกษตร คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 5) การศึกษาองค์ประกอบและคุณสมบัติที่เหมาะสมของเกลือในการทำเกลือสปาในเขตอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี** - ณัฐวิโรจน์ ศิลารัตน์ ลัดดา วรรณขาว และ อรุณศรี ปรีเปรม
ภาควิชาเทคโนโลยีธรณี คณะเทคโนโลยี และ คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 6) แผนพลังงานชุมชน ปัจจัยช่วยลดต้นทุนเพื่อความพอเพียง** - ดิรก สาระวดี
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 7) การพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวเม่ากับการส่งเสริมธุรกิจชุมชนอย่างยั่งยืน** - ผศ.ดร.วิเชียร วรพุทธพร
ภาควิชาเทคโนโลยีอาหาร คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 8) ตลาดชุมชน: ทางเลือกเพื่อการพัฒนาตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง** - พัทรินทร์ ฤทธวรารักษ์
สินี ช่วงฉ่ำ วิเชียร แสงโชติ และคณะ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 9) การพัฒนาชุมชนจากฐานรากสู่ความเพียงพอที่ยั่งยืน: กรณีองค์กรวิสาหกิจชุมชนอินแปง*
- ธวัชชัย กุณวณิช เครือข่ายอินแปง จังหวัดสกลนคร
- 10) โครงการวิจัยสถาบันการเงินภาคประชาชนเพื่อสร้างหลักประกันรายได้*
- ธนะจักร เย็นบำรุง สถาบันวิจัยพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

หมายเหตุ: * เป็นบทความวิชาการ ** เป็นบทความเชิงพัฒนา

“เศรษฐกิจพอเพียง” ร่องนำการวิจัยเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน

ในจำนวน 10 บทความภายใต้กรอบประเด็น “เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน” ประกอบด้วยบทความวิชาการ 6 บทความ และบทความเชิงพัฒนา 4 บทความ ที่เขียนโดยนักวิชาการและนักวิจัยมหาวิทยาลัยขอนแก่น และต่างสถาบัน จากหลากหลายสาขา อาทิ เกษตรศาสตร์ เทคโนโลยี เภสัชศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ รวมทั้งนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน และผู้ประสานงานเครือข่ายอินแปงที่เป็นเครือข่ายองค์กรชุมชนที่มีบทเรียนในงานพัฒนามาอย่างยาวนาน

เนื้อหาบทความครอบคลุมหลากหลายประเด็นในหลายแง่มุมเกี่ยวกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน มีทั้งการวิพากษ์สังคมไทยและบทบาทรัฐบาลเกี่ยวกับการเอารัดเอาเปรียบที่ยังไม่พอกับการลงมือปฏิบัติตามแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง ในการต่อสู้กับกระแสบริโภคนิยม ไปจนถึงการวิเคราะห์ผลกระทบของนโยบายการส่งเสริมการผลิตพืชน้ำมัน (ปาล์มน้ำมัน) ในฐานะพืชเศรษฐกิจตัวใหม่ที่จะมีผลโดยตรงต่อการบั่นทอนความเข้มแข็งและความสามารถในการพึ่งตนเองด้านอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพของอีสาน

อย่างไรก็ตาม ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจที่รวดเร็ว และภาวะเสื่อมถอยของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ก็ได้มีโครงการวิจัยเพื่อพัฒนาเทคโนโลยีนำสนใจหลายโครงการ ที่มีเป้าหมายคือครัวเรือนเกษตรกรและกลุ่มเกษตรกรในชุมชนอีสานได้แก่ การพัฒนาเทคนิคการเพิ่มคุณภาพดินที่เป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญยิ่งในการเกษตรด้วยสารชีวภาพไคติน และการพัฒนาเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียว ตลอดจนการศึกษาของค์ประกอบและคุณสมบัติที่เหมาะสมของเกลือในการทำสปาเกลือ (กรณีเกลือ อ.บ้านดุง) ทั้ง 3 โครงการเป็นการวิจัยที่จะเป็นประโยชน์ต่อการผลิต ข้าว ไหม และเกลือ ที่เป็นผลผลิตสำคัญพื้นฐานของภาคอีสาน

นอกจากนี้ ยังมีบทความที่บอกเล่าถึงตัวอย่างบทเรียนที่มาจากการปฏิบัติการนำร่องโดยความร่วมมือระหว่างองค์กรชุมชน สถาบันวิชาการ และหน่วยงานภาคี เพื่อพัฒนาวิสาหกิจชุมชน โดยการแปรรูปวัตถุดิบที่มาจากฐานทรัพยากรชีวภาพที่มีอยู่ในท้องถิ่น เพื่อเพิ่มมูลค่าและสร้างรายได้เสริมให้กับชุมชนได้อย่างน่าสนใจ (กรณี เครือข่ายอินแปง และกรณีผลิตภัณท์ข้าวเม่า) รวมทั้งระบบตลาดทางเลือกในรูปตลาดชุมชน ที่มีบทเรียนเชิงประจักษ์ถึงศักยภาพของตลาดในการยกระดับการพึ่งตนเองด้านอาหาร การพัฒนาศักยภาพคนในชุมชนด้านการค้าขาย และการบริหารจัดการ การจัดทำแผนและปฏิบัติการพลังงานชุมชน เป็นอีกโครงการที่บอกถึงความร่วมมือของภาคีในการจัดทำแผนและปฏิบัติการพลังงานชุมชน พร้อมตัวอย่างนวัตกรรมเทคโนโลยีพลังงานทางเลือกที่พัฒนาโดยแกนนำชุมชนหลายชนิด ท้ายสุดเป็นบทความที่กล่าวถึงสถาบันการเงินภาคประชาชน ที่จะเป็นกลไกการสร้างทุนมวลชน สำหรับเสริมสร้างความมั่นคงด้านเศรษฐกิจของชุมชน และเพื่อจัดระบบสวัสดิการเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชนระดับรากหญ้าอีกด้วย ทุกบทความดังกล่าวล้วนเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่ทำให้การพัฒนาตามแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียงรอบด้านมากขึ้น

ความเพียงพอเพื่อเศรษฐกิจพอเพียง

สุจินต์ สิมารักษ์

คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail: Suchint@kku.ac.th

เมื่อได้รับติดต่อเพื่อให้เขียนบทความเกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง เพื่องานสามสิบปีของสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น รู้สึกเป็นเกียรติและยินดีในโอกาสเช่นนี้ แต่เมื่อมาคิดดูว่าจะเขียนอะไร ปัญหา ก็เกิดขึ้นว่าจะเขียนอะไร มุมมองไหน อย่างไร เพราะเศรษฐกิจพอเพียงของพระเจ้าอยู่หัวเป็นเสมือนพรอัน ยิ่งใหญ่ที่ท่านพระราชทานให้ประชาชนไทยทั้งปวง ผู้เขียนมีความเชื่ออย่างยิ่งว่าพรนี้จะทำให้ประชาชนและ ประเทศเราอยู่รอดและสุขสบาย ในขณะเดียวกันมีข้อมูลข่าวสารมากมายและสื่อต่างๆ ได้นำมาเผยแพร่ หลายรูปแบบอย่างกว้างขวางอยู่แล้ว แต่ในภาพรวมประเทศไทยยังขับเคลื่อนเรื่องนี้ได้ไม่มากเท่าที่ควร จึงน่าจะเขียนในมุมมองจากคำถามว่าทำไมการขับเคลื่อนจึงช้า มีอะไรเป็นอุปสรรค และอะไรที่ไม่พอเพียงที่จะ ทำให้เกิดการขับเคลื่อนหรือหนุนเสริมอย่างพอเพียง อะไรที่ควรต้องพิจารณาบ้าง อาจเป็นในแง่ลบอยู่บ้างและ เป็นคำถามมากกว่าคำตอบ แต่มีเจตนาที่จะให้เป็นการกระตุ้นให้เราหันมาคิดและหาทางในการดำเนินการเรื่อง เศรษฐกิจพอเพียง

ขอเริ่มต้นด้วยการทำความเข้าใจความหมายของความพอเพียงในมุมมองของผู้เขียนก่อน ความพอเพียง เพื่อการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียง เราต้องพิจารณาว่าเรามีการเตรียมใจ เตรียมตัว(คน) เตรียมเงื่อนไขปัจจัย สนับสนุนและสภาพแวดล้อมทั้งทางด้านสังคม เศรษฐกิจ กายภาพ และการประชาสัมพันธ์ในระดับชาติ จนถึง ครัวเรือน เพียงพอแล้วหรือยัง ที่สามารถเอื้อให้เกิดการขยายการใช้เศรษฐกิจพอเพียงอย่างได้ผลมากกว่านี้ หรือจะปล่อยให้ค่อยๆ เกิดขึ้นไปตามแต่กำลังใครจะทำได้ และเกิดการนำไปใช้ในวงจำกัดเช่นขณะนี้ นอกจากนี้เราได้ช่วยให้คนในสาขาอาชีพต่างๆ เข้าใจเรื่องนี้มากน้อยขนาดไหน เนื่องจากเศรษฐกิจพอเพียงมิได้ เป็นเรื่องของคนจน หรือชาวนาเท่านั้น แต่เป็นเรื่องของทุกสาขาอาชีพ ของคนทุกเพศ ทุกวัย รวมถึงคนมีและ ไม่มี จะเป็นในลักษณะต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างแย่งกัน ใครสาวได้สาวไป ไม่ได้ก็ต่อไป เพราะเราอยู่บนฐาน ทรัพยากรร่วมที่ล้ำค่าหลายอย่างที่จำเป็นสำหรับชีวิต จริงอยู่ในช่วงเวลาประมาณสิบกว่าปีที่ผ่านมา เรามี ความพยายามลงมือทำในมิติต่างๆ เช่น การให้ทุน การสร้างทุนทางสังคม การขยายเครือข่าย การนำเทคโนโลยี มาช่วย การประชาสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ ในสื่อต่างๆ แต่ก็มีคำถามดังที่กล่าวมาแล้วว่ามันพอเพียงที่จะทำ ให้เกิดการขับเคลื่อนในสังคมวงกว้างหรือยัง และมีเป้าหมายในสาขาอาชีพต่างๆ ในระดับชาติและครัวเรือน

ขนาดไหน นอกจากนี้กระแสการพัฒนาของโลก ภาวะสิ่งแวดล้อมและนิเวศของโลกและประเทศ ที่คนหนุ่มมาก อาจยังไม่เข้าใจเพียงพอ ยังเป็นเสมือนแรงเสียดทานการขยายตัวของเศรษฐกิจพอเพียงด้วย เราได้ดูแลพอเพียง หรือไม่ นี่คือความหมายของความพอเพียงในที่นี้

คำถามที่ต้องร่วมกันตอบ

ผู้เขียนเชื่อว่าหากสิ่งเอื้อทั้งหลายรวมถึงสิ่งที่ขัดขวางถูกทำให้สมดุลจะทำให้การขยายตัวของเศรษฐกิจพอเพียงเป็นไปอย่างรวดเร็ว ในระดับประเทศเรามีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติสิบแผนแล้ว ก่อนแผนที่แปดเราเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจบนการใช้ทรัพยากรโดยมีการฟื้นฟูน้อยมาก ถึงแม้ว่าตั้งแต่แผนที่แปดมาเราได้มีการกล่าวถึงเรื่องนี้ และได้มีการนำไปสู่การปฏิบัติบ้าง แต่โดยเนื้อหาและการดำเนินการจริงก็ยังเป็นเรื่องของเศรษฐกิจกระแสหลักเป็นส่วนใหญ่ ยังไม่พอเพียงที่จะเอื้อให้เศรษฐกิจพอเพียงงอกงามได้ ในเวลาอันควรที่จะเป็น และทำให้วิกฤตเศรษฐกิจครั้งนี้มีผลกระทบทางลบชัดเจนต่อเศรษฐกิจไทยด้วย โดยเฉพาะส่วนที่เราต้องพึ่งพาต่างประเทศ แต่ทางกลับกันก็อาจเป็นโอกาสในการขยายตัวของเศรษฐกิจพอเพียงได้หากมีการทำแผนเสริมสร้างที่ทันกาล ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าผู้เขียนปฏิเสธกระแสหลัก แต่มีคำถามว่าเศรษฐกิจกระแสหลักที่คนในสังคมไม่น้อยถือเป็นแนวทางการพัฒนาประเทศและยกย่องกัน ควรปรับตัวอย่างไร และให้พอเพียงขนาดไหนจึงจะไม่ขัดแย้งและอยู่กับเศรษฐกิจพอเพียงได้อย่างสมดุล วิกฤตเศรษฐกิจสองสามครั้งที่ผ่านมา น่าจะเป็นตัวบ่งบอกอย่างดีหรือไม่ว่า ความรู้ ตำราต่างๆ ที่เรานำมาใช้จากต่างประเทศ อาจต้องมีการทบทวนกันครั้งใหญ่ เพราะถ้าการศึกษาโดยใช้ความรู้หรือตำราที่เรามีดีจริงคงไม่ทำให้เกิดปัญหาดังกล่าว รวมถึงการแก้ปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจด้วยว่าเราได้ปรับเปลี่ยนหรือไม่ หรือต้องทำตามแนวทางที่เขาใช้กัน และการแก้ไขนี้จะเอื้อให้เศรษฐกิจพอเพียงเดินหน้าได้เต็มศักยภาพหรือไม่

ในอีกมุมหนึ่งผู้เขียนไม่ได้โทษว่าในประเทศเราไม่ได้มีการเตรียมตัวและเสริมสร้างเศรษฐกิจพอเพียงเลย มีหน่วยงานภาครัฐ เอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานให้ทุนวิจัยและพัฒนา มูลนิธิต่างๆ รวมถึงเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและปัจเจก ได้ทำงานในส่วนนี้อย่างแข็งขัน แต่ก็มีคำถามเช่นกันว่าได้มีการนึกกำลังกันเพียงพอหรือไม่ ทำกันถูกกระบวนการและต่อเนื่องหรือไม่ ผู้เขียนจะไม่ขอให้รายละเอียดในส่วนของเศรษฐกิจพอเพียงมากมายนัก เพราะขณะนี้มีการเสนอแนะที่หาอ่านได้มากมาย แต่จะขอชี้ให้เห็นแรงเสียดทานที่มีต่อการพัฒนาเศรษฐกิจพอเพียงบางประเด็นที่เรายังไม่ได้พยายามมากพอที่จะสามารถลดแรงเสียดทานได้ และจะกล่าวถึงหลักการสำคัญของเศรษฐกิจพอเพียงในเชิงวิชาการบ้าง

เรื่องของแรงเสียดทาน

ในระดับโลกเราต้องทำความเข้าใจการแข่งขันของประเทศต่างๆ ก่อน ประเทศที่พัฒนาแล้วต่างก็แย่งชิงที่จะเป็น “ขาใหญ่” คือ พยายามสร้างให้มีอำนาจทางเศรษฐกิจและทหารเหนือประเทศอื่นๆ พยายามเกาะกลุ่มกันเพื่อให้อยู่เหนือประเทศที่กำลังพัฒนาและด้อยพัฒนา ขณะเดียวกันประเทศกำลังพัฒนาและด้อยพัฒนาต่างตะเกียกตะกายเข้าไปอยู่ในสังคมของประเทศพัฒนาแล้ว ในสมัยก่อนอำนาจทางเศรษฐกิจได้มาโดยการล่าอาณานิคม แต่สมัยนี้เป็นการสร้างค่านิยมเชิงวัฒนธรรม ให้ผู้บริโภคในประเทศด้อยกว่าอยากบริโภค

แล้วจึงขายสินค้า ขณะเดียวกัน สินค้าที่ประเทศอย่างเราจะส่งไปขายโดยไม่ต้องเสียค่าลิขสิทธิ์ต่างๆ ก็ต้องผ่านมาตรฐานที่เข้มงวด ส่วนสินค้าที่เราซื้อก็ต้องเสียลิขสิทธิ์ เขาให้เราลงทุนผลิตหรือเราลงทุนเอง แต่เราก็ได้เพียงพื้นที่ เสียค่าลงทุนและค่าแรงที่ถูก เมื่อขายเราต้องเสียค่าลิขสิทธิ์ให้เขาไม่น้อย ส่วนของเสียหรือมลภาวะอยู่ที่เรา เราต้องเดือดร้อนเอง สินค้าที่มีลิขสิทธิ์เขาได้มาจากการสร้างความรู้โดยวิจัยเป็นหลัก หรือเอาของของเราไปต่อยอด แล้วใช้กฎหมายเป็นตัวป้องกันความเป็นเจ้าของ หากเราต้องการบริโภคต้องเสียเงินค่าลิขสิทธิ์ในรูปแบบใดแบบหนึ่ง หรืออาจเป็นในรูปของเฟรนไชส์ เราเรียกสิ่งเหล่านี้กว้างๆ ว่าอุตสาหกรรมหรือธุรกิจ และภาคอุตสาหกรรมนี้เป็นตัวดึงแรงงานจากชนบท ทำให้ขาดแคลนแรงงานในภาคชนบท แต่เราก็เสียพลังไปไม่น้อยที่จะทำให้เกิดเศรษฐกิจพอเพียงในชนบท ซึ่งต้องใช้แรงงาน ถึงแม้จะมีโครงการมากมายที่พยายามให้แรงงานคืนถิ่น แต่ก็ทำได้ไม่ค่อยสำเร็จยกเว้นเป็นกรณีๆ ไป (วิกฤตเศรษฐกิจครั้งนี้อาจเป็นแรงเสริมให้แรงงานคืนถิ่นได้บ้าง) ในเรื่องค่านิยมก็ทำให้เกิดการบริโภคที่เกินความจำเป็น ผู้เขียนไม่ขอเสนอรายละเอียด แต่อ่านอาจดูได้จากแรงโฆษณาในสื่อรูปแบบต่างๆ และการนำเข้าสินค้าฟุ่มเฟือยแต่ละปี ในที่สุดประเทศกำลังพัฒนาหรือด้อยพัฒนาไม่สามารถพึ่งตัวเองได้แม้แต่การตัดสินใจในการจะพัฒนาตัวเอง เช่น การท่องเที่ยว ถ้านักท่องเที่ยวไม่มาด้วยเหตุใดก็ตามเราไม่สามารถทำอะไรได้มาก เพราะเราต้องพึ่งเขา ส่วนการเป็นเศรษฐกิจพอเพียงนั้นเราต้องสร้างฐานให้เราพึ่งตนเองให้ได้ก่อน

การแย่งกันเป็นขาใหญ่ ทำให้เกิดยุทธศาสตร์การแข่งขัน เมื่อต้องแข่งขันกันรุนแรงขึ้น ก็ต้องจัดกลยุทธที่มีจริยธรรมน้อยลงหรือไร้จริยธรรมมากขึ้นมาสู้กัน จึงสวนทางกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงที่แสวงหาการพึ่งตัวเอง พึ่งกันเอง มีจริยธรรม สร้างความเป็นกัลยาณมิตร ยุทธศาสตร์การแข่งขันแบบนี้ถูกนำมาใช้ในประเทศหนักหน่วงยิ่งขึ้น ยิ่งต่อสู้กันมากขึ้นก็ต้องใช้ทรัพยากรและพลังงานมากขึ้น จึงเกิดการแย่งชิงกันตัวอย่างเช่น ทรัพยากรน้ำ หรือน้ำมัน ผู้ที่เกี่ยวกับการศึกษาในระดับประเทศทุกคนทราบดีว่า ที่ผ่านมามีการผลิตทรัพยากรมนุษย์ไปเป็นเครื่องมือการแข่งขันในภาคการผลิตที่เราต้องพึ่งภายนอกเป็นส่วนใหญ่ทั้งในระบบราชการและเอกชน ซึ่งไม่ใช่กระแสเศรษฐกิจพอเพียง จึงทำให้กระแสนี้ไม่ได้อยู่ในสภาพแวดล้อมที่เอื้อ แม้จะมีความพยายามที่จะสร้างหรือดึงทรัพยากรมนุษย์กลับมาสู่กระแสเศรษฐกิจพอเพียงโดยบางหน่วยงานแต่ก็มีความสำเร็จเป็นกลุ่มเป็นกรณี การปรับระบบการศึกษาของเราให้เอื้อยังไม่พอเพียงเช่นกัน ซึ่งเป็นระบบใหญ่มากเช่นกัน ผู้เขียนไม่ได้ต่อต้านการพัฒนาอุตสาหกรรมหรือธุรกิจต่างๆ แต่ทำอย่างไรไม่ให้เกิดแรงต้านกันมาก ปัจจุบันมีการกล่าวถึงการใช้ระบบการดำเนินงานของเอกชนให้มีความรับผิดชอบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม และมีธรรมาภิบาลในการปกครองทั้งในส่วนของรัฐและเอกชนที่อาจเข้ามาเสริมสร้างเศรษฐกิจพอเพียง แต่ก็ยังเป็นเพียงการเริ่มต้น ยังต้องดูกันไปว่ามีความจริงใจมากน้อยเพียงใดในการดำเนินการ

การกระจายทรัพยากรดินและน้ำก็เช่นกัน คนที่มีก็มีมากมายเข้าถึงได้ง่าย แต่คนส่วนใหญ่มีน้อย ไม่มีคุณภาพ เข้าถึงทรัพยากรได้ยาก โดยเฉพาะคนในชนบท จึงสร้างตัวด้วยเศรษฐกิจพอเพียงได้ยาก ส่วนคนในเมืองมีหลากหลายอาชีพ แต่ส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นเจ้าของกิจการ เป็นเพียงลูกจ้าง ไม่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติมากมาย เริ่มต้นยากเช่นกัน ลองประมาณการดูว่านักศึกษาจบใหม่มีเงินเดือนมาตรฐาน 8,000 บาท ทำงานในกรุงเทพฯ ค่าเช่าบ้านอย่างพออยู่ได้ 3,000-4,000 บาท (ถ้าไม่มีบ้านอยู่ฟรี) เมื่อรวมค่าเดินทาง ค่าน้ำ ค่าไฟ และอื่นๆ อีกมากมาย จะอยู่ให้พอเพียงคงยาก ส่วนคนทำธุรกิจขนาดเล็กหรือกลางที่เป็นนายจ้างส่วนใหญ่

ต้องเร่งทำอะไร ต้องแข่งขัน จึงไม่มีเวลาที่จะคิดถึงเรื่องนี้ นอกจากนี้ ทั้งประเทศยังอยู่ท่ามกลางการกระตุ้นให้เป็นบริโภคนิยมซ้ำแล้วซ้ำอีกจนเห็นว่าบริโภคนิยมเป็นวิถีชีวิตโดยไม่รู้ตัว เพราะการกระตุ้นโดยวิธีใดสื่อใดก็ตาม มักนำไปสู่ภาพวิถีชีวิตที่เกิดการบริโภคอย่างไรเหตุผล ทำให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่จำเป็นและใครๆ ก็ทำ ตรงกันข้ามกับการกระตุ้นเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง ที่ถึงแม้จะมีความพยายามทำแต่ก็ยังเป็นเรื่องน้อยนิดเมื่อเปรียบเทียบกับภาพใหญ่ทั้งหมดของประเทศ

เรื่องของหนี้สินเป็นเรื่องสำคัญต่อการจะพัฒนาปัจเจกหรือประเทศสู่เศรษฐกิจพอเพียง แต่เท่าที่ผ่านมาหนี้สินของปัจเจกไม่เคยลดลงมีแต่เพิ่ม รวมถึงของประเทศด้วย ยิ่งในช่วงวิกฤตยิ่งต้องเพิ่มมากขึ้น นักเรียนนักศึกษาต่างก็ได้รับโอกาสเป็นหนี้มากขึ้นจากการที่รัฐให้กู้ จะเรียกเป็นกองทุนให้สอยหรืออย่างไรก็ตาม เมื่อจบมาเป็นหนี้ แล้วจะเริ่มต้นเป็นเศรษฐกิจพอเพียงอย่างไร ผู้เขียนไม่ได้ต่อต้านการเป็นหนี้เพื่อลงทุนที่ชาญฉลาด แต่ทั้งหมดกลายเป็นสภาพการเป็นหนี้ก่อนที่จะหารายได้ ทำให้โอกาสและฐานในการเสริมสร้างตัวเองน้อยลงประชาชนทั่วไปถ้าไม่ฉลาดก็อยู่กับหนี้สินในรูปแบบต่างๆ มากมาย จะเริ่มประหยัดก็ไม่ได้ เพราะแม้จะใช้หนี้ก็ยังไม่พอ รัฐไม่สามารถทำให้สภาพเช่นนี้ผ่อนคลายลงเพียงพอเพื่อการสร้างเศรษฐกิจพอเพียงหรือไม่

การจะเป็นเศรษฐกิจพอเพียงได้จำเป็นที่จะต้องพยายามพึ่งตนเองให้ได้ก่อน การพึ่งตนเองมีหลายด้านที่สำคัญที่สุดคือเรื่องอาหาร ประเทศไทยนับว่าโชคดีที่สามารถผลิตอาหารได้พอเพียง แต่ถ้าจัดการไม่ดีในอนาคตอาจเกิดปัญหาเรื่องการพึ่งพาตัวเองเรื่องอาหารขึ้น ดังตัวอย่างประเทศต่างๆ ที่แสดงไว้ในรูปที่ 1 จะเห็นว่า

รูปที่ 1 เหตุและผลของการนำไปสู่อาหารขาดแคลนและสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับ เศรษฐกิจพอเพียง

ถ้าเราควบคุมประชากรไม่ได้ ทรัพยากรน้ำจะเป็นปัญหา ตามด้วยการผลิตอาหารที่ไม่พอเพียง หากเราต้องผลิตอาหารโดยการชลประทาน แต่เราต้องใช้พลังงานมากขึ้น จึงเกิดการแข่งขันเกี่ยวกับความต้องการใช้น้ำ

เพื่อผลิตอาหารและธัญพืช กับความต้องการนำไปใช้เป็นพลังงานทดแทนและภาคอุตสาหกรรม ส่วนการผลิตทางการเกษตรโดยการไถและปล่อยสัตว์แทะเล็ม ทำให้เกิดการสูญเสียหน้าดินที่อุดมสมบูรณ์ เกิดการชะล้างหน้าดินที่ส่งผลให้พื้นที่ชายฝั่งทะเลตื้นและน้ำท่วม นอกจากนี้ การใช้พลังงานมากทำให้โลกร้อน ถ้าโลกร้อนขึ้น 1 องศาเซลเซียสจะทำให้ผลผลิตพืชลดลง ร้อยละ 10 และทำให้เกิดฝนแล้งและน้ำท่วม ทำให้ระดับน้ำทะเลสูงขึ้น ตามด้วยน้ำท่วมชายฝั่งทะเล น้ำจืดชายฝั่งเค็มขึ้น เป็นปัญหาเชื่อมโยงและเป็นวงจรอุบาทว์ใหม่

เช่นเดียวกับการผลิตและบริโภคสินค้าต่างๆ ถ้าไม่ระวังจะเกิดปัญหาลักษณะนี้ตามมา แต่บ้านเราการบริโภคไม่ว่าจะเป็นอะไรของคนรวยกับคนจนห่างกันมาก ความฟุ่มเฟือยยังเป็นของคนเกินมือนจะกินที่เป็นส่วนน้อยของประเทศ คนไม่ค่อยมีอันจะกินมักถูกการชวนเชื่อให้บริโภคเกินจำเป็นนี่ จริงอยู่อาจเป็นเพราะแต่ละคนไม่ประมาณตนเองจึงเป็นหนี้ แต่แรงดันจากภาคการค้าและบริการในสิ่งที่ไม่จำเป็นผ่านสื่อต่างๆ สูงมาก รัฐไม่ได้พยายามทำให้ประชากรหลายส่วนทั้งในชนบทและในเมืองรู้เท่าทันสิ่งเหล่านี้เพียงพอ ในไม่ช้าสถานการณ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของเราที่เคยอุดมสมบูรณ์จะกลายเป็นขาดแคลน เนื่องจากคนมากขึ้น ประกอบกับการใช้อย่างไม่ระมัดระวัง อย่างโลก ถ้าปล่อยไว้อาจทำให้การเข้าสู่เศรษฐกิจพอเพียงยากขึ้น รัฐยังมีความพยายามไม่เพียงพอ รวมถึงประชาชนเองยังไม่ตระหนักและเปลี่ยนพฤติกรรมในการบริโภคทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ถ้าปล่อยไว้เช่นนี้อาจนำไปสู่การล่มสลายของประเทศหรือสังคม ดังตัวอย่างในหลายประเทศ (ตารางที่ 1) เพราะการทำลายหรือใช้ทรัพยากรโดยไม่มีการฟื้นฟูเพียงพอ ในขณะที่จำนวนประชากรเพิ่มขึ้น ประกอบกับการขาดความมั่นคงทางการเมือง ปัจจัยแนวนอนในแต่ละด้านดังกล่าวต่างมีความสัมพันธ์กันสูง สภาพความสมบูรณ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของประเทศเหล่านี้จึงมีแนวโน้มต่ำลง หรือขาดศักยภาพด้านการผลิตทางการเกษตรและเศรษฐกิจ หวังว่าประเทศเราจะไม่เดินไปสู่สถานการณ์เช่นนี้

ตารางที่ 1 ประเทศที่ล่มสลายจากการวิเคราะห์ตัวบ่งชี้ต่างๆ โดยรวม

พื้นที่	เอเชีย	ตะวันออกกลาง	แอฟริกา	โปลินีเซีย
ประเทศ	Afghanistan, Pakistan, Bangladesh, Myanmar, North Korea, Sri Lanka	Iraq, Lebanon	Somalia, Sudan, Zimbabwe, Chad, DR Congo, Ivory Coast, Central African Republic, Ethiopia, Uganda, Nigeria, Guinea	Haiti

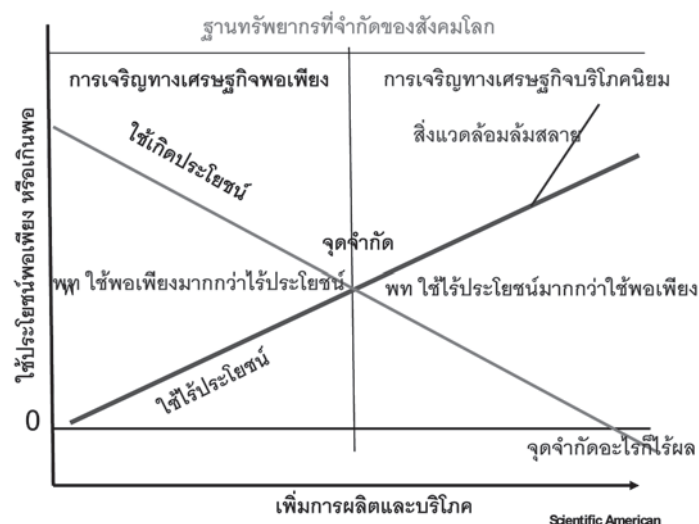
แหล่งข้อมูล: The Fail States Index 2008 by the Fund for Peace and the Carnegie Endowment for International Peace, in Foreign Policy; July/August 2008. 12 social, economic, political and military indicators of national well-being.

unสรุป

นอกจากที่กล่าวมาแล้วยังมีอีกหลายมิติที่ยังไม่ได้นำมาอภิปราย ทั้งนี้ทั้งนั้นไม่ได้หมายความว่าประเทศเราไม่ได้มีการทำอะไรเลย ซึ่งมีตัวอย่างมากมายเกี่ยวกับสิ่งที่เราได้ดำเนินการไปแล้วทั้งในภาคธุรกิจและภาคชนบท แต่ในที่สุดเราต้องทำความเข้าใจว่า การบริโภคที่ฟุ่มเฟือยของเราและทั้งในระดับประเทศ

เกี่ยวข้องกับการเข้าสู่เศรษฐกิจพอเพียงอย่างไร และทำไมจึงเป็นตัวถ่วง จากรูปที่ 2 จะเห็นว่าเมื่อเราเริ่มบริโภคไปเรื่อยๆ การใช้ประโยชน์จากสิ่งที่เราบริโภคจะลดลงกลายเป็นไร้ประโยชน์ และถ้าเราบริโภคเพื่อความสนุกมากขึ้นการใช้ประโยชน์จะลดลง คือไร้ประโยชน์ ทั้งสองประเด็นต่างอยู่บนความเปลี่ยนแปลงของทรัพยากร และทรัพยากรทุกอย่างไม่ได้มีอย่างไม่มีสิ้นสุด ทุกอย่างย่อมมีวันหมด แม้แต่อากาศ (ออกซิเจน) ยิ่งหมดได้ถ้าไม่มีการฟื้นฟูเพียงพอ ทั้งๆ ที่อากาศไม่เป็นของใคร แต่เป็นของโลก ทรัพยากรทุกอย่างมีจุดจำกัด สิ่งเหล่านี้จึงกลายมาเป็นความสามารถของทรัพยากรที่จะรองรับจำนวนประชากรโลกและการใช้ทรัพยากรของมนุษย์ กล่าวคือ การบริโภคต้องมีการผลิต การผลิตต้องใช้ทรัพยากร ถ้าเรายังมีความโลภ การผลิตต้องเพิ่ม ทรัพยากรถูกทำลายมากขึ้นจนไปถึงจุดที่ล่มสลายและไม่สามารถฟื้นฟูได้ หรือทำได้ต้องลงทุนมากมายมหาศาล เช่นน้ำซึ่งเป็นสิ่งสำคัญต่อชีวิตทั้งหลายและไม่เป็นของใครโดยเฉพาะ ถ้าเกิดมลภาวะ การกำจัดมลภาวะออกจากรน้ำทำได้ยากหรือเป็นไปไม่ได้หรือต้องลงทุนสูงมาก ดังนั้น อย่าไปคิดว่าไม่เป็นไรจะฟื้นฟูทรัพยากรได้เสมอไป เช่นเดียวกับกิจกรรมการผลิตหลายประเภทที่ทำลายอากาศ เพิ่มภาวะเรือนกระจก เพิ่มอุณหภูมิโลก เมื่อถึงจุดหนึ่งอาจไม่สามารถหยุดยั้งน้ำแข็งขั้วโลกไม่ให้ละลายได้ หยุดน้ำท่วมไม่ได้ เราจึงต้องคำนึงถึงความพอเพียงในการใช้ ดังพื้นที่พอเพียงดังในรูปที่ 2 และรูปนี้เป็นฐานของเศรษฐกิจพอเพียง ไม่ใช่แค่เรื่องของเงิน มีเงินก็ไม้อาจสามารถทำให้น้ำปราศจากมลภาวะได้ หยุดโลกร้อนไม่ได้ ถ้ายังไม่ใช้ฐานเศรษฐกิจพอเพียง เศรษฐพอเพียงจึงต้องคำนึงถึงดิน น้ำ ลม ไฟ ต้นไม้ ป่า และอื่นๆ ที่เกี่ยวพันกัน

ดังนั้น จะทำให้เกิดเศรษฐกิจพอเพียงได้ต้องเปลี่ยนวิธีคิดจากการแสวงหาเงินให้มาก มาเป็นฟื้นฟูทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมให้มาก แสวงหาความสุขทางใจมากกว่าทางกาย เศรษฐกิจพอเพียงจึงครอบคลุมถึงจริยธรรม การสร้างความรู้ความเข้าใจธรรมชาติ มีเหตุผลและคิดถึงอนาคตของคนรุ่นต่อไปด้วย สุดท้ายต้องถามว่าเรา หมายถึงทั้งปัจเจกและประเทศเตรียมตัวและดำเนินการพอเพียงที่จะปรับตัวเพื่อปฏิบัติและอยู่บนฐานเศรษฐกิจพอเพียง เพียงพอหรือยัง

ปาล์มน้ำมัน บทเรียนพืชเศรษฐกิจในระบบนิเวศของภาคอีสาน

อุบล อยู่หว่า¹ และ ธนิต แสงทอง²

เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน

Alternative Agriculture Network in Northeast

E-mail: thi_asom@hotmail.com

บทนำ

“ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะเป็นแหล่งผลิตพืชพลังงานทดแทน เพื่อเป็นโอเปคของประเทศไทย”

คำกล่าวของอดีตรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ นายธีระชัย แสนแก้ว สะท้อนความคิดทางนโยบายของรัฐในช่วงวิกฤติราคาน้ำมันแพงเมื่อ 2-3 ปีที่ผ่านมา ประเทศไทยซึ่งได้เผชิญกับภาวะวิกฤติราคาน้ำมันพุ่งสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง จนทำให้หลายฝ่ายหันมาให้ความสนใจจากเกษตรในฐานะที่เป็นแหล่งผลิตพืชพลังงานทดแทน ปัญหาราคาผลผลิตตกต่ำของสินค้าเกษตรจะถูกแทนที่ด้วยความหวังใหม่ในการปลูกพืชพลังงานป้อนตลาด เช่น อ้อย มันสำปะหลัง สบู่ดำ ข้าวโพด และปาล์มน้ำมัน ยุทธศาสตร์พลังงานทดแทนชี้นำโดยกระทรวงพลังงาน ได้รับการขานรับจากหน่วยงานของรัฐต่างๆ อย่างกว้างขวาง กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีนโยบายค่อนข้างชัดเจนเกี่ยวกับการขยายพื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันในประเทศ ขณะที่คงพื้นที่การผลิตมันสำปะหลังและอ้อยแต่หันไปเน้นที่การเพิ่มผลผลิตต่อไร่แทน แผน 5 ปีของกระทรวงเกษตรฯ (2551-2554) กำหนดให้มีพื้นที่ปลูกปาล์ม 6 ล้านไร่ เป็นการปลูกภายในประเทศ 5 ล้านไร่ และประเทศเพื่อนบ้าน 1 ล้านไร่ โดยกระทรวงพลังงาน จะให้เงินทุนหมุนเวียน 7,000 ล้านบาท ผ่านธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) เพื่อนำมาผลิตไบโอดีเซลทดแทนการนำเข้าน้ำมันดีเซล 10% ภายในปี 2555 นอกจากนี้หน่วยงานภาครัฐอื่นๆ ยังมีนโยบายสนับสนุนการปลูกพืชพลังงานอย่างคึกคัก ซึ่งผลจากนโยบายของรัฐในเรื่องนี้ ทำให้หลายฝ่ายเกรงว่า พื้นที่การปลูกพืชอาหารจะถูกแย่งที่โดยพืชพลังงาน อันอาจจะก่อให้เกิดวิกฤติอาหารขาดแคลนต่อไปในอนาคต

¹ ผู้ประสานงานฝ่ายนโยบาย เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน และนักศึกษาระดับปริญญาโท สาขาวิชาวิจัยเพื่อพัฒนาท้องถิ่น มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

² ผู้ประสานงานเครือข่ายเกษตรพันธะสัญญา เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน

วิกฤติพืชพลังงานและพืชอาหาร กับสถานการณ์ปาล์มน้ำมันในภาคอีสาน

การเพิ่มขึ้นของราคาน้ำมัน ทำให้รัฐบาลไทยพยายามหาพลังงานทางเลือกแทนน้ำมัน ได้แก่ เอทานอล และไบโอดีเซล ขณะเดียวกันราคาพืชผลที่ตกต่ำอย่างต่อเนื่องทำให้เกษตรกรจำนวนมากขาดแรงจูงใจในการลงทุนในที่ดินของตน ขณะที่ราคาพืชที่สามารถนำมาผลิตเป็นพลังงานแทนน้ำมันได้ เช่น ข้าวโพด อ้อย มันสำปะหลัง และน้ำมันปาล์ม กลับมีผลตอบแทนสุทธิเพิ่มสูงขึ้น นอกจากนี้ยังมีการประมาณการว่าความต้องการเชื้อเพลิงชีวภาพเหล่านี้จะเพิ่มสูงขึ้นอีกมากในอนาคต ส่งผลให้เกษตรกรจำนวนไม่น้อยหันไปปลูกพืชพลังงานทดแทนพืชอาหารแต่เดิม

แต่แน่นอนว่า สถานการณ์นี้ได้สร้างความกังวลให้เกิดขึ้น คือ กระแสความนิยมพืชพลังงานอาจส่งผลต่อความมั่นคงทางอาหารของประเทศได้ ในภาคใต้ซึ่งเป็นพื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันส่วนใหญ่ของประเทศอยู่แล้ว กระแสความนิยมพืชพลังงานทำให้เกิดการบุกรุกพื้นที่ชุ่มน้ำและพื้นที่นาข้าว ในภาคอีสานเกษตรกรบางส่วนขยายพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังออกไปมากขึ้น มีการถางป่าหัวไร่ปลายนามากขึ้น

จากการที่ภาคอีสานมีประสบการณ์ของการปลูกพืชเศรษฐกิจมาอย่างยาวนาน นับตั้งแต่เริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เมื่อปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา ซึ่งเราสามารถแบ่งยุคระบบการผลิตในภาคอีสานได้เป็นสามยุค คือ **ยุคแรก** การปลูกพืชอาหาร ในสภาพที่ชุมชนมีจุดหมายในการพึ่งพาตนเอง การเกษตรจะมุ่งเน้นการผลิตอาหาร เพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้องของคนในครอบครัวเป็นสำคัญ ตลอดจนเหลือไว้แบ่งปันกับเพื่อนบ้านหรือผู้ตกทุกข์ได้ยาก **ยุคที่สอง** หลังจากการปรับทิศทางการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย การปลูกพืชอาหารเปลี่ยนมาเป็นพืชเศรษฐกิจ กล่าวคือ เป้าประสงค์การปลูกพืชมีไว้เพื่อขาย แล้วนำรายได้มาจุนเจือครอบครัวหรือนำมาซื้ออาหารกิน ไม่ว่าจะเป็นมันสำปะหลัง อ้อย ปอ มะม่วงหิมพานต์ หอม กระเทียม ยุคาลิปดัส หรือการปลูกพืชเพื่อเลี้ยงสัตว์ เช่น ข้าวโพด **ยุคปัจจุบัน** เป็นการปลูกพืชพลังงาน วิกฤตน้ำมันแพงกระตุ้นให้เกิดนโยบายส่งเสริมการปลูกยางพารา มันสำปะหลัง ปาล์มน้ำมัน สบู่ดำ เป็นต้น กล่าวโดยสรุป ยุคการผลิตพืชของภาคอีสานมี 3 ยุค คือ ยุคแรกเป็นพืชอาหารสำหรับมนุษย์ ยุคที่สอง เป็นยุคพืชอาหารสำหรับเลี้ยงสัตว์ และยุคปัจจุบัน เป็นยุคปลูกพืชเพื่อเป็นอาหารให้เครื่องจักร หรือพืชพลังงานนั่นเอง³

แม้ว่าพืชเศรษฐกิจจะสร้างรายได้ที่เป็นตัวเงิน แต่ผลกระทบทางนโยบายก็ทิ้งเรื่องความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศและหนี้สินให้กับเกษตรกรด้วย อันเนื่องมาจากการไร้อำนาจในการต่อรอง กับระบบตลาดแบบทุนนิยมที่ชาวบ้านต้องเสียเปรียบอยู่ร่ำไป และระบบการเกษตรที่เน้นการใช้สารเคมีและเครื่องจักรกล กับราคาผลผลิตที่ผันผวน ยิ่งทำให้เกษตรกรต้องขาดทุนลงไปเรื่อยๆ เครือข่ายเกษตรกรรวมทางเลือกภาคอีสาน ซึ่งได้ทำงานสร้างสวัสดิ์ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนมานับ 20 ปี แล้ว ซึ่งแม้ว่าจะสร้างรูปธรรมการผลิตที่เน้นการพึ่งตนเองและไม่ทำลายระบบนิเวศได้ในระดับหนึ่ง แต่ก็พบว่า การขับเคลื่อนทางนโยบายรัฐและสถานการณ์ทางเศรษฐกิจและการเมือง มีลักษณะที่ปรับเปลี่ยนไปอย่างไม่หยุดนิ่ง จึงทำให้มักเกิดสถานการณ์ใหม่ๆ ที่เข้ามากระทบต่อวิถีชีวิตของคนอีสานอยู่ตลอดเวลา กรณีของปาล์มน้ำมันก็เช่นเดียวกัน คนส่วนใหญ่อาจจะนึกว่า

³ สุรสม กฤษณะจุฑา ไปให้หันความไม่มั่นคงทางอาหารและการคุกคามสุขภาพของคนอีสาน บทความประกอบงานสร้างสรรค์ จังหวัดอุบลราชธานี

ปาล์มน้ำมันเป็นพืชที่ปลูกได้เฉพาะเขตภาคใต้ของประเทศ ในภาคอีสานคงไม่มีความเหมาะสมที่จะปลูก และนโยบายของรัฐหรือของกระทรวงเกษตรฯเอง ก็ยังไม่มียุทธศาสตร์ที่ชัดเจนว่าจะส่งเสริมการปลูกปาล์มน้ำมันในภาคอีสาน แต่แน่นอนในยุคที่การเคลื่อนไหวเชื่อมโยงเป็นไปอย่างรวดเร็ว ปรากฏการณ์ที่เป็นจริงพบว่ามี การปลูกปาล์มน้ำมันในพื้นที่ภาคอีสานตอนบนไปแล้วอย่างมาก ในขณะที่หน่วยงานราชการกลับไม่มีข้อมูล ว่าปาล์มน้ำมันในพื้นที่ของตัวเองมีการขยายตัวไปมากแค่ไหน แต่กลุ่มธุรกิจการเกษตรกลับเคลื่อนไหว ไปล้ำหน้ากว่าภาครัฐมาก จนทำให้ปาล์มน้ำมันแพร่ขยายออกไปเรื่อยๆ ทั้งๆ ที่ยังไม่มีข้อสรุปว่าปาล์มน้ำมัน มีความเหมาะสมหรือไม่อย่างไรในพื้นที่ภาคอีสาน ถ้าเหมาะสม พื้นที่ตรงไหนละที่มีความเหมาะสมที่จะปลูก ซึ่งทั้งหมดนี้ดูเหมือนจะยังไม่มีความชัดเจนใดๆ แต่ผลกระทบที่จะเกิดกับเกษตรกรที่ได้ปลูกปาล์มน้ำมันไปแล้ว จะเป็นการซ้ำรอยเดิมของการปลูกพืชเศรษฐกิจที่ผ่านมาหรือไม่ รวมถึงปัญหาการรุกรานพื้นที่ปลูกพืชอาหาร และพื้นที่ป่าธรรมชาติ อันเนื่องมาจากการขยายพื้นที่ปลูกพืชปาล์มน้ำมัน จะสร้างผลกระทบอะไรต่อความ มั่นคงทางอาหารของคนอีสาน ทั้งหมดนี้จึงเป็นคำถามสำคัญ

บทบาทการทำงานของเครือข่ายเกษตรกรรวมทางเลือกภาคอีสานในเรื่องของปาล์มน้ำมัน ก็คือบทบาท ในการติดตามสถานการณ์วิถีชีวิตพืชพลังงานและพืชอาหาร ที่จะส่งผลกระทบต่อความมั่นคงทางอาหารของคนอีสาน ซึ่งแม้ว่าวิถีชีวิตเหล่านี้จะยังไม่ถึงขั้นรุนแรง แต่การเตรียมความพร้อมเพื่อเท่าทันสถานการณ์ เพื่อป้องกันวิถีชีวิต ที่อาจจะตามมาจึงน่าจะเป็นสิ่งที่เราต้องเตรียมพร้อมเอาไว้

เครือข่ายฯ ได้ลงไปเก็บข้อมูลกับเกษตรกรที่ปลูกปาล์มน้ำมันในเขตพื้นที่ภาคอีสานตอนบน เลาะไป ตามสายน้ำแม่โขง คือ ที่อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย อำเภอรัตนวาปี จังหวัดหนองคาย อำเภอชาณุมาณ จังหวัดอำนาจเจริญ และแถบเทือกเขาพนมดงรัก ชายแดนไทย-กัมพูชา เขตอีสานตอนใต้ อำเภอกันทรลัคน์ จังหวัดศรีสะเกษ พร้อมกับได้สัมภาษณ์พูดคุยกับเจ้าหน้าที่ศูนย์วิจัยปาล์มน้ำมันจังหวัดหนองคาย และศูนย์ วิจัยพืชไร่ จังหวัดอุบลราชธานี ที่กำลังวิจัยทดลองการปลูกปาล์มน้ำมันในภาคอีสาน เพื่อจะนำข้อมูลมารองรับ เรื่องผลกระทบของการปลูกพืชปาล์มน้ำมันที่มีต่อระบบนิเวศของภาคอีสาน เพื่อให้สังคมได้รับทราบถึงสถานการณ์ ที่เป็นจริง เพื่อมองพ้นไปจากมายาคติ ความฝันอันสวยงามในเรื่องการนำเอาพืชผลการเกษตรไปผลิตเป็น น้ำมันอันจะช่วยแก้ไขปัญหาน้ำมันแพงโดยมองไม่เห็นถึงผลกระทบที่จะตามมา

สถานการณ์การปลูกปาล์มน้ำมันในพื้นที่ภาคอีสาน

การเคลื่อนไหวของนโยบายพืชพลังงาน ประกอบกับสถานการณ์ราคาน้ำมันที่พุ่งสูงขึ้น ได้ปลุกกระแส ความสนใจของเกษตรกรในภาคอีสานให้หันมาสนใจการปลูกปาล์มน้ำมันเป็นอย่างมาก ภายใต้นโยบายที่ กล่าวมา ราชการได้ดำเนินการปรับปรุงศูนย์วิจัยพืชสวนหนองคาย เปลี่ยนเป็นศูนย์วิจัยปาล์มน้ำมัน เมื่อปี พ.ศ. 2548 รับผิดชอบศึกษาวิจัยและพัฒนาพันธุ์ปาล์มน้ำมันและเทคโนโลยีที่เหมาะสมในการผลิตไบโอดีเซล ศูนย์วิจัยปาล์มน้ำมันหนองคาย ได้ทำการวิจัยทดสอบพันธุ์ปาล์มลูกผสมสุราษฎร์ธานี 1-6 ทั้งภายในแปลง ทดลองของศูนย์วิจัยและในไร่นาของเกษตรกร ที่กระจายตัวทั่วภาคอีสาน ในจังหวัดหนองคาย สกลนคร นครพนม มุกดาหาร อำนาจเจริญ อุบลราชธานี ศรีสะเกษ และบุรีรัมย์ นอกจากนี้ยังได้ผลิตกล้าพันธุ์ปาล์ม

ให้บริการกับเกษตรกรที่สนใจ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ซึ่งได้มีการกระจายกล้าพันธุ์ปาล์มไปแล้วตั้งแต่เดือน มิถุนายน 2549 ถึงเดือนตุลาคม 2551 เป็นจำนวนถึง 753,330 ต้น คิดเป็นพื้นที่ปลูกประมาณ 30,000 ไร่ ในจำนวนนี้มีการจำหน่ายกล้าปาล์มน้ำมันให้กับเกษตรกรทั่วไปเป็นจำนวนถึง 380,867 ต้น มีการดำเนิน โครงการร่วมกับ ธกส. 21,369 ต้น⁴

แม้ว่าการดำเนินงานของกรมวิชาการเกษตร จะเป็นเพียงโครงการนำร่อง เพื่อศึกษาความเป็นไปได้ แต่ก็ได้ส่งผลให้มีการปลูกปาล์มน้ำมันในภาคอีสานเพิ่มขึ้นอย่างค่อนข้างเร็ว และกลไกของภาคเอกชน บริษัท อุตสาหกรรมปาล์มน้ำมัน ธุรกิจขายต้นกล้าปาล์ม ได้รุกเข้ามาแสวงหากำไรในพื้นที่อย่างรวดเร็ว นักธุรกิจ ท้องถิ่น ผู้นำชุมชน หรือเกษตรกรที่ลงทุนปลูกปาล์มน้ำมันไปก่อน จะตั้งตัวเป็นคนกลางสั่งซื้อต้นกล้าปาล์ม จากแหล่งผลิตในภาคใต้ และภาคตะวันออก เพื่อมาจำหน่ายให้กับเกษตรกรที่สนใจ ราคาตั้งแต่ 60-180 บาท นอกจากนี้องค์การบริหารส่วนจังหวัดอุบลราชธานีและอำนาจเจริญ ยังได้จัดซื้อกล้าปาล์มมาส่งเสริมให้ เกษตรกรในพื้นที่ปลูกอีกด้วย ทำให้ประมาณการณ์ได้ว่าพื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันทั่วภาคอีสานในปัจจุบันน่าจะ มีถึง 100,000 ไร่ ซึ่งสาเหตุของการปลูกปาล์มน้ำมันในภาคอีสานพบว่า มี 3 ปัจจัย คือ

1. การส่งเสริมผ่านโครงการวิจัยและพัฒนา โดยศูนย์วิจัยปาล์มน้ำมัน จ.หนองคาย ซึ่งได้สนับสนุน ต้นกล้าปาล์มน้ำมันลูกผสมสุราษฎร์ธานี 2 ประมาณ 800,000 ต้น แก่เกษตรกรในพื้นที่ โดยกำหนดเงื่อนไข คือ พื้นที่ปลูกปาล์มจะต้องผ่านการประเมินความเหมาะสมโดยนักวิชาการของกรมวิชาการเกษตร เกษตรกร จะต้องชำระค่าต้นกล้าคืนในปีที่ 4 โดยใช้คืนในรูปแบบปลายปาล์มสด โดยทางศูนย์วิจัยคิดค่าพันธุ์ปาล์มน้ำมัน ต้นละ 50 บาท

2. การส่งเสริมโดยบริษัทเอกชน จากการศึกษาในพื้นที่จังหวัดเลย ที่มีบริษัทผลิตกล้าปาล์มแห่งหนึ่ง เข้าไปส่งเสริม เมื่อปี พ.ศ. 2548 โดยมีเกษตรกรเข้าร่วมโครงการกว่า 200 ราย มีพื้นที่ปลูกประมาณ 4,000 ไร่ หากรวมทั้งจังหวัดคาดว่าจะมีพื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันไปแล้ว 5.4 พันไร่ คิดเป็นปาล์มจำนวน 1.2 แสนต้น หากรวม จังหวัดใกล้เคียงด้วย คือ เพชรบูรณ์ และหนองบัวลำภู คาดว่ามีพื้นที่ปลูกปาล์มไม่ต่ำกว่า 1 หมื่นไร่ สามารถ เก็บเกี่ยวผลผลิตได้แล้วราว 1 พันไร่⁵ โดยในพื้นที่เหล่านี้บางส่วนได้โค่นสวนผลไม้ เช่น ลำไย และมะขามหวาน เพื่อปลูกปาล์มแทน เนื่องจากราคาตกต่ำ หรือปลูกบนพื้นที่นาร้างหรือนาที่มีปัญหาน้ำท่วมซ้ำซาก

3. ความสนใจของเกษตรกรเองที่อยากสร้างรายได้จากพืชเศรษฐกิจ จากข้อมูลในพื้นที่พบว่า มี เกษตรกรที่สนใจในการปลูกปาล์มน้ำมัน ได้ดำเนินการศึกษาหาความรู้ด้วยตนเอง เพื่อเป็นทางเลือกในการสร้าง เศรษฐกิจครอบครัว เนื่องจากเกษตรกรเหล่านี้มีประสบการณ์ปลูกพืชเศรษฐกิจตัวอื่นๆ เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด ฯลฯ มาแล้ว แต่ก๊วนเวียนอยู่กับปัญหาราคาตกต่ำ การขาดทุน หนี้สิน จึงอยากจะลองทางเลือกใหม่ๆ

⁴ ข้อมูลจากศูนย์วิจัยปาล์มน้ำมันจังหวัดหนองคาย

⁵ จากคำบอกเล่าของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมปลูกปาล์มของบริษัทเอกชนในพื้นที่จังหวัดเลย

ชีวิตเกษตรกรอีสานกับการปลูกปาล์มน้ำมัน

สำหรับปาล์มน้ำมัน พืชเศรษฐกิจตัวใหม่ และพืชความหวังที่จะเป็นพลังงานทดแทนน้ำมัน เกษตรกรภาคอีสานไม่คิดไม่ฝันว่าจะได้สัมผัสกับมัน หรือได้ปลูกมันลงบนผืนดินที่ราบสูงแห่งนี้ หากแต่ประสบการณ์ความล้มเหลวจากการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นๆ และการส่งเสริมของบริษัททำให้เกษตรกรบางรายตัดสินใจที่จะลองเสี่ยงที่จะปลูกปาล์มน้ำมัน

นายประทับ สืบสาย เกษตรกรผู้ปลูกปาล์มน้ำมัน แห่งบ้านนาบอน หมู่ 9 ต.นาซาว อ.เชียงคน จ.เลย เล่าให้ฟังว่า “ผมปลูกปาล์มไปแล้ว 35 ไร่ โดยแรงจูงใจที่ปลูกคือ เคยไปทำงานรับจ้างในสวนปาล์มน้ำมันที่จังหวัดชุมพร เห็นว่ามีรายได้ดี ประกอบกับเคยทำการเกษตรมาแล้วหลายรูปแบบทั้งสวนมะขามหวาน ไร่ข้าวโพด ไร่จริง มันสำปะหลัง และอ้อย แต่เจ๊งหมด จึงสนใจที่จะอยากจะทำปาล์มน้ำมัน เพราะเห็นว่าเป็นการลงทุนครั้งเดียว สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ยาวนานถึง 25 ปี โดยที่ไม่ต้องลงทุนปีต่อปีเหมือนพืชไร่อื่นๆ ก็พอดีบริษัทเข้ามาขายกล้าพันธุ์ปาล์ม จึงได้ติดต่อขอซื้อจากบริษัท และทางบริษัทยังให้คำแนะนำการปลูกและสนับสนุนปุ๋ยเคมีให้”

แม้ว่าจะเป็นพืชความหวังใหม่แต่หลังจากปลูกไปแล้ว 3 ปี พ่อประทับ สืบสาย พบว่ายังไม่ได้อะไรเป็นชิ้นเป็นอัน หลังจากลงทุนไปแล้วหลายแสน และตลาดก็ยังไม่กว้างนัก

“ผมลงทุนไปแล้วกว่า 300,000 บาท โดยเป็นค่าซื้อต้นกล้าปาล์ม พันธุ์ยังกัมบี 100,000 บาท ปลูกมา 3 ปีแล้ว เพิ่งได้ผลผลิตแค่ 890 กิโลกรัม นำไปขายในราคา 2-3 บาท ได้เงินไปแล้วเพียงแค่ 2,000 บาท แต่ในช่วงนี้ (กันยายน 2551) ราคารับซื้อลดต่ำลงเหลือ 1 บาท และไม่มีตลาดขาย เลยต้องปล่อยทะเลาะปาล์มที่ตัดได้แล้วทิ้ง”

เช่นเดียวกับ นายปราโมทย์ ทองแสง เกษตรกรบ้านนิคมแปลง 1 ต.ชานุมาน อ.ชานุมาน จ.อำนาจเจริญ เริ่มปลูกปาล์มน้ำมันเนื่องจากสภาพพื้นที่มีข้อจำกัด เนื่องจากปัญหาน้ำท่วมส่งผลให้การปลูกสวนกล้วยและสับปะรดขาดทุนทุกปี จึงปรับเปลี่ยนมาปลูกยางพารา แต่ด้วยพื้นที่น้ำท่วมทำให้ไม่สามารถปลูกยางพาราได้ จึงสนใจปลูกปาล์มน้ำมัน

นายปราโมทย์เล่าให้ฟังว่า “ผมได้ไปศึกษาข้อมูลจากเกษตรกรที่ปลูกมาก่อน อยู่ตำบลช้างเคียง ซึ่งเขาปลูกมาแล้ว 9 ปี (ปลูกเมื่อปี 2542) โดยนำเอาทะเลาะปาล์มขนาดใหญ่หนัก 40 กิโลกรัม จากการไปรับจ้างที่ภาคใต้ โดยนำมาเพาะเมื่อปี 2541 และเอาลงปลูกในไร่มันสำปะหลัง ซึ่งก็ให้ผลผลิตดี แต่ช่วงนั้นยังไม่มีตลาด ซึ่งประสบการณ์ของคนที่ปลูกมาก่อนพบว่าปาล์มน้ำมันสามารถทนน้ำท่วมได้ 2-3 เดือน ผมจึงตัดสินใจปลูกเมื่อปี 2549 โดยสั่งซื้อกล้าปาล์มจากที่เห็นในป้ายโฆษณาของบริษัทสหพันธ์ปาล์ม ราคาต้นละ 90 บาท จำนวน 475 ต้นเป็นเงินจำนวน 42,750 บาท นำมาปลูกในพื้นที่ 2 แปลง 16 ไร่”

ในด้านผลผลิต นายปราโมทย์เล่าให้ฟังว่า ได้ผลผลิตปาล์มน้ำมัน ประมาณ 20% ของจำนวนต้นทั้ง 2 แปลง ได้ตัดมาแล้ว 3 รอบ ได้ผลผลิตครั้งละ 500-600 กิโลกรัม บรรทุกไปขายให้กับจตุรชัยซื้อในพื้นที่ ราคา กิโลกรัมละ 2.50 บาท (ต.ค. 2551)

เกษตรกรภาคอีสาน แม้ว่าจะมีประสบการณ์ในการปลูกพืชไร่มาอย่างยาวนาน แต่สำหรับพืชต่างถิ่นตัวใหม่ เช่น ปาล์มน้ำมัน พืชที่เดินทางจากแดนใต้มาไกลสู่ที่ราบสูง เกษตรกรอีสานยังมีความรู้ค่อนข้างน้อยเหลือเกิน

ซึ่งปัญหานี้นายปราชญ์เล่าให้ฟังว่า

“ปัญหาของการปลูกปาล์มก็คือ มันเป็นพืชใหม่ที่ไม่เคยรู้จัก ไม่มีความรู้ และไม่มีใครมาแนะนำให้คำปรึกษาเลย ปีที่ผ่านมาน้ำท่วมในแปลงปลูกปาล์มน้ำมัน หลังน้ำลดปาล์มมีอาการใบไหม้เป็นจุดตายไป 3 ต้น ก็ยังไม่ทราบสาเหตุว่าเกิดจากการใส่ปุ๋ยมากเกินไปหรือติดเชื้อโรคอะไร ผมก็ได้แต่หาเอายาฆ่าเชื้อรามาฉีด ซึ่งก็ไม่ว่าจะแก้ไขได้หรือไม่”

แม้จะยังไม่มีข้อมูลที่มั่นใจได้ว่า ปาล์มน้ำมันสามารถปลูกได้ผลในภาคอีสาน แต่ที่เทือกเขาพนมดงรัก ชายแดนไทย-เขมร บ้านโคกเจริญ อำเภอกันทรลักษณ์ จังหวัดศรีสะเกษ สภาพพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ใกล้เคียงกับภาคตะวันออกของไทย ทำให้เป็นพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจทั้งมันสำปะหลัง ยางพารา ผลไม้และพืชผักหลายชนิด เกษตรกรที่นั่นเริ่มปลูกปาล์มน้ำมันเมื่อปีพ.ศ. 2547-2548 เฉพาะที่บ้านโคกเจริญมีเกษตรกรปลูกปาล์มน้ำมันจำนวน 30 ครัวเรือน รวมพื้นที่กว่า 500 ไร่ ส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายย่อย มีพื้นที่การปลูกประมาณ 10-30 ไร่ มีการรวมกลุ่มกันเองภายในชุมชนเพื่อซื้อต้นกล้าปาล์ม และนัดหมายการตัดผลผลิตเพื่อขายทุกวันที 1 และวันที่ 15 ของเดือน นอกจากนี้การปลูกปาล์มยังขยายไปหมู่บ้านใกล้เคียง หากประเมินจากจำนวนกล้าปาล์มที่บริษัทนำมาขายในพื้นที่ คาดว่ามีพื้นที่ปลูกปาล์มประมาณ 20,000 ไร่ ในแถบเทือกเขาพนมดงรัก

วรจักร บุญสูง เกษตรกรบ้านโคกเจริญบอกว่า “ผมปลูกปาล์มมา 3 ปีแล้ว จากประสบการณ์การปลูกสภาพพื้นที่ต้องมีความเหมาะสมคือ เป็นดินร่วนปนดินเหนียว และการให้น้ำเพียงพอในระยะ 3 เดือนแรก การใส่ปุ๋ยเน้นใส่ปุ๋ยคอกที่หาง่ายในท้องถิ่น ลดปริมาณการซื้อปุ๋ยเคมีซึ่งมีราคาแพง และในช่วงระยะ 1-2 ปีแรก ผมจะปลูกพืชแซม เพื่อสร้างรายได้เสริม เช่น ถั่วเขียว มะละกอ มะเขือ มะเขือพวง ข้าวโพด พืชผักสวนครัวอื่นๆ ที่เป็นรายได้ระยะที่ปาล์มยังไม่ให้ผลผลิต ด้านการตลาด มีการจัดการผลผลิตโดยรวมกลุ่มนัดหมายตัดทะลายปาล์มพร้อมกัน ทำให้ผลผลิตมีมากพอให้บริษัทมารับซื้อถึงในชุมชน โดยเกษตรกรไม่ต้องสิ้นเปลืองค่าขนส่ง มีวันขายชัดเจนทำให้สามารถวางแผนการตัด-ขายได้โดยผลผลิตไม่เสียน้ำหนัก” นายวรจักร กล่าว

ขณะที่เกษตรกรบางรายเห็นว่าการทำเกษตรเดิมมีข้อจำกัด เช่น เป็นพื้นที่น้ำท่วม แม้ว่าจะเป็นพื้นที่ทำนา ทำให้เป็นเงื่อนไขในการปรับเปลี่ยนมาปลูกปาล์มน้ำมัน ในเขตอ.รัตนวาปี จ.หนองคาย ซึ่งเป็นเขตทดลองปลูกปาล์มน้ำมันของศูนย์วิจัยปาล์ม จ.หนองคาย นายสมาน แก้วมณี บ้านโพนสว่าง ต.รัตนวาปี อ.รัตนวาปี ได้เข้าร่วมโครงการกับศูนย์วิจัยปาล์มหนองคาย โดยใช้พื้นที่น่าน้ำท่วมจำนวน 22 ไร่ ปลูกปาล์ม น้ำมัน พอสมานเล่าว่า “เดิมทีพื้นที่นี้เคยเป็นที่นา ปลูกข้าวไว้กิน บางปีน้ำไม่ท่วมก็ได้ข้าวค่อนข้างมาก แต่บางปีที่น้ำท่วม ข้าวก็เสียหาย ด้วยความคิดอยากสร้างรายได้ให้กับครอบครัวยามแก่ ประกอบกับครอบครัวไม่มีแรงงาน คิดว่าการปลูกปาล์มน้ำมันเป็นทางออกหนึ่ง จึงตัดสินใจปลูก แต่ปัญหาเนื่องจากปีนี้ น้ำท่วมหนักพบว่าต้นปาล์มแห้งตายโดยไม่ทราบสาเหตุ ทำให้ต้องเตรียมกล้าปาล์มปลูกซ่อมอีกประมาณ 50 ต้น ทำให้เป็นการเพิ่มต้นทุนการผลิตขึ้นอีก และไม่มั่นใจว่าหลังน้ำลดจะมีอัตราการตายเพิ่มขึ้นอีกหรือไม่” พอสมานเล่าให้ฟังด้วยความไม่มั่นใจ

ผลกระทบจากการปลูกปาล์มน้ำมันในภาคอีสาน

จากการศึกษาในพื้นที่ที่มีการปลูกปาล์มน้ำมันในภาคอีสานได้พบปัญหาและข้อจำกัด ดังนี้

1. ความรู้และทักษะการปลูกปาล์มน้ำมัน

ปาล์มน้ำมันเป็นพืชต่างถิ่นสำหรับเกษตรกรในภาคอีสาน ปาล์มน้ำมันต้องการการดูแลรักษาที่ต่างไปจากพืชไร่และนาข้าว จึงเป็นเรื่องที่ต้องเรียนรู้ใหม่ทั้งหมดสำหรับเกษตรกรในภาคอีสาน ทั้งการดูแลรักษาต้นกล้า การให้น้ำ ให้ปุ๋ย กำจัดวัชพืช ควบคุมโรคและแมลง ต้องปฏิบัติตามหลักวิชาการ แต่จากการติดตามสถานการณ์ในพื้นที่ เกษตรกรในอำเภอขานุมาน จ.มหาสารคาม อำเภอนาคู จ.นครราชสีมา อำเภอโพธิ์ชัย จ.หนองคาย เกษตรกรไม่สามารถแยกแยะได้ว่า ทางใบปาล์มที่เป็นปกติกับทางใบที่เป็นโรค ต่างกันอย่างไร ควรจะตัดทางใบออกหรือไม่ ขณะที่ปาล์มอายุยังน้อย ทะลายที่สุกได้ที่ เหมาะสมที่จะตัดมาจำหน่ายมีลักษณะอย่างไร เหล่านี้เป็นต้น

การที่เกษตรกรส่วนใหญ่ยังไม่มีความรู้ในการปลูกปาล์มน้ำมัน ทำให้บางรายรับความรู้ผ่านการส่งเสริมของบริษัทผู้ผลิตกล้าปาล์ม ซึ่งเป็นข้อมูลที่เน้นให้เกษตรกรมีความหวังในผลผลิตที่จะได้รับมากกว่า ขณะที่หน่วยงานราชการกลับไม่มีข้อมูลเช่น เจ้าหน้าที่เกษตรจังหวัดเลย ไม่มีข้อมูลตัวเลขปริมาณการปลูกปาล์มน้ำมันในจังหวัดเลยที่แน่ชัด หรือข้อมูลพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการปลูกปาล์มในจังหวัด

2. คุณภาพของสายพันธุ์

ข้อมูลของกรมวิชาการเกษตรชี้ว่า พันธุ์ปาล์มที่เหมาะสมคือ พันธุ์ปาล์มน้ำมันลูกผสมสุราษฎร์ธานี 1, 2 และ 3 ซึ่งเป็นพันธุ์ลูกผสมเทเนอร่า (ดูรา x ฟิสิเฟอร์) และเป็นพันธุ์ที่กรมวิชาการเกษตร จัดหาและแนะนำให้แก่เกษตรกร แต่ในพื้นที่พบว่าอาจมีการหลอกลวงขายกล้าพันธุ์แก่เกษตรกร โดยธุรกิจขายต้นกล้าพันธุ์ปาล์มโดยมีการสอดไส้ต้นกล้าพันธุ์ที่ไม่ดีปะปนมากับต้นกล้าพันธุ์ดี (เปลือกหนา กะลาบาง) กว่าเกษตรกรจะรู้ว่า เป็นพันธุ์ไม่ดี ก็ต่อเมื่อระยะเวลาผ่านไปประมาณ 2 ปี ต้นปาล์มเริ่มติดผล เป็นการเสียเวลาและค่าใช้จ่ายในการซื้อต้นกล้าราคาแพง หรืออย่างกรณีปาล์มพันธุ์ “ยังกัมปี” ที่มีบริษัทธุรกิจกล้าปาล์มโฆษณาและนำมาขายในพื้นที่ จ.เลย ก็เป็นพันธุ์ที่ยังไม่เป็นที่รู้จัก จึงเป็นความเสี่ยงที่เกษตรกรอาจจะได้รับพันธุ์ปาล์มที่ไม่มีคุณภาพหรือไม่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่

3. ความไม่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่

ปาล์มน้ำมันเป็นพืชที่ต้องการน้ำมาก โดยธรรมชาติในการเจริญเติบโตและการให้ผลผลิต พื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันควรมีน้ำเพียงพอตลอดทั้งปี มีจำนวนวันที่ดินขาดน้ำไม่เกิน 100 วันต่อปี หมายถึงมีช่วงฤดูแล้งที่ไม่ยาวนานมาก ซึ่งพื้นที่ที่มีความเหมาะสมในการปลูกปาล์มน้ำมันในภาคอีสาน จากการสังเคราะห์พื้นที่ของกรมพัฒนาที่ดิน ระบุในพื้นที่แถบริมแม่น้ำโขงซึ่งมีปริมาณน้ำฝนสูง บริเวณจังหวัดหนองคาย นครพนม อุบลราชธานี อำนาจเจริญ แต่หากพิจารณาตัดพื้นที่นาข้าว พื้นที่ป่า พื้นที่ถนนเข้าไม่ถึงออก จะคงเหลือพื้นที่ที่มีความเหมาะสมกับการปลูกปาล์มน้ำมันเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

4. การตลาด การจัดการผลผลิต

ปาล์มน้ำมัน จัดการแปรรูประดับครัวเรือนได้ยาก การสกัดน้ำมันปาล์มมีขั้นตอนที่ซับซ้อน จึงทำให้ต้องมีการลงทุนเกี่ยวกับเครื่องมือ อุปกรณ์ ค่อนข้างสูง แล้วก็อาจจะมีต้นทุนในการสกัดน้ำมันสูงเกินไป ทำให้

ไม่คุ้มทุน ด้านตลาดพบว่ายังไม่มีตลาดที่แน่นอนในพื้นที่ภาคอีสาน เพราะยังไม่มีโรงงานสกัดน้ำมันปาล์ม โรงงานรับซื้อที่ใกล้ที่สุดอยู่ที่อำเภอหนองใหญ่ จังหวัดชลบุรี ทั้งที่โดยความเหมาะสมของอุตสาหกรรมน้ำมันปาล์ม โรงงานควรอยู่ในรัศมีไม่เกิน 50 กม.

นอกจากนี้ข้อจำกัดอีกอันหนึ่งคือส่วนใหญ่เกษตรกรที่ปลูกปาล์มในภาคอีสานเป็นเกษตรกรรายย่อย ทำให้มีต้นทุนที่สูงกว่าการปลูกแบบพื้นที่ขนาดใหญ่ หากราคาปาล์มน้ำมันผันผวนตามราคาน้ำมันในตลาดโลก ซึ่งเป็นภาวะการณ์ที่ยากที่เกษตรกรรายย่อยจะเผชิญหน้าได้ เช่น ราคาทะลายน้ำมันสดที่เกษตรกรรายย่อยจะมีกำไรและใช้หนี้ได้ควรอยู่ที่ 5 บาทต่อกิโล ซึ่งถ้าต่ำกว่านี้จะเป็นปัญหาแก่เกษตรกร

5. ปัญหาการใช้สารเคมี

ในการปลูกปาล์มน้ำมันในระยะที่ทรงพุ่มของต้นปาล์มยังไม่โตพอที่จะคลุมวัชพืชได้ เกษตรกรมีการใช้สารเคมีกำจัดวัชพืชอย่างต่อเนื่อง ดังกรณีสวนปาล์มของเอกชนรายหนึ่งใน อ.รัตนวาปี จ.หนองคาย เป็นสวนปาล์มในพื้นที่ขนาดใหญ่ อยู่ใกล้แหล่งน้ำสาธารณะของชุมชน มีการใช้สารเคมีกำจัดวัชพืชอย่างเข้มข้น สารเคมีจะถูกชะล้างสู่แหล่งน้ำของชุมชน ทำลายฐานทรัพยากรอาหารในแหล่งน้ำและไม่มีความปลอดภัยในการใช้น้ำอุปโภค และในสวนปาล์มของเกษตรกรบ้านโคกเจริญ อ.กันทรลักษ์ จ.ศรีสะเกษ มีการใช้สารเคมีกำจัดวัชพืชเช่นกัน ขณะที่พื้นที่ว่างระหว่างแถวปาล์มมีการปลูกพืชแซมเป็นพืชอาหาร เช่น พริก กัญชง ไข่ มะละกอ ตะไคร้ ซึ่งเสี่ยงต่อความปลอดภัยที่พืชอาหารเหล่านี้จะได้รับสารเคมี ในสวนปาล์ม เกษตรกรที่ปลูกปาล์มในพื้นที่น้ำท่วม หลังน้ำลดจะมีการฉีดพ่นสารเคมีป้องกันเชื้อรา ให้กับต้นปาล์มเพื่อป้องกันการเข้าทำลายของเชื้อราที่ทำให้ต้นปาล์มแห้งตาย

6 การแย่งชิงพื้นที่ผลิตอาหาร

ในกรณีการแย่งชิงพื้นที่อาหาร พบว่าปาล์มน้ำมันได้เริ่มรุกเข้าไปในพื้นที่ปลูกพืชอาหารแล้วดังปรากฏในหลายพื้นที่ เช่น ที่อำเภอเชียงคาน พื้นที่ปลูกไม้ผลคือมะขามหวานเริ่มถูกตัดโค่นลงเพื่อปลูกปาล์มเนื่องจากราคาตกต่ำ การปลูกปาล์มน้ำมันในพื้นที่นาข้าว โดยเฉพาะนาที่ลุ่มพบว่าเกษตรกรในอำเภอรัตนาวาปี จังหวัดหนองคาย อำเภอขามุนาม จังหวัดอำนาจเจริญ ใช้พื้นที่นาที่ลุ่มที่มีน้ำขังปลูกปาล์มน้ำมัน และในช่วงที่ราคาทะลายน้ำมันสูงขึ้นตามภาวะราคาน้ำมัน เกษตรกรขายได้ถึง 5 บาทต่อกิโล ทำให้เกษตรกรบางรายในตำบลห้วยฮ่อง อ.ขามุนาม จ.อำนาจเจริญ ตัดสินใจขายพื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันในนาข้าวทั้งหมด ดังนั้นการส่งเสริมการปลูกปาล์มน้ำมัน จำเป็นที่จะต้องระมัดระวังการสูญเสียพื้นที่อันเป็นแหล่งปลูกพืชอาหารและพื้นที่แหล่งอาหารทางธรรมชาติ

บทสรุป โอกาสและความหวังของการปลูกปาล์มน้ำมันในภาคอีสาน

แม้ว่าจะมีคำถามถึงความเหมาะสมของการปลูกปาล์มในพื้นที่ภาคอีสาน แต่จากการศึกษาพบว่าในบางพื้นที่มีศักยภาพเพียงพอในการปลูกปาล์มน้ำมัน เช่น ในเขตลุ่มแม่น้ำโขง จ.หนองคาย จ.อำนาจเจริญ และที่ อ.กันทรลักษ์ จ.ศรีสะเกษ ปาล์มสามารถให้ผลผลิตได้และให้ผลผลิตที่ต่อเนื่อง ทำให้เป็นโอกาสทางเศรษฐกิจ และปาล์มยังเป็นพืชที่สามารถเติบโตได้ท่ามกลางพืชเศรษฐกิจอื่นๆ เช่น เงาะ ทุเรียน มังคุด

นอกเหนือนี้แรงจูงใจจากปัจจัยภายนอก ไม่ว่าจะเป็นวิกฤติพลังงาน การพัฒนาเทคโนโลยี และนโยบายการส่งเสริมของภาครัฐ ทำให้ธุรกิจพลังงานทดแทนจากปาล์มน้ำมันมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ปัจจัยสำคัญอีกประการที่ทำให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมัน ทั้งที่ยังไม่มีการรับรองจากกรมวิชาการเกษตรว่าเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการปลูกปาล์มหรือไม่ คือ การมีบริษัทเอกชนลงไปส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกและรับซื้อผลผลิต เป็นเหตุปัจจัยทำให้เกษตรกรตัดสินใจปลูกปาล์มน้ำมันแทนการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นๆ เช่น อ้อย มันสำปะหลัง หรือแม้กระทั่งการทำนา เนื่องจากข้อดีกว่าหลายประการดังนี้

- การปลูกปาล์มน้ำมันเป็นการลงทุนครั้งเดียวสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ยาวนานเป็นเวลา 20-25 ปี ไม่ต้องลงทุนปีต่อปีเหมือนพืชไร่ เช่น มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด
- ระยะเวลาการให้ผลผลิตเร็วกว่าไม้ผล เช่น มะขามหวาน คือประมาณ 3 ปีก็เริ่มต้นให้ผลผลิต ในขณะที่มะขามหวานต้องใช้ระยะเวลา 3-4 ปีจึงจะได้เก็บเกี่ยวผลผลิต และราคาผลผลิตก็ตกต่ำไม่แน่นอน
- แม้ว่าจะเป็นการลงทุนที่สูงมากแต่คาดว่าจะได้ผลตอบแทนที่คุ้มค่า สามารถสร้างเงินรายได้เป็นก้อนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงภาวะน้ำมันแพง ความต้องการพลังงานทดแทนจะมีมากขึ้น ราคาปาล์มจะถีบตัวสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง
- การส่งเสริมของหน่วยงานราชการโดยมีกระทรวงเกษตรและกระทรวงพลังงาน เช่น การส่งเสริมผ่านโครงการวิจัยและพัฒนา โดยศูนย์วิจัยปาล์มน้ำมัน จังหวัดหนองคาย และศูนย์วิจัยพืชไร่จังหวัดอุบลราชธานี
- การส่งเสริมและการสร้างแรงจูงใจด้วยการให้สินเชื่อ ให้ข้อมูลผลผลิตที่คาดว่าจะได้รับในเชิงบวก โดยธุรกิจขายพันธุ์ และสร้างแรงจูงใจด้วยการให้ผ่อนซื้อกล้าพันธุ์จากราคา 160 บาท ให้ซื้อในราคา 110 บาท เมื่อได้รับผลผลิตจึงจะจ่ายเงินอีก 50 บาท

แม้ว่าผลตอบแทนเรื่องรายได้ในความเป็นจริงอาจจะไม่เป็นไปตามที่ภาครัฐและธุรกิจเอกชนให้ข้อมูลไว้เสียทั้งหมด แต่แรงจูงใจเหล่านี้ก็เพียงพอให้เกษตรกรหลายรายเลือกที่จะปรับเปลี่ยนจากพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ มาลงทุนปลูกปาล์มน้ำมันกันมากขึ้น ซึ่งกระแสความร้อนแรงของปาล์มน้ำมันทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินอย่างกว้างขวาง ทั้งในพื้นที่นา สวนผลไม้ พื้นที่ปลูกอาหารสัตว์ รวมถึงพื้นที่ว่างเปล่า ไปจนกระทั่งพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำ การกว้านซื้อที่ดินทำกินของเกษตรกรรายย่อยโดยนายทุนและเกษตรกรรายใหญ่ ทำให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศและวิถีชีวิตของคนในชุมชนตามมา

จากการศึกษาที่พบว่าเกษตรกรต้องแบกรับความเสี่ยงเพียงลำพัง เช่น เกษตรกรหลายพื้นที่ต้องตัดทะลายปาล์มทิ้ง สูญเสียรายได้ที่ควรจะได้ หลายพื้นที่ขาดความรู้ทางวิชาการ เครือข่ายเกษตรกรจึงมีข้อคิดเห็นกรณีการปลูกปาล์มน้ำมันในภาคอีสาน ต่อเกษตรกรและหน่วยงานภาครัฐ ดังนี้

1. เกษตรกรรายย่อยที่ยังไม่ตัดสินใจ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีข้อมูล และมีการศึกษาอย่างละเอียดบนพื้นฐานความเป็นจริงของที่ดิน แหล่งน้ำ ตลาด โดยเฉพาะการลงทุนทำการผลิตที่ต้องใช้ต้นทุนสูง ใช้ระยะเวลานานกว่าจะได้ผลผลิต รวมถึงการใคร่ครวญต่อวิธีการผลิตที่พึงต้องรักษาพื้นที่อาหารและแหล่ง

อาหารธรรมชาติ อย่าให้สูญเสียไปกับการผลิตพืชน้ำมัน หรือพืชเศรษฐกิจอื่นๆ ตามกระแสของเศรษฐกิจ ส่วนเกษตรกรที่ลงทุนปลูกไปแล้ว รัฐต้องประสานให้มีการรับซื้อ การสกัดปาล์มน้ำมันเพื่อใช้ในชุมชน ไม่ควรปล่อยผลผลิตทิ้ง ควรประสานให้เกิดการพัฒนาการสกัดปาล์มน้ำมันระดับชุมชน

2. ความจำเป็นที่ต้องหาข้อสรุปทางวิชาการในการปลูกปาล์มน้ำมันที่เหมาะสมในพื้นที่ภาคอีสาน ซึ่งหน่วยงานที่รับผิดชอบโดยเฉพาะกรมวิชาการเกษตรและนักวิชาการที่ปฏิบัติงานในฐานะนักส่งเสริม มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษา วิจัย ค้นคว้าข้อเท็จจริง ให้เกิดข้อสรุปที่ชัดเจนก่อนทำการส่งเสริม รวมทั้งการเผยแพร่ข้อมูล การประชาสัมพันธ์ที่เข้าถึงเกษตรกรและสาธารณะอย่างรอบด้าน ในแง่มุมที่เป็นทั้งโอกาสและความเสี่ยงที่อาจจะเกิดขึ้น ไม่ใช่ปล่อยให้เกษตรกรตัดสินใจบนพื้นฐานการรับรู้ข้อมูลที่เห็นว่า น่าจะให้ผลผลิตที่ดี หรือได้รับคำแนะนำจากกลุ่มผู้ประกอบการธุรกิจปาล์ม และสุดท้ายเกษตรกรก็ต้องเป็นผู้ที่แบกรับความเสี่ยงเพียงลำพัง

.....

การเพิ่มคุณภาพดินและกิจกรรมจุลินทรีย์ทั้งหมดในดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพไคติน และการลดโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศในเรือนทดลอง

Enhancement of soil quality and total soil microbial activity by chitin amendment and tomato fusarium wilt disease reduction in the greenhouse

พรทิพย์ วงศ์แก้ว* และ วีระศักดิ์ ศักดิ์ศิริรัตน์

สาขาโรคพืชวิทยา ภาควิชาพืชศาสตร์และทรัพยากรการเกษตร

คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

ทำการทดลองเพาะปลูกมะเขือเทศในระดับเรือนทดลองโดยใช้ดินที่มีโครงสร้างชนิด sandy loam ระดับความชื้น 0.25% ความเป็นกรด-ด่าง 6.5 และปริมาณอินทรีย์วัตถุ 0.86% เพื่อตรวจผลการปรับปรุงคุณภาพดินโดยสารชีวภาพไคติน ณ ช่วงเวลาก่อนปลูก 1 สัปดาห์ ช่วงหลังย้ายปลูก 4 สัปดาห์และหลังเก็บเกี่ยว 1 สัปดาห์ พบว่าดินปลูกมะเขือเทศที่ไม่ได้ทำการผสมสารชีวภาพไคติน มีระดับเปอร์เซ็นต์อินทรีย์วัตถุเท่ากับ 0.86, 0.86 และ 0.69 มีเปอร์เซ็นต์ความชื้นดินเท่ากับ 0.25, 0.33 และ 0.29 ขณะที่ดินปลูกมะเขือเทศที่ผสมสารชีวภาพไคติน 0.5% มีเปอร์เซ็นต์อินทรีย์วัตถุเท่ากับ 0.95, 1.96 และ 1.12 มีเปอร์เซ็นต์ความชื้นดินเท่ากับ 0.25, 11.39 และ 7.9 ดินปลูกมะเขือเทศที่ผสมสารชีวภาพไคติน 1% มีเปอร์เซ็นต์อินทรีย์วัตถุเท่ากับ 0.95, 2.24 และ 1.22 เปอร์เซ็นต์ความชื้นดินเท่ากับ 0.25, 12.55 และ 8.9 ตามลำดับ ส่วนชนิดโครงสร้างดินและระดับความเป็นกรดต่างของดินทุกชุดในการวัดแต่ละช่วง คือ sandy loam และระดับ pH อยู่ระหว่าง 6.0-6.5 และในการตรวจวิเคราะห์กิจกรรมของจุลินทรีย์ดินทั้งหมดโดยวิธี fluorescein diacetate hydrolysis (FDA) พบว่ากิจกรรมของจุลินทรีย์ของดินปลูกที่ไม่ได้ผสมสารชีวภาพไคตินมีปริมาณ 3.063, 3.2787 และ 3.2683 มก/มล ขณะที่กิจกรรมของจุลินทรีย์ในดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพไคติน 0.5% มีปริมาณ 3.3677, 4.0963 และ 3.2683 มก/มล กิจกรรมของจุลินทรีย์ในดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพไคติน 1% มีปริมาณ 3.3753, 4.4643 และ 4.0193 มก/มล ตามลำดับช่วงเวลากการวัดข้างต้น ดังนั้นการผสมสารชีวภาพไคตินในอัตรา 0.5% และ 1% จึงทำให้คุณภาพดินดีขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ นอกจากนี้ในการทดลองปลูกเชื้อรา *Fusarium oxysporum* fsp. *lycopersici* สาเหตุโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศกับต้นที่ปลูกในดินทดสอบข้างต้นยังพบว่ามะเขือเทศที่ปลูกในดินที่ผสมสารชีวภาพไคติน 0.5% และมะเขือเทศที่ปลูกในดินที่ผสมสารชีวภาพไคติน 1% แสดงอาการเป็น

โรคเหี่ยวเหลืองเพียง 29.33% และ 25.33% ตามลำดับ ขณะที่ต้นมะเขือเทศที่ปลูกในดินที่ไม่ได้รับการผสมสารชีวภาพไคตินมีการเกิดโรคเหี่ยวเหลืองถึง 88.40%

Abstract

Improvement of soil properties induced by chitin amendment was performed in tomato greenhouse using sandy loam texture soil with 0.25% moisture content, pH 6.5 and 0.86% organic matter. Measurement of soil properties was subsequently done at 1 week before tomato transplanting, 4 weeks after transplanting and 1 week after harvesting. Organic matter percentage of unamended soil were 0.86, 0.86, and 0.69 while the soil amended with chitin at 0.5%(w/w) were 0.95, 1.96 and 1.12 and the soil amended with chitin at 1%(w/w) were 0.95, 2.24 and 1.22 at the periodically measurement, respectively. The moisture content of those periodically testing series were 0.25, 0.33 and 0.29 from unamended soils, 0.25, 11.39 and 7.9 from chitin at 0.5%(w/w) amended soils and 0.25, 12.55 and 8.9 from chitin at 1%(w/w) amended soils, respectively, while only small changes in the pH range at 6.0-6.5 were obtained. Total microbial activity of each tested soil was observed by the fluorescein diacetate hydrolysis (FDA) technique and the activity level gained from unamended soils were 3.063, 3.2787 and 3.2683 mg/ml, from chitin at 0.5%(w/w) amended soils were 3.3677, 4.0963 and 3.2683 mg/ml, and from chitin at 1%(w/w) amended soils were 3.3753, 4.4643 and 4.0193 mg/ml in each reference period, respectively. Thus, the soil quality was significantly improved by chitin amendment at 0.5% and 1%. Moreover the fusarium wilt disease rate was significantly decrease in chitin amended soil as only 29.33% and 25.33% of the tomato plants grown in chitin at 0.5% and 1% amended soils were infected. While as high as 88.40% diseased rate was gained from tomato plants grown in unamended soils after the tomato plants were inoculated by the wilt causal agent, *Fusarium oxysporum* fsp.*lycopersici*.

คำสำคัญ : สารชีวภาพไคติน คุณภาพดิน อินทรีย์วัตถุ กิจกรรมจุลินทรีย์ดินทั้งหมด โรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศ เชื้อรา *Fusarium oxysporum* fsp. *lycopersici*

Keywords : chitin, soil quality, organic matter, total soil microbial activity, tomato wilt disease, *Fusarium oxysporum* fsp.*lycopersici*.

บทนำ

ไคตินคือสารชีวภาพซึ่งเป็นผลพลอยได้จากเศษเหลือของอุตสาหกรรมประมงและการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำได้แก่เปลือกกุ้ง หอย ปู และแกนปลาหมึก มีลักษณะเป็นสารประกอบเชิงซ้อนที่มีปริมาณมากเป็นอันดับสองรองลงมาจากสารเซลลูโลสอันเป็นสารธรรมชาติหรือสารอินทรีย์ที่มีมากที่สุดในโลก แต่มีสมบัติที่น่าสนใจมากกว่า เพราะนอกจากคุณสมบัติพื้นฐานที่เป็นสารคาร์โบไฮเดรตธรรมชาติที่ย่อยสลายง่ายและไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อสภาพแวดล้อมแล้ว ยังประกอบด้วยหมู่อะมิโนที่มีคุณสมบัติพิเศษอีกมาก นอกจากนี้การที่มีองค์ประกอบของไนโตรเจนอยู่ด้วย ดังนั้นในระหว่างการให้สารลงไปในดิน จึงอาจมีบทบาทสำคัญในการเป็นปุ๋ยชีวภาพตามแนวทางเกษตรอินทรีย์ซึ่งมีการปลดปล่อยสารอาหารให้กับพืชอย่างช้าๆและสม่ำเสมอ

รวมทั้งอาจช่วยเพิ่มปริมาณอินทรีย์วัตถุและการเจริญเติบโตของเชื้อจุลินทรีย์ในดินที่มีเป็นประโยชน์ต่อพืชและสัตว์ ซึ่งคาดว่าจะการเพิ่มปริมาณของเชื้อจุลินทรีย์มีประโยชน์อย่างรวดเร็วขึ้น สามารถแข่งขันกับเชื้อโรคหรือส่งผลยับยั้งเชื้อโรคในดินให้มีปริมาณเชื้อโรคลดลงจนไม่สามารถเข้าทำลายพืช หรือไม่ทำให้พืชเกิดเป็นโรคถึงระดับเป็นปัญหาทางเศรษฐกิจอีกต่อไป จึงคาดว่าเป็นสารที่เหมาะสมและปลอดภัยสำหรับการใช้เพื่อการป้องกันและลดการเกิดโรคที่เป็นอุปสรรคสำคัญของอุตสาหกรรมการผลิตมะเขือเทศเช่นโรคเหี่ยวเหลืองที่เกิดจากเชื้อ *Fusarium oxysporum* fsp. *Lycopersici* ซึ่งเป็นโรคร้ายแรงของมะเขือเทศที่พบประจำและมีผลกระทบต่อดัชนีและรายได้ของเกษตรกรผู้ผลิตเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นโรคที่เกิดจากเชื้อราที่นอกจากจะเข้าทำลายต้นพืชทุกระยะการเจริญเติบโตแล้ว ยังสามารถอาศัยอยู่ในเศษซากพืชรวมทั้งในดินต่อไปได้อีกเป็นเวลานาน และพร้อมที่จะเข้าทำลายพืชได้อย่างต่อเนื่องทุกฤดูปลูก แม้ว่าเกษตรกรได้พยายามใช้สารเคมีหรือยาฆ่าราอย่างเต็มที่เพื่อควบคุมโรค แต่ก็ยังไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่คาดหวัง นอกจากนี้สารเคมียังมีราคาสูงและต้องนำเข้าจากต่างประเทศ ซึ่งมีพิษตกค้างในดินและผลิตภัณฑ์ที่ก่อให้เกิดมลภาวะต่อมนุษย์และสิ่งแวดล้อม จึงมีความจำเป็นอย่างเร่งด่วนที่จะต้องหาวิธีการควบคุมโรคหรือยับยั้งเชื้อสาเหตุโรคในดินที่มีประสิทธิภาพและเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมด้วยเช่นกัน

จากการศึกษาในหลายกรณีพบว่า หากดินเพาะปลูกมีความอุดมสมบูรณ์และมีคุณภาพของสิ่งมีชีวิตขนาดเล็กและจุลินทรีย์ชนิดต่างๆในดิน สามารถช่วยลดปริมาณเชื้อโรคของพืชลงไปจนไม่เป็นอันตรายต่อพืชและผลผลิตที่ต้องการ เช่นกรณีที่พบว่าดินในแปลงปลูกมะเขือเทศ และในแปลงปลูกยาสูบหลายแห่งของประเทศญี่ปุ่น ซึ่งมีการเพาะปลูกติดต่อกันเป็นระยะเวลานานกว่าสิบปีนั้นแทบไม่พบว่ามีโรคเหี่ยวเหลืองที่เกิดจากแบคทีเรีย *Ralstonia solanacearum* หรือหากมีก็เป็นเพียงระดับเล็กน้อย จากการวิเคราะห์ดินดังกล่าวแสดงว่ามีเชื้อจุลินทรีย์ที่มีประโยชน์อาศัยอยู่ในดินแปลงปลูกเป็นจำนวนมาก จึงส่งผลช่วยในการควบคุมประชากรของเชื้อแบคทีเรีย สาเหตุโรคเหี่ยวเหลืองได้เป็นอย่างดี (Koga *et al.*, 1997, Nishiyama *et al.*, 1999) ในทำนองเดียวกันกับกรณีศึกษาที่พบการลดลงของโรคเหี่ยวของต้นคาร์เนชั่นซึ่งมีปรากฏการณ์ควบคุมเชื้อรา *Fusarium* สาเหตุโรคเหี่ยวนี้ให้มีปริมาณลดน้อยลงโดยประชากรเชื้อแบคทีเรียแข่งขัน (antagonists) ในดินแปลงปลูกนั้น (Yuen *et al.*, 1985)

การศึกษาลงของสารชีวภาพไคตินเพื่อส่งเสริมคุณภาพการผลิตมะเขือเทศอย่างปลอดภัยต่อชีวิตและสภาพแวดล้อมในเบื้องต้นนี้ เป็นการทดลองและตรวจวัดการเปลี่ยนแปลงของมวลอินทรีย์วัตถุ และกิจกรรมจุลินทรีย์ในดินทั้งหมดหลังการให้สารชีวภาพไคตินในดินปลูกมะเขือเทศ รวมทั้งประสิทธิผลในการลดการเกิดโรคเหี่ยวเหลืองหลังการปลูกเชื้อทดสอบในสภาพเรือนทดลอง

อุปกรณ์และวิธีการ

ดินทดลอง

ใช้ดินทดสอบที่มีโครงสร้างดินประเภท sandy loam ปริมาณอินทรีย์วัตถุเริ่มต้น 0.86% ระดับ pH เป็น 6.5 และเปอร์เซ็นต์ความชื้นดินเท่ากับ 0.25% เพื่อติดตามตรวจสอบการเปลี่ยนแปลงสมบัติของดิน ส่วนการวิเคราะห์ดินจากการทดลองให้สารชีวภาพไคตินกับดินปลูกมะเขือเทศในเรือนทดลอง ทำการเก็บตัวอย่างดิน

ที่ระดับความลึก 10 เซนติเมตรจากผิวดิน ปริมาณตัวอย่างละ 50 กรัมจากดินทดลองชุดต่างๆคือ 1) ดินปลูกที่ไม่ได้รับการผสมสารชีวภาพไคติน 2) ดินปลูกที่มีการผสมสารชีวภาพไคตินในอัตรา 0.5% โดยน้ำหนัก (w/w) และ 3) ดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพไคตินในอัตรา 1% (w/w) โดยเก็บดินตามเวลาที่กำหนดในช่วงต่างๆ คือ 1) ช่วงเวลา 1 สัปดาห์ก่อนย้ายปลูกต้นกล้ามะเขือเทศ 2) ช่วงเวลาหลังจากย้ายปลูกมะเขือเทศแล้ว 4 สัปดาห์ ซึ่งเป็นระยะที่มะเขือเทศกำลังเจริญเติบโตเต็มที่ และ 3) ช่วงเวลาหลังระยะการเก็บเกี่ยวมะเขือเทศแล้ว 1 สัปดาห์

พืชทดลอง

ใช้มะเขือเทศ (*Lycopersicon esculentum* Mill.) พันธุ์สีดา ของบริษัทเมล็ดพันธุ์ศรีแดง ซึ่งวางขายในร้านขายสินค้าเกษตรในตลาดขอนแก่น ทำการเพาะเมล็ดในกระบะเพาะชำที่บรรจุดินปลูกซึ่งเป็นดินทรายผสมแกลบเผาอัตราส่วน 2:1 หลังเมล็ดงอกเป็นต้นกล้าประมาณ 2 สัปดาห์ จึงย้ายปลูกลงในกระถางขนาดปริมาตร 1 ลิตร ซึ่งบรรจุดินปลูกตามแผนการทดลองแต่ละชุดการทดสอบโดยไม่ใส่ปุ๋ยรองพื้นใดๆ เพื่อความชัดเจนในการเปรียบเทียบผลของดินทดลองและสารชีวภาพไคติน-ไคโตซาน ทำการเพาะปลูกต้นมะเขือเทศจำนวน 20-25 ต้น ในแต่ละชุดการทดลอง และทำการทดลอง 3 ครั้ง ในเรือนทดลองกันแมลง

สารชีวภาพไคติน

สารชีวภาพไคตินที่นำมาทดสอบ ได้มาจากการหมักและสกัดเปลือกกุ้งที่เป็นเศษจากเหลือจากอุตสาหกรรมประมงและส่งออกกุ้ง ซึ่งได้รับความอนุเคราะห์ร่วมมือในการผลิตจากห้องปฏิบัติการบริษัทไบโอไลน์จำกัด จังหวัดชลบุรี และการตรวจรับรองซึ่งคุณสมบัติทางกายภาพและเคมีจากศูนย์เทคโนโลยีโลหะและวัสดุแห่งชาติ สำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ โดยไคตินที่ได้มีขนาดอนุภาค 2-5 cm ค่า density >0.1 ความหนืด(viscosity) 6000.5%จากการวัดด้วย Brookfield viscometer (Model DV-II+) LVspindle#(0-4) ที่อุณหภูมิ 20 °C ทำการเตรียมดินผสมสารชีวภาพไคตินโดยผสมไคตินในอัตรา 0.5% และ 1% หรือใช้ไคติน 5 กรัม และ 10 กรัมต่อดิน 1000 กรัม ในกระถางสำหรับการทดลองในเรือนทดลอง

การวิเคราะห์ลักษณะทางกายภาพและเคมีของดิน

ทำการตรวจสอบสมบัติทางกายภาพและเคมีเบื้องต้นของดินทดลองแต่ละชุดในช่วงเวลาและการทดสอบต่างๆ โดยตรวจสอบชนิดหรือประเภทของดินจากสัดส่วนของ clay : silt : sand ที่พบ และตรวจวัดค่าอินทรีย์วัตถุในดินตามวิธี colorimetric titration ซึ่งใช้ 0-phenanthroline เป็นindicator แล้ว titrate ด้วย 0.5N FeSO_4 จากดินที่อบแห้งบดละเอียด 0.5 – 2.0 กรัมในสารละลาย 0.5N $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$ ปริมาณ 250 มล. และ H_2SO_4 เข้มข้นในปริมาณ 10 มล. จากนั้นคำนวณค่าอินทรีย์วัตถุจากสมการ $\text{Org-c} = (\text{C-D}) \times 0.5 \times 3 \times 100 \times 1.299 / \text{A} \times 1,000$ ซึ่งปริมาณอินทรีย์วัตถุที่คิดเป็นอัตราร้อยละหรือเปอร์เซ็นต์มีค่าเท่ากับ $\text{Org-c} \times (100/58)$ เมื่อ D คือ ปริมาณ FeSO_4 ที่ใช้ไปกับตัวอย่างน้ำสกัดดิน B คือปริมาณ $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$ และ C คือปริมาณ FeSO_4 เปรียบเทียบ ส่วน D คือน้ำหนักดินแห้ง (กรัม) สำหรับการตรวจวัดเปอร์เซ็นต์ความชื้น ใช้วิธีเปรียบเทียบ

น้ำหนักดินก่อนและหลังการอบแห้งที่อุณหภูมิ 105-110 °C เป็นเวลา 2 วัน แล้วคำนวณค่าเปอร์เซ็นต์ความชื้นจากสมการ

$$\text{เปอร์เซ็นต์ความชื้น} = \frac{\text{น้ำหนักดินก่อนอบ} - \text{น้ำหนักดินหลังอบ}}{\text{น้ำหนักดินก่อนอบ}} \times 100$$

และการวัดค่าความเป็นกรด ต่างของดิน วัดได้จากส่วนน้ำใส่ชั้นบนเมื่อตกตะกอนสารแขวนลอยดินด้วย pH meter หลังการอบแห้งดินทดสอบและบดละเอียดแล้วละลายในน้ำกลั่นอย่างทั่วถึง

การวิเคราะห์กิจกรรมทั้งหมดของจุลินทรีย์ในดิน (Total microbial activity)

ทำการตรวจวัดกิจกรรมทั้งหมดของจุลินทรีย์ในดินโดยวิธี Fluorescein diacetate (FDA) hydrolysis ด้วยการวัดค่าความเข้มข้นของสาร fluorescein ที่ปล่อยออกมาโดยเอ็นไซม์ที่เกี่ยวข้องกับการย่อยสลายของจุลินทรีย์ในดิน โดยใช้ดินจากแต่ละชุดการทดลองปริมาณ 2 กรัม บดละเอียดจนมีขนาดเล็กกว่า 2 มิลลิเมตร ผสมกับสารละลาย 60 M potassium phosphate buffer pH 7.6 ปริมาณ 15 มิลลิลิตร แล้วนำไปเขย่าใน orbital incubator ที่ความเร็วรอบ 100 รอบต่อนาที ที่อุณหภูมิ 30 องศาเซลเซียส นาน 20 นาที จากนั้นจึงเติมสารละลายคลอโรฟอร์ม/เมทานอล (อัตรา 2 : 1) ในปริมาตร 15 มิลลิลิตร แล้วนำไปปั่นเหวี่ยงที่ความเร็วรอบ 200 รอบต่อนาที นาน 3 นาที นำส่วนใสที่ได้ไปกรองด้วยกระดาษกรองเบอร์ 1 แล้วนำไปวัดด้วยเครื่องสเปกโตรโฟโตมิเตอร์ที่ความยาวคลื่น 490 นาโนเมตร แล้วคำนวณค่าที่ได้จากการวัดเปรียบเทียบกับกราฟมาตรฐานที่วัดการปลดปล่อย fluorescein จาก fluorescein diacetate ที่ได้เตรียมไว้ (Adams and Duncan, 2001) และนำมาวิเคราะห์ค่าเฉลี่ยตามแผนการทดลองแบบ CRD จำนวน 3 ซ้ำ

เชื้อราสาเหตุโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศ

แยกเชื้อรา *Fusarium oxysporum* fsp. *lycopersici* สาเหตุโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศจากต้นเป็นโรค และเพาะเชื้อเพื่อตรวจสอบชนิดจากลักษณะเฉพาะตัวทางสัณฐานวิทยาของเส้นใยและสปอร์ตามวิธีจำแนกทางอนุกรมวิธานของรา แล้วพิสูจน์ความสามารถในการทำให้เกิดโรคโดยการปลูกเชื้อกลับกับต้นมะเขือเทศปกติตามกฎของ Koch's Postulation (The Nobel Foundation, 1967) ทำการเพาะเลี้ยงและเก็บรักษาเชื้อสำหรับการทดลองต่อไป โดยใช้อาหารเลี้ยงเชื้อ potato dextrose agar (PDA)

การปลูกเชื้อทดสอบและวัดผลการเกิดโรค

นำเชื้อรา *F. oxysporum* fsp. *lycopersici* สาเหตุโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศอายุ 7 วันที่เพาะเชื้อไว้บนอาหาร PDA มาย้ายเชื้อลงเพาะเลี้ยงในอาหารเหลว potato dextrose broth (PDB) โดยเจาะขึ้นรู้นขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 8 มม. ที่มีเชื้อราเจริญอยู่ แล้วย้ายลงในอาหารเหลว PDB จำนวน 3 ขึ้นต่อขวดที่จุอาหารปริมาตร 200 มล. และบ่มในตู้บ่มเขย่าที่ความเร็วรอบ 120 รอบต่อนาที ที่อุณหภูมิ 25 องศาเซลเซียส นาน 7 วัน นำเชื้อที่เพาะไว้ในอาหารเหลวนั้นมาเตรียมเชื้อสำหรับการปลูกเชื้อกับต้นมะเขือเทศที่ต้องการทดสอบโดยทำเตรียมสารแขวนลอยสปอร์ (spore suspension) ของเชื้อราให้มีความเข้มข้น 10^7 สปอร์/มล. แล้วปลูก

เชื้อโดยวิธีราดสารแขวนลอยสปอร์ลงดินรอบโคนต้นมะเขือเทศในปริมาณ 15 มล./ต้น/กระถาง แล้วติดตามบันทึกผลการเกิดโรคเป็นเวลา 30 วัน

การวิเคราะห์ข้อมูลผลการทดลองทางสถิติ

วัดผลจากแผนการทดลองแบบ randomized complete block design ในแต่ละชุดการทดลอง โดยมีจำนวนซ้ำของแต่ละการทดลองระหว่าง 3-25 ซ้ำตามประเภทการทดลอง และทำการทดลอง 3 ครั้ง แล้ววิเคราะห์ความเชื่อมั่นของค่าเฉลี่ยผลการทดลอง ด้วยวิธีทางสถิติแบบ one way analysis of variance ด้วยโปรแกรม SPSS version 12 for Windows (SPSS Inc. USA.) เปรียบเทียบค่าทั้งด้วยการทดสอบแบบ Waller-Duncan และ Turkey-Kramer multiple comparison test ที่ $P_d = 0.05$ (Miller, 1966; Zar, 1999)

ผลการทดลอง

ลักษณะและสมบัติทางกายภาพและเคมีของดินทดลองหลังการให้สารชีวภาพไคติน

เมื่อทำการทดลองเพาะปลูกมะเขือเทศในดินผสมสารชีวภาพไคตินในอัตรา 0.5%-1% ของปริมาณดินในกระถางที่ใช้เพาะปลูก เปรียบเทียบกับการเพาะปลูกในดินที่ไม่ได้ผสมสารชีวภาพไคติน ด้วยการใช้ดินทดสอบชนิดเดียวกันที่มีโครงสร้างดินประเภท sandy loam ปริมาณอินทรีย์วัตถุเริ่มต้น 0.86% ระดับ pH เป็น 6.5 และเปอร์เซ็นต์ความชื้นดินเท่ากับ 0.25% เพื่อติดตามตรวจสอบการเปลี่ยนแปลงสมบัติของดิน และผลการฟื้นฟูคุณภาพดินของสารชีวภาพไคติน ตลอดจนการกระตุ้นความแข็งแรงของพืชและความทนโรคเหี่ยวเหลือง ซึ่งจากการตรวจวิเคราะห์ดินตามช่วงการเพาะปลูกสามระยะ คือ ตรวจครั้งแรกกับดินที่เตรียมไว้ก่อนปลูก 2 สัปดาห์ ตรวจครั้งที่สองหลังจากปลูกมะเขือเทศแล้ว 4 สัปดาห์ และตรวจดินครั้งที่สามหลังจากเก็บเกี่ยวไปแล้วหนึ่งสัปดาห์ พบว่าการผสมสารชีวภาพไคตินลงในดินปลูกดังกล่าว มีผลช่วยเพิ่มปริมาณอินทรีย์วัตถุและเพิ่มความสามารถในการอุ้มน้ำดีขึ้นอย่างมีนัยสำคัญโดยเฉพาะในช่วงที่พืชกำลังเจริญเติบโตคือช่วง 4 สัปดาห์หลังเพาะปลูก และค่อยๆ ลดลงหลังการเก็บเกี่ยวแต่ยังอยู่ในระดับที่ดีกว่าก่อนการผสมสารชีวภาพไคตินลงในดินหรือในช่วงสองสัปดาห์ก่อนการเพาะปลูก ซึ่งจากการวัดลักษณะและสมบัติของดินทดลองชุดต่างๆ 3 ช่วงระยะการเพาะปลูกนั้น ดินปลูกมะเขือเทศที่ไม่ได้ทำการผสมสารชีวภาพไคติน มีระดับเปอร์เซ็นต์อินทรีย์วัตถุเท่ากับ 0.86, 0.86 และ 0.69 มีเปอร์เซ็นต์ความชื้นดินเท่ากับ 0.25, 0.33 และ 0.29 ขณะที่ดินปลูกมะเขือเทศที่ผสมสารชีวภาพไคติน 0.5% มีเปอร์เซ็นต์อินทรีย์วัตถุเท่ากับ 0.95, 1.96 และ 1.12 มีเปอร์เซ็นต์ความชื้นเท่ากับ 0.25, 11.39 และ 7.9 ดินปลูกมะเขือเทศที่ผสมสารชีวภาพไคติน 1% มีเปอร์เซ็นต์อินทรีย์วัตถุเท่ากับ 0.95, 2.24 และ 1.22 เปอร์เซ็นต์ความชื้นเท่ากับ 0.25, 12.55 และ 8.9 ในช่วงก่อนปลูก 1 สัปดาห์ ช่วงหลังย้ายปลูก 4 สัปดาห์ และหลังเก็บเกี่ยว 1 สัปดาห์ตามลำดับ ส่วนชนิดโครงสร้างดินและระดับความเป็นกรดต่างของดินทุกชุดในการวัดแต่ละช่วง คือ sandy loam และระดับ pH อยู่ระหว่าง 6.0-6.5 (ตารางที่ 2)

Investigate period	Treatment (Soil type)	Structure	Organic matter (%)	pH	Moisture content (%)
1) Two weeks before planting	Control	Sandy loam	0.86	6.5	0.25
	Chitin (0.5%) amended soil	Sandy loam	0.95	6.0	0.25
	Chitin (1%) amended soil	Sandy loam	0.95	6.0	0.25
2) Four weeks after planting	Control	Sandy loam	0.86	6.5	0.33
	Chitin (0.5%) amended soil	Sandy loam	1.96	6.0	11.39
	Chitin (1%) amended soil	Sandy loam	2.24	6.0	12.55
3) One weeks after harvesting	Control	Sandy loam	0.69	6.5	0.29
	Chitin (0.5%) amended soil	Sandy loam	1.12	6.4	7.9
	Chitin (1%) amended soil	Sandy loam	1.22	6.4	8.9

ตารางที่ 1 ลักษณะและสมบัติของดินทดลองเพาะปลูกมะเขือเทศแต่ละชุดที่ตรวจวัดในช่วงก่อนปลูก 2 สัปดาห์ ช่วงหลังการปลูก 4 สัปดาห์ และช่วงหลังการเก็บเกี่ยว 1 สัปดาห์

ปริมาณกิจกรรมจุลินทรีย์ดินทั้งหมด (Total soil microbial activity) ในดินทดลอง

ในการตรวจวิเคราะห์กิจกรรมของจุลินทรีย์ดินทั้งหมด (Total soil microbial activity) จากดินชุดต่างๆ ของการทดลองข้างต้นที่วัดในแต่ละช่วงเวลาของการเพาะปลูกมะเขือเทศ ด้วยวิธี fluorescein diacetate hydrolysis (FDA) ซึ่งเป็นการวัดค่าสาร fluorescein ที่ปลดปล่อยออกมาจากกิจกรรมจุลินทรีย์ดินทั้งหมด ในภาพรวมคือวัดเป็นหน่วยมิลลิกรัมของสาร fluorescein ต่อมิลลิลิตรของน้ำสกัดดิน (mg of fluorescein/ml of soil extract) พบว่ามีระดับปริมาณต่างๆ กันเมื่อทำการวัดที่ช่วงเวลาต่างๆ คือ ที่ 1 สัปดาห์ก่อนทำการย้ายปลูก ช่วง 4 สัปดาห์หลังย้ายปลูก และ ช่วง 1 สัปดาห์หลังเก็บเกี่ยว โดยกิจกรรมจุลินทรีย์ดินของดินปลูกที่ไม่ได้ผสมสารชีวภาพไคตินมีปริมาณ 3.063, 3.2787 และ 3.2683 มก/มล ขณะที่กิจกรรมของจุลินทรีย์ในดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพไคติน 0.5% มีปริมาณ 3.3677, 4.0963 และ 3.2683 มก/มล กิจกรรมของจุลินทรีย์ในดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพไคติน 1% มีปริมาณ 3.3753, 4.4643 และ 4.0193 มก/มล ตามลำดับ (ตารางที่ 2)

Investigate period	Soil treatment	Total soil microbial activity	
		Fluorescein released (mg) *	% Increased Activity from the first period
1) Two weeks before planting	Control	3.0163a $\pm$ 0.0076	-
	Chitin (0.5%) amended soil	3.3677b $\pm$ 0.0420	-
	Chitin (1%) amended soil	3.3753b $\pm$ 0.1220	-
2) Four weeks after planting	Control	3.2787b $\pm$ 0.0461	8.6993
	Chitin (0.5%) amended soil	4.0963ce $\pm$ 0.1035	21.6349
	Chitin (1%) amended soil	4.4943d $\pm$ 0.0161	33.1526
3) One weeks after harvesting	Control	3.2683b $\pm$ 0.0665	8.2318
	Chitin (0.5%) amended soil	3.8653c $\pm$ 0.0436	14.7757
	Chitin (1%) amended soil	4.0193e $\pm$ 0.0360	19.0798

ตารางที่ 2 ปริมาณกิจกรรมจุลินทรีย์ดินทั้งหมด (Total soil microbial activity) ในแต่ละชุดดินทดลองเพาะปลูกมะเขือเทศ ที่ตรวจวัดในช่วงเวลาก่อนปลูก 2 สัปดาห์ ช่วงหลังการปลูก 4 สัปดาห์ และช่วงหลังการเก็บเกี่ยว 1 สัปดาห์

* ตรวจวัดกิจกรรมจุลินทรีย์ดินทั้งหมดด้วยวิธี fluorescein diacetate hydrolysis (FDA) แสดงผลเป็นค่าเฉลี่ยความเข้มข้นเป็นมิลลิกรัมของสาร fluorescein ที่ปลดปล่อยออกมาต่อน้ำสกัดดินหนึ่งมิลลิลิตร ท ค่า standard deviation (S.D.) และเปรียบเทียบความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ค่า $P < 0.05$ ด้วยวิธี Turkey-Kramer multiple comparison test จากการวิเคราะห์ความแปรปรวนทางสถิติ(Analysis of variance)

อัตราการเกิดโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศที่ปลูกในดินทดลองผสมสารชีวภาพไคติน

การทดสอบประสิทธิภาพของสารชีวภาพไคตินในการส่งเสริมความทนทานของต้นมะเขือเทศต่อโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศที่เกิดจากเชื้อราฟิวซาเรียม โดยการปลูกเชื้อทดสอบกับพืชที่ปลูกในดินผสมสารชีวภาพไคติน ในสภาพเรือนทดลองที่ปรับสภาพให้เอื้อต่อการเกิดโรคมากที่สุดพบว่า มะเขือเทศที่ปลูกในดินผสมสารชีวภาพไคตินเป็นโรคเหี่ยวเหลืองลดลง โดยมะเขือเทศที่ปลูกในดินที่ผสมสารชีวภาพไคติน 0.5% และมะเขือเทศที่ปลูกในดินที่ผสมสารชีวภาพไคติน 1% แสดงอาการเป็นโรคเหี่ยวเหลืองเพียง 29.332% และ 25.332% ตามลำดับ ขณะที่ต้นมะเขือเทศที่ปลูกในดินที่ไม่ได้รับการผสมสารชีวภาพไคตินมีการเกิดโรคเหี่ยวเหลืองถึง 88.404% (ตารางที่ 3, ภาพที่ 1)

Soil Treatment	Total Plants	Diseased*	% Diseased	Healthy Appearance	% Healthy Appearance	% Disease suppression**
Unamended-soil	23	20.333a $\pm$ 4.619	88.404	2.667	11.596	-
Chitin (0.5%) amended-soil	25	7.333b $\pm$ 0.5574	29.332	17.667	70.668	66.821
Chitin (1%) amended-soil	25	6.333b $\pm$ 0.5774	25.332	18.667	74.668	71.345

* เปรียบเทียบความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติของการทดลอง 3 ครั้ง ที่ค่า $P < 0.05$ ด้วยวิธี Turkey-Kramer multiple comparison test จากการวิเคราะห์ความแปรปรวนทางสถิติ(Analysis of variance)

**% Disease suppression ==

$$\frac{\% \text{ Diseased in Unamended-soil} - \% \text{ Diseased in Chitin amended-soil}}{\% \text{ Diseased in Unamended-soil}} \times 100$$

ตารางที่ 3 ประสิทธิภาพของสารชีวภาพไคตินในการลดอัตราการเกิดโรคเหี่ยวเหลือง หลังจากการปลูกเชื้อทดสอบในสภาพเรือนทดลอง

ภาพที่ 1 การทดสอบประสิทธิภาพของสารชีวภาพไคตินในการลดอัตราการเกิดโรคเหี่ยวเหลืองหลังจากการปลูกเชื้อทดสอบในสภาพเรือนทดลอง ภาพซ้ายเป็นต้นมะเขือเทศในดินปกติซึ่งเกิดอาการเป็นโรคเหี่ยวเหลืองภายในสามสัปดาห์หลังการปลูกเชื้อสาเหตุ ภาพขวาเป็นมะเขือเทศที่ปลูกในดินผสมสารชีวภาพไคตินที่มีความแข็งแรงกว่า และไม่เกิดโรคหลังการปลูกเชื้อ

วิจารณ์

จากการทดลองขึ้นต้นในระดับเรือนทดลอง เพื่อติดตามผลการปรับสภาพดินด้วยสารชีวภาพไคติน พบว่าการผสมสารชีวภาพไคตินลงในดินปลูกดังกล่าว มีผลช่วยเพิ่มปริมาณอินทรีย์วัตถุและเพิ่มความสามารถในการอุ้มน้ำดีขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ โดยเฉพาะในช่วงที่พืชกำลังเจริญเติบโตคือช่วง 4 สัปดาห์หลังเพาะปลูก และค่อยๆ ลดลงหลังการเก็บเกี่ยวแต่ยังอยู่ในระดับที่ดีกว่าก่อนการผสมสารชีวภาพไคตินลงในดินหรือในช่วงสองสัปดาห์ก่อนการเพาะปลูก ซึ่งจากการวัดลักษณะและสมบัติของดินทดลองชุดต่างๆ 3 ช่วงระยะการเพาะปลูกนั้น ดินปลูกมะเขือเทศที่ไม่ได้ทำการผสมสารชีวภาพไคติน มีระดับอินทรีย์วัตถุลดลง 1.3 เท่าจากดินตั้งต้น และระดับความชื้นดินเพิ่มขึ้น 1.32 เท่า และ 1.16 เท่า ในช่วงหลังย้ายปลูก 4 สัปดาห์และหลังเก็บเกี่ยว 1 สัปดาห์ตามลำดับ ขณะที่ดินปลูกมะเขือเทศที่ผสมสารชีวภาพไคติน 0.5% มีอินทรีย์วัตถุเพิ่มขึ้น 2.1 เท่า และ 1.2 เท่า มีความชื้นดินเพิ่มขึ้น 45.6 เท่า และ 31.6 เท่า ดินปลูกมะเขือเทศที่ผสมสารชีวภาพไคติน 1% มีอินทรีย์วัตถุเพิ่มขึ้น 2.4 เท่า และ 1.3 เท่า และระดับความชื้นดินเพิ่มขึ้น 50.2 เท่า และ 35.6 เท่า ในช่วงหลังย้ายปลูก 4 สัปดาห์และหลังเก็บเกี่ยว 1 สัปดาห์ตามลำดับ ส่วนชนิดโครงสร้างดินและระดับความเป็นกรดต่างของดินทุกชุดในการวัดแต่ละช่วง ยังมีโครงสร้างเช่นเดิมคือ sandy loam และระดับ pH อยู่ระหว่าง 6.0-6.5 (ตารางที่ 1)

เป็นที่ทราบกันดีจากผลการวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้วว่า เชื้อจุลินทรีย์ดินส่วนใหญ่ซึ่งเป็นเชื้อจุลินทรีย์ที่มีประโยชน์ สามารถย่อยสลายสารชีวภาพไคตินเพื่อการเจริญเติบโตและส่งผลให้เกิดการสร้างเอ็นไซม์หรือสารอื่นๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อพืช รวมทั้งต่อการปรับปรุงโครงสร้างดินและคุณภาพของดินแม้เป็นดินทรายจำกัดตาม (Hirano et al, 1991; De Boer et al, 1996; 1999) ในการสังเกตผลการตอบสนองของจุลินทรีย์ดินต่อการให้สารชีวภาพไคตินลงในดิน โดยการตรวจวัดกิจกรรมของจุลินทรีย์ดินทั้งหมดในดินทดลองชุดต่างๆ ในแต่ละช่วงระยะเวลาการเพาะปลูกและการเจริญเติบโตของมะเขือเทศที่กำหนดดังกล่าว ก็แสดงผลไปในทำนองเดียวกันคือ ปริมาณกิจกรรมจุลินทรีย์ทั้งหมดที่วัดได้จากดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพไคติน มีระดับสูงขึ้นมากกว่าดินปลูกที่ไม่ได้รับการผสมสารชีวภาพไคติน อย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะในช่วง 4 สัปดาห์หลังย้ายปลูกมะเขือเทศที่พบว่าระดับกิจกรรมจุลินทรีย์ดินทั้งหมดในดินที่ผสมสารชีวภาพไคติน 0.5% และ 1% สูงขึ้นจากช่วง 1 สัปดาห์ก่อนย้ายปลูกถึง 21.6349 % และ 33.1526% ขณะที่ระดับกิจกรรมจุลินทรีย์ดินทั้งหมดของดินที่ไม่ได้รับการผสมสารชีวภาพไคตินเพิ่มขึ้นเพียง 8.6993% (ตารางที่ 2) ดังนั้นสารชีวภาพไคตินจึงมีส่วนช่วยส่งเสริมกิจกรรมของจุลินทรีย์ดินให้เพิ่มสูงขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ซึ่งก็เป็นดัชนีชี้วัดที่มีประสิทธิภาพอีกประการหนึ่ง ที่แสดงว่าสารชีวภาพไคตินมีคุณสมบัติเพิ่มพูนคุณภาพของดินได้เป็นอย่างดี

ปริมาณอินทรีย์วัตถุที่เพิ่มขึ้นจากการใช้สารชีวภาพไคตินผสมในดินปลูก มีผลในการปรับปรุงคุณภาพของดินทั้งโดยทางตรงและทางอ้อมต่อคุณสมบัติทางกายภาพ เคมีและชีววิทยาแล้ว ทำให้มะเขือเทศมีความแข็งแรงและทนต่อโรคเหี่ยวเหลืองมากขึ้น แม้อยู่ในภาวะที่อุดมไปด้วยเชื้อโรคจากการทดลองปลูกเชื้อสาเหตุในสภาพที่เอื้อต่อการเกิดโรคมามากที่สุดในเรือนทดลอง โดยพบอัตราการเกิดโรคที่ลดลงเป็นอย่างมาก เมื่อเทียบกับจำนวนต้นมะเขือเทศที่เพาะปลูกในดินที่ผสมสารชีวภาพไคติน 0.5% และ 1% ซึ่งพบต้นที่แสดงอาการเป็นโรคเหี่ยวเหลืองเพียง 29.332% และ 25.332% ตามลำดับจากจำนวนต้นมะเขือเทศทั้งหมดที่ทำการทดสอบ

ขณะที่ต้นมะเขือเทศที่ปลูกในดินที่ไม่ได้รับการผสมสารชีวภาพไคตินมีการเกิดโรคถึง 88.404% แสดงว่าการปลูกมะเขือเทศในดินที่ผสมสารชีวภาพไคตินในอัตรา 0.5% และ 1% สามารถช่วยลดการเกิดโรคเหี่ยวเหลืองได้ถึง 66.821% และ 71.345% ตามลำดับ (ตารางที่ 3) สาเหตุหลักอีกประการหนึ่งที่พบการลดลงของจำนวนต้นเป็นโรคเหี่ยวเหลืองกับมะเขือเทศที่ปลูกในดินผสมสารชีวภาพไคติน อาจเป็นผลต่อเนื่องของการเพิ่มคุณภาพของดินให้เอื้อต่อการเจริญเติบโตของเชื้อจุลินทรีย์ที่มีประโยชน์ในดิน ซึ่งสามารถตรวจพบได้จากการวัดกิจกรรมจุลินทรีย์ดินทั้งหมดที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังผลการศึกษาในหลายกรณีพบว่ามีการเกิดโรคลดต่ำลงเมื่อดินที่เพาะปลูกพืชมีประชากรเชื้อจุลินทรีย์ที่มีประโยชน์ในดินอยู่สูงทำให้สามารถช่วยต่อต้านการเจริญเติบโตของเชื้อโรคได้เป็นอย่างดี เช่นกรณีการวิเคราะห์ดินที่พบว่ามีเชื้อจุลินทรีย์ที่มีประโยชน์อาศัยอยู่ในดินแปลงปลูกเป็นจำนวนมาก สามารถส่งผลช่วยในการควบคุมประชากรของเชื้อแบคทีเรีย *Pseudomonas solanacearum* หรือชื่อปัจจุบัน *Ralstonia solanacearum* สาเหตุโรคเหี่ยวเหี่ยวได้เป็นอย่างดี (Koga et al., 1997, Nishiyama et al., 1999, Homkratoke and Wongkaew, 2006) กรณีศึกษาที่พบการลดลงของโรคเหี่ยวของต้นคาร์เนชั่นซึ่งมีปรากฏการณ์ควบคุมเชื้อรา *Fusarium* สาเหตุโรคเหี่ยวให้มีปริมาณลดน้อยลงโดยประชากรเชื้อแบคทีเรีย antagonists ในดินแปลงปลูกนั้น (Yuen et al., 1985) กรณีการวิจัยที่พบการลดความรุนแรงของโรคจากการผสมสารชีวภาพไคตินในการเพาะปลูกคื่นชายทำให้ช่วยลดอัตราการเกิดโรคเหี่ยวเหลืองจากเชื้อรา *Fusarium* ได้ (Bell et al., 1998) เหล่านี้เป็นต้น

สรุปและเสนอแนะ

การทดลองปรับสภาพดินประเภท sandy loam ที่มีปริมาณอินทรีย์วัตถุต่ำมากในเรือนทดลองโดยใช้สารชีวภาพไคตินและติดตามตรวจสอบความเปลี่ยนแปลงของคุณสมบัติที่สำคัญของดินในเบื้องต้น พบว่าสารชีวภาพไคตินที่ใช้ผสมลงในดินปลูกทั้งในอัตรา 0.5% และ 1% ของดินทั้งหมด สามารถช่วยเพิ่มปริมาณอินทรีย์วัตถุได้มากขึ้นหนึ่งถึงสองเท่าตัว ส่งผลให้ดินมีระดับความชื้นได้สูงขึ้นหลายสิบเท่า และทำให้พบการมีปริมาณกิจกรรมจุลินทรีย์ดินทั้งหมดเพิ่มขึ้นถึง 21-33% ขณะเดียวกันกับการที่พบว่าอัตราการเกิดโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศได้ลดลงไปเป็นอย่างมากถึง 66.821% - 71.345% จากผลการทดลองปลูกเชื้อราสาเหตุโรคดังกล่าวกับต้นมะเขือเทศที่ปลูกในดินผสมสารชีวภาพไคตินในเรือนทดลอง

ผลการทดลองดังกล่าวจัดเป็นพื้นฐานสำคัญ สำหรับการพิสูจน์คุณสมบัติของสารชีวภาพไคตินในการปรับปรุงและฟื้นฟูคุณภาพของดิน และแสดงว่าการให้สารชีวภาพไคตินสามารถช่วยเพิ่มคุณภาพของดินและส่งเสริมกิจกรรมของจุลินทรีย์ดิน รวมทั้งช่วยลดระดับความรุนแรงของโรคเหี่ยวเหลืองลงไปได้จากการทดลองในสภาพโรงเรือน อย่างไรก็ตามในการยืนยันความทรงประสิทธิภาพของสารชีวภาพไคตินนั้น ยังต้องมีการทดสอบในระดับแปลงปลูก และจำเป็นต้องมีการศึกษาในขั้นต่อไปเกี่ยวกับกลไกและกระบวนการที่มีอิทธิพลต่อปัจจัยต่างๆในดิน และปัจจัยต่างๆที่เกี่ยวข้องกับสุขภาพของต้นมะเขือเทศหรือการลดความรุนแรงของโรคเพื่อให้สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูกในเชิงเศรษฐกิจได้อย่างแท้จริง นอกจากนี้ความสำเร็จในการพิสูจน์คุณสมบัติของสารชีวภาพไคตินที่ได้ ยังนำไปสู่การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรที่ปลอดภัยต่อทั้งเกษตรกร สภาพแวดล้อม และผู้บริโภค และจากการที่สารชีวภาพไคตินสามารถผลิตได้ไม่ยากจากเศษเหลือจำพวก

เปลือกกุ้ง กระดองปู แกนปลาหมึก ที่เป็นกากเสียของอุตสาหกรรมส่งออกกุ้ง ปู และปลาหมึกแช่แข็ง กระทั่งเปลือกหอยที่เป็นศัตรูพืชในไร่นาของเกษตรกรคือหอยเชอรี่ ดังนั้นจึงเป็นการใช้ประโยชน์จากอุตสาหกรรม การประมงและการเกษตรที่มีอยู่แล้วอย่างครบวงจรและอย่างพอเพียง โดยไม่ต้องพึ่งพาการนำเข้าปุ๋ยหรือ สารเคมีการเกษตรจากต่างประเทศมากเกินไปดังที่ผ่านมา

เอกสารอ้างอิง

- Adams, G., and Duncan, H. 2001. Development of sensitive and rapid method for the measurement of total microbial activity using fluorescein diacetate (FDA) in a range of soils. *Soil Biol. Biochem.* 33: 943-951.
- Beckman, C.H. 1987. *The Nature of Wilt Diseases of Plants*. APS Press, St.Paul, MN.
- Bell, A. A., Hubbard, J. C., Liu, L., Davis, R. M., and Subbarao, K. V. 1998. Effects of chitin and chitosan on the incidence and severity of *Fusarium* yellows in celery. *Plant Dis.* 82 : 322-328.
- Boonkerd, N., Chantkrachang, S., and Willem, F. 1996. Effect of chitin on nodulation and nitrogen fixation in rhizobium soybean symbiosis. *Proceeding of the second Asia Pacific symposium*, Bangkok, Thailand.
- Buxton, E.W., Khalifa, O., and Ward, V. 1965. Effect of soil amendment with chitin on pea wilt caused by *Fusarium oxysporum* f. sp. *pisi* . *Ann.Appl.Biol.* 55 : 83-88.
- Chandrkrachang, S. 2002. The application of chitin and chitosan in agriculture in Thailand. Pages 458-462 in : *advances in Chitin Science Vol.V*. K.Suchiva, S.Chandrkrachang, P. Methacanon and M.G.Peter eds., National Metal and Materials Technology Center (MTEC), Bangkok, Thailand.
- Culbreath, A.K., Rodriguez-Kabana, R., and Morgan-Jones, G. 1986. Chitin and *Paecilomyces lilacinus* for control of *Meloidogyne arenaria*. *Nematropica* 16 : 153-166.
- De Boer, W., Gerards, S., Klein Gunnewiek, P.J.A., and Modderman, R. 1999. Response of the chitinolytic microbial community to chitin amendments of dune soil. *Biol. Fertil. Soil* 29: 170-177.
- De Boer, W., Klein Gunnewiek, P.J.A., and Parkinson, D. 1996. Variability of N mineralization and nitrification in a simple, stimulated microbial forest soil community. *Soil Biol. Biochem.* 28: 203-211.
- Godoy, G., Rodriguez-Kabana, R., Shelby, R.A., and Morgan-Jones, G. 1983. Chitin amendments for control of *Meloidogyne arenaria* in infested soils. 2.Effects of microbial population. *Nematropica* 13 : 63-74.
- Gordon, T.R. and Martyn, R.D. 1997. The evolutionary biology of *Fusarium oxysporum*. *Annu. Rev. Phytopathol.* 35: 111-128.
- Hallmann, J., Rodriguez-Kabana, R., and Kloepper, J.W. 1999. Chitin-mediated changes in bacterial communities of the soil, rhizosphere and within roots of cotton in relation to nematode control. *Soil Biology and Biochemistry* 31 : 551-560.
- Hirano, S., Koshibara, S., Taneko, T., Tsushida, H., Murae, K. and Yamamoto, T. 1991. Chitin degradation in sand dunes. *Biochem. Syst. Ecol.* 19: 379-384.
- Homkratoke, T. and Wongkaew, P. 2006. Effect of chitin amendment on soil microbial Streptomycetes population and the incidence of tomato wilt disease caused by *Ralstonia solanacearum*. *Agricultural Sci.J.* 37(6) (suppl): 991-994.
- Howard, M.B., Ekborg, N.A., Weiner, R.M., and Hutcheson, S.W. 2003. Detection and characterization of chitinases and other chitin-modifying enzymes. *J.Ind.Microbiol.Biotechnol.* 30: 627-635.
- Koga, K., Hara, H., and Tanaka, H. 1997. Suppressive soils to bacterial wilt of tobacco in Japan and population dynamics of *Pseudomonas solanacearum* in these soils. *Ann.Phytopathol.Soc.Jpn.* 63 : 290-304.

- Kokalis-Burelle, N., Backman, P.A., Rodriguez-Kabana, R., and Ploper, L.D. 1992. Potential for biological control of early spot of peanut using *Bacillus cereus* and chitin as foliar amendments. *Bio.Control* 2: 321-328.
- Madkowiak, A., and Pospeszny, H. 1998. Potential of chitin derivatives for control of bacterial diseases of plants. Theme 1.9.35 in: *Proc.7th Intl. Cong. Plant Pathology*, Edinburgh, Scotland.
- Mitchell, R., and Alexander, M. 1961. Chitin and the biological control of *Fusarium* diseases. *Plant Dis. Rep.* 45 : 487-490.
- The Nobel Foundation. 1967. Nobel Lectures 1967, Physiology or Medicine 1901-1921, Robert Koch: The Nobel Prize in Physiology or Medicine 1905. Elsevier Publishing Company, Amsterdam.
- Sarachandra, S.U., Watson, R.N., Cox, N.R., diMenna, M.E., Brown, J.A., Burch, G., and Neville, F. 1996. Effects of chitin amendment of soil on microorganisms, nematodes, and growth of white clover (*Trifolium repens* L.) and perennial ryegrass (*Lolium perenne* L.) *Biol.Fert.Soils* 22 : 221-226.
- Singh, P., Shin, Y.C., Park, C.S., and Chung, Y.R. 1998. Biological control of *Fusarium* wilt of cucumber by chitinolytic bacteria. *Phytopathology* 89: 92-99.
- Spiegel, Y.,Chet,I., and Coln, E. 1983. Use of chitin for controlling plant-parasitic nematodes.II Mode of action. *Plant and Soil* 98 : 337-345.
- Stossel, P., and Leuba, J. L. 1984. Effect of chitosan, chitin and some aminosugars on growth of various soilborne phytopathogenic fungi. *Phytopathol. Z.* 111 : 82-90.
- Suzuki, S.1996. Studies on biological effects of water soluble lower homologous oligosaccharides of chitin and chitosan. *Fragrance J.* 15: 61-68.
- Ueno, H., Miyashita, K., Sawada, Y., and Oba, Y. 1991. Assay of chitinase and N-acetylglucosaminidase activity in forest soils with 4-methylumbelliferyl derivatives. *Z.Pflanzenerahr.Bodenk.* 154 : 171-175.
- Ueno, K., Yamaguchi, T., Sakairi, N., and Tokura, S. 1997. Antimicrobial activity by fractionated chitosan oligomers. Pages 156-161, in : *Advance in chitin Science Vol.2.*, A.Domard , A.E.Robert and K.M. Varum eds., Lyon , Jacque Andre Publisher.
- Wilson, M., Ji, P., Campbell, H.L., and Kloepper, J.W. 1996. Development of an integrated biocontrol strategy for bacterial speck of tomato caused by *Pseudomonas syringae* pv.tomato. Pages 387-389 in: *Advances in Biological Control of Plant Diseases*. W.Tang, J.Cook, and A. Rovira, eds. Beijing Agricultural University Press, Beijing.
- Yamaguchi, T., Ito, Y., and Shibuya, N. 2000. Oligosaccharide elicitors and their receptors for plant defence responses. *Trends Glycosci. Glycotech.*64: 113-120.
- Yuen, G.Y., Scheroth, M.N., and McCain,A.H. 1985. Reduction of *Fusarium* wilt of carnation with suppressive soils and antagonistic bacteria. *Plant Dis.* 69 : 1071-1075.

การพัฒนาเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับครัวเรือนเกษตรกร The Development of The 4 in 1 Silk Reeling Machine for Farm Household

ผศ. วิทยา ชื่นอุปการนันท์¹ ผศ.กษิด์เดช สิบศิริ¹ นางทัศนีย์ ไชยรินทร์¹

ดร.คำนิง วาทยธา² นางวิไลวรรณ บัวทองจันทร์³

¹สาขาวิศวกรรมหลังการเก็บเกี่ยวและแปรรูป คณະวิศวกรรมศาสตรมหาวิทาลัยเทคโนโลยีราชมวงคคลีสาน
วิทยาเขตขอนแก่น อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40000

²ภาควิชาวิศวกรรมเกษตร คณະวิศวกรรมศาสตร มหาวิทาลัยขอนแก่น อ. เมือง จ.ขอนแก่น 40002

³สถานทดลองหม่อนไหม ขอนแก่น อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40000

E-mail : Wit_chuen@hotmail.com

Wittaya Chuenupakaranant¹ Kazidech Sibsiri¹ Tusanee Chaiyarin¹

Cumnueng Watyotha² Wiraiwan Buatongjun³

¹ Department of Post-harvest and Processing Engineering, Faculty of Engineering, Rajamangala University of Technology Isan Khon Kaen 40000

²Department of Agricultural Engineering Faculty of Engineering, Khon Kaen University Khon Kaen 40002

³ Khon Kaen Sericulture Experiment Station

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1. ศึกษาคุณสมบัติของรังไหมเพื่อนำมาใช้ในการออกแบบพัฒนา สร้างเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับเกษตรกร 2. เพื่อพัฒนาและสร้างเครื่องสาวไหม 3. เพื่อประเมินสมรรถนะเครื่องสาวไหม

ผลการศึกษาค้นสมบัติรังไหมเพื่อนำมาใช้ในการพัฒนา สร้างเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับเกษตรกรพบว่ารังไหมมีสีเหลืองอ่อน ลักษณะห้วนมน และทำยมน ขนาดรังไหมค่าเฉลี่ยความยาวและความกว้าง 3.36 และ 1.76 เซนติเมตร ค่าเฉลี่ยน้ำหนักต่อหนึ่งรังไหม 1.69 กรัม ค่าเฉลี่ยปริมาณรังไหมต่อหนึ่งกิโลกรัมเท่ากับ 600 รัง

ผลการพัฒนาและสร้างเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับเกษตรกรประกอบด้วย 1. เครื่องต้มรังไหม ประกอบด้วยชุดหม้อน้ำเย็น 1 ใบ และชุดหม้อน้ำร้อน 1 ใบ 2. อ่างสาวไหม ทำมาจากสแตนเลส ขนาด 45 x 50 x 12 เซนติเมตร ภายในอ่างสาวไหมมีขดลวดทำความร้อนขนาด 1,000 วัตต์พร้อมเทอร์โมคัปเปิ้ลวัดอุณหภูมิ โดยอ่างสาวไหมจะติดตั้งอยู่บริเวณด้านหน้าเครื่องสาวไหม 3. เครื่องสาวไหม ประกอบด้วย อุปกรณ์

ควบคุมขนาดเส้นไหม (Denier detector) ทำมาจากพลาสติก มีหน้าที่ควบคุมเส้นไหม ขนาด 180 ดีเนียร์ อีกสาวไหม ทำมาจากพลาสติก มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 24 เซนติเมตร ตันกำลังใช้มอเตอร์ไฟฟ้าขนาด 1/4 แรงม้า ที่ฐานเครื่องได้ติดตั้งเพื่อเคลื่อนย้ายได้สะดวก 4. **เครื่องกรอไหม** ติดตั้งอยู่บริเวณด้านซ้ายของเครื่องสาวไหม ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 46 เซนติเมตร

ผลการประเมินสมรรถนะเครื่องสาวไหมโดยผู้เชี่ยวชาญประจำสถานีทดลองหม่อนไหมขอนแก่น อ.เมือง จ.ขอนแก่น และเกษตรกรทดลองใช้ พบว่าการสาวไหมโดยใช้เครื่องสาวไหมที่พัฒนาขึ้น ทำให้เกษตรกรเกิดความพึงพอใจระดับดี สาวไหมได้สะดวก มีอุปกรณ์ต่อเชื่อมระบบน้ำประปา ระบบไฟฟ้าในหมู่บ้าน และสามารถสาวไหมได้มากกว่าวิธีการสาวไหมแบบดั้งเดิม ทั้งปริมาณและคุณภาพ คุณภาพของเส้นไหมมีขนาด 180 ดีเนียร์เหมาะสำหรับใช้เป็นไหมเส้นพุ่ง

คำสำคัญ : เครื่องสาวไหม การประเมินสมรรถนะ คุณภาพของเส้นไหม

ABSTRACT

The purpose of this research were 1. to study the properties of silk cocoon 2. to develop and build the 4 in 1 silk reeling machine 3. to evaluate the performance of silk reeling machine .

The study result of the properties of silk cocoon revealed that: the color of silk cocoon was light yellow. The average size of cocoon in terms of the width and length were 3.36 and 1.76 cm. respectively. The average weight of one cocoon was 1.69 gm., and the average number of cocoons per kilogram was 600 cocoons.

The development of the 4 in 1 silk reeling machine consisted of 4 parts 1) silk cocoon boiling machine 2) silk reeling basin 3) silk reeling machine 4) silk reeling machine. The result of performance evaluation revealed that: the 4 in 1 silk reeling machine was comfortable for farmers. The capacity of reeling machine was higher than the traditional method in both qualities and quantity. The quality of silk yarn was 180 denier, which was suitable for weaving.

Keywords: reeling machine, performance evaluation, quality of silk yarn

บทนำ

ไหมเป็นสินค้าเศรษฐกิจที่มีความสำคัญชนิดหนึ่ง ซึ่งผลผลิตเส้นไหมภายในประเทศ ปี 2545 มีปริมาณ 1,500 ตัน แยกเป็นสาวมือ 1,150 ตัน สาวเครื่อง 350 ตัน เส้นไหมพื้นเมืองชั้น 3 ราคาเฉลี่ย 544 บาทต่อกิโลกรัม โดยจากปี 2537-2541 อัตราเพิ่มของเส้นไหมมีแนวโน้มลดลง ร้อยละ 4.24 สำหรับการตลาดไหมประเทศไทยส่งออกผลิตภัณฑ์ไหมหลายรูปแบบ เช่น รังไหม เส้นไหมดิบ เส้นไหม เศษไหม และผ้าไหม โดยเฉพาะอย่างยิ่งผ้าไหมมีมูลค่าการส่งออกในปี 2546 สูงถึง 513 ล้านบาท ปริมาณ 159.2 พันตารางหลา ส่วนใหญ่ส่งไปยังประเทศญี่ปุ่นและสหรัฐอเมริกา (อภิชาติ พงษ์ศรีหตุลชัย และ ถิรวิทย์ สุพานิช, 2547)

การใช้ในประเทศ เส้นไหมที่ผลิตได้ในประเทศในแต่ละปีไม่เพียงพอแก่ความต้องการ จึงมีการนำเข้าเส้นไหม เพื่อใช้เป็นวัตถุดิบในอุตสาหกรรมไหมไทยเพื่อผลิตเป็นผ้าไหมและผลิตภัณฑ์ไหม ซึ่งขณะนี้เป็นที่นิยมของตลาดต่างประเทศ การส่งออกไหมของประเทศไทยเกือบทั้งหมดอยู่ในรูปของผ้าไหมและผลิตภัณฑ์ไหม

มูลค่าการส่งออกมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นโดยตลอด เพราะตลาดต่างประเทศนิยมผ้าไหมไทยมากขึ้น การนำเข้าเส้นด้ายไหมและเส้นไหมดิบที่ยังไม่ได้ตีเกลียวจากต่างประเทศ เพื่อเป็นวัตถุดิบในการผลิตผ้าไหมและผลิตภัณฑ์ไหม มีแนวโน้มสูงขึ้นเพราะเส้นไหมที่ผลิตได้ในประเทศไม่เพียงพอ ประเทศคู่ค้า ได้แก่ สหรัฐอเมริกา ญี่ปุ่น กลุ่มประชาคมยุโรป และสาธารณรัฐประชาชนจีน (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2535)

แหล่งผลิตไหมหอมกระจายอยู่ทั่วทุกภาค พื้นที่ปลูกมาก คือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คิดเป็นร้อยละ 90 ของพื้นที่ปลูกทั้งหมด โดยเฉพาะจังหวัดมหาสารคาม นครราชสีมา และขอนแก่น ภาคเหนือปลูกที่เพชรบูรณ์ กำแพงเพชร ภาคกลางปลูกมากที่ จังหวัดสระบุรี สุพรรณบุรีและกาญจนบุรี ส่วนภาคใต้ปลูกมากที่ จังหวัดชุมพร พื้นที่ปลูกในปี 2541 มี 208,485 ไร่ จำนวนครัวเรือนของเกษตรกร 177,947 ครัวเรือน เมื่อพิจารณาอัตราการขยายตัวของพื้นที่ปลูกไหมและจำนวนครัวเรือนตั้งแต่ปี 2535 – 2541 พบว่ามีอัตราการลดลงเฉลี่ยร้อยละ 11.26 และ 9.60 ต่อปี เพราะเกษตรกรส่วนใหญ่เลือกอาชีพปลูกหอมอื่นเป็นอาชีพรองจากอาชีพเกษตรกรอื่นๆ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2543)

พันธุ์ไหมที่เกษตรกรเลี้ยงกันโดยทั่วไปแบ่งเป็นพันธุ์พื้นเมืองและพันธุ์ต่างประเทศ (อารีย์ งามศิริพัฒนกุล, 2539) ไหมที่ปลูกกันทั่วไปมี 17 พันธุ์คือ ไหมนน้อย ไหมนาคาดำ ไหมนาลัม ไหมนวยวก ไหมนไบมน ไหมนแม่ลูกอ่อน ไหมนไบโพธิ์ ไหมนหมี่ ไหมนจาก ไหมนสา ไหมนโย ไหมนแก้วชนบท ไหมนแก้วอุบล ไหมนไผ่ ไหมนคุณไฟ บุรีรัมย์ 60 และพันธุ์นครราชสีมา 60 แต่พันธุ์ไหมที่เกษตรกรนิยมปลูกในปัจจุบัน คือ 1. ไหมนน้อย ผลผลิตต่อไร่ประมาณ 1,500-2,000 กิโลกรัมต่อปี 2. ไหมนคุณไฟ ให้ผลผลิตสูง ด้านทานโรครากเน่า แต่ไม่ทนแล้งและใบเหี่ยวง่าย 3. พันธุ์นครราชสีมา 60 เป็นไหมที่ให้ผลผลิตสูงประมาณ 3,600 กิโลกรัมต่อไร่ต่อปี 4. พันธุ์บุรีรัมย์ 60 เป็นไหมที่ให้ผลผลิตสูงประมาณ 4,328 กิโลกรัมต่อไร่ต่อปี (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2543)

เนื่องจากสถานการณ์การค้าโลกเปลี่ยนแปลงไป จากที่มีมาตรการกีดกันทางการค้าซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการค้าของโลกมาเป็นการค้าเสรี ทำให้ลักษณะของการแข่งขันจะมุ่งเน้นด้านคุณภาพและราคาสินค้ามากยิ่งขึ้น ประกอบกับราคาเส้นไหมในประเทศมีราคาสูงกว่าราคาเส้นไหมนำเข้าค่อนข้างมาก รวมถึงปัญหาดูอุตสาหกรรมไหมในประเทศโดยเฉพาะการแปรรูปเส้นไหมจากรังไหม ซึ่งเกษตรกรผู้เลี้ยงไหมจะทำการสาวไหมเองด้วยเครื่องสาวแบบพื้นบ้าน ทำให้ได้ผลผลิตเส้นไหมน้อย เกิดความหลากหลายในคุณภาพของเส้นไหม เพราะทักษะและฝีมือในการสาวไหมของเกษตรกรแต่ละคนแตกต่างกัน ดังนั้นคณะนักวิจัยได้พิจารณาเห็นควรทำการศึกษาและพัฒนาวิธีการสาวไหมในระดับครัวเรือนเกษตรกรหรือการสาวไหมด้วยมือแบบพื้นบ้าน (เส้นไหมพุ่ง) ให้มีประสิทธิภาพและสามารถควบคุมคุณภาพเส้นไหม เพื่อให้ได้เส้นไหมที่มีคุณภาพตรงตามความต้องการของตลาด จึงได้ทำการวิจัยสิ่งประดิษฐ์เรื่องการพัฒนาเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับครัวเรือนเกษตรกร

วัตถุประสงค์

วัตถุประสงค์ของการวิจัยครั้งนี้ คือ

1. เพื่อศึกษาคุณสมบัติรังไหมเพื่อนำมาใช้ในการออกแบบและพัฒนา เครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียว
2. เพื่อพัฒนาและสร้างเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับครัวเรือนเกษตรกร

3. เพื่อทดสอบประเมินผลเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับครัวเรือนเกษตรกร

ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาคุณสมบัติของพันธุ์ไหมเพื่อนำมาใช้ในการออกแบบ พัฒนา และสร้างเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับครัวเรือนเกษตรกร โดยการทดสอบนี้เป็นการทดสอบโดยใช้พันธุ์ไหมที่เกษตรกรนิยมเลี้ยงในจังหวัดขอนแก่น

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ผลการวิจัย คือ เครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียว ที่ผ่านการปรับปรุงและพัฒนาให้เหมาะสมสำหรับการใช้งานของครัวเรือนเกษตรกรมากขึ้น ประกอบด้วย 1. เครื่องดัดรังไหมปรับอุณหภูมิที่เหมาะสม ประกอบด้วยหม้อน้ำร้อนและหม้อน้ำเย็น 2. อ่างสาวไหม ที่สามารถปรับอุณหภูมิที่เหมาะสมสำหรับการสาวไหม 3. เครื่องสาวไหม ที่มีเครื่องควบคุมอัตราความเร็วในการสาวไหมและมีอุปกรณ์วัดขนาดเส้นไหม (Denier detector) 4. เครื่องกรอไหมให้เป็นขดเป็นใจ เพื่อพร้อมที่จะนำไปพอกย้อมดักทอเป็นผืนได้

ซึ่งคุณลักษณะทั้ง 4 ประการนี้จะได้ออกแบบและพัฒนาให้อยู่ในเครื่องเดียวกัน จึงมีความเหมาะสมเป็นอย่างยิ่งสำหรับการสาวไหมโดยครัวเรือนเกษตรกร ซึ่งสามารถต่อเชื่อมเข้ากับระบบไฟฟ้าและประปาในหมู่บ้านได้สะดวก รูปประสิทธิภาพของเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียว มีดังนี้

- สามารถทำงานได้เร็วกว่าวิธีการสาวไหมแบบดั้งเดิมที่เกษตรกรใช้อยู่ กล่าวคือ เครื่องสาวไหมแบบเด่นชัยที่กองเกษตรวิศวกรรม กรมวิชาการเกษตร และกรมส่งเสริมการเกษตร ยังใช้เตาถ่านหรือเตาฟืนเป็นแหล่งให้ความร้อนทำให้ความร้อนไม่สม่ำเสมอ ใช้หม้อนึ่งข้าวเหนียวเป็นหม้อต้มรังไหมและเป็นที่วางลอกสาวไหม ใช้มือในการสาวไหมใส่กระด้าง
- เป็นเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวเครื่องแรกที่มีการออกแบบและพัฒนาทั้งระบบรวมกัน มีคุณสมบัติที่เหมาะสมสำหรับเกษตรกร โดยได้ใส่เทคโนโลยีที่เหมาะสมสำหรับเยาวชนคนรุ่นใหม่ไว้ด้วย สามารถแปรสภาพรังไหมได้สะดวกรวดเร็ว
- ทำให้เกิดการสร้างงานและอาชีพ ยกระดับการพึ่งพาตนเอง โดยใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ พืช แรงงานทุนและภูมิปัญญาในท้องถิ่นของตนเอง เพิ่มพูนรายได้ สร้างความเข้มแข็งให้ชุมชนเกษตรกรอย่างยั่งยืนและพอเพียงตามแนวพระราชดำริ

วิธีการวิจัย

แผนการดำเนินงานวิจัยแบ่งเป็น 3 ขั้นตอน คือ 1. ศึกษาคุณสมบัติพันธุ์ไหม 2. ออกแบบและสร้างเครื่องสาวไหม และ 3. ทดสอบและประเมินผลเครื่องสาวไหม ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. การศึกษาคุณสมบัติพันธุ์ไหม

เพื่อให้มีข้อมูลเกี่ยวกับพันธุ์ไหม จึงได้กำหนดหัวข้อของการศึกษาเป็น 5 ส่วน คือ 1) การศึกษาสีรังไหม 2) การศึกษารูปปร่างของรังไหม 3) การศึกษาขนาดของรังไหม 4) การศึกษาน้ำหนักรังไหม และ 5) การศึกษา

จำนวนรังใหม่ต่อกิโลกรัม

2. การออกแบบและสร้างเครื่องสาวไหม

ประกอบด้วยขั้นตอน การศึกษาปัจจัยสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการออกแบบและข้อมูลสำคัญอื่นๆ การออกแบบเครื่องสาวไหม และการพิจารณาเลือกแบบ โดยมีการกำหนดเกณฑ์การออกแบบเครื่องต้นแบบดังต่อไปนี้

- 1) สามารถสาวเส้นไหมได้อย่างต่อเนื่อง
- 2) ต้องการการบำรุงรักษาน้อย
- 3) ชิ้นส่วนสามารถถอดได้ง่ายเพื่อป้องกันการติดขัดขณะทำงาน
- 4) มีลักษณะการทำงานง่าย มีชิ้นส่วนและกลไกไม่ซับซ้อนมากเกินไป ผู้ปฏิบัติงานสามารถทำได้

สะดวกและปลอดภัย

3. การทดสอบและประเมินผลเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับเกษตรกร

เป็นการทดสอบสมรรถนะเครื่องสาวไหม โดยใช้ความสามารถ ประสิทธิภาพ เป็นค่าชี้ผลการวิจัย และประเมินผลหาความคุ้มค่าทางเศรษฐศาสตร์ในการสาวไหม รายละเอียดดังต่อไปนี้

3.1 การทดสอบสมรรถนะเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับเกษตรกร

1) การทดสอบความสามารถเครื่องสาวไหมฯ ได้แก่ การจับเวลาและทดสอบการทำงานในการสาวไหมตั้งแต่เริ่มต้นจนเสร็จสิ้น

- (1) การทดสอบความเร็วรอบของเครื่องสาวไหม ได้แก่ การวัดความเร็วรอบของอักษสาวไหม การวัดความเร็วรอบของเครื่องกรอไหม และอุปกรณ์รวบเส้นไหมขณะสาวไหม
- (2) การทดสอบอุปกรณ์ของเครื่องสาวไหม ได้แก่ หม้อน้ำร้อน หม้อน้ำเย็น และอ่างสาวไหม โดยวัดขนาด ทดสอบความจุ น้ำ ความจุเต็มที เวลาที่ใช้ต้มน้ำ การควบคุมอุณหภูมิหม้อต้มน้ำ การควบคุมอุณหภูมิอ่างสาวไหม

3.2 การทดสอบคุณภาพของเส้นไหม โดยเก็บตัวอย่างเส้นไหมที่ได้จากการสาวไหมในแต่ละครั้งของการทดสอบ

ผลการวิจัยและการอภิปรายผล

1. การศึกษาคุณสมบัติพันธุ์ไหม

ประกอบด้วย 5 ส่วน คือ 1) การศึกษาสีรังไหม 2) การศึกษารูปร่างของรังไหม 3) การศึกษาขนาดของรังไหม 4) การศึกษาน้ำหนักรังไหม และ 5) การศึกษาจำนวนรังไหมต่อกิโลกรัม มีรายละเอียดดังนี้

1) การศึกษาสีรังไหม จากการศึกษาสีของรังไหมในแต่ละสายพันธุ์ จำนวน 3 ซ้ำๆ ละ 10 รัง รวมทั้งหมด 30 รัง พบว่ารังไหมมีสีเหลืองอ่อน

2) การศึกษารูปร่างของรังไหม จากศึกษาลักษณะหัวและท้ายของรังไหม ว่าป้านหรือมน จำนวน 3 ซ้ำๆ ละ 10 ตัวอย่าง รวม 30 ตัวอย่าง พบว่ารังไหมที่ทำการศึกษามีลักษณะหัวมน และท้ายมน

3) การศึกษาขนาดรังไหม ศึกษา ความยาว และความหนาของรังไหม โดยใช้เวอร์เนียคาลิเปอร์ความ

ละเอียด 0.05 มิลลิเมตร วัดความยาวและความหนา จำนวน 3 ซ้ำๆ ละ 10 ตัวอย่าง รวม 30 ตัวอย่าง ได้ค่าเฉลี่ยความยาวและความกว้าง 3.36 และ 1.76 เซนติเมตร ตามลำดับ

4) การศึกษาน้ำหนักรังไหม ศึกษาน้ำหนักต่อหนึ่งรังไหม โดยใช้ตาชั่งดิจิตอล ความละเอียด 0.01 กรัม ชั่งน้ำหนักรังไหม จำนวน 3 ซ้ำๆละ 10 รัง ได้ค่าเฉลี่ย 1.69 กรัมต่อรัง

5) การศึกษาจำนวนรังไหมต่อกิโลกรัม ศึกษาปริมาณรังไหมต่อหนึ่งกิโลกรัม โดยใช้มือนับจำนวนรังไหมต่อกิโลกรัม จำนวน 3 ซ้ำๆ ละ 5 ตัวอย่าง ได้ค่าเฉลี่ย 600 รังต่อกิโลกรัม

2. การออกแบบและสร้างเครื่องสาวไหม

การออกแบบเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับเกษตรกร กำหนดให้มีส่วนประกอบหลัก คือ เครื่องต้มรังไหม อ่างสาวไหม เครื่องสาวไหม เครื่องกรองไหมและส่วนควบคุม มีรายละเอียดดังนี้

1) เครื่องต้มรังไหม ประกอบด้วยชุดหม้อน้ำเย็น 1 ใบ และชุดหม้อน้ำร้อน 1 ใบ ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางหม้อทั้งสองใบ 33 เซนติเมตร ตัวหม้อทั้งสองชุดทำมาจากสแตนเลส ในชุดหม้อน้ำร้อนมีขดลวดทำความร้อนขนาด 1,000 วัตต์ สามารถปรับเปลี่ยนและควบคุมอุณหภูมิได้ตั้งแต่ 30-110 องศาเซลเซียส รอบถึงหุ้มด้วยแผ่นกันความร้อนอีกหนึ่งชั้น ชุดหม้อน้ำเย็นมีวาล์วน้ำเข้าและน้ำออก พร้อมหน้าปิดบอกอุณหภูมิหม้อทั้งสองใบตั้งอยู่ในโครงเหล็กขนาด 50 x 100 x 75 ซม. มีประตูเปิดปิดได้สองบานเพื่อการปฏิบัติงาน และดูแลรักษาชุดหม้อน้ำเย็นและชุดหม้อน้ำร้อน ส่วนฐานโครงติดตั้งล้อยางขนาด 2 นิ้ว 4 ตัวเพื่อสามารถเคลื่อนที่ไปปฏิบัติงานได้สะดวก

ภาพที่ 1 แสดงการต้มรังไหม

ภาพที่ 2 แสดงอุปกรณ์การรวบและสาวเส้นไหม

2) อ่างสาวไหม ทำมาจากสแตนเลส ขนาด 45 x 50 x 12 เซนติเมตร ภายในอ่างแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ (1) ส่วนสาวไหมที่มีขดลวดทำความร้อนขนาด 1,000 วัตต์พร้อมเทอร์โมคัปเปิ้ลวัดอุณหภูมิ (2) ส่วนเก็บรังไหมต้มแล้วเบื้องต้นเพื่อใช้เติมขณะสาวไหม และ (3) ส่วนเก็บเศษไหม ขี้ไหมและรังไหมที่สาวหมดแล้ว โดยอ่างสาวไหมจะติดตั้งอยู่บริเวณด้านหน้าเครื่องสาวไหม

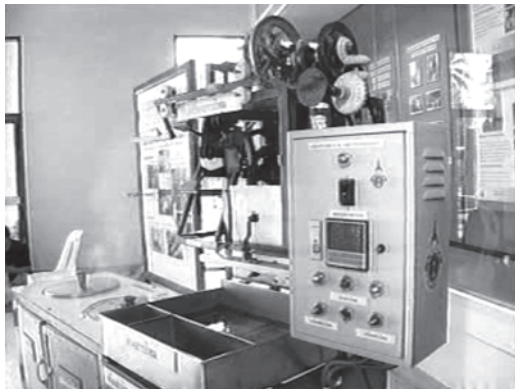

ภาพที่ 3 แสดงเครื่องสาวไหม 4 ใน 1

ภาพที่ 4 แสดงเครื่องกรอไหมให้เป็นขดหรือเป็นใจ

3) เครื่องสาวไหม ประกอบด้วย 1) โครงเครื่องสาวไหม ทำมาจากเหล็กฉาก 1 x 1 นิ้ว หน้า 3 มิลลิเมตร ขนาด 47 x 71 x 135 เซนติเมตร เป็นตัวยึดอุปกรณ์ทั้งหมด 2) อุปกรณ์ร่วบรวมนเส้นไหม ทำมาจากพลาสติก ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 4 เซนติเมตร มีหน้าที่ร่วบรวมนเส้นไหมขณะสาวไหม 3) รอกตีเกลียว ทำมาจากพลาสติก มี 5 ตัว มีหน้าที่ตีเกลียวและรีดน้ำออกจากเส้นไหม 4) อุปกรณ์ควบคุมขนาดเส้นไหม ทำมาจากพลาสติก มีหน้าที่ควบคุมเส้นไหม ซึ่งเครื่องสาวไหมต้นแบบติดตั้งอุปกรณ์ควบคุมขนาดเส้นขนาด 180 ดีเนียร์ และ 5) อักสาวไหม ทำมาจากพลาสติก มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 24 เซนติเมตร เป็นส่วนเก็บเส้นไหมที่สาวได้ สามารถถอดเปลี่ยนได้เมื่อเส้นไหมเต็มแล้ว 6) ต้นกำลังใช้มอเตอร์ไฟฟ้าขนาด 1/4 แรงม้า ที่ฐานเครื่องได้ติดตั้งอย่าง เพื่อเคลื่อนย้ายได้สะดวก

ภาพที่ 5 แสดงการควบคุมอุณหภูมิอย่างสาวใหม่
ที่ปรับตั้งค่าได้พร้อมจอแสดงผล

ภาพที่ 6 แสดงการสวามิภักดิ์ด้วยความเร็วรอบ
ที่เหมาะสม

4) เครื่องกรอไหม ติดตั้งอยู่บริเวณด้านซ้ายของเครื่องสาวไหม ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 46 เซนติเมตร ส่วนปลายวงกรอไหมติดชุดไม้ ใช้ต้นกำลังจากเครื่องสาวไหม สามารถถอดได้เมื่อเส้นไหมเต็ม

ส่วนควบคุมประกอบด้วยส่วนสำคัญคือ (1) แม็กเนติกสวิตช์ ทำหน้าที่ตัดต่ออุณหภูมิในอ่างสาวใหม่ (2) เบรกเกอร์สวิตช์ มีหน้าที่เปิดปิดเครื่องสาวใหม่ (3) ส่วนควบคุมอุณหภูมิอ่างสาวใหม่ที่ปรับตั้งค่าได้พร้อม

จอแสดงผล และ (4) ปุ่มเปิดปิดเพื่อควบคุมส่วนต่างๆด้วยระบบอัตโนมัติ

3. ผลการทดสอบและประเมินผลสมรรถนะเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียวสำหรับเกษตรกร

3.1 การทดสอบความสามารถเครื่องสาวไหมฯ ได้แก่ จับเวลาในการสาวไหมตั้งแต่เริ่มต้นจนเสร็จสิ้น การทดสอบความเร็วรอบของเครื่องสาวไหม ได้แก่ การวัดความเร็วรอบของอักษสาวไหม ส่วนกรอไหมและอุปกรณ์รวบรวมเส้นไหม จากทดสอบสรุปได้ดังนี้ อักษสาวไหม 850.53 ส่วนกรอไหม 46.66 ตัว รวบรวมเส้นไหมและความเร็วรอบ (รอบต่อนาที) 292.06 โดยใช้เครื่องมือ Digital Tachometer Dig icon dt – 235 t

ตารางที่ 1. แสดงผลการออกแบบเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียว สำหรับครัวเรือนเกษตรกร

โครงสร้างของเครื่องสาวไหม	เหล็กฉาก เหล็กกล่อง ขนาดมิติ ฐาน	ขนาด 2.5 ซม. ขนาด 1.75 ซม. ขนาดกว้าง 50 ยาว 90 สูง 160 ซม. มีล้อ 4 ล้อ เพื่อการเคลื่อนย้ายได้สะดวก
โครงสร้างเครื่องต้มรังไหม	เหล็กฉาก ขนาดมิติ ฐาน หม้อน้ำเย็น หม้อน้ำร้อน	ขนาด 5 ซม. ขนาด 50 x 100 x 75 ซม. มีล้อ 4 ล้อ เพื่อการเคลื่อนย้ายได้สะดวก ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 33 ซม. ความสูง 34 ซม. ความจุ 25 ลิตร มีเกจวัดอุณหภูมิในถัง มีท่อให้น้ำเย็นเข้า 1 ท่อ มีท่อระบายน้ำออก 1 ท่อ ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 33 ซม. ความสูง 31.5 ซม. ความจุ 25 ลิตร มีเครื่องปรับอุณหภูมิ ระหว่าง 30-110 °C ถึงสำหรับบรรจุรังไหมเพื่อต้ม 1.8 กก.รังไหม ต้นกำลังไฟฟ้า แรงเคลื่อน 220 V. ความถี่ 50 Hz. ขนาดกำลัง 1000 W.
อ่างสาวไหม	โครงสร้าง ขนาดมิติ ความจุ เครื่องทำความร้อน ปรับอุณหภูมิ แสดงผลการปรับอุณหภูมิ	ทำด้วยสแตนเลส ขนาด 45 x 50 x 12 ซม. 15 ลิตร แรงเคลื่อน 220 V. 50 Hz. 1000 W. ตั้งแต่ 30-110 °C ด้วยระบบดิจิตอล

เครื่องสาวไหม	โครงสร้างเครื่อง ขนาดมิติ อักสาวไหม ชุดรอกทำเกลียวสับน้ำ อุปกรณ์รอบเส้นไหม ระบบถ่ายทอดกำลัง ระบบคลัช	ทำด้วยเหล็กฉาก 2.5 ซม. ขนาด 47 x 71 x 135 ซม. จำนวน 1 อัก ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางอัก 24 ซม. ความเร็วรอบ 850 รอบ/นาที ความเร็วในการสาวไหม 2.5 เมตร/วินาที จำนวน 5 รอก ความเร็วรอบ 290 รอบ/นาที สายพานรูปตัว V เฟืองตรง เฟืองดอกจอก กระเดื่องลูกกลิ้ง
เครื่องกรอไหม	ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ความเร็วรอบ ความเร็วในการกรอเส้นไหม ความสามารถในการกรอเส้นไหม เหล็กกรอไหม ระบบคลัช ระบบถ่ายทอดกำลัง	50 เซนติเมตร 75 รอบ/นาที 1.9 เมตร/วินาที ครั้ง 1 ไข จำนวน 1 เหล็ก กระเดื่องลูกกลิ้ง ใช้ล้อความถี่ 2 ล้อ
แรงงานควบคุมการสาวไหม	จำนวน	1 คน
ต้นกำลังของเครื่องสาวไหม	มอเตอร์ไฟฟ้า 1 เฟส แรงเคลื่อน ความถี่ กระแส ความเร็วรอบ ถ่ายทอดกำลัง	1/4 แรงม้า 220 V. 50 Hz 2.7 A. 1450 รอบ/นาที ด้วยสายพานรอก รูปตัว V

ตารางที่ 2 แสดงคุณสมบัติทางกายภาพของรังไหม

1	สีของรังไหม	เหลือง เหลืองทอง ขาว
2	รูปร่างและขนาด	ปลายแหลม ปลายมน รังกลม รังรี
3	ปริมาตรของรังไหม	65-90 รัง/ลิตร
4	ความขรุขระของผิวเปลือกรัง	เรียบ
5	น้ำหนักของรังไหม	พันธุ์แท้ 1.5-1.8 กรัม/รัง
6	น้ำหนักเปลือกรัง	พันธุ์แท้ 30-40 ชก.
7	เปอร์เซ็นต์เปลือกรัง	18-22 %
8	ความยาวเส้นไหม	790-1350 เมตร/รัง
9	น้ำหนักของเส้นไหม	30-45 ชก.
10	ขนาดของเส้นไหม	2.5-3.5 ดีเนียร์

ตารางที่ 3 แสดงการต้มรังไหมเพื่อนำไปสาวด้วยเครื่องสาวให้ได้เส้นไหมที่มีคุณภาพ

ชนิดของการต้มรังไหม	การต้มแบบรังไหมลอย	การต้มแบบรังไหมจม
อุณหภูมิ 95-98 °C	98-100 °C	
เวลาต้ม 30-60 วินาที	30-60 วินาที	
แช่ในน้ำอุ่น 60-70 °C	50-60 °C	
เวลาแช่ 1-3 นาที	1-3 นาที	
นำไปแช่น้ำร้อน	98-99 °C	100 °C
แช่ให้จมน้ำนาน	2-3 นาที	4-5 นาที
แช่น้ำอุ่น	-	1-3 นาที นำไปต้มในน้ำร้อนอีก

สรุปผลและวิจารณ์

1. ผลการศึกษาคุณสมบัติพันธุ์ไหม

จากการศึกษาสีของรังไหมในแต่ละสายพันธุ์ พบว่ารังไหมมีสีเหลืองอ่อน การศึกษารูปร่างของรังไหม โดยศึกษาจากลักษณะหัวและท้ายของรังไหมว่าป้านหรือมน พบว่ารังไหมที่ศึกษามีลักษณะหัวมนและท้ายมน การศึกษาขนาดรังไหม โดยศึกษาความยาว และความกว้างของรังไหม ได้ค่าเฉลี่ยความกว้าง และความยาว 3.36 และ 1.76 เซนติเมตร ตามลำดับ การศึกษาน้ำหนักรังไหมต่อหนึ่งรัง โดยใช้ตาชั่งดิจิทัล ได้ค่าเฉลี่ย 1.69 กรัมต่อรัง การศึกษาจำนวนรังไหมต่อกิโลกรัม ได้ค่าเฉลี่ย 600 รังต่อกิโลกรัม

2. ผลการออกแบบและสร้างเครื่องสาวไหม

จากการศึกษาคุณสมบัติทางกายภาพที่เกี่ยวข้อง แล้วทำการออกแบบและกำหนดรายละเอียดเครื่องต้นแบบ ได้ผลและรายละเอียดเครื่องสาวไหม ดังนี้

- เครื่องต้มรังไหม ประกอบด้วยชุดหม้อน้ำเย็น 1 ใบ และชุดหม้อน้ำร้อน 1 ใบ ตั้งอยู่ในโครงเหล็กขนาด 50 x 100 x 75 ซม.
- อ่างสาวไหมทำมาจากสแตนเลส ขนาด 45 x 50 x 12 เซนติเมตร ภายในอ่างแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ 1) ส่วนสาวไหม 2) ส่วนเก็บรังไหมที่ต้มแล้วเบื้องต้นเพื่อใช้เดิมขณะสาวไหม และ 3) ส่วนเก็บเศษไหม โดยอ่างสาวไหมจะติดตั้งอยู่บริเวณด้านหน้าเครื่องสาวไหม
- เครื่องสาวไหม ประกอบด้วยส่วนสำคัญ 1) โครงเครื่องสาวไหม ทำมาจากเหล็กฉาก 1 x 1 นิ้ว หนา 3 มิลลิเมตร ขนาด 47 x 71 x 135 เซนติเมตร 2) อุปกรณ์รวบรวมเส้นไหม 3) รอกตีเกลียว 4) อุปกรณ์ควบคุมขนาดเส้นไหม 5) อักสาวไหม และ 6) ต้นกำลังใช้มอเตอร์ไฟฟ้าขนาด ๒ แรง
- ส่วนควบคุม ประกอบด้วยส่วนสำคัญคือ 1) แม็กเนติกสวิตช์ 2) เบรกเกอร์สวิตช์ 3) ส่วนควบคุมอุณหภูมิอ่างสาวไหมที่ปรับตั้งค่าได้พร้อมจอแสดงผล และ 4) ปุ่มเปิดปิดส่วนต่างๆ

3. ผลการทดสอบและประเมินผลเครื่องสาวไหม

ความเร็วรอบอักสาวไหม มีความเร็วรอบเฉลี่ย 850.53 รอบต่อนาที กรอไหม มีความเร็วรอบเฉลี่ย 46.66 รอบต่อนาที ตัวรวบรวมเส้นไหม มีความเร็วรอบเฉลี่ย 292.06 รอบต่อนาที

หม้อน้ำร้อนขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางภายใน 31.5 x ความยาว 32.5 เซนติเมตร ความจุน้ำ 25 ลิตร อุณหภูมิน้ำก่อนต้ม 32.5 องศาเซลเซียส อุณหภูมิน้ำหลังต้ม 90.2 องศาเซลเซียส เวลาที่ใช้ต้มน้ำ 46.9 นาที หม้อน้ำเย็นขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางภายใน 32 x ความยาว 34 เซนติเมตร ความจุน้ำ 25 ลิตร อ่างส้วใหม่ขนาดกว้าง 50.5 x ยาว 29.5 x สูง 12 เซนติเมตร ความจุน้ำ(ท่วมฮีทเตอร์) 8 ลิตร ความจุน้ำเต็ม 15 ลิตร อุณหภูมิน้ำก่อนต้ม 29.6 องศาเซลเซียส อุณหภูมิหลังต้ม 59.5 องศาเซลเซียส เวลาที่ใช้ต้มน้ำ 32.1 นาที น้ำหนักถังใหม่ที่บรรจุเต็มในตะกร้าใส่รังใหม่ 1.82 กิโลกรัม พลังงานที่ใช้ 33.49 กิโลวัตต์ต่อวัน

ผลการประเมินสมรรถนะเครื่องส้วใหม่โดยผู้เชี่ยวชาญประจำสถานีทดลองหมอนใหม่ขอนแก่น อ.เมือง จ.ขอนแก่น และการทดลองใช้โดยเกษตรกร พบว่าการส้วใหม่โดยใช้เครื่องส้วใหม่ที่พัฒนาขึ้น ที่มีอุปกรณ์ต่อเชื่อมระบบน้ำประปา และระบบไฟฟ้าในหมู่บ้าน ทำให้เกษตรกรเกิดความพึงพอใจระดับดี ส้วใหม่ได้สะดวกและสามารถส้วใหม่ได้มากกว่าวิธีการส้วใหม่แบบดั้งเดิมทั้งปริมาณและคุณภาพ คุณภาพของเส้นไหมมีขนาด 180 ดีเนียร์เหมาะสำหรับใช้เป็นไหมเส้นพุ่ง

ปัญหาที่พบขณะทำการทดสอบ

1. ตะแกรงใส่รังไหมไม่มีช่องสำหรับเปิดดูรังไหมขณะต้ม
2. ต้องใช้เวลาทดสอบนาน เนื่องจากเปิดหม้อต้มและอ่างส้วใหม่พร้อมกันไม่ได้ เพราะจะทำให้กระแสไฟฟ้าสูงเกินฟิวส์ตามบ้านจะรับได้ จึงต้องเปิดทีละส่วน
3. การส้วใหม่ต้องอาศัยความชำนาญค่อนข้างสูงในการจับเส้นไหม และการดึงเส้นไหมออกจากรังไหม
4. รังไหมที่ผ่านการอบแล้วและรังไหมที่ไม่ได้ผ่านการอบ ใช้เวลาต้มที่แตกต่างกัน

ข้อเสนอแนะเพื่อการปรับปรุง

1. ตะแกรงใส่รังไหมควรมีอุปกรณ์กดรังไหมไม่ให้ลอยตัวขึ้นมาขณะทำการต้ม พร้อมทั้งทำฝาปิดที่สามารถมองเห็นรังไหมได้ขณะต้ม
2. เครื่องต้มรังไหม ควรใช้แก๊สเป็นเชื้อเพลิง เพื่อความรวดเร็วและประหยัดเวลากว่าเดิม

ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาต่อไป

1. ควรมีการศึกษาอุณหภูมิที่เหมาะสมในการส้วไหมของไหมแต่ละสายพันธุ์
2. ควรมีการศึกษาความเร็วรอบที่เหมาะสมในการส้วไหมของไหมแต่ละสายพันธุ์

เอกสารอ้างอิง

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร,2543. **อุตสาหกรรมไหม**. กรุงเทพมหานคร
กรมส่งเสริมการเกษตร,2537. **ผ้าไหมไทย**. กรุงเทพมหานคร
กรมส่งเสริมการเกษตร,2534 .**การพัฒนาการผลิตไหมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. กรุงเทพมหานคร :
กรมส่งเสริมการเกษตร,2532 .**เอกสารวิชาการหมอนไหม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.
สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร,2535 .**การเกษตรของประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนการพิมพ์.

อารีย์ งามศิริพัฒน์กุล, 2539. **ไหมและผลิตภัณฑ์ไหม**. กรุงเทพมหานคร สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน กองส่งเสริมการลงทุนที่ 3 .

กรมส่งเสริมการเกษตร, 2537. **ศูนย์ขยายพันธุ์ไหม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.

วิทยา ขึ้นอุปการนันท์ ทศนีย์ ไชยรินทร์และวิไลวรรณ บัวทองจันทร์, 2546. **การประเมินสมรรถนะของเครื่องสาวไหมที่ผลิตขึ้นในท้องถิ่น**. การสัมมนาวิชาการวิทยาการหลังการเก็บเกี่ยว/หลังการผลิตแห่งชาติครั้งที่ 2 วันที่ 21-22 สิงหาคม 2546 ณ โรงแรมเจริญธานีปริมณฑลขอนแก่น จัดโดยโครงการพัฒนาระบบบัณฑิตศึกษา และวิจัยเทคโนโลยีหลังการเก็บเกี่ยว หน่วยงานร่วมมหาวิทยาลัยขอนแก่น และกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

อภิชาติ พงษ์ศรีหุดชัยและถิรวิรุ สุพานิช, 2547. **ร่างยุทธศาสตร์หม่อนไหม**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร.

วิทยา ขึ้นอุปการนันท์, 2546. **เอกสารประกอบการเรียน วิชาการจัดการเครื่องมือท่อนแรงฟาร์ม**. ขอนแก่น : สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตขอนแก่น.

.....

การศึกษาองค์ประกอบและคุณสมบัติที่เหมาะสมของเกลือในการทำเกลือสปาในเขตอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี

The study of salt's properties for salt spa, Ban Dung District, Udon Thani province.

ณัฐวิโรจน์ ศิลารัตน์¹ ลัดดา วรรณขาว¹ และ อรุณศรี ปรีเปรม²

Natthawiroj Silaratana¹, Ladda Wanakao¹, and Aroonsri Priprem²

¹ ภาควิชาเทคโนโลยีธรณี คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40002

² คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40002

e-mail: thasil@kku.ac.th, ladda@kku.ac.th, aroonsri@kku.ac.th

บทคัดย่อ

โครงการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาองค์ประกอบและคุณสมบัติที่เหมาะสม ของเกลือในการทำเกลือสปา จากกลุ่มสมาชิกสหกรณ์ผู้ผลิต เกลือสินเธาว์ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี เพื่อเป็นการเสริมรายได้และก่อให้เกิดความหลากหลายในผลิตภัณฑ์ของกลุ่มสหกรณ์เกลือฯ ซึ่งเป็นกลุ่มผลิตเกลือสินเธาว์ ทั้งเกลือต้ม และเกลือตาก การศึกษาคุณสมบัติเกลือได้ทำการเก็บตัวอย่างจากเกลือต้ม เกลือตาก และเกลือตาก เพื่อวิเคราะห์ความเป็นกรด-ด่าง แร่องค์ประกอบ สารปนเปื้อน จุลินทรีย์และการซึมผ่านเยื่อ ผลการศึกษาพบว่าตัวอย่างเกลือมีค่าความเป็นกรด-ด่าง อยู่ในช่วงระหว่าง 6.0-7.5 แร่ประกอบหลักได้แก่ แร่เฮไลต์ มีค่าเฉลี่ยมากกว่า 95 เปอร์เซ็นต์นอกนั้นเป็น แร่ซิลิไต์ ยิปซัม และกลุ่มแร่ดิน การวิเคราะห์ทางเคมีพบปริมาณทองแดงเฉลี่ย 12.0 ppm. ปริมาณสังกะสีเฉลี่ย 0.49 ppm ส่วนปริมาณตะกั่ว แคดเมียม ต่ำกว่าค่าการตรวจวัดของเครื่องมือและต่ำกว่ามาตรฐานกำหนดของผลิตภัณฑ์สุขภาพความงาม การตรวจ ปริมาณจุลินทรีย์ เช่น ยีส และแบคทีเรีย การตรวจนับปริมาณจุลินทรีย์รวมมีค่าเฉลี่ย 2.4×10^2 โคโลนีต่อตัวอย่าง 1 กรัม การทดสอบการซึมผ่านเยื่อของธาตุ แมงกานีส พบว่าสามารถซึมภายในในช่วง 30 นาที ด้วยอัตราเฉลี่ย 5.5×10^{-3} ppm ต่อนาที ผลที่ได้จากการศึกษาแสดงว่าเกลือจากพื้นที่นี้สามารถนำมาทำผลิตภัณฑ์ด้านสุขภาพความงามได้ในการศึกษาได้ทดลองจัดทำผลิตภัณฑ์จากเกลือต้มและเกลือตาก ได้แก่ เกลือแช่ตัว เกลือขัดผิว เกลือขัดผิวสมุนไพร และเกลือหอม สำหรับผลิตภัณฑ์ใหม่ๆ จะได้มีการศึกษาวิจัยในขั้นต่อไป

Abstract

This research project aimed to study the properties of salt products from Ban Dung District, Udon Thani province. The main purpose is to evaluate the potential use in health and beauty products in order to increase the value of salts from the Cooperative Salt Products of Ban Dung community. Three types of salts, categorized as sun dried, boiled and salt crust, were collected for the study. The mineral compositions, heavy metals and microbiological properties were determined. The results indicates pH 6.0-7.5. The mineral compositions are mainly halite more than 95% with trace of sylvite, gypsum and clay minerals. Chemical analysis shows the copper and zinc elements concentration about 12.0 and 0.49 ppm, respectively. Danger heavy metals of Pb, Cd, are below detected limit of the equipments and standard products of salt beauty product. Microbiological such as yeast and bacteria, were carried out. The total viable counts were average 2.4×10^2 CFU/g. The rate of manganese element in salt solution was determined through cellophane membrane. The osmosis through the membrane could be detect within 30 minutes with the rate of 5.54×10^{-3} ppm/min. It can be concluded that the all type of Ban Dung's salts have high potential use as beauty and health products. Thus these samples were used as the ingredient to produce salt spa such as salt bath, salt scrub, salt with herb scrub, and aroma salt. More products are on the further research.

บทนำ

การทำนาเกลือ และการจำหน่ายเกลือในพื้นที่ศึกษา เป็นการทำธุรกิจของหมู่บ้านซึ่งราคาค่อนข้างจะต่ำเมื่อเทียบกับผลผลิตที่ได้ โครงการวิจัยชุดนี้เป็นโครงการวิจัยย่อย ที่จะนำเกลือที่ได้ไปศึกษาคุณสมบัติทางแร่และธรณีเคมี และนำผลวิเคราะห์ไปเปรียบเทียบกับเกลือจาก Dead Sea และนำเกลือที่ผลิตได้ไปแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์เครื่องสำอาง และประติณผิว เพื่อเป็นธุรกิจที่ยั่งยืนของหมู่บ้านตัวแทนชุมชนสหกรณ์ผู้ผลิตเกลือสินเธาว์อำเภอบ้านดุง จ.อุดรธานี ที่ได้มาขอความช่วยเหลือจากคณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น ให้ช่วยพัฒนาและสร้างอาชีพให้แก่สมาชิกชุมชนสหกรณ์ พร้อมกับให้ข้อมูล การได้เริ่มทดลองใช้ผลิตภัณฑ์เกลือสินเธาว์ และส่วนที่เป็นภาคดินโคลนหลังการการผลิตเกลือโดยวิธีการตาก พบว่ามีส่วนช่วยเสริมสร้างสุขภาพด้านผิวหนังและความงาม นอกจากนี้ที่ได้จากการทำนาตาก ได้มีการทดลองลงไปแช่ และอาบคล้ายการอาบน้ำแร่ที่มีอยู่ในพื้นที่ที่มีน้ำพุร้อน ก็ให้ผลที่ดีต่อผิวพรรณ กลไกที่มีการรายงานไว้เกี่ยวกับผลของเกลือที่เป็น bath salt ต่อผิวหนัง คือ การช่วยผลัดเซลล์เก่า และกระตุ้นการสร้างเซลล์ใหม่ การกระตุ้นการแลกเปลี่ยนเกลือแร่กับสารที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพผ่านทางผิวหนังที่แช่ในเกลือแร่ที่มีองค์ประกอบเหมาะสม แต่เนื่องจากทางชุมชนขาดข้อมูลและความรู้ความเข้าใจในองค์ประกอบของทรัพยากรที่ตนเองมี การสร้างงานวิจัยครั้งนี้จึงได้รับความร่วมมือจากชาวชุมชน ซึ่งต้องการมีคุณภาพชีวิต และปรับปรุงด้านอาชีพ

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นแอ่งใหญ่ๆ 2 แอ่ง ได้แก่ แอ่งสกลนครและแอ่งโคราช ซึ่งถูกปิดทับด้วยหินตะกอนในชุดหมวดหินมหาสารคาม ประกอบด้วย หินตะกอนสีแดงของหินทรายแบ่งหินทราย หินดินดาน ดินเหนียวและชั้นแร่โพแทชเกลือหิน ในพื้นที่ได้ดินบริเวณเขตอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานีมีการสะสมของเกลือหินที่มีโครงสร้างแบบโดมเกลือ ทำให้ชั้นเกลือหินอยู่ในระดับตื้น ประมาณ 60-100 เมตรจากผิวดิน น้ำบาดาลในพื้นที่จึงมีรสเค็มจัด จึงได้มีการสูบน้ำขึ้นมาใช้ในการทำเกลือ

กรมทรัพยากรธรณี (2548) ได้ศึกษาการเกิดโพแทชและเกลือหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบว่า เป็นกลุ่มแร่ที่เกิดจากการตกตะกอนโดยกระบวนการระเหยจากน้ำทะเล (evaporate minerals) ในแอ่งปิด อาจจะเป็นแอ่งแผ่นดินที่อยู่ภายในพื้นที่ป (playa) ใจกลางทะเลทราย หรือลากูน (lagoon) โดยมีสภาพภูมิอากาศที่แห้งแล้ง เมื่อน้ำทะเล หรือน้ำจากแม่น้ำ ลำธารไหลรวมกันแอ่ง ภายใต้อุณหภูมิที่อัตราการระเหยสูงกว่าอัตราที่น้ำไหลเข้าแอ่งเกลือแร่ที่อยู่ในน้ำจะเริ่มตกตะกอน จากแรยิปซัม แร่เกลือหิน และกลุ่มแร่โพแทชเชียม แมกนีเซียม และแคลเซียมคลอไรด์

บ้านดุง เป็นแหล่งผลิตเกลือที่ใหญ่ที่สุดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จากการสำรวจ โดยกรมทรัพยากรธรณี ประมาณ ปี 2512 -2513 พบว่า บริเวณดังกล่าวตั้งอยู่บนแหล่งหินเกลือขนาดใหญ่ และเมื่อเจาะลงไปประมาณ 70-80 เมตร ก็สามารถสูบน้ำเกลือขึ้นมาผลิตเป็นเกลือได้ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ก็เริ่มมีผู้สนใจเข้ามาผลิตเกลือ ทั้งรายย่อยและแบบอุตสาหกรรมในพื้นที่ 4 ตำบลคือ ตำบลบ้านดุง ตำบลโพนสูง ตำบลศรีสุทโธ และตำบลบ้านชัย แต่แหล่งใหญ่ก็อยู่ที่ ตำบลบ้านดุง ในตอนเริ่มแรกก็จะเป็นการผลิตเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน และขยายมาเป็นการผลิตเพื่อการอุตสาหกรรม มีทั้งเกลือต้ม และเกลือตาก สรุปวิธีการผลิตได้ ดังนี้

1. เกลือต้ม เริ่มด้วยการสูบน้ำจากแหล่ง เก็บกักน้ำไว้ในถังและระบายเข้าสู่เตาต้ม ซึ่งจะมีขนาดประมาณ 200*500*25 เซนติเมตร โดยนำเกลือมาเป็นเชื้อเพลิงใช้เวลาต้มประมาณ 11-12 ชั่วโมง ให้ไฟสม่ำเสมอ เมื่อถึงจุดเดือดจะเห็นเกลือจับเป็นผลึกแล้วลอยขึ้นผิวน้ำ ก็ช้อนเกลือขึ้นมาใส่เซ่งหรือกระบุง ทั้งให้สะอาด น้ำประมาณ 2-5 ชั่วโมง จากนั้นนำไปผึ่งแดดและกองรวมไว้ เพื่อบรรจุใส่ถุงหรือกระสอบเตรียมจำหน่ายต่อไป (ดังรูปที่ 1-4)

2. เกลือตาก เป็นการสูบน้ำเกลือจากแหล่งเข้าสู่พื้นที่เตรียมไว้ด้วยการบดอัดพื้นที่ให้เรียบ ล้างให้สะอาด และตากให้แห้ง จากนั้นปล่อยน้ำเข้าให้ปริมาณน้ำสูงประมาณ 4-5 นิ้ว ปล่อยทิ้งไว้ให้น้ำระเหยประมาณ 10-15 วัน จนเกลือจับเป็นผลึก แล้วจึงเกลี่ยรวมกองเตรียมจัดจำหน่ายต่อไป (ดังรูปที่ 5-8)

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาองค์ประกอบและคุณสมบัติที่เหมาะสมของเกลือในการทำเกลือสปา จากกลุ่มสมาชิกสหกรณ์ผู้ผลิตเกลือสินเธาว์ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี เพื่อเป็นการเสริมรายได้และก่อให้เกิดความหลากหลายในผลิตภัณฑ์ของกลุ่มสหกรณ์เกลือ

วิธีการศึกษา

ในการศึกษาคุณสมบัติของเกลือบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี ได้ทำการเก็บตัวอย่างเกลือ ทั้งเกลือต้ม เกลือตาก และเกลือดาน แล้วทำการศึกษาวิเคราะห์ ค่าการนำไฟฟ้า (Electrical conductivity, EC) ค่าความเป็นกรด-ด่าง (pH) วิเคราะห์เชิงปริมาณด้วยวิธีสเปกโทรเมตริกการดูดกลืนโดยอะตอม (Atomic Absorption Spectrometry) วิเคราะห์องค์ประกอบของเกลือด้วยวิธีเลี้ยวเบนรังสีเอกซ์ (X-ray Diffractometer) วิเคราะห์ซีเมนต์ผ่านเยื่อ (membrane) และการวิเคราะห์จุลินทรีย์ที่พบในเกลือ

- รูปที่ 1 บ่อน้ำเค็มที่ทำการสูบน้ำเค็มเข้านาเกลือ
3 การเก็บผลึกเกลือตาก
5 การต้มเกลือในหม้อต้ม
7 การเก็บผลึกเกลือต้ม

- 2 สภาพแวดล้อมโดยรอบของนาเกลือตาก
4 โกดังเก็บเกลือตาก
6 กองเกลือที่ใช้เป็นเชื้อเพลิงในการต้มเกลือ
8 สภาพแวดล้อมของโรงเก็บเกลือต้ม

ผลการศึกษา

ตารางที่ 1. แสดงผลสรุปการวิเคราะห์เกลือเปรียบเทียบกับมาตรฐานก้นท์ชุมชน เกลือขัดผิว (มผช.260/2547)

วิธีการศึกษา	เปรียบเทียบ			
	ผลการศึกษา			มาตรฐานผลิตภัณฑ์ชุมชน เกลือขัดผิว (มผช. 260/2547)
ชนิดของเกลือ	เกลือตาก	เกลือต้ม	เกลือदान	ผลิตภัณฑ์เกลือ
1. EC (dS/m)	366.9	355.4	304.5	
2. ความเป็นกรด-ด่าง	6.5	7.55	7.2	5.0-8.0
3. สารปนเปื้อน (มก/กก.) - ตะกั่ว (Pb) - แคดเมียม (Cd) - โครเมียม (Cr) - แมงกานีส (Mn) - นิกเกิล (Ni) - ทองแดง (Cu) - สังกะสี (Zn)	<0.550 <0.028 <0.093 <0.052 <0.140 12.03 0.45	<0.550 <0.028 <0.093 <0.052 <0.140 12.44 0.84	<0.550 <0.028 <0.093 <0.052 <0.140 11.62 0.20	ตะกั่ว (Pb) <20 มก./กก. สารหนู (As) < 2 มก./กก. ปรอท (Hg) < 0.5 มก./กก.
4. จุลินทรีย์ - Total Count (CFU/g) - E.coli (MPN/g) - Yeast & Mold count (CFU/g)	3.8 x 10 ² <1.8 0	0 <1.8 0	3.4 x 10 ² <1.8 0	แบคทีเรีย ยีสต์ และราทั้งหมด <1 x 10 ³ โคโลนีต่อตัวอย่าง 1 กรัม หรือ 1 ลูกบาศก์เซนติเมตร
5. X-ray Diffractometer (XRD) - Halite - Sylvite - Gypsum - Clay Minerals	95.51 0.61 0.46 3.42	99.02 0.845 0.095 0.04	96.22 1.08 - 2.70	
6. Membrane - อัตราการซึมผ่านในช่วง 30 นาที (ppm/นาที) - เปอร์เซ็นต์การซึมผ่านใน 30 นาที	7.9 x 10 ⁻³ 16.45	6.1 x 10 ⁻³ 32.28	2.5 x 10 ⁻³ 24.61	

การศึกษาองค์ประกอบของเกลือในพื้นที่อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี โดยจำแนกลักษณะของเกลือที่เกิดขึ้นออกเป็นเกลือต้ม เกลือตาก และเกลือदान ซึ่งได้ทำการวิเคราะห์หาแร่องค์ประกอบของเกลือด้วยวิธีเลี้ยวเบนรังสีเอ็กซ์ (X-ray Diffractometer, XRD) พบแร่เฮไลต์เฉลี่ยมากกว่า 95% โดยมีความแตกต่างกับแร่องค์ประกอบรอง คือ ซิลิไต์ ยิปซัมและกลุ่มแร่ดินเหนียว มีค่าการนำไฟฟ้า (Electrical Conductivity, EC) อยู่ในช่วง 304.5-366.9 dS/m และมีค่าความเป็นกรด-ด่าง (pH) อยู่ในช่วง 6.0-7.5 จากการวิเคราะห์เชิงปริมาณด้วยวิธีสเปกโทรเมตริกการดูดกลืนโดยอะตอม (Atomic absorption spectrometry, AAS) โดยตรวจสอบสารปนเปื้อน 7 ชนิด ได้แก่ สังกะสี (Zn) แคดเมียม (Cd) โครเมียม (Cr) ทองแดง (Cu) นิกเกิล (Ni) แมงกานีส (Mn) และตะกั่ว (Pb) พบในปริมาณน้อยกว่ามาตรฐานผลิตภัณฑ์ชุมชนที่กำหนด จากการวิเคราะห์จุลินทรีย์ที่ปนเปื้อนในเกลือ พบว่าจำนวนจุลินทรีย์ที่พบต่ำกว่ามาตรฐานผลิตภัณฑ์ชุมชนเกลือขัดผิวที่กำหนดไว้ และมีการวิเคราะห์การซึมผ่านเยื่อ (Membrane) ของแมงกานีสในเกลือต้ม เกลือตาก และเกลือदान 6.1×10^{-3} , 7.9×10^{-3} และ 2.5×10^{-3} ppm/นาที่ ตามลำดับ

จากผลการศึกษาที่ได้ พบว่าคุณสมบัติของเกลือในพื้นที่ศึกษา คืออำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานีมีคุณภาพและความเหมาะสมตรงตามมาตรฐานผลิตภัณฑ์ชุมชนเกลือขัดผิวที่กำหนดไว้ ในครั้งนี้ได้ทดลองนำเกลือต้มและเกลือตาก เป็นวัตถุดิบทำเกลือสปา 4 ประเภท ได้แก่ เกลือแช่ตัว เกลือขัดผิว เกลือขัดผิวสมุนไพร และเกลือหอม

การใช้เกลือเป็นวัตถุดิบในการทำเกลือแช่ตัวนั้น ได้ใช้เม็ดเกลือที่มีขนาดเม็ดเกลือ 1-2 มม. จากการเก็บข้อมูลของผู้ที่ใช้ผลิตภัณฑ์ พบว่าขนาดเม็ดเกลือที่ใช้ผลิตภัณฑ์และความหอมจะอยู่ในช่วงระยะเวลา 5-10 นาที

การทำเกลือหอม จะใช้เกลือที่มีขนาดเม็ดเกลือประมาณ 2 มม. ทำการร่อนเพื่อคัดขนาดของเกลือ เพื่อให้เกลือมีสีสวยงามและกลิ่นที่หอม จากการสอบถามและเก็บข้อมูลผู้ใช้ผลิตภัณฑ์พบว่า ถ้านำเกลือหอมไปใช้ในบริเวณที่มีอากาศถ่ายเทได้สะดวก ความหอมจะอยู่ในช่วง 5-7 วัน ถ้านำเกลือหอมไปไว้ในที่อับลม ความหอมสามารถอยู่ได้ตั้งแต่ 10-20 วัน โดยระยะเวลาของความหอมนั้นอาจจะขึ้นอยู่กับคุณภาพของน้ำหอมที่ใช้

การทำผลิตภัณฑ์เกลือขัดผิว ได้ทดลองใช้ขนาดของเม็ดเกลือ 4 ขนาด คือ ขนาดเกลือป่นละเอียดเป็นผง เม็ดเกลือขนาด 0.5 มม. เม็ดเกลือขนาด 1 มม. และเม็ดเกลือขนาด 2 มม. จากการเก็บข้อมูลกลุ่มผู้ทดลองผลิตภัณฑ์ สามารถสรุปผลการทดลองใช้ได้ว่า เม็ดเกลือป่นละเอียด มีความเล็กเกิน เมื่อนำมาขัดผิวทำให้ละลายเร็ว และส่วนเม็ดเกลือขนาด 2 มม. มีขนาดเม็ดเกลือใหญ่เกินไป เมื่อขัดผิวแล้วทำให้เกิดการระคายเคืองและแสบ กลุ่มผู้ใช้สรุปว่า เม็ดเกลือขนาด 0.5 มม. และ ขนาด 1 มม. มีขนาดกำลังพอเหมาะในการขัดผิว 1-2 ครั้ง

การทำเกลือขัดผิวสมุนไพรจะใช้เม็ดเกลือบดละเอียดเป็นผงขนาดเท่ากับผงสมุนไพรที่ใช้ จะใช้ปริมาณเกลือ 20-30% ของน้ำหนักรวมของผลิตภัณฑ์ ที่เหลือจะเป็นสมุนไพรพื้นบ้าน ได้แก่ ไพล ขมิ้น ว่านนางคำ ชะเอมผง ทองพันชั่ง เหงือกปลาหมอ เป็นต้น โดยจะเน้นสมุนไพรที่มีสรรพคุณสมานแผล และดูแลผิวหนัง

สรุปและข้อเสนอแนะ

การพัฒนาผลิตภัณฑ์เกลือสปา โดยใช้เกลือต้มและเกลือตาก จากกลุ่มสมาชิกสหกรณ์ผู้ผลิตเกลือสินเธาว์ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานีในครั้งนี้ พบว่าคุณสมบัติของเกลือมีความเหมาะสมตรงตามเกณฑ์มาตรฐานผลิตภัณฑ์ชุมชนเกลือขัดผิว(มพช.260/2547) จากผลิตภัณฑ์เกลือสปา 4 ประเภท ได้แก่ เกลือแช่ตัว เกลือขัดผิว เกลือขัดผิวสมุนไพร และเกลือหอม ขณะนี้ยังอยู่ในช่วงการคิดผลิตภัณฑ์ใหม่ๆ เพิ่มเติม และสูตรต่างๆ เพื่อปรับให้เหมาะสมกับพื้นที่ ตลอดจนวัตถุดิบต่างๆ ที่สามารถหาได้ในพื้นที่ เพื่อลดต้นทุนการผลิต อีกทั้งยังต้องเพิ่มจำนวนผู้ใช้ผลิตภัณฑ์เพื่อการศึกษาวิจัยในชั้นรายละเอียดที่สูงขึ้น พร้อมทั้งเก็บข้อมูลและติดตามผลของผลิตภัณฑ์ต่างๆ เพื่อความมั่นใจในความปลอดภัยและคุณภาพของผลิตภัณฑ์ ก่อนที่จะนำไปขยายผลต่อในระดับการค้า และถ่ายทอดวิธีผลิตแก่กลุ่มสมาชิกสหกรณ์

เอกสารอ้างอิง

กระทรวงอุตสาหกรรม, สำนักมาตรฐานผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรม. (2554). มาตรฐานผลิตภัณฑ์ชุมชน เกลือขัดผิว. [สืบค้นเมื่อ วันพฤหัสบดี ที่ 18 มิถุนายน 2552]. สืบค้นจาก <http://www.tisi.go.th/otop/otop1.html>.
 กรมทรัพยากรธรณี. (2548 ก). โครงการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม การทำเกลือจากน้ำเกลือใต้ดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, รายงานฉบับสมบูรณ์, กรมทรัพยากรธรณี กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, กรุงเทพฯ
 Suwanich, P. (1986). Potash and rock salt in Thailand: Non-metallic Minerals Bulletin, Economic Geology Division, Department of Mineral Resources, Thailand, no. 2, 339 p.

.....

แผนพลังงานชุมชนปัจจัยลดต้นทุนเพื่อความพอเพียง

Local energy planning a factor to slow down the cost of livings for self sufficiency

ดิรก สาระวดี

Dilok Sarawadi

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Research and Development Institute Khon Kaen University

E-mail: dilok@kku.ac.th

บทคัดย่อ

การจัดทำแผนพลังงานชุมชนโดยสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ได้ดำเนินงานด้านนี้ มาตั้งแต่ปี 2550 โดยความร่วมมือกับสำนักงานพลังงานภูมิภาคที่ 6 จำนวน 7 ชุมชนใน 6 จังหวัด ต่อมาในปี 2551 สถาบันฯ ได้รับการสนับสนุนจากกองทุน (สสส.) เพื่อดำเนินโครงการพัฒนาสถิติการใช้พลังงานทางเลือก เพื่อส่งเสริมสุขภาวะชุมชนในเขตอำเภอภูหลวงจังหวัดเลย และได้รับการสนับสนุนจากกองทุนพัฒนาชุมชน รอบโรงไฟฟ้าน้ำพองจังหวัดขอนแก่น ในปี 2552 ให้ดำเนินการจัดทำแผนพลังงานชุมชน โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ในการวางแผนพลังงานชุมชนและ ปฏิบัติการโครงการนำร่องพลังงานทางเลือก โดยประสานกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นแผนพัฒนาและ แผนงบประมาณด้านพลังงานในท้องถิ่นให้เกิดประสิทธิภาพมากขึ้น แผนพลังงานที่ได้จะขึ้นอยู่กับทรัพยากร ในแต่ละพื้นที่และอยู่บนพื้นฐานแห่งความพอเพียงและความเหมาะสมของท้องถิ่น ภาควิชาสำคัญในการร่วมเป็น คณะทำงานดำเนินการสนับสนุนประกอบด้วยทีมวิจัยแบบสหสาขาวิชาการของมหาวิทยาลัยขอนแก่น และ ในระดับพื้นที่คือองค์กรพัฒนาเอกชนที่ขับเคลื่อนชุมชนอยู่แล้ว ได้แก่ คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนา เอกชนภาคอีสาน มูลนิธิรักชัยไทย มูลนิธิศุภนิมิตแห่งประเทศไทย เครือข่ายอินแปลง องค์กรประชาสังคมเพื่อ การพัฒนาอำเภอโพนพิสัย และ มูลนิธิเลยเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาอย่างยั่งยืน

ผลที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานโครงการดังกล่าว พบว่าชุมชนเกิดการตื่นตัวในด้านการใช้พลังงาน อย่างประหยัดและมีการปรับเปลี่ยนมาใช้พลังงานทางเลือกให้คุ้มค่ามากขึ้น ทั้งนี้เป็นผลมาจากชุมชนมีส่วนร่วม ในกระบวนการทำงานในการจัดทำแผนพลังงานชุมชน โดยแบ่งได้เป็นสามขั้นตอน คือ ขั้นเตรียมความพร้อม ของชุมชน ขั้นการศึกษาการใช้พลังงานและศักยภาพชุมชน และขั้นวิเคราะห์ประเมินตนเองเพื่อสรุปบทเรียน นำมาปรับปรุงเพื่อดำเนินการโครงการนำร่องประหยัดพลังงานและพลังงานทางเลือก ดังนั้นการขับเคลื่อนทาง

สังคมด้วยกระบวนการมีส่วนร่วมแบบนี้จึงเป็นผลงานของทุกภาคีที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะชุมชนที่เกิดความตระหนักว่าปัจจัยด้านพลังงานเป็นปัจจัยใกล้ตัวและเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตในแต่ละวัน โดยเฉพาะแล้วในครอบครัวเกษตรกรมักมีรายจ่ายด้านพลังงานตกเดือนละประมาณ 2,700 บาท ส่วนใหญ่เป็นสัดส่วนร้อยละ 20 ถึง 30 ของค่าใช้จ่ายประจำ แต่อย่างไรก็ตามจากข้อมูลที่ได้ศึกษาสำรวจหลายแห่งพบว่ายังมีศักยภาพของพลังงานทางเลือกในชุมชนอีกมาก เช่น พลังงานลม และพลังงานแสงอาทิตย์ที่มีการนำมาใช้กันน้อยมากเนื่องจากเทคโนโลยีที่ซับซ้อนมีราคาสูง ถึงกระนั้นยังมีตัวอย่างความพยายามของชาวบ้านหลายคนที่เป็นนักประดิษฐ์คิดค้นเพื่อลดการพึ่งพิงพลังงานจากภายนอกชุมชน อาทิ กรณี มูลนิธิเลยฯ ได้ทดลองสร้างกังหันน้ำขนาดเล็กผลิตไฟฟ้าใช้ในศูนย์เรียนรู้ ได้วันละประมาณ 1.6 k watt-hour เป็นระบบไฟฟ้ารวมจากพลังงานลม พลังงานน้ำ และบางส่วนจากพลังงานแสงอาทิตย์ โดยนำแผงเซลล์แสงอาทิตย์เก่ามาปรับปรุงใช้งาน รวมถึงส่งเสริมให้ พ่อบุญธรรม ก่อศิลป์ พัฒนาเตาเผาถ่านแบบหลุมดินเก็บน้ำส้มควันไม้ได้สำเร็จ ซึ่งในปัจจุบันได้ทดลองเตาที่มีกำลังการผลิตเท่ากับเตา 200 ลิตรจำนวน 6 เตา แต่ใช้บประมาณเพียง 400 บาทเท่านั้น กรณี พ่อทองม้วน ภูเวียงแก้ว ในโครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนตำบลนาดี จังหวัดอุดรธานีเป็นผู้ได้รับรางวัลรองอันดับที่ 1 ของประเทศในปี 2550 จากการคิดค้นนวัตกรรมพลังงานทางเลือก และเป็นแกนนำสำคัญในชุมชนที่แสวงหาทางลดการใช้พลังงาน เช่น จักรยานติดมอเตอร์ไฟฟ้าแทนการใช้มอเตอร์ไซค์ จักรยานสูบน้ำประสิทธิภาพสูงติดสปริงเกอร์ จักรยานนวดข้าว และก่อตั้งกลุ่มปั่นเตาอังโล่ประสิทธิภาพสูงในชุมชน ตลอดจนพัฒนากลุ่มเผาถ่านด้วยถัง 200 ลิตร จนกลายเป็นครัวพลังงานที่มีชื่อเสียงของจังหวัดอุดรธานี และกรณี นายทะวี พรหมวัน ได้นำแนวคิดจากการศึกษาดูงานจากเครือข่ายอินแปง จังหวัดสกลนคร ไปใช้ปรับปรุงโครงสร้างการผลิตในไร่ของตนเอง จนเกิดเป็นระบบเกษตรผสมผสานที่ใช้น้ำประปาจากภูเขามาใช้ประโยชน์ทั้งการผลิตและเป็นแหล่งพลังงานทางเลือก โดยการเรียนรู้จากครัวพลังงานคือ พ่อทองม้วน ภูเวียงแก้ว จนเป็นผู้ผลิตตัดแปลงจักรยานนวดข้าวที่มีชื่อเสียงที่ได้ดัดแปลงมาใช้ปั่นไฟใช้ในไร่ และล่าสุดดัดแปลงจักรยานนวดข้าวมาใช้ติดอกหม้อต้มเพื่อทำไม้กวาดแทนการฟาดด้วยมือหรือนวดด้วยเครื่องรถไถเดินตาม แม้ว่าการพัฒนาสิ่งประดิษฐ์คิดค้นโดยชาวบ้านจะสามารถทดแทนการพึ่งพิงพลังงานจากภายนอกได้ยังไม่มากนัก แต่ก็นับว่ากระบวนการจัดทำแผนพลังงานชุมชนมีส่วนช่วยส่งเสริมความสามารถของชุมชนให้หันมาใส่ใจในเรื่องพลังงานเพื่อลดรายจ่ายแทนที่จะนำเข้าจากนอกชุมชนแต่เพียงอย่างเดียว

ABSTRACT

Local Energy Planning (LEP) under a recently few-year-research scheme of Research and Development Institute, Khon Kaen University (RDI) has implemented in three projects. The first project, which received the financial support from the Regional Office of the Ministry of Energy Khon Kaen province, was operated in 7 villages in six provinces in 2007. The second project is being conducted in *Phu Luang* district, Loei province (supported by Thai Health Promotion Foundation or *ThaiHealth*) and the last one is also being carried out in two sub-districts in the area around Nampong Power Plant under the support of the Power Plant Communal Development Fund. PAR (Participatory Action Research) method has been introduced by the three stages comprising of 1) community preparation stage, 2) community study on the energy uses and existing potentials

for community energy planning and pilot actions, and 3) self assessment for lesson-learned and improvement. The approach of RDI is usually circumstantially involving the existing NGOs and POs who have been actively working in the community. Thus the success was the outcome of the close collaboration of all the implementing partners. Social movement that has taken place was driven by the distinguish PAR process led by RDI inter-disciplinary team and active cooperation of the development agencies and communities. Impacts onto the community level was recorded as the alerting of people in feeling familiarize to energy problems is one of facing tangible factors. The community study result revealed that more or less the average family expense on energy was around 20 to 30 percent of the total cost of livings or almost Baht 2,700 monthly. Nevertheless it had also founded that there were plenty of existing alternative energy sources in the community which were not yet recognized and appropriately managed. Foremost, there were cases of villagers who have innovatively adapted and generated their own appropriate technologies to save the energy expenses. For example Mr.Thongmuan Phuwiangoe from Udonthani province who had won the second national awards of LEP projects under 80 communities' contest. He is one of the community leading members who urged local people to set up a high efficiency stove making group, promoted a group of 200 liters old oil barrel's combustion for charcoal making and adapted his bicycle for multi-purpose alternative energy technologies. In Loei province, especially the appropriate technological core team of Loei-Fund Foundation has developed the wind mill for a small scale electricity power generation that combined to the micro-hydro power and an old-repaired solar cell for 1.6 k watt-hour for the learning center that handling 3,000 trainees in 2009. Mr. Boonthum Gorsilp is one of the core team members who discovered a ground-combustion room for charcoal making that spent so little money but have more capacity. As well as Mr. Tawee Promawan that re-systematized his land to preserve more trees and adapted the rice threshing barrel for electricity generation and for grass threshing to be used for bloom making. These examples of local innovations and community participation could significantly contribute to the reduction of community expenses and dependency on energy from external sources.

คำสำคัญ (keywords)

- การจัดทำแผนพลังงานชุมชน (Local Energy Planning)
- การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research)

บทนำ

สถานการณ์ปัญหาด้านพลังงานที่มีความต้องการใช้พลังงานสูงขึ้น เห็นได้จากตั้งแต่ปี 2543 โลกใช้น้ำมันดิบประมาณ 82 ล้านบาร์เรลต่อวัน และความต้องการนี้คาดว่าจะเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 60 ใน 25-30 ปีข้างหน้า ในขณะที่น้ำมันสำรองลดลง สำหรับประเทศไทย มีการผลิตน้ำมันดิบได้เพียงร้อยละ 14 ของความต้องการทั้งหมด ส่วนอีกร้อยละ 86 ต้องสั่งซื้อจากต่างประเทศ ซึ่งนับวันจะมีการขยับขึ้นของราคาน้ำมันขึ้นอีกเรื่อยๆ อย่างไม่หยุดยั้ง (กรมพัฒนาพลังงานทดแทนและอนุรักษ์พลังงาน, 2545) ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว ทำให้ภาครัฐต้องเร่งดำเนินการจัดหาแหล่งพลังงานใหม่ รวมทั้งเร่งส่งเสริมการใช้พลังงานทดแทน เช่น แก๊สโซฮอล์ ไบโอดีเซล เจริญรุ่งเรืองให้ภาคประชาชนตระหนักถึงสถานการณ์ราคาน้ำมันที่ปรับตัวสูงขึ้น หามาตรการ

เพื่อมุ่งลดการใช้น้ำมันและส่งเสริมให้ใช้พลังงานอย่างมีประสิทธิภาพ ประกอบกับมีผลการดำเนินการนำร่องโครงการวางแผนพลังงานยั่งยืนในพื้นที่นำร่อง 5 ตำบล ในปี 2544 -2545 โดยสมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสมร่วมกับรัฐบาลเดนมาร์ก ที่พบว่าจากเดิมที่ประชาชนส่วนใหญ่มีทัศนคติกับเรื่องพลังงานว่าเป็นเรื่องไกลตัว แต่เมื่อดำเนินโครงการฯ แล้วชุมชนมีความตระหนักและเกิดการปรับเปลี่ยนทัศนคติใหม่ว่าพลังงานเป็นเรื่องใกล้ตัวที่ชุมชนหรือประชาชนสามารถกำหนดทิศทางการจัดการเองได้ ทำให้ในปี 2546 ได้ขยายการทดลองการวางแผนพลังงานอีก 5 พื้นที่ และเกิดการพัฒนาเพื่อใช้พลังงานทดแทนของชุมชนกระจายอยู่หลายแห่ง (กระทรวงพลังงาน, 2550) ดังนั้น ในปี 2549 กระทรวงพลังงานจึงได้อนุมัติโครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนสนองพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง ขยายสู่ชุมชนนำร่องจำนวน 24 แห่ง และต่อมาในปี 2550 จำนวน 80 ชุมชนครอบคลุมทุกจังหวัดทั่วประเทศ ที่เน้นกระบวนการให้ประชาชนเป็นศูนย์กลาง และทำให้เกิดการมีส่วนร่วมผ่านการวางแผนพลังงานของท้องถิ่น ซึ่งพบว่าชุมชนให้การตอบรับ มีแนวทางการพัฒนาพลังงานและอนุรักษ์พลังงานที่เข้าถึงกลุ่มเป้าหมายมากขึ้น (สำนักงานพลังงานภูมิภาคที่ 6 ขอนแก่น, 2550) และขยายเพิ่มในปี 2551 อีก 162 ชุมชน (ศูนย์ประสานงานการวางแผนพลังงานชุมชน สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์ สำนักปลัดกระทรวงพลังงาน, 2550)

กระบวนการมีส่วนร่วมเป็นกลไกสำคัญในการดำเนินโครงการ โดยเน้นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ตั้งแต่การร่วมศึกษาข้อมูลชุมชนโดยใช้วิธีการเก็บข้อมูลหลายวิธี โดยเฉพาะในประเด็นการใช้พลังงานในระดับครัวเรือนและศักยภาพของชุมชนด้านพลังงานทดแทน เพื่อให้ชุมชนร่วมรับรู้ข้อมูล ร่วมคิดวิเคราะห์ ตัดสินใจปฏิบัติการ และร่วมติดตามประเมินผลการดำเนินการ คือ เกิดความร่วมมือโดยความสมัครใจ เกิดการยอมรับในความคิดเห็นของผู้อื่น เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ แต่กระบวนการมีส่วนร่วมนี้ไม่ใช่เรื่องง่าย โดยผู้เกี่ยวข้องจะต้องปฏิบัติงานด้วยความความตั้งใจ ทุ่มเทเวลาและเสียสละ มีการกำหนดบทบาทหน้าที่ของแต่ละฝ่ายชัดเจน มีกลไกติดตามสนับสนุนที่เหมาะสม มีการสื่อสารที่ดี มีวิธีการปฏิบัติที่ง่ายไม่ยุ่งยาก สามารถแปลงข้อมูลสาระความรู้แบบนามธรรมที่ซับซ้อนเปลี่ยนเป็นการปฏิบัติที่จับต้องได้ เน้นกิจกรรมที่ก่อประโยชน์สูงและช่วยแก้ปัญหาได้จริง การดำเนินกิจกรรมจะต้องมีความน่าสนใจทำให้รู้สึกสนุกเพลิดเพลินกับการทำงาน มีเวทีให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้หลังการทำงานและศึกษาดูงานระหว่างเครือข่ายการพัฒนาอย่างสม่ำเสมอ (สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม, 2547) การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) เป็นงานวิจัยเพื่อการพัฒนา เริ่มตั้งแต่การมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจเลือกทำโครงการเป็นต้นไป ผลของกระบวนการนี้จะส่งเสริมให้ประชาชนคิดเป็นทำเป็น และช่วยให้ผู้เข้าร่วมโครงการพัฒนาวิธีการพึ่งตนเองได้ในที่สุด การเก็บข้อมูลทุกระดับเน้นการหาทางแก้ไขปัญหโดยประชาชนมีส่วนร่วม การวิเคราะห์ปัญหาชุมชนและศึกษาดูว่า ทรัพยากรในท้องถิ่นมีอะไรบ้างที่จะนำไปสู่วิธีการแก้ไข เป็นการพยายามประยุกต์ข้อมูล 2 เรื่อง คือเรื่องปัญหา และเรื่องทรัพยากรท้องถิ่นดูว่าจะทำอย่างไรจึงจะนำทรัพยากรในท้องถิ่นมาแก้ปัญหาได้ การดำเนินโครงการวิจัยในลักษณะวิจัยและพัฒนาโดยมีวัตถุประสงค์ที่จะทำการพัฒนาชุมชนไปด้วยนั้น ต้องให้ความสำคัญกับการที่ชาวบ้านจะต้องร่วมตัดสินใจว่าจะเลือกกิจกรรมพัฒนาด้านใด และต้องมีการตกลงในรายละเอียดว่าใครจะร่วมทำโครงการในช่วงไหน อย่างไร เมื่อถึงขั้นดำเนินการต้องทำตามข้อตกลงกันไว้ หรือถ้าจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนบ้างก็สามารถ

ตกลงกันใหม่ได้ การดำเนินการทั้งหมดเน้นที่การช่วยกันคิด ช่วยกันทำเป็นหลัก ถ้าไม่สามารถทำให้เกิดความรู้สึกร่วมกันคิดร่วมกันทำได้ งานก็จะไม่สำเร็จ และอาจกล่าวได้ว่า นักวิจัยไม่สามารถใช้วิธีการแบบ PAR ให้บรรลุผลได้ (อศิน รพีพัฒน์ และคณะ, 2536)

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่นได้ร่วมโครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนฯ ตั้งแต่ปี 2550 ในความร่วมมือกับสำนักงานพลังงานภูมิภาคที่ 6 จำนวน 7 ชุมชนใน 6 จังหวัด ประกอบด้วย จังหวัดขอนแก่น 2 ชุมชน จังหวัดอุดรธานี หนองคาย เลย หนองบัวลำภู และสกลนคร ต่อมาในปี 2551 สถาบันฯ ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) เพื่อดำเนินโครงการพัฒนาสาธิตการใช้พลังงานทางเลือกเพื่อส่งเสริมสุขภาวะชุมชนในเขตอำเภอภูหลวงจังหวัดเลย และได้รับการสนับสนุนจากกองทุนพัฒนาชุมชนรอบโรงไฟฟ้าน้ำพองจังหวัดขอนแก่น ในปี 2552 ให้ดำเนินการจัดทำแผนพลังงานชุมชนในอีก 2 ตำบลในจังหวัดขอนแก่น

วัตถุประสงค์

วัตถุประสงค์ในการดำเนินโครงการคือ

- 1) เพื่อประสานงานกับ องค์กรประชาสังคม องค์กรพัฒนาเอกชน และ เครือข่ายในการจัดเก็บวิเคราะห์ข้อมูลในการจัดทำแผนพลังงานชุมชนโดยประชาชนมีส่วนร่วม
- 2) เพื่อคัดเลือกเทคโนโลยีและดำเนินโครงการนำร่องพลังงานทดแทนที่เหมาะสมกับศักยภาพและตรงตามความต้องการของชุมชนและท้องถิ่น
- 3) เพื่อบรรจุแผนพลังงานชุมชนในแผนพัฒนาองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น นำไปสู่การจัดการพลังงานชุมชนอย่างยั่งยืน

ขอบเขตการดำเนินงาน

สำหรับโครงการพัฒนาสาธิตการใช้พลังงานทางเลือกเพื่อส่งเสริมสุขภาวะชุมชนในเขตอำเภอภูหลวงจังหวัดเลยมีเป้าหมายเบื้องต้นที่จะเสริมสร้างความเข้มแข็งให้เกิดระบบการบริหารจัดการของ “ศูนย์กลาง

การแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อพัฒนาสาธิตเทคโนโลยีพลังงานทดแทนชุมชนบ้านศรีเจริญ” ให้เป็นกลไกขับเคลื่อนการนำใช้พลังงานทดแทนในชุมชนและขยายผลออกไปสู่ชุมชนใกล้เคียง ต่อเนื่องจากโครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนเดิมของตำบลเลยวังไสย์ อำเภอภูหลวง จังหวัดเลย เพื่อส่งเสริมให้มีการนำใช้พลังงานทดแทนในชุมชนอย่างเป็นรูปธรรม โดยเฉพาะการเพิ่มปริมาณต้นไม้ให้เป็นแหล่งสำรองพลังงานทดแทนในอนาคต ได้แก่ ฟื้นฟูป่าอนุรักษ์น้ำ ปลูกต้นไม้หัวไร่ปลายนา และส่งเสริมการผลิตอาหารที่ปลอดภัย รวมถึงการเปรียบเทียบความแตกต่างหรือประสิทธิภาพเทคโนโลยีพลังงานทดแทนโดยกระบวนการพัฒนาสาธิตที่ชุมชนมีส่วนร่วมผ่านศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนเรียนรู้การพัฒนาสาธิตเทคโนโลยีพลังงานทดแทน โดยครูภูมิปัญญาท้องถิ่นพลังงานทดแทน เช่น สาธิตเตาเผาถ่าน 200 ลิตรและผลิตน้ำส้มควันไม้ สาธิตเตาถ่านประสิทธิภาพสูง เตาเศรษฐกิจประหยัดไฟ กังหันลมผลิตกระแสไฟฟ้าใช้ในไร่ การปรับปรุง Check dam เครื่องตะบันน้ำ และสาธิตแสงอาทิตย์ผลิตน้ำอุ่นและอบแห้ง รวมทั้งสาธิตระบบเกษตรกรรมที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมเพื่อผลิตอาหารปลอดภัยด้วย (ดิรก สารวดี และคณะ, 2552)

ส่วนโครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนโดยการสนับสนุนของกองทุนพัฒนาพื้นที่รอบโรงไฟฟ้า น้ำพอง ที่ดำเนินการในตำบลม่วงหวาน อำเภอน้ำพอง และตำบลโคกสูง อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น มีขอบเขตการดำเนินงานดังนี้ 1) ศึกษาและวิเคราะห์บทบาท ภารกิจ หน้าที่และแผนงานของชุมชนเดิม เพื่อกำหนดแนวทางการดำเนินงานวางแผนพลังงานชุมชน 2) ประสานผู้นำองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ผู้นำชุมชน และประชาชนทั่วไปในพื้นที่ เพื่อประชาสัมพันธ์ทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการวางแผนพลังงานระดับชุมชน รวมถึงนำเสนอประโยชน์ที่จะได้รับจากการวางแผนพลังงานชุมชน 3) สรรหาตัวแทนชุมชนที่มีศักยภาพร่วมเป็นคณะทำงาน และเข้ารับการฝึกอบรมความรู้ด้านพลังงานชุมชนกับสำนักงานพลังงานจังหวัดขอนแก่น 4) จัดเวทีประชาคมชุมชน เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจให้ประชาชนเกี่ยวกับการวางแผนพลังงานภาคครัวเรือน 5) ดำเนินการร่วมกับชุมชน ในการจัดเก็บข้อมูลพลังงานชุมชน โดยเน้นภาคครัวเรือนที่อยู่อาศัย และข้อมูลเกี่ยวกับศักยภาพด้านพลังงานของชุมชน 6) จัดระบบข้อมูลพลังงานชุมชน และทำการประมวลผล 7) คัดเลือกตัวแทนชุมชนไปศึกษาดูงานเทคโนโลยีพลังงานที่มีความเหมาะสมที่จะประยุกต์ใช้ในระดับชุมชน 8) ใช้ผลวิเคราะห์การสำรวจสะท้อนข้อมูลลงสู่ชุมชน และจัดทำแผนพลังงานระดับชุมชน 9) จัดให้มีเวทีประชาคมทำประชาพิจารณ์แผนพลังงานชุมชน และพิจารณาคัดเลือกโครงการนำร่องที่จะนำไปสู่การปฏิบัติ 10) จัดทำแผนพลังงานชุมชน 3 ปี และแผนปฏิบัติการ ร่วมกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น 11) สนับสนุนการดำเนินการโครงการปฏิบัติการนำร่อง (กิตติชัย ไตรรัตนศิริชัย และคณะ, 2552)

วิธีการ

ใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ในการดำเนินการจัดทำแผนพลังงานชุมชน สิ่งสำคัญคือการเน้นให้คนในท้องถิ่นทุกภาคส่วนมีส่วนร่วมเป็นเจ้าของในการทำงานตลอดทั้งกระบวนการ โดยเฉพาะองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการสนับสนุนด้านงบประมาณให้เกิดประสิทธิภาพมากขึ้น

วิธีการดำเนินงานในแต่ละขั้นตอนได้แก่ 1) การสร้างวิทยากรตัวคูณ โดยจัดทีมงานวิชาการของชุมชน เข้ารับการอบรมแนวทางดำเนินงานและกระบวนการวางแผนพลังงานชุมชน 2) การเตรียมความพร้อมของชุมชน โดยศึกษาวิเคราะห์บทบาทภารกิจ หน้าที่และแผนงาน อปท. ร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนเพื่อกำหนดแนวทางการดำเนินงานวางแผนพลังงานชุมชน ประสานผู้นำองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และผู้นำชุมชนชี้แจงทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการวางแผน และสร้างความรู้ความเข้าใจประชาชนในชุมชนเกี่ยวกับการวางแผนพลังงานภาคครัวเรือน 3) สนับสนุนการวิจัยโดยชุมชน ดำเนินการร่วมกับเยาวชนในพื้นที่ในการจัดเก็บข้อมูลพลังงานชุมชนแยกตามสาขาเศรษฐกิจ เช่น บ้านอยู่อาศัย ธุรกิจการค้าและบริการ การเกษตร การขนส่ง เป็นต้น และ ข้อมูลเกี่ยวกับศักยภาพด้านการพัฒนาพลังงาน วิเคราะห์ประมวลผลร่วมกับชุมชน และจัดประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อจัดทำแผนพลังงานชุมชนและแผนปฏิบัติการนำร่อง 4) การปฏิบัติการตามแผนพลังงานชุมชน โดยคัดเลือกตัวแทนชุมชนเพื่อศึกษาดูงานเทคโนโลยีพลังงาน และสนับสนุนโครงการปฏิบัติการนำร่อง รวมถึงสนับสนุนให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น พัฒนาเป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้ด้านพลังงานระดับตำบลอย่างยั่งยืน (สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น(3), 2550)

ในการนี้ สถาบันวิจัยและพัฒนาได้จัดให้มีทีมวิจัยแบบสหสาขาวิชาการรับผิดชอบปฏิบัติงานร่วมกับองค์กรพัฒนาที่ขับเคลื่อนอยู่ในชุมชนอยู่แล้ว ได้แก่ คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชนภาคอีสาน มูลนิธิรักษไทย มูลนิธิศุภนิมิตแห่งประเทศไทย เครือข่ายอินแปง องค์กรประชาสังคมเพื่อการพัฒนาอำเภอโพธิ์ชัย และ มูลนิธิไทยเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาอย่างยั่งยืน

ผลการดำเนินงาน

1. ผลที่เกิดขึ้นต่อชุมชน จากการดำเนินงานโครงการดังกล่าว สามารถระดมเครือข่ายความร่วมมือให้เกิดการผนึกกำลังร่วมกันในการจัดทำและผลานแผนงานเพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายเดียวกันได้ดี ประชาชนส่วนใหญ่เกิดการตื่นตัวมีความตระหนักเกี่ยวกับสภาพสังคม เศรษฐกิจ และสภาพปัญหาการใช้พลังงานของชุมชนตนเอง เกิดแนวคิดและความตั้งใจที่จะร่วมกันดำเนินการแก้ปัญหาพลังงาน โดยการใช้พลังงานและพลังงานทางเลือกให้คุ้มค่ามากขึ้น โดยเฉพาะกระบวนการวางแผนโดยภาคประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ทั้งด้านงบประมาณ และการร่วมในภาคปฏิบัติในหลายกิจกรรมนั้นเป็นมิติค่อนข้างใหม่ของชุมชน แม้การสอดประสานการบริหารงบประมาณของส่วนราชการและองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นยังมีข้อจำกัดอีกหลายประการ แต่ก็นับได้ว่าเป็นนิมิตหมายที่ดีในการมีภาคีที่ส่งเสริมความร่วมมือดังกล่าว ประกอบกับระยะเวลาดำเนินการค่อนข้างสั้น จึงทำให้ชุมชนเป้าหมายยังไม่ได้ใช้ศักยภาพที่มีอยู่ได้อย่างเต็มที่นัก ซึ่งจำเป็นต้องใช้ระยะเวลาในการปรับตัวต่อไป

การเตรียมความพร้อมก่อนดำเนินงานเป็นกระบวนการที่สำคัญยิ่ง ที่จะเอื้อให้ชุมชนตระหนักในการจัดทำแผนพลังงานชุมชนและมีส่วนร่วมในกระบวนการทำงานมากขึ้น ขั้นตอนที่สำคัญได้แก่ การประชุมเชิงปฏิบัติการทบทวนทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิด วัตถุประสงค์ เป้าหมาย แผนงาน กระบวนการวิธีการดำเนินงาน และ ภาระงานของแต่ละภาคีที่เกี่ยวข้อง เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้และเพิ่มพูนประสบการณ์โดยการศึกษาดูงานตัวอย่างวิธีการใช้พลังงานทางเลือกและมาตรการประหยัดพลังงาน การศึกษาชุมชนและการวางแผน

พัฒนาชุมชนแบบมีส่วนร่วม การจัดเวทีประชาคมเพื่อประชาพิจารณ์แผนพลังงานชุมชนและแผนปฏิบัติการ นำร่องร่วมกัน ทั้งหมดนี้ก่อให้เกิดกิจกรรมพลังงานทางเลือกที่เป็นความต้องการสอดคล้องกับความเป็นและ ศักยภาพชุมชน ภายใต้ระบบติดตามให้คำปรึกษาและสนับสนุนการปฏิบัติงานพร้อมสรุปความก้าวหน้า ผลสำเร็จอย่างใกล้ชิดของหน่วยงานสนับสนุน

ตัวอย่างกิจกรรมที่กำหนดในแผนพลังงานชุมชน ได้แก่ การเพิ่มประสิทธิภาพการใช้พลังงานชีวมวล การเพิ่มพื้นที่สีเขียวและพื้นที่อนุรักษ์ การพัฒนาเกษตรพอเพียง การปลูกฝังเยาวชนรณรงค์ปลูกจิตสำนึก

การส่งเสริมเทคโนโลยีพลังงานทางเลือก เช่น เตาเผาถ่าน 200 ลิตร ถ่านอัดแท่ง เตาย่างไร้ควัน เตาชุปเปอร์อั้งโล่ การผลิตแก๊สชีวภาพในครัวเรือน ฝาคบรอบเตาแก๊ส จักรยาน สูบน้ำ จักรยานหมุนปั๊มสูบลม จักรยานซักผ้า เตาอบแสงอาทิตย์ ตู้สักรีดสมุนไพรไล่แมลงจากแสงอาทิตย์ และกังหันลม เป็นต้น ตลอดจนการประหยัดและเพิ่มประสิทธิภาพการใช้ พลังงานไฟฟ้าและน้ำมันเชื้อเพลิง การจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ พลังงานที่ยั่งยืน การพัฒนาทรัพยากรบุคคลและผู้นำผ่าน สื่อต่างๆ ตั้งแต่ระดับบุคคลไปจนถึงรายการวิทยุพลังงาน

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการดำเนินงานในบางกรณีเกินความคาดหมาย เช่น ตำบลนาดี อ.หนองแสง จ.อุดรธานี พบว่าหลังจากปรับเปลี่ยนวิธีการใช้ฟืนและถ่าน เพียง 3 เดือนทำให้สามารถลดปริมาณการใช้ ไม้ฟืนสำหรับเผาถ่านได้ถึง 16.46 toe ต่อปี หรือ ร้อยละ 11.69 ของปริมาณการใช้ไม้ฟืนทั้งตำบล และเกิด ช่างเทคนิคมากมาย จนได้รับรางวัลในการประกวดระดับประเทศ

2. มีข้อมูลการใช้พลังงานชุมชนที่ชัดเจนขึ้น ดังตารางที่ 1 ข้างล่างนี้ ชี้ให้เห็นว่าใน 7 ตำบลที่ ศึกษา ชุมชนเมือง คือเทศบาลชุมชนหนองแกมีการใช้พลังงานสูงสุด ในราว 0.58 toe ต่อคนต่อปี ส่วนชุมชนที่ ใช้พลังงานในอันดับรองลงมาคือ ชุมชนกึ่งเมือง และที่ค่อนข้างใช้น้อย คือ ชุมชนชนบทที่อยู่ห่างไกล ทั้งนี้ พื้นที่ ชนบทห่างไกลเหล่านั้นนอกจากจะใช้พลังงานในภาคขนส่งและเกี่ยวกับการเกษตรน้อยแล้ว ยังมีต้นทุนทาง ธรรมชาติด้านป่าไม้ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ การใช้พลังงานจากฟืนและถ่านจึงเป็นทางเลือกที่เหมาะสม ซึ่งต่าง จากชุมชนเมืองที่ใช้พลังงานค่อนข้างสิ้นเปลืองกว่า แม้แต่การหุงต้มส่วนใหญ่จะต้องพึ่งพิงแก๊สหุงต้ม (LPG) และพลังงานไฟฟ้าเป็นสำคัญ ดังนั้น การแนะนำและส่งเสริมการประดิษฐ์คิดค้นเทคโนโลยีที่เหมาะสมต่อ วิถีชีวิตของคนในชุมชน จึงจำเป็นต้องให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดเงื่อนไขเอง เช่น พื้นที่ชนบทที่ยังใช้ฟืนและถ่าน เป็นหลัก หากมีการค้นคิดนวัตกรรมการใช้พลังงานอย่างมีประสิทธิภาพ ก็จะช่วยให้ชุมชนประหยัดแรงงานและ ต้นทุนในการดำรงชีพได้มากขึ้น และเป็นที่มาของการแก้ปัญหาได้เอง

ตารางที่ 1 ข้อมูลการใช้พลังงานในชุมชน ปี 2550 ใน 7 ตำบลเป้าหมาย

ตำบล จังหวัด/สถานภาพ	หนองแก ขอนแก่น	กุดน้ำใส ขอนแก่น	นาดี อุดรฯ	โนนทัน หนองบัวลำภู	นาม่อง สกลนคร	จุมพล หนองคาย	เลยวัง ไสยเลย
จำนวนครัวเรือน	470	1,245	1,381	1,260	2,731	3,570	1,018
ประชากร (คน)	1,524	5,339	6,426	6,591	11,946	11,624	4,160
เฉลี่ย คน/ครัวเรือน	3.2	4.3	4.7	5.2	4.4	3.3	4.1
ขนาดพื้นที่ (ไร่)	1,563	30,000	51,875	49,813	106,250	71,875	1,454,375
รายจ่ายด้านพลังงาน (%)	33.4	29.5	31.9	24.1	20.6	28.4	18.3
การใช้พลังงานทั้งชุมชน (toe/ปี)	884	667	1,133	461	989	1,313	462
การใช้พลังงาน (toe/คน/ปี)	0.58	0.22	0.38	0.17	0.18	0.34	0.11
การปล่อย GHG (ตัน/คน/ปี)	2.8	2.3	3.5	0.9	0.7	4.1	0.9

toe = ton of oil equivalent, GHG = Green House Gas (ที่มา: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2), 2550)

ตารางที่ 2 มูลค่าการใช้พลังงานรวมของชุมชนจากข้อมูลสำรวจ ปี 2552

ประเภท	ตำบลม่วงหวาน	ตำบลโคกสูง
ดีเซล (ทั้งชุมชน บาท/ปี)	23,355,532	19,289,349
เบนซิน (ทั้งชุมชน บาท/ปี)	18,185,348	14,275,064
ไฟฟ้า (ทั้งชุมชน บาท/ปี)	7,450,665	9,387,534
ถ่าน (ทั้งชุมชน บาท/ปี)	3,258,100	5,352,288
ฟืน (ทั้งชุมชน บาท/ปี)	1,349,799	4,841,748
แก๊สหุงต้ม LPG (ทั้งชุมชน บาท/ปี)	1,083,370	2,507,082
แก๊สโซฮอล์ (ทั้งชุมชน บาท/ปี)	1,052,366	655,949
รวม (ทั้งชุมชน บาท/ปี)	55,735,180	56,309,014
ค่าใช้จ่ายพลังงานต่อครัวเรือนต่อปี (บาท)	26,515	27,711
ค่าใช้จ่ายพลังงานต่อครัวเรือนต่อเดือน (บาท)	2,209	2,309
ค่าใช้จ่ายพลังงานต่อครัวเรือนต่อวัน (บาท)	73	76

ที่มา: โครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนฯ ภายใต้การสนับสนุนของกองทุนพัฒนาชุมชนรอบโรงไฟฟ้าน้ำพอง, สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น (3 และ 4), 2552.

หมายเหตุ : ประชากรตำบลม่วงหวาน 2,102 ครัวเรือน และ ตำบลโคกสูง 2,032 ครัวเรือน

จากตารางที่ 2 ชี้ให้เห็นว่ารายจ่ายด้านพลังงานยังเป็นรายจ่ายส่วนใหญ่ของครอบครัว โดยประมาณว่าในแต่ละครอบครัวเกษตรกรมีรายได้รวมกันเฉลี่ยไม่เกิน 10,000 บาท แต่ค่าใช้จ่ายพลังงานตกประมาณ

ร้อยละ 26 ถึง 27 ของรายรับ หรืออาจมากกว่านั้น หากมีรายได้ไม่น้อยกว่าค่าเฉลี่ยดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า ค่าใช้จ่ายด้านพลังงานเริ่มมีผลกระทบต่อต้นทุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ต่อความเป็นอยู่ของชีวิตครอบครัวและวิถีชีวิตในชุมชน ดังนั้น การหาทางออกเกี่ยวกับการใช้พลังงานโดยการวางแผนพลังงานชุมชนจึงมีความจำเป็นต่อเศรษฐกิจระดับฐานรากมากยิ่งขึ้น และข้อมูลดังกล่าวได้ช่วยกระตุ้นเตือนแต่ละครอบครัวให้ตระหนักถึงปัญหาการใช้พลังงานว่าเป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วนอีกเรื่องหนึ่งของการดำรงชีพ ส่งผลให้เกิดการปลูกจิตสำนึกและสร้างให้มีส่วนรับผิดชอบในกระบวนการการวิจัยแบบมีส่วนร่วมในการพัฒนาด้วย

ตารางที่ 3 ที่ให้เห็นว่าในระดับชุมชนยังมีศักยภาพด้านพลังงานทดแทนอีกมากมายที่ยังไม่ถูกพัฒนานำมาใช้ประโยชน์เพื่อชดเชยค่าใช้จ่ายด้านพลังงานในปัจจุบัน ศักยภาพด้านพลังงานทางเลือกจากแสงอาทิตย์มีสูงมาก แต่ในปัจจุบันยังขาดการพัฒนาเทคโนโลยีร่วมกัน ระหว่างชุมชนกับผู้เชี่ยวชาญด้านนี้ โดยส่วนใหญ่เทคโนโลยีด้านพลังงานแสงอาทิตย์มีความซับซ้อนและต้องการการเอาใจใส่บำรุงรักษามากจนทำให้เป็นจุดอ่อนในการพัฒนา ในประเด็นต่อมาคือพลังงานจากชีวมวล แม้จะมีอยู่มากในเขตที่มีป่าชุมชน แต่ควรจะได้รับ การส่งเสริมให้ปลูกไม้ยืนต้นในพื้นที่ทำกินด้วย นอกจากนี้ศักยภาพในการผลิตเอทานอลจากพืชผลทางการ เกษตรยังคงมีศักยภาพสูง แต่ปัจจุบันอยู่ภายใต้การควบคุมของกลไกทางการค้า ซึ่งชุมชนไม่มีโอกาสเข้าไป เป็นเจ้าของเลย รวมทั้งวัสดุเศษเหลือทางการเกษตร แม้จะมีศักยภาพแต่ยังขาดการบริหารจัดการในไร่นาของ ตนเอง และได้ปรับปรุงให้เหมาะสมกับการใช้งานในชุมชน โดยผลิตเป็นเครื่องตัดดอกหญ้าแซมที่ใช้ทำไม้กวาด ซึ่งเดิมที่ชาวบ้านจะต้องนวดด้วยมือหรือเครื่องคูโบต้า ทำให้สามารถลดต้นทุนในการประกอบอาชีพของคน ในท้องถิ่นได้

ตารางที่ 3 ศักยภาพพลังงานทางเลือกของตำบลม่วงหวาน และ ตำบลโคกสูง จากข้อมูลสำรวจ ปี 2552

ประเภทของพลังงาน	ม่วงหวาน	โคกสูง
1) ศักยภาพพลังงานแสงอาทิตย์	334.10	334.10
2) ศักยภาพพลังงานลม	-	-
3) ศักยภาพพลังงานน้ำ	-	-
4) ศักยภาพพลังงานเชื้อเพลิงชีวมวลแห้งจากไม้	5,298.00	7.15
5) ศักยภาพพลังงานชีวมวลแห้งจากเศษวัสดุการเกษตร	16.53	6.68
6) ศักยภาพเอทานอลจากอ้อยโรงงาน	3.76	1.42
7) ศักยภาพเอทานอลจากมันสำปะหลัง	1.40	0.42
8) ศักยภาพเอทานอลจากข้าว	1.27	1.11
9) พลังงานในรูปก๊าซชีวภาพจากมูลสัตว์	0.02	0.01
รวมทั้งหมด	5,655.08	350.89

ที่มา : โครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนฯ ภายใต้การสนับสนุนของกองทุนพัฒนาชุมชนรอบโรงไฟฟ้า น้ำพอง, สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น (3 และ 4), 2552.

3. เกิดนวัตกรรมจากนักประดิษฐ์ท้องถิ่น

- มูลนิธิเลยเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้ทดลองผลิตกระแสไฟฟ้าจากกังหันลม การปรับปรุง check dam และสร้างกังหันน้ำขนาดเล็กผลิตไฟฟ้าใช้ในศูนย์เรียนรู้ ได้วันละประมาณ 1.6 k watt-hour เป็นระบบไฟฟ้าร่วมจากพลังงานลม พลังงานน้ำ และบางส่วนจากพลังงานแสงอาทิตย์ ซึ่งนำแผงเซลล์แสงอาทิตย์เก่ามาปรับปรุงใช้งาน โดยได้รับการสนับสนุนจากภาคราชการทั้งในและนอกจังหวัดให้จัดอบรมขยายผลไปสู่เกษตรกรในพื้นที่กว่าสามพันคน

- พ่อบุญธรรม ก่อศิลป์ ได้พัฒนาเตาเผาถ่านแบบหลุมดินเก็บน้ำส้มควันไม้ได้สำเร็จ ซึ่งในปัจจุบันได้ทดลองเตาที่มีกำลังการผลิตเท่ากับเตา 200 ลิตรจำนวน 6 เตา แต่ใช้บประมาณเพียง 400 บาทเท่านั้น

- พ่อทองม้วน ภูเวียงแก้ว (เลขที่ 88 หมู่ 8 ตำบลนาดี อำเภอหนองแสง จังหวัดอุดรธานี) ผู้ได้รับรางวัลรองอันดับที่ 1 ของประเทศในปี 2550 จากการ เป็นแกนนำสำคัญในชุมชนที่แสวงหาทางลดการใช้พลังงาน พร้อมทั้งประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ๆ เช่น จักรยานติดมอเตอร์ไฟฟ้าแทนการใช้มอเตอร์ไซค์ จักรยานสูบน้ำประสิทธิภาพสูงติดสปริงเกอร์ จักรยานนวดข้าว และก่อตั้งกลุ่มปั่นเตาอังโล่ประสิทธิภาพสูงในชุมชน ตลอดจนพัฒนากลุ่มเผาถ่านด้วยถัง 200 ลิตร จนกลายเป็นครูพลังงานที่มีชื่อเสียงของจังหวัดอุดรธานี

- นายทะวี พรหมาวัน (เลขที่ 27 หมู่ที่ 8 ตำบลเลยวังไสย์ อำเภอภูหลวง จังหวัดเลย) ได้นำแนวคิดจากการศึกษาดูงานจากเครือข่ายอินแปงจังหวัดสกลนคร ไปใช้ปรับปรุงโครงสร้างการผลิตในไร่ตนเอง จนเกิดเป็นระบบเกษตรผสมผสานที่ใช้น้ำประปาจากภูเขามาใช้ประโยชน์ทั้งการผลิตและเป็นแหล่งพลังงานทางเลือกโดยการเรียนรู้จากครูพลังงานคือ พ่อทองม้วน ภูเวียงแก้ว จนเป็นผู้ผลิตตัดแปลงจักรยานนวดข้าวที่มีชื่อเสียงที่ได้ดัดแปลงมาใช้ปั่นไฟใช้ในไร่ และล่าสุดดัดแปลงจักรยานนวดข้าวมาใช้ตัดอกหญ้าแขมเพื่อทำไม้กวาดแทนการฟาดด้วยมือหรือนวดด้วยเครื่องรถไถเดินตาม

สรุปและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการดำเนินการและข้อเสนอแนะจากการดำเนินโครงการต่างๆ ดังกล่าว มีดังนี้

ประเด็นแรก คือ กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในการพัฒนา (PAR) เป็นวิธีการช่วยให้เกิดความตื่นตัวและสร้างเสริมให้เกิดกลไกการทำงานร่วมกันของชุมชนในการวางแผนพลังงานชุมชนได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นควรให้ความสำคัญกับการวางแผนและปฏิบัติการด้านพลังงานชุมชนอย่างจริงจัง ดังนั้น นอกเหนือจากการทำหน้าที่เป็นองค์กรประสานผู้จัดหาเทคโนโลยีมาให้ชุมชน องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นควรเรียนรู้วิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนี้ด้วย เพื่อประยุกต์ใช้ในการอำนวยความสะดวกการทำงานให้เกิดการมีส่วนร่วมในการสร้างองค์ความรู้และเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนมากขึ้น

ประเด็นที่สอง การพัฒนาสิ่งประดิษฐ์คิดค้นโดยชาวบ้านยังอยู่ในขั้นทดลองผลิตสูญเสียส่วนใหญ่นี้ ซึ่งต้องการความช่วยเหลือจากงานวิจัยพื้นฐานและงานวิจัยประยุกต์มาสนับสนุน จึงจะสามารถมีข้อสรุปที่ชัดเจนสำหรับขยายผลเพื่อช่วยให้เกิดการทดแทนการพึ่งพิงพลังงานจากภายนอกได้จริง ทั้งนี้ ชาวบ้านที่ร่วมในกระบวนการประดิษฐ์คิดค้นควรได้รับการคุ้มครองสิทธิทางปัญญาเชกเช่นกับนักวิชาการหรือไม่ยิ่งหย่อนกว่า

ประเด็นที่สาม แหล่งทุนที่ให้การสนับสนุนงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ส่วนใหญ่ไม่ยืดหยุ่นในแง่ของระยะเวลาดำเนินการ (น้อยเกินไป) และหมวดงบประมาณค่าใช้จ่ายที่ไม่สอดคล้องกับงานภาคสนาม

ดังนั้น แหล่งทุนจึงควรพิจารณาปรับปรุงเงื่อนไขระยะเวลาและการจัดทำงบประมาณการสนับสนุนให้ยืดหยุ่นมากขึ้น ให้มีค่าใช้จ่ายตอบแทนที่เหมาะสม เนื่องจากชุมชนมักมีความพร้อมแตกต่างกัน รวมถึงควรพิจารณาให้มีสัดส่วนงบประมาณสนับสนุนโครงการประเภทนี้เพิ่มขึ้น รวมทั้งมีงบประมาณสำหรับกิจกรรมการเชื่อมโยงเครือข่ายความรู้ และการผลักดันเชิงนโยบายระยะยาวด้วย เพื่อยกระดับการทำงานของชุมชนเดิมที่มีศักยภาพให้เกิดการพึ่งตนเองด้านพลังงานมากขึ้น โดยชุมชนหลายแห่งสามารถผลิตพลังงานป้อนผู้บริโภคพลังงานได้เช่นกัน

ประเทศไทยเราจะต้องแปรความสนใจเป็นมาตรการที่ชัดเจนให้เกิดการสนับสนุนถึงชุมชนฐานรากอย่างจริงจังเป็นกระบวนการมากขึ้น เพื่อให้ชุมชนเป็นพลังสำคัญในการสร้างศักยภาพและร่วมยกระดับการพึ่งตนเองด้านพลังงานของประเทศได้ในที่สุด

เอกสารอ้างอิง

- กิตติชัย ไตรรัตนศิริชัย, สินี ช่วงจำ, ดิรก สาระวดี, พัชรินทร์ ฤทธวาทักษ์ และ วิเชียร แสงโชติ. 2552. เอกสารโครงการ. โครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนสนองพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง กองทุนพัฒนาพื้นที่รอบโรงไฟฟ้าน้ำพอง. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- กรมพัฒนาพลังงานทดแทนและอนุรักษ์พลังงาน (พพ.). 2545. พลังงานทดแทน พลังงานแห่งอนาคต. กระทรวงพลังงาน. เอกสารเผยแพร่
- กระทรวงพลังงาน. 2550. เอกสารโครงการ. โครงการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ “การพัฒนาเทคโนโลยีพลังงานสู่ความยั่งยืน แผนพลังงานระดับชุมชน” สำหรับแผนพลังงานชุมชน 80 ชุมชน และชุมชนนำร่อง 24 ชุมชน.
- ดิรก สาระวดี และคณะ. 2552. รายงานความก้าวหน้าโครงการพัฒนาสถิติการใช้พลังงานทางเลือกเพื่อส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตอำเภอภูหลวงจังหวัดเลย. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ศูนย์ประสานงานการวางแผนพลังงานชุมชน. 2550. คู่มือการวางแผนพลังงานชุมชน. สำนักนโยบายและยุทธศาสตร์ สำนักปลัดกระทรวงพลังงาน.
- สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น (1). 2550. โครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนสนองพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง ตำบลเลยวังไสย์ อำเภอภูหลวง จังหวัดเลย. รายงานผลการปฏิบัติงานสิ้นสุดโครงการ เสนอสำนักงานพลังงานภูมิภาคที่ 6 (ขอนแก่น) กระทรวงพลังงาน
- สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น(2). 2550. บทสรุปสำหรับผู้บริหาร. โครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนสนองพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง สผก.6 (ขอนแก่น). เสนอสำนักรงานพลังงานภูมิภาคที่ 6 (ขอนแก่น) กระทรวงพลังงาน
- สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น (3). 2552. รายงานผลการปฏิบัติงานงวดงานที่ 3 ตำบลม่วงหวาน. โครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนสนองพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง กองทุนพัฒนาพื้นที่รอบโรงไฟฟ้าน้ำพอง
- สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น (4). 2552. รายงานผลการปฏิบัติงานงวดงานที่ 3 ตำบลโคกสูง. โครงการจัดทำแผนพลังงานชุมชนสนองพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง กองทุนพัฒนาพื้นที่รอบโรงไฟฟ้าน้ำพอง
- สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม. 2547. 6 ปี สู่การพัฒนาและการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมอย่างยั่งยืน 2542-2547. โครงการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมในเขตปฏิรูปที่ดินด้วยการพัฒนาการเกษตรแบบผสมผสาน ความร่วมมือระหว่าง สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) และ Japan Bank for International Cooperation (JBIC)
- สำนักงานพลังงานภูมิภาคที่ 6 (ขอนแก่น). 2550. เอกสารประกอบการชี้แจงโครงการ การจัดทำแผนพลังงานชุมชนสนองพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง, กระทรวงพลังงาน.
- อดิน รพีพัฒน์ และคณะ. 2536. คู่มือการวิจัยเชิงคุณภาพเพื่องานพัฒนา. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

การพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวแม่กับการส่งเสริมธุรกิจชุมชนอย่างยั่งยืน

ผศ.ดร.วิเชียร วรพุทธพร

ภาควิชาเทคโนโลยีอาหาร คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail: cwivor@kku.ac.th

บทคัดย่อ

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) เป็นวิธีการวิจัยแบบหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญต่อการวิจัยเพื่อการพัฒนาอาชีพและการส่งเสริมรายได้แก่ชุมชนและมีประสิทธิภาพต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านทัศนคติและพฤติกรรมที่พึงประสงค์ งานวิจัยเกี่ยวกับการผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์ข้าวแม่ได้ดำเนินการโดยใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นหลักสำคัญในการดำเนินงานซึ่งทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ได้เป็นอย่างดี งานวิจัยเกี่ยวกับการผลิตและพัฒนาผลิตภัณฑ์อาหารจากข้าวแม่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ในชุมชนอย่างบูรณาการทั้งทางด้านวิชาการ การจัดการด้านทรัพยากรวัตถุดิบสำหรับการผลิตทรัพยากรบุคคล การเงิน การตลาด การประกอบธุรกิจชุมชนและการถ่ายทอดเทคโนโลยีไปสู่ชุมชนอย่างแพร่หลายในจังหวัดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีผลทำให้เกิดการส่งเสริมการประกอบอาชีพเพื่อสร้างรายได้แก่ชุมชนอย่างยั่งยืน นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2543 ถึงปัจจุบัน กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรเป็นผู้รับการถ่ายทอดเทคโนโลยีดังกล่าวร่วมกับองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) โดยมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ 2 ประการคือ 1. เพื่อส่งเสริมการสร้างรายได้ของชุมชนเกษตรกรผู้ผลิตข้าวแม่ จากงานวิจัยเกี่ยวกับการผลิตและพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวแม่ที่ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นหลักสำคัญในการดำเนินการ 2. เพื่อพัฒนาพื้นที่ในชุมชนให้มีความสามารถในการพึ่งพาตนเองและส่งเสริมการสร้างขีดความสามารถในการแข่งขันบนรากฐานความรู้และการตัดสินใจของชุมชน เพื่ออนาคตที่ดีของชุมชนอย่างยั่งยืน ทำการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นแกนนำสำคัญ โดยดำเนินการเป็นขั้นตอนซึ่งประกอบด้วย 1. การสำรวจพื้นที่การผลิตข้าวแม่และผลิตภัณฑ์ข้าวแม่ในชุมชน 2. การวิจัยในห้องปฏิบัติการและการผลิตผลิตภัณฑ์ต้นแบบจากข้าวแม่ 3. การวิจัยและการถ่ายทอดเทคโนโลยีสู่ชุมชน 4. การส่งเสริมการประกอบการธุรกิจชุมชน โดยทั้งนี้ควรอยู่บนพื้นฐานความต้องการของท้องถิ่น มีการจัดประชุมปรึกษาหารือแบบกลุ่มที่มีความเกี่ยวข้องกันเพื่อวิเคราะห์จุดอ่อนและจุดแข็งของการดำเนินการ เพื่อให้เกิดการปรับปรุงการประกอบการอย่างมีประสิทธิภาพ และใช้การวิจัยแบบบูรณาการเป็นประเด็นสำคัญนำไปสู่การปฏิบัติอย่างเป็นองค์รวม โดยมีหลายภาคส่วนร่วมกันแสดงความคิดเห็นและเสนอแนะประเด็นในการพัฒนา

คำสำคัญ : การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ผลิตภัณฑ์ข้าวเม่า ธุรกิจชุมชน

Keywords : Participatory Action Research, Young Puffed Rice Product, Community Business

บทนำ

การวิจัยเพื่อการพัฒนาอาชีพและการส่งเสริมรายได้แก่ชุมชนนั้นมีหลายวิธีการ ซึ่งหนึ่งในบรรดาวิธีการที่สำคัญและทำให้บรรลุเป้าหมายได้เป็นอย่างดีนั้นก็คือการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ซึ่งเป็นวิธีการวิจัยแบบหนึ่งที่มีประสิทธิภาพต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านทัศนคติและพฤติกรรมที่พึงประสงค์ งานวิจัยเกี่ยวกับการผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าได้ดำเนินการโดยใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นหลักสำคัญในการดำเนินงานซึ่งทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ได้เป็นอย่างดี จากอดีตที่ผ่านมาในช่วงปี พ.ศ.2543 ถึงปัจจุบัน งานวิจัยเกี่ยวกับการผลิตและพัฒนาผลิตภัณฑ์อาหารจากข้าวเม่าก่อให้เกิดการเรียนรู้ในชุมชนอย่างบูรณาการทั้งทางด้านวิชาการ การจัดการด้านทรัพยากรวัตถุดิบสำหรับการผลิต ทรัพยากรบุคคล การเงิน การตลาด การประกอบธุรกิจชุมชนและการถ่ายทอดเทคโนโลยีไปสู่ชุมชนอย่างแพร่หลายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อาทิเช่น จังหวัดร้อยเอ็ด อุบลราชธานี หนองคาย อุดรธานี เป็นต้น ซึ่งมีผลทำให้เกิดการส่งเสริมการประกอบอาชีพเพื่อสร้างรายได้แก่ชุมชนอย่างยั่งยืน ทั้งนี้กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรเป็นผู้รับการถ่ายทอดเทคโนโลยีดังกล่าวร่วมกับองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ซึ่งเป็นหน่วยงานภาครัฐที่ให้การสนับสนุนด้านต่างๆ อย่างใกล้ชิด รวมทั้งหน่วยงานสนับสนุนอื่นๆ ซึ่งให้การสนับสนุนด้านงบประมาณ การจัดสรรพื้นที่เพื่อศึกษาผลงานผลิตภัณฑ์ต้นแบบ รวมทั้งการสนับสนุนด้านการตลาด เป็นต้น อันเป็นผลต่อการพัฒนาพื้นที่ได้อย่างยั่งยืน

วัตถุประสงค์

1. เพื่อส่งเสริมการสร้างรายได้ของชุมชนเกษตรกรผู้ผลิตข้าวเม่า จากงานวิจัยเกี่ยวกับการผลิตและพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าที่ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นหลักสำคัญในการดำเนินการ
2. เพื่อพัฒนาพื้นที่ในชุมชนให้มีความสามารถในการพึ่งพาตนเองและส่งเสริมการสร้างขีดความสามารถในการแข่งขันบนรากฐานความรู้และการตัดสินใจของชุมชน เพื่ออนาคตที่ดีของชุมชนอย่างยั่งยืน

วิธีการดำเนินการ

ทำการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นแกนนำสำคัญ ซึ่งประกอบด้วยภารกิจในการดำเนินการวิจัยเป็นขั้นตอนต่างๆ ดังต่อไปนี้

1. การสำรวจพื้นที่การผลิตข้าวเม่าและผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าในชุมชน
2. การวิจัยในห้องปฏิบัติการและการผลิตผลิตภัณฑ์ต้นแบบจากข้าวเม่า
3. การวิจัยและการถ่ายทอดเทคโนโลยีสู่ชุมชน
4. การส่งเสริมการประกอบการธุรกิจชุมชน
5. การวิจัยเพื่อการพัฒนาพื้นที่อย่างยั่งยืน

ผลการดำเนินงาน

การสำรวจพื้นที่การผลิตและผลิตภัณฑ์ข้าวเฌอในชุมชน จากงานวิจัยการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตข้าวเฌอและผลิตภัณฑ์อาหารสำเร็จรูปบางชนิดจากภูมิปัญญาชาวบ้านอีสาน (วิเชียรและชัยชาญ, 2546) ภายใต้โครงการวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเพื่อชนบทและการพัฒนาที่ยั่งยืน ให้การสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ (ส.ว.ท.ช.) การศึกษาพันธุ์ข้าวเหนียวพบว่าข้าวเหนียวหลายพันธุ์สามารถผลิตเป็นข้าวเฌอได้ดี เช่น ข้าวเหนียวพันธุ์ กข.2 (อุดม, 2528) พันธุ์สันป่าตองดอ และพันธุ์หางอี ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวเกษตรส่งเสริมในอำเภอฟังโคน จังหวัดสกลนคร (สุรัตน์, 2535) ข้าวเฌอจากบ้านแก่งโพธิ์ ตำบลน้ำก่ำ อำเภอนาคูพนม จังหวัดนครพนม ผลิตได้จากข้าวเหนียวหลายพันธุ์ได้แก่ ข้าวพันธุ์อีดีย์ (กข.10) สันป่าตองดอ หางอี สันป่าตองกลาง อีขาว และข้าว กข. 6 เป็นต้น ชาวบ้านส่วนใหญ่จะผลิตข้าวเฌอจำหน่ายเป็นเวลาประมาณ 40 วันของช่วงการผลิต ข้าวเฌอสดที่ผลิตจากข้าวเปลือกที่อยู่ในระยะที่พอเหมาะจะใช้ข้าวเปลือก 3 กิโลกรัมเพื่อให้ได้ข้าวเฌอ 1 กิโลกรัม ถ้าใช้ข้าวเปลือกที่แก่เต็มที่ 2 กิโลกรัมจะทำได้เป็นข้าวเฌอได้ 1 กิโลกรัม (ข้าวเฌอร่าง) การผลิตข้าวเฌอต้องนำเมล็ดข้าวเปลือกไปแช่น้ำก่อน แล้วจึงเอาไปคั่วให้สุก ทำให้แบนในครกกระเดื่องหรือทุบให้แบน และแยกเกลบออก (ภาพที่ 1) ปัจจุบันราคาขายขึ้นลงตามช่วงระยะเวลาซึ่งอยู่ในระหว่างประมาณ 30-50 บาทต่อกิโลกรัม

ภาพที่ 1 ข้าวเฌอสด (ซ้าย) ของบ้านโพธิ์ศรี ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานีและข้าวเฌอแห้งหรือข้าวเฌอร่าง (ขวา) ของบ้านน้ำอ้อม ตำบลน้ำอ้อม อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งมีลักษณะที่บางมากกว่าการตำด้วยครกกระเดื่อง

การสำรวจข้อมูลของกลุ่มผู้ผลิตข้าวเฌอ โดยสัมภาษณ์ผู้นำกลุ่มผู้ผลิตข้าวเฌอในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับความเป็นมาของกลุ่ม โครงสร้างการบริหารงานของกลุ่ม การแสดงผลงานและการจำหน่ายผลิตภัณฑ์ของกลุ่ม การตลาด ปัญหาและความต้องการของกลุ่ม และทำการสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับเครื่องมือและอุปกรณ์ในการผลิตข้าวเฌอและการแปรรูปผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ของกลุ่มผู้ผลิตในพื้นที่เป้าหมาย โดยสำรวจพื้นที่เพาะปลูกข้าวเหนียวที่ใช้ทำข้าวเฌอในพื้นที่ 6 จังหวัด (ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี สกลนคร นครพนม อุดรธานี และหนองคาย) พบว่ามีการใช้เครื่องทุ่นแรงในการผลิตข้าวเฌอในบางพื้นที่ เครื่องนวดข้าวขนาดเล็กที่อำเภอปากคาด จังหวัด

หนองคาย (วิเชียร วรพุทธพร และคณะ, 2545) และนครพนม เครื่องคั่วและทุบข้าวเม่า รวมทั้งเครื่องผัดข้าวเม่าแบบใช้แรงจากมอเตอร์ไฟฟ้า ที่บ้านน้ำอ้อม ต.น้ำอ้อม อ. เกษตรวิสัย จ. ร้อยเอ็ด และ เครื่องผัดข้าวเม่าแบบใช้แรงจากเครื่องยนต์ไถนาเดินตาม ที่บ้านโพธิ์ศรี ต. โพธิ์ศรี อ. พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี เป็นต้น ทำให้เกิดการเรียนรู้ระหว่างกลุ่มผู้ผลิตและมีการจ้างทำเครื่องผัดข้าวเม่าที่จังหวัดอุบลราชธานีในเวลาต่อมา

โครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตและแปรรูปข้าวเม่าเพื่อเสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชน (วิเชียร วรพุทธพร และคณะ) ได้ทำการสำรวจข้อมูลเพิ่มเติมบางส่วนจากชุมชนในพื้นที่ส่งเสริม ที่บ้านดัว ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี พบว่าเป็นแหล่งผลิตข้าวเม่าที่สำคัญแห่งหนึ่งของจังหวัด อำเภอบ้านผือ แบ่งเขตการปกครองเป็น 15 หมู่บ้าน อยู่ห่างจากอำเภอ 7 กิโลเมตรและอยู่ใกล้สถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญคือ อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรประกอบด้วยสมาชิก 37 คน มีเงินทุนเวียนภายในกลุ่มประมาณ 10,000บาท ผลิตข้าวเม่าสดวันละ 50-100 กิโลกรัมต่อครอบครัวต่อวัน จำหน่ายผ่านพ่อค้าคนกลางในราคาเฉลี่ย 25-40 บาทต่อกิโลกรัม พันธุ์ข้าวเหนียวที่ใช้ผลิตข้าวเม่า อาทิเช่น พันธุ์ขาวดอ นางบุญมา ดี 1 สันป่าตองดอ หางยี่ บานเย็น ดอนคู่ สันป่าตองกลาง หอมเสี้ยว อีเหลื่องใหญ่ และพันธุ์ กข 6 เป็นต้น มีผลต่อการส่งเสริมอาชีพในท้องถิ่นจากการแปรรูปผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าและส่งเสริมการท่องเที่ยว

พบว่าข้าวเม่าสด ซึ่งมีสีเขียวและมีกลิ่นหอมตามธรรมชาตินั้น เหมาะสำหรับการผลิตข้าวเม่าคลุก ซึ่งมีจำหน่ายตามฤดูกาล โดยมักจะผลิตเพื่อการจำหน่ายในงานบุญประเพณีที่สำคัญในช่วงที่เริ่มมีผลผลิตของข้าวเม่าออกสู่ตลาดในรูปของข้าวเม่าสด เนื่องจากข้าวเม่าสดมีช่วงสั้นในการผลิตเท่านั้น ข้าวเม่าแท้ๆ จึงหา มาบริโภคได้ไม่มากนัก ในบางพื้นที่ที่มีการเพาะปลูกข้าวเพียงพันธุ์เดียว คือข้าวเหนียวพันธุ์ กข. 6 ก็จะมีข้าวเม่าสดให้จำหน่ายได้เพียงเวลาไม่เกิน 3 เดือน โดยเฉพาะที่บ้านโพธิ์ศรี ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี สามารถผลิตข้าวเม่าได้ตั้งแต่ราวกลางเดือนสิงหาคมไปถึงปลายเดือนพฤศจิกายนและอาจถึงต้นเดือนธันวาคม ประมาณ 3-4 เดือน ทั้งนี้เนื่องจากการมีการเพาะปลูกข้าวเหนียวพันธุ์พื้นเมืองหลายพันธุ์ ทำให้สามารถเก็บเกี่ยวในระยะเวลาที่ต่างกันไปได้

การวิจัยในหองปฏิบัติการและการผลิตผลิตภัณฑ์ต้นแบบจากข้าวเม่า ทำการวิเคราะห์สมบัติทางกายภาพและเคมีบางประการของเมล็ดและแป้งข้าวเหนียวจากตัวอย่างพันธุ์ข้าวที่เพาะปลูกในเขตพื้นที่สำรวจได้แก่ ลักษณะสีผิวของเปลือกเมล็ดข้าว ขนาดและรูปร่าง การสลายเมล็ดในด่าง (Alkali spreading value in 1.7% and 1.4% KOH) ศึกษาการสุกของแป้งด้วยความร้อนโดยวิธี RVA (Rapid Visco Analyzer) พบว่าข้าวเหนียวต่างสายพันธุ์ให้ลักษณะแตกต่างกัน คุณลักษณะโดยรวมใช้สำหรับการแปรรูปผลิตภัณฑ์อาหารได้ โดยเฉพาะพันธุ์ กข.6 และพันธุ์ขาวดอ มีสีสวยและมีกลิ่นหอมซึ่งใช้กันอย่างแพร่หลาย การวิจัยในหองปฏิบัติการ โดยใช้ข้าวเม่าที่ผลิตในชุมชนเป็นวัตถุดิบหลัก พบว่าการผลิตข้าวเม่าคลุกสามารถทำได้จากข้าวเม่าสดและข้าวเม่าแห้ง(ข้าวเม่าวาง) ทำการสอบถามความต้องการในการแปรรูปผลิตข้าวเม่าจากชาวบ้านในพื้นที่ส่งเสริม 2 แห่ง (จ.ร้อยเอ็ด และ จ.อุบลราชธานี) ทำการคัดเลือกผลิตภัณฑ์ 2-3 อย่าง ได้แก่ กระจ่างสารทข้าวเม่าห่ม ข้าวตูข้าวเม่า ทดลองผลิตผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าดังกล่าว ในหองปฏิบัติการ แล้วทำการประเมินการยอมรับทางประสาทสัมผัส และทำการปรับปรุงสูตรเพื่อคัดเลือกสูตรที่เหมาะสมในการจัดอบรมเผยแพร่ต่อไป

นอกจากนี้ในผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าบางชนิดซึ่งมีผลในทางการค้าจะทำการศึกษาวิจัยผู้บริโภคนอกเขตพื้นที่ส่งเสริมด้วย เพื่อเป็นการยืนยันผลการยอมรับจากห้องปฏิบัติการ ซึ่งจะสร้างความเชื่อมั่นในสินค้าที่ผลิตเพื่อการจำหน่าย ปัจจุบันข้าวเม่ากระยาสารได้รับการพัฒนาเป็นสินค้าโอท็อประดับ 3 ดาว ของกลุ่มบ้านน้ำอ้อม รวมทั้งผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าอาหารเข้าก็เป็นอีกหนึ่งผลิตภัณฑ์ที่ได้รับการยอมรับของผู้บริโภคเป็นอย่างดี ทั้งจากกลุ่มผู้บริโภคในจังหวัดร้อยเอ็ดและขอนแก่น จากโครงการวิจัยเรื่อง การผลิตและพัฒนาผลิตภัณฑ์อาหาร เข้าจากข้าวเม่า (วิเชียร วรพุทธพร และคณะ, 2552) ซึ่งกลุ่มบ้านน้ำอ้อมกำลังขอขึ้นทะเบียน ขอ. เพื่อพัฒนา ให้เป็นสินค้าโอท็อปตัวใหม่ของจังหวัดและเป็นสินค้าส่งเสริมการท่องเที่ยว

การวิจัยและการถ่ายทอดเทคโนโลยีสู่ชุมชน

การวิจัยและการถ่ายทอดเทคโนโลยีสู่ชุมชนนั้น ได้มีการดำเนินการอยู่หลายโครงการ ได้แก่ โครงการ วิจัยเรื่องการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตข้าวเม่าและผลิตภัณฑ์อาหารสำเร็จรูปบางชนิดจากภูมิปัญญาชาวบ้าน อีสาน (วิเชียร วรพุทธพร และคณะ, 2546) จัดฝึกอบรมเจ้าหน้าที่เทคนิคเกษตรในพื้นที่เป้าหมาย 2 จังหวัด (จ.ร้อยเอ็ด และ จ.อุบลราชธานี) และเจ้าหน้าที่เทคนิคเกษตรผู้สนใจจากพื้นที่ที่ทำการสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับ ข้าวเม่า อีก 4 จังหวัด ระยะเวลาหลักสูตร 4 วัน ภาคทฤษฎี 3 ชั่วโมง ปฏิบัติ 21 ชั่วโมง(วิเชียร วรพุทธพร, 2542) การจัดกิจกรรมประชาสัมพันธ์เผยแพร่โครงการในโอกาสต่างๆ และจัดตั้งศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยี การผลิตและแปรรูปข้าวเม่าในชุมชนเพื่อการพัฒนาแบบยั่งยืน โดยจัดตั้งศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตและ แปรรูปข้าวเม่าขึ้นในหมู่บ้าน (ภาพที่ 2) โดยได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากองค์การบริหารส่วนตำบลและ ได้มอบอุปกรณ์เครื่องมือในการผลิตและแปรรูปที่สำคัญ อาทิเช่น เครื่องผัดข้าวเม่า เครื่องปิดผนึกถุงพลาสติก ตู้อบขนมแบบใช้แก๊ส เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้จัดฝึกอบรมการแปรรูปผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าได้แก่ ผลิตภัณฑ์ กระยาสาร ข้าวเม่าหมี บำปิ่นข้าวเม่า ข้าวเม่าปรุงรสไอชาหรือข้าวเม่าทรงเครื่อง ข้าวเม่าปรุงรสอาหารเข้า และ ข้าวตูข้าวเม่า รวมทั้งจัดฝึกอบรมด้านการบริหารจัดการกลุ่ม การตลาด การเงินและบัญชี กิจกรรมส่งเสริม การขายทั้งในพื้นที่และในงานสำคัญต่างๆ ทำให้กลุ่มสามารถสร้างรายได้เพิ่มเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม หลายกลุ่มผู้ผลิตจะต้องพัฒนาระบบการผลิตให้ได้มาตรฐานหลักการปฏิบัติที่ดีในการผลิต ซึ่งต้องตระหนัก ในด้านความปลอดภัยของอาหารและสามารถตัดสินใจในการลงทุนด้านโครงสร้างโรงเรือนและอุปกรณ์ที่ทันสมัยรวมทั้งบรรจุภัณฑ์

โครงการที่จังหวัดอุดรธานีนั้นได้จัดซื้อเครื่องมือและจัดหาอุปกรณ์ให้กับกลุ่ม ได้แก่ เตาอบเบเกอรี่ ได้ สร้างเครื่องนวดข้าว เครื่องผัดข้าวเม่า มอบให้ที่ศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีทางการเกษตรประจำตำบล ดำเนินการ จัดทำคู่มือการถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตและแปรรูปข้าวเม่า (วิเชียร วรพุทธพร และคณะ, 2546) ประกอบด้วย คู่มือการอบรมการจัดกระบวนการกลุ่ม คู่มือการอบรมการเงินและบัญชี การตลาด คู่มือการอบรมการแปรรูป ผลิตภัณฑ์ชนิดต่างๆ จำนวน 6 ชนิด ได้แก่ กระยาสาร ข้าวเม่าหมี บำปิ่นข้าวเม่า ข้าวเม่าปรุงรสไอชา (ข้าวเม่าทรงเครื่อง) ข้าวเม่าปรุงรสอาหารเข้า และข้าวตูข้าวเม่า นอกจากนี้ยังถ่ายทอดวิธีการแปรรูปผลิตภัณฑ์ ข้าวเม่าอาหารเข้า พร้อมทั้งออกแบบบรรจุภัณฑ์พร้อมฉลากสินค้าให้แก่กลุ่มแม่บ้าน ของบ้านน้ำอ้อม ตำบล น้ำอ้อม อำเภอกะทู้ร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งกลุ่มแปรรูปข้าวเม่านี้ได้มีการผลิตเพื่อการจำหน่ายในโอกาสต่างๆ

แล้วในจังหวัดร้อยเอ็ด ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2551 เป็นต้นมา(ภาพที่ 3)รวมทั้งจัดอบรมการพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวเม่า
อาหารเข้าให้แก่เจ้าหน้าที่เคหกิจเกษตร สำนักงานเกษตรอำเภอ จากจังหวัดขอนแก่น (ภาพที่ 4)

นอกจากตัวผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าแล้วยังมีการศึกษารูปแบบของบรรจุภัณฑ์อีกด้วย โดยสำรวจการยอมรับ
ของผู้บริโภคจำนวนมากในจังหวัดร้อยเอ็ดและขอนแก่น (ภาพที่ 5) เพื่อผลิตเป็นสินค้าในโครงการหนึ่งตำบล
หนึ่งผลิตภัณฑ์สำหรับผู้ซื้อทั่วไป โดยเฉพาะนักท่องเที่ยวที่ต้องการซื้อของฝาก ซึ่งผลจากโครงการวิจัยนี้ได้
ผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าอาหารเข้าที่บรรจุอยู่ในซองพลาสติกใส (ถุง KOP) และถุงอะลูมิเนียมซึ่งภายในมีซองบรรจุ
วัตถุดูดซับออกซิเจน เพื่อป้องกันการเหม็นหืนและรักษาความกรอบของผลิตภัณฑ์ได้เป็นอย่างดี โดยบรรจุอยู่
ในกล่องกระดาษสีน้ำตาล ซึ่งผ่านการออกแบบให้เป็นของฝากโดยเฉพาะ

ภาพที่ 2 ศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตและแปรรูปข้าวเม่า
บ้านน้ำอ้อม ต.น้ำอ้อม อ.เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด สนับสนุนโดย ส.ว.ท.ช.

ภาพที่ 3 ถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตข้าวเม่าอาหารเข้าที่บ้านน้ำอ้อม
ตำบลน้ำอ้อม อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

ภาพที่ 4 การอบรมการพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวแม่อาหารเช้า
จัดโดยสำนักงานส่งเสริมและพัฒนากาเกษตรเขตที่ 4 และคณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ภาพที่ 5 ผลิตภัณฑ์ข้าวแม่อาหารเช้าของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร บ้านน้ำอ้อม อำเภอกะทิงวิทย
จังหวัดร้อยเอ็ด และการสำรวจการยอมรับของผู้บริโภคในจังหวัดร้อยเอ็ด (ขวา)

การส่งเสริมการประกอบการธุรกิจชุมชน ได้ทำการฝึกอบรมการประกอบการธุรกิจชุมชน โดยแนะนำให้ความรู้เกี่ยวกับการจัดทำแผนธุรกิจ และการทดลองการตลาด ดำเนินโดยกลุ่มผู้ผลิตทดลองทำผลิตภัณฑ์ตามที่ได้รับถ่ายทอดและโครงการได้นำผลิตภัณฑ์ดังกล่าวไปทดลองตลาดเพื่อสำรวจความคิดเห็นของผู้บริโภคที่มีต่อผลิตภัณฑ์และทำการปรับปรุงให้เป็นไปตามความต้องการของตลาด

จากโครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตและแปรรูปข้าวแม่เพื่อเสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชน (วิเชียร วรพุทธพร และคณะ, 2546) ได้ทำการประชาสัมพันธ์ผลการดำเนินงานของโครงการและกลุ่มผู้ผลิตโครงการได้นำผลงานของโครงการและกลุ่มผู้ผลิตหรือส่งออกแสดงนิทรรศการ โดยเฉพาะผลิตภัณฑ์แปรรูปของข้าวแม่ชนิดต่างๆ ในงานสำคัญ เช่น งานวันเทคโนโลยี ประจำปี 2546 งานแสดงเทคโนโลยีและนวัตกรรม ประจำปี 2547 (KKU Innovation Show 2004) งานวันเกษตรแห่งชาติ และงานทุ่งศรีเมือง ซึ่งเป็นงานประจำปีของจังหวัดอุดรธานี กลุ่มแม่บ้านสามารถเพิ่มรายได้จากการขายข้าวแม่ รวมทั้งผลิตภัณฑ์ข้าวแม่ซึ่งเป็นที่ยอมรับของผู้บริโภค อาทิ เช่น กระจยาสารท บำปิ่นข้าวแม่ เป็นต้น (ภาพที่ 6) ผู้ประกอบการในระดับชุมชนยังคงต้องการ

ความช่วยเหลือจากภาครัฐกิจเอกชนในการสร้างเครือข่ายตลาดและงบการขยายการลงทุนให้ครบวงจร เช่น การตลาดแหล่งจำหน่ายสินค้า การขนส่ง การบรรจุภัณฑ์ที่ทันสมัย รวมทั้งการประชาสัมพันธ์ไปสู่ผู้บริโภคอย่างกว้างขวาง (ภาพที่ 7) ซึ่งกลุ่มยังขาดความรู้ความเชี่ยวชาญและงบการลงทุนไม่เพียงพอ

ภาพที่ 6 แสดงตัวอย่างผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าที่ผลิตเพื่อการจำหน่ายในท้องถิ่น อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี

ภาพที่ 7 การจำหน่ายสินค้าข้าวเม่าอาหารเช้าและผลิตภัณฑ์ข้าวเม่า
ในงานส่งเสริมการท่องเที่ยวจังหวัดร้อยเอ็ดของกลุ่มแม่บ้าน

การวิจัยเพื่อการพัฒนาพื้นที่อย่างยั่งยืน การวิจัยเพื่อการพัฒนาพื้นที่ให้ประสบความสำเร็จนั้นมีความจำเป็นต้องทำการประสานงานกับกลุ่มเป้าหมายในโครงการ โดยประสานขอความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ทุกระดับทั้งระดับจังหวัด ประกอบด้วย สำนักงานเกษตรจังหวัด สำนักงานองค์กรชุมชนจังหวัด สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัด ระดับอำเภอประกอบด้วย สำนักงานเกษตรอำเภอ สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอ ระดับตำบลและหมู่บ้าน จากโครงการในจังหวัดอุดรธาณีน้น ประกอบด้วย องค์การบริหารส่วนตำบลเมืองพาน ผู้ใหญ่บ้าน รวมทั้งกลุ่มผู้ผลิตข้าวเม่าในเขตพื้นที่ตำบลบ้านผือ อำเภอเมืองพาน เพื่อร่วมดำเนิน

โครงการ ทั้งนี้ได้สำรวจและคัดเลือกสถานที่สำหรับการดำเนินกิจกรรมของโครงการร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และกลุ่มผู้ผลิตข้าวเม่า โดยมีการประชุมชี้แจงและปรึกษาหารือและหาข้อสรุปร่วมกันตามวัตถุประสงค์และ ผลที่คาดว่าจะได้รับจากโครงการ สรุปผลการสำรวจข้อมูลผู้ผลิตข้าวเม่าและหาแนวทางในการพัฒนาความ เข้มแข็งของกลุ่มและเทคโนโลยีการผลิตและผลิตภัณฑ์ที่จะต้องพัฒนาต่อไป

กลยุทธ์ในการสร้างความยั่งยืนของการสร้างรายได้ให้แก่ชุมชนนั้นซึ่งเรื่องที่สำคัญคือการสร้างความ เป็นเจ้าของของชุมชนนั่นเอง จึงมีการดำเนินการโดยจัดงานวันเปิดศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตข้าวเม่า โดยโครงการวิจัยร่วมกับสำนักงานเกษตรจังหวัด ผู้ผลิตและองค์การบริหารส่วนตำบลเมืองพาน ได้มีการเปิด ศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยี และทำการมอบเครื่องมืออุปกรณ์และอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องให้กับกลุ่มผู้ผลิตข้าวเม่าอย่าง เป็นทางการ

นอกจากนี้ได้สร้างบทเรียนสื่ออิเล็กทรอนิกส์เพื่อการศึกษา เรื่อง การผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์ข้าวเม่า โดยได้รับการสนับสนุนงบประมาณในการจัดทำสื่อจากสำนักนวัตกรรมการเรียนการสอน มหาวิทยาลัยขอนแก่น เพื่อใช้เป็นสื่อเสริมสำหรับการจัดการเรียนการสอนสำหรับนักศึกษาในระดับปริญญาตรีที่เรียนวิชาเทคโนโลยี วิทยุพืช ในหลักสูตรวิทยาศาสตรบัณฑิต สาขาเทคโนโลยีการอาหาร ของมหาวิทยาลัยขอนแก่น รวมทั้งสำหรับ นักศึกษาและประชาชนผู้ที่สนใจเกี่ยวกับการผลิตและแปรรูปข้าวเม่า โดยในสื่อนี้ได้จัดทำแบบทดสอบก่อน เข้าสู่วิชาเรียนและหลังบทเรียน เนื้อหาบทเรียนประกอบด้วยเนื้อหาหยาบ 5 ส่วน ได้แก่ แหล่งผลิตข้าวเม่าใน เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เทคโนโลยีการผลิตข้าวเม่าจากภูมิปัญญาชาวบ้าน การพัฒนาเทคโนโลยีการผลิต ข้าวเม่า การแปรรูปผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าในท้องถิ่น และการพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าเพื่อการค้า โดยสื่อนี้มี รายละเอียดเกี่ยวกับสูตรส่วนผสมและวิธีการทำผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าชนิดต่างๆ อาทิ เช่น ผลิตภัณฑ์กระยาสาธต บำบัดข้าวเม่า ข้าวตูข้าวเม่า ข้าวเม่าหมี ข้าวเม่าปรุงรสโอชาหรือข้าวเม่าทรงเครื่อง ข้าวเม่าปรุงรสอาหารเข้า เป็นต้น รวมทั้งไฟล์เอกสารเผยแพร่ในรูปแบบของโปสเตอร์ แผ่นพับประชาสัมพันธ์ เพื่อให้ประชาชนผู้สนใจได้ ศึกษาหาความรู้ได้ด้วยตนเอง อันจะเป็นส่งเสริมการพัฒนาอย่างต่อเนื่องในทุกๆ ด้าน เพื่อการพัฒนาแบบยั่งยืน

สรุปและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเพื่อการพัฒนาพื้นที่และส่งเสริมการสร้างรายได้แก่ชุมชนจะประสบความสำเร็จได้ ถ้านำวิธีการ วิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชน ซึ่งอยู่บนพื้นฐานความต้องการของท้องถิ่น ควรมีการจัดประชุม ปรึกษาหารือแบบกลุ่มที่มีความเกี่ยวข้องกันเพื่อวิเคราะห์จุดอ่อนและจุดแข็งของการดำเนินการ เพื่อให้เกิดการ ปรับปรุงการประกอบการอย่างมีประสิทธิภาพ และใช้การวิจัยแบบบูรณาการเป็นประเด็นที่สำคัญนำไปสู่การ ปฏิบัติอย่างเป็นองค์รวม โดยมีหลายภาคส่วนร่วมกันแสดงความคิดเห็นและเสนอแนะประเด็นในการพัฒนา เพื่อการพัฒนาองค์ความรู้ร่วมกันระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นและความรู้ทางวิชาการในยุคโลกาภิวัตน์ซึ่งต้องการ ความมีส่วนร่วมของทุกคนที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะแกนนำของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร และหน่วยงานสนับสนุน ภาครัฐ รวมทั้งความร่วมมือจากภาคเอกชนที่เกี่ยวข้อง ซึ่งจะสามารถผลักดันให้มีการนำผลงานวิจัยทางวิชาการ ไปใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง ทั้งนี้จะก่อให้เกิดการพัฒนาพื้นที่อย่างยั่งยืน

เอกสารอ้างอิง

สุรัตน์ วรารัตน์. 2535. การผลิตข้าวเม่าบ้านแก่งโพธิ์. ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสกลนคร. รุ่งโรจน์ แชนนา และวิภาพร กลิ่นสุวรรณ. 2542. ข้อมูลการผลิตข้าวเม่า ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี ปี 2542. สำนักงานเกษตรอำเภอพิบูลมังสาหาร.

วิเชียร วรพุทธพร. 2542. หลักการแปรรูปข้าวเม่าและผลิตภัณฑ์ข้าวเม่า. อ้างในเอกสารประกอบการอบรมเชิงปฏิบัติการ เรื่องการผลิตและแปรรูปข้าวเม่า. ภาควิชาเทคโนโลยีอาหาร คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

วิเชียร วรพุทธพร เพ็ญศรี เจริญวานิช ชัยชาญ วงศ์สามัญ สมพงษ์ เอี่ยมวิริยวัฒน์ สุรพล ภูมิพระบุญ ดิรก สารวดี ภูมิภักดิ์ พิทักษ์เชื่อนพันธ์ และ ทิพาพร พรมเจริญ. คณะ. 2545. รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตและการแปรรูปผลิตภัณฑ์ข้าวเม่าเพื่อเพิ่มมูลค่าและส่งเสริมอุตสาหกรรมพื้นบ้าน. คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 137 หน้า.

วิเชียร วรพุทธพร และ ชัยชาญ วงศ์สามัญ. 2546. รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัย เรื่อง การพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตข้าวเม่าและผลิตภัณฑ์อาหารสำเร็จรูปบางชนิดจากภูมิปัญญาชาวบ้านอีสาน. คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 114 หน้า.

วิเชียร วรพุทธพร เพ็ญศรี เจริญวานิช ชัยชาญ วงศ์สามัญ สมพงษ์ เอี่ยมวิริยวัฒน์ สุรพล ภูมิพระบุญ ดิรก สารวดี และทิพาพร พรมเจริญ. 2546. รายงานฉบับสมบูรณ์ เรื่อง โครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตและแปรรูปข้าวเม่าเพื่อเสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชน. คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 118 หน้า.

วิเชียร วรพุทธพร เพ็ญศรี เจริญวานิช ชัยชาญ วงศ์สามัญ สมพงษ์ เอี่ยมวิริยวัฒน์ สุรพล ภูมิพระบุญ ดิรก สารวดี ภูมิภักดิ์ พิทักษ์เชื่อนพันธ์ และทิพาพร พรมเจริญ. 2546. คู่มือการถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตและแปรรูปข้าวเม่า โครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตและแปรรูปข้าวเม่าเพื่อเสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชน. คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 31 หน้า.

วิเชียร วรพุทธพร ทิพย์วรรณ งามศักดิ์ ศรีวรรณ เนติวานนท์ และเทพฤทธิ์ ปิติฤทธิ์. 2551. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง การผลิตและพัฒนาผลิตภัณฑ์อาหารเข้าจากข้าวเม่า. ภาควิชาเทคโนโลยีอาหาร คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 64 หน้า.

สมคิด มิสาท. 2540. เทคโนโลยีการผลิตข้าวเม่าของเกษตรกรบ้านแก่งโพธิ์ ตำบลน้ำก่ำ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม. รายงานวิชาการพัฒนาและส่งเสริมเทคโนโลยีที่เหมาะสมทางการเกษตร. สาขาส่งเสริมการเกษตร บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อนุชิต วงศ์สิงห์ และ อุฬาริน ศรีกงพาน. 2542. รายงานปัญหาพิเศษทางเทคโนโลยีอาหาร เรื่อง การผลิตผลิตภัณฑ์อาหารขบเคี้ยวเส้นใยสูงจากข้าวเม่า. ภาควิชาเทคโนโลยีอาหาร คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

.....

ตลาดชุมชน ทางเลือกเพื่อการพัฒนาตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง Community Market: Alternative Development Approach as per the Sufficiency Economy Concept

พัชรินทร์ ฤชวรารักษ์ สินี ชวงษ์

วิเชียร แสงโชติ และเบญจวรรณ นาราวัจ

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail: patruc@kku.ac.th

บทคัดย่อ

ตลาดชุมชนเป็นองค์ประกอบหนึ่งของการพัฒนาแบบองค์รวมตามแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียงที่ได้มีการดำเนินการส่งเสริมในลักษณะโครงการนำร่องด้วยกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเพื่อเป็นช่องทางตลาดทางเลือก สำหรับการจำหน่ายผลผลิตจากการเกษตรแบบผสมผสานของเกษตรกรในโครงการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมในเขตปฏิรูปที่ดินด้วยการพัฒนาการเกษตรแบบผสมผสาน (คพป.) รับผิดชอบดำเนินการโดยสถาบันวิจัยและพัฒนาในความร่วมมือกับคณะทำงานโครงการ คพป. ระหว่างปี 2546-2550 ในหมู่บ้านเขตปฏิรูปที่ดินใน 4 จังหวัด คือ สกลนคร มุกดาหาร มหาสารคาม และขอนแก่น กระบวนการดำเนินงานที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน ได้แก่ การศึกษาวิเคราะห์ศักยภาพและความพร้อมในการจัดตั้งตลาดชุมชน การพัฒนาศักยภาพผู้นำและเกษตรกร โดยเฉพาะการฝึกอบรมทั้งด้านแนวคิด ทักษะการบริหารจัดการและการจัดเก็บข้อมูล การจัดตั้งตลาดชุมชนในหมู่บ้านที่มีความพร้อมโดยเกษตรกรลงมือปฏิบัติการเอง ตลอดจนการสรุปผลการจัดตั้งตลาดชุมชนโดยชุมชนเป็นผู้สรุปวิเคราะห์ความสำเร็จตามแผนงานและเป้าหมายที่กำหนดด้วยตนเอง ทั้งนี้โดยคณะผู้วิจัยได้ประยุกต์ใช้วิธีการที่หลากหลายในการติดตามและสนับสนุนให้คณะกรรมการตลาดชุมชนแต่ละพื้นที่สามารถบริหารจัดการและปรับปรุงการดำเนินงานโดยใช้ข้อมูลเป็นพื้นฐานได้จริง

ผลการดำเนินโครงการพบว่า จากการศึกษาระดับศักยภาพและความพร้อมโดยชุมชนมีส่วนร่วมใน 10 หมู่บ้านในระยะแรกเริ่มโครงการ ทำให้เกิดการจัดตั้งตลาดชุมชนขึ้น 8 แห่ง ในจำนวนนี้มีการดำเนินการต่อเนื่องจนถึงสิ้นสุดโครงการ 7 แห่ง นอกจากนี้ยังเกิดการขยายผลสู่หมู่บ้านอื่นๆ ที่ได้มาศึกษาแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับหมู่บ้านต้นแบบ โดยเกิดการจัดตั้งตลาดชุมชนขึ้นอีกหลายแห่งใน จังหวัดขอนแก่น มุกดาหาร สกลนคร และ มหาสารคาม

ลักษณะสำคัญของตลาดชุมชน คือ บริหารจัดการโดยคนในชุมชน ระบบการจัดการมีความยืดหยุ่นตามสภาพการผลิตและสังคมของแต่ละชุมชน เน้นการขายผลผลิตของคนในชุมชน โดยเฉพาะอาหารที่ปลอดภัยจากสารพิษ มีการกำหนดช่วงเวลาและวันเปิดตลาด ผลการพัฒนาตลาดชุมชนพบว่าทำให้เกษตรกรหลายรายขยายพื้นที่เกษตรผสมผสาน มีผู้ผลิตอาหารปลอดภัยและแปรรูปอาหารเพิ่มขึ้น เกิดการฟื้นฟูอาหารท้องถิ่นและพืชผักพื้นบ้าน เกิดแม่ค้าใหม่ มีจำนวนเงินหมุนเวียนภายในชุมชนมากขึ้น แม่ค้าและเกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการขายของที่ตลาดชุมชน จนเกิดการรวมกลุ่มของแม่ค้าและเกษตรกรเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสะสมเงินรายได้ที่เพิ่มขึ้น ตลาดชุมชนบางแห่งสามารถขยายเครือข่ายความร่วมมือสู่การร่วมจัดตั้งตลาดสีเขียวในระดับอำเภอ (เช่น บ้านโนนทอง-โนนธรรม อำเภอบรบือ จ.มหาสารคาม) ตลาดชุมชนบางแห่งเป็นแหล่งเรียนรู้ศึกษาดูงานให้กับผู้สนใจ ทั้งในด้านการบริหารจัดการตลาดชุมชน การทำเกษตรผสมผสานและพืชผักปลอดภัยจากสารพิษ

อย่างไรก็ตาม ผลการดำเนินงานของตลาดชุมชนในภาพรวมชี้ให้เห็นว่ายังมีข้อจำกัดสำคัญในหลายด้าน โดยเฉพาะการปลูกฝังพื้นฐานแนวคิดการพึ่งตนเองตามแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียงที่เป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนา ให้กับเกษตรกรแกนนำและเกษตรกรสมาชิก รวมทั้งบุคคลอื่นๆ ในชุมชน ซึ่งเป็นกระบวนการที่ต้องใช้เวลาและจำเป็นต้องมีตัวอย่างผลการดำเนินงานที่ชัดเจน ซึ่งเป็นประเด็นที่ผู้เกี่ยวข้องต้องให้ความสำคัญมากขึ้น ทั้งในการพัฒนาความเข้มแข็งของตลาดชุมชนเดิม ตลอดจนการขยายผลตลาดชุมชนสู่ชุมชนอื่น เพื่อให้ตลาดชุมชนเป็นตลาดที่บริหารจัดการเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชนตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงอย่างแท้จริง

คำสำคัญ: ตลาดชุมชน การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

บทนำ

จากปัญหาพื้นที่เขตปฏิรูปที่ดินภาคอีสานที่ตั้งอยู่ห่างไกล สภาพทางกายภาพไม่เอื้ออำนวยต่อการทำเกษตรกรรม ทำให้เกิดการอพยพแรงงานเพื่อหางานทำในที่ต่างๆ กิจกรรมการเกษตรที่สำคัญในขณะนี้ คือ การปลูกข้าวไว้บริโภคและการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขาย มีการใช้สารเคมีในการเกษตรสูง ทำให้ดินและทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรม เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวสำนักงานการปฏิรูปที่ดิน (สปก.) จึงจัดให้มีโครงการคฟป. ขึ้นในลักษณะโครงการบูรณาการนำร่องใน 4 จังหวัด ได้แก่ สกลนคร มุกดาหาร มหาสารคาม และขอนแก่น โดยใช้แนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียงเป็นแนวคิดหลักในการดำเนินงาน ด้วยกระบวนการทำงานที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน เป้าหมายโครงการคือคุณภาพชีวิตและความยั่งยืนของระบบนิเวศ กิจกรรมสำคัญ คือ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและการขุดสระน้ำในไร่นา การส่งเสริมการเกษตรแบบผสมผสาน การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม การพัฒนาองค์กรชุมชนและเครือข่าย ผลจากการดำเนินโครงการตั้งแต่ปี 2544-2546 ทำให้หลายครอบครัวมีผลผลิตจากการเกษตรเหลือกินเหลือใช้มากขึ้น สามารถจำหน่ายสู่ตลาดและพ่อค้าคนกลางที่เป็นกลไกตลาดที่มีอยู่แล้ว

ดังนั้น เพื่อสร้างช่องทางตลาดทางเลือกเพิ่มจากกลไกตลาดเดิม หรือแท้จริงแล้วเป็นทางหนึ่งของการแก้ไขปัญหาด้านการจัดการผลผลิตและการตลาดที่เป็นปัญหาสำคัญของเกษตรกรมาโดยตลอด ด้วยการให้ชุมชนมีการจัดการด้านการตลาดด้วยตนเองโดยไม่ต้องรอพึ่งให้เจ้าหน้าที่รัฐมาแก้ปัญหาให้ โครงการ คพป. จึงประสานความร่วมมือกับสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ทำการส่งเสริมการพัฒนาลาดชุมชนขึ้นตั้งแต่เดือนตุลาคม 2546 ในลักษณะโครงการนำร่องต่อยอดจากงานพัฒนาด้านอื่นๆ ของโครงการ คพป. เน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องให้กับคนในชุมชน เพื่อให้ชุมชนเป้าหมายสามารถยกระดับการพึ่งตนเองด้านการผลิตและการจัดการด้านการตลาดได้มากขึ้น รวมถึงกระตุ้นให้เกิดการผลิตอาหารปลอดภัยให้พอกินก่อน เหลือจึงขาย ส่งเสริมการซื้อขายแลกเปลี่ยนหมุนเวียนภายในชุมชนและกับชุมชนใกล้เคียง เมื่อชุมชนเกิดการเรียนรู้มีความชำนาญและมีสินค้ามากขึ้นจึงขยายไปสู่ตลาดภายนอก

งานพัฒนาลาดชุมชนยังเป็นอีกกลไกหนึ่งที่จะเสริมให้กระบวนการทำงานของโครงการ คพป. เป็นการพัฒนาแบบองค์รวมมากขึ้น ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนเป้าหมายที่หลากหลายสถานภาพเพศ และวัย ไม่เฉพาะครัวเรือนในเขตพื้นที่ สปก. ทำให้ชุมชนเป้าหมายเกิดการพัฒนาไปสู่การพึ่งตนเองตามแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง อันเป็นแนวทางการพัฒนาที่จะสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ สามารถปรับตัวและสร้างฐานเศรษฐกิจสังคมของตนเอง ภายใต้สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของระบบเศรษฐกิจมหภาคได้เป็นอย่างดี

วัตถุประสงค์

1. ศึกษาสภาพการผลิตและช่องทางการตลาดผลผลิตทางการเกษตรใน 10 หมู่บ้านเป้าหมาย และสนับสนุนให้มีการจัดทำแผนพัฒนาการตลาดผลผลิตการเกษตรของแต่ละชุมชนเป้าหมาย
2. พัฒนาศักยภาพของหมู่บ้านเป้าหมายให้สามารถจัดระบบการผลิตและการตลาดผลผลิตทางการเกษตรของตนเอง โดยเฉพาะในรูปแบบตลาดชุมชน
3. สนับสนุนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชาวบ้านในหมู่บ้านเป้าหมายและเผยแพร่บทเรียนการพัฒนาตลาดชุมชนแก่ผู้สนใจและหน่วยงานทั่วไป โดยการผลิตสื่อวีดิทัศน์และเอกสาร

วิธีการดำเนินการ

การพัฒนาลาดชุมชนเป็นการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการ ภายใต้กรอบแนวคิดที่เน้นการมีส่วนร่วมและการพัฒนาศักยภาพชุมชนเพื่อความยั่งยืนของการดำเนินการ ดังนั้นในทุกกระบวนการจะต้องมาจากการตัดสินใจของชุมชนเอง ทีมงานโครงการเป็นเพียงผู้ให้ข้อคิดเสนอแนะให้กับชุมชน คณะทำงานของโครงการประกอบด้วยผู้เชี่ยวชาญด้านการพัฒนาชุมชน ด้านการตลาด และมีเจ้าหน้าที่สนามประจำในแต่ละจังหวัดเพื่อติดตามสนับสนุนหมู่บ้านเป้าหมาย ได้แก่

จังหวัด	หมู่บ้าน
สกลนคร	บ้านกุดแฮด ต.กุดบาก อ.กุดบาก (KH) บ้านคำเช่า ต.ไร่ อ.พรรณานิคม (KK) บ้านอุนดง ต.นาโน อ.พรรณานิคม (OD)
มุกดาหาร	บ้านแก่งนาง ต.กกตูม อ.ดงหลวง (KN) บ้านหนองแคน ต.หนองแคน อ.ดงหลวง (NC)
ขอนแก่น	บ้านโจดหนองแก ต.โจดหนองแก อ.พล (JNK)
มหาสารคาม	บ้านโนนทองโนนธรรม ต.โนนแดง อ.บรบือ (NT) บ้านหนองปอ นาเหนือ นากลาง ต.หนองเรือ อ.นาเชือก (NN)

วิธีการในแต่ละขั้นตอน ที่สำคัญมีดังนี้

1. **ศึกษาชุมชนและนำเสนอผลการศึกษาเพื่อวิเคราะห์ร่วมกับชุมชนและฝ่ายที่เกี่ยวข้อง** เพื่อให้การพัฒนาตลาดชุมชนสอดคล้องกับศักยภาพด้านการผลิต ความจำเป็นและความต้องการของชุมชน โครงการฯ จึงทำการศึกษาข้อมูล ทั้งข้อมูลทุติยภูมิ และข้อมูลภาคสนามที่มีผู้แทนชุมชนร่วมในการเก็บข้อมูล กับทีมงานโครงการ ด้วยการสัมภาษณ์ผู้รู้ ผู้นำชุมชน การจัดทำแผนที่ทรัพยากร การศึกษารายกรณี เมื่อเสร็จสิ้นการศึกษาชุมชนแล้วโครงการได้จัดให้มีเวทีสะท้อนข้อมูลให้สมาชิกในชุมชนได้รับรู้เกี่ยวกับสถานการณ์การผลิต เครือข่ายการตลาดที่มีอยู่ และรายรับรายจ่ายโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับอาหาร เพื่อร่วมกันประเมินระดับการพึ่งพาตนเอง ความเป็นไปได้ที่จะเพิ่มกำลังการผลิต และโอกาสในการพัฒนาตลาดของแต่ละชุมชน รวมถึงการสร้างความรู้ความเข้าใจเบื้องต้นต่อแนวคิดตลาดชุมชน

2. **พัฒนาศักยภาพแกนนำ** โดยจัดให้ผู้นำชุมชน ผู้รู้ แม่ค้า และผู้นำเกษตรกรผสมผสานที่ได้รับคัดเลือกจากชุมชนไปศึกษาดูงานตลาดชุมชน ตลาดจำหน่ายอาหารปลอดภัยจากสารพิษในชุมชนที่มีสภาพเศรษฐกิจสังคมคล้ายคลึงกับตนเอง และตลาดที่มีการประสานความร่วมมือกับกลุ่มผู้ผลิตเกษตรกรผสมผสานหลายหมู่บ้าน เพื่อการขายร่วมกันในรูปเครือข่าย เพื่อให้ชุมชนได้เห็นภาพตลาดของจริง มีข้อมูลที่ชัดเจน สามารถนำบทเรียนที่ดีและข้อพึงระวังจากการศึกษาดูงานมาประยุกต์ใช้ในการจัดตั้งตลาดชุมชนของตนเองได้ดีขึ้น

3. **สนับสนุนการจัดตั้งตลาดชุมชนในหมู่บ้านที่มีความพร้อม** โดยให้คำปรึกษาทั้งเรื่องการบริหารจัดการและการส่งเสริมการผลิตอาหารปลอดภัย โดยเน้นชุมชนดำเนินการเอง ได้แก่ การจัดตั้งคณะกรรมการบริหารจัดการตลาดชุมชน การกำหนดระเบียบการบริหารจัดการตลาดชุมชน การเลือกสถานที่ตั้งตลาด และการจัดทำแผนส่งเสริมการผลิตอาหารปลอดภัยจากสารพิษ เพื่อไม่ให้เป็นกิจกรรมที่คนนอกเข้ามาสั่งให้ดำเนินการ ในกรณีนี้โครงการได้จัดให้มีการประชุมปรึกษาหารือในหมู่บ้านที่ศึกษาหลายครั้ง เพื่อให้สมาชิกได้แลกเปลี่ยนข้อมูลข้อคิดเห็น และร่วมกันตัดสินใจว่ามีความพร้อมและสามารถจัดตั้งตลาดชุมชนได้หรือไม่ ซึ่งพบว่าจากการศึกษาชุมชน 10 หมู่บ้าน มี 7 หมู่บ้านที่ตัดสินใจจัดตั้งตลาดชุมชน

4. **ติดตามสนับสนุนการดำเนินงานตลาดชุมชนรายพื้นที่** โดยใช้แผนงานของชุมชนเป็นแนวทางในการติดตามสนับสนุน และจัดให้มีการสนับสนุนด้านเทคนิคตามความจำเป็น โดยเฉพาะด้านการบริหารจัดการตลาดชุมชน โครงการจัดให้มีเจ้าหน้าที่ภาคสนามประจำแต่ละจังหวัด เพื่อความสะดวกในการ

ประสานงานและให้ความช่วยเหลือและสนับสนุนเชิงลึกได้ดีกว่า หากมีปัญหาและมีทักษะไหนที่ทางเจ้าหน้าที่ภาคสนามไม่สามารถช่วยเหลือได้ เช่น ปัญหาข้อขัดแย้งของผู้นำ หรือปัญหาด้านการจัดทำบัญชี เจ้าหน้าที่ภาคสนามจะรายงานให้ทางโครงการส่วนกลาง และทางโครงการส่วนกลางจะเสนอแนวทางแก้ไข หรือจัดกิจกรรมอบรมทักษะการทำบัญชีให้

5. จัดประชุมเชิงปฏิบัติการกลางปี และประชุมเชิงปฏิบัติการสิ้นปีเกี่ยวกับการพัฒนาตลาดชุมชน เพื่อติดตามความก้าวหน้าของตลาดชุมชนเป้าหมาย สร้างการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชน วางแผนการดำเนินกิจกรรมระยะต่อไป รวมถึงการให้ความรู้และการศึกษาดูงานเพิ่มเติมเพื่อเสริมพัฒนาการด้านต่างๆ แก่ตลาดชุมชน เป้าหมายการจัดประชุมเชิงปฏิบัติการดังกล่าว ไม่ได้มีเป้าหมายเฉพาะชุมชนที่จัดตั้งตลาดชุมชนแล้วเท่านั้น ยังเปิดโอกาสให้หมู่บ้านใกล้เคียงที่สนใจการจัดตั้งตลาดมาเข้าร่วมกิจกรรมด้วย เมื่อมีการแลกเปลี่ยนรู้ และเห็นความคืบหน้าของแต่ละชุมชน ทำให้หลายหมู่บ้าน เช่น ตลาดชุมชนบ้านหนองแคน บ้านก้านเหลืองดง และอื่นๆ ตัดสินใจจัดตั้งตลาดในเวลาต่อมา

6. สรุปรบทเรียน และผลิตสื่อทั้งสื่อเอกสารและวิดิทัศน์ โครงการมีการถอดบทเรียนจากการดำเนินโครงการ ที่มีทั้งข้อเด่น ข้อด้อย ปัญหา อุปสรรค ข้อพึงระวัง และสิ่งที่ทำให้การจัดตั้งตลาดชุมชนประสบผลสำเร็จ นำมาสรุปจัดทำเป็นเอกสารหนังสือเล่มและวิดิทัศน์ เพื่อเป็นข้อมูลเผยแพร่ให้ชุมชนอื่นที่สนใจนำไปเป็นตัวอย่างเพื่อพิจารณาจัดตั้งตลาดชุมชนของตนเองต่อไป รวมทั้งเพื่อประโยชน์ต่อการเรียนการสอน

ผลการดำเนินงานโครงการ

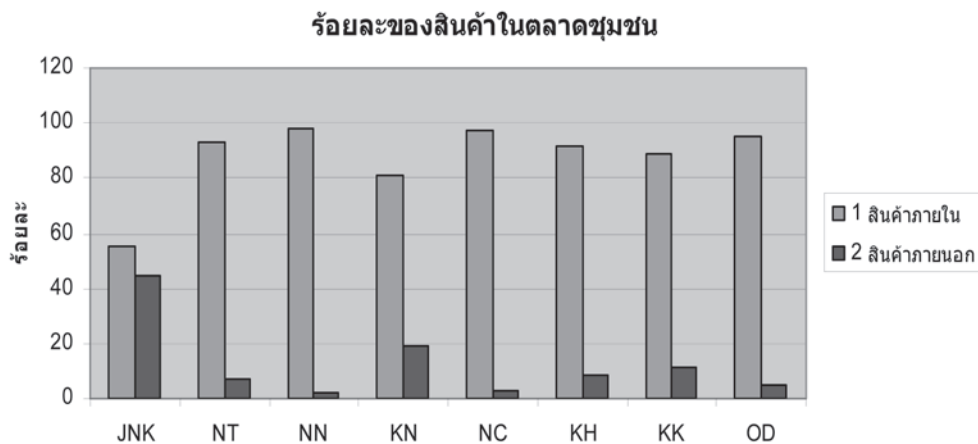
1. ลักษณะสำคัญของตลาดชุมชน จากการดำเนินงานที่เน้นเรื่องเศรษฐกิจไหลเวียนในชุมชน สกัดกันเงินไม่ให้ไหลออก เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่อความยั่งยืนและการพึ่งตนเองตามแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง และมีการส่งเสริมการผลิตอาหารที่มีความปลอดภัยต่อสุขภาพของผู้บริโภค โดยตลาดชุมชนแต่ละแห่งจะมีลักษณะแตกต่างกันไปตามความเหมาะสมของแต่ละพื้นที่ แต่มีลักษณะเฉพาะบางอย่างที่คล้ายคลึงกันในเรื่องต่อไปนี้

1) การบริหารจัดการตลาดโดยคณะกรรมการตลาดชุมชนซึ่งมาจากตัวแทนของคนในชุมชนเอง โดยสมาชิกส่วนใหญ่เป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียกับตลาด เช่น แม่ค้าในตลาด มีผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการเข้าร่วมเป็นกรรมการหรือทำหน้าที่เป็นผู้ให้การสนับสนุนและให้คำปรึกษา คณะกรรมการเหล่านี้ไม่มีโครงสร้างตายตัวขึ้นอยู่กับข้อกำหนดบทบาทของแต่ละชุมชนเอง แต่จะมีบทบาทหน้าที่และกิจกรรมคล้ายๆ กันคือ กำหนดช่วงเวลาการเปิดปิดตลาด กำหนดอัตราการค้าตลาด กำหนดผู้มีสิทธินำสินค้ามาขายในตลาด ดูแลการกำหนดราคาสินค้าให้ยุติธรรม เก็บข้อมูลการผลิตและการขายหรือข้อมูลรายได้ของแม่ค้า และนำข้อมูลเหล่านี้มาวางแผนการผลิต แผนการตลาด และแผนพัฒนาอื่นๆ

2) เน้นการขายผลผลิตของคนในชุมชน เพื่อให้คนในชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ และลดการพึ่งพิงจากภายนอก จึงให้ความสำคัญกับผลผลิตที่เกษตรกรหรือคนในชุมชนผลิตเอง ซึ่งมีผลทำให้สินค้าในตลาดมีการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาลผลิต และมีผลผลิตที่นำมาจำหน่ายน้อยในช่วงฤดูแล้ง และฤดูทำนา ซึ่งจะ

พบว่าแม่ค้าหลายรายจะหยุดขายเพื่อไปเกี่ยวข้าวหรือดำนา โดยสามารถแบ่งผลผลิตได้เป็น 3 ประเภท คือ (1) ผลผลิตจากแปลงเกษตร ได้แก่พืชผักทั่วไป เช่น หอม ตะไคร้ มะเขือเปราะ ข้าวโพด ฯลฯ (2) ผลผลิตจากธรรมชาติ หรือของป่า เช่น ผักกูด ผักหวาน เห็ด ลูกฮึด ปูโคก นก เป็นต้น ซึ่งมีปริมาณผลผลิตมากน้อย แตกต่างกันตามฤดูกาลผลิต และฤดูกาลทางธรรมชาติ (3) ผลผลิตแปรรูปอาหาร เช่น กุ้งข้าวถุ และขนม อย่างไรก็ตามกรรมกรตลาดชุมชนยังเห็นความจำเป็นและอนุญาตให้มีสินค้าที่ชุมชนไม่สามารถผลิตเองได้ เข้ามาขาย ได้แก่ ปลาทุ และลูกชิ้น เป็นต้น เพื่อตอบสนองความต้องการของผู้บริโภค

ตารางที่ 1 แสดงสัดส่วนร้อยละสินค้าในตลาดชุมชน แยกเป็นสินค้าที่ผลิตเองภายในชุมชน และสินค้าจากนอกชุมชน

ที่มา : โครงการศึกษาและพัฒนาตลาดชุมชน, สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2550.

3) มีกำหนดเปิดปิดตลาดเฉพาะช่วงเวลา เพื่อความเสมอภาคและความเท่าเทียมในการเข้าถึงตลาด จากการที่ตลาดชุมชนมีกลุ่มเป้าหมายหลักคือคนในชุมชนทั้งในฐานะผู้ขายและผู้บริโภค เน้นความเสมอภาคและความเท่าเทียมกันในการเข้าถึงตลาดทั้งผู้ซื้อและผู้ขายซึ่งมีจำนวนไม่มากนักในหมู่บ้าน จึงมีความจำเป็นต้องกำหนดความถี่และช่วงเวลาเปิดปิดตลาด เพื่อให้ลูกค้าและผู้ขายมาซื้อและขายในช่วงเวลาเดียวกัน ทำให้ทุกคนในชุมชน โดยเฉพาะเกษตรกรรายย่อยที่มีผลผลิตไม่มากนัก มีโอกาสเข้ามาขายสินค้าของตน ทั้งนี้หากเปิดตลาดทุกวัน ผู้ขายก็ต้องนั่งรอขายให้กับลูกค้าที่ไม่ทราบแน่นอนว่าจะมาซื้อวันไหน ช่วงไหน บางวันจึงขายสินค้าได้น้อยหรือขายไม่หมด ทำให้ลูกค้ารายย่อยไม่อยากเสียเวลามาขาย ไม่นานจะเหลือแต่ผู้ขายรายใหญ่ที่ขายสินค้าปริมาณมากจึงจะคุ้มทุนและอยู่ขายได้ ฉะนั้น การจำกัดเวลาเปิดตลาดในแต่ละครั้ง (วัน) เพื่อให้รายย่อยขายแล้วคุ้มกับเวลาที่มานั่งขาย จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ละเลยไม่ได้ โดยเฉพาะช่วงเปิดตลาดระยะแรก และเมื่อตลาดชุมชนดำเนินการไปได้ระยะหนึ่ง มีลูกค้ามากขึ้นจากชุมชนในพื้นที่ใกล้เคียง ก็อาจจะมีการเปลี่ยนแปลงขายหรือลดวันเปิดปิดตลาดตามความเหมาะสม

4) มีความยืดหยุ่นเปลี่ยนแปลงตามสภาพสังคม สภาพภูมินิเวศ และศักยภาพของชุมชน

ในเรื่องชนิดสินค้า ตลาดชุมชนในแต่ละพื้นที่มีความยืดหยุ่นแตกต่างกันตามวิถีชีวิต วัฒนธรรม และสภาพพื้นที่ เช่น จังหวัดขอนแก่น และมหาสารคาม มีสภาพภูมินิเวศเป็นที่ราบเขตเกษตรน้ำฝน แหล่งน้ำขาดน้ำ ป่าไม่มีลักษณะเสื่อมสภาพมาก มีเพียงป่าตามหัวไร่ปลายนา สินค้าสำคัญส่วนใหญ่จึงมาจากผลผลิตในแปลงเกษตรซึ่งเป็นพืชผักที่พบในตลาดทั่วไป เช่น หอม ตะไคร้ แต่ในพื้นที่จังหวัดสกลนคร และมุกดาหาร เป็นพื้นที่สูงอยู่ติดป่าสภาพค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ แต่มีพื้นที่ทำกินน้อย วิถีชีวิตส่วนใหญ่จึงมีการพึ่งพิงป่าสูง มีการเก็บหาอาหารจากป่ามาบริโภค สินค้าที่นำมาขายจึงมีทั้งผลผลิตจากแปลงเกษตร และผลผลิตจากธรรมชาติหรือของป่า

เรื่องรูปแบบอาคารสถานที่ แตกต่างกันตามความเหมาะสมของแต่ละพื้นที่ เช่น ตลาดชุมชนบ้านอุนดง จ.สกลนคร มีลักษณะเป็นเพิงแบบง่ายๆ ในขณะที่ตลาดชุมชนบ้านกุดแฮดเป็นอาคารถาวร ส่วนตลาดชุมชนบ้านแก่งนางในช่วงต้นไม่มีเพิงอาคาร มีเพียงการนำแคร่มาวางตั้งสินค้าขายอยู่ข้างกำแพงวัด ต่อมาเมื่อได้รับการสนับสนุนงบประมาณจาก SML จึงมีการก่อสร้างแผงและหลังคาที่มั่นคงถาวรมากขึ้น อย่างไรก็ตามรูปแบบทั้ง 8 ตลาดชุมชนยอมรับและคิดว่าทำได้ง่าย คือ รูปแบบตลาดนัดพื้นบ้าน ที่ไม่มีอาคารถาวรตายตัว เพื่อไม่ให้เป็นการการลงทุนตั้งแต่เริ่มต้น เน้นการทำงานแบบค่อยเป็นค่อยไป เมื่อตลาดประสบผลสำเร็จมีเงินสะสมมากขึ้นจึงค่อยปรับปรุงจัดสร้างเป็นเพิงแบบง่ายๆ หรือปรับปรุงจัดสร้างเป็นอาคารถาวรเมื่อได้รับทุนสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก หรือมีเงินสะสมมากพอ ส่วนสถานที่ตั้งมักพบว่ามีการจัดตั้งบริเวณข้างวัดหรือบริเวณพื้นที่สาธารณะของชุมชน

2. ผลการดำเนินการด้านตลาดชุมชน ดังต่อไปนี้

1) จำนวนตลาดชุมชนหลังสิ้นสุดโครงการ

การพัฒนาด้านตลาดชุมชนของโครงการมีการดำเนินการอย่างเข้มข้นใน 8 ชุมชนนำร่อง ช่วงปี 2547-2549 และหลังจากสิ้นสุดโครงการพบว่าคงเหลือตลาดชุมชนนำร่อง 7 แห่ง ในขณะเดียวกันได้เกิดตลาดชุมชนขยายผลในพื้นที่โครงการคฟป.ที่มีการจัดตั้งตลาดชุมชนขึ้นเอง ภายหลังจากที่แกนนำชุมชนได้ไปศึกษาดูงานและแลกเปลี่ยนกับผู้นำตลาดชุมชนในหมู่บ้านนำร่องจำนวนหลายแห่งใน จ.ขอนแก่น จ.สกลนคร จ.มุกดาหาร และ จ.มหาสารคาม ตัวอย่างเช่น บ้านก้านเหลืองดง จังหวัดมุกดาหาร บ้านน้ำเกลี้ยง จังหวัดมหาสารคาม และตลาดชุมชนบ้านอุนดง ซึ่งเดิมมีตลาดประจำอยู่ที่บ้านอุนดงหมู่ 1 มีการขยายเพิ่มอีก 1 ตลาด ที่หมู่ 10 บ้านหนองไชยวาลย์ จังหวัดสกลนคร (ข้อมูลเดือนกรกฎาคม 2552)

ตารางที่ 2 แสดงพื้นที่ตลาดชุมชนนำร่อง จำนวนวันเปิดปิดตลาดและจำนวนผู้ขายในแต่ละนัด

จังหวัด	หมู่บ้าน	2547	2548-49	2550-51	จำนวนผู้ขาย	จำนวนนัด/สัปดาห์
สกลนคร	คำชะ	/	/	/	10-20	7
	กุดแฮด	/	/	/	5-15	7
	อุนดง	/	/	/	5-15	7
มุกดาหาร	แก่งนาง	/	/	/	10-15	7
	หนองแคน		/		2-6	2
มหาสารคาม	โนนทองโนนธรรม	/	/	/	5-15	2
	นาเหนือ	/	/	/	2-6	1
ขอนแก่น	โจดหนองแก	/	/	/	20-30	2
รวม (แห่ง)		7	8	7		

2) ช่วยสร้างอาชีพ สร้างรายได้ให้กับกลุ่มคนที่หลากหลายทั้งผู้หญิง ผู้สูงอายุ เด็ก เยาวชน และผู้ด้อยโอกาส เกิดการหมุนเวียนของเงินภายในชุมชน และเกิดการสะสมทุน

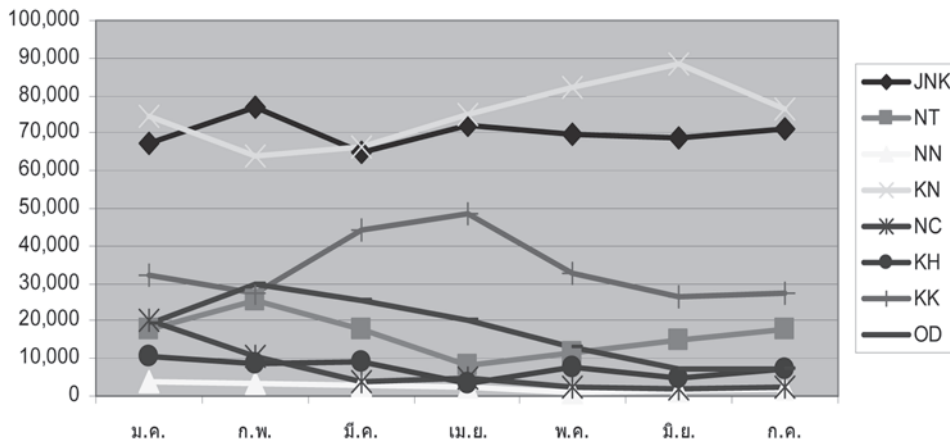
จากการที่ตลาดชุมชนมีสถานที่ตั้งอยู่ในบริเวณชุมชน และมีการจำกัดวันเวลาเปิดปิดตลาดให้อยู่ในช่วงระยะเวลาแคบๆ จึงเป็นช่องทางที่สร้างความสะดวกให้กับคนทุกกลุ่มวัยเข้าถึงตลาดชุมชนได้ง่าย ทำให้ผู้ผลิตรายย่อยที่มีผลผลิตไม่มากนักและคนที่เก็บหาอาหารธรรมชาติมาบริโภคสามารถขายผลผลิตที่เหลือกินได้ ผู้สูงอายุที่เดิมเคยแต่เลี้ยงหลานที่บ้านก็สามารถหาผลผลิตเล็กๆ น้อยๆ มาขาย เด็กนักเรียนและเยาวชนก็สามารถใช้เวลาว่างหลังจากเลิกเรียนมาช่วยพ่อแม่ค้าขาย หรือนำผลผลิตของพ่อแม่มาจำหน่ายเองได้ เป็นการกระจายรายได้ให้ทั่วถึงมากขึ้น บางรายอาจมีรายได้ไม่มากนักวันละ 20-30 บาท แต่ก็ทำให้เกิดความภาคภูมิใจสามารถลดค่าใช้จ่ายบางส่วนของครอบครัว เช่น มีเงินเป็นค่าขนมให้ลูกหลานไปโรงเรียนได้

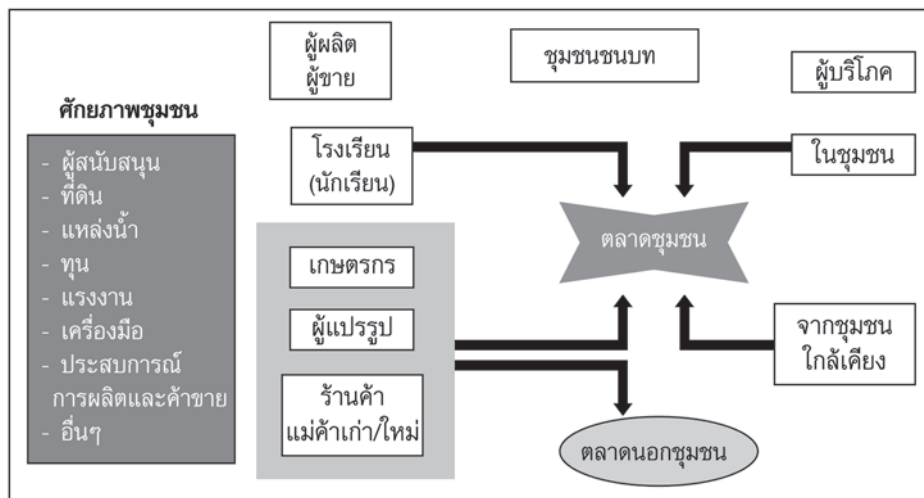
จากข้อมูลในปี 2550 พบว่าตลาดชุมชนสามารถสร้างรายได้เฉลี่ยอยู่ที่ประมาณ 100-400 บาท/คน/นัด หรือรวมเงินหมุนเวียนในตลาดเฉลี่ยครั้งละ 300-8,800 บาท หรือ 28,800-9,040,000 บาท/ปี ซึ่งเดิมเงินหมุนเวียนเหล่านี้ไหลออกนอกชุมชนทั้งสิ้นเพราะเป็นการซื้อสินค้าจากร้านค้าที่นำสินค้าจากนอกชุมชนมาขาย รายได้จากตลาดชุมชนเหล่านี้มีการนำมาใช้จ่ายในครอบครัว เกิดสภาพคล่องทางการเงิน ไม่ต้องกู้ยืมเหมือนในอดีต

นอกจากนี้ยังมีรายได้เข้ากลุ่มในรูปแบบค่าตลาด ซึ่งการจัดเก็บค่าตลาดในอัตรา 2-20 บาท/ราย ขึ้นกับชนิดและปริมาณสินค้าที่นำมาขาย รายได้จากค่าเก็บตลาดจะนำมาเป็นค่าบำรุงสถานที่ ค่าไฟฟ้า และค่าใช้จ่ายอื่นๆ คณะกรรมการตลาดชุมชนหลายแห่งยังนำรายได้บางส่วนจากการขายผลผลิตของแม่ค้ามาออมรวมกันในกลุ่มออมทรัพย์ เพื่อให้แม่ค้ากู้ยืมไปใช้จ่ายยามจำเป็น และเพื่อการลงทุนการผลิต เช่น ซื้อเมล็ดพันธุ์

ปริมาณเงินหมุนเวียนในตลาดชุมชนระยะ 7 เดือน ปี 2550

แผนภูมิแสดงเศรษฐกิจหมุนเวียนในชุมชนโดยกลไกของตลาดชุมชน

3) เป็นห้องเรียนฝึกหัดที่เสริมสร้างทักษะทางการตลาด เสริมสร้างศักยภาพผู้หญิง เกิดผู้นำใหม่ และสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

ห้องแรก พัฒนาด้านการตลาด การค้าขายเป็นเรื่องใหม่ เป็นวิถีชีวิตที่คนไทยในชนบทส่วนใหญ่ไม่ค่อยเคย การเปิดตลาดชุมชนเป็นการฝึกหัดการค้าขายให้กับคนในชุมชน ได้เรียนรู้การตั้งราคาสินค้าให้ตนเองอยู่รอด การเตรียมภาชนะเพื่อบรรจุสินค้า การเตรียมเงินทอน ซึ่งพบว่าบางรายขาดทุนเพราะไม่ได้คำนวณต้นทุนสินค้า สิ่งเหล่านี้แม่ค้าได้เข้ามาเรียนรู้ในตลาดชุมชน ที่หากค้าขายผิดพลาดก็ไม่ทำให้ผู้เรียนล้มเหลว แม่ค้าสามารถปรับปรุงแก้ไขได้ในวันต่อไป การฝึกหัดค้าขายในตลาดชุมชนจึงเป็นพื้นฐานทางการค้าที่เริ่มจากการค้าขายเล็กๆ เพื่อก้าวไปสู่การขยายช่องทางการตลาดอื่นได้อย่างค่อยเป็นค่อยไป ไม่ก้าวกระโดด

ห้องที่สอง เสริมสร้างศักยภาพกลุ่มและผู้นำ ในการบริหารจัดการด้านตลาดชุมชนจะต้องมีคณะกรรมการกลุ่มและมีประธาน ซึ่งมักพบว่าส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง เนื่องจากผู้หญิงมักมีความสามารถด้านการค้าขายมากกว่าผู้ชาย ตลาดชุมชนจึงทำให้ผู้หญิงมีบทบาทด้านการบริหารจัดการองค์กรมากขึ้น ได้รับการพัฒนาทักษะด้านการบริหารจัดการตลาด การสรุปแนวคิด การพูดในที่ชุมชน ฯลฯ อันเป็นการสร้างเสริมภาวะผู้นำ และนำไปสู่การคิดค้นกิจกรรมอื่นๆ ต่อไป เช่น นางระนอง ประธานคณะกรรมการตลาดชุมชนบ้านอุนตง ได้ริเริ่มกิจกรรมพัฒนาการผลิต โดยประสานเพื่อรับการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ คือ การสร้างบ่อแก๊สชีวภาพ เลี้ยงปลาในบ่อดิน เป็นต้น

ตลาดชุมชนยังนับเนื่องเป็นกิจกรรมพัฒนาชุมชนสำคัญที่สามารถแสดงถึงความเข้มแข็งของชุมชนเป็นทุนทางสังคมที่ใช้ในการขอรับการสนับสนุนด้านอื่นๆ จากภายนอกได้ ตัวอย่างเช่น ตลาดชุมชนบ้านแก่งนางได้รับงบ SML ในการสร้างอาคารที่ตั้งตลาดชุมชน เป็นต้น

4) กระตุ้นให้เกิดการขายการผลิต อาหารแปรรูป อาหารปลอดภัย

ผลจากการมีรายได้โดยการขายผลผลิตในตลาดชุมชน ทำให้เกษตรกรตื่นตัวมีการขยายพื้นที่เกษตรในภาพรวมจากข้อมูลปี 2547 คิดเป็นประมาณ 3 เท่าของพื้นที่ที่ทำเกษตรเดิม ใน 8 ตลาดชุมชนมีการแปรรูปอาหารเพื่อจำหน่ายมากขึ้น ทั้งกับข้าวถั่วและขนมที่พบว่าป็นสินค้าขายดี เนื่องจากคนส่วนใหญ่ไม่นิยมประกอบอาหารเองเหมือนในอดีต ส่วนผลจากการสนับสนุนการปลูกผักปลอดสารพิษโดยใช้สารชีวภาพได้แมลง และปุ๋ยพืชสดและมูลสัตว์ของโครงการ คฟป. ร่วมกับการรณรงค์ด้านอาหารปลอดภัยอย่างสม่ำเสมอ มีเด็กนักเรียนเข้าร่วมกิจกรรม อย.น้อย มีการจัดตั้งกลุ่มปลูกผักปลอดภัยจากสารพิษ ทำให้แม่ค้า/ผู้ผลิตบางคนได้ปรับปรุงผลผลิตถึงขั้นปลอดสารพิษ โดยเฉพาะตลาดโนนทองโนนธรรม ที่ทำการผลิตผักปลอดสารพิษอย่างสม่ำเสมอ มีการนำผลผลิตไปจำหน่ายในตลาดสี่แยก (ตลาดปลอดภัย) ที่อ.บรบือ และอ.เมือง จ.มหาสารคาม ผักที่ปลูกได้รับการตรวจสอบมาตรฐานความปลอดภัยจากโรงพยาบาล อ.บรบือ เป็นประจำ ซึ่งพบว่ามีความปลอดภัยในทุกขายของกลุ่มปลูกผักแปลงรวม และยังมีการพัฒนาการผลิตสินค้าเพื่อสุขภาพให้หลากหลายขึ้น เช่น ข้าวเหนียวข้าวกล้อง และในปี 2552 ตลาดชุมชนบ้านคำชะ ต.ไร่ อ.พรรณานิคม จ.สกลนคร ได้มีการขยายเครือข่ายกลุ่มปลูกผักปลอดสารเป็นเครือข่ายระดับตำบล จาก 8 หมู่บ้าน คือ กลุ่มเครือข่ายผักปลอดสารอาหารปลอดภัย ต.ไร่ เพื่อนำผลผลิตไปจำหน่ายที่เทศบาล ต.พรรณานิคม และสำนักงานสาธารณสุขอำเภอพรรณานิคม อย่างไรก็ตามหากมองถึงการขยายตัวโดยรวมของการผลิตอาหารปลอดภัยแล้วยังมีการขยายตัวได้ช้ามาก และส่วนใหญ่ยังเป็นระดับปลอดภัยจากสารพิษ ที่ยังมีการใช้สารเคมีในการเกษตรผสมสารชีวภาพในปริมาณที่ถูกต้องและเก็บเกี่ยวอย่างถูกวิธี สาเหตุส่วนหนึ่งเป็นเพราะผู้บริโภคในชุมชนยังไม่ใส่ใจผลผลิตที่ต้องถึงขั้นปลอดสารพิษ ผิดกับผู้บริโภคที่เป็นคนในเมืองมีความใส่ใจสุขภาพและอาหารปลอดภัยมากกว่า

5) พื้นที่อาหารท้องถิ่น พืชผักพื้นบ้าน และวิถีชีวิตวัฒนธรรมชุมชนในอดีต

ผลของการมีตลาดชุมชน ทำให้พืชผักพื้นบ้านที่เดิมมีปลูกหรือหาเก็บจากธรรมชาติแค่พอกินในครัวเรือนมีแหล่งขายที่แน่นอนในตลาดชุมชน ทำให้ผู้บริโภคซึ่งมีทั้งชาวบ้านในชุมชน และข้าราชการในพื้นที่สามารถมาซื้อหาได้ง่าย พืชผักพื้นบ้านจึงเป็นสินค้าขายดี มีการขยายพื้นที่ปลูก และมีการขยายพันธุ์พืชผักพื้นบ้าน

ที่เริ่มหายากมากขึ้น ส่วนคนในชุมชนที่มีฝีมือในการทำอาหารท้องถิ่นก็ได้มีโอกาสทดลองนำมาผลิตขายในตลาด ทำให้มีการรื้อฟื้นภูมิปัญญาและการผลิตอาหารท้องถิ่น เช่น ข้าวต้มขาควายที่บ้านอุนดง และการทำสาหร่ายของชาวบ้านก้านเหลืองดงมาจำหน่ายในตลาดชุมชน เป็นต้น อันนำไปสู่การพึ่งตนเองมากขึ้นด้านการปรุงอาหารแทนการลอกเลียนแบบอาหารในเมืองตามที่เคยเป็น แม้ว่าในระยะแรกการขายอาหารท้องถิ่นอาจทำได้จำกัดเฉพาะในกลุ่มผู้ที่คุ้นเคยรสชาติอาหารพื้นบ้าน แต่การมีคนจากภายนอกชุมชน รวมถึงเจ้าหน้าที่รัฐ เช่น ผู้ปฏิบัติงานในสถานีอนามัย ครูอาจารย์ในโรงเรียน ฯลฯ มาซื้อหาของพื้นบ้านติดมือกลับออกจากรูมบ้าน ก็สร้างความภาคภูมิใจแก่คนทำ ก่อให้เกิดความเชื่อมั่นในการผลิตอาหารท้องถิ่นของตนมากขึ้น

ส่วนผลผลิตที่เหลือขายแม่ค้าก็มีการแลกเปลี่ยนอาหาร หรือแบ่งปันเอื้อเฟื้อให้กับญาติและเพื่อนบ้านในชุมชน เกิดการเกื้อกูลกันเหมือนที่เคยเป็นวัฒนธรรมในอดีตมากขึ้น คนในชุมชนได้มีโอกาสพบปะและพูดคุยกัน ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านในชุมชน และชุมชนใกล้เคียงมีมากขึ้น ตลาดชุมชนจึงกลายเป็นสถานที่สร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดี สร้างความผูกพันที่เป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาชุมชนด้านอื่นๆ ต่อไป

6) การยกระดับด้านการผลิต การจัดการด้านการตลาด การขยายตลาด และการเป็นศูนย์เรียนรู้

ตลาดชุมชนส่วนใหญ่มีพัฒนาการในการสร้างเสริมความสามารถในการพึ่งตนเองทางการเกษตร และการสร้างระบบตลาดทางเลือกที่มีการผลิตและแปรรูปเบื้องต้นแบบปลอดภัยจากสารพิษ/อาหารปลอดภัย มีผู้บริโภคจากหมู่บ้านข้างเคียงเข้ามาซื้อสินค้า บางแห่งมีพ่อค้า/แม่ค้าจากชุมชนในหมู่บ้านข้างเคียงเข้ามาซื้อสินค้าไปขายต่อทั้งสดและแปรรูป อย่างไรก็ตามตลาดชุมชนทั้ง 8 แห่งยังไม่มีตลาดใดก้าวไปสู่การแปรรูปเชิงธุรกิจเต็มรูป มีเพียงตลาดชุมชนโนนทองโนนธรรมกำลังจัดตั้งกลุ่มแปรรูปข้าวกล้องโดยอยู่ในช่วงทดลองจำหน่ายและการระดมทุน (ข้อมูลเดือนกรกฎาคม 2552) ส่วนการขยายตลาดสู่ตลาดเครือข่ายผักปลอดสารมีตลาดชุมชนโนนทองโนนธรรม จ.มหาสารคาม และตลาดชุมชนบ้านคำข่า จ.สกลนคร ที่มีการนำผลผลิต

อาหารปลอดภัยจากสารพิษ ไปขายที่ตลาดสีเขียว (ตลาดปลอดสาร) ในตัวอำเภอ ส่วนการพัฒนาเป็นศูนย์เรียนรู้พบว่าตลาดชุมชนหลายแห่งกลายเป็นแหล่งศึกษาดูงาน เช่น ตลาดชุมชนบ้านกุดแสด จ.สกลนคร ที่มีคนในชุมชนอื่นมาศึกษาดูงานแปลงเกษตรผสมผสานและตลาดชุมชน ส่วนตลาดชุมชนบ้านโนนทองโนนธรรม จ.มหาสารคาม เป็นแหล่งศึกษาดูงานในประเด็นการบริหารจัดการตลาดชุมชน การปลูกผักปลอดสารในที่สาธารณะ และแปลงเกษตรผสมผสาน/เกษตรชีวภาพ

3. ข้อสังเกตจากการดำเนินโครงการ

1) “ใจ” ของเจ้าหน้าที่ภาคสนาม: กลไกสำคัญการขับเคลื่อนงานในชุมชน การกำหนดตัวบุคคลที่จะทำหน้าที่ภาคสนามเป็นปัจจัยสำคัญประการแรกที่ต้องคำนึงถึง ต้องเป็นคนที่ “ใจ” มีแนวคิดที่จะทำงานร่วมกับชุมชน จากบทเรียนการพัฒนาตลาดชุมชนพบว่าเจ้าหน้าที่ภาคสนามที่มีความรัก ความผูกพัน และมีความสุขที่จะทำงานร่วมกับชาวบ้าน จะทำให้คนในชุมชนให้ความเชื่อถือ ไว้วางใจและมีกำลังใจพร้อมที่จะให้ความร่วมมือในกิจกรรมต่าง ๆ และหากเป็นผู้ที่มีทักษะทางด้านธุรกิจด้วยจะเป็นตัวเสริมให้การพัฒนาตลาดชุมชนเป็นไปได้อย่างดียิ่งขึ้น

2) ร่วมกันหลายมือดีกว่าเหนื่อยคนเดียว: กลไกสำคัญในการขยายงานหรือยกระดับกิจกรรมการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องช่วยส่งเสริมการพัฒนาตลาดชุมชน (1) ทีมงานโครงการ คฟป. มีการทำงานแบบบูรณาการหลายด้าน ได้แก่ การพัฒนาเกษตรผสมผสาน และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เป็นต้น แต่ละเรื่องมีการแบ่งคนแบ่งทีม แต่การทำงานมีการประสานงานร่วมกัน มีการจัดประชุมวางแผนงานร่วมกันเป็นระยะเพื่อให้มีการพัฒนาไปสู่เป้าหมายเดียวกัน (2) องค์กรพัฒนาเอกชนและหน่วยงานรัฐ เช่น การประสานงานกับหน่วยงานต่างๆ ในการพัฒนาตลาดอาหารปลอดภัยของตลาดชุมชน โนนทองโนนธรรม และตลาดชุมชนคำฆ่า ที่ระหว่างดำเนินกิจกรรมได้ให้ความสำคัญกับหน่วยงานต่างๆ โดยเฉพาะด้านสาธารณสุขตั้งแต่เจ้าหน้าที่อนามัยในตำบล และเจ้าหน้าที่จากโรงพยาบาล โดยเชิญให้เข้าร่วมตลอดการดำเนินกิจกรรมของโครงการ ซึ่งทำให้หน่วยงานด้านสาธารณสุขมีความเข้าใจต่อแนวคิดและกิจกรรมของโครงการ ส่งผลให้กรณิบ้านโนนทองโนนธรรมมีเจ้าหน้าที่ระดับเภสัชกรของโรงพยาบาลมาเป็นแนวร่วมหนุนเสริมในการพัฒนาตลาดสีเขียวในด้านการตรวจสอบมาตรฐานความปลอดภัย การนำเสนอผลงาน และกิจกรรมเสริมอื่นๆ ที่โรงพยาบาลริเริ่มขึ้น ส่วนการสนับสนุนของหน่วยงานอื่นทำให้ได้รับการสนับสนุนสถานที่จำหน่ายจากเทศบาล สำนักงานเกษตรอำเภอสนับสนุนการบริการ/รับรองมาตรฐาน GAP ซึ่งความร่วมมือทั้งหมดทำให้การขยายเครือข่ายการผลิตอาหารปลอดภัยเป็นไปอย่างมีคุณภาพและประสิทธิภาพ

4. เงื่อนไขข้อจำกัดของการพัฒนาตลาดชุมชนที่ต้องคำนึงถึง

1) การวางแผนการผลิต ตลาดชุมชนบางแห่งไม่ประสบผลสำเร็จเนื่องจากมีเพียงสินค้าประเภทเดียวกัน ไม่หลากหลาย ทำให้ลูกค้าเลือกซื้อของได้ไม่ครบตามที่ต้องการ ลูกค้าจึงไม่กลับมาซื้ออีกถึงแม้จะอยู่ใกล้บ้านก็ตาม ตลาดชุมชนแห่งนั้นจึงไปไม่รอด ดังนั้นการบริหารจัดการของคณะกรรมการตลาดชุมชนจึงเป็นเรื่องสำคัญ คณะกรรมการจำเป็นต้องมีข้อมูลชนิดสินค้าที่ผลิตว่ามีมากน้อยเพียงใด ต้องมีการวางแผนการผลิตว่าสินค้าส่วนไหนที่ตลาดยังไม่มี และควรต้องเพิ่มการผลิต ขณะเดียวกันหากตลาดมีการพัฒนาไประดับหนึ่งจนมีศักยภาพที่จะสามารถนำผลผลิตไปขายในตลาดเครือข่ายก็ต้องมีการวางแผนให้ดี เพื่อไม่ให้เกิดการเลือกโยกย้ายไปขายตลาดอื่นที่ขายได้ราคาดีกว่า ซึ่งส่งผลกระทบต่อผลผลิตที่จำหน่ายในตลาดชุมชนเดิมลดน้อยลง สิ่งเหล่านี้ยังพบว่าหลายตลาดยังมีปัญหาในส่วนของจัดการ การเก็บข้อมูลสินค้า ข้อมูลตัวเลขรายได้รายจ่ายต่างๆ ที่จะนำมาใช้ในการวางแผนการผลิต

2) **ทำเลที่ตั้ง สภาพชุมชนใกล้เคียงและคู่แข่งทางการตลาด** ทำเลที่ตั้งที่อยู่ติดถนน ผู้คนผ่านไปมาแวะซื้อสะดวกจะเป็นทำเลที่มีก่ประสบความสำเร็จ ส่วนเรื่องคู่แข่งทางการตลาด ตลาดชุมชนที่มีตลาดท้องถิ่นอยู่แล้วหรืออยู่ในละแวกใกล้เคียง เช่น ตลาดสุขาภิบาล ตลาดนัด ตลาดเอกชนในหมู่บ้าน พ่อค้าเร่ รถพุ่มพวง และร้านค้าในชุมชน คู่แข่งเหล่านี้มีความคล่องตัว สามารถตัดสินใจขับเคลื่อนได้ง่าย ดังเช่นกรณีบ้านหนองปอนาเหนือ นากลาง มีคู่แข่งสำคัญคือรถพุ่มพวงที่ให้บริการถึงบ้านได้บ้าน ผู้บริโภคมีความสะดวก มีสินค้าหลากหลายชนิดให้เลือกและสามารถสั่งซื้อสินค้าที่ต้องการเพิ่มเติมได้ ส่งผลให้มีคนในชุมชนไปซื้อสินค้าที่ตลาดชุมชนน้อย คู่แข่งทางการตลาดจึงเป็นเรื่องที่ต้องคำนึงถึง และหากเป็นไปได้ควรมีการสร้างความสัมพันธ์ให้เป็นไปในลักษณะที่เกื้อหนุนกัน เช่น กรณีตลาดชุมชนบ้านแก่งนางเปิดขายทุกวันในช่วงบ่าย แต่ในวันเสาร์จะมีคาราวานรถเร่ขายสินค้าพวกของใช้มาเปิดตลาดในบริเวณติดกัน ส่งผลให้ตลาดชุมชนขายสินค้าได้มากขึ้นในวันเสาร์ เพราะกลุ่มลูกค้าที่มาซื้อของใช้ก็จะมาแวะซื้ออาหารในตลาดชุมชนกลับไปด้วย

3) **การปลูกฝังพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนา** ตลาดชุมชนมีแนวคิดแบบเศรษฐกิจพอเพียงที่ไม่ได้มีเป้าหมายหลักเรื่องการสร้างรายได้ให้ร่ำรวย ตลาดชุมชนนำร่องทั้ง 7 แห่งสำเร็จได้ด้วยคณะกรรมการตลาดและผู้นำชุมชนได้รับการพัฒนาและการปลูกฝังต่อแนวคิดนี้ ซึ่งรวมถึงคณะทำงานของโครงการและผู้เกี่ยวข้องก็ต้องมีแนวคิดนี้ด้วย ดังนั้นถึงแม้ระหว่างดำเนินโครงการจะมีปัญหาอุปสรรคต่างๆ เกิดขึ้น เช่น ความหวั่นไหวต่อการถูกกดดันให้เน้นการนำสินค้าภายนอกเข้ามาขายเพื่อเน้นการสร้างรายได้ ก็ยังทำให้คณะกรรมการมีความตั้งใจที่จะพัฒนาตลาดของตนเองตามความเชื่อมั่นและความศรัทธาต่อแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง แต่การขยายฐานแนวคิดจากแกนนำที่ได้เข้าร่วมโครงการสู่บุคคลอื่นที่ไม่ได้เรียนรู้จากโครงการยังเป็นเรื่องยาก หรือเป็นเรื่องที่ต้องมีการดำเนินการให้มากขึ้น มิฉะนั้นอาจไม่สามารถรักษาดูแลตลาดชุมชนให้คงไว้ซึ่งกรอบแนวคิดนี้ได้ เนื่องจากไม่สามารถต้านทานต่อแนวคิดกระแสหลักที่เน้นเรื่องการสร้างรายได้เพื่อตอบสนองต่อการบริโภควัตถุนิยมจนเกินพอดี และการที่รัฐยังมีนโยบายเน้นการส่งเสริมการผลิตพืชพลังงานและพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวซึ่งเป็นแนวคิดที่สวนทางกับแนวคิดนี้โดยสิ้นเชิง ก็ยังเป็นตัวตอกย้ำบั่นทอนให้การพัฒนาตลาดชุมชนตามแนวคิดแบบเศรษฐกิจพอเพียงขยายตัวได้อย่างยากลำบากยิ่ง

5. รูปแบบของตลาดชุมชน

“ตลาดชุมชน หมายถึง สถานที่สำหรับการซื้อขาย แลกเปลี่ยนสินค้า โดยให้ความสำคัญกับการผลิตและขายโดยคนในชุมชน เป็นกลไกช่วยให้เกิดการปรับปรุงและขยายการผลิต โดยเฉพาะอาหารปลอดภัยจากสารพิษ เกิดการพัฒนาความรู้และทักษะทางการตลาดและการบริหารจัดการ มีคณะกรรมการที่มาจากผู้แทนภาคีในชุมชนทำหน้าที่บริหารจัดการ โดยคำนึงถึงการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ความสอดคล้องกับประเด็นวัฒนธรรมของชุมชน และการสะสมทุนเพื่อเป็นฐานในการพัฒนาความเข้มแข็งทางสังคม และการพัฒนาอื่นๆ โดยมีเป้าหมายสำคัญคือการยกระดับการพึ่งตนเองโดยชุมชน”

สรุปและข้อเสนอแนะ

1. การพัฒนาตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงให้ลึกซึ้งถึงระดับการปฏิบัติยังน้อย เมื่อเทียบกับ การที่รัฐยังคงให้ความสำคัญกับนโยบายการผลิตพืชเชิงเดี่ยวมากกว่าทั้งในเรื่องงบประมาณและการจัดสรร ทรัพยากรสนับสนุนของแต่ละหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง หากต้องการให้เกิดการพัฒนาตามแนวทางเศรษฐกิจ พอเพียงเป็นจริงจำเป็นต้องมีการให้ความสำคัญกับการพัฒนาตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงให้มากขึ้น แต่การ พัฒนาให้คนเข้าใจลึกซึ้งถึงระดับปฏิบัติไม่สามารถทำได้ง่ายๆ เพียงแค่การฝึกอบรม หรือการประชาสัมพันธ์ ตามสื่อต่างๆ จำเป็นต้องมีเครื่องมือที่เป็นแบบฝึกหัดให้ได้เรียนรู้ กลไกตลาดชุมชนเป็นเครื่องมือที่มีศักยภาพ ในการพัฒนาตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงในระดับหมู่บ้านเป้าหมาย เพราะเป็นการขับเคลื่อนที่ทำให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงแนวคิดที่ครอบคลุมกลุ่มคนที่หลากหลายในชุมชน ทั้งกลุ่มเกษตรกร แกนนำชุมชน เด็ก เยาวชน สตรี และผู้สูงอายุ ที่ได้เกิดการร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้วยกันได้เป็นอย่างดี ดังนั้นการขยายผลเพื่อพัฒนาตลาด ชุมชนในพื้นที่อื่นๆ จึงเป็นเรื่องที่ควรมีการดำเนินการ

2. ตลาดชุมชน เป็นกลไกตลาดทางเลือกที่เหมาะสมกับสภาพชุมชนที่ผู้ผลิตในชุมชนมีผลผลิตมาก เกินบริโภคเอง แต่ยังมีปริมาณไม่มากนัก ไม่คุ้มสำหรับการขนย้ายไปขายนอกชุมชน จึงเหมาะแก่การนำมา จำหน่ายให้ผู้บริโภคในชุมชนด้วยกัน แต่ไม่ได้หมายความว่าทุกชุมชนที่มีลักษณะดังกล่าวจะต้องมีตลาดชุมชน เสมอไป การให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน มีการศึกษาชุมชน และทำความเข้าใจด้าน แนวคิดและเป้าหมายการพัฒนาตลาดชุมชนในระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียกับการทำงานให้ชัดเจนตั้งแต่ต้น เพื่อให้ชุมชนเป็นผู้ตัดสินใจเองในการจัดตั้งตลาด หากชุมชนไม่พร้อมก็ไม่จำเป็นต้องดำเนินโครงการจะทำให้ รัฐไม่ต้องสูญเสียงบประมาณในการพัฒนาระยะยาว และในชุมชนที่พร้อมดำเนินการ ควรมีการประชาสัมพันธ์ และสร้างการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องให้คนในชุมชนเห็นความสำคัญและเข้าใจแนวคิดของตลาดชุมชน เพื่อให้ ผู้บริโภคให้ความสำคัญกับการซื้อผลผลิตในตลาดชุมชน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อความยั่งยืนของตลาดชุมชน โดยเป็นกิจกรรมที่ต้องดำเนินการตั้งแต่เริ่มจัดตั้งตลาดชุมชนและต่อเนื่องตลอดการดำเนินงาน

3. ในส่วนของพื้นที่ตลาดชุมชนเดิมพบว่าหลายแห่งเริ่มมีปริมาณการผลิตสูงเกินกว่าที่จะจำหน่าย เฉพาะในตลาดชุมชนเดิม จำเป็นต้องได้รับการพัฒนาเพื่อเป็นตัวอย่างนำร่องในการขยายช่องทางทางการตลาดสู่ รูปแบบอื่นๆ เช่น การส่งเสริมกลุ่มแปรรูปผลผลิตในชุมชน การขยายผลผลิตสู่ตลาดในระดับอำเภอและจังหวัด ในรูปแบบต่างๆ เป็นต้น

4. ในการพัฒนาตลาดชุมชน ควรให้ความสำคัญกับการเสริมสร้างความร่วมมือระหว่างหน่วยงาน ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ที่จะช่วยให้ขับเคลื่อนงานได้เร็วขึ้นในส่วนที่โครงการไม่มีความเชี่ยวชาญ โดยมีเป้าหมาย ร่วมกันที่ชุมชน มากกว่าแบ่งแยกว่าเป็นผลงานของใคร

เอกสารอ้างอิง

- โครงการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมในเขตปฏิรูปที่ดินด้วยการพัฒนาการเกษตรแบบผสมผสาน. 2547. 6 ปีสู่การพัฒนาและฟื้นฟูสภาพแวดล้อมอย่างยั่งยืน 2542-2547 ความร่วมมือระหว่างสำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) และ Japan Bank for International Cooperation (JBIC). สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.)
- โครงการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมในเขตปฏิรูปที่ดินด้วยการเกษตรแบบผสมผสาน (คฟป.). 2548. ตลาดชุมชน กลไกหนึ่งในการสร้างระบบเศรษฐกิจพอเพียงโดยชุมชน. มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- โครงการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมในเขตปฏิรูปที่ดินด้วยการพัฒนาการเกษตรแบบผสมผสาน ระยะที่ 1 (ขยาย). 2552. เอกสารประกอบการประชุมคณะที่ปรึกษา ระหว่างวันที่ 6-7 พฤษภาคม 2552 ณ ห้องประชุมสำนักงานที่ปรึกษาจังหวัดขอนแก่น
- โครงการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมในเขตปฏิรูปที่ดินด้วยการพัฒนาการเกษตรแบบผสมผสาน (ขยายระยะที่ 1) จังหวัดมหาสารคาม. 2552. รายงานความก้าวหน้ากิจกรรม ประจำปีไตรมาสที่ 4/2551 (ตุลาคม-ธันวาคม) และไตรมาสที่ 1/2552 (มกราคม-มีนาคม) (เมษายน)
- โครงการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมในเขตปฏิรูปที่ดินด้วยการพัฒนาการเกษตรแบบผสมผสาน (ขยายระยะที่ 1) จังหวัดมุกดาหาร. 2552. รายงานผลการดำเนินงาน คฟป.1.จ.มุกดาหาร (1 ตุลาคม 2551 – 30 เมษายน 2552)
- เบญจวรรณ นาราสัจจ์. 2550. “ตลาดชุมชน สู่เส้นทางการพึ่งตนเองของชุมชน”
- สินี ช่วงฉ่ำ และคณะ. 2546. การศึกษาตลาดผลผลิตการเกษตรในพื้นที่สปก. 4 จังหวัด. รายงานการประชุม. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

.....

การพัฒนาวิสาหกิจชุมชนบนฐานทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น: กรณีเครือข่ายอินแปง

ธวัชชัย กุณวงษ์

ผู้ประสานงานเครือข่ายอินแปง¹

ความนำ

40 ปีแห่งการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมากมาย ทั้งระบบเศรษฐกิจ สังคม และค่านิยมความเชื่อ แต่ทั้งนี้ย่อมเป็นที่ทราบกันดีว่าผลที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เกษตรกรส่วนใหญ่ประสบปัญหาต่างๆ มากมาย จากเดิมที่มีระบบโครงสร้างการผลิตที่มุ่งผลิตเพื่อชีวิต และสิ่งแวดล้อม เปลี่ยนสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวอย่างกว้างขวาง พบว่าเกษตรกรไม่สามารถปรับตัวให้เท่าทันต่อสถานการณ์ เกษตรกรจึงเป็นได้แค่ผู้ผลิต และกลายเป็นผู้รับจ้างผลิตในภาคการเกษตร ในภาพรวมเกษตรกรมีความสามารถในการผลิต แต่ยังขาดทักษะหรือความสามารถที่สำคัญอีกสองประการ คือ “การแปรรูปและการตลาด” เราจึงพบเห็นว่ามีกลุ่มเกษตรกรหลายกลุ่มทำการเรียกร้องต่อรองเรื่องราคาผลผลิตต่างๆ กับรัฐบาล ทั้งมันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ยางพารา ลำไย ฯลฯ ซึ่งเป็นสินค้าที่มีโครงสร้างเงื่อนไขซับซ้อนด้านราคา ที่ซับซ้อนทั้งภายในประเทศและนอกประเทศ สภาปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนยากต่อการแก้ไข ทำให้เกษตรกรทั้งไร่ทั้งนา อพยพหางานทำในเมืองอย่างมาก ตลอดจนการผลักดันให้ลูกหลานมีการศึกษาสูงๆ เพื่อจะได้หลุดพ้นจากอาชีพเกษตรกรที่พ่อแม่ทำมา ซึ่งเป็นการมุ่งเข้าสู่ในเมืองทั้งที่มองไม่เห็นอนาคตเช่นกัน แต่ก็คิดว่ายังดีกว่าการเป็นเกษตรกรที่มีแต่ความทุกข์ยากๆ ที่มองเห็นอยู่ดำตา

สิ่งที่เป็หัวใจในการจัดการผลผลิตเพื่อเพิ่มมูลค่าในรูปเงินตราให้แก่เกษตรกร คือ การแปรรูปและการตลาด อย่างไรก็ตาม ในช่วง 40 ปีของการส่งเสริมที่ผ่านมา สินค้าการเกษตรกลับมีราคาเท่าเดิมหรือขึ้นๆ ลงๆ ไม่แน่นอน แต่ต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้น เกษตรกรที่เป็นผู้ผลิตจึงอยู่ไม่ได้ แม้จะมีมาตรการช่วยเหลือหลายแสนล้านบาทจากรัฐบาลทั้งในอดีตและปัจจุบันก็ตามที่ คนที่ได้ประโยชน์ส่วนใหญ่ก็คือ พ่อค้า นายทุน และนักการเมือง ส่วนเกษตรกรได้ประโยชน์แค่เศษเสี้ยวเงินเท่านั้น

¹ ธวัชชัย กุณวงษ์ ผู้ประสานงานเครือข่ายอินแปง 149/7 หมู่ที่ 8 ต.ภูตบก อ.ภูตบก จ.สกลนคร E-mail:tawatchi10@hotmail.com

“ทำไมชาวนาปลูกข้าว แล้วต้องขายข้าวเปลือก ทำไมไม่แปรรูปเป็นข้าวสารมาขาย ซึ่งไม่ได้มีขั้นตอนซับซ้อนอะไร คนมองว่ามันง่ายนะ มันดีด้วย แม้กระทั่งบางแห่งมีโรงสีแต่ก็ไม่สามารถจะดำเนินการได้ มันคืออะไร ชาวนาไม่มีทุนหรือ ชาวนาไม่มีความรู้เรื่องการแปรรูปหรือ ชาวนาไม่มีความรู้เรื่องโรงสีหรือ ผู้นำชาวนาที่พยายามลุกขึ้นมาทำการต่อสู้ ลงมือทำการแปรรูป และทำการตลาดเอง ส่วนใหญ่ก็ล้มไม่เป็นท่า” (นายมิตร เสี่ยงเลิศ กรรมการเครือข่ายอินแปง² ผู้ทำโรงสีข้าวล้มเหลว, วันที่ 29 เดือนกรกฎาคม พ.ศ 2552)

เมื่อมองย้อนไปในอดีตที่ชาวนาปลูกข้าวไว้กินเป็นหลัก ชาวนายังมีความสามารถในการแปรรูปข้าว จากข้าวเปลือกเป็นข้าวสารไว้กินเอง ทั้งมีการแปรรูปเป็นขนมข้าวหวานมากมาย จึงกล่าวได้ว่า การพัฒนาที่ผ่านมาทำให้ความสามารถของเกษตรกรยิ่งลดลง แม้ประเทศไทยจะเป็นประเทศส่งออกอันดับหนึ่งของโลก (อาจกำลังจะเป็นอดีต) ข้าวไทยเป็นที่รู้จักว่ามีคุณภาพดี แต่ชาวนายังเป็นเพียงผู้ผลิตข้าวเปลือกขาย แถมยังมีต้นทุนในการผลิตสูง ผลผลิตก็อยู่ในเกณฑ์ที่ต่ำ ต้องพึ่งปุ๋ยเคมีเป็นจำนวนมาก เมื่อเปรียบเทียบกับการทำนาของประเทศเวียดนามที่มีผลผลิตเฉลี่ยประมาณ 800 กิโลกรัมต่อไร่ ค่าแรงในภาคการเกษตรคิดเป็นเงินไทยเพียงประมาณ 20-30 บาทต่อวัน แต่ผลผลิตข้าวของไทยในภาคตะวันออกเฉลี่ยเหนือเฉลี่ยไม่เกิน 500 กิโลกรัมต่อไร่ ค่าแรงวันละไม่ต่ำกว่า 200 บาท ที่น่ากลัมน้อยลงเรื่อยๆ ถ้ามองในเชิงการแข่งขันการส่งออกข้าว เราจะไปสู้เขาได้อย่างไร

ช่วงต้นเดือนมกราคม 2552 ที่ผ่านมา เมื่อครั้งที่ผู้เขียนไปร่วมการประชุมที่ภาคเหนือ ได้มีโอกาสแวะเยี่ยมผู้นำชาวบ้านที่เคยมาเยี่ยมเครือข่ายอินแปงเมื่อหลายปีก่อน โดยผู้เขียนนัดพบเขาที่บ้านและจะพักค้างคืนด้วย แต่ตอนไปถึงเขายังไม่กลับมาจากการไปร่วมมือกับข้าวโพดปิดถนน เพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลจํานําข้าวโพดไว้ในราคา กิโลกรัมละ 8 บาท เมื่อเขากลับมา สิ่งที่ผู้เขียนเห็นคือ เขาซื้อหัวอาหารสัตว์ติดมือกลับมาด้วย สิ่งที่พบเห็นนั้นยิ่งย้าเตือนให้เข้าใจชัดเจนมากขึ้นถึงความล้มเหลวจากการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว เกษตรกรจำนวนมากไปรวมพลังปิดถนน เพื่อเรียกร้องขอให้รัฐบาลขยายเวลาและโควตาการจํานําข้าวโพด แต่อีกมือหนึ่งเขากลับล้วงเงินจากกระเป๋าตนเองซื้อหัวอาหารสัตว์ที่ทำจากข้าวโพดมาเลี้ยงสัตว์ตนเอง

บทเรียนและปรากฏการณ์ที่พบเห็นในหลายวาระดังกล่าว ทำให้เกิดข้อคิดว่าแม้เกษตรกรจะมีองค์กรเครือข่ายที่เข้มแข็งก็ไม่สามารถสู้ในระบบเศรษฐกิจอย่างนั้นได้ เสมือนเราสู้ในสมรภูมิของเขา ชีวิตชาวบ้านก็เหมือนขึ้นทางด่วน เขาบอกให้ตรงก็ตรงไป เขาบอกให้เลี้ยวซ้ายเลี้ยวขวาก็ต้องไปตามเส้นทางที่เขากำหนด เกษตรกรสู้เขาไม่ได้ ทั้งประสบการณ์ ความรู้ เงินทุน ความเชื่อมั่น และความคุ้นเคย ฯลฯ

เปลี่ยนแนวคิด จุดก่อเกิดแนวทางการพัฒนาของเครือข่ายอินแปง

“ปี 2509 ได้เริ่มมีการส่งเสริมการปลูกปอและมันสำปะหลังในเขตอำเภอกุฉินารายณ์ และอำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร (ที่เป็นพื้นที่ที่เริ่มจัดตั้งเครือข่ายอินแปง) โดยหน่วยงานได้เสนอแนวคิดที่ว่า ปลูกแล้วรวย ส่งผลให้

² เครือข่ายอินแปง เป็นองค์กรชาวบ้านที่ทำงานรอบเขตเทือกเขาภูพานในพื้นที่ 5 จังหวัดได้แก่ จังหวัดสกลนคร จังหวัดอุดรธานี จังหวัดมุกดาหาร จังหวัดกาฬสินธุ์และจังหวัดนครพนม ศูนย์ประสานงานตั้งอยู่ที่บ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร

เกิดการถางป่าเพื่อเป็นที่ทำกิน มีการเอารถไถมาไถ เอาไฟเผาป่า ถ้าทำไม่ทันก็จ้างรถไถ แข่งขันกันขยายที่ดินทำกิน ไม่นานป่าก็หมด วิถีชีวิตเปลี่ยนจากที่เคยเฝ้าอยู่เฝ้ากิน (ปลูกเพื่ออยู่เพื่อกิน) เป็นปลูกเพื่อขาย เป็นยุคหาเงินมาซื้อกิน ซื้อทุกอย่าง ราคาผลผลิตก็ขึ้นอยู่กับระบบตลาดเป็นผู้กำหนด ราคาจะขึ้นจะลงชุมชนต่อรองไม่ได้ ถ้าเราวิ่งตามระบบเขา ไม่ว่าจะอย่างไรเราก็เสียเปรียบอยู่ดี” (เขียน ศรีมุกดา, การฝึกอบรมสมาชิกอินแปงเรื่องการอนุรักษ์ป่าภูพานด้วยเครือข่ายเกษตรกรรมนิเวศ พ.ศ. 2542)

“ปี 2530 เป็นปีแห่งการเริ่มทบทวนความหลัง เราไปข้างหน้าไม่รอดแล้ว ยิ่งเดินยิ่งติดหล่ม จึงหันกลับมาดูของเก่าตนเองว่าเราอยู่อย่างไร เรากินอะไร คนที่นี้ไม่ได้โตจากไก่พันธุ์ ไม่ได้โตจากผักคะน้า กระหล่ำ แต่โตจากผักพื้นบ้านที่อยู่ตามป่าตามดง เช่น ผักหวาน ผักเม็ก ผักติ้ว.....” (อินแปงกับการสร้างบ้านแปงเมือง 2545:1) แก่นำในช่วงนั้นจึงเกิดแนวความคิดที่จะลดการทำลายป่า โดยการส่งเสริมการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์พืชพื้นบ้านตามแนวคิดยกป่าภูพานมาไว้ที่สวน สร้างเป็นป่าในครัวเรือน เป็นการนำเมล็ดของพืชในป่าภูพานชนิดที่ชาวบ้านนิยมกินและใช้ลงมาเพาะแล้วปลูกในไร่นาสวนของตนเอง ปลูกให้เหมือนป่า ให้มีไม้ใหญ่ ไม้หน้อย ไม้เครือ ไม้ชั้นล่าง ผสมผสานกันหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ปลูกแบบสามะปี” จนกลายเป็นแนวคิดหลักของเครือข่ายอินแปง คือ การสร้างระบบนิเวศให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและทรัพยากรชีวภาพของระบบภูมินิเวศภูพาน (อินแปงกับการสร้างบ้านแปงเมือง 2545:2) ดังเช่นที่นายประหยัด โททุมพล อดีตประธานเครือข่ายอินแปง ได้กล่าวไว้ว่า “เราต้องพัฒนาครอบครัวและชุมชนเราให้มีอยู่มีกิน บทเรียน 30-40 ปี ที่ผ่านมาเป็นบทเรียนแห่งคุณค่าชี้ให้เห็นว่าเราวิ่งตามระบบเศรษฐกิจที่คนอื่นกำหนดไม่ใช่ชุมชนกำหนด ต่อไปเราต้องเป็นผู้ปลูก ผู้แปรรูป และผู้กินผลผลิตของตนเอง”

อินแปงกับการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนบนฐานทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาสู่การพึ่งตนเอง

เมื่อดำเนินการฟื้นฟูระบบนิเวศบนฐานทรัพยากรชีวภาพด้วยเกษตรกรรมรอบเทือกเขาภูพานมาระยะหนึ่ง เครือข่ายอินแปงได้พัฒนาระบบการจัดการผลผลิตใหม่อีกครั้ง เป็นการพัฒนาต่อยอดจากฐานทรัพยากรชีวภาพที่เริ่มฟื้นตัว และภูมิปัญญาในการจัดการของชุมชน ประสมประสานกับความรู้ใหม่และการสนับสนุนจากหน่วยงานภาคีหลายฝ่าย ได้แก่ สถาบันวิจัยและฝึกอบรมการเกษตรสกลนคร มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา มูลนิธิหมู่บ้าน สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ก่อให้เกิดการพัฒนา รูปแบบการจัดการผลผลิตต้นแบบ คือ โรงงานแปรรูปน้ำผลไม้พื้นบ้าน เช่น น้ำหมากเฒ่า น้ำหมากค้อ น้ำหมากแงว น้ำมะขามป้อม โดยมีเป้าหมายของการพัฒนาวิสาหกิจชุมชน คือ มุ่งสู่การเป็นเจ้าของโรงงานแปรรูปสินค้าเกษตร เพื่อเพิ่มมูลค่าของวัตถุดิบ และมุ่งผลิตเครื่องดื่มน้ำผลไม้และไวน์จากผลไม้ท้องถิ่นให้มีมาตรฐาน เพื่อทดแทนเครื่องดื่มจากภายนอก รวมทั้งพัฒนามาตรฐานของผลิตภัณฑ์เพื่อสุขภาพ มุ่งสร้างงาน สร้างรายได้ อนุรักษ์พืชผลไม้ท้องถิ่น สร้างสิ่งแวดล้อมที่ดีในชุมชน จัดระบบสวัสดิการชุมชน พัฒนาเป็นศูนย์การเรียนรู้การแปรรูปและการจัดการกลุ่มแบบครบวงจรตามแนวทางของเครือข่ายอินแปง

โรงงานชุมชนต้นแบบแปรรูปน้ำผลไม้พื้นบ้านที่ศูนย์อินแปง ได้ทำหน้าที่เป็นแหล่งเรียนรู้ให้กับสมาชิกเครือข่ายอินแปงจากชุมชนต่างๆ จนเกิดการขยายผลโดยมีการจัดตั้งวิสาหกิจชุมชนขึ้นใน 58 กลุ่มสมาชิกเครือข่ายอินแปง ทำการผลิตผลิตภัณฑ์หลากหลายตามสภาพฐานทรัพยากรในแต่ละท้องถิ่น

วิสาหกิจชุมชนในเครือข่ายอินแปงจำแนกตามประเภทกิจกรรมการผลิต

ลำดับ	ประเภทกิจกรรมวิสาหกิจชุมชน	จำนวน
1.	น้ำผลไม้และไวน์จากผลไม้พื้นบ้าน	2
2.	ข้าวกล้องและข้าวกล้องงอก/ข้าวพื้นเมือง	8
3.	โรงสีข้าวชุมชน	4
4.	โรงงานสมุนไพร เช่น ชาชง แคปซูล น้ำมันวุ้น เป็นต้น	4
5.	แปรรูปปลาจากแม่น้ำสงคราม	2
6.	แปรรูปเนื้อวัว/เขียงเนื้อ	2
7.	แปรรูปพริก	1
8.	แปรรูปกลอย(แบ่งกลอย/ขนมต่างๆ)	1
9.	ผงนวัตทดแทนผงชურส	1
10.	ปุ๋ยชีวภาพ	18
11.	เลี้ยงโค กระบือ	3
12.	หมูหลุม	1
13.	ฟาร์มเห็ด	4
14.	ฉางข้าว	1
15.	ของใช้ในครัวเรือน	4
16.	จักสานจากไม้ไผ่/แฝก	4
17.	ผ้าย้อมคราม	2
18.	น้ำปลา	1
19.	เครื่องมือการเกษตรเช่น จอบ เสียม มีด พร้า	1
20.	ทอเสื่อจาก กก จากฟือ จากเตยหนาม	1

ข้อมูล ณ กรกฎาคม 2552

เพื่อสนับสนุนการจัดตั้งวิสาหกิจชุมชนของหมู่บ้านสมาชิก เครือข่ายอินแปงได้จัดระดมทุนจัดตั้งเป็นกองทุนส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนเรียกว่า “ธนาคารอินแปง” มีกองทุนในปัจจุบัน 3,500,000 บาท โดยมีหลักการในการร่วมทุนง่ายๆ คือ ร่วมทุนกับกิจการวิสาหกิจในแต่ละกลุ่มของเครือข่ายอินแปง ไม่เกินกลุ่มละ 100,000 บาท ถ้าวิสาหกิจชุมชนใดมีกำไรก็ปันผลคืนกลับธนาคารอินแปง ถ้าปีใดผลประกอบการขาดทุนก็ไม่ต้องปันผลคืน สำหรับผลกำไรที่ได้จากการดำเนินกิจการของธนาคารอินแปงก็นำมาจัดเป็นกองทุนสวัสดิการให้กับ

ผู้นำและเจ้าหน้าที่เครือข่ายอินแปง ปัจจุบันกองทุนสวัสดิการได้จัดสรรเป็นเงินช่วยเหลือค่ารักษาพยาบาลและเงินช่วยเหลือกรณีเสียชีวิตรายละไม่เกิน 40,000 บาท ซึ่งมีผู้นำจาก 87 ตำบลและเจ้าหน้าที่อินแปง ผู้มีสิทธิมาขอรับสวัสดิการจากกองทุนแล้วรวมประมาณ 200 คน การจัดตั้งกองทุนสวัสดิการดังกล่าว นับเป็นการสร้างหลักประกันความมั่นคงในชีวิตให้กับผู้นำชุมชนที่ทำงาน และเป็นการสานความสัมพันธ์อันพี่น้องดูแลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ตลอดจนเป็นขวัญกำลังใจในการทำงานตามแนวคิดหลักของเครือข่ายอินแปงที่จะต้องทำงานกันอย่างต่อเนื่อง ดูแลกันไปจนวันตายพร้อมทั้งสร้างลูกหลานมาสืบทอด ในการร่วมกันสร้างสังคมเกษตรกรรมอย่างยั่งยืนรอบเพื่อกเขาภูพาน

ผลการดำเนินงานของ 58 วิสาหกิจชุมชนมีทั้งกลุ่มที่มีความก้าวหน้า กลุ่มที่อยู่ระดับปานกลาง และกลุ่มล้มเหลว สำหรับกิจการที่ประสบความสำเร็จเป็นที่ยอมรับว่าสามารถสร้างงานสร้างรายได้ให้แก่คนในชุมชนได้แก่

1. การเพาะกล้าไม้พื้นบ้านเขตรภูพาน เช่น หวาย หมากเฒ่าพันธุ์ดี มะขามป้อม ผักเม็ก ผักติ้ว ส้มโฌ ยางนา ตะเคียน ประดู่ มะค่าโฌ เป็นต้น
2. โรงงานน้ำผลไม้พื้นบ้านที่ศูนย์อินแปงและบ้านโนนหัวช้าง ได้แก่ ไวน์ น้ำหมากเฒ่า น้ำหมากค้อ น้ำมะขามป้อม และน้ำหมากเฒ่า 100% เป็นต้น
3. ข้าวฮางและข้าวพื้นเมือง เช่น ที่บ้านแปน ตำบลบ้านแปน บ้านหนองบัวสร้าง ตำบลอุมจาน อำเภอกุสุมาลย์ และบ้านคำบ่อ ตำบลวาริชภูมิ อำเภวาริชภูมิ บ้านนาขาม ตำบลนาม่องจังหวัดสกลนคร
4. ผ้าย้อมครามและผ้าย้อมสีธรรมชาติ บ้านกุดไห ตำบลกุดไห และบ้านกุดแฮด ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก และ บ้านโพนแพง ตำบลดินจี่ อำเภอคำม่วง จังหวัดสกลนคร
5. ผลิตภัณฑ์จากไม้ไผ่ บ้านหนองคำ ตำบลนาม่อง อำเภอกุดบาก และบ้านโพนแพง ตำบลดินจี่ อำเภอคำม่วง จังหวัดสกลนคร
6. โรงงานผลิตปุ๋ยชีวภาพ บ้านโคกศรีโค ตำบลแวง อำเภอสว่างแดนดิน และโรงงานตำบลบ่อแก้ว อำเภอบ้านม่วง ตำบลสุวรรณคาม อำเภอนิคมน้ำอูน จังหวัดสกลนคร และตำบลหนองหญ้าไซ อำเภอวังสามหมอ จังหวัดอุดรธานี
7. โรงงานผลิตยาสมุนไพร ที่ศูนย์อินแปง บ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร บ้านชะยาว ตำบลชะยาว อำเภอวังสามหมอ จังหวัดอุดรธานี

การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนจากฐานทรัพยากรชีวภาพท้องถิ่นดังกล่าว เป็นแนวทางการพัฒนาชุมชนที่มีความหมายต่อชุมชนยิ่ง เพราะทรัพยากรเป็นของชุมชนที่มีมาแต่ดั้งเดิมโดยที่ระบบเศรษฐกิจใหญ่ยังครอบงำน้อยที่สุด เป็นระบบเศรษฐกิจเล็กๆของชุมชนที่สามารถต่อยอดความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพที่สืบทอดกันมายาวนาน พัฒนาให้มีคุณค่าและเพิ่มมูลค่าได้ เป็นผลิตภัณฑ์ที่สอดคล้องกับความต้องการและวิถีชีวิตคนอีสาน ตลอดจนสามารถรองรับคนรุ่นใหม่ที่ยากอยู่ท้องถิ่นให้ช่วยสืบทอด ช่วยเติมเต็มการพัฒนาให้ครบวงจร คือ การแปรรูป ฟูการตลาดได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ทุกฝ่ายจึงควรร่วมกันส่งเสริมให้ท้องถิ่นมีความสามารถในการอนุรักษ์ฟื้นฟูและจัดการทรัพยากรชีวภาพท้องถิ่นให้อยู่คู่ชุมชนสืบไป

สถาบันการเงินภาคประชาชนกับการขับเคลื่อนเพื่อสร้างเศรษฐกิจชุมชน¹

ธนะจักร เย็นบำรุง²

ความเป็นมา

ปัญหาความแตกต่างทางรายได้ของสังคมไทยนับวันจะเพิ่มช่องว่างมากขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งปัจจุบันพบว่า ช่องว่างทางรายได้มีสูงถึง 14-16 เท่า คณะทำงานการกระจายรายได้ สถาบันที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ จึงได้จัดทำข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและมาตรการการแก้ไขปัญหาดังกล่าวเสนอต่อคณะรัฐมนตรีอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ปี 2548 เป็นต้นมา

ในปี 2551 สถาบันที่ปรึกษาฯ จึงมอบหมายให้คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น และคณะสังคมสงเคราะห์และสวัสดิการสังคม มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ ได้ดำเนินการศึกษาวิจัย “รูปแบบการจัดการสถาบันการเงินภาคประชาชนเพื่อสร้างหลักประกันทางรายได้” โดยจากการศึกษาและประสบการณ์ของคณะทำงานฯ เห็นว่า การลดการกระจุกตัวของการถือครอง เพิ่มการกระจายการถือครองทรัพย์สินไปสู่ประชาชนส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกร และผู้ใช้แรงงาน ที่มีจำนวนถึง 28 ล้านคน จะต้องอาศัยยุทธวิธี “การสร้างทุนมวลชน” (Mass Capital) ที่เกิดจากการระดมทุนจากประชาชนส่วนใหญ่ โดยสร้างความเป็นเจ้าของร่วมกัน ซึ่งจะทำให้ประชาชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทุนดังกล่าวได้อย่างเท่าเทียมกัน โดยผลประโยชน์ที่ออกเงยจากทุนดังกล่าว มิใช่เป็นเพียงดอกเบี้ยเงินฝากจากเงินที่ระดมมาอย่างเดียว แต่รวมไปถึงเงินปันผล การจัดสรรดอกผลเพื่อสร้างระบบสวัสดิการแก่มวลชนเจ้าของทุนด้วย

การระดมทุนมวลชน อาจดำเนินการผ่านสถาบันการเงินภาคประชาชน ซึ่งปัจจุบันในสังคมเมืองและชุมชนท้องถิ่นชนบท ได้มีการรวมตัวกันของผู้ใช้แรงงานและเกษตรกรในรูปแบบขององค์กรการเงินชุมชนในรูปแบบต่างๆ อาทิ สหกรณ์ กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ ธนาคารชุมชน กลุ่มจัดการหนี้สิน ฯลฯ รวมทั้งองค์กรการเงินของกลุ่มอาชีพ อาทิ กองทุนประกันสังคม กองทุนบำเหน็จบำนาญข้าราชการ ฯลฯ กระจายกันอยู่ในเมืองและ

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของ “โครงการวิจัยสถาบันการเงินภาคประชาชนเพื่อสร้างหลักประกันรายได้” ดำเนินการในปี 2551 โดยมี รศ.ดร.วรวิทย์ เจริญเลิศ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นหัวหน้าโครงการ สถาบันวิจัยและพัฒนา มข. เป็นองค์กรประสานการวิจัยภาคเกษตรกรรมในพื้นที่ภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ มี ดร.บุญชร แก้วสอง นักวิชาการอิสระ เป็นหัวหน้าคณะวิจัย ทั้งนี้ได้รับการสนับสนุนจาก คณะทำงานการกระจายรายได้ สถาบันที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

² นักวิจัยประจำสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ท้องถิ่นทั่วทุกภาคของประเทศ ซึ่งกองทุนในหลากหลายรูปแบบดังกล่าวยังขาดพลังในการสร้างระบบบริหารจัดการและรวมตัวกันเป็นทุนใหญ่ที่เข้มแข็ง ภายใต้ปรัชญาให้ภาคประชาชนมีโอกาสเป็นเจ้าของทุน และร่วมบริหารจัดการกองทุนที่ไม่ได้มุ่งเน้นแต่การสร้างผลกำไรเชิงตัวเงิน แต่ยังช่วยสร้างระบบสวัสดิการสังคมและยกระดับคุณภาพชีวิตของคนฐานราก ขณะเดียวกันก็เป็นการเสริมพลังมวลชนในการยกระดับให้สามารถบริหารจัดการระบบการเงินดังกล่าวเป็นมาตรฐาน และสร้างเครือข่ายเกาะเกี่ยวเป็น “ทุนมวลชน” ระดับประเทศต่อไป

ช่วงเดือนเมษายน-สิงหาคม 2551 คณะผู้วิจัย โครงการดังกล่าวได้ดำเนินการศึกษาข้อมูลกลุ่ม/องค์กร/สถาบันการเงินภาคประชาชนที่กระจายอยู่ตามภูมิภาคต่างๆ ทั่วประเทศ ทั้งวิธีการศึกษาข้อมูลมือสอง (Secondary Data) จากเอกสาร รวมทั้งการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) ผู้นำ ตลอดจนการจัดประชุมกลุ่มสนทนา (Focus group) ผู้บริหารและสมาชิกกลุ่มฯ โดย คณะผู้วิจัยจากสถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่น ได้ศึกษากลุ่ม/องค์กรการเงินภาคประชาชน ในภาคเกษตรกรรม พื้นที่ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีประสบการณ์การจัดการการเงินรูปแบบที่แตกต่างกันตั้งแต่ สหกรณ์เครดิตยูเนียน ธนาคารชุมชน กลุ่มจัดการหนี้สิน เครือข่ายกลุ่มสวัสดิการชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ และกลุ่มออมบุญ ทั้งสิ้น 12 กลุ่ม 7 จังหวัด ได้แก่ พื้นที่ภาคเหนือ 7 กลุ่ม 3 จังหวัด คือ เชียงใหม่ ลำปาง และน่าน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 5 กลุ่ม 4 จังหวัด คือ ขอนแก่น มุกดาหาร นครราชสีมา และมหาสารคาม

ผลการศึกษา

สรุปได้ดังนี้

1. การกำเนิดสถาบันการเงินภาคประชาชน พบว่าเกิดขึ้นจากการขาดแคลนเงินทุนเพื่อการดำรงชีพ และการประกอบอาชีพของหน่วยผลิตระดับครอบครัว สถานการณ์เช่นนี้ทำให้หน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการแก้ไขปัญหาเกษตรกรส่งเสริมให้เกษตรกรจัดตั้งกลุ่มเพื่อการออมทรัพย์ในรูปแบบต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาภาระหนี้สินและความยากจน ซึ่งในระยะแรกเป็นเพียงกลุ่มเล็กๆ มีเงินออมไม่มาก ต่อมากลุ่มได้มีการพัฒนาใหญ่ขึ้น มีการขยายเครือข่าย มีเงินออมมากขึ้น มีการนำผลกำไรจากการให้สมาชิกกู้มาจัดสวัสดิการให้กับสมาชิกกลุ่ม ตลอดจนใช้ในการพัฒนาชุมชนของตน

2. รูปแบบสถาบันการเงินภาคประชาชน ปัจจุบันพบว่า มีหลากหลายรูปแบบ ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ มีชื่อ โครงสร้าง เป้าหมาย วัตถุประสงค์ การดำเนินงาน การบริหารจัดการ ที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งสามารถสังเคราะห์เป็น 6 รูปแบบ คือ

รูปแบบที่ 1 การจัดการการเงินเพื่อช่วยเหลือสมาชิกแบบบูรณาการ ส่วนใหญ่เป็น สหกรณ์เครดิตยูเนียน ชุมชนสหกรณ์เครดิตยูเนียน

รูปแบบที่ 2 การจัดการการเงินในรูปแบบ “ธนาคารชุมชนหรือสถาบันการเงินชุมชน” โดยวางกฎกติกาที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน คือ มีทั้งการฝากเงิน การถอนเงิน การกู้เงิน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการจัดการในระดับท้องถิ่น ไม่มีการดำเนินการเชื่อมต่อกฎกรรมหรือมีเครือข่ายข้ามจังหวัด

รูปแบบที่ 3 การจัดการการเงินเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน มีการจัดการโดยการ“ลงหุ้น” เพื่อช่วยสมาชิก “โยกหนี้” จากแหล่งอื่นมาอยู่ในองค์กรการเงินของชุมชน โดยการจัดการรวมหนี้ให้มาเป็นก้อนเดียวในกลุ่มออมทรัพย์ จากนั้นกระตุ้นให้มีการออมเงินทั้งในระดับครัวเรือน แล้วนำเงินออมไปให้สมาชิกกู้เพื่อนำไปปลดหนี้แหล่งอื่นเพื่อให้เป็นหนี้กลุ่มออมทรัพย์เพียงแห่งเดียว

รูปแบบที่ 4 การจัดการการเงินเพื่อการผลิต โดยมีการจัดการการเงินในหลายรูปแบบ เน้นการจัดการเพื่อลงทุน เช่น ซื้อวัตถุดิบ ซื้อวัว การจัดการในรูปออมทรัพย์ สวัสดิการและอื่นๆ ขึ้นอยู่กับการตกลงของสมาชิกหรือเงื่อนไขของทุนสนับสนุน

รูปแบบที่ 5 การจัดการการเงินเป็นเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ พัฒนาคุณภาพชีวิตเครือข่ายสวัสดิการภาคประชาชน เป็นรูปแบบที่มีการใช้กลยุทธ์ทางศาสนา และวัฒนธรรมชุมชนเข้ามาหนุนเสริมเพื่อสร้างการออมทรัพย์ให้เป็นฐานการเงินชุมชนเพื่อเชื่อมโยงกิจกรรมพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคมอื่นๆ ทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่นและเครือข่าย

รูปแบบที่ 6 สวัสดิการวันละบาทเพื่อการออมบุญ เป็นรูปแบบการเงินภาคประชาชนที่มีกระบวนการออมที่ไม่แตกต่างจากรูปแบบ “สัจจะออมทรัพย์” อื่นๆ แต่เรียกว่า “กองบุญ” แทนคำว่า “กองทุน” แหล่งที่มาของเงินทุนและรายได้ของกลุ่ม คือ เงินออมจากสมาชิก โดยออมคนละ 1 บาท/วัน เมื่อครบเดือนก็จะนำมาออมไว้ที่กลุ่ม สิ่งต่างจากกลุ่มอื่นคือเงินที่นำมาออมไม่ได้คืนเหมือนเงินฝาก แต่จะได้คืนในรูปสวัสดิการเกิด แก่ เจ็บ และตาย

3. อุปสรรค ของสถาบันการเงินภาคประชาชน ภาคเกษตรกรรม (ทั้งองค์กรที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ) คือ กฎระเบียบของหน่วยงานภาครัฐไม่สอดคล้องหรือไม่เอื้อกับการสนับสนุนการดำเนินงาน และการบริหารจัดการขององค์กรการเงินระดับรากหญ้า การสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐและภาคีต่างๆ มีความซ้ำซ้อน ไม่ต่อเนื่อง และไม่มีทิศทางที่ชัดเจน ภาครัฐและภาคีขาดการเชื่อมโยงแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างกัน ทำให้มีความเข้าใจที่ไม่ตรงกันและไม่สามารถร่วมกันพัฒนาชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพ

4. คุณค่าของสถาบันการเงินภาคประชาชน ในภาคเกษตรกรรม คือ เป็นศูนย์รวมในการรวมคน รวมเงิน รวมความคิด ในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน ปัญหาความยากจน ปัญหาการขาดแคลนเงินทุนในการซื้อปัจจัยการผลิต การไถ่ที่ดินของชาวบ้านคืนจากสถาบันการเงินต่างๆ มีคุณค่าในการออมทรัพย์เพื่อการผลิตเพื่อเป็นทุน สำหรับสมาชิกกู้ยืมไปใช้ในการลงทุนประกอบอาชีพ มีคุณค่าในการออมเพื่อการทำบุญหรือจัดสวัสดิการให้กับสมาชิก เป็นรูปแบบของการจัดการการเงินที่อยู่บนพื้นฐานของวิถีพุทธ และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีคุณค่าในการออมเพื่อการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเอง ครอบครัว ผู้อื่นและสังคมให้ดีขึ้น โดยใช้ระบบการควบคุมทางสังคม หรือกติกาที่กำหนดขึ้นมาร่วมกันเป็นตัวช่วย มีคุณค่าด้านอำนาจต่อรองทางการเมือง มีผลให้องค์กรภาครัฐ และภาคเอกชนหันมาให้ความสนใจให้การสนับสนุนการดำเนินงานในรูปของการให้งบประมาณสนับสนุนการดำเนินงานโครงการพัฒนาต่างๆ ในชุมชน มีคุณค่าด้านการสร้างทุนอุตสาหกรรมภาคประชาชนและเป็นทุนเชื่อมเครดิตต่อทุนจากภายนอกมาแก้ไขปัญหาให้แก่สมาชิก

5. หลักการของสถาบันการเงินภาคประชาชน ควรมี 3 ประการ คือ 1) หลักการให้ประชาชนเป็นเจ้าของ 2) หลักการมีส่วนร่วมในการจัดการ 3) หลักการเป้าหมายเพื่อคุณภาพชีวิตและสังคม

6. รูปแบบทางเลือกของสถาบันการเงินภาคประชาชน มีทางเลือกของการจัดตั้งได้ 3 รูปแบบ คือ รูปแบบที่ 1 รูปแบบธนาคารแบบรวมศูนย์ เป็นรูปแบบของการจัดตั้งสถาบันการเงินภาคประชาชนที่เป็นสถาบันกลางระดับชาติ โดยมีกลุ่ม/องค์กรการเงินในระดับพื้นที่ เครือข่าย และสถาบันการเงินภาคประชาชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ร่วมกันลงทุนเพื่อการจัดตั้งสถาบันการเงินขึ้นมาโดยตรง เพื่อให้เกิดสถาบันที่มีความเป็นเอกภาพ มีการรวมศูนย์การเงิน รวมศูนย์การจัดการ

รูปแบบที่ 2 รูปแบบเครือข่ายชุมชน สามารถดำเนินการได้ทันที ภายใต้กฎหมายของสหกรณ์ แต่จุดอ่อนสำคัญคือ การรวมตัวกันในเชิงเครือข่ายไม่มีกฎหมายรองรับ เป็นการดำเนินการแบบหลวมๆ แต่ถ้าดำเนินการในรูปของชุมชนสหกรณ์จะกระชับกว่า แต่ก็จะมีปัญหากับองค์กรการเงินในพื้นที่อีกจำนวนมากที่ไม่ได้จดทะเบียนเป็นสหกรณ์ และบางองค์กรก็ไม่ปรารถนาที่จะจดทะเบียน เพราะเล็งเห็นว่าระบบสหกรณ์ส่วนหนึ่งค่อนข้างล้มเหลวเพราะกฎหมายสหกรณ์ของระบบราชการที่แข็งตัว

รูปแบบที่ 3 รูปแบบหนึ่งตำบลหนึ่งสถาบันการเงิน เป็นรูปแบบสถาบันการเงินจากระดับล่างที่มาจากการก่อตัวของกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ขององค์กรการเงินในระดับพื้นที่ที่มีอยู่แล้ว จนเข้มแข็งรวมตัวกันเป็นองค์กรที่เป็นทางการในระดับตำบล และพัฒนาขยายเครือข่ายขึ้นไปจนถึงระดับประเทศ การดำเนินการในรูปแบบนี้ดำเนินการได้ล่าช้าเพราะต้องสร้างกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาอย่างต่อเนื่องเพื่อให้เกิดการรวมตัวในระดับล่างก่อนการขยายถึงระดับบน แต่ข้อดีคือเป็นการสร้างจากฐานรากของท้องถิ่นขึ้นไป

7. แนวทางการเสริมพลังสถาบันการเงินภาคประชาชน ควรคำนึงถึงประเด็นสำคัญ 4 ประเด็น คือ

ประเด็นที่ 1 หลักการสำคัญของการเสริมพลัง ควรส่งเสริมให้องค์กรการเงินระดับฐานรากพึ่งพาตนเองเป็นหลัก พร้อมทั้งให้มีการบริหารจัดการและควบคุมดูแลโดยชุมชนเอง คงไว้ซึ่งความเป็นอิสระในฐานคิดของชุมชนเอง ควรให้ความสำคัญกับการสร้างความเข้มแข็งองค์กรการเงินระดับฐานราก ซึ่งขนาดที่เหมาะสมที่สุดขณะนี้ คือ ระดับตำบลและชุมชน เพราะอยู่ภายใต้ปัจจัยการผลิต ความต้องการ ปรัชญา และสภาพแวดล้อม ที่ใกล้เคียงกัน จะส่งผลให้เกิดประโยชน์สูงจากการเชื่อมโยงระหว่างกลุ่ม หน่วยงานภาครัฐและภาคีควรปรับบทบาทจากการเป็นผู้นำเป็นผู้สนับสนุนส่งเสริมให้เกิดกระบวนการพัฒนาเพื่อการพึ่งพาตนเองของชุมชน และเอื้อให้เกิดการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้และเงินทุนระหว่างองค์กรการเงินของชุมชน

ประเด็นที่ 2 การเสริมพลังทุนของสถาบันการเงินภาคประชาชน ต้องวางแผนทางการดำเนินการควบคู่กันไป 2 วิธีการ คือ

การระดมทุนภาคประชาชน เป้าหมายสำคัญควรมีทั้งเป้าหมายทางเศรษฐกิจและเป้าหมายทางสังคม โดยเป้าหมายทางเศรษฐกิจควรมุ่งที่การลงทุนและการปันผลจากการลงทุน การกู้ยืมเงินเพื่อการใช้จ่ายและการแก้ไขปัญหาหนี้สิน และการกู้ยืมเงินเพื่อการผลิตของเกษตรกรและกลุ่มเกษตรกร

ส่วนเป้าหมายทางสังคม ต้องเน้นเรื่องระบบสวัสดิการแก่สมาชิกหรือกลุ่มสมาชิก การรวมกลุ่มและการทำบุญ

ทุนสนับสนุนภาครัฐ เนื่องจากภาคเกษตรยังเป็นภาคที่อ่อนแอ สถาบันการเงินภาคประชาชนยังต้องการทุนสนับสนุนภาครัฐเข้ามาหนุนช่วยในเรื่องของกระบวนการเรียนรู้เรื่องการจัดการและเรื่องการผลิต นอกจากนี้การผลิตบางด้านอาจยังจำเป็นต้องมีการสนับสนุนปัจจัยการผลิตพื้นฐานจากภาครัฐ

ประเด็นที่ 3 การเสริมพลังกระบวนการจัดตั้งสถาบันการเงินภาคประชาชน ไม่ควรดำเนินการโดยออกกฎหมายมาบังคับใช้โดยทันที แต่ควรดำเนินการตามกระบวนการดังต่อไปนี้

กระบวนการเตรียมความพร้อม การเตรียมความพร้อมสำหรับการจัดตั้งเป็นสิ่งสำคัญมาก ไม่นั้นเน้นหลักการความเป็นเจ้าของ การมีส่วนร่วมของประชาชน และการสร้างคุณภาพชีวิตและสังคม จะไม่เป็นจริง จึงต้องการกระบวนการแลกเปลี่ยนทำความเข้าใจกับพื้นที่ให้กว้างขวางกว่าที่เป็นอยู่ เพื่อให้ทุกภาคส่วนเห็นความจำเป็นของการจัดตั้งอย่างจริงจัง

กระบวนการจัดตั้ง ต้องการการมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีตัวแทนจากหลายภาคส่วน ที่จะนำไปสู่การร่างกฎหมาย หรือพระราชบัญญัติเพื่อการจัดตั้งขึ้นมา และย้อนกลับมาสู่การให้ความเห็นชอบของประชาชนในร่างกฎหมายนั้นก่อนเสนอต่อสภาผู้แทนราษฎร เพื่อการตรากฎหมายบังคับใช้ต่อไป

กระบวนการดำเนินงาน ต้องพัฒนารูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ในการดำเนินงาน ให้เห็นหลายระดับ รวมถึงกระบวนการติดตามตรวจสอบเพื่อให้เกิดความโปร่งใสในการบริหารจัดการ

ประเด็นที่ 4 การเสริมศักยภาพบุคลากรด้านการจัดการการเงินและบัญชี ควรให้บุคลากรมืออาชีพเข้ามาดำเนินการ และขณะเดียวกันน่าจะมีการทำวิจัยเพื่อพัฒนาระบบการเงินและการบัญชีที่เหมาะสม มีใช้มุ่งแต่จะใช้ระบบการเงินและบัญชีแบบสากลมาจัดการในระดับพื้นที่

ข้อเสนอแนะ

การจัดตั้งสถาบันการเงินภาคประชาชนเพื่อสร้างหลักประกันรายได้ในภาคการเกษตรเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ และจะทำให้เกิดการประหยัดจากขนาด (Economy of scale) และ การประหยัดจากขอบเขต (Economy of scope) ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะในภาพรวมดังต่อไปนี้

1. **ควรจัดตั้งสถาบันการเงินภาคประชาชนเป็นธนาคารภาคประชาชน** โดยเริ่มต้นอาจมี 2 สาขา คือ สาขาเกษตร และสาขาแรงงาน เพื่อให้ธนาคารภาคประชาชน มีลักษณะแบบครอบคลุมทุกส่วน (Universal Bank) ไม่เป็นธนาคารเฉพาะกิจ

2. **สถาบันการเงินภาคประชาชน ควรมีลักษณะบริษัทของสหกรณ์** คือ สหกรณ์แต่ละแห่งเป็นผู้ถือหุ้นร่วมกัน (เริ่มจากสหกรณ์ที่มีความพร้อม) โดยมีรูปแบบการบริหารแบบธนาคาร แต่จัดสรรกำไรแบบสหกรณ์ ทั้งนี้ธนาคารนี้อยู่ภายใต้การกำกับของธนาคารแห่งประเทศไทย จดทะเบียนการค้ากับกระทรวงพาณิชย์ และมีบทบาทเป็นธนาคารเพื่อลูกค้ารายย่อย (retail Banking) ในส่วนของแรงงานสามารถระดมทุนโดยการให้ประโยชน์จากกองทุนประกันสังคม และกลุ่มออมทรัพย์เล็กๆ รวมตัวกันจัดตั้ง แล้วเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดตั้งสถาบันการเงินภาคประชาชน

3. ธนาคารเป็นหนึ่งในสามขาของระบบทุน ได้แก่ การค้า การผลิต และเงินทุน ดังนั้นการลงทุนหรือการปล่อยสินเชื่อของธนาคารควรเกี่ยวข้องกับผู้ถือหุ้นของธนาคารภาคประชาชน ในการให้บริการสาธารณูปการ เช่น ห้องประชุม การฝึกอบรมแรงงาน สถานเลี้ยงเด็ก และหอพักคนงาน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การลงทุนของธนาคารภาคประชาชน ไม่ได้มีความมุ่งหมายโดยตรงเพื่อให้ผู้ถือหุ้นกลายมาเป็นผู้ผลิตหรือบริหารเอง แต่มีหน้าที่เป็นผู้ถือหุ้นและกำกับนโยบายของธนาคาร นอกจากนี้ธนาคารภาคประชาชนควรมีทีมงานวิชาการ ทำหน้าที่ให้คำแนะนำแก่ผู้กู้เพื่อลงทุน

4. ควรปรับโครงสร้างความเป็นเจ้าของของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรเป็นธนาคารสหกรณ์ของเกษตรกร โดยให้สหกรณ์ต่างๆ ถือหุ้นของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร เพราะหากจะจัดตั้งธนาคารเพื่อเกษตรกร อาจจะซ้ำซ้อนกับธนาคารการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร และกองทุนหมู่บ้าน เป็นต้น นอกจากนี้ ธนาคารการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรก็เป็นธนาคารกลางของเกษตรกรอยู่แล้ว

5. สถาบันการเงินภาคประชาชนควรมีบริการด้านสวัสดิการ โดยรัฐควรเข้ามาบีบบาพาท่วมได้อย่างสมเหตุสมผลและ/หรือดำเนินการลักษณะร่วมสมทบ ซึ่งใช้งบประมาณที่ไม่มากจนเกินไปในการเสริมพลังภาคประชาชน เนื่องจากมีการออมของภาคประชาชนส่วนหนึ่งแล้ว ซึ่งจะเป็นการกระตุ้นให้เกิดการออมระยะยาว และใช้เงินออมดังกล่าวในการสร้างสวัสดิการของประชาชนระดับรากหญ้า

6. เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงและความเชื่อมั่นต่อสถาบันการเงินภาคประชาชน ควรมีการออกกฎหมายโดยอาจเป็นพระราชบัญญัติ หรือพระราชกำหนด หรือพระราชกฤษฎีการองรับ โดยที่มาของกฎหมายควรมาจากการมีส่วนร่วมของประชาชนที่อยู่ในสถาบันการเงินทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการในภาคเกษตรและแรงงานในภาคอุตสาหกรรม

.....

บทความ "การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยท้องถิ่น"

วชิราพร เกิดสุข บรรณาธิการบทความ

- 1) ภูมิปัญญาการจัดการน้ำตามระบบนิเวศชุมชนอีสาน** - ไพรินทร์ เสาะสาย โครงการตามมูล
- 2) นิเวศ 3 น้ำ พื้นที่แห่งการปะทะ ประสานในการจัดการทรัพยากร* - มานะ นาคำ
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 3) บ้านเป่าบทรายานการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมชุมชนแบบองค์รวม**
- จุฑาพิศ จันทะศรี ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น
- 4) รูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ : กรณีศึกษาเทศบาล
เมืองสุพรรณบุรี เทศบาลตำบลกระดังงาและเทศบาลตำบลพังโคน* - ประยุทธ์ ชูสอน และคณะ
คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 5) แนวทางการพัฒนาพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง* - เผ่าเกษม ทองสุทธิ
นักศึกษาระดับปริญญาบัณฑิตการวางแผนภาคและเมืองมหาบัณฑิต และ วรวิทย์ หาญเผชิญ รองศาสตราจารย์
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 6) ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศต่อวิถีชุมชนอีสาน* - วิเชียร เกิดสุข
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 7) การอนุรักษ์พันธุ์กรรมตามธรรมชาติของพันธุ์ไม้ป่าทาม* - วิสูตร อยู่คง สุวิทย์ มณีอินทร์ และ
จิรัญญ์นันท์ บัวจันทร์ กลุ่มงานวิชาการ สำนักบริหารพื้นที่อนุรักษ์ที่ 9
- 8) ความหลากหลายทางชีวภาพของนกในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี อำเภอกุมภวาปี
จังหวัดอุดรธานี* - หิรัญ แสงแก้ว สูดฉลาด ไตใหญ่ และ จักรเทพ จุฑากาญจน์
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 9) ศึกษาความสามารถการดูดซับคาร์บอนน้ำมันของตัวดูดซับชีวภาพเพื่อใช้เป็นแนวทางในการพัฒนา
ใช้เป็นท่อนลอยเพื่อเก็บกวาดคาร์บอนน้ำมัน* - ทองพูล นันทะแสง และ ประสงค์สม ปุณยอุปพัทธ์
คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
- 10) การสำรวจเตาเผาขยะติดเชื้อในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน* - กษิด์เดช สิบศิริ และคณะ
คณะครุศาสตร์อุตสาหกรรม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตขอนแก่น
- 11) ผลของการใช้กากชิตริกและมูลสัตว์ที่ได้รับกากชิตริกเป็นอาหารหยาบต่อการเจริญเติบโตของพืช*
- มงคล ต๊ะอูน ชูติมาศ บุญไทย อิวาย และ พชรวิธี ธีรจินดาจจร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

หมายเหตุ: * เป็นบทความวิชาการ ** เป็นบทความเชิงพัฒนา

“ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม : องค์ความรู้สู่การจัดการในท้องถิ่น...”

บทความที่นำเสนอในประเด็น“ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม” ทั้ง 11 บทความ ส่วนใหญ่ (9 บทความ) เป็นบทความทางวิชาการที่เขียนขึ้นจากผลงานวิจัยของนักวิชาการในสาขาวิชาต่างๆ ทั้งวิทยาศาสตร์ เกษตรศาสตร์ เทคโนโลยี วิศวกรรมศาสตร์ สถาปัตยกรรมศาสตร์ ศิลปศาสตร์ มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ซึ่งสะท้อนสถานการณ์ด้าน “ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม” ในปัจจุบัน

เช่นเดียวกับบทความเชิงพัฒนา 2 บทความ ได้แก่ ภูมิปัญญาการจัดการน้ำตามระบบนิเวศชุมชนอีสาน ที่ดำเนินการรวบรวมองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาชุมชนในการจัดการน้ำของชุมชนอีสานบนฐานระบบนิเวศของอีสาน แล้วจัดทำข้อเสนอทางดำเนินนโยบายการจัดการน้ำที่เหมาะสมในพื้นที่ภาคอีสานในระดับนโยบายสาธารณะ (กรณีบทความของไพรินทร์เสาะสาย) และกรณีการจัดการสิ่งแวดล้อมที่บ้านป่าที่มีบทเรียนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมชุมชนแบบองค์รวม ที่ได้ดำเนินการพัฒนารูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม เป็นต้นแบบแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแบบบูรณาการ ตลอดจนมีเครือข่ายในการจัดการโดยการมีส่วนร่วมของประชาชนและประชาสังคมอีกด้วย (กรณีบทความของจรรยาพิศ จันทะศรี)

งานวิจัยและพัฒนา 11 เรื่อง จากบทความในประเด็นนี้ จึงเป็นตัวอย่งของความพยายามของนักวิชาการและนักพัฒนาในการสร้างองค์ความรู้เพื่อขับเคลื่อนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของชุมชนต่อไป...

ภูมิปัญญาการจัดการน้ำตามระบบนิเวศชุมชนอีสาน¹

ไพรินทร์ เสาะสาย

โครงการทามมูล

บทนำ

อีสาน ภูมิภาคที่ทุกรัฐบาลได้ทุ่มเทนโยบายและงบประมาณการพัฒนาทุกด้าน เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนและปรับปรุงคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้อยู่ดีกินดี หลดสิ้นความยากจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนโยบายการพัฒนาแหล่งน้ำ ภายใต้ความเชื่อว่า หากอีสานเขียวจี ทำนาปีละ 2 ครั้ง ประชาชนอีสานก็จะปราศจากความยากจน ดังนั้น แนวคิดหลักของนโยบายการจัดการน้ำภาคอีสานปัจจุบันก็คือ **“การจัดการน้ำเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน”** โครงการพัฒนาแหล่งน้ำทั้งขนาดใหญ่ กลาง เล็ก และระบบชลประทานจึงผุดขึ้นทั่วผืนดินอีสาน กว่า 3 ทศวรรษที่ผ่านมา โครงการพัฒนาแหล่งน้ำกว่า 4,126 แห่ง ใช้งบประมาณนับแสนล้านบาทมาแล้ว ก็ยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาความยากจนของคนอีสานได้ อย่างไรก็ตามรัฐบาลทุกสมัยก็ยังยืนยันนโยบายการจัดการน้ำแบบรวมศูนย์และการสร้างโครงการขนาดใหญ่ และทุ่มเทงบประมาณมหาศาลต่อการพัฒนาแหล่งน้ำในอีสานอย่างต่อเนื่อง

นับแต่การสร้างเขื่อนเพื่อความมั่นคง เช่น เขื่อนอุบลรัตน์ เขื่อนลำปาว เขื่อนน้ำอูน เขื่อนน้ำพุง ภายใต้ความช่วยเหลือของรัฐบาลอเมริกันระหว่างสงครามอินโดจีน โครงการโขงชีมูล อายุโครงการ 42 ปี งบประมาณ 228,000 ล้านบาท แต่ดำเนินการได้เพียง 10,346 ล้านบาทเท่านั้น เพราะถูกคัดค้านจากชาวบ้านในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบอย่างหนัก เช่น เขื่อนราษีไศล, โครงการโครงข่ายน้ำแห่งชาติหรือโครงการชลประทานระบบท่อ (National Water Grid) งบประมาณ 4,000 ล้านบาท(2547-2552) แต่ดำเนินโครงการได้เพียง 10 แห่งทั่วประเทศ และประสบปัญหาเชิงเทคนิคและไม่สามารถตอบสนองชาวบ้านได้จึงต้องหยุดไป, โครงการผันน้ำจิม-ห้วยหลวง-ลำปาว-ชี เป็นต้น

โครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่เหล่านี้จึงส่งผลให้เกิดปัญหาผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม เช่น การสูญเสียพื้นที่ความหลากหลายทางชีวภาพป่าบุงป่าทาม, การอพยพขยายพันธุ์ปลาจากแม่น้ำโขง-แม่น้ำสาขา, ดินเค็ม-น้ำเค็ม ปัญหาผลกระทบทางสังคมและสุขภาพ เช่น การสูญเสียที่ดินของราษฎร ความขัดแย้งและ

¹ เอกสารฉบับนี้ปรับปรุงมาจาก การจัดทำรายงานการศึกษา “ภูมิปัญญาการจัดการน้ำของชุมชนอีสาน” โดยไพรินทร์ เสาะสาย อยู่ระหว่างการจัดทำรายงานการศึกษา ยังไม่แล้วเสร็จ.

การละเมิดสิทธิชุมชน การเกิดโรคระบาด เป็นต้น ปัญหาเหล่านี้ยังคงดำเนินอย่างต่อเนื่องและยังไม่ได้รับการแก้ไขปัญห เพราะขาดการศึกษาความเหมาะสมที่ครบถ้วนก่อนการดำเนินโครงการ จึงกลายเป็นการดำเนินนโยบายการพัฒนาที่ผิดพลาด ทำให้การแก้ไขปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นยากลำบากและยืดเยื้อ และที่ผ่านมา รัฐไม่เคยมีการประเมินผลความคุ้มค่าของโครงการพัฒนาแหล่งน้ำต่างๆ ที่เกิดขึ้น

ที่จริงแล้วชุมชนอีสานมีระบบการจัดการแหล่งน้ำที่เป็นระบบย่อยและกระจายอยู่ตามสภาพของระบบนิเวศของอีสานและสอดคล้องกับระบบการผลิตและวิถีชีวิตของชุมชนอีสานมายาวนานพอๆ กับอายุของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนนั้น เพราะ “น้ำ” และ “ระบบจัดการน้ำ” เป็นปัจจัยสำคัญของการตั้งถิ่นของชุมชนในอดีต เพราะฉะนั้น ระบบการจัดการน้ำของชุมชนอีสานจึงมีพัฒนาการมายาวนานมากกว่า 3,500 ปี ตามวิวัฒนาการตั้งถิ่นฐานในดินแดนแถบนี้ รูปแบบและวิธีการจัดการน้ำได้มีการปรับปรุง เปลี่ยนแปลง คิดค้นเทคโนโลยีใหม่ ที่สอดคล้องกับระบบการผลิต เพื่อให้ชุมชนอยู่รอดและมั่นคง

ดังนั้นการศึกษารั้วนี้ ภายใต้ความเชื่อว่าของผู้ศึกษาว่า “ชุมชนอีสานมีความรู้และวิธีการจัดการน้ำที่เหมาะสมกับสภาพท้องถิ่น สอดคล้องต่อระบบนิเวศและระบบการผลิต และมีการพัฒนาคิดค้นเทคโนโลยีจัดการน้ำเพื่อชุมชน” ดังนั้นผู้ศึกษาจึงให้ความสำคัญต่อการสำรวจ รวบรวม องค์ความรู้ ภูมิปัญญาด้านการจัดการน้ำของชุมชนอีสานตามฐานระบบนิเวศหลักในอีสาน ที่มีการศึกษาเป็นเอกสารไว้แล้วเพื่อสังเคราะห์เป็นชุดความรู้ เผยแพร่ต่อสาธารณะ และจัดทำข้อเสนอด้านการจัดการน้ำของชุมชนอีสานเสนอต่อระดับนโยบายอีกทางหนึ่งด้วย

วัตถุประสงค์

1. ศึกษา สำรวจ รวบรวมองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาชุมชนในการจัดการน้ำของชุมชนอีสานบนฐานระบบนิเวศของอีสาน
2. รวบรวมและจัดทำข้อเสนอทางด้านนโยบายการจัดการน้ำที่เหมาะสมในพื้นที่ภาคอีสานในระดับนโยบายสาธารณะ

วิธีการดำเนินการ

1. ศึกษาและรวบรวมจากเอกสาร, รายงาน, ชุดข้อมูลที่เคยมีผู้ศึกษาไว้แล้ว
2. สัมภาษณ์ชาวบ้าน, ผู้รู้, นักวิชาการ, นักพัฒนา, ประชาชนทั่วไป
3. ลงพื้นที่สำรวจสภาพพื้นที่ปัจจุบัน

ผลการดำเนินการ

1. อีสาน: ระบบนิเวศที่หลากหลาย

ภาคอีสาน หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมีพื้นที่ประมาณ 170,226 ตารางกิโลเมตร ลักษณะภูมิประเทศสภาพทางธรณีวิทยาของภาคอีสาน สันนิษฐานว่า บริเวณภูมิภาคนี้นั้นสมัยโบราณเป็นทะเลน้ำเค็ม ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงของเปลือกโลกบริเวณนี้ถูกดันยกสูงขึ้น น้ำทะเลแห้งไปจึงมีแหล่งเกลือหิน

อยู่ใต้ดินในบริเวณจังหวัดต่างๆ ลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบสูงมีระดับความสูงมีระดับความสูงเฉลี่ยของพื้นที่สูงกว่าระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 100- 200 เมตร

พื้นที่ทั้งหมดตั้งอยู่ในวงล้อมของเทือกเขาสำคัญ 4 เทือกเขา คือ เทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกเขาแดงพระยาเย็น เทือกเขาสันกำแพง และเทือกเขาพนมดงรัก ตอนกลางของภาค บางแห่งเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ ได้แก่ ที่ราบลุ่มแม่น้ำชีและแม่น้ำมูล ซึ่งเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำที่มีอาณาเขตกว้างใหญ่ที่สุดในภูมิภาคนี้ที่เรียกกันว่า แอ่งโคราช บางแห่งเป็นที่ดอน เช่น บริเวณเทือกเขาภูพานตอนใกล้ที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง นอกจากนี้ยังมีที่ราบทางตอนเหนือของภาคริมฝั่งแม่น้ำโขงที่เรียกว่า แอ่งสกลนคร

ลักษณะภูมิประเทศที่พบอยู่โดยทั่วไปในบริเวณแอ่งที่ราบภาคอีสานมี 2 อย่างคือ ภูมิประเทศแบบโคกสลับแอ่งและภูมิประเทศแบบที่ราบแม่น้ำ ภูมิประเทศแบบโคกสลับแอ่ง เป็นลักษณะภูมิประเทศที่ปรากฏเป็นบริเวณกว้างในภาคอีสานคือ มีเนินดินเดี่ยวๆ ซึ่งในภาษาถิ่นเรียกว่า “โคก” “โพน” “โนน” “เนิน” สลับกับแอ่งที่ลุ่ม ซึ่งมีน้ำขังอยู่หรือไม่ก็ได้ ภูมิประเทศแบบที่ราบลุ่มแม่น้ำเป็นบริเวณที่ราบลุ่มซึ่งเกิดจากการกัดเซาะและการทับถมของตะกอนแม่น้ำชี แม่น้ำมูล แม่น้ำสงคราม และลำห้วยต่างๆ บริเวณที่ราบลุ่มบางแห่งมีน้ำท่วมเอ่อเป็นประจำในฤดูฝน ส่วนในฤดูแล้งมักแห้งกันดารน้ำ มีแม่น้ำสายสำคัญคือ แม่น้ำมูล แม่น้ำชี แม่น้ำสงคราม และแม่น้ำโขง

ความรู้ทางภูมิศาสตร์ระบุสภาพพื้นที่ภาคอีสานว่า เป็นดินแดน ที่ราบสูง อันหมายถึง ดินแดนแห่งพื้นที่สูงและที่ราบ แต่ผู้คนอีสานได้กำหนดชื่อเรียกที่บ่งถึงลักษณะภูมิประเทศที่หลากหลาย ตามสภาพภูมินิเวศท้องถิ่นไว้อย่างมากมายและมีการศึกษารวบรวมไว้อย่างน่าสนใจ เช่น ลุ่มน้ำมูล มีลักษณะภูมิประเทศหยาบ 2 ลักษณะคือ บริเวณที่ราบและบริเวณที่เนินและภูเขาสูง² และพบลักษณะภูมิฐานย่อยในเขตลุ่มน้ำมูลตอนกลาง 19 ระบบ³ ได้แก่ ทาม, บุ่ง, กุดหรือหลง, ฮอง, หนอง, ห้วย, วัง, แก้ง, คุย, คุ, เวิน, เลิง, โนน, ทาม, ดอนทาม, ฮอม, มาบ, ดูน, คำ, น้ำจั้น, บ่อเกลือ, กระจายอยู่ทั่วพื้นที่ตามลุ่มน้ำมูลตอนกลางประมาณ 93,000 ไร่ (พื้นที่ผลกระทบจากเขื่อนราษีไศล) ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในการเลี้ยงสัตว์ หาปลา เก็บผัก สมุนไพรต้มเกลือ ที่สำคัญคือ แหล่งเก็บน้ำธรรมชาติที่ให้ชาวบ้านได้ทำนาในรอบปีประมาณ 4 ครั้งต่อปี

งานวิจัยไพบ้านปากมูล⁴ พบว่า ระบบนิเวศย่อยลุ่มน้ำมูลตอนปลายมี 23 ระบบ ดังนี้ แก่ง ชุม ชุมดิน ชุมหิน, คอน, คั่น, ดอน, ดอนแก้ว, ดอนดิน, ตาด, ถ้ำ, บุ่ง, โบก, แปร, ป่าบุง, ป่าทาม, วัง, เวิน, ภูหิน, ส้าง, หลุม, หิน, เหว เป็นแหล่งเพาะพักของพันธุ์ปลาและแหล่งอาศัยของปลาที่อพยพมาจากแม่น้ำโขง และเป็นพื้นที่การทำเกษตรกรรม เป็นเกษตรแบบครอบครัว ซึ่งกลายเป็นแหล่งความมั่นคงทางด้านอาหารและรายได้ต่อปีของชาวบ้านที่อาศัยอยู่รอบๆ พื้นที่ แต่ปัจจุบันระบบนิเวศเหล่านี้ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการกักเก็บน้ำของเขื่อนปากมูลตั้งแต่ปี 2532

² ขอบ ดิสนโคกและคณะ, 2532 อ้างใน สนั่น ชูสกุล และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการสิทธิชุมชน ภาคอีสาน กรณีลุ่มน้ำมูล, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กันยายน 2549, หน้า 58

³ สนั่น ชูสกุลและคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน กรณีลุ่มน้ำมูล, สำนักงานกองทุนสนับสนุนเพื่อการวิจัย, กันยายน 2549.

⁴ แม่น การกลับมาของคณาพลา บทสรุปและความรู้เรื่องปลาของคณาพลา, คณะวิจัยไพบ้าน สมัชชาคนจนกรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, ตุลาคม 2545

ลุ่มน้ำห้วยเสนง ลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล ต้นน้ำอยู่เทือกเขาพนมดงรัก มีภาษาถิ่นเรียกลักษณะภูมิโนเวศย่อยๆ⁵ ในลุ่มน้ำว่า พนม (ภูเขา) เวียล (ทุ่ง, ที่ลาดเชิงเขา/ใช้ทำไร่-ทำนา) กูก, กัก (เนิน, โคก, ลอนลาดถึงลอนชัน/ใช้ทำไร่/เป็นป่าโปร่ง) เกาะ (ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง/พื้นที่ชุ่มน้ำ/ป่าบุ่ง-ป่าทาม)

ในลุ่มน้ำชี ลักษณะภูมิโนเวศฐานของลุ่มน้ำชีมี 4 ระบบ คือ เขตภูเขาสูงสลับซับซ้อน, ที่ราบสูงลูกคลื่นไม่มีภูเขา เป็นทุ่งนาสลับกับป่าไม้เขตป่าร้อนหรือป่าโคก, เป็นเนินเขา มีที่ราบเล็กๆ สลับกับป่าทาม และที่ราบต่ำสลับบึงและหนองน้ำ⁶

สุริยา สมุทคุปต์ และคณะ⁷ พบว่า คำศัพท์พื้นบ้านที่ชาวบ้านเรียกสถานที่ในการประกอบพิธีกรรมความเชื่อเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชี แยกเป็นกลุ่มทรัพยากรป่าไม้ ได้แก่ ดอนคิม เหล่าป่า, กลุ่มทรัพยากรน้ำ ได้แก่ บึง ยอดน้ำ ยอดห้วย ชำกุด ห้วย น้ำคำ คำบอน แม่น้ำ กลุ่มทรัพยากรดินและความสูงต่ำของพื้นที่ ได้แก่ ภู ข้าว โคก โสก ดอน ส่วนในบุญชัย บุญไชย และคณะ ได้จำแนกลักษณะภูมิโนเวศในลุ่มน้ำชีตอนกลางออกเป็น 2 แบบตามภูมิโนเวศวัฒนธรรมท้องถิ่น⁸ คือ ภูมิโนเวศนาทาม และภูมิโนเวศดินเค็ม และในพื้นที่ลุ่มน้ำลำปาว⁹ มี 3 ระบบ คือ พื้นที่ภูเขาสูงหรือเนินดิน, พื้นที่ทุ่งราบ, พื้นที่ราบลุ่มชุ่มน้ำ, และพื้นที่ต้นน้ำเขิน มีการจำแนกระบบโนเวศย่อยลุ่มน้ำเขิน¹⁰ ออกเป็น 4 ระบบคือ พื้นที่สูง พื้นที่หุบเขา พื้นที่ราบลอนคลื่น (โคกหรือดอน) และพื้นที่ราบลุ่ม

ในลุ่มน้ำสงคราม งานวิจัยที่บ้านพบว่า ระบบโนเวศย่อยของลุ่มน้ำ 28 ระบบ¹¹ และจัดเป็นกลุ่มตามระดับความสูงของพื้นที่ได้ 4 กลุ่ม คือ (1) ระบบโนเวศที่สูงหรือที่ดอน มี 7 ระบบย่อย คือ ดง โคก ดอน (ดอนสูงและดอนลุ่ม) โนนสูง โพน คุย บ๊ะ (2) ระบบโนเวศที่ราบ มี 6 ระบบย่อย คือ ส่อม คำ ชำ ส้าง พงหรือทุ่งนา โสก (3) ระบบโนเวศที่ราบหรือที่ลุ่ม มี 11 ระบบย่อย คือ หนอง ห้วย ส่อง ปาก สาย บุ่ง ทาม กุด คุ้ม ดูนหรือพวงน้ำจั้น เียดเกลือก (4) ระบบโนเวศในแม่น้ำ มี 4 ระบบย่อย คือ วัง หาด แก้ง ลั้งหรือหอด

ในลุ่มน้ำก่ำ ลำน้ำสาขาของแม่น้ำสงคราม พบว่ามี ระบบโนเวศย่อย 18 ระบบ¹² 4 กลุ่ม คือ ได้แก่ (1) ระบบโนเวศที่ดอนหรือที่สูง มี 5 ระบบ คือ ดง โคก ดอน โนน โพน (2) ระบบโนเวศที่ราบ มี 3 ระบบย่อย คือ คำ ส้าง พงหรือทุ่งนา (4) ระบบโนเวศที่ลุ่ม มี 6 ระบบย่อย คือ หนอง กุด แก้ง ห้วย ส่อง ปาก (5) ระบบโนเวศลำน้ำ มี 3 ระบบย่อย คือ หาด แก้ง วัง

⁵ ภูมิโนเวศวัฒนธรรมลุ่มน้ำห้วยเสนง, โครงการอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำห้วยเสนง จ.สุรินทร์,

⁶ สดใส สร้างใสและคณะ, โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน กรณีลุ่มน้ำชี, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), ตุลาคม 2549.

⁷ จากยอดห้วยถึงบุญบึง: สิทธิอำนาจและระบบจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวลุ่มน้ำชี, สุริยา สมุทคุปต์ และคณะ, โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, หอไทยศึกษานิตยสาร สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี นครราชสีมา, 2536

⁸ รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของลุ่มน้ำชี, บุญชัย บุญไชย และคณะ, ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี, ชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน, สำนักงานสนับสนุนกองทุนเพื่อการวิจัย, 2546.

⁹ รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการศึกษาการมีส่วนร่วมในการจัดการน้ำ ในลุ่มน้ำปาวโดยองค์การชุมชน, กลุ่มพันธมิตรสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมอีสาน, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), มิถุนายน 2548 – พฤษภาคม 2549.

¹⁰ หนูเมฆ ปลื้มวงศ์และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ “โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้ง ในลุ่มน้ำเขินตอนต้นโดยองค์การชุมชน, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), มิถุนายน 2548 – พฤษภาคม 2549.

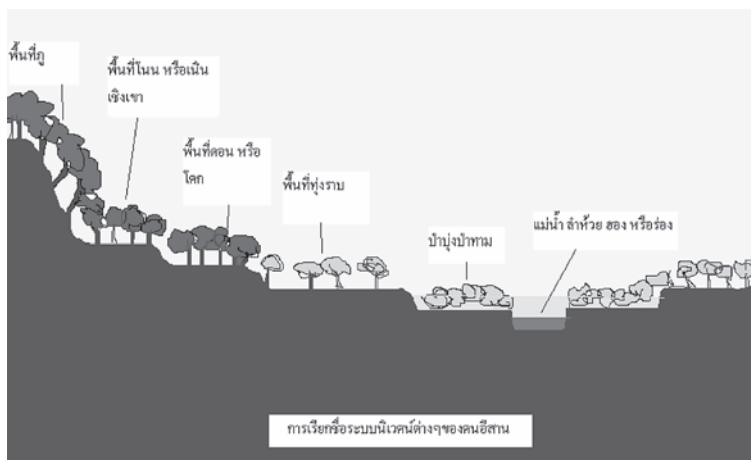
¹¹ นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ป่าบุ่งป่าทาม ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง, งานวิจัยที่บ้าน โดยเครือข่ายนักวิจัยที่บ้านลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง, เมษายน 2548.

¹² นิพนธ์ มูลเมืองแสนและคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ “โครงการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชุมชนและระบบโนเวศน์จากการพัฒนาลุ่มน้ำก่ำตอนกลาง กรณีศึกษา ประจวบคัมภีร์น้ำหนองบึง ตำบลเชียงสี อําเภอโพนนาแก้ว จังหวัดสกลนคร, สำนักงานสนับสนุนกองทุนเพื่อการวิจัย (สกว.), มิถุนายน 2549.

ความสำคัญของระบบนิเวศย่อยที่หลากหลายเหล่านี้ คือ เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง ทั้งสภาพป่าหลายระดับที่อุดมสมบูรณ์ สภาพของดิน ปริมาณและขนาดของแหล่งน้ำธรรมชาติ ทำให้พื้นที่แต่ละแห่งจึงมีความเหมาะสมต่อการผลิตเพราะให้ผลผลิตสูง และสามารถทำกิจกรรมการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนได้หลายประเภท เช่น การเก็บหาของป่า การทำไร่ การทำนา การเลี้ยงสัตว์ การหาสมุนไพร อันหมายถึงการมีปัจจัยที่ช่วยส่งเสริมให้ชุมชนสามารถตั้งถิ่นฐานและสืบทอดหลายชั่วอายุคน

ดังนั้น “น้ำ” จึงเป็นปัจจัยแรกที่ชาวบ้านให้ความสำคัญเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีการคิดค้นและดัดแปลงภูมิปัญญาการจัดการน้ำที่มีความหลากหลายและคิดค้นเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ที่แตกต่างกัน เกิดจากการคิดค้นและทดลองทำอย่างต่อเนื่อง จนเกิดเป็นความรู้ภูมิปัญญาที่สามารถนำไปใช้ต่อกันมาหลายชั่วอายุคน แต่ละระบบนิเวศก็มีความแตกต่างกัน ในบทความนี้ ผู้ศึกษาได้รวบรวมตัวอย่างการจัดการน้ำของชุมชนอีสานที่น่าสนใจในแต่ละระบบนิเวศของอีสาน เพื่อเป็นแนวทางการศึกษาต่อไป ดังรายละเอียดดังต่อไปนี้

2. ระบบนิเวศอีสานกับการจัดการน้ำ

ที่มา: โครงการวิจัย การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการลุ่มน้ำป่าว

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาได้จำแนกระบบนิเวศหลักๆ ของภาคอีสานออกเป็น 6 ระบบ และศึกษารูปแบบการจัดการน้ำของชุมชนอีสานในแต่ละระบบนิเวศ เพื่อพิจารณาถึง รูปแบบ กระบวนการจัดการ และประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากระบบการจัดการน้ำในพื้นที่แต่ละระบบนิเวศต่างๆ จากการศึกษ พบว่า

2.1 ระบบนิเวศภู อันเป็นพื้นที่ต้นน้ำ มีลักษณะภูเขาสลับซับซ้อน มีระบบนิเวศย่อยๆ เช่น พื้นที่หุบเขา ไหล่น แปะ ดาด ดง ควน น้ำผุด และลำห้วยเล็ก เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์มาก และพื้นที่เช่นนี้ ทำให้ในอดีตชุมชนจึงเข้าไปตั้งถิ่นฐานและทำมาหากินหลายแห่ง เช่น พื้นที่ต้นน้ำเซิน พื้นที่ป่าดงนาทาม เป็นต้น จากการศึกษพบว่า ในระบบนิเวศภู มีการศึกษารูปแบบการจัดการน้ำที่น่าสนใจ เช่น (1) การจัดการน้ำแบบ

เหมืองฝายของชุมชนแสงภา อ.นาแห้ว จ.เลย (2) การจัดการไร่นาป่าต้นน้ำของกลุ่มอินแปง จ.สกลนคร (3) การจัดการไร่นาป่าต้นน้ำ กลุ่มน้ำห้วยสายหนึ่ง อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น (4) การจัดทำฝายชะลอน้ำป่าภูถ้ำภูกระแต อ.เวียงน้อย จ.ขอนแก่น

(1) การจัดการเหมืองฝายของชุมชนแสงภา ต.แสงภา อ.นาแห้ว จ.เลย ชุมชน 3 หมู่บ้าน คือ บ้านแสงภา บ้านป่าก่อ และบ้านหัวนา หมู่บ้านตั้งอยู่ในที่ราบหุบเขา ที่มีความลาดชันสูง ชุมชนมีอายุมากกว่า 400 ปี ด้วยสภาพพื้นที่ของชุมชนตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ต้นน้ำ ชาวบ้านมีรูปแบบการจัดการน้ำในระบบเหมืองฝายในลำน้ำภา จำนวน 4 แห่ง ในลำน้ำแพะ 3 แห่ง รูปแบบเดิมของฝาย จะเป็นฝายดินโดยใช้วัสดุในท้องถิ่น เช่น ไม้ หิน ดิน ปัจจุบันมีการปรับปรุงให้แข็งแรงขึ้นในช่วงปี 2526 เป็นต้นมา ผ่านโครงการพัฒนาแหล่งน้ำต่างๆ เหมืองฝายทำหน้าที่ส่งน้ำเพื่อการทำนาอย่างเดียว มีระบบจัดการน้ำผ่านลักษณะของกลุ่มเหมืองฝาย ซึ่งมีหัวน้ำ กลุ่มและสมาชิกกลุ่ม ก่อนฤดูทำนา กลุ่มเหมืองฝายแต่ละกลุ่มจะนัดกันเพื่อมาซ่อมแซมตัวเหมืองและระบบน้ำส่งน้ำของเหมืองฝาย โดยวิธีการร่วมแรงร่วมใจกัน ส่วนน้ำประปาของหมู่บ้าน มีการสร้างระบบประปาหมู่บ้านส่งโดยใช้จากเหมืองฝาย ส่งน้ำให้ชาวบ้านใน 3 หมู่บ้านได้ใช้น้ำเพื่อการอุปโภค มีการจัดตั้งคณะกรรมการประปาของหมู่บ้านเพื่อดูแลรักษาและซ่อมแซมอุปกรณ์ในการส่งน้ำให้ชาวบ้าน นอกจากนี้ชุมชนยังได้ร่วมกันอนุรักษ์ป่าชุมชนภูตันทรายและทุกปีจะมีบุญหิน 4 ก้อน เพื่อขอขอบคุณเจ้าป่าเจ้าเขาที่พิทักษ์รักษาคนในชุมชนให้ทำมาหากินปลอดภัยและบันดาลให้น้ำทำในชุมชนอุดมสมบูรณ์ไม่ขาดแคลนทุก 3 ปี ช่วงเดือนเมษายน

2.2 ระบบนิเวศในหรือเชิงเขา ระบบนิเวศที่เชื่อมต่อจากพื้นที่สูง ลักษณะเป็นพื้นที่เชิงเขา สภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าไม้ประเภทไม้เต็งรัง หรือบางแห่งเรียกว่า ดินภู ลำห้วยมีขนาดเล็ก บริเวณนี้เป็นทั้งที่ตั้งหมู่บ้านและพื้นที่ทำนาของชาวบ้าน จากการศึกษาพบ รูปแบบการจัดการน้ำ 8 ลักษณะ คือ (1) ระหัดวิดน้ำในลุ่มน้ำหมัน¹³ ใน 5 หมู่บ้าน มีจำนวน 41 คัน (2) ระหัดวิดน้ำลำปะทาว จำนวน 16 คัน (3) ระหัดวิดน้ำต้นน้ำเขิน 1 คัน (4) ระหัดวิดน้ำลำตะคองและลำน้ำเมา อ.สีคิ้ว จ.นครราชสีมา¹⁴ การจัดการน้ำด้วยระหัดวิดน้ำทั้ง 4 พื้นที่ มีลักษณะที่คล้ายกันคือ เป็นการจัดการน้ำส่วนบุคคล เพื่อการทำนาและปลูกพืชระยะสั้นหลังฤดูเก็บเกี่ยว (5) ฝายหินทั้งวังบอน ต.ตาตโดน อ.เมือง จ.ชัยภูมิ ในเอกสารนี้ขอเสนอตัวอย่างของระบบการจัดการน้ำด้วยระหัดวิดน้ำของกลุ่มน้ำลำปะทาวตอนล่าง

จากการศึกษาพบว่า พื้นที่ลุ่มน้ำลำปะทาวมีการใช้ระหัดวิดน้ำมานานประมาณ 200-250 ปี ในอดีตมีระหัดวิดน้ำจำนวน 43 ตัว ปัจจุบันคงเหลือ 16 ตัว พื้นที่ใช้ประโยชน์ทั้งสิ้นประมาณ 401 ไร่ ระหัดวิดน้ำมีขนาดความยาวเส้นรอบวงประมาณ 14.45-15.71 เมตร อุปกรณ์ส่วนใหญ่ทำจากไม้และวัสดุธรรมชาติ ระหัดวิดน้ำ 1 ตัว สามารถใช้ได้กับพื้นที่นาประมาณ 15 ไร่ สำหรับการปลูกข้าวและพืชหลังเก็บเกี่ยว เช่น ข้าวโพด ถั่วลิสง

¹³ ไพรินทร์ เสาสาย, บันทึกการสำรวจพื้นที่ลุ่มน้ำหมัน อ.ด่านซ้าย จ.เลย ระหว่างวันที่ 12-13 มกราคม 2552 ใน 5 หมู่บ้าน คือ บ.ปากหมัน 2 คัน, บ.เคเรือ 9 คัน, บ.นาหมื่น 10 คัน, บ.นาฮี 10 คัน และ บ.นาเบือ 10 คัน เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมสองฝั่งลำน้ำหมัน ในเขตอำเภอด่านซ้าย จ.เลย

¹⁴ ระหัดวิดน้ำลำตะคอง สืบค้นจากโครงการเทคโนโลยีพลังงานพื้นบ้าน, สุริยา สมทุปต์และคณะ, ห้องไทยศึกษานวัตกรรม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, มิถุนายน 2547

แตงกวา ถั่วฝักยาว เป็นต้น การศึกษาได้เปรียบเทียบประสิทธิภาพการทำงานของระหัดวิดน้ำกับเครื่องสูบน้ำพบว่า ตลอดฤดูกาลปลูกข้าว เกษตรกรมีต้นทุนในการสูบน้ำ 1,465.73 - 1,755.50 บาท ขณะที่ระหัดวิดน้ำมีต้นทุนในการวิดน้ำ 333.33 บาทต่อไร่ แสดงว่าการใช้ระหัดวิดน้ำสามารถลดต้นทุนในการนำน้ำมาใช้ในการผลิตข้าวได้ 4-5 เท่าเมื่อเปรียบเทียบกับการใช้เครื่องสูบน้ำ ในปัจจุบันจากราคาน้ำมันที่สูงขึ้น ความแตกต่างระหว่างต้นทุนในการนำน้ำมาใช้ก็ต่างกันมากขึ้นด้วย ปัจจุบันมีการตั้งกลุ่มระหัดวิดน้ำลำปะทาว มีสมาชิกจำนวน 16 คน เพื่อช่วยเหลือพึ่งพากันในการซ่อมแซมระหัดวิดน้ำและแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกัน

2.3 ระบบนิเวศดอนหรือโคก (ลอนคลื่น) เป็นที่ตั้งของชุมชน เพราะสภาพที่เนิน ปลอดภัยจากน้ำท่วม ชาวบ้านใช้ประโยชน์ในการทำข้าวไร่ ทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ และปาล์วไร่ปลายนา ป่าสาธารณะของหมู่บ้าน และมักจะประสบปัญหาเรื่องน้ำในช่วงฤดูแล้งทั้งน้ำกินน้ำใช้เพื่อการเพาะปลูก การจัดการน้ำในพื้นที่ดอนหรือโคก จึงมีเป้าหมายเพื่อการกักเก็บน้ำไว้ใช้ให้ตลอดทั้งปี จากการศึกษาพบว่า รูปแบบการจัดการน้ำในพื้นที่ดอนหรือโคกที่น่าสนใจคือ (1) การจัดการฝายดิน บ.หนองบัวโสม อ.เมือง จ.หนองบัวลำภู (2) การจัดการฝายหินทั้ง อ.เมือง – อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ (3) การจัดการทำนบดินในลำห้วยพอก จ.สุรินทร์ เป็นต้น

ตัวอย่างการจัดการน้ำในระบบนิเวศดอนหรือโคกลอนคลื่น คือ การจัดการฝายหินทั้ง เครือข่ายอนุรักษ์น้ำชี อ.บ้านเขว้า อ.เมือง จ.ชัยภูมิ สภาพพื้นที่อยู่ในเขตลุ่มน้ำชีตอนบน เป็นที่ลาดเอียงจากทิศตะวันตกเฉียงใต้ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และเป็นพื้นที่ราบน้ำท่วมถึง ในฤดูฝนมีน้ำไหลหลากและท่วมทุกปี มีสภาพน้ำท่วมขังประมาณ 1 เดือน น้ำจะลดลงเร็ว ในช่วงฤดูแล้ง มีเพียงน้ำในลำน้ำชีเท่านั้น เพราะลำน้ำมีความคดเคี้ยวและลาดชันมาก ดลิ่งมีความลึกแต่แคบ ไม่ค่อยมีพื้นที่กุด หนอง จึงประสบปัญหาน้ำท่วมและแล้งซ้ำซากทุกปี ชาวบ้านแถบนี้จึงมีอาชีพการเกษตรเพาะปลูกพืชอายุสั้นหลังน้ำลด เช่น พริก ต้นหอม มะเขือ ข้าวโพด และพืชผัก และส่งผักมาขายในเมืองชัยภูมิ ช่วงฤดูน้ำหลากนั้นแทบไม่ได้ทำการเพาะปลูกอะไรเลย เพราะน้ำท่วมตลอดปี ปี 2530-2532 ในเขต อ.บ้านเขว้า มีการสร้างฝายหินทั้งในลำน้ำชี เพราะมี สส. นำความรู้เรื่องฝายหินทั้งมาจากเชียงใหม่ ปี 2540 ชาวบ้านจึงพากันเดินสำรวจสายน้ำชีอีกครั้งและพบฝายหินทั้งที่ประสบความสำเร็จของเอกชนที่ผลิตน้ำแข็งขาย และเดินสำรวจไปจนถึงฝายหินทั้งของชาวบ้านในเขต อ.บ้านเขว้า จึงได้แลกเปลี่ยนความรู้กัน และได้ร่วมกันจัดตั้งเป็นกลุ่มเครือข่ายอนุรักษ์ลำน้ำชี มีสมาชิกจาก 5 หมู่บ้าน จาก 3 อำเภอ ในเขต จ.ชัยภูมิ ในปี 2542 – 2545 จึงมีการสร้างฝายหินทั้งเพิ่มเติมในเขตตำบลบ้านค่าย อ.เมือง จำนวน 3 แห่ง และเสริมฝายเดิมใน อ.บ้านเขว้า 5 แห่ง และประสานให้สถานีประมง อ.จตุรัส ให้ปล่อยน้ำจากบึงละหานมา มาช่วยเติมน้ำหากน้ำไม่พอในลำน้ำชี ทำให้ช่วยแก้ไขปัญหาดินเค็ม น้ำได้จนถึงปัจจุบัน

การสร้างฝายหินทั้ง ทำให้ชาวบ้านสามารถทำการเพาะปลูกได้อย่างเต็มที่ในช่วงฤดูน้ำแล้ง จากกรณีศึกษา บ้านท่าแก ต.ลุ่มลำชี อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ มีการรวบรวมข้อมูลรายได้จากการทำเกษตรอายุสั้น 5 ชนิด คือ ข้าวโพด หอม กระเทียม พักทอง พริกเขียว ในปี 2550 มีการสำรวจรายได้ของชาวบ้านท่าแก จำนวน 198 ครัวเรือน จาก 248 ครัวเรือน โดยเฉลี่ยรายได้ต่อปี ประมาณ 281,299 บาท (ยังไม่หักค่าต้นทุน) พืชอายุสั้นที่ทำรายได้มากที่สุด คือ ข้าวโพด มีการปลูก 3 ครั้งต่อปี จำนวน 1,344 ไร่ ผลผลิตประมาณไร่ละ 2 ตัน รายได้

เฉลี่ยรวม 48,384,000 บาท แต่ก็มีปัญหาเกี่ยวกับการใช้สารเคมีในการเพาะปลูก

ผู้มีบทบาทสำคัญของการสร้างฝายหินทั้งคือ (1) กลุ่มผู้นำชุมชนที่ใช้ประสบการณ์จากการศึกษาดูงานสร้างความเข้าใจกับชาวบ้านให้เข้าใจและเห็นชอบในการสร้างฝายหินทั้ง (2) พระ ทำหน้าที่ดึงดูดให้คนเข้าร่วมกิจกรรมด้วยศาสนา และใช้วัฒนธรรมในการสร้างความร่วมมือในชุมชน (3) ชาวบ้าน ทำหน้าที่ในการลงแรงช่วยขนหินในการสร้างฝายหินทั้งจนสำเร็จ (4) องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นให้การสนับสนุนงบประมาณเพิ่มเติมในการสร้างฝายหินทั้ง (5) เอกชน คือ โรงงานน้ำแข็งเลิศนิมิตร ให้ความร่วมมือในการขอแบ่งปันน้ำ หากฝายหินทั้งของชาวบ้านที่อยู่ข้างลำรางน้ำช่วงใดก็ตาม (6) กองทุนเพื่อสังคม (SIF) มีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนงบประมาณในการสร้างฝายหินทั้งจนสำเร็จ

2.4 ระบบนิเวศพื้นที่ทุ่งราบ(ทุ่งนา) เป็นลักษณะภูมิประเทศส่วนใหญ่ในภาคอีสาน สภาพพื้นที่เป็นที่ราบและมีความลาดชันน้อย มีลำห้วยขนาดเล็กไหลผ่านและมีพื้นที่ป่าผสมอยู่ประปราย พื้นที่ทุ่งจึงกลายเป็นแหล่งเพาะปลูกข้าว เลี้ยงสัตว์ และเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของผู้คนจำนวนมาก เช่น ทุ่งกุลาร้องไห้ ทุ่งศรีภูมิ เป็นต้น จากการศึกษาพบ รูปแบบการจัดการที่สำคัญและมีลักษณะคล้ายกันคือ (1) การจัดการลำห้วยขนาดเล็กที่ไหลผ่านทุ่งนา การทำฝายดินและเหมืองนาเพื่อส่งน้ำและระบายน้ำเข้าที่นา และการขุดบ่อน้ำตื้นระดับครอบครัว กระจายอยู่ทั่วทุ่งราบในภาคอีสาน เช่น ลำน้ำเสียวตอนกลางเขตทุ่งกุลาร้องไห้ มีฝายดิน 3 แห่ง (2) มีการสำรวจทำนบดินในภาคอีสานจาก 7 จังหวัด มีจำนวน 18 แห่ง คือ นครราชสีมา 6 แห่ง สุรินทร์ 5 แห่ง ขอนแก่น 2 แห่ง อุบลราชธานี 2 แห่ง ยโสธร 2 แห่ง และศรีสะเกษ 1 แห่ง¹⁵ (3) ฝายดินระบบทำนบและเหมืองนาในเขตพื้นที่พนมรุ้ง (4) การจัดการทรัพยากรน้ำ บ้านลุ่มทอง ต.หนองโสน อ.นางรอง จ.บุรีรัมย์ (5) การขุดสระน้ำขนาดเล็กในไร่นา เพื่อทำเกษตรผสมผสานประสบการณ์ของโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน ซึ่งมีตัวอย่างที่น่าสนใจคือ

การแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำของชุมชนบ้านลุ่มทอง ต.หนองโสน อ.นางรอง จ.บุรีรัมย์¹⁶ ชาวบ้านประสบปัญหาขาดแคลนน้ำช่วงการทำนาปี ปี 2548 – 2550 ชาวบ้านจึงเริ่มคิดค้นหาแนวทางการแก้ไขปัญหาด้วยการสำรวจแหล่งน้ำเดิม เส้นทางน้ำเก่า โดยคนในชุมชนทั้งผู้เฒ่าผู้แก่ วัยทำงานและเยาวชน ร่วมมือกันแบ่งหน้าที่รับผิดชอบทำงาน เช่น ผู้เฒ่าผู้แก่และวัยทำงานมีความรู้เกี่ยวกับระบบการไหลหลากของน้ำ ส่วนเยาวชนทำหน้าที่บันทึกข้อมูลและร่วมสำรวจกับผู้เฒ่าผู้แก่และผู้เป็นพ่อแม่ การแก้ไขปัญหาการจัดการน้ำของชุมชนบ้านลุ่มทองครั้งนี้มีหน่วยงานภายนอกหลายแห่งเข้ามาสนับสนุนและช่วยเหลือทั้งด้านกระบวนการเครื่องมือทันสมัย และงบประมาณ เช่น สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร มูลนิธิโคคาโคลา มูลนิธิศึกษาพัฒนา มูลนิธิวิเทศพัฒนา สมาคมพัฒนาประชากรและชุมชน เป็นต้น เมื่อชาวบ้านมีส่วนร่วมในการคิดค้นหาทางออกประกอบกับเครื่องมือที่ทันสมัยและความร่วมมือของทุกฝ่าย จึงได้เกิดการคิดค้นระบบทำนบ

¹⁵ List of Thamnop Inventory in Northeast Thailand, Professor Fukui Hayao, Southeast Asian Studies Ritsmeikan Asia Pacific University(APU), March 1,2008

¹⁶ จากการเรียนรู้สู่การจัดการทรัพยากรน้ำ บ้านลุ่มทอง เอกสารเผยแพร่, สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี, 2550.

แม่ลิง ลูกลิง เพื่อกักเก็บน้ำและกระจายน้ำให้พื้นที่ทำกินของในพื้นที่ 11 หมู่บ้าน 3 ตำบล พื้นที่ 3,000 ไร่ จำนวน 800 ครอบครัว ได้อย่างเหมาะสม ใช้งบประมาณ จำนวน 1,400,000 บาท โดยระบบและรูปแบบดังกล่าวนี้ ชาวบ้านเป็นผู้ออกแบบและกำหนดจุดรับน้ำที่เหมาะสมและสามารถบรรจุน้ำได้ปริมาณมากและสามารถกระจายน้ำให้ชาวบ้านในพื้นที่รอบๆ ได้ ชาวบ้านจึงได้ทำอย่างอุดมสมบูรณ์ และในช่วงฤดูแล้งชาวบ้านก็สามารถปลูกพืชระยะสั้นเพื่อเป็นรายได้เสริมอีกด้วย ประสบการณ์สำคัญของชาวบ้านลุ่มทองคือ การรักษาหรือกันน้ำในชุมชน การไถ่เกลี่ยเพื่อเสียสละที่ดินในการขุดคลองน้ำผ่านที่นา โดยที่ไม่ต้องเสียค่าเวนคืนและการแบ่งปันน้ำให้คนอื่นของผู้เป็นเจ้าของแม่ลิงหรือสระเก็บกักน้ำขนาดใหญ่ที่รับน้ำจากคลองส่งน้ำเพื่อให้ผู้อื่นได้รับน้ำที่พอเพียงเช่นกัน เมื่อมีน้ำแล้วชุมชนก็ยังมีระบบการวางแผนการผลิตทั้งรอบปี ด้วยการเก็บข้อมูลต้นทุนน้ำในระบบทุกอาทิตย์ การทำบัญชีต้นทุน รายรับรายจ่ายของครอบครัว เพื่อดำเนินการรายจ่ายและรายได้ในตลอดทั้งปีระดับครอบครัวเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินของชาวบ้านที่ยังมีอยู่ ส่วนเยาวชนก็มีกิจกรรมการอนุรักษ์ดินและน้ำและการสนับสนุนความรู้ด้านไอทีจากมูลนิธิไทยคมอีกด้วย ทำให้เห็นความต่อเนื่องของชุมชนที่มีเมื่อมีน้ำแล้วมีระบบการจัดการอย่างต่อเนื่องนั่นเอง

2.5 ระบบนิเวศพื้นที่ทาม (ที่ราบลุ่ม) หรือพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง เป็นระบบนิเวศเฉพาะถิ่นในลุ่มน้ำภาคอีสาน คือ ลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำสงคราม ระบบนิเวศพื้นที่ทามมีเงื่อนไขพิเศษคือ น้ำที่หลากท่วมเป็นเวลา 3 เดือนในแต่ละปี ทำให้พื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์มาก ชาวบ้านใช้ประโยชน์ในการทำนา เลี้ยงสัตว์ เก็บฟืน หาปลา ต้มเกลือสินเธาว์ เป็นต้น สภาพพื้นที่ทามเป็นที่ราบลุ่มทำให้มีแหล่งน้ำธรรมชาติมากมาย รวมถึงดินตะกอนที่เหมาะสมแก่การทำนาและปลูกพืชผักในช่วงฤดูแล้งและต้นฤดูฝน จากการศึกษาเกี่ยวกับการจัดการน้ำพบว่า มีรูปแบบการจัดการน้ำที่น่าสนใจดังนี้ (1) ระบบชลประทานราษฎรชุมชนหนองแควสนสวรรค์ ต.หนองแคว อ.ราชโศภิต จ.ศรีสะเกษ (2) การจัดการน้ำระบบย่อย กุดชาติคิม ต.กุดชาติคิม อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ (3) การจัดการน้ำสบชี-มูล บ.วังยาง ต.วังยาง อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี เป็นต้น **ตัวอย่างของการจัดการน้ำในระบบนิเวศพื้นที่ทาม คือ การจัดการน้ำระบบย่อยโดยองค์กรชุมชน กรณีศึกษา กุดชาติคิม ตำบลกุดชาติคิม อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์**¹⁷

จากการศึกษาพบว่า มีหมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์จากกุดชาติคิม 9 หมู่บ้าน 669 ครัวเรือน ประชากร 2,003 คน กุดชาติคิม เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ อยู่ในลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ที่มีลักษณะพิเศษคือ มีน้ำตลอดปี ลักษณะกุดชาติคิมมีลักษณะเป็น “บ่างาม” ที่มีลำน้ำ 2 สาย มาบรรจบกันเป็นสายเดียว ขนาดความยาวของกุดชาติคิมตั้งแต่ห่างกุดปลาข้าวมันที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำมูลมาถึงบ่างามหน้าวัดป่าบ้านลำเพ็ญ ยาวประมาณ 6 กิโลเมตร และจากบ่างามหน้าวัดป่าบ้านลำเพ็ญไปถึงพนังกั้นน้ำบ้านจาน ยาวประมาณ 4 กิโลเมตร ความกว้างของกุดประมาณ 150-200 เมตร ตามสภาพตลิ่งของลำน้ำ ลึกประมาณ 7-8 เมตร มีน้ำตลอดปี

จากการสำรวจพื้นที่ทามกุดชาติคิมมีลักษณะภูมิฐานที่สำคัญๆ อยู่ 7 ประเภท มีจำนวนมากถึง 278 แห่ง กระจายอยู่ทั่วบริเวณพื้นที่ทาม สามารถระบุได้ดังนี้ กุด 35 แห่ง ปาก 37 แห่ง ส่อง 31 แห่ง เล้ง 4 แห่ง

¹⁷ รุ่งวิจิต คำงาม และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ การจัดการน้ำระบบย่อยกุดชาติคิม ต.กุดชาติคิม อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์, สิงหาคม 2548

หนอง 92 แห่ง วัง 9 แห่ง ทำนน้ำ 40 แห่ง โนนหรือดอน 26 แห่ง มีรูปแบบการใช้ประโยชน์จากกุดชาติคิมดังนี้ การใช้น้ำใช้ในการทำนา โดยเฉพาะในการทำนาปี/นาหนอง และนาแซง ถือว่าเป็นการใช้ประโยชน์จากการใช้น้ำเพื่อการเกษตรเป็นหลักใน 10 ชุมชน มี 388 ครอบครั/จาก 982 ครอบครั ที่มีการทำนาตาม จำนวนพื้นที่ 2,259 ไร่ ใช้น้ำในการปลูกพืชผัก ซึ่งเป็นการปลูกผักสวนครัวบริเวณริมฝั่งกุด หนองต่างๆ ซึ่งปัจจุบันมีจำนวนลดลง ทั้งจำนวนครอบครัที่ปลูกและพื้นที่ที่ปลูก เพราะคนนิยมซื้อเกินมากมาปลูกกิน ใช้น้ำเป็นแหล่งน้ำวัว-ควาย ซึ่งเดิมนั้นจะมีการกำหนดทำวัว-ควาย กระจายทั่วไปมากกว่าถึง 40 ท่า ที่เป็นทั้งแหล่งกินน้ำและแช่น้ำของวัว-ควาย แหล่งน้ำอุปโภคบริโภคของคนในชุมชน ในช่วงก่อนที่จะสร้างประปาหมู่บ้าน กุด/หนองเคยเป็นแหล่งน้ำใช้ของชุมชน โดยมีการกำหนดเป็นทำน้ำอาบ/น้ำใช้ของคนในชุมชน ส่วนน้ำดื่มจะมีการขุดบ่อน้ำตื้น/บ่อน้ำจั้น กระจายใช้ตามริมกุด/หนอง ต่อมา ปี 2526 มีการสร้างประปาหมู่บ้าน 2 แห่งคือ บ้านจาน หมู่ 3, 6 และ 9 ปี 2538 สร้างประปาที่บ้านกุดชาติคิม หมู่ 5 ที่สามารถให้บริการได้ในชุมชน

ระบบจัดการพื้นที่ที่ตามกุดชาติคิมโดยชุมชนนั้น มี 4 ระดับ ดังนี้ 1) การจัดการระดับครอบครัว เป็นการจัดการในระดับพื้นที่ของตนเองที่มีอยู่นั้นจะใช้ประโยชน์อย่างไรบ้าง เช่น ที่ลุ่ม/หนอง ทำนา ที่โนนทำไร่ เป็นป่าหัวไร่ปลายนา การใช้แหล่งน้ำในการทำมาหากิน เป็นต้น 2) การจัดการกลุ่มเครือญาติและกลุ่มย่อยในระดับพื้นที่ ซึ่งเป็นการจัดการร่วมกันหลายครอบครัว ที่มีพื้นที่อยู่ในบริเวณเดียวกันในการใช้แหล่งน้ำ หรือแม้กระทั่งการขอใช้พื้นที่ในการปลูกพืชร่วมกัน ที่เห็นชัดเจนคือ การจัดการสูบน้ำเพื่อการทำนา การใช้พื้นที่ริมกุดในการปลูกผัก ซึ่งมีทั้งเกิดจากความสัมพันธ์ที่เป็นเครือญาติและกลุ่มคนที่พื้นที่ใกล้เคียงที่ต้องการผลประโยชน์ร่วมกัน 3) การจัดการระดับชุมชน โดยมีฐานดั้งเดิมจากวัฒนธรรมชุมชนที่กำหนดร่วมกันแบบไม่มีลักษณะที่เป็นทางการ คนในชุมชนจะรู้กันว่าที่ใคร ตรงไหนบ้าง มีการกำหนดทำน้ำใช้ร่วมกัน และในช่วงหลังๆ ได้เริ่มมีการจัดการที่เป็นทางการมากขึ้น เช่น การกำหนดเขตป่าอนุรักษ์ของชุมชน กำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาของชุมชน หรือแม้กระทั่งการกำหนดเขตป่าริมฝั่งกุดเพื่อการป้องกันและฟื้นฟูแหล่งน้ำ 4) การจัดการระดับองค์กรท้องถิ่น องค์กรหลักคือ องค์กรบริหารส่วนตำบล ซึ่งรับผิดชอบในการดูแลและดำเนินการ ที่ผ่านมานั้นยังไม่มีบทบาทโดยตรงในการจัดการ แต่เป็นเพียงการจัดการโครงการพัฒนาในพื้นที่ เช่น การสร้างฝายกั้นน้ำ การสร้างถนนในพื้นที่กุดชาติคิม

ปัจจุบันมีการจัดตั้งองค์กรชาวบ้านอย่างเป็นทางการเพื่อการจัดการกุดชาติคิมอย่างเป็นระบบและต่อเนื่องมากขึ้น

2.6 ระบบนิเวศแม่น้ำ ลำห้วย ร่องน้ำ อันหมายถึงแม่น้ำสายหลัก ลำสาขา ร่องน้ำต่างๆ ที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะการใช้น้ำเพื่อการทำนา น้ำประปา น้ำกินน้ำใช้ และในการประมง แหล่งน้ำธรรมชาติเหล่านี้มีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็กแตกต่างกันไป ซึ่งชุมชนที่เข้าไปใช้ประโยชน์ต่างก็มีวิธีการจัดการน้ำเพื่อให้เกิดประโยชน์สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน ซึ่งจากการศึกษาพบว่า มีรูปแบบการจัดการน้ำที่น่าสนใจดังนี้ (1) การจัดทำเขตอนุรักษ์วังปลา บ.ฮ้องฮ้อ ต.ท่าช้าง อ.สว่างวีรวงศ์ จ.อุบลราชธานี (2) การจัดการเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ: วังปลา วังหอย และเขตอนุรักษ์กบ-เขียด กลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง (3) การจัดทำเขตอนุรักษ์วังปลาในลุ่มน้ำมูน ห้วยชี ห้วยทับทัน ห้วยระวี จ.สุรินทร์ จำนวน 19 แห่ง (4) การ

จัดทำเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาในแม่น้ำมูล - แม่น้ำชี เขต จ.อุบลราชธานี 37 แห่ง

ตัวอย่างของการจัดการน้ำในระบบนิเวศน้ำ ลำห้วย คือ การจัดทำเขตอนุรักษ์วังปลาในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง¹⁸ นับจากปากแม่น้ำสงครามไปตามลำน้ำประมาณ 170 กิโลเมตร มีชุมชนที่จัดทำเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำจำนวน 26 แห่ง โดยเขตอนุรักษ์ดังกล่าว ถูกจัดตั้งขึ้นทั้งบริเวณลำน้ำสงคราม กุด/หนองน้ำ และทุ่งนา โดยพบการจัดตั้งวังปลาอนุรักษ์ในลำน้ำสงครามมากที่สุด ส่วนเขตอนุรักษ์กบ-เขียด มักเป็นบริเวณทุ่งนา หนองน้ำ ที่เป็นแหล่งวางไข่และหากิน เนื่องจากชาวบ้านสังเกตเห็นว่า พวกมันลดจำนวนลงมากในช่วงหลายปีที่ผ่านมา จากการจับของชาวบ้านและสารเคมีการเกษตร กฎระเบียบเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำดังกล่าวสามารถประมวลได้ดังนี้

1. จัดตั้งเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ได้แก่ วังปลาอนุรักษ์ วังหอยอนุรักษ์ในแม่น้ำสงคราม หนองน้ำ หรือ กุด และเขตห้ามจับกบ-เขียดบริเวณทุ่งนา หนองน้ำในฤดูกาลวางไข่เดือนพฤษภาคม-สิงหาคม
2. ห้ามจับปลาด้วยวิธีทำลายล้าง เช่น ชีตปลา ระเบิดปลา หรือห้ามใช้เครื่องมือบางชนิด ในเขตวังปลาอนุรักษ์ บางแห่งห้ามใช้เครื่องมือทุกชนิดเด็ดขาด แต่บางแห่งสามารถใช้เครื่องมือขนาดเล็กได้ บางแห่งมีข้อยกเว้นให้จับปลาได้ในกรณีเมื่อมีงานบุญประเพณีของหมู่บ้าน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับข้อตกลงร่วมกันของแต่ละหมู่บ้าน
3. ห้ามจับปลาบริเวณหนองน้ำอนุรักษ์พันธุ์ปลาในฤดูวางไข่เด็ดขาด
4. ห้ามใช้เครื่องมือคราดหอยในเขตวังหอยอนุรักษ์

การจัดการเขตอนุรักษ์วังปลาโดยชุมชนดังกล่าว ยึดหลักการการมีส่วนร่วมหรือประชาคมติวร่วมของสมาชิกชุมชนในกระบวนการจัดการ โดยสามารถแบ่งออกเป็น 4 ขั้นตอน ดังนี้คือ

1. ปฐกษัตริหรือเกี่ยวกับปัญหาและแนวทางการอนุรักษ์ระดับหมู่บ้าน การประชุมระดับหมู่บ้านมีขึ้นมากกว่า 1 ครั้ง เพื่อหามติร่วมกัน ตั้งแต่การเลือกเขตที่จะจัดตั้งเขตอนุรักษ์ ขอบเขตหรือระยะทาง กฎระเบียบข้อห้าม และบทลงโทษ บริเวณวังที่ชาวบ้านเลือกเป็นวังอนุรักษ์ ต้องเป็นวังลึก มีขอนไม้ และอยู่ใกล้กับหมู่บ้านเพื่อการดูแลที่สะดวกทั่วถึง
2. จัดตั้งสถาบันและกลไกการจัดการ เช่น การตั้งคณะกรรมการหรือคณะทำงาน เพื่อเป็นผู้ควบคุมดูแล การพิจารณาโทษผู้ละเมิดกฎเกณฑ์ของชุมชน เขตอนุรักษ์บางแห่งถูกบรรจุในแผนงานขององค์การบริหารส่วนตำบล บางแห่งได้รับการรับรองจากสำนักงานประมงอำเภอ
3. ปรับปรุง ดูแล พื้นฟู บริเวณเขตอนุรักษ์ เช่น การลงห่มเพื่อเป็นที่อาศัยของปลา, การตั้งกองทุนวังปลา, การของบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบล (อ.บ.ต.)
4. ขยายแนวคิดวังปลาอนุรักษ์ไปยังชุมชนใกล้เคียง เพื่อขยายเขตวังปลาอนุรักษ์หรือประกาศให้รับรู้ร่วมกันว่าหมู่บ้านนั้นๆ จัดตั้งวังปลาอนุรักษ์ขึ้นบริเวณใด มีกฎระเบียบอย่างไร

¹⁸ เอกสารประกอบงาน "มหกรรมวิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำสงคราม" สัมมนาแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง, 24 เมษายน 2547. ณ สถาบันราชภัฏสกลนคร.

ชาวบ้านเห็นว่าการจัดการวังปลาอนุรักษ์ในแม่น้ำสงครามจะได้ผลนั้น ต้องเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำสงคราม มีวังน้ำลึกใกล้หมู่บ้าน และถูกยอมรับจากชุมชนอื่นๆ เพราะแม่น้ำสงครามเป็นแม่น้ำสาธารณะที่หลายชุมชนเข้ามาใช้ประโยชน์ ส่วนเขตอนุรักษ์บริเวณหนองน้ำ/กุด สามารถทำได้ในกรณีที่ชุมชนนั้นมีลักษณะพื้นที่ที่มีหนองน้ำหรือกุดหลายแห่ง การอนุรักษ์จึงจะไม่มีผลกระทบต่อชุมชน

กรณีตัวอย่าง การจัดทำวังปลา “วังยาง” บ้านยางงอย ต.ศรีสงคราม อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม

การทำวังปลาอนุรักษ์บ้านยางงอย ริเริ่มขึ้นโดยเจ้าอาวาสโพธิ์ชัยบ้านยางงอย ปรีชา กับชาวบ้านขอให้เขตวังปลาหลังวัดเป็นเขตอภัยทาน แต่ก็ยังมีการจับปลาเป็นประจำเพราะเป็นทำนน้ำใกล้หมู่บ้านง่ายแก่การลงมาหาอยู่หากินของชาวบ้าน ต่อมาในปี 2531 ประมงอำเภอศรีสงคราม (นายรัตนพงษ์ มาลีชัย) มีแนวคิดจัดให้มีเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำขึ้นในหมู่บ้านริมน้ำสงคราม โดยส่งหนังสือไปยังผู้ใหญ่บ้านทุกหมู่บ้าน หลังจากนั้นผู้ใหญ่บ้านบ้านยางงอยสมัยนั้น (นายคำเฟื่อน หลวงปู่) ได้ประชุมกับชาวบ้าน เพื่อเสนอแนวคิดในการประกาศเขตรักษาพันธุ์ปลาในหมู่บ้าน

ชาวบ้านตกลงร่วมกันว่าให้กำหนดขอบเขตคือ 1,000 เมตร จากทำนน้ำหลังวัดเป็นต้นไป เป็นเขตรักษาพันธุ์ปลา ห้ามจับปลาด้วยวิธีการทำลาย เช่น ช้อนปลา ระเบิดปลา และเครื่องมือบางชนิด เช่น สะดุ้งใหญ่ ทุ้มมอง มองกวาด ฯลฯ อนุญาตให้จับปลาด้วยเบ็ด เหยื่อ หรือมองขนาดเล็กเท่านั้น ชาวบ้านทุกคนมีหน้าที่ตรวจตราดูแลร่วมกัน หากพบผู้ใดฝ่าฝืนจะมีการจับปรับกันเองในหมู่บ้าน ครั้งละไม่เกิน 500 บาท และถ้าทำความผิดซ้ำอีกครั้ง โทษปรับจะเพิ่มขึ้นเป็นสองเท่า

ในระยะ 1-4 ปีแรกที่ประกาศเขตวังปลาอนุรักษ์ ชาวบ้านได้ร่วมกันลงห่ม (เอากิ่งไม้ ขอนไม้ลง) เพื่อสร้างบ้านให้ปลาปีละหนึ่งครั้ง แต่พอในระยะหลังนี้ไม่ได้ทำ เพราะเห็นว่าปลาชุกชุมแล้ว และการตัดไม้ลงห่มมากๆ ก็ทำให้ตลิ่งริมแม่น้ำพัง อย่างไรก็ตาม เครื่องมือบางชนิดที่ห้ามใช้ เช่น มองกวาด จะได้รับการยกเว้นเมื่อมีงานส่วนรวมในหมู่บ้าน เช่น งานวัด งานโรงเรียน งานบุญคนตาย งานศพ บุญแจกข้าว เป็นต้น

หลังจากประชุมชาวบ้านและมีบันทึกข้อตกลงต่างๆ ในการจัดการวังปลาแล้ว ก็ทำรายงานเสนอต่ออำเภอศรีสงคราม หลังจากนั้นอำเภอได้ส่งหนังสือเวียนเพื่อแจ้งให้ทราบโดยทั่วกันถึงกฎเกณฑ์ในการจัดการเขตรักษาพันธุ์ปลาในแต่ละชุมชนของอำเภอศรีสงคราม ในระยะแรกมีการจับปรับกันบ้าง แต่ภายหลังการละเมิดข้อตกลงน้อยลงจนแทบจะไม่มีให้เห็น เมื่อชาวบ้านเห็นว่าปลาเข้ามาอาศัยอยู่บริเวณวังปลามากกว่าบริเวณอื่นๆ จึงปรึกษากับบ้านที่ติดต่อกัน คือ บ้านวังยาง ขยายเขตวังปลาอนุรักษ์เพิ่มเติมออกไปอีก 500 เมตร ในบริเวณทำนน้ำบ้านวังยาง และในปี 2546 ได้มีการขอกำหนดเขตอภัยทานหลังวัดบ้านยางงอยอีกเป็นระยะ 100 เมตร ที่ห้ามจับปลาโดยเด็ดขาด (สัมภาษณ์ นายคำเฟื่อน หลวงปู่ ผู้ใหญ่บ้านยางงอย หมู่ 3 วันที่ 7 พ.ย. 2544)

สรุปและวิเคราะห์

จากการศึกษาและนำเสนอตัวอย่างรูปแบบการจัดการน้ำของชาวบ้านอีสานบนฐานระบบนิเวศที่มีความหลากหลายตามสภาพของท้องถิ่นนั้น รูปแบบการจัดการน้ำของชุมชนมีลักษณะเด่นสำคัญที่แตกต่างจากการจัดการน้ำของรัฐ ดังนี้

(1) **ระบบความรู้ที่หลากหลาย** จากการศึกษาพบว่า รูปแบบการจัดการน้ำของชาวบ้านในแต่ละพื้นที่นั้น ความรู้ท้องถิ่นมีความจำเป็นและสำคัญต่อการคิดค้นรูปแบบและระบบจัดการน้ำเป็นอย่างยิ่ง ความรู้ดังกล่าวนั้นสามารถแยกออกเป็น ความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศ ความรู้ด้านเทคโนโลยีที่เหมาะสม ความรู้ด้านการผลิตที่หลากหลาย ความรู้ด้านสังคม วัฒนธรรม ประเพณี ความรู้เกี่ยวกับการรวมกลุ่มและจัดตั้งองค์กร ความรู้ด้านการประสานงานภาครัฐและชุมชน ความรู้ด้านการสื่อสารกับภายนอก เป็นต้น ความรู้เหล่านี้มีความสำคัญต่อการคิดค้นรูปแบบและสร้างระบบจัดการภายในพื้นที่ รวมถึงการประสานงานและต่อรองกับองค์กรหรือหน่วยงานภายนอก เพื่อให้ส่งเสริมระบบการจัดการน้ำของชุมชนให้มีประสิทธิภาพและตอบสนองต่อชุมชนเดิมที่และมีความยั่งยืน และที่สำคัญความรู้เหล่านี้มีการปรับเปลี่ยนไปกาลเวลาและสอดคล้องกับระบบการผลิตของชาวบ้านมากขึ้นนั่นเอง

(2) **รูปแบบขนาดเล็กและลงทุนต่ำ** รูปแบบการบริหารจัดการน้ำของชุมชนในอีสานนั้น เป็นรูปแบบขนาดเล็ก มีพื้นที่รับประโยชน์ตั้งแต่ 100-3,000 ไร่ การคิดค้นรูปแบบมีขนาดเล็กเหมาะสมต่อสภาพแวดล้อมและไม่ทำลายระบบนิเวศ เป้าหมายเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและ การใช้น้ำเพื่อการเกษตร ใช้วัสดุธรรมชาติที่หาได้ในท้องถิ่นเป็นหลัก เน้นการลงทุนต่ำและลงแรง(คน)สูง และสามารถตอบสนองผู้ใช้ประโยชน์ได้ทั่วครัวเรือน มีพื้นที่รับประโยชน์ที่ชัดเจน มีระบบการดูแลรักษาและซ่อมแซมได้ง่าย เช่น การจัดทำฝายหินทิ้งของชาวบ้านในลุ่มน้ำชี เพื่อกักเก็บน้ำและเพื่อการปลูกพืชระยะสั้นในช่วงฤดูแล้ง เนื่องจากประสบปัญหาน้ำท่วมช่วงฤดูฝน การจัดทำฝายหินทิ้งของชาวบ้านใช้หิน ทราช และไม้ไผ่ในพื้นที่เพื่อทำฝายหินทิ้งจำนวน 5 แห่งในพื้นที่เครือข่าย หรือการจัดทำระหัดวิดน้ำของชาวบ้าน ลำปะทาว อ.เมือง จ.ชัยภูมิ วัสดุส่วนใหญ่คือไม้ไผ่ในหัวไร่ปลายนาและไม่ไผ่ที่ขึ้นอยู่ตามตลิ่งของห้วยลำปะทาว สามารถส่งน้ำให้ที่นาได้ตั้งแต่ 5-15 ไร่ เป็นต้นไป ส่วนและการจัดการน้ำระบบย่อยกุดชาคิม ต.กุดชาคิม อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ มีการใช้ทั้งเครื่องสูบน้ำพญานาคและเครื่องสูบน้ำขนาดใหญ่ของกรมชลประทานสูบน้ำจากกุดชาคิม สามารถส่งน้ำให้พื้นที่รับประโยชน์เกือบ 3,000 ไร่ ในพื้นที่ทามกุดชาคิม เป็นต้น รูปแบบเหล่านี้คือตัวอย่างที่ชาวบ้านได้คิดค้นและจัดการน้ำมาเป็นระยะเวลามากกว่า 50 ปี

(3) **การบริหารจัดการ** การบริหารจัดการน้ำระดับชุมชนนั้น มีความแตกต่างกันทั้งระดับครัวเรือนและลักษณะกลุ่มองค์กรและเครือข่าย กฎกติกาการใช้และจัดสรรน้ำก็เกิดมาจากการตกลงภายในของชุมชน เน้นหลักการมีส่วนร่วมและเท่าเทียมกันเป็นหลัก หากมีปัญหาก็คือกระบวนการกลุ่มหรือสายเครือญาติ เป็นตัวกลางในการจัดการปัญหา การบริหารจัดการน้ำเชิงปัจเจกหรือระดับครัวเรือนนั้น มีลักษณะไม่เป็นทางการ เช่น การใช้ระหัดวิดน้ำในลุ่มน้ำลำปะทาว เป็นการใช้น้ำระดับครัวเรือน ชาวบ้านที่มีที่นาริมห้วยต่างก็มีระหัดวิดน้ำเป็นของตนเอง การดูแลรักษาและซ่อมแซมก็เป็นหน้าที่ของเจ้าของระหัด หากซ่อมไม่ได้ก็มีเพื่อนบ้านมาช่วยบ้างเป็นบางครั้ง การกักน้ำเพื่อให้ระหัดหมุนและทดน้ำเข้าไปในที่นาได้นั้น เจ้าของระหัดวิดน้ำก็ยังต้องคำนึงถึงผู้อยู่ท้ายน้ำต่อไปด้วย ผู้เป็นเจ้าของระหัดวิดน้ำตัวแรกก็จะจัดสรรปล่อยน้ำให้ไหลกับเพื่อนบ้านที่อยู่ด้านล่างด้วย ชาวบ้านเรียกว่าเป็นระบบ “แบ่งปัน” นั่นเอง ส่วนการบริหารจัดการในรูปแบบกลุ่มองค์กร

ชาวบ้านนั้น เป็นเงื่อนไขของการสนับสนุนจากภายนอกของหน่วยงานราชการ มีลักษณะเป็นทางการมากขึ้น และมีความเป็นเครือข่ายร่วมกัน เช่น เครือข่ายอนุรักษ์น้ำชีตอนต้นที่ได้จัดทำฝายหินทิ้งในลำน้ำชีจำนวน 5 หมู่บ้าน 3 อำเภอ จ.ชัยภูมิ ร่วมกันจัดตั้งเป็นเครือข่ายอนุรักษ์น้ำชี หากช่วงที่น้ำในฝายหินทิ้งของชาวบ้านไม่เพียงพอ พวกเขาก็จะรวมตัวกันไปเรียกร้องให้ฝายหินทิ้งของเอกชนคือโรงงานน้ำแข็งและสถานีประมงน้ำจืด บึงละหานปล่อยน้ำลงมาให้ พร้อมกับประสานทำหน้าที่ประสานงานกับภาครัฐและแหล่งทุนภายนอกเพื่อหางบประมาณมาซ่อมเสริมฝายหินทิ้งของชาวบ้านทุกปี

(4) **การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนและนอกชุมชน** การจัดการน้ำขนาดเล็กของชุมชนนั้น คนในชุมชนต่างก็มีส่วนร่วมในการจัดการเดิมที่ ตั้งแต่การคิดค้นรูปแบบและการก่อสร้างระบบกระจายน้ำ และการสร้างกติกาข้อตกลงในการใช้น้ำและจัดสรรน้ำร่วมกัน เพราะทรัพยากรน้ำคือ ทรัพยากรร่วมของชุมชน การจัดการน้ำจึงเป็นบทบาทและหน้าที่สำคัญของคนในชุมชน เพราะหลักการจัดการน้ำของชุมชนนั้นคือ แบ่งปันทั่วถึง เท่าเทียม และมีส่วนร่วมกัน ทุกพื้นที่รูปธรรมนั้นจะเห็นได้ว่า การมีส่วนร่วมคือ การสร้างความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชนและระหว่างชุมชนที่อยู่ในระบบนิเวศพื้นที่เดียวกัน ประเด็นสำคัญของการจัดการน้ำของชุมชนนี้คือ การข้ามพ้นเขตแดนการปกครอง แต่ยึดระบบนิเวศเป็นหลักในการจัดสรรและแบ่งปันน้ำเป็นหลัก ความร่วมมือของคนนั้นทั้งลักษณะที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ บางแห่งที่ยึดหลักเป็นทางการโดยการสร้างความเป็นเครือข่ายขึ้น เช่น เครือข่ายอนุรักษ์น้ำชีตอนต้น จาก 5 หมู่บ้าน ใน 3 อำเภอของจังหวัดชัยภูมิ เป็นต้น นอกจากนี้ หน่วยงานภายนอกทั้งองค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรเอกชน หน่วยงานราชการ ก็มีส่วนสำคัญในฐานะผู้สนับสนุนทั้งงบประมาณ เครื่องมือ และกระบวนการต่างๆ ทำให้ชาวบ้านสามารถคิดค้นและสร้างระบบจัดการน้ำได้รวดเร็วมากขึ้น แต่บทบาทสำคัญในการตัดสินใจอยู่ที่ชุมชนเป็นหลัก การสนับสนุนของหน่วยงานภายนอกจึงเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถสร้างรูปธรรมการจัดการน้ำที่เหมาะสมกับพื้นที่ของชุมชนเช่นกัน

(5) **ความยั่งยืนและความคุ้มค่า** รูปแบบและระบบจัดการน้ำของชุมชนที่หลากหลายตามสภาพพื้นที่ระบบนิเวศของชุมชนนั้น ถือว่าเป็นระบบจัดการทรัพยากรน้ำที่มีความเหมาะสม มีขนาดเล็ก และลงทุนต่ำสามารถตอบสนองพื้นที่ของชุมชนที่อยู่ในพื้นที่นิเวศย่อยได้อย่างเหมาะสม และเป็นระบบจัดการที่คำนึงถึงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติที่เกี่ยวข้องเช่น ดินและป่าไม้ซึ่งสัมพันธ์กับการจัดการน้ำเป็นหลัก การจัดการดูแลรักษาระบบจัดการน้ำเหล่านี้ ชุมชนคือกลุ่มหลักในการดูแลรักษาและทำนุบำรุงระบบ จึงเป็นเงื่อนไขให้ระบบจัดการน้ำของชุมชนมีความยั่งยืนและเกิดการใช้อย่างต่อเนื่อง สิ่งสำคัญคือ การตัดสินใจในการจัดการปรับปรุงและดูแลรักษา หรือการระดมทุน อยู่ที่ชุมชนเป็นหลัก จึงทำให้เกิดความคล่องตัวและง่ายต่อการจัดการน้ำของชุมชน ซึ่งแตกต่างจากระบบการจัดการน้ำของรัฐที่ใช้เงื่อนไขขององค์กรที่เป็นทางการและการตัดสินใจอนุมัติอยู่ที่ส่วนราชการเป็นหลัก รวมทั้งสำนึกของการจัดการน้ำที่ต่างกันไป นั่นคือ ทรัพยากรน้ำและระบบที่ชุมชนจัดการเองเป็น สำนึกร่วมและเป็นสาธารณะของชุมชน หากเป็นการจัดการน้ำที่ผ่านหน่วยงานรัฐโดยตรง สำนึกของการจัดการน้ำก็จะน้อยลงและเป็นลักษณะสมบัติของรัฐ ประชาชนเป็นเพียงผู้ใช้น้ำเท่านั้น ระบบการจัดการน้ำของชุมชนอีสานที่เป็นขนาดเล็ก ลงทุนต่ำ และสามารถตอบสนองพื้นที่ที่ได้รับประโยชน์

อย่างเท่าเทียม และสัมพันธ์กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติต่อเนื่อง เช่นการอนุรักษ์ดินและการจัดทำเขตอนุรักษ์วังปลา เป็นต้น จึงเป็นมีความคุ้มค่าในการลงทุนและเกิดประสิทธิภาพจริงในระดับพื้นที่

สรุปและข้อเสนอแนะ

การจัดการน้ำของชุมชนอีสานนั้น ถือได้ว่ามีความหลากหลายตามสภาพระบบนิเวศของภาคอีสาน ตั้งแต่ระบบนิเวศภู ะบบนิเวศโนน เิงเขา ระบบนิเวศโคกหรือดอน ระบบนิเวศทุ่งราบ ระบบนิเวศป่าทุ่งป่าทาม และระบบนิเวศน้ำ ซึ่งแต่ละระบบนิเวศนั้นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ก็ได้คิดค้นรูปแบบที่มีความแตกต่างกัน แต่หลักสำคัญของการคิดค้นระบบจัดการน้ำของชุมชนคือ การคำนึงหลักสภาพนิเวศเดิมเป็นหลัก เป็นระบบจัดการเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรและการใช้น้ำเพื่อการเกษตร ใช้ความรู้ที่มีความหลากหลาย เน้นระบบการแบ่งปันน้ำที่ทั่วถึง ข้ามพื้นที่เขตการปกครองแต่ยึดพื้นที่นิเวศเป็นหลัก รูปแบบการจัดการน้ำที่เน้นการใช้วัสดุธรรมชาติ ขนาดเล็ก ลงทุนต่ำ พื้นที่รับประโยชน์ตั้งแต่ 1-3,000 ไร่ มีระบบการบริหารจัดการทั้งระดับครัวเรือน ระดับชุมชน การจัดการดูแลรักษาตั้งแต่ระดับปัจเจก องค์กรชุมชน และเครือข่ายในลุ่มน้ำ ทำหน้าที่ในการดูแลรักษา โดยยึดหลักการแบ่งปันน้ำที่ทั่วถึงและเท่าเทียมกันทุกคนในชุมชน และทำหน้าที่ต่อรองการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกที่จะเข้ามาช่วยเหลือในการปรับปรุงระบบจัดการน้ำของชุมชนให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้น ระบบจัดการน้ำของชุมชนอีสานนี้ยังคำนึงถึงการจัดการและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ ทั้งการจัดการดินและการจัดการน้ำที่ตอบสนองชุมชน ถือได้ว่าเป็นระบบจัดการน้ำที่มีลักษณะเป็นองค์รวม และที่สำคัญคือ การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนและองค์กรภายนอก ที่เข้าไปสนับสนุน ทำให้ระบบการจัดการน้ำของชุมชนอีสานเกิดความยั่งยืนและมีความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ มากกว่าโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ของรัฐ เพราะจุดสำคัญคือ การสร้างสำนึกความเป็นเจ้าของทรัพยากรร่วม ที่ทำให้ระบบจัดการดังกล่าวมีความยั่งยืนและต่อเนื่องยาวนาน

ข้อเสนอต่อการจัดการจัดการของคนอีสาน ควรมีการประเมินผลโครงการชลประทานเดิมในพื้นที่ภาคอีสาน เพื่อประเมินประสิทธิภาพของโครงการและเป็นฐานข้อมูลในการปรับปรุงระบบชลประทานเดิมและวางแผนใหม่ที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยชุมชนมีส่วนร่วม เปิดเผยข้อมูลและเปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วมในโครงการใหม่ ส่วนรูปแบบที่เหมาะสมกับการจัดการแหล่งน้ำในภาคอีสาน ต้องเน้นจัดหาแหล่งน้ำขนาดเล็กในไร่นา (ได้ประโยชน์สูงสุดแก่เกษตรกรรายย่อย/เหมาะสมต่อระบบนิเวศ) สนับสนุนการจัดการน้ำตามภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่เหมาะสมกับระบบนิเวศและวัฒนธรรมของชุมชน เช่น บ่อน้ำขนาดเล็กในไร่นา, ฝายหินทิ้ง, ระเบิดดิน, เหมืองนา, คูเมืองเดิมของชุมชน และสนับสนุนกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการคิดค้นการแก้ไขปัญหาและสร้างระบบรูปแบบที่มีความเหมาะสมกับพื้นที่ มีความหลากหลายตามสภาพพื้นที่และระบบการผลิตและใช้ประโยชน์ของชุมชนอย่างแท้จริง ควรเป็นระบบขนาดเล็กและไม่ทำลายระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม รวมถึงให้อำนาจการบริหารจัดการดูแลรักษาต่อชุมชนหรือองค์กรตามฐานวัฒนธรรมและประเพณีท้องถิ่นเป็นหลัก

เอกสารอ้างอิง

- Professor Fukui Hayao. List of Thamnop Inventory in Northeast Thailand. Southeast Asian Studies Ritsmeikan Asia Pacific University(APU), March 1,2008.
- กลุ่มพันธมิตรสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมอีสาน. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการศึกษาการมีส่วนร่วมในการจัดการน้ำ ในลุ่มน้ำปาวโดยองค์กรชุมชน. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), มิถุนายน 2548 – พฤษภาคม 2549.
- คณะวิจัยไทบ้าน สมัชชาคนจนกรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้. แม่มน การกลับมาของคนหาปลา บทสรุปและความรู้เรื่องปลาของคนปากมูล. ตุลาคม 2545.
- เครือข่ายนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง. นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ป่าบุ่งป่าทาม ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง. งานวิจัยไทบ้าน ,เมษายน 2548.
- ชอบ ดีสวนโคกและคณะ. 2532 อ้างใน สนั่น ชูสกุล และคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการสิทธิชุมชน ภาคอีสาน กรณีลุ่มน้ำมูล. สำนักงานกองทุนสนับสนุนเพื่อการวิจัย, กันยายน 2549, หน้า 58
- นิพนธ์ มูลเมืองแสนและคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ “โครงการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชุมชนและระบบนิเวศน์จากการพัฒนาลุ่มน้ำท่าตอนกลาง กรณีศึกษา ประตุรบกุ่มน้ำหนองบึง ตำบลเซียงสือ อำเภอโพธาราม จังหวัดสกลนคร. สำนักงานสนับสนุนกองทุนเพื่อการวิจัย (สกว.), มิถุนายน 2549.
- ไพบุลย์ บุญชัย และคณะ. รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของลุ่มน้ำชี, ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี. ชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน, สำนักงานสนับสนุนกองทุนเพื่อการวิจัย, 2546.
- ไพรินทร์ เสาะสาย. บันทึกการสำรวจลุ่มน้ำหมัน อ.ด่านซ้าย จ.เลย ระหว่างวันที่ 12 – 13 มกราคม 2552 ใน 5 หมู่บ้าน คือ บ.ปากหมัน 2 คับ บ.ศรีคู 9 คับ บ.นาหมูน 10 คับ บ.นาฮี 10 คับ และ บ.นาเบี้ย 10 คับ เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมสองฝั่งลำน้ำหมัน ในเขตอำเภอด่านซ้าย จ.เลย.
- ภูมิเนิเวณวัฒนธรรมลุ่มน้ำห้วยเสนง. โครงการอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำห้วยเสนง จ.สุรินทร์.
- รุ่งวิจิต คำงาม และคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ การจัดการน้ำระบบย่อยกุดชาคิม ต.กุดชาคิม อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์. สิงหาคม 2548.
- สดีโส สร้างใสและคณะ. โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน กรณีลุ่มน้ำชี. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว). ตุลาคม 2549.
- สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร. จากการเรียนรู้สู่การจัดการทรัพยากรน้ำ บ้านลุ่มทอง เอกสารเผยแพร่. กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี. 2550.
- สนั่น ชูสกุลและคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน กรณีลุ่มน้ำมูล. สำนักงานกองทุนสนับสนุนเพื่อการวิจัย. กันยายน 2549.
- สุริยา สมุทคุปดีและคณะ. ระดัวิดน้ำลำตะคอง ศัญศาสตร์ของเทคโนโลยีพลังน้ำพื้นบ้าน. ห้องไทยศึกษานิตศน์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี. มิถุนายน 2547.
- สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. จากยอดห้วยถึงนุญบึง: สิทธิอำนาจและระบบจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี. โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน,ห้องไทยศึกษานิตศน์ สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี นครราชสีมา. 2536.
- หนูเมฆ ปลื้มวงศ์และคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ “โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้ง ในลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), มิถุนายน 2548 – พฤษภาคม 2549.
- เอกสารประกอบงาน “มหกรรมวิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำสงคราม” สัมมนาแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง, 24 เมษายน 2547. ณ สถาบันราชภัฏสกลนคร.

นิเวศ 3 น้ำ พื้นที่แห่งการปะทะ ประสานในการจัดการทรัพยากร

มานะ นาคำ

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บริบทพื้นที่

สมุทรสงคราม หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “แม่กลอง” สุรจิต ชีรเวทย์ (2550) กล่าวว่า แม่กลองเป็นเมืองสามน้ำ คือ มีทั้งน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม เป็นเมืองปากแม่น้ำอยู่ติดทะเลอ่าวไทยซึ่งเป็นที่ราบเกิดจากดินตะกอนทับถมกันเป็นแผ่นดินชุ่มน้ำ มีแม่น้ำลำคลองมากมายถึง 356 สายไว้รองรับฤดูน้ำหลากและอิทธิพลน้ำทะเลขึ้นลง การทำมาหากินของคนแม่กลอง ทางตอนบนทำสวนผลไม้ สวนเตียน (สวนไม้ล้มลุก เช่น พริก หอม ผัก เป็นต้น) เพราะน้ำจืด ทั้งนี้ต้องขุดลอกลำประโดง เพื่อเพิ่มเนื้อที่สำหรับรับน้ำ ทำคันดินล้อมสวนไว้เพื่อสูบน้ำในฤดูน้ำหลาก พื้นที่ทางตอนกลางของจังหวัด ทำสวนมะพร้าว เพราะอิทธิพลของน้ำกร่อยและน้ำเค็มขึ้นไปถึงในฤดูแล้ง ทำให้ต้องปลูกพืชที่อยู่ได้ทั้งน้ำกร่อยและน้ำเค็ม เช่น ไม้ผล เช่น มะม่วง ส้มโอ ชมพูก็ปลูกได้หากน้ำไหลเวียนไม่แห้ง รวมทั้งสามารถปลูกข้าวในร่องสวนช่วงทำนาปีได้ แต่หลังจากมีเขื่อนศรีนครินทร์ การปลูกข้าวในร่องสวนหายไป รวมทั้งมะพร้าวน้ำตาล ผลไม้ต่างๆ เช่น มังคุด ทุเรียน ลำไยตายจำนวนมาก เพราะเขื่อนกักเก็บน้ำ ส่งผลทำให้น้ำเค็มหนุนขึ้นสูงอยู่สามปี ในช่วงปี พ.ศ. 2521-2523 พื้นที่ทางตอนล่างของจังหวัดอยู่ติดกับทะเลเป็นน้ำเค็มในหน้าแล้ง ชาวแม่กลองจึงทำนาเกลือ เผาถ่านจากไม้ป่าโกงกาง ทำนากุ้งและทำประมงทะเล ชาวแม่กลองใช้ภูมิปัญญาในการพัฒนาแบบแผนการทำมาหากินขึ้นให้สอดคล้องกับระบบนิเวศสามน้ำ ซึ่งลักษณะสามน้ำก็คือ แม่น้ำแม่กลองและคลองที่แยกจากแม่น้ำแม่กลอง เมื่อน้ำทะเลขึ้นจะดันน้ำจืดในลำน้ำและคลองย่อยต่างๆ ที่ไหลมาจากจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดราชบุรีให้กลับขึ้นไปด้วย ดังนั้นในช่วงหัวน้ำขึ้น 1-2 ชั่วโมงแรก จึงเป็นน้ำจืด ชั่วโมงที่ 3-4 น้ำทะเลเข้าคลุกเคล้ากับน้ำจืดมากแล้ว ก็จะกลายเป็นน้ำกร่อยหรือน้ำล้นจืดลึกเค็ม พอถึงชั่วโมงที่ 5-6 ก็จะเป็นน้ำเค็ม ดังนั้นจึงเป็นสามน้ำในสายน้ำเดียวกัน

การปรับตัวของท้องถิ่นต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมืองและนิเวศวิทยา

ประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่สมุทรสงคราม จากการศึกษาของ อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ (2547) ได้ศึกษาการปรับตัวของท้องถิ่นต่อบริบททางเศรษฐกิจการเมืองและนิเวศวิทยาที่เปลี่ยนแปลงใน

แต่ละช่วงเวลา ทั้งในแง่รูปธรรมการตั้งถิ่นฐาน ลักษณะความเป็นชุมชน อัตลักษณ์ ระบบเศรษฐกิจ ตลอดจนสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง ของพื้นที่ 4 ตำบล ในเขตอำเภออัมพวา จ.สมุทรสงคราม ประกอบด้วย ต.บางนางลี่ บางส่วนของ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง และ ต.สวนหลวง พบว่า การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพของผู้คนกลุ่มต่างๆในพื้นที่สมุทรสงครามมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งบางช่วงเป็นแหล่งเพาะปลูกและซื้อขายพืชผัก ผลไม้ ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองอันเลื่องชื่อ ปลายอยุธยาต่อเนื่องรัตนโกสินทร์ ตอนต้น บ้านเมืองระส่ำระสายจากศึกสงคราม สมุทรสงครามเป็นแหล่งอพยพหลบหนีภัยสงครามเป็นแหล่งกระจายเคล็ดวิชาที่กวาดต้อนมา รวมทั้งเป็นจุดหมายปลายทางของชาวจีนโพ้นทะเลที่อพยพเข้ามา เป็นแหล่งรองรับการเคลื่อนย้ายประชากรที่เพิ่งเป็นอิสระจากระบบทาส ผู้คนกลุ่มต่างๆปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยา ไม่ว่าจะเป็นระบบน้ำหลาก ระบบน้ำขึ้นน้ำลงวันละ 2 ครั้ง ระบบ 3 น้ำ น้ำจืด น้ำเค็ม น้ำกร่อย โดยการประกอบอาชีพได้พัฒนาระบบสวนยกร่องสำหรับปลูกพืชผัก ผลไม้ ที่มีประสิทธิภาพในการจัดการน้ำ และการบำรุงดิน รวมทั้งการคัดเลือกและพัฒนาพันธุ์พืช

การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเรียงรายไปตามลำคลองสายต่างๆ เป็นหย่อมๆ ในลักษณะหมู่บ้านเป็นแนวริมสองฝั่งคลองเพื่อความสะดวกในการคมนาคม และใช้น้ำอุปโภคบริโภค บนฐานของเครือข่าย และสมัครพรรคพวกที่อาศัยลำคลองร่วมกัน ก้าวข้ามหน่วยพื้นที่การปกครองที่มักแบ่งแยกพื้นที่สองฝั่งคลองออกเป็นคณะหมู่บ้าน

การปะทะประสานระหว่างวัฒนธรรมต่างๆบางวัฒนธรรมสามารถผสมกลมกลืนจนเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่น คือ **วัฒนธรรมจีน** โดยการแต่งงานกับคนไทย ชาวจีนบริจาคนที่ดินและทรัพย์สินสร้างวัด มีการรับวัฒนธรรมจีนมาปฏิบัติ เช่น การถวายข้าวต้มพระตอนเช้า การถวายกาแฟพระตอนค่ำ การดื่มน้ำชาในพิธีกรรมทางศาสนาฯ **ส่วนวัฒนธรรมที่ถูกปฏิเสธความเชื่อมโยงหรือแหล่งที่มาคือ วัฒนธรรมมอญ** เช่น การสร้างเสาหงส์ในวัด การปลูกบ้านขวางคลอง การนับถือผี ประเพณีการเล่นต่างๆ ในช่วงเทศกาลสงกรานต์ ฯลฯ ด้วยเหตุผลความพัวพันไม่ชัดเจนของรูปธรรมวัฒนธรรมนั้นๆ และความด้อยกว่าของอัตลักษณ์ชาวมอญในบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย

ระบบเศรษฐกิจทั้งตลาดและกึ่งยังชีพมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ก่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงบ้าน ตลาด และเมืองเข้าด้วยกัน ชาวจีนที่มีประสบการณ์และความชำนาญในเศรษฐกิจแบบตลาดมาจากประเทศจีน ส่งผลให้เศรษฐกิจแบบตลาดขยายตัว และเข้มข้นขึ้น โดยการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ๆ การประกอบอาชีพเป็นพ่อค้า แม่ค้า ซื้อขายสินค้าชนิดต่างๆ การทำน้ำตาลมะพร้าว การเป็นผู้ผลิตและจำหน่ายปัจจัยการผลิต เช่น มีด เป็นต้น การเป็นแรงงานในการยกร่องปลูกมะพร้าวน้ำตาลให้กับผู้คนกลุ่มอื่นๆ ส่งผลให้การทำน้ำตาลมะพร้าวของจังหวัดสมุทรสงครามมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของประเทศ

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญระลอกแรกเกิดขึ้นในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องจากภาวะขาดแคลนน้ำตาลทรายในช่วงสงคราม จุดให้ราคาน้ำตาลมะพร้าวปีบขยับตัวสูงขึ้นตามไปด้วย จึงเกิดพ่อค้าแม่ค้ารับซื้อน้ำตาลมะพร้าวปีบกระจายตัวทั่วไป รวมทั้งทำหน้าที่จัดหาปัจจัยการผลิตและเงินทุนล่วงหน้าให้กับชาวนวน เรียกว่า “เจ้าภาษี” ส่งผลให้ระบบการผลิตแบบผสมผสาน คือทำทั้งนา ทำสวนผลไม้ และทำน้ำตาลมะพร้าวเป็นระบบการผลิตเชิงเดี่ยว คือ ทำน้ำตาลมะพร้าวเพียงอย่างเดียวแบบเข้มข้น บางรายบุกเบิกที่นาเป็นสวน

มะพร้าว ก่อให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่ การปลูกมะพร้าวเพื่อทำน้ำตาลทั่วทั้งจังหวัดสมุทรสงคราม

ผลผลิตน้ำตาลมะพร้าวถูกส่งทางเรือไปกรุงเทพฯ ก่อนจะถูกกระจายไปยังแหล่งต่างๆ ทั่วประเทศ จึงเป็นการปรับเปลี่ยนสถานะจากการเป็นทั้งแหล่งผลิตและซื้อขายแลกเปลี่ยนผลผลิตพืชผัก ผลไม้ เป็นฐานการผลิตสินค้าคือน้ำตาลมะพร้าวสู่ระบบตลาดอย่างสมบูรณ์ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าคนกลาง เจ้าภาษี คนทำตาล ลูกเตา แรงงานรับจ้างปั่นตาล มีลักษณะพึ่งพา มากกว่าค้ำชึ่งและมีลักษณะการเจรจาต่อรองมากกว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งครอบงำโดยเบ็ดเสร็จ

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญระลอกที่สอง เกิดขึ้นตั้งแต่ทศวรรษที่ 20 เป็นต้นมา ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลจากการที่รัฐดำเนินนโยบายเร่งรัดการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน เขื่อน เป็นต้น การส่งเสริมสนับสนุนการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม การดำเนินนโยบายปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ทั้งนี้เพราะว่าการดำเนินโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางได้ก่อให้เกิดภาวะน้ำเค็มหนุนสูงเป็นเวลานาน ส่งผลให้มะพร้าวน้ำตาลในเขตจังหวัดสมุทรสงครามล้มตายจำนวนมาก ต้นที่เหลือก็ให้น้ำตาลน้อยลง จนไม่สามารถทำน้ำตาลมะพร้าวต่อไปได้ โครงการป้องกันน้ำเค็มซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อแก้ปัญหา น้ำเค็มหนุนสูงยังทำให้ปัญหาระบบน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองซับซ้อนยิ่งขึ้น ส่วนการขยายตัวของอุตสาหกรรมประมงทะเล และอุตสาหกรรมต่อเนื่อง รวมทั้งอุตสาหกรรมอื่นๆ ในพื้นที่ใกล้เคียงได้ดูดซับแรงงานหนุ่มสาวเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมจำนวนมาก ประกอบกับการพัฒนาโครงข่ายถนนไม่เพียงแต่ส่งผลให้การคมนาคมเปลี่ยนจากทางน้ำเป็นทางบก เปลี่ยนการตั้งบ้านเรือนจากริมคลองเป็นริมถนน รวมทั้งเปลี่ยนศูนย์กลางการค้าจากบริเวณปากคลองสายใหญ่สบกับแม่น้ำแม่กลองรวมทั้งตลาดอัมพวาไปเป็นตลาดบนบกย่านอื่น การปรับระบบการผลิตการเกษตรกลางทศวรรษ 2530 มะพร้าวถูกจัดให้เป็นพืชที่ต้องปรับเปลี่ยนไปสู่พืชชนิดอื่น เหล่านี้เป็นปัจจัยเงื่อนไขเชิงโครงสร้างและนิเวศวิทยา ส่งผลให้การทำน้ำตาลมะพร้าวที่เคยเฟื่องฟูเป็นเวลากว่า 4 ทศวรรษต้องปิดฉากลง ปัจจุบันคนวัยกลางคนขึ้นไปประกอบอาชีพทำสวนผลไม้ ลิ้นจี่ ส้มโอ ขณะที่คนหนุ่มสาวส่วนใหญ่ทำงานโรงงานในจังหวัดใกล้เคียง เช่น สมุทรสาคร ราชบุรี เป็นต้น สวนมะพร้าวที่ยังเหลืออยู่ ชาวสวนจะขายลูกมะพร้าวให้แก่ “ล้งมะพร้าว” เพื่อลอกเปลือก ขยายเนื้อและน้ำมะพร้าวให้แก่พ่อค้าที่มารับซื้อ ล้งมะพร้าวสามารถดูดซับแรงงานท้องถิ่นไว้ ไม่ว่าจะเป็นวัยกลางคน ถึงวัยผู้สูงอายุหลังว่างจากงานในสวน ชาวสวนบางส่วนได้เรียนรู้ และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนโดยการเปลี่ยนสวนมะพร้าวน้ำตาลเชิงเดี่ยวเป็นแปลงเกษตรผสมผสาน สืบทอดและพัฒนาสวนยกทรง การปรับปรุงบำรุงดินแบบอินทรีย์และชีวภาพ การใช้สมุนไพรทดแทนการใช้สารเคมีป้องกันแมลง ทั้งนี้ชาวสวนเรียนรู้และพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนนี้ด้วยตนเอง ไม่ได้พัฒนามาจากการส่งเสริมของหน่วยงานรัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชนแต่อย่างใด

ส่วนสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองเป็นลักษณะการต่อต้านในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นอาวุธของผู้ยากไร้และอ่อนแอในการเผชิญกับการคุกคามของอำนาจที่เหนือกว่ารูปแบบการเคลื่อนไหว จึงเป็นการแสวงหาทางเลือกอื่นที่ปลอดภัยและประหยัดมากกว่าการเผชิญหน้ากับปัญหาหรือท้าทายอำนาจที่อยู่เบื้องหลังปัญหาอย่างตรงไปตรงมา ไม่ว่าจะเป็นอยู่ในรูปของการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตหรือการอพยพไปประกอบอาชีพที่อื่น

นิเวศ 3 น้ำ : พื้นที่แห่งการปะทะ ประสานในการจัดการทรัพยากร

สมุทรสงครามพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำที่อุดมสมบูรณ์ได้เผชิญกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและนิเวศวิทยาอย่างต่อเนื่อง ท้องถิ่นสมุทรสงครามได้ปะทะประสานกับการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ตั้งแต่สมัยอยุธยาที่คนกลุ่มต่างๆอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่สมุทรสงคราม พื้นที่นิเวศ 3 น้ำ น้ำขึ้น น้ำลงวันละ 2 ครั้ง และมีฤดูน้ำหลาก ผู้คนที่มาตั้งถิ่นฐานได้พัฒนา “ระบบสวนยกทรง” ผลผลิตซื้อขายแลกเปลี่ยนพืชผัก ผลไม้ทางน้ำ จนได้ชื่อว่า “อัมพวาสวนนอก บางกอกสวนใน”

ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงกึ่งกลางทศวรรษ 2520 น้ำตาลทรายขาดแคลน น้ำตาลมะพร้าวจึงมีราคาสูงขึ้นตามไปด้วย เกิดการทำน้ำตาลมะพร้าวอย่างเข้มข้น โดยเน้นการผลิตส่งให้ตลาด ละทิ้งการทำนาทำสวนผลไม้ เป็นการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยว จนได้ชื่อว่าเป็น “ชุมชนคนทำตาล” ซึ่งมีส่วนสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศ ในช่วงทศวรรษ 2520-2530 รัฐได้เร่งรัดการพัฒนาเศรษฐกิจ มีการสร้างเขื่อนจัดการน้ำเพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวของภาคกลาง สร้างโครงข่ายถนน พัฒนาอุตสาหกรรม ส่งผลกระทบต่อพื้นที่จังหวัดสมุทรสงครามให้เป็น “ชุมชนชายขอบการพัฒนา” ซึ่งไม่มีส่วนสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ

จากชุมชนชาวสวนสู่ชุมชนคนทำตาล และชุมชนคนชายขอบการพัฒนา เป็นการให้นิยามความหมายพื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงที่สำคัญๆ ประชาชน รัฐ และธุรกิจเอกชน มีความคิด ตีความหรือให้ความหมายพื้นที่สมุทรสงครามอย่างไร นำไปสู่การสร้างพื้นที่ทางสังคมทั้งส่วนที่เป็นความจริง และที่เป็นเพียงจินตนาการอันสลับซับซ้อน มีการช่วงชิง ชัดแย้ง และแทรกแซงกันอย่างไร เป็นประเด็นที่สำคัญในการศึกษา

ทั้งนี้ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2549) กล่าวว่า ธรรมชาติสิ่งแวดล้อมเป็นประดิษฐ์กรรมของสังคมอีกชนิดหนึ่งที่เรียกว่า “สภาพดั้งเดิมตามธรรมชาติ” เช่น ชนบท ภาคเกษตรกรรม ป่าเขา เป็นต้น เป็นการกลับไปหาสภาพดั้งเดิมที่ตัวเองสร้างขึ้นมา โลกแห่งความเป็นจริงไม่เคยหยุดนิ่ง แต่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา การไม่ให้ความสนใจกับกระบวนการผลิต และสร้างพื้นที่ มองไม่เห็นวาทกรรมและสิ่งแวดล้อมก็คือพื้นที่แบบหนึ่ง ผ่านเทคนิควิทยาการของอำนาจความรู้ที่เรียกว่า “แผนที่” ดังนั้นพื้นที่ ความรู้ และอำนาจ จึงแยกกันไม่ออก “พื้นที่คือ รากฐานของการทำงานของอำนาจทุกชนิด” พื้นที่ในอุดมคติกับพื้นที่ที่เป็นจริงจึงอยู่ด้วยกัน พื้นที่ที่เป็นจริงและพื้นที่ที่สังคมสร้างขึ้นมาจึงอยู่ด้วยกัน

ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “พื้นที่” ชัยยันต์ วรรธนะภูติ (2549) กล่าวถึงความหมายของ “พื้นที่” มี 3 ลักษณะ คือ **ลักษณะแรก** เป็นความหมายของพื้นที่ในเชิงภูมิศาสตร์ (Space) ที่เป็นที่ตั้ง (Setting, Locale) และบริบทของการกระทำและปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ **ลักษณะที่สอง** “พื้นที่” พิจารณาจากทัศนะของผู้ที่อยู่ในพื้นที่เป็นหลัก นั่นคือ การทำความเข้าใจพื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงไปเมื่อคนใช้ประโยชน์ และดัดแปลงสร้างพื้นที่เพื่อวัตถุประสงค์บางอย่างทำให้มองเห็นวิธีการที่คนผูกโยงพื้นที่กับความคิดและปฏิบัติการทางสังคมกับการตั้งถิ่นฐานและเคลื่อนย้ายของชุมชน คนมีความทรงจำและความผูกพันกับพื้นที่ จึงให้ความหมาย สร้างตำนาน เรื่องราว และกำหนดขอบเขตพื้นที่ของเขา รวมถึง ความหมายของจิตวิญญาณและภูมิปัญญา ซึ่งคนในพื้นที่สร้างขึ้น และสืบทอดให้คนรุ่นหลัง **ลักษณะที่สาม** มาจากแนวคิด Thirdspace ที่ Foucault และ Lefebvre พัฒนาขึ้น Lefebvre แบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 ประเภท คือ 1) พื้นที่ทางกายภาพ (Firstspace Physical

Space) 2) พื้นที่ทางความคิด (Secondspace Mental Space และ 3) พื้นที่ทางสังคม (Thridspace Social Space) โดย Lefebvre อธิบายว่า Thirdspace เป็นส่วนที่เกิดมาจากการปฏิสัมพันธ์ของพื้นที่ 2 ประเภทแรก นั่นคือ พื้นที่ทางความคิด เป็นสิ่งที่เกิดจากการตีความ หรือให้ความหมายพื้นที่ทางกายภาพที่เรามองเห็นนำไปสู่การสร้างพื้นที่ทางสังคม ที่มีทั้งส่วนที่เป็นความจริงและที่เป็นเพียงจินตนาการอันสลับซับซ้อน มีการช่วงชิงขัดแย้ง และแทรกแซงอยู่ตลอดเวลา พื้นที่มีสถานะที่เป็นทั้งเครื่องมือ และเป้าหมาย เป็นทั้งสื่อ ตัวกลางและบริบทของการช่วงชิงอำนาจ Thirdspace จึงหมายถึง พื้นที่ของการปฏิบัติการทางสังคม (the habitat of social practice) ที่ความคิด เหตุการณ์ ปรากฏการณ์ และความหมายของพื้นที่นั้นปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา อภิญาเพื่องพลกุล (2543) กล่าวว่า พื้นที่ในฐานะบริบทของการกระทำจึงเป็นมากกว่าองค์ประกอบทางกายภาพ หรือฉากหลัง พื้นที่ หมายถึง สถานการณ์เฉพาะที่มีผลต่ออารมณ์ ความคิด ความรู้สึกของปัจเจก ทำให้เขาเลือกนิยามสถานการณ์ กำหนดตำแหน่งแห่งที่ของเขา สิ่งที่เขาจะเลือกคืออะไร เขาจะตั้งคั่งประสบการณ์เก่ามาใช้อย่างไร ผสมกับอะไร ตีความอย่างไร

พื้นที่นิเวศ 3 น้ำ ประชาชน รัฐ และธุรกิจเอกชนมีการตีความ ให้ความหมายอย่างไร นำไปสู่การสร้างพื้นที่ทางสังคมอย่างไร มีเหตุการณ์ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่นิเวศ 3 น้ำ พอเป็นตัวอย่างได้ดังนี้

รัฐมีโครงการขนาดใหญ่ที่ต้องการพัฒนาในพื้นที่จังหวัดสมุทรสงคราม เช่น โครงการเส้นทางลัดสู่ภาคใต้ ที่วางแผนจะสร้างสะพานผ่านทะเลฝั่งอ่าวไทย ระยะทาง 47 กิโลเมตรลัดลงสู่ภาคใต้ รัฐบาลได้ให้มหาวิทยาลัย 5 แห่งศึกษาผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ผลดี ผลเสียทางด้านเศรษฐศาสตร์ วิศวกรรม มวลชน ชาวแม่กลองและชาวเพชรบุรีได้ร่วมกันต่อสู้คัดค้านโครงการนี้กว่า 2 ปี (สุรจิต, 2550) ปัจจุบันรัฐบาลยังไม่ดำเนินโครงการดังกล่าว และโครงการโรงไฟฟ้าพลังความร้อนจากถ่านหินของบริษัทเอกชนบนพื้นที่ 600 ไร่ พร้อมปล่องโรงงานสูง 200 เมตร และจะต้องสร้างสะพานเทียบเรือขนถ่านหินยื่นไปในทะเลเป็นระยะทาง 6 กิโลเมตร มูลค่าโครงการ 55,000 ล้านบาท ชาวแม่กลองและลูกหลานได้ร่วมกันต่อสู้ คัดค้านการสร้างโรงไฟฟ้าของบริษัทดังกล่าว เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม 2550 และวันที่ 5 กันยายน 2550 จำนวนนับหมื่น และมีส่วนร่วมลงชื่อคัดค้านโรงไฟฟ้าพลังความร้อนจากถ่านหินอีกกว่า 58,000 คน โดยประชาชนที่คัดค้านโรงไฟฟ้าให้เหตุผลข้อหนึ่งว่าชาวแม่กลองมีวิถีความเป็นอยู่ที่ดี เป็นเมืองน่าอยู่ที่สุดของประเทศสองปีซ้อน ไม่อยากเสี่ยงกับการเปลี่ยนแปลงในทางลบ ทั้งสุขภาพ มลภาวะ ระบบนิเวศและวิถีชีวิต (สุรจิต, อ้างแล้ว) ปัจจุบันบริษัทได้ย้ายโครงการโรงไฟฟ้าพลังความร้อนจากถ่านหินไปดำเนินการในพื้นที่จังหวัดฉะเชิงเทรา

รัฐมีโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ที่จะดำเนินการในพื้นที่จังหวัดสมุทรสงครามดังกล่าว แต่ผลจากการประชุมตัวแทนประชาชนและหน่วยงานทุกฝ่ายในจังหวัดสมุทรสงครามได้กำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาจังหวัดสมุทรสงครามดังนี้ 1) การพัฒนาและส่งเสริมให้เป็นเมืองอาหารทะเลและผลไม้ปลอดสารพิษ 2) การพัฒนาและส่งเสริมให้เป็นศูนย์กลางการพักผ่อนและท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ทางลำคลอง 3) การปลูกจิตสำนึกให้ชาวสมุทรสงครามรักถิ่นกำเนิด อนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมอันดีงาม และ 4) การคงสถานะความเป็นเมืองนิเวศ 3 น้ำ และการอนุรักษ์พื้นที่ระบบนิเวศ 3 น้ำ (สุรจิต, อ้างแล้ว)

ดังนั้นจากโครงการขนาดใหญ่ที่รัฐต้องมีแผนจะดำเนินการและยุทธศาสตร์การพัฒนาสมุทรสงครามที่ตัวแทนประชาชนและหน่วยงานกำหนดขึ้นข้างต้น จึงเป็นการปะทะ ประสานกันในการพัฒนาที่ต้องการ

ดำเนินงานในพื้นที่นิเวศ 3 น้ำ ภาคส่วนต่างๆ มีความคิด การตีความ การให้ความหมายต่อพื้นที่นิเวศ 3 น้ำ อย่างไร นำไปสู่การสร้างพื้นที่ทางสังคมก่อให้เกิดการสร้างตำนาน เรื่องราว และปฏิบัติการทางสังคมอย่างไร มีการช่วงชิงขัดแย้ง แทรกแซงกันอย่างไร ทั้งนี้ความคิด เหตุการณ์ ปรัชญาการณและค่านิยมของพื้นที่นั้น มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เป็นประเด็นที่น่าสนใจศึกษา รวมทั้งชาวแม่กลองที่มีความขยันขันแข็งในบทบาทหน้าที่ของตนในประชาสังคม ในอาณานิคมอาณานิคม เป็นขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนด้วยการสร้างข้อจำกัดให้รัฐมากกว่ามุ่งสลายรัฐ เป็นการเปิดพื้นที่ทางการเมือง พื้นที่สาธารณะ (Political Space public Space) (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2549) ที่น่าสนใจ ผลการศึกษาของ อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ พบว่า ชาวสวนใช้ลักษณะการต่อต้านในชีวิตประจำวันมากกว่าการเผชิญหน้า ท้ายทายอำนาจที่เหนือกว่า จนกระทั่งมีปรากฏการณ์ชาวแม่กลองนับหมื่นเคลื่อนไหวคัดค้านโครงการเส้นทางลัดสู่ภาคใต้และโครงการโรงไฟฟ้าพลังความร้อนจากถ่านหินรวมทั้งเสนอยุทธศาสตร์การพัฒนาพื้นที่ในการอนุรักษ์พื้นที่พระบรมนิเวศ 3 น้ำให้เป็นแหล่งอาหารปลอดภัยและการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ที่ให้ความสำคัญกับกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ของประชาสังคม ที่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ทน และประชาสังคม ที่มีทั้งด้านที่เสริมกันและขัดแย้งกัน เพื่อให้สังคมเข้มแข็งมีความไว้วางใจกันแก้ปัญหาความขัดแย้งโดยสันติวิธีมากขึ้น ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ ขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคมส่งผลต่อวิถีคิด วิธีการรูปแบบการเคลื่อนไหวทางสังคมอย่างไร ประชาสังคมสร้างการสื่อสาร สร้างความยินยอมพร้อมใจกันอย่างไร

การเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ (2549) ได้กล่าวถึงแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง มุ่งที่จะทำความเข้าใจความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างตัวแสดงกลุ่มต่างๆ ซึ่งเต็มไปด้วยความไม่เท่าเทียมกันในเวทีการต่อสู้เพื่อการเข้าถึงทรัพยากร การแสดงอำนาจควบคุมเหนือทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมของผู้อื่น นอกจากเป็นการควบคุมทางด้านวัตถุแล้วยังรวมถึงการควบคุมทางด้านความคิดด้วย ความคิด ความรู้ และความจริงไม่ใช่สิ่งที่เป็นกลาง แต่มันทำหน้าที่ในการตอกย้ำหรือทำลายระบบเศรษฐกิจและสังคมที่เป็นอยู่ อำนาจเป็นการต่อสู้ทางความคิดเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม นิเวศวิทยาการเมืองหลังโครงสร้างนิยม-นิเวศวิทยาแห่งการปลดปล่อยเป็นการเข้าร่วมปฏิบัติการทางการเมืองกับความเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ร่วมกับองค์กรและสถาบันภาคประชาสังคมที่ทำทลายแนวคิดกระแสหลักในด้านการพัฒนาการเมืองประชาธิปไตย และความยั่งยืน ดังที่เอสโคบาร์วิพากษ์วิจารณ์ว่าทฤษฎีการพัฒนายั่งยืนเป็นเพียงแค่มภาพตัวแทนของการคืบคั้นกันของคู่อริวินวินดร็กาล ระหว่างการเติบโตของเศรษฐกิจกับการรักษาสีสิ่งแวดล้อมโดยไม่มี ความจำเป็นต้องไปปรับเปลี่ยนระบบตลาด การอ้อมขมก้นครั้งนี้เป็นผลมาจากปฏิบัติการทางทฤษฎีที่ซับซ้อนซ่อนเงื่อนของทุนภายใต้วาทกรรมการพัฒนายั่งยืน ธรรมชาติได้รับการประดิษฐ์ขึ้นมาใหม่ในชื่อวาทสิ่งแวดล้อมเพื่อว่าระบบทุนนิยมจะได้รับการดำรงไว้ได้อย่างยั่งยืนไม่ใช่ความยั่งยืนของธรรมชาติและวัฒนธรรมอย่างที่เข้าใจกัน วาทกรรมการพัฒนายั่งยืนเกิดจากการนิยามปัญหาสิ่งแวดล้อมในระดับโลก โดยผู้มีอำนาจ นักสิ่งแวดล้อม ซึ่งมักไม่เห็นบริบทของท้องถิ่นและวัฒนธรรม ไม่แยกแยะความแตกต่างและความไม่เท่าเทียมกันของปัญหาทรัพยากรระหว่างประเทศ ภูมิภาค ท้องถิ่น และแม้กระทั่งชนชั้น นิเวศวิทยาแห่งการปลดปล่อยให้ความสนใจการเมืองภาคประชาชนหรือการเมืองในระดับจุลภาคที่มีปฏิบัติการอยู่บนพื้นที่ที่หลากหลาย มีเป้าหมายเพื่อการเข้าถึงทรัพยากร เป็นการเคลื่อนไหวทางสังคมที่แตกต่างไปจากการเคลื่อนไหวทางสังคม

รูปแบบเก่าที่มักใช้กันขึ้นเป็นฐานการเคลื่อนไหว การเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่มักอยู่บนฐานของความสนใจร่วมกันในประเด็นปัญหาต่างๆ ที่หลากหลายไม่สนใจที่จะเข้าไปใช้อำนาจรัฐ เป็นการรวมตัวกันเฉพาะกิจเมื่อบรรลุเป้าหมายแล้วก็มักจะเลิกกันไป การเคลื่อนไหวทางสังคมในรูปแบบใหม่เป็นส่วนหนึ่งของการตอบโต้ความทันสมัยที่ชีวิตทางสังคมของผู้คนถูกทำให้เป็นสินค้าและการทำให้เป็นวัฒนธรรมแบบเดียวกันหมด เนื่องจากคนชายขอบไม่สามารถจัดตั้งกิจกรรมทางการเมืองที่เปิดเผยใหญ่โตแบบคนชั้นกลางได้ แต่ใช้วิธีการขัดขึ้น ดื้อแพ่ง ไม่ยอมให้ความร่วมมือ การ चुบ चुบ นินทา และวิธีการอื่นๆ การเคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อการเข้าถึงทรัพยากรของคนเหล่านี้ไม่ได้จำกัดเฉพาะแต่ทรัพยากรทางวัตถุเท่านั้น แต่ยังรวมการต่อสู้เพื่อความหมายทางวัฒนธรรมและการต่อสู้ในเชิงสัญลักษณ์ด้วย

การเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อตอบโต้ความทันสมัย ชิกเกฮาร์ ทานาเบ (2551) ได้ศึกษาแนวคิดการสะท้อนกลับในยุคทันสมัย (Reflexive Modernity) ของ กิดเดนส์ ภายใต้สังคมทันสมัยที่แตกต่างจากสังคมดั้งเดิม ประชาชนมีความคิดเห็นที่แปรเปลี่ยนตลอดเวลาเกี่ยวกับความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันและตัวเอง สรุปได้ 3 ประเด็นคือ **ประเด็นที่หนึ่ง** เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเวลาและพื้นที่ภายในสังคมดั้งเดิมความสัมพันธ์ทางสังคมและประสบการณ์ของประชาชนมักจะผูกกับเวลาและสถานที่เฉพาะ แต่ภายในสังคมทันสมัยกิจกรรมและข้อมูลของประชาชนถูกถอดถอนจากสถานที่และบริบทเฉพาะแล้วมีการสร้างความสัมพันธ์ชุดใหม่อย่างกว้างขวาง **ประเด็นที่สอง** แนวคิดเกี่ยวกับกลไกการแยกขาดจากกัน ความสัมพันธ์ทางสังคมและประสบการณ์ของประชาชนหลุดออกจากสถานที่เฉพาะและขยายไปสู่ที่อื่นๆ ตามกระบวนการโลกาภิวัตน์ กลไกแบบนี้ทำให้เกิดการพัฒนาของ “ระบบผู้เชี่ยวชาญ” ซึ่งเป็นระบบนามธรรมที่มีความสลับซับซ้อนและห่างไกลจากระบบรูปธรรมในสังคมดั้งเดิม และ **ประเด็นที่สาม** เกี่ยวกับความรู้และสถาบันต่างๆ ซึ่งสนับสนุนระบบนามธรรม ความเป็นอยู่ของประชาชนต้องอาศัยระบบนามธรรมจนกลายเป็นเรื่องปกติ แม้ว่าการดำเนินชีวิตประจำวันจะมีความไม่แน่นอนเกิดขึ้นเรื่อยๆ

ดังนั้นประชาชนจึงสะท้อนกลับความทันสมัย โดยประชาชนมีความคิดและปฏิบัติการที่จะตอบโต้กับการเปลี่ยนแปลงซึ่งมาจากความรู้ของระบบผู้เชี่ยวชาญที่มีลักษณะไม่มั่นคงตลอด ประชาชนต้องเปลี่ยนแปลงความคิด และการปฏิบัติของตนเองเพื่อที่จะตอบสนองต่อตัวเอง ต่อข้อมูล และความรู้ใหม่ ประชาชนจะสร้างชีวิตประวัติของตนเองเพื่อให้มีความต่อเนื่อง “ตัวเองจะทำอะไร จะปฏิบัติอย่างไร จะเป็นคนประเภทไหน” ทุกคนมีคำถามเช่นนี้ตลอดเวลา

หากโครงสร้างทางสังคมหรือระบบทุนนิยมเป็นแบบจำลองนามธรรม ชุมชนเป็นพื้นที่ที่ชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมของประชาชนที่เป็นรูปธรรมถูกสร้างขึ้นโดยปฏิบัติการทางอำนาจในหลายระดับ ชุมชนจึงเป็นพื้นที่ที่มีการกดขี่ การขูดรีดของอำนาจ หรือเป็นพื้นที่ที่มีปฏิสัมพันธ์หลากหลายรูปแบบ เช่น ความขัดแย้ง การต่อต้าน หรือการต่อรอง การศึกษาความสัมพันธ์ของปฏิบัติการต่างๆ ของชุมชนจึงน่าสนใจ ทั้งนี้เพราะชุมชนมีความหลากหลาย และปฏิบัติการของแต่ละชุมชนล้วนมีลักษณะพิเศษ และประวัติศาสตร์ของตนเอง อีกทั้งปัจเจกชนที่อยู่ในชุมชนนั้นต่างมีลักษณะเฉพาะ มิได้มีลักษณะเป็นหนึ่งเดียวกัน

ดังนั้นพลเมืองที่กระตือรือร้นที่พร้อมจะทำประโยชน์เพื่อสาธารณะ ชุมชนที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติและนิเวศวิทยา มีการรวมกลุ่มกันหลากหลายทำงานเพื่อท้องถิ่นตนเอง ตัวอย่างชีวิตสาธารณะ สาระในสวน

การกีฬาของเยาวชน วิจัยท้องถิ่น ประมงพื้นบ้านขนาดเล็ก เครือข่ายสุนทรียภาพท้องถิ่น สหกรณ์ประมง กลุ่มเกษตรปลอดสารพิษ การศึกษาเพื่อท้องถิ่น เยาวชนรักษ์แม่กลอง เหล่านี้เป็นขบวนการเคลื่อนไหวรูปแบบใหม่ของประชาชน ก่อให้เกิดความสัมพันธ์กับการพัฒนาประชาสังคมซึ่งให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างประชาคม รัฐ และทุน ที่มีทั้งการเสริมกันและขัดแย้งกันเพื่อให้สังคมเข้มแข็ง แก้ปัญหาความขัดแย้งโดยสันติวิธีมากขึ้น จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาการให้ความหมายพื้นที่นเวศ 3 น้ำของจังหวัดสมุทรสงคราม โดยประชาชน รัฐ และธุรกิจเอกชน รวมทั้งปฏิบัติการทางสังคมในการช่วงชิง ขัดแย้งและแทรกแซงกันต่อการจัดการพื้นที่นเวศ 3 น้ำ และศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชน ทางด้านวิถีคิด รูปแบบ วิธีการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อการจัดการพื้นที่นเวศ 3 น้ำ

โดยการศึกษา “นิเวศ 3 น้ำ” พื้นที่แห่งการปะทะ ประสานในการจัดการทรัพยากร” ใช้แนวคิดเรื่องพื้นที่ศึกษาการให้ความหมายพื้นที่นเวศ 3 น้ำ ของประชาชน รัฐ และธุรกิจเอกชน การปฏิบัติการทางสังคมในการช่วงชิง ขัดแย้ง และแทรกแซงกันในการจัดการพื้นที่นเวศ 3 น้ำ การสร้างพื้นที่ทางสังคม โดยการสร้างตำนาน เรื่องราว ความทรงจำต่อพื้นที่นเวศ 3 น้ำ มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร ใช้แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองในการทำความเข้าใจความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างตัวแสดงกลุ่มต่างๆ ซึ่งเต็มไปด้วยความไม่เท่าเทียมกันในการต่อสู้เพื่อการจัดการทรัพยากร การสะท้อนกลับความทันสมัยของชุมชน ความสัมพันธ์ของปฏิบัติการต่างๆ ของชุมชน และความขัดแย้ง การต่อต้าน การต่อรอง เป็นต้น เพื่อตอบได้การเปลี่ยนแปลงและสร้างชีวิตประวัติของตนเองที่มีได้มีลักษณะเป็นหนึ่งเดียวกัน ใช้แนวคิดประชาสังคมในการศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ด้านวิถีคิด รูปแบบ วิธีการเคลื่อนไหวทางสังคม การเปิดพื้นที่ทางการเมือง พื้นที่สาธารณะที่ไม่ใช่รัฐ ไม่ใช่ระบบเศรษฐกิจ มีความเป็นอิสระ เพื่อแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งต่างๆ วิธีการศึกษา โดยการศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม

ทั้งนี้ความเข้าใจการให้คุณค่า ความหมาย ของพื้นที่นเวศ 3 น้ำ ของประชาชน รัฐ ธุรกิจเอกชน รวมทั้งปฏิบัติการทางสังคมของฝ่ายต่างๆ ที่ช่วงชิง ขัดแย้งกัน ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในการจัดการความขัดแย้งในการจัดการพื้นที่นเวศ 3 น้ำได้ดีขึ้น และองค์ความรู้เรื่องขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ของประชาชนในประชาสังคม เพื่อประโยชน์ในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของประชาสังคม นำไปสู่การสร้าง ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ธุรกิจเอกชน และประชาสังคม ให้เป็นสังคมเข้มแข็ง สร้างสรรค์สังคมที่ยุติธรรมและแก้ปัญหาความขัดแย้งได้ด้วยสันติวิธีได้มากขึ้น

บรรณานุกรม

- ฉลาดชาย รติตานนท์. 2537. วัฒนธรรมกับการหลากหลายทางชีวภาพ. ในวิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, (บรรณาธิการ). ความหลากหลายทางชีวภาพกับการพัฒนาที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่2. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2543. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. 2543. สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). กรุงเทพฯ.

- ชยันต์ วรรณะภูติ. 2540. ระบบความรู้พื้นบ้านในทัศนะมานุษยวิทยา. ใน ชยันต์ วรรณะภูติ และฉันทนา บรรพศิริโชติ, (บรรณาธิการ). "ระบบความรู้พื้นบ้านปัจจุบัน : การวิจัยและพัฒนา. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชยันต์ วรรณะภูติ. 2549. "คนเมือง" : ตัวตน การผลิตซ้ำ สร้างใหม่ และพื้นที่ทางสังคมของคนเมือง ในอานันท์ กาญจนพันธุ์, (บรรณาธิการ). อยู่ชายขอบมองลวดความรู้. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, กรุงเทพฯ.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2540. พิมพ์ครั้งที่ 2: ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2549. วาทกรรมการพัฒนา. ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2551. รัฐศาสตร์แนววิพากษ์. ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ชูศักดิ์ วิทยาภัก. 2549. นักสังคมศาสตร์บนถนนสายสิ่งแวดล้อม: จากนิเวศวิทยาวัฒนธรรมสู่นิเวศวิทยาการเมือง และนิเวศวิทยาแห่งการปลดปล่อย. ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, (บรรณาธิการ). อยู่ชายขอบมองลวดความรู้, ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ.
- ชูชัย ศุภวงศ์. 2540. แนวคิดพัฒนาการและข้อพิจารณาเกี่ยวกับประชาสังคมไทย. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. กรุงเทพฯ.
- ชีกาญจนา ทานาเบ. 2551. ชุมชนกับการปกครองชีวิต : กลุ่มผู้ติดเชื่อไอวีในภาคเหนือของไทย. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). กรุงเทพฯ.
- ชัชวาล บุญยั้ง และสมเกียรติ ตั้งนโม, (บรรณาธิการ). 2544. "ท้องถิ่นพัฒนากับโลกาภิวัตน์ วิถีโลก วิถีไทย อะไรคือทางรอด". มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน อัมรินทร์: กรุงเทพฯ.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. (บรรณาธิการ). 2547. "วิกฤติรอบด้าน" ศูนย์ศึกษาเศรษฐกิจการเมือง. คณะเศรษฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ.
- ธีรยุทธ บุญมี. 2547. ประชาสังคม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สายธาร.
- นลินี ต้นธวณิช. 2551. มิติวัฒนธรรมในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม. ในวารสาร สังคมลุ่มน้ำโขงศูนย์วิจัยพลักษณ์สังคมลุ่มน้ำโขงคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์ และคณะ. 2549. วิถีใหม่แห่งการพัฒนา วิถีวิทยาศาสตร์สังคมไทย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. พัฒนา กิตติอาษา. 2546. "ท้องถิ่นนิยม". คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยาการพัฒนาศาสตร์: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. กรุงเทพฯ.
- ยศ สันตสมบัติ. 2542. ความหลากหลายทางชีวภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. เชียงใหม่ : นพบุรีการพิมพ์. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ลักขณา เดิมศิริกุลชัย. 2546. ทูทางสังคม และการเคลื่อนไหวด้านสุขภาพ. เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการ เรื่อง ทูทางสังคม แนวคิดและวัฒนธรรมท้องถิ่นไทยมิติใหม่ของการเคลื่อนไหวประชาสังคม. สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข. กรุงเทพฯ.
- วอลเดน เบลโลและคณะ. 2542. วิกฤติกระแสโลกาภิวัตน์: บทวิเคราะห์และสำรวจแม่แบบของการพัฒนา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก.
- วอลเดน เบลโล, (เขียน) ไพโรจน์ ภูมิประดิษฐ์, (แปล). 2546. "ปิดม่านโลกาภิวัตน์ เปิดแนวคิดใหม่ เพื่อจัดการเศรษฐกิจโลก". กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา.
- สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2531. พึ่งตนเองในชนบทอีกบทหนึ่งของการทบทวนโลกทัศน์แห่งการพึ่งตนเอง. ขอนแก่น.
- สุรจิต ชีรเวทย์. 2550. คนแม่กลอง. พิมพ์ครั้งที่ 5. หอการค้าจังหวัดสมุทรสงคราม.
- สุรจิต ชีรเวทย์. 2550. คนแม่กลอง : ฉบับพิเศษ หมายเหตุโรงไฟฟ้าหายนะแห่งการคุกคามชีวิตและสิ่งแวดล้อม, เครือข่ายประชาชนแม่กลอง.

- สังคิต พิริยะรังสรรค์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, (บรรณาธิการ). 2538. “โลกาภิวัตน์กับสังคม เศรษฐกิจไทย”. ศูนย์ศึกษาเศรษฐกิจการเมือง คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ.
- สุริชัย หวันแก้ว. 2547. “เผชิญหน้าโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรม : นโยบายวัฒนธรรมในบริบทใหม่”. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาสังคม คณะรัฐศาสตร์ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ.
- เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. 2548. การเมืองภาคประชาชนในระบอบประชาธิปไตยไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์.
- อภิญา เพื่องฟูสกุล. 2543. “พื้นที่” ในทฤษฎีสังคมศาสตร์ : วารสารสังคมศาสตร์ ปีที่ 12 ฉบับที่ 2. คณะสังคมศาสตร์ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- เอนก สุขภูมิ. 2543. พัฒนาการ ความเป็นประชาสังคมคนรักแม่กลอง. มุลนิธิพัฒนาไท ผ่านทางสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. สมุทรสงคราม.
- อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ. 2547. สืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก : ตำบลบางนางลี่. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ.
- อนุชาติ พวงสำลี และกฤตยา อาชวนิจกุล, (บรรณาธิการ). 2542. ขบวนการประชาสังคมไทย : ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล
- อมรา พงศาพิชญ์. 2545. ความหลากหลายทางวัฒนธรรม กระบวนทัศน์ และบทบาทในประชา สังคม. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2544. มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.).
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์. 2550. พิมพ์ครั้งที่ 4 : การเมืองของพลเมืองสู่สหสวรรคใหม่. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- โอภาส ปัญญา, (บรรณาธิการ). 2542. ประชาคมรากหญ้า ขบวนการคนกล้า สร้างบ้านวันใหม่. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. กรุงเทพฯ.
- เฮเลนา นอร์เบอริก-ฮอดจ์ และคณะ. 2545. เบญจรัตน์ แซ่ฉั่ว ไพโรจน์ ภูมิประดิษฐ์ (แปลและเรียบเรียง) โอตา อรุณวงศ์, (บรรณาธิการ). โลกาภิวัตน์กับชุมชนที่ยั่งยืน บทเรียนแห่งลาดัก และทางเลือกใหม่อันหลากหลายจากทั่วโลก. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา.
- Grenier, Louise. 1998. Working with Indigenous Knowledge : A Guide for Researchers. International Development Research Center .PO Box85000, Ottawa, ON, Canada, K1G3H9.

.....

บ้านเป่า: บทเรียนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและ สิ่งแวดล้อมชุมชนแบบองค์รวม

จรรยาพิศ จันทะศรี

ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น

บทนำ

หากพูดถึงบทบาทในการบริหารจัดการทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมในอดีตชุมชนถือว่าเป็นองค์หลักที่มีบทบาทในการบริหารจัดการ รวมถึงการใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น ช่วยกันขุดบ่อน้ำเพื่อรองรับน้ำไว้ใช้ในช่วงหน้าแล้ง การบูชาเจ้าปู่เจ้าย่า ชุมชนจะมีกฎโบายในการดูแลรักษาที่ต่างกันออกไป ณ ปัจจุบันวิถีดังกล่าวได้เริ่มเลือนหายไปจากชุมชน ชุมชนมองว่าการแก้ไขปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมเป็นบทบาทภาระของรัฐ ความคาดหวังต่อการแก้ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมจากภาครัฐจึงเป็นประเด็นสำคัญอีกเรื่องหนึ่งที่ทำให้ปัญหาสิ่งแวดล้อมมีมากขึ้น เนื่องจากรัฐมีการกระจายอำนาจเรื่องการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมให้กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ซึ่ง อบท. เองมีภาระหลายเรื่องที่ต้องดูแล ประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมจึงเป็นเรื่องอันดับท้ายๆ ที่ อบท. ให้ความสำคัญ แต่ในความเป็นจริงแล้วสิ่งแวดล้อมของชุมชนไม่สามารถดีขึ้นได้หากทุกคนไม่มีการช่วยเหลือกัน โดยเฉพาะการจัดการขยะถือเป็นปัญหาสำคัญระดับชาติ ระดับโลกเลยทีเดียว ไม่มีการสร้างโรงกำจัดขยะที่ได้ไม่ถูกคัดค้าน

ดังนั้นทางชุมชนบ้านเป่าหมู่ที่ 3 ต.บ้านไผ่ อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น ร่วมกับเครือข่ายลุ่มน้ำชี องค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น จึงได้จัดทำโครงการชุมชนต้นแบบในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมขึ้น

วัตถุประสงค์

เพื่อพัฒนารูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม และเป็นต้นแบบแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมแบบบูรณาการ ทั้งด้านการจัดสภาพความเป็นอยู่ของชุมชน อาชีพเชิงอนุรักษ์ สิ่งแวดล้อมศึกษา และเครือข่ายในการจัดการโดยการมีส่วนร่วมของประชาชนและประชาสังคม เพื่อเป็นชุมชนตัวอย่างในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม รวมถึงนำบทเรียนที่ได้เป็นตัวอย่างกับชุมชนอื่นอีกต่อไป

วิธีการดำเนินงาน / การนำไปใช้

ขั้นตอนการดำเนินงานประกอบด้วย

1. การปรึกษาหารือกับชุมชนเพื่อประเมินความพร้อมของชุมชนว่าพร้อมที่จะร่วมกันดำเนินการมากน้อยเพียงไร เพราะถ้าชุมชนรับปากว่าพร้อมแล้วจะถือเป็นพันธสัญญาทางใจที่จะร่วมกันทำงานให้สำเร็จ
2. การศึกษาข้อมูลชุมชน
 - ข้อมูลพื้นฐาน และโครงสร้างความสัมพันธ์ของชุมชน
 - ศึกษาข้อมูลฐานทรัพยากร รวมถึงจัดเวทีประเมินสถานการณ์สิ่งแวดล้อมชุมชน
 - สร้างความคุ้นเคยกับชุมชน

ในขั้นนี้ถือเป็นช่วงที่ทำให้คนทำงานได้เห็นตนเอง ชุมชนจะสามารถวิเคราะห์ตนเองได้ว่ามีข้อเด่น ข้ออ่อนอะไร หรือมีประเด็นอะไรที่ควรทำ
3. จัดตั้งคณะกรรมการ และสร้างกลไกการทำงานโดยการมีส่วนร่วมในทุกภาคส่วนในชุมชน การให้บทบาทชุมชนเป็นคนเดินเรื่อง หรือเป็นเจ้าของเรื่อง ถือเป็นประเด็นสำคัญ เพราะชุมชนจะรู้ว่าใครเหมาะที่จะดูแลเรื่องใด สิ่งสำคัญคือพยายามให้ครอบคลุมทุกภาคส่วนในชุมชน บทบาทของภาครัฐควรเป็นผู้สนับสนุนเท่านั้น
4. สร้างกระบวนการเรียนรู้เรื่องการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม โดยการอบรมให้ความรู้ การศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนประสบการณ์ การจัดกิจกรรมค่ายเยาวชน ถือเป็นเปิดมุมมองใหม่ๆ ของคนในชุมชน ซึ่งอนาคตบุคคลเหล่านี้จะเป็นบุคลากรด้านสิ่งแวดล้อมที่สำคัญของชุมชน
5. จัดเวทีวิเคราะห์สถานการณ์ และจัดทำแผนการจัดการสิ่งแวดล้อมของชุมชน หลังจากชุมชนได้เรียนรู้จากภายนอกแล้ว การให้ชุมชนร่วมกันวิเคราะห์เรื่องราวของชุมชนเอง ผลที่ได้ คือ ชุมชนจะมีทางเลือกในการจัดการที่เหมาะสมกับศักยภาพ และสภาพพื้นที่ของชุมชนเอง
6. สร้างกฎกติกา ไม่ควรกำหนดจากภายนอก การจัดเวทีให้ทุกคนได้มีส่วนร่วมในการกำหนดกติกา หรือข้อตกลงร่วมกัน จะช่วยให้ชุมชนเคารพในสิ่งที่ตนเองกำหนด และจะมีความพอเหมาะ กับชุมชนนั้น
7. ดำเนินงานตามแผน สร้างกระบวนการเรียนรู้ในแต่ละประเด็น จากขั้นที่ 5 เมื่อได้แผนแล้ว ควรมีการดำเนินการตามแผนที่กำหนดอย่างต่อเนื่อง เพราะถ้าขาดช่วงจะทำให้งานสะดุดไม่เกิดผล และสิ่งสำคัญต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้ทางวิชาการแต่ละด้านเสริมให้ชุมชนด้วย เช่น อบรมการทำปุ๋ยชีวภาพ อบรมตรวจวัดคุณภาพน้ำ อบรมเรื่องธนาคารขยะ ฯลฯ
8. จัดเวทีสรุปบทเรียน เพื่อติดตาม และประเมินผลการทำงาน การดำเนินงานในแต่ละเรื่องควรมีการสรุปบทเรียน เพื่อประเมินผล และปรับแผนการทำงาน
9. ปรับแผนเพื่อให้ปฏิบัติการเป็นไปได้อย่างเหมาะสม

ตัวอย่างกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อมในช่วง 1 ปีที่ผ่านมา

1. ด้านป่าไม้การจัดตั้งป่าชุมชน มีการปลูกป่า โดยใช้ไม้พื้นเมือง เช่น ต้นยาง ผักต้ว ผักเม็ก ผักหวาน กำหนดแนวเขต และล้อมรั้วป่าโดยทางโครงการสนับสนุนลวดหนาม และชุมชนบริจาคเสาครอบรั้วละ 1 ต้น

- ซึ่งมีชาวบ้านที่มีพื้นที่รอบป่าได้เฝ้าเฝ้าที่ให้โดยไม่มีค่าใช้จ่าย มีการออกระเบียบข้อบังคับในการใช้ป่า
2. ด้านแหล่งน้ำ มีการจัดทำแพปลา โดยทำเขตอนุรักษ์สัตว์และพันธุ์พืชน้ำ กรณีตัวอย่างการทำแพปลา องค์กรสนับสนุนงบประมาณบางส่วน ชาวบ้านก็ร่วมลงทุนขอไม้ยูคา และไม้ไผ่ของชาวบ้านเอง แรงงานขอสนับสนุนจากชุมชนโดยเปลี่ยนเวรเป็นคุ่ม หากคนที่ไม่ได้มาร่วมจะต้องเสียค่าใช้จ่าย 40 บาทสมทบทุน ส่วนงบที่ยังไม่พอชาวบ้านได้ลงแขกหาปลาขาย เพื่อหางบสมทบ มีการออกระเบียบในการดูแลแหล่งน้ำ
 3. ด้านการจัดการน้ำเสีย มีการบำบัดน้ำเสียแบบบึงประดิษฐ์โดยชาวบ้านร่วมกันลงแขกทำ และหาต้นไม้มาปลูก กรณีคนที่ไม่ได้มาร่วมทำ จะสนับสนุนค่าอาหารเครื่องดื่ม ซึ่งนอกจากจัดการน้ำเสียแล้วชุมชนยังได้มีภูมิทัศน์ที่สวยงามด้วย
 4. ด้านสาธารณสุข มีการจัดแบ่งคุ่มในการรับผิดชอบในการจัดระเบียบสังคม โดยแบ่งเป็น 18 คุ่ม และแต่ละคุ่มจะมีพื้นที่ติดถนน และมีการประกวดคุ่มโดยมีกรอบ (ตามแบบประเมิน) โดยคณะกรรมการจะประเมินอย่างต่อเนื่อง ทั้งคณะกรรมการภายนอก กรรมการภายใน นอกจากนี้ชุมชนยังมีการกำหนดวันทำงานร่วมกัน คือ วันอาทิตย์ของทุกสัปดาห์ ชุมชนจะร่วมกันทำความสะอาดชุมชน มีการแยกขยะ และเงินที่ขยายขยะบางกลุ่มจะทำเป็นงบประมาณกลางในการพัฒนากลุ่ม / ในระดับครัวเรือนมีการประกวดโดยประเมินจากการสำรวจในครอบครัว ทั้งด้านแนวคิดต่อการจัดการสิ่งแวดล้อม ด้านเศรษฐกิจพอเพียง และสภาพโดยรวม
 5. ด้านการอนุรักษ์และฟื้นฟูดิน ชุมชนจะมีการทำปุ๋ยชีวภาพ โดยทาง อบจ.สนับสนุนวัสดุอุปกรณ์ในการทำโรงปุ๋ย ชุมชนจะช่วยกันลงแรงทำโรงปุ๋ยเอง รวมถึงจัดหาไม้มาทำหลังคาเอง การทำปุ๋ย องค์กรสนับสนุนเพียงบางส่วน เช่น กากน้ำตาล รำข้าว EM การทำบ่อหมัก ส่วนอื่นชาวบ้านจะลงแรงทำเอง เช่น ใบพืชสด วัชพืช ฟาง มูลสัตว์ ชาวบ้านจะร่วมแรงร่วมใจหาวัสดุอุปกรณ์ช่วยกันดีมาก รวมถึงมีการวางแผนในการทำอย่างต่อเนื่อง
 6. ในส่วนของเยาวชนมีการจัดตั้งกลุ่มเยาวชน เข้ามามีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมของชุมชน เช่น การจัดกิจกรรม เช่น กิจกรรมทำความสะอาดชุมชนในช่วงวันหยุด
 7. การเฝ้าระวังคุณภาพน้ำ มีการร่วมเครือข่ายเฝ้าระวังลุ่มน้ำร่วมกับกลุ่มอนุรักษ์แก่งละว้า การตรวจคุณภาพทุกเดือน

บทเรียนที่ได้จากชุมชน

1. การจัดการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมชุมชน ด้วยชุมชน โดยไม่ต้องรอว่าเป็นหน้าที่ของ อบต. หรือของรัฐ
2. รูปแบบการจัดการสิ่งแวดล้อมชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งน้ำ เช่น ทำบ่อบำบัดน้ำเสีย การแยกขยะ การจัดระเบียบชุมชน การจัดการป่าชุมชน ฯลฯ
3. รูปแบบการสร้างกลไกการจัดการสิ่งแวดล้อม เช่น คณะกรรมการสิ่งแวดล้อมชุมชน และคณะอนุกรรมการฝ่ายอื่นๆ เช่น แหล่งน้ำ สาธารณะสุข ป่าไม้

4. การเชื่อมโยงเรื่องสิ่งแวดล้อมกับประเด็นงานด้านอื่น เช่น ด้านสังคม (ความสัมพันธ์ของชุมชน ยาเสพติด การลดละเลิกอบายมุขทุกวันพระ ฯลฯ) ด้านสาธารณสุข การออกกำลังกาย การสร้างอาหารปลอดภัย ฯลฯ
5. ผลจากการประเมินหลังสิ้นสุดการทำงานในปีที่ 1 ในระดับชุมชน ในแต่ละกลุ่มมีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงปรับปรุงกลุ่มให้ดีขึ้น ทั้ง 18 กลุ่ม ถือเป็นวาระชุมชนดีกว่าได้ ในระดับครัวเรือนมีการเปลี่ยนแปลงประมาณ 80 % ของจำนวนครัวเรือนในชุมชน

ความต่อเนื่อง และยั่งยืนของโครงการ

- มีคณะทำงานที่มาจากชุมชน ที่สามารถเป็นบุคลากรดำเนินงานด้านสิ่งแวดล้อม และสามารถทำงานต่อไปได้ และกรรมการมีการผลักดันแผนในการดำเนินงานข้างบสนับสนุนชุมชน เช่น ซื้อเครื่องทำปุ๋ยชีวภาพเข้าชุมชนพอเพียง ฯลฯ
- คณะกรรมการชุมชนมีองค์ความรู้เรื่องการจัดการสิ่งแวดล้อม และสามารถพัฒนาโครงการต่อไปได้ มีการจัดตั้งกองทุนเพื่อการจัดการสิ่งแวดล้อม

ผังการบริหารจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมชุมชนบ้านเป่า

หมายเหตุ จากผังต้องทำกล่องด้านล่าง จะช่วยผลักดันให้กล่องด้านบนขับเคลื่อนไปได้

.....

รูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ : กรณีศึกษาเทศบาลเมืองสุพรรณบุรี เทศบาลตำบลกระดังงาและเทศบาลตำบลพังโคน

Eco-Village Management Model Towards Learning Community : Case Study Suphanburi Municipality Kradang Nga and Pangkone Sub-district Municipalities.

ประยุทธ์ ชูสอน* และคณะ

*อาจารย์ประจำหลักสูตรปริญญาเอกสาขาวิชาการบริหารการศึกษา

คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ประเมินผลสำเร็จและความพร้อมการนำตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของประชาชนไปใช้ในพื้นที่ชุมชนสีเขียว 2) เสนอรูปแบบที่เหมาะสมในการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ สำหรับพื้นที่ที่ศึกษาวิจัยเป็นพื้นที่การดำเนินการชุมชนสีเขียวของกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม ปี พ.ศ. 2550-2551 จำนวน 3 เทศบาล ได้แก่ เทศบาลเมืองสุพรรณบุรี เทศบาลตำบลกระดังงา จังหวัดสมุทรสงคราม และเทศบาลตำบลพังโคน จังหวัดสกลนคร ใช้วิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม และเก็บข้อมูลโดยใช้วิธีการแบบผสม กลุ่มเป้าหมายได้แก่ ผู้บริหารเทศบาล คณะกรรมการชุมชน ผู้นำชุมชน ผู้นำกลุ่ม/กลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ผู้นำครัวเรือน เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาวิจัยเป็นแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างและแบบสอบถาม

ผลการวิจัย

ผลสำเร็จและความพร้อมในการนำตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของประชาชนไปใช้ในพื้นที่ชุมชนสีเขียว

1) เทศบาลเมืองสุพรรณบุรี ผลที่ได้จากการดำเนินโครงการด้านสังคม ชุมชนมีความสามัคคี การพัฒนาความคิด ความรับผิดชอบ มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ปฏิบัติการอนุรักษ์ ด้านเศรษฐกิจ ชุมชนบางส่วนมีรายได้เพิ่มขึ้นและด้านสิ่งแวดล้อม บ้านเรือนสะอาด น่าอยู่ อากาศดีไม่มีกลิ่นคาว ลดปริมาณขยะ ชุมชนดำเนินกิจกรรมเสริมโครงการชุมชนสีเขียว ได้แก่ โครงการหน้าบ้านน่ามอง โครงการถนนสวย ปลูกต้นไม้ในชุมชน กิจกรรมแลกขยะ จัดทำระบบบำบัดน้ำเสีย ถังดักไขมันในครัวเรือน 2) เทศบาลตำบลพังโคน ดำเนินโครงการ

คัดแยกขยะ (โรงบ่มพลาสติกเงินล้าน) ลดปริมาณของขยะประเภทพลาสติก และสร้างรายได้ให้แก่ชุมชน โครงการบึงประดิษฐ์ เป็นการบำบัดน้ำเสียของชุมชนโดยใช้วิธีการทางธรรมชาติ และปล่อยน้ำที่บำบัดแล้วลงสู่แหล่งน้ำธรรมชาติ มีการตรวจสอบคุณภาพน้ำก่อนปล่อยลงคลองโพธิ์ โครงการปุ๋ยหมักต้มยำ เป็นการผลิตปุ๋ยหมักจากเศษวัสดุเหลือใช้จากตลาดสดและโรงฆ่าสัตว์ นำมาทำปุ๋ยอินทรีย์ ลดปริมาณ ขยะเปียก เศษอาหาร พืชผักจากร้านค้าและตลาด ได้ปุ๋ยอินทรีย์ไว้ใช้ในกิจกรรมของเทศบาล และ โครงการตลาด 5 ดาว จัดระบบรักษาความสะอาดของตลาด ป้องกันการเกิดแมลง การใช้ถังดักไขมันและพัฒนากลุ่มออมทรัพย์ 3) เทศบาลตำบลกระดังงา ดำเนินโครงการ วรรณคดีด้านสิ่งแวดล้อมเน้นการจัดงาน “มหกรรมคนกระดังงารักษาสิ่งแวดล้อม” การจัดประชุมเชิงปฏิบัติการ “การจัดการขยะมูลฝอยในครัวเรือน” และศึกษาดูงาน “การจัดการน้ำเสียชุมชนคลองบางบัว กรุงเทพฯ” สร้างความเข้าใจและความตระหนักในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โครงการปลูกต้นไม้ประจำท้องถิ่น (ต้นกระดังงา) เป็นการอนุรักษ์พันธุ์ไม้พื้นเมืองที่สำคัญไว้ โครงการหน้าบ้านนำของชุมชนรู้จักรักษาความสะอาดของบ้านเรือนและชุมชนของตนเอง โครงการอบรมอาสาสมัครสิ่งแวดล้อมเฝ้าระวังแหล่งน้ำผิวดิน และโครงการประชาสัมพันธ์ข้อมูลแหล่งท่องเที่ยววัฒนธรรม เพื่อเป็นการเตรียมเปิดตลาดน้ำคลองบางน้อย กิจกรรมเสริมโครงการชุมชนสีเขียว จัดทำโครงการปุ๋ยหมักจากเศษอาหารและใบไม้แห้ง น้ำหมักชีวภาพ การปลูกต้นไม้กระถินเทพาย และโครงการถนนปลอดถังขยะ

รูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

1. **เทศบาลเมืองสุพรรณบุรี** ได้องค์ประกอบและเงื่อนไขความสำเร็จเรียงตามลำดับคือ 1) มิติสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 8 ตัวชี้วัด 2) มิติกฎระเบียบชุมชนประกอบด้วย 6 ตัวชี้วัด 3) มิติเศรษฐกิจชุมชนประกอบด้วย 7 ตัวชี้วัด และ 4) มิติสังคมและชุมชนประกอบด้วย 3 ตัวชี้วัด
2. **เทศบาลตำบลพังโคน** ได้องค์ประกอบและเงื่อนไขความสำเร็จเรียงตามลำดับคือ 1) มิติสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 5 ตัวชี้วัด 2) มิติเศรษฐกิจชุมชนประกอบด้วย 4 ตัวชี้วัด 3) มิติกฎระเบียบชุมชนประกอบด้วย 3 ตัวชี้วัด และ 4) มิติสังคมและชุมชนประกอบด้วย 8 ตัวชี้วัด
3. **เทศบาลตำบลกระดังงา** ได้องค์ประกอบและเงื่อนไขความสำเร็จเรียงตามลำดับคือ 1) มิติกฎระเบียบชุมชนประกอบด้วย 5 ตัวชี้วัด 2) มิติสิ่งแวดล้อมประกอบด้วย 6 ตัวชี้วัด 3) มิติสังคมและชุมชนประกอบด้วย 7 ตัวชี้วัด และ 4) มิติเศรษฐกิจชุมชนประกอบด้วย 5 ตัวชี้วัด

คำสำคัญ : การมีส่วนร่วมของประชาชน สิ่งแวดล้อม ชุมชนสีเขียว ตัวชี้วัด ชุมชนแห่งการเรียนรู้

บทนำ

กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้จัดทำ “โครงการชุมชนสีเขียว (Eco Village)” โดยมีวัตถุประสงค์ของโครงการ คือ 1) เพื่อเสริมสมรรถนะของชุมชนท้องถิ่นให้สามารถวิเคราะห์และประเมินทรัพยากร ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมชุมชนนำไปสู่การทำแผนสิ่งแวดล้อมชุมชนได้อย่างยั่งยืนโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน 2) เพื่อส่งเสริมความร่วมมือและเสริมสร้างความเข้มแข็งด้าน

การบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมให้กับชุมชนท้องถิ่นสามารถบริหารจัดการทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้ท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพและเกิดธรรมาภิบาล 3) เพื่อเสริมศักยภาพผู้นำชุมชนท้องถิ่นให้สามารถเป็นผู้นำสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน สามารถแก้ไขปัญหาความขัดแย้งและไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทด้านสิ่งแวดล้อมได้ 4) เพื่อประสานงานเชื่อมโยงแผนการดำเนินงานด้านสิ่งแวดล้อมชุมชนท้องถิ่น องค์กรท้องถิ่น ภาครัฐ ภาคเอกชน ในลักษณะเครือข่ายความร่วมมือในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน 5) เพื่อสร้างต้นแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนโดยชุมชนท้องถิ่น โดยเน้นในด้านศักยภาพสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชนในการจัดการสิ่งแวดล้อมได้ด้วยตนเองอย่างยั่งยืน ภาคีหลัก องค์ประกอบที่สำคัญที่สุด คือชุมชนและท้องถิ่น ประชาชนในทุกภาคส่วนของท้องถิ่นที่ได้เข้ามาร่วมกำหนดแนวทางของตนเอง โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ในปี พ.ศ. 2550 ได้ดำเนินการศึกษาตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นการนำร่องในพื้นที่เทศบาลเมืองสุพรรณบุรีและเทศบาลตำบลกระดังงา พบว่ามี 4 มิติ และ 54 ตัวชี้วัด ประกอบด้วย มิติสังคมและชุมชน 30 ตัวชี้วัด มิติเศรษฐกิจชุมชน 7 ตัวชี้วัด มิติสิ่งแวดล้อม 11 ตัวชี้วัดและ มิติกฎระเบียบชุมชน 6 ตัวชี้วัด ผลการศึกษาตัวชี้วัดนำไปสู่การศึกษาวิจัยในปี 2551 เพื่อให้ได้เกณฑ์มาตรฐานและระดับของตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของประชาชนและรูปแบบที่เหมาะสมในการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ (Learning Community - LC) เกิดขึ้นได้จากการที่ชุมชนมีการรวมตัวกัน หรือเชื่อมโยงกันอย่างไม่เป็นทางการ มีเป้าหมายร่วมกัน และต้องการที่จะแบ่งปันแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์จากการทำงาน เกิดจากความต้องการทางสังคม และความพยายามที่จะทำให้บรรลุผลสำเร็จ โดยมีแนวคิด 3 ประการคือ 1) เป็นกลไกของการไขว่คว้าหาความรู้เข้าหาตัวมากกว่าการรวบรวมความรู้ เพื่อส่งมอบให้ผู้อื่น 2) เป็นเรื่องของการเรียนรู้ เพื่อเป็นคนที่ทำงานที่เก่งขึ้น มิใช่แค่เรียนรู้ว่า จะทำงานอย่างไร หรือเรียนรู้แต่เรื่องที่เป็นนามธรรม 3) เป็นสมาชิกของ Learning Community คือ มีส่วนร่วมในชุมชนนั้น อย่างมีความหมาย และ เชื่อมโยงกับเป้าหมายหลักของชุมชน และเทศบาล

วัตถุประสงค์

1. เพื่อประเมินผลสำเร็จและความพร้อมในการนำตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของประชาชนไปใช้ในพื้นที่ชุมชนสีเขียว
2. เสนอรูปแบบที่เหมาะสมในการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) โดยใช้วิธีการศึกษาวิจัยแบบ (Mixed method) มุ่งเน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการศึกษา พื้นที่ศึกษา 3 พื้นที่ในโครงการชุมชนสีเขียว ได้แก่ 1) เทศบาลเมืองสุพรรณบุรี อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี มี 5 ชุมชน คือ ชุมชนวัดไทรย่ ชุมชนวัดศรีบัวบาน ชุมชนวัดไชนาวาส ชุมชนพระพันวษา และชุมชนวัดปราสาททอง 2) เทศบาลตำบลกระดังงา อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม มี 4 ชุมชน คือ ชุมชนกระดังงาร่วมใจ ชุมชนเกาะใหญ่ร่วมใจพัฒนา ชุมชนเกาะแก้วพัฒนา และชุมชน 7, 8, 9 ร่วมไทรพัฒนา และ 3) เทศบาลตำบลพังโคน อำเภอพังโคน จังหวัดสกลนคร มี 11 ชุมชน

กลุ่มเป้าหมาย ประกอบด้วย ผู้บริหารเทศบาลเมืองสุพรรณบุรี เทศบาลตำบลกระดังงา และเทศบาลตำบล พังโคน ผู้นำชุมชน/คณะกรรมการชุมชน ผู้นำกลุ่ม/กลุ่มอนุรักษ์ และผู้นำครัวเรือน กรอบแนวคิดใช้ตัวชี้วัดชุมชน สีเขียว 4 มิติ (ประยุทธ์ ชูสอนและคณะ, 2550) ประกอบด้วย มิติสังคมและชุมชน 30 ตัวชี้วัด มิติเศรษฐกิจ ชุมชน 7 ตัวชี้วัด มิติสิ่งแวดล้อม 11 ตัวชี้วัด และมิติกฎระเบียบชุมชน 6 ตัวชี้วัด เครื่องมือวิจัยใช้แบบสัมภาษณ์ แบบมีโครงสร้างสำหรับการสัมภาษณ์กลุ่ม และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก และใช้แบบสอบถาม การเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลทั้งในระดับปฐมภูมิและทุติยภูมิ ชุมชนมีส่วนร่วมในการศึกษาข้อมูล ตลอดกระบวนการ ศึกษาวิจัย การสังเคราะห์ข้อมูลร่วมกับชุมชน ข้อมูลจากสภาพความเป็นจริง เพื่อประเมินและพัฒนาตัวชี้วัด ร่วมกัน รวมทั้งกำหนดแนวทางในการสร้างรูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่การเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ การวิเคราะห์ข้อมูล โดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูปคำนวณค่าสถิติ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน และค่าสหสัมพันธ์เพียร์สัน

กระบวนการ/ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย

1. ดำเนินการสำรวจเพื่อศึกษาบริบทการเปลี่ยนแปลงชุมชนเป็นชุมชนสีเขียว ใน 3 พื้นที่
2. ประเมินผลสำเร็จ ความเป็นไปได้ และความพร้อมในการนำตัวชี้วัดทั้ง 4 มิติ 54 ตัวชี้วัด ไปใช้ใน ชุมชนสีเขียว ศึกษาความคิดเห็นและแนวทางการกำหนดตัวชี้วัดที่เหมาะสมกับชุมชนใน 3 พื้นที่
3. จัดสร้างระดับและเกณฑ์มาตรฐานตัวชี้วัด การมีส่วนร่วมของประชาชนในชุมชนสีเขียว และสำรวจ ความคิดเห็น เพื่อปรับปรุงระดับและเกณฑ์มาตรฐานตัวชี้วัดให้เหมาะสม
4. จัดประชุมเชิงปฏิบัติการ เพื่อทดลองใช้แบบตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของประชาชนใน 3 พื้นที่ชุมชน สีเขียว และสำรวจความคิดเห็นของกลุ่มเป้าหมายในชุมชน
5. การประเมินผล โดยการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูล การทดลองใช้แบบตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของ ประชาชน รวมทั้งการปรับปรุงแก้ไขและพัฒนาตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของประชาชน
6. พัฒนารูปแบบที่เหมาะสมของการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่การเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ (Eco-Village Management Model for Learning Community) และจัดประชุมเพื่อระดมความคิดเห็นต่อรูปแบบ ของการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวจากผู้เชี่ยวชาญที่เกี่ยวข้องในทุกมิติ

สรุปผลการวิจัย

1. การวิเคราะห์บริบทของชุมชน

เทศบาลเมืองสุพรรณบุรี เป็นชุมชนเมืองเก่ามีประวัติศาสตร์ยาวนาน มีแหล่งโบราณสถานและวัด นอกเหนือไปจากถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นภายหลัง และเป็นสัญลักษณ์ของเมือง พื้นที่เทศบาลเมืองสุพรรณบุรีมี ลักษณะเป็นชุมชนเมือง ประชาชนส่วนมากประกอบอาชีพรับราชการและค้าขาย พื้นที่/ชุมชนที่ได้รับการ คัดเลือกให้ดำเนินโครงการชุมชนสีเขียว 5 ชุมชน คือ 1) ชุมชนวัดไทรย์ 2) ชุมชนวัดศรีบัวบาน 3) ชุมชนวัด ประสาททอง มีการรวมกลุ่ม คือ กลุ่ม อสม. กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มออกกำลังกาย กลุ่มวิถีไทย 4) ชุมชนพระพันวษา มีการรวมกลุ่ม เช่น กลุ่ม อสม. กลุ่มออกกำลังกาย กลุ่มวิถีไทย และ 5) ชุมชนยอยวัดไชนาวาส มีการรวมกลุ่ม

เช่น อสม. กลุ่มออกกำลังกาย กองทุนหมู่บ้าน สภาพปัญหาสิ่งแวดล้อมที่สำคัญของชุมชนทุกแห่งที่ศึกษา คือ น้ำเสียจากครัวเรือนและชุมชน ขยะและการเผาขยะ อากาศเสีย/ครัวเรือนละออง

เทศบาลตำบลพังโคน เป็นชุมชนกลุ่มชาวไทยที่อพยพมาจากเมืองจัมปาซนบพ สภาพพื้นที่เป็นที่สูงสลับที่ราบสูง มีความอุดมสมบูรณ์ มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ (เขื่อนน้ำอูน) มีเศรษฐกิจดีและมีสถาบันการศึกษาในพื้นที่ ทางด้านวัฒนธรรมมีการผสมผสานด้านเชื้อชาติและวัฒนธรรมได้อย่างดี โดยดำเนินวิถีชีวิตการดำรงอยู่แบบพึ่งพาอาศัยกัน เทศบาลตำบลพังโคนแบ่งการปกครองออกเป็น 11 ชุมชน ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพค้าขายและเกษตรกรรม กลุ่มต่างๆ ในชุมชน ได้แก่ กลุ่มออมทรัพย์ชุมชน กลุ่มกองทุนหมู่บ้าน กลุ่ม อสม. กลุ่ม ทสม. กลุ่มสตรี เป็นต้น กิจกรรม/โครงการต่างๆ ที่ทางเทศบาล และชุมชนร่วมมือกันดำเนินงาน เช่น การกำจัดขยะและน้ำเสีย การสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการจัดการสิ่งแวดล้อม การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ชุมชนที่ศึกษา 3 ชุมชน คือ ชุมชนศรีจำปา 2 ด้านเศรษฐกิจพอเพียง ชุมชนหนองสระพัง ด้านการนำขยะกลับมาใช้ใหม่ (โรงบ่มมูลพลาสติก) ชุมชนตลาด ด้านการบำบัดน้ำเสีย ปุ๋ยและสุขภาพ

เทศบาลตำบลกระดังงา ประชากรส่วนใหญ่ตั้งบ้านเรือนอยู่หนาแน่นในบริเวณริมแม่น้ำแม่กลอง เป็นสังคมชนบท พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นสวนผลไม้ ประชาชนร้อยละ 80 เป็นเกษตรกรทำสวนผลไม้ เช่น มะพร้าว ชมพู่ ลิ้นจี่ ส้มโอ มีกลุ่มต่างๆ ที่สำคัญคือ กลุ่มปุ๋ยหมักชีวภาพ กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มทำสิ่งประดิษฐ์จากของเหลือใช้ สภาพปัญหาสำคัญของชุมชน คือ น้ำเสีย ขยะทั้งบนบกและในน้ำ การใช้สารเคมีทางการเกษตร เป็นต้น

2. การติดตามประเมินผลโครงการชุมชนสีเขียว

เทศบาลเมืองสุพรรณบุรี โครงการ/กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับชุมชนสีเขียว ได้แก่ โครงการปลูกต้นไม้ประจำถิ่น การคัดแยกขยะ โครงการปุ๋ยชีวภาพ โครงการถนนปลอดขยะ โครงการจัดการลูกน้ำยุงลาย โครงการรณรงค์ใช้ถังดับเพลิง โครงการสวนครัว โครงการถนนสวยสะอาดใส ไร้มลพิษ ผลที่ได้จากการดำเนินโครงการด้านสังคม ชุมชนมีความสามัคคี การพัฒนาความคิด ความรับผิดชอบมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ปลูกฝังการอนุรักษ์ ด้านเศรษฐกิจ ชุมชนบางส่วนมีรายได้เพิ่มขึ้น และด้านสิ่งแวดล้อม บ้านเรือนสะอาด น่าอยู่ อากาศดีไม่มีกลิ่นคาว ลดปริมาณขยะ ชุมชนได้ดำเนินกิจกรรมเสริมโครงการชุมชนสีเขียวได้แก่ โครงการหน้าบ้านน่ามอง โครงการถนนสวย ปลูกต้นไม้ในชุมชน กิจกรรมแลกขยะ จัดทำระบบบำบัดน้ำเสีย และถังดับเพลิงในครัวเรือน ผ้าป่าขยะ เป็นต้น

เทศบาลตำบลพังโคน การติดตามประเมินผลการดำเนินโครงการชุมชนสีเขียวในปี 2550 จำนวน 4 โครงการ คือ 1) โครงการคัดแยกขยะ (โรงบ่มพลาสติกเงินล้าน) ชุมชนหนองสระพัง ลดปริมาณของขยะประเภทพลาสติก และสร้างรายได้ให้แก่ชุมชน 2) โครงการบึงประดิษฐ์ เป็นการบำบัดน้ำเสียของชุมชนโดยใช้วิธีการทางธรรมชาติ และปล่อยน้ำที่บำบัดแล้วลงสู่แหล่งน้ำธรรมชาติ มีการตรวจสอบคุณภาพน้ำก่อนปล่อยลงคลองโพธิ์ 3) โครงการปุ๋ยหมักตั้มยำ เป็นการผลิตปุ๋ยหมักจากวัสดุเหลือใช้จากตลาดสดและโรงฆ่าสัตว์ นำมาทำปุ๋ยอินทรีย์ ลดปริมาณขยะเปียก เศษอาหาร พืชผักจากร้านค้าและตลาด ได้ปุ๋ยอินทรีย์ไว้ใช้ในกิจกรรมของเทศบาล 4) โครงการตลาด 5 ดาว จัดระบบรักษาความสะอาดของตลาด ป้องกันการเกิดแมลง และการใช้ถังดับเพลิง นอกจากนี้ ยังมีกิจกรรมอื่นๆ ที่แต่ละชุมชนได้ดำเนินการภายใต้การดูแลของคณะกรรมการชุมชน เช่น การ

เลี้ยงสัตว์ การปลูกผัก (โครงการหน้าบ้านนำมอง, สวนผักลอยฟ้า) การทำปุ๋ยชีวภาพ การปลูกต้นไม้ดอกไม้ (โครงการถนนสีเขียว) การสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน โดยการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ การรวมกลุ่มจัดกิจกรรม วันสำคัญต่างๆ การจัดกลุ่มแอโรบิค และโครงการ Big Cleaning Day

เทศบาลตำบลกระดังงา ผลที่ได้จากการดำเนินโครงการรณรงค์ด้านสิ่งแวดล้อม เน้นการจัดงาน “มหกรรมคนกระดังงารักษาสิ่งแวดล้อม” การจัดประชุมเชิงปฏิบัติการ “การจัดการขยะมูลฝอยในครัวเรือน” และ ศึกษาฐาน “การจัดการน้ำเสียชุมชนคลองบางบัว กรุงเทพฯ” สร้างความเข้าใจและความตระหนักในการอนุรักษ์ สิ่งแวดล้อม โครงการปลูกต้นไม้ประจำท้องถิ่น (ต้นกระดังงา) เป็นการอนุรักษ์พันธุ์ไม้พื้นเมืองที่สำคัญไว้ที่หน้า สำนักงานเทศบาลตำบลกระดังงา และคนในชุมชนก็นำไปปลูกไว้ตามบ้านเรือน โครงการหน้าบ้านนำมอง ชุมชนรู้จักรักษาความสะอาดของบ้านเรือนและชุมชนของตนเอง โดยใช้ครัวเรือนเป็นตัวตั้ง เมื่อครัวเรือนดี ชุมชนก็ดี เป้าหมายทุกหลังคาเรือนมีการดำเนินโครงการ โครงการอบรมอาสาสมัครสิ่งแวดล้อมเฝ้าระวัง แหล่งน้ำผิวดิน โครงการประชาสัมพันธ์ข้อมูลแหล่งท่องเที่ยววัฒนธรรม เพื่อเป็นการเตรียมเปิดตลาดน้ำ คลองบางน้อย ชุมชนได้จัดกิจกรรมเสริมโครงการชุมชนสีเขียว โครงการปฎิหมักจากเศษอาหารและใบไม้แห้ง น้ำหมักชีวภาพ การปลูกต้นไม้กระถินเทพาย โครงการถนนปลอดถังขยะ เป็นต้น

3. ตัวชี้วัดและรูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

3.1 เทศบาลเมืองสุพรรณบุรี

1. มิติสังคมและชุมชน ความเข้มแข็งของชุมชน ประกอบด้วย 1) มีความรู้ความสามารถ มีวิสัยทัศน์และการบริหารงานที่ดี 2) มีความจริงใจ เสียสละ เข้าถึงชุมชนไม่แบ่งพรรคแบ่งพวก 3) มีการริเริ่มสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ ที่มีประโยชน์ในชุมชน 4) ผู้นำที่ชุมชนได้รับการยอมรับและศรัทธา 5) ชุมชนมีโอกาสเลือกผู้นำ ชุมชนของตนเอง 6) ระดับความขัดแย้งของประชาชน/กลุ่มในชุมชน และ 7) ความสามารถของชุมชนในการมองเห็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมชุมชน

การจัดตั้งกลุ่ม/เครือข่ายความร่วมมือในชุมชน ประกอบด้วย 1) มีกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างน้อย 1 กลุ่ม 2) จำนวนประชาชน/ครัวเรือนที่เข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่มอนุรักษ์ 3) สัดส่วนของประชาชน/ครัวเรือนที่เข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่มอนุรักษ์

ชุมชนมีความตระหนักและกระตือรือร้นในการเข้าร่วมโครงการ/กิจกรรม ประกอบด้วย 1) ชุมชนมีหอกระจายข่าวและมีการกระจายข่าวอย่างต่อเนื่อง 2) ชุมชนมีแผนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 3) ชุมชนมีคณะกรรมการ/กลุ่มดูแลรักษาแบ่งปันการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 4) มีโครงการและกิจกรรมให้เยาวชนเข้าร่วมเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ 5) จัดกิจกรรมเพิ่มประสบการณ์ให้แก่เยาวชนอย่างน้อยปีละ 2 ครั้ง และ 6) จัดตั้งกลุ่มเยาวชนเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างน้อยชุมชนละ 1 กลุ่ม

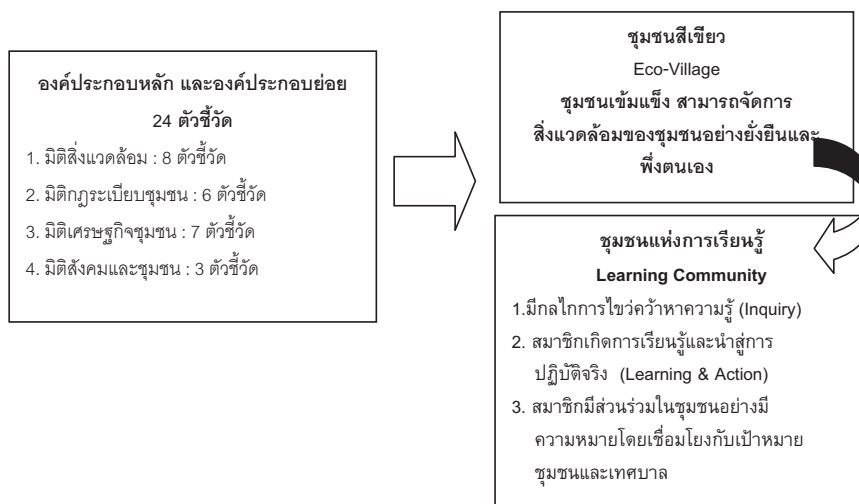
2. มิติเศรษฐกิจชุมชน ประกอบด้วย 1) มีกองทุนส่งเสริมและพัฒนาสิ่งแวดล้อมของชุมชน 2) จำนวนเงินสนับสนุนการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมชุมชน 3) ชุมชนสร้างปัจจัยจูงใจทั้งที่เป็นตัวเงินและสิ่งของ เพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น 4) จำนวนกลุ่มอาชีพที่ใช้ทรัพยากรชุมชนเป็นแหล่งเงินได้ 5) ระดับรายได้

จากการใช้ทรัพยากรชุมชนเพื่อสร้างรายได้ 6) จำนวนโครงการ/กิจกรรมที่เกี่ยวกับการเพิ่มรายได้ให้ชุมชนโดยองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และ 7) จำนวนกลุ่ม/ประชากรที่มีส่วนร่วมในการปรับปรุงบำรุงและฟื้นฟูสภาพแวดล้อมของทรัพยากรธรรมชาติ

3. มิติสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) สัดส่วนประชาชน/กลุ่ม/เยาวชนมีส่วนร่วมในการศึกษาปัญหาสิ่งแวดล้อม 2) ร้อยละของประชาชนที่เข้าร่วมกระบวนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยใช้กระบวนการเรียนรู้ 3) การจัดให้มีชุมชนต้นแบบในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเพื่อการเรียนรู้ 4) มีแนวทางหรือขั้นตอนการดำเนินงานตามแผนพัฒนาอย่างชัดเจน โดยชุมชนเป็นผู้มีส่วนร่วมทุกขั้นตอน 5) ชุมชนมีปัจจัยสนับสนุนการดำเนินงานตามแผนพัฒนาอนุรักษ์ 6) ชุมชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นร่วมกันกำหนดมาตรการ ระเบียบ ข้อบังคับเพื่อปกป้องและขัดขวางการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 7) ชุมชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นร่วมกันติดตาม/ประเมินผลการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และ 8) มีเกณฑ์มาตรฐานและตัวชี้วัดผลกระทบที่เกิดจากการใช้การบุกรุกและทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

4. มิติกฎระเบียบชุมชน ประกอบด้วย 1) ชุมชนได้รับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการป้องกันและรักษาทรัพยากร ธรรมชาติและวิธีการนำทรัพยากรมาใช้อย่างระมัดระวัง 2) ชุมชนมีแผนการดำเนินงานตามกฎระเบียบและมาตรการป้องกันและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม 3) ชุมชนมีกฎระเบียบ ข้อบังคับ หรือเกณฑ์ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน 4) มีแนวทางขั้นตอนการปฏิบัติงานการป้องกันและการรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม 5) มีข้อตกลงร่วมกันระหว่างผู้นำชุมชนขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นกับประชาชนที่จะป้องกันและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม และ 6) ชุมชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นร่วมกันติดตามประเมินผลการปฏิบัติตามกฎระเบียบและมาตรการของชุมชน

รูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ เทศบาลเมืองสุพรรณบุรี

เงื่อนไขสู่ความสำเร็จ เทศบาลต้องบริหารจัดการโดยเรียงตามลำดับความสำคัญดังนี้

1. มิติสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) ชุมชนและเทศบาลร่วมกันกำหนดมาตรการ ระเบียบข้อบังคับ เพื่อบังคับปกป้องขัดขวางการทำลายทรัพยากรฯ 2) ร่วมกันติดตามประเมินผล และ 3) มีแนวทางหรือขั้นตอน ดำเนินการตามแผนโดยชุมชนมีส่วนร่วมทุกขั้นตอน
2. มิติกฎระเบียบชุมชน ประกอบด้วย 1) ชุมชนมีกฎระเบียบ ข้อบังคับหรือเกณฑ์การอนุรักษ์ฯ 2) มีแผนดำเนินการตามกฎระเบียบ และ 3) ชุมชนและเทศบาลร่วมกันติดตามประเมินผล
3. มิติเศรษฐกิจชุมชน ประกอบด้วย 1) จำนวนเงินสนับสนุนการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมชุมชน 2) รายได้และการเพิ่มรายได้จากโครงการ และ 3) มีกองทุนส่งเสริมพัฒนาสิ่งแวดล้อมจากการมีส่วนร่วม
4. มิติสังคมและชุมชน ประกอบด้วย 1) ผู้นำชุมชนมีความเข้มแข็ง 2) ชุมชนมีความตระหนักและ กระตือรือร้นในการเข้าร่วมโครงการ และ 3) การจัดตั้งกลุ่มเครือข่ายความร่วมมือในชุมชน

3.2 เทศบาลตำบลพังโคน

1. มิติสังคมและชุมชน

ความเข้มแข็งของชุมชน ประกอบด้วย 1) ความเป็นชุมชนที่มีประวัติศาสตร์การรวมกลุ่มของ ชุมชนมายาวนาน 2) ความเป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันหรือสืบทอดเชื้อสายเดียวกัน และ 3) มีแหล่ง ยึดเหนี่ยวจิตใจ/ความเชื่อถือศรัทธาร่วมกัน

ผู้นำชุมชนมีความเข้มแข็ง ประกอบด้วย 1) มีความรู้ความสามารถ มีวิสัยทัศน์ และการบริหาร งานที่ดี 2) มีความจริงใจ เสียสละและเข้าถึงชุมชนไม่แบ่งพรรคแบ่งพวก 3) มีการริเริ่มสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ ที่มี ประโยชน์ต่อชุมชน 4) ผู้นำชุมชนได้รับการยอมรับและศรัทธา 5) ชุมชนมีโอกาเลือกผู้นำของตนเอง และ 6) ระดับความขัดแย้งของชุมชน/กลุ่มในชุมชน

การจัดตั้งกลุ่ม/เครือข่ายความร่วมมือในชุมชน ประกอบด้วย 1) จำนวนกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 2) จำนวนร้อยละของประชาชนที่เข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่มอนุรักษ์ฯ และ 3) สัดส่วน ของประชาชน/ครัวเรือนที่เข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มอนุรักษ์

การกำหนดแนวทางการแก้ปัญหา ประกอบด้วย 1) จำนวนแผนงานโครงการ/กิจกรรม การแก้ ปัญหาสิ่งแวดล้อม 2) ชุมชนมีเป้าหมายทิศทางการพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อมของชุมชน 3) ชุมชนมีกระบวนการ หรือขั้นตอนการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม และ 4) ความสามารถของชุมชนในการจัดการปัญหาสิ่งแวดล้อม

ชุมชนตื่นตัวที่จะรับรู้และตระหนักถึงสภาพปัญหาสิ่งแวดล้อมในชุมชน ประกอบด้วย 1) ชุมชน มีหอกระจายข่าวและการกระจายข่าวอย่างต่อเนื่อง 2) มีการร่วมแสดงความคิดเห็นให้คำปรึกษาต่อองค์กร ชุมชน/กลุ่มต่างๆ 3) จำนวนประชาชนที่ได้รับข้อมูลข่าวสารจากสื่อต่างๆ ในชุมชน และ 4) ช่องทางการกระจาย ข้อมูลข่าวสารแก่ประชาชน

ชุมชนรักษาดุลประโยชน์ในการดำเนินกิจกรรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมชุมชน ประกอบด้วย 1) ชุมชน มีแผนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 2) ชุมชนมีคณะกรรมการ/กลุ่มดูแลรักษา แบ่ง

บันการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และ 3) จำนวนครัวเรือนที่ได้รับประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ
 ครอบครัวมีความอบอุ่น และเป็นสมาชิกที่ดีแก่สังคมและชุมชน ประกอบด้วย 1) สมาชิกใน
 ครัวเรือนเข้าร่วมกิจกรรมกับชุมชน (ปัญหาสิ่งแวดล้อม) และ 2) สมาชิกในครัวเรือนมีการศึกษาหาข้อมูลอย่าง
 ต่อเนื่อง (ปัญหาสิ่งแวดล้อม)

สมาชิกครัวเรือนให้การช่วยเหลือชุมชน ประกอบด้วย 1) สมาชิกครัวเรือนให้การสนับสนุนปัจจัย
 ที่เป็นตัวเงินและหรือแรงงานในชุมชนและ 2) สมาชิกครัวเรือนอย่างน้อย 1 คน เข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มอนุรักษ์

2. มิติด้านเศรษฐกิจ

ประชาชนในชุมชนมีงานทำที่มั่นคงและพึงตนเองได้ ประกอบด้วย 1) ร้อยละของผู้ประกอบอาชีพ
 หลักและอาชีพเสริมที่เข้าร่วมกิจกรรมของชุมชนทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม

การจัดตั้งกองทุนเพื่อพัฒนาสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) มีกองทุนส่งเสริมและพัฒนาสิ่งแวดล้อม
 ของชุมชน

ชุมชนได้รับงบประมาณในการพัฒนาสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) อบท. จัดสรรงบประมาณ
 ให้แก่ชุมชนในการพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อม และ 2) จำนวนเงินสนับสนุนการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมชุมชน

ผลประโยชน์/ค่าตอบแทนให้แก่ประชาชนผู้เข้าร่วมกิจกรรม/โครงการ พัฒนาสิ่งแวดล้อม
 ประกอบด้วย 1) ปัจจัยจูงใจทั้งที่เป็นตัวเงินและไม่เป็นตัวเงินเพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น

3. มิติด้านสิ่งแวดล้อม

ประชาชนเข้าร่วมศึกษาปัญหาสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) สัดส่วนประชาชน/กลุ่มเยาวชนมี
 ส่วนร่วมในการศึกษาปัญหาสิ่งแวดล้อม

การจัดการความรู้ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) ร้อยละ
 ของประชาชนที่เข้าร่วมกระบวนการอนุรักษ์ฯ โดยใช้กระบวนการเรียนรู้ และ 2) การจัดให้มีชุมชนต้นแบบใน
 การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเพื่อการเรียนรู้

การกำหนดแนวทางการดำเนินงานอนุรักษ์ฯ ประกอบด้วย 1) มีแนวทางหรือขั้นตอนการดำเนิน
 งานตามแผนพัฒนาอนุรักษ์ฯ โดยชุมชนมีส่วนร่วมทุกขั้นตอนและ 2) ชุมชนมีปัจจัยสนับสนุนการดำเนินงาน
 ตามแผนพัฒนาอนุรักษ์ฯ

มาตรการป้องกันการบุกรุกและทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1)
 ชุมชนและ อบท. ร่วมกันกำหนดมาตรการ ระเบียบ ข้อบังคับเพื่อปกป้องและขัดขวางการทำลายทรัพยากร
 ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

การติดตามและประเมินผลโครงการ/กิจกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
 ประกอบด้วย 1) ชุมชนและ อบท. ร่วมกันติดตามและประเมินผลการอนุรักษ์ทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และ 2) มีเกณฑ์มาตรฐานและตัวชี้วัดผลกระทบที่เกิดจากการใช้ และทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

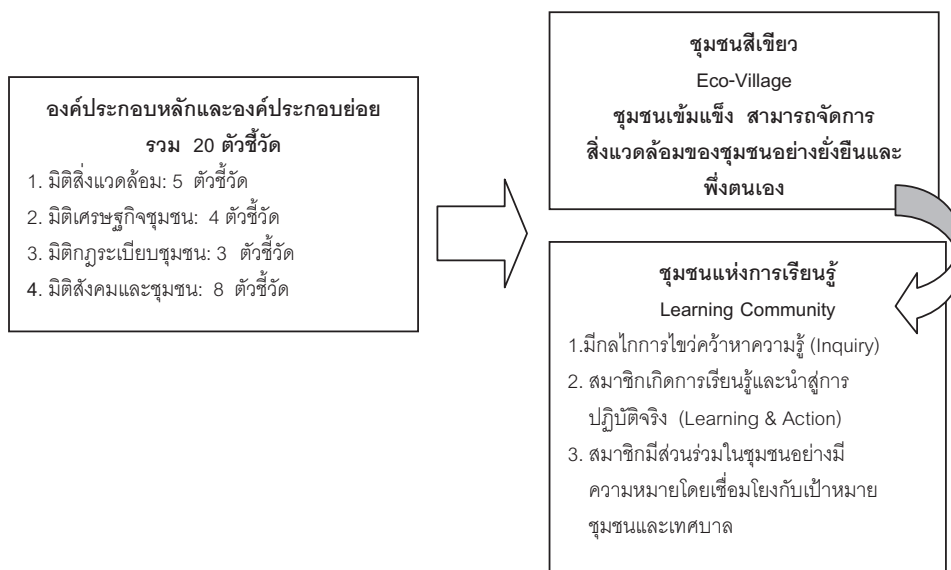
4. มติกฎระเบียบชุมชน

การจัดทำแบบการดำเนินการตามระเบียบ ประกอบด้วย 1) ชุมชนมีแผนการดำเนินงานตามกฎระเบียบและมาตรการการป้องกันและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม

กำหนดแนวทางการปฏิบัติตามกฎระเบียบและมาตรการป้องกันและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) มีแนวทางและขั้นตอนการปฏิบัติงานป้องกันและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม และ 2) มีข้อตกลงร่วมกันระหว่างผู้นำชุมชน อบท.และประชาชนที่จะป้องกันและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม

การติดตามประเมินผลการนำกฎระเบียบและมาตรการไปใช้ประกอบด้วย 1) ชุมชนและ อบท.ร่วมกันติดตามประเมินผลการปฏิบัติตามกฎระเบียบและมาตรการของชุมชน

รูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ เทศบาลตำบลพังโคน

เงื่อนไขสู่ความสำเร็จ เทศบาลต้องบริหารจัดการโดยเรียงตามลำดับความสำคัญดังนี้

1. มิตสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) ร้อยละประชาชนเข้าร่วมกระบวนการด้านสิ่งแวดล้อม 2) อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยกระบวนการเรียนรู้ และ 3) ให้ความสำคัญกับตัวชี้วัดจากผลที่เกิดจากการอนุรักษ์ ทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

2. มิตเศรษฐกิจชุมชน ประกอบด้วย 1) บัณฑิตใจที่เป็นตัวเงินและสิ่งของเพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วม 2) ร้อยละผู้ประกอบการหลักและเสริมที่เข้าร่วมกิจกรรมชุมชน และ 3) มีกองทุนส่งเสริมและพัฒนาสิ่งแวดล้อมจากการมีส่วนร่วมของชุมชน

3. มติกฎระเบียบชุมชน ประกอบด้วย 1) มีข้อตกลงร่วมกันระหว่างเทศบาลและชุมชนที่ป้องกันและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม และ 2) ทุกหน่วยงานร่วมติดตามประเมินผลการปฏิบัติตามกฎระเบียบชุมชน

4. มิติสังคมและชุมชน ประกอบด้วย 1) ผู้นำชุมชนมีความเข้มแข็ง 2) มีแหล่งยึดเหนี่ยวจิตใจ/ความเชื่อถือศรัทธาร่วมกัน และ 3) สมาชิกในครอบครัวให้การช่วยเหลือชุมชนและร่วมกิจกรรมอย่างสม่ำเสมอ

3.3 เทศบาลตำบลกระดังงา

1. มิติสังคมและชุมชน

ความเข้มแข็งของชุมชน ประกอบด้วย 1) ความเป็นชุมชนที่มีประวัติศาสตร์การรวมกลุ่มของชุมชนมายาวนาน 2) ความเป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันหรือสืบทอดเชื้อสายเดียวกัน และ 3) มีแหล่งยึดเหนี่ยวจิตใจ/ความเชื่อถือศรัทธาร่วมกัน

ผู้นำชุมชนมีความเข้มแข็ง ประกอบด้วย 1) มีความรู้ความสามารถ มีวิสัยทัศน์และการบริหารงานที่ดี 2) มีความจริงใจ เสียสละและเข้าถึงชุมชนไม่แบ่งพรรคแบ่งพวก 3) มีการริเริ่มสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ ที่มีประโยชน์ต่อชุมชน 4) ผู้นำชุมชนได้รับการยอมรับและศรัทธา 5) ชุมชนมีโอกาสเลือกผู้นำของตนเอง และ 6) ความสามารถของชุมชนในการมองเห็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมชุมชน

การจัดกลุ่ม/เครือข่ายความร่วมมือในชุมชน ประกอบด้วย 1) กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และ 2) จำนวนประชาชน/ครัวเรือนที่เข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่มอนุรักษ์

การกำหนดแนวทางการแก้ปัญหา ประกอบด้วย 1) จำนวนแผนงานโครงการ/กิจกรรมการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม 2) ชุมชนมีเป้าหมายทิศทางการพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อมของชุมชน 3) ชุมชนมีกระบวนการหรือขั้นตอนการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม 4) ความสามารถของชุมชนในการจัดการปัญหาสิ่งแวดล้อม และ 5) การร่วมแสดงความคิดเห็นให้คำปรึกษาต่อองค์กรชุมชน/กลุ่มต่างๆ

ชุมชนตื่นตัวที่จะรับรู้และตระหนักถึงสภาพปัญหาสิ่งแวดล้อมในชุมชน ประกอบด้วย 1) ชุมชนมีหอกระจายข่าวและมีการกระจายข่าวอย่างต่อเนื่อง และ 2) ช่องทางการกระจายข้อมูลข่าวสารแก่ประชาชน

ชุมชนรักษาดุลประโยชน์ในการดำเนินกิจกรรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมชุมชน 1) ชุมชนมีแผนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 2) ชุมชนมีคณะกรรมการ/กลุ่มดูแลรักษา แบ่งปันการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และ 3) จำนวนครัวเรือนที่ได้รับประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ

ครอบครัวมีความอบอุ่น และเป็นสมาชิกที่ดีแก่สังคมและชุมชน 1) สมาชิกในครัวเรือนเข้าร่วมกิจกรรมกับชุมชน (ปัญหาสิ่งแวดล้อม) 2) อัตราการลดลงของมลพิษในชุมชน เช่น น้ำเสีย ขยะ มลพิษทางอากาศ และเสียง 3) มีโครงการและกิจกรรมให้เยาวชนเข้าร่วมเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 4) จัดกิจกรรมเพิ่มประสบการณ์ให้แก่เยาวชนอย่างน้อยปีละ 2 ครั้ง และ 5) จัดตั้งกลุ่มเยาวชนเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

2. มิติด้านเศรษฐกิจชุมชน

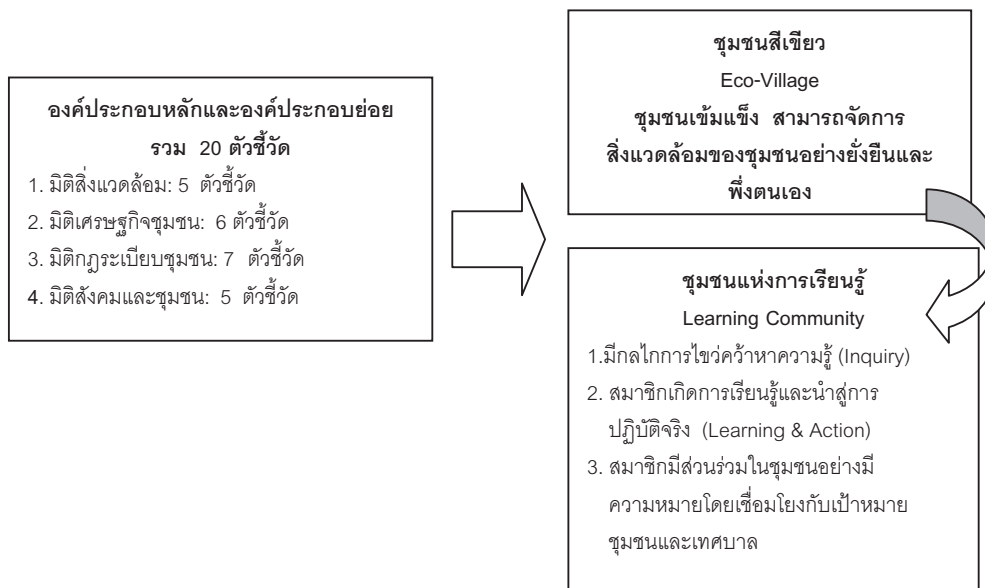
ประกอบด้วย 1) จำนวนโครงการ/กิจกรรมที่เกี่ยวกับการเพิ่มรายได้ให้กับชุมชนโดย องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น 2) มีกองทุนส่งเสริมและพัฒนาสิ่งแวดล้อมของชุมชน 3) จำนวนกลุ่ม/ประชาชนที่มีส่วนร่วมในการปรับปรุงบำรุงและฟื้นฟูสภาพแวดล้อมของทรัพยากรธรรมชาติ 4) สัดส่วนงบประมาณของชุมชนกับองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นในการพัฒนา สิ่งแวดล้อม และ 5) ปัจจัยจูงใจทั้งที่เป็นตัวเงินและไม่ใช่ว่าเงิน

เพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น

3. มิติด้านสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย 1) การจัดให้มีชุมชนต้นแบบในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเพื่อการเรียนรู้ 2) ชุมชนมีแผนพัฒนาและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยชุมชนมีส่วนร่วม 3) มีแนวทางหรือขั้นตอนการดำเนินงานตามแผนพัฒนาโดยชุมชนเป็นผู้มีส่วนร่วมทุกขั้นตอน 4) มีกลุ่ม/เครือข่ายพิทักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างน้อย 1 กลุ่ม 5) ชุมชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นร่วมกันกำหนดมาตรการ ระเบียบ ข้อบังคับเพื่อปกป้องและขัดขวางการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และ 6) ชุมชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นร่วมกันติดตาม/ประเมินผลการใช้ทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

4 มิติกฎระเบียบชุมชน ประกอบด้วย 1) ชุมชนได้รับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการป้องกันและรักษาทรัพยากร ธรรมชาติและวิธีการนำทรัพยากรมาใช้อย่างระมัดระวัง 2) ชุมชนมีแผนการดำเนินงานตามกฎระเบียบและมาตรการการป้องกัน และรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม 3) มีแนวทางขั้นตอนการปฏิบัติงานการป้องกันและการรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม 4) มีข้อตกลงร่วมกันระหว่างผู้นำชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นกับประชาชนที่จะป้องกันและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมและ 5) ชุมชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นร่วมกันติดตามประเมินผลการปฏิบัติตามกฎระเบียบและมาตรการของชุมชน

รูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

เงื่อนไขสู่ความสำเร็จ เทศบาลต้องบริหารจัดการโดยเรียงตามลำดับความสำคัญดังนี้

1. มิติกฎระเบียบชุมชน ประกอบด้วย 1) ชุมชนและเทศบาลร่วมกันติดตามประเมินผลการปฏิบัติตามกฎระเบียบ 2) มีแนวทางขั้นตอนและข้อตกลงร่วมกันในการป้องกันรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม

2. มิติสิ่งแวดล้อมประกอบด้วย 1) มีแผนพัฒนาและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 2) ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดให้มีชุมชนต้นแบบในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเพื่อการเรียนรู้ และ 3) ชุมชนและเทศบาลร่วมกันติดตามประเมินผลการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

3. มิติสังคมและชุมชนประกอบด้วย 1) มีแผนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 2) มีการกำหนดแนวทางแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม และ 3) ครอบครัวมีความอบอุ่นและเป็นสมาชิกที่ดีแก่สังคมและชุมชน

4. มิติเศรษฐกิจชุมชนประกอบด้วย 1) จำนวนโครงการที่เกี่ยวกับการเพิ่มรายได้ให้กับชุมชนโดยเทศบาล 2) สัดส่วนงบประมาณในการพัฒนาสิ่งแวดล้อม และ 3) กองทุนส่งเสริมและพัฒนาสิ่งแวดล้อมจากการมีส่วนร่วมของชุมชน

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากผลการศึกษาวิจัย

1.1 การนำตัวชี้วัดไปใช้ในชุมชนควรดำเนินการศึกษาบริบทของชุมชนโดยใช้กระบวนการวิเคราะห์ชุมชนอย่างเป็นระบบ และสร้างความเข้าใจวิถีชีวิตของชุมชนอย่างแท้จริง

1.2 ตัวชี้วัดที่เหมาะสมกับชุมชนแต่ละแห่ง ไม่จำเป็นต้องใช้ตัวชี้วัดที่เหมือนกันทุกชุมชน ควรให้ชุมชนเป็นผู้คัดเลือกตัวชี้วัดที่เหมาะสมกับชุมชนของตนเอง

1.3 ควรมุ่งเน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมหรือโครงการชุมชนสีเขียวครอบคลุมทุกกิจกรรมหรือโครงการ ไม่ใช่แต่คณะกรรมการชุมชนเท่านั้น การคัดเลือกประชาชนเข้าร่วมกิจกรรมควรให้ชุมชนและองค์กรในชุมชนมีส่วนร่วมมากที่สุด

1.4 ควรให้ชุมชนและองค์กรชุมชนมีโอกาสได้ศึกษาและสร้างความเข้าใจในตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของชุมชนสีเขียว

1.5 รูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับชุมชนที่มีลักษณะใกล้เคียงกับพื้นที่ศึกษาวิจัย และคำนึงถึงกระบวนการพัฒนา กระบวนการเรียนรู้ ตลอดจนปัจจัยที่ทำให้โครงการแต่ละท้องถิ่นสามารถดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืน

2. ข้อเสนอแนะต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

2.1 หน่วยงานระดับสูงควรกำหนดนโยบายและเป้าหมายต่อการสร้างชุมชนสีเขียวที่ชัดเจน และเฉพาะเจาะจงเพื่อให้หน่วยงานสนับสนุนสามารถนำไปจัดกิจกรรมและโครงการที่สอดคล้องการเป็นชุมชนสีเขียวได้

2.2 หน่วยงานในระดับพื้นที่ ควรสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับการดำเนินงานให้เกิดชุมชนสีเขียว และเจาะลึกลงในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง กระตุ้นกลุ่มต่างๆ ในชุมชนให้หันมาส่งเสริมสนับสนุนกิจกรรมชุมชนสีเขียว

2.3 ควรมีโครงการหรือกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง และมีการติดตามประเมินโครงการหรือกิจกรรมต่างๆ ที่ดำเนินการไปแล้วว่ามีความสำเร็จหรือล้มเหลวอย่างไร

3. ข้อเสนอแนะในการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป

3.1 ควรศึกษาวิเคราะห์บริบทของชุมชนเป้าหมายที่ต้องการสร้างชุมชนสีเขียวให้ชัดเจนและเจาะลึก โดยใช้กระบวนการวิเคราะห์ชุมชนและการวิจัยแบบฐานราก

3.2 ควรศึกษาการนำตัวชี้วัดไปใช้ในพื้นที่นำร่องก่อนที่จะศึกษาวิเคราะห์การใช้ตัวชี้วัดเพื่อให้เห็นว่าสามารถนำตัวชี้วัดไปใช้ได้จริง

กิตติกรรมประกาศ

ได้รับงบประมาณสนับสนุน จากกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม ปี พ.ศ.2551

บรรณานุกรม

- กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม. 2543. การมีส่วนร่วมของประชาชน. เอกสารประกอบการสัมมนาวันสิ่งแวดล้อมไทย : ศูนย์การประชาชาติแห่งชาติศิริกิตติ. 4-6 ธันวาคม 2543.
- คะเนิงนิจ ศรีบัวเอี่ยม. 2543. ธรรมชาติ : การมีส่วนร่วมของประชาชนและกระบวนการทางด้านสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ. สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย และสถาบันพระปกเกล้า. 2545. ธรรมชาติที่วัดได้ ตัวชี้วัดการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการสิ่งแวดล้อม. ไทยกราฟิคแอนด์พริ้นท์, กรุงเทพฯ
- สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. 2545. คู่มือตัวชี้วัดสิ่งแวดล้อมและการวิเคราะห์สิ่งแวดล้อมจังหวัด. กรุงเทพฯ. อภิชาติ ทองอยู่. 2527. วัฒนธรรมกับชุมชน. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองสาธิตการพิมพ์
- อมรา พงศาพิชญ์และคณะ. 2546. การสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตและพัฒนาสังคม. รายงานผลการวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- Friedrich – Ebert Stiftung. People's participation at the local level. Term of Reference, FES Regional Project, Bangkok, (n.d., n.p.)
- Kiss, Alexandre. Prof. 1994. Preface : Manual on Public Participation in Environmental Decision-making. University of Strasbourg (France).
- Revesz, Richard L. 2001. Environment Law and Policy statutory and Regulatory Supplements, 2001-2002 Edition New York ; Foundation Press.

.....

แนวทางการพัฒนาพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง GUIDELINES DEVELOPMENT FOR GREEN AREAS IN KHONKAEN URBAN COMMUNITIES AND VICINITY AREAS

เผ่าเกษตร ทองสุทธิ*

รวี หาญเผชิญ**

*นักศึกษาระดับปริญญาบัณฑิตศึกษาการวางแผนภาคและเมืองมหาบัณฑิต

**รองศาสตราจารย์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การวิจัยแนวทางการพัฒนาพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาถึงสภาพทั่วไปของพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง 2) การจำแนกประเภท การประเมินคุณค่า หาบหนาทและศักยภาพของพื้นที่สีเขียวบนพื้นฐานของระบบนิเวศวิทยาภูมิทัศน์ และ 3) เพื่อนำศักยภาพและบทบาทของพื้นที่สีเขียวมาใช้ประโยชน์ในการเสนอแนะการวางแผนการใช้ที่ดิน ผลการศึกษาพบว่า โครงสร้างขององค์ประกอบนิเวศน์ภูมิทัศน์เมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง ประกอบด้วยโครงสร้าง 4 ประเภทคือ ผืนน้ำ ผืนป่า แนวลำน้ำ และแนวปาริมลำน้ำ ด้านพื้นที่ซึ่งประกอบกันขึ้นเป็นแบบแผนทางกายภาพในภูมิทัศน์หรือลักษณะในภาพรวมของระบบนิเวศน์ สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 มาตรฐาน คือ มาตรฐานในระดับมหภาค ระดับอนุภาค และระดับจุลภาค และสามารถจัดกลุ่มพื้นที่ดังกล่าวได้ 5 กลุ่ม

การประเมินศักยภาพของพื้นที่โดยใช้บทบาททางนิเวศน์ภูมิทัศน์ทั้ง 6 บทบาทประกอบไปด้วย 1) บทบาทในการเป็นตัวนำพา (Conduit) 2) บทบาทในการเป็นตัวขวางกั้น (Barrier) 3) บทบาทในการเป็นตัวกรอง (Filter) 4) บทบาทในการเป็นแหล่งกำเนิดพลังงาน (Source) 5) บทบาทในการเป็นแหล่งสะสมตะกอน (Sink) และ 6) บทบาทในการเป็นแหล่งอาหาร (Habitat) ตลอดจนการกำหนดเกณฑ์ในการประเมินศักยภาพในเชิงปริมาณ เชิงคุณภาพ และเชิงคุณค่า พบว่า โครงสร้างประเภทผืนน้ำและผืนป่า ภาพรวมในการประเมินอยู่ในเกณฑ์ระดับต่ำและมีบทบาทในทางนิเวศน์ภูมิทัศน์โดยรวมมีเพียง 4 บทบาทคือ 1) บทบาทในการเป็นตัวขวางกั้น 2) ตัวกรอง 3) และ 4) แหล่งกำเนิดพลังงาน แหล่งอาหาร สำหรับโครงสร้างประเภทแนวลำน้ำ ภาพรวมในการประเมินอยู่ที่ระดับสูง มีบทบาททางด้านนิเวศวิทยาภูมิทัศน์หลากหลายทั้ง 6 บทบาท ส่วนโครงสร้างประเภทแนวผืนปาริมลำน้ำ ภาพรวมในการประเมินอยู่ในเกณฑ์ระดับปานกลาง

ABSTRACT

The objectives of this research are to study the green areas in urban communities of Khonkaen and vicinities in order to categorize and evaluate the role and potential of green areas base upon landscape ecology system. Also to use the role and potential of green areas to grate the land use planning. From the research is found that the structure components of landscape ecology are categorized into 4 types, which are water, forest, stream, and stream forest. The areas formed to be the physical pattern of landscape ecology or the overall characteristics of ecosystem are divided into 3 scales which are macro scale, meso scale, micro scale and can be grouped in to 5 area groups.

Six roles of landscape ecology are used to evaluate the potential of areas, those roles are conduit, barrier, filter, source, sink and habitat. In addition the criteria for potential evaluation in terms of quantity and quality are defermined. Result shows that watery and forestry structures get a low level of potential evaluation and play only 4 roles in landscape ecology, which are barrier, filter, source of energy and source of food. The stream structure type gets a high level and can play as many as 6 roles in landscape ecology. While the stream forest structure is in the middle level.

บทนำ

นโยบายจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาส่งผลให้จังหวัดขอนแก่นได้รับการพัฒนาและมีบทบาทในการเป็นเมืองศูนย์กลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การค้าการลงทุน การศึกษา และการบริหารราชการ ซึ่งทำให้เมืองขอนแก่นมีการเติบโตและขยายตัวทั้งทางด้านกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม

ผลจากการเติบโตที่กล่าวมาในข้างต้น ส่งผลให้ชุมชนเมืองขอนแก่นมีประชากรอาศัยเป็นจำนวนมาก ซึ่งจากข้อมูลสถิติจังหวัดขอนแก่น ณ ปี พ.ศ. 2543 ประชากรในเขตเทศบาล รวมทั้งสิ้นจำนวน 141,202 คน และคาดการณ์ว่าใน ปี พ.ศ. 2553 ในเขตเทศบาลจะมีประชากรรวมทั้งสิ้นจำนวน 159,091 คน จากการเติบโตและการขยายตัวของประชากรส่งผลให้ภายในเขตเทศบาลมีการใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น การเติบโตของเมืองกระจายไปในแนวราบและขยายตัวไปในย่านชานเมืองเพิ่มขึ้น

ผลจากการเติบโตในด้านต่างๆ ทั้งประชากรที่เพิ่มขึ้น ตลอดจนการใช้ที่ดินส่งผลให้พื้นที่สีเขียวของเมืองเกิดปัญหาที่สำคัญคือ 1) พื้นที่สีเขียวในชุมชนเมืองมีคุณภาพลดลง ตลอดจนมีปริมาณไม่เพียงพอกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น 2) การขยายตัวของเมือง (สิ่งปลูกสร้าง) มีผลกระทบกับพื้นที่สีเขียวบริเวณชานเมืองรอบนอก ระบบนิเวศและสภาพแวดล้อมถูกรบกวน อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายตัวของเมือง ประกอบกับปัญหาการจัดการและการวางแผนของหน่วยงานที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการดำเนินงานด้านพื้นที่สีเขียวยังมีข้อจำกัดในหลายประการ อาทิ การขาดความรู้ ความเข้าใจในบริบทโดยรวมของการวางแผนการพัฒนาพื้นที่สีเขียว ตลอดจนการให้ความสำคัญของระบบนิเวศวิทยาอย่างเชื่อมโยงพื้นที่แต่ละประเภทเข้าด้วยกัน ส่งผลให้พื้นที่สีเขียวที่มีอยู่ไม่ได้รับการเอาใจใส่ ขาดการจัดการเพื่อเพิ่มหรือบำรุงรักษาให้มีปริมาณเพียงพอและมีประสิทธิภาพเพื่อรองรับการเติบโตของเมือง

ปัจจุบันประเทศไทย ให้ความสำคัญกับการบริหารทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการพัฒนาพื้นที่สีเขียวในเขตเมืองและพื้นที่รอบเมืองเพื่อสร้างสมดุลของสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศเมือง ประกอบกับกรอบแนวคิด “เมืองน่าอยู่และชุมชนน่าอยู่” ซึ่งหมายความถึง ชุมชนที่อยู่อาศัยทั้งในเขตเมืองและชนบทที่มีสภาพแวดล้อมและคุณภาพชีวิตที่ดี มีสังคมที่เอื้ออาทร มีชุมชนเข้มแข็ง มีความสะดวกสบายปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน มีระบบเศรษฐกิจที่มั่นคง มีวัฒนธรรมและจิตวิญญาณที่เป็นเอกลักษณ์ของเมืองและชุมชน การพัฒนาพื้นที่สีเขียวในชุมชน ยังถือเป็นตัวชี้วัดหนึ่งที่สามารถบ่งบอกถึงคุณภาพชีวิตของประชาชนในชุมชน ซึ่งเป็วณลักษณะหนึ่งของเมืองน่าอยู่ ดังนั้นเห็นควรวิจัยแนวทางการพัฒนาพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่น และพื้นที่เกี่ยวเนื่องต่อไป

วัตถุประสงค์

- 1) เพื่อศึกษาถึงสภาพทั่วไปของพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง
- 2) การจำแนกประเภทพื้นที่สีเขียว ประเมินคุณค่า บทบาท ศักยภาพของพื้นที่สีเขียวบนพื้นฐานของระบบนิเวศวิทยาภูมิทัศน์
- 3) เพื่อหาแนวทางการพัฒนาที่จะนำศักยภาพและบทบาทของพื้นที่สีเขียวมาใช้ประโยชน์ในการเสนอแนะการวางแผนการใช้ที่ดิน การออกแบบพื้นที่เฉพาะกรณีที่เป็นพื้นที่ที่น่าสนใจ

ขอบเขตในการวิจัย

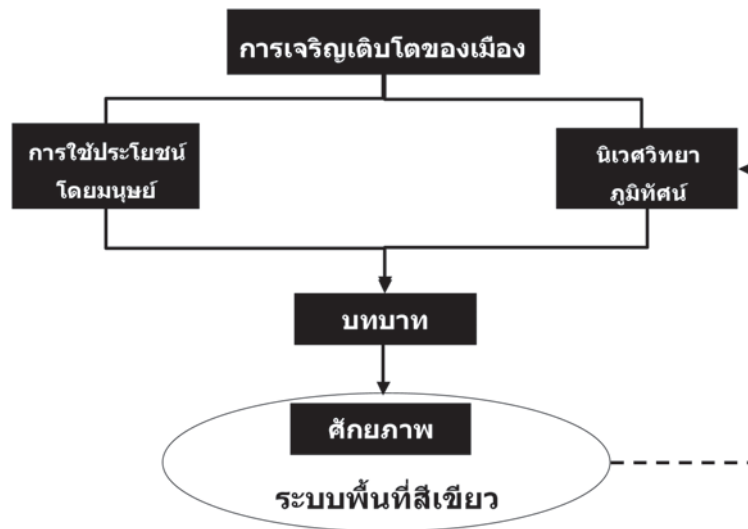
ด้านเนื้อหา ศึกษาสภาพทั่วไป ลักษณะ ประเภท ตลอดจนศึกษาบทบาทและศักยภาพของพื้นที่สีเขียวในปัจจุบันของชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวข้องบนพื้นฐานของระบบนิเวศ

ด้านพื้นที่ศึกษา ศึกษาระดับชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวข้อง โดยใช้ภาพถ่ายทางอากาศ, แผนที่ 1/50000, ภาพถ่ายดาวเทียม, การสำรวจโดยทำการจัดระบบพื้นที่ศึกษาจากความต่อเนื่องทางระบบนิเวศวิทยา ตลอดจนรูปแบบการจัดการพื้นที่และบทบาทของพื้นที่สีเขียวโดยแบ่งเป็น 3 ระดับ คือ พื้นที่ชั้นใน พื้นที่รอยต่อ และพื้นที่เกี่ยวเนื่อง

กรอบแนวคิดในการวิจัย

จากการเติบโตในด้านต่างๆ รวมทั้งประชากรที่เพิ่มขึ้นตลอดจนการใช้ที่ดินส่งผลให้พื้นที่สีเขียวของเมืองเกิดปัญหาที่สำคัญคือ ระบบนิเวศและสภาพแวดล้อมถูกรบกวนอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายตัวของเมือง การวิจัยมีกรอบแนวคิดจากพื้นฐานความคิดทางนิเวศวิทยา ด้วยการคำนึงถึงองค์ประกอบ บทบาท และความหลากหลายของระบบนิเวศ แล้วนำมาวิเคราะห์หาศักยภาพของพื้นที่โดยมีวิธีการจำแนกและจัดหมวดหมู่พื้นที่เพื่อการทำความเข้าใจข้อมูลและการศึกษาอย่างเป็นระบบ ตลอดจนทำการประเมินคุณค่าและวิเคราะห์เพื่อหาศักยภาพของพื้นที่ และนำข้อมูลจากการวิเคราะห์มาทำการเสนอแนะเป็นแนวทางในการพัฒนาพื้นที่สีเขียวบนพื้นฐานของระบบนิเวศต่อไป ดังแสดงในภาพที่ 1

ภาพที่ 1 แสดงกรอบแนวคิดในการวิจัย

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ได้แนวทางการพัฒนาที่เหมาะสมตามศักยภาพของพื้นที่ ตลอดจนการนำประยุกต์ใช้เป็นตัวอย่างในการพัฒนาท้องถิ่น เทศบาล องค์การบริหารส่วนตำบล

วิธีการดำเนินการ

ขั้นตอนแรก คือ การทบทวนวรรณกรรมโดยรวบรวมแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่สีเขียวบนพื้นฐานของระบบนิเวศวิทยา ตลอดจนการวางแผนทางภูมิทัศน์และกรณีศึกษาการจัดการพื้นที่สีเขียวในเมืองไทยและต่างประเทศ ตลอดจนการศึกษาถึงสภาพแวดล้อมทั่วไปของพื้นที่สีเขียวในชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่องทำการแบ่งพื้นที่ศึกษาโดยคำนึงถึงจากความต่อเนื่องทางระบบนิเวศวิทยา ตลอดจนรูปแบบการจัดการพื้นที่และบทบาทของพื้นที่สีเขียวโดยแบ่งเป็น 3 ระดับดังนี้ 1) พื้นที่ชั้นใน 2) พื้นที่รอยต่อ 3) พื้นที่ชั้นนอก ตลอดจนทำการจำแนกพื้นที่ตามโครงสร้างของระบบนิเวศภูมิทัศน์และจัดกลุ่มเพื่อการประเมินหาคูณค่าของพื้นที่ในด้านบทบาทและศักยภาพ

ขั้นตอนที่สอง คือ การประเมินพื้นที่สีเขียวเพื่อหาคูณค่าของพื้นที่ในด้านบทบาทและศักยภาพทั้งในเชิงปริมาณ เชิงคุณภาพ และเชิงคุณค่าในกรณีของเกณฑ์การประเมินด้านคุณค่าของระบบนิเวศภูมิทัศน์ใช้ตัวชี้วัดในการประเมินคุณค่าสิ่งแวดล้อม คือ 1) คุณค่าทรัพยากรทางกายภาพ 2) คุณค่าทรัพยากรทางชีวภาพ 3) คุณค่าการใช้ประโยชน์ของมนุษย์ และ 4) คุณค่าต่อคุณภาพชีวิตโดยอยู่บนพื้นฐานของระบบนิเวศวิทยาภูมิทัศน์

ขั้นตอนสุดท้าย คือ สรุปสิ่งที่ค้นพบทั้งบทบาทและศักยภาพของพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง ตลอดจนเสนอแนะการวางแผนการใช้ที่ดิน การออกแบบพื้นที่เฉพาะกรณีที่เป็นพื้นที่ที่น่าสนใจ ตลอดจนเป็นปัญหาที่เร่งด่วนต้องการการแก้ไขรวมถึงการบริหารและจัดการขององค์กรต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาพื้นที่สีเขียว

ผลการศึกษาสภาพทั่วไปของพื้นที่สีเขียวในชุมชนเมืองและการจำแนกพื้นที่สีเขียว

การศึกษาสภาพแวดล้อมของพื้นที่สีเขียวในชุมชนเมืองขอนแก่น ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ศึกษาสรุปได้เป็น 3 พื้นที่ดังนี้

พื้นที่ศึกษาที่ 1 พื้นที่ชั้นใน

ลักษณะของรูปแบบทางด้านโครงสร้างของระบบนิเวศวิทยาภูมิทัศน์ในของพื้นที่ชั้นใน จะประกอบไปด้วยแนวลำน้ำที่มีปฏิสัมพันธ์กันกับแม่น้ำสายใหญ่ไหลผ่านบริเวณพื้นที่ชั้นในสู่พื้นที่ชั้นนอก ตลอดจนมีผืนน้ำและผืนป่ากระจายอยู่โดยรอบของพื้นที่ และพบว่า มีผืนน้ำขนาดกลางกระจายตัวอยู่ตามแหล่งชุมชนต่างๆ เช่น บึงหนองโคตร บึงทุ่งสร้าง หนองเล็งเปื้อย ซึ่งส่วนใหญ่มีการใช้ประโยชน์เป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น

ทางด้านเหนือของพื้นที่ มีผืนน้ำขนาดเล็กกระจายตัวกันอยู่เป็นจุดในระยะห่างกันพอสมควร อาทิ บริเวณหนองจิก บึงสีฐาน หนองคอง หนองกินหมู และมีผืนป่าที่มีคุณค่าด้านระบบนิเวศวิทยาขนาดใหญ่อยู่บริเวณใจกลางของพื้นที่ศึกษา ตลอดจนมีลำคลองขนาดเล็ก (คลองร่องเหมือง) เชื่อมโยงผืนน้ำภายในเมือง ทั้งนี้บริเวณคลองร่องเหมือง มีข้อสังเกตคือ ลักษณะทางกายภาพตลอดลำน้ำของคลองร่องเหมือง ระบบนิเวศเดิมที่มีอยู่โดนรุกรานและทำลายลงไปอย่างมาก สภาพปัจจุบันของคลองร่องเหมืองมีลักษณะที่บอบช้ำและเป็นปัญหาที่รุนแรงที่ควรจะต้องแก้ไขอย่างเร่งด่วน

พื้นที่ศึกษาที่ 2 พื้นที่รอยต่อ

ลักษณะของรูปแบบด้านโครงสร้างของระบบนิเวศวิทยาภูมิทัศน์ในบริเวณพื้นที่รอยต่อ ประกอบไปด้วยแม่น้ำที่มีความสำคัญในระดับภาคอยู่บริเวณพื้นที่รอยต่อ พื้นที่รอยต่อซึ่งมีขนาดใหญ่และมีลำห้วยขนาดกลางที่มีปฏิสัมพันธ์กับแม่น้ำชี บริเวณริมสองฝั่งแม่น้ำชี มีแนวป่าริมน้ำ ที่ขนานไปกับลำน้ำ มีความสำคัญและมีความหลากหลายในเชิงระบบนิเวศวิทยา บริเวณโดยรอบพื้นที่ มีผืนน้ำตั้งแต่ขนาดเล็กถึงปานกลางทั้งสองฝั่งขนานไปกับแนวลำน้ำชี และ แม่น้ำพอง มีคุณค่าและบทบาทสำคัญในระบบนิเวศภูมิทัศน์ นอกจากนี้ยังพบว่า บริเวณที่อยู่ริมแม่น้ำและลำห้วยจะปรากฏผืนน้ำขนาดเล็กและใหญ่เกาะตัวกระจายขนานไปกับแนวลำน้ำ อีกทั้งมีผืนป่าขึ้นเป็นแนวยาวตลอด 2 ฝั่งลำน้ำทั้งสาย

พื้นที่ศึกษาที่ 3 พื้นที่เกี่ยวเนื่อง

พื้นที่เกี่ยวเนื่องเป็นบริเวณที่มีปฏิสัมพันธ์กันกับบริเวณพื้นที่รอยต่อ พบว่า มีสายน้ำและผืนน้ำที่เชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบ เช่น บริเวณฝั่งตะวันตก พบห้วยขนาดกลาง และทางตอนใต้มีผืนน้ำขนาดใหญ่ที่มีปฏิสัมพันธ์กันกับพื้นที่รอยต่อ คือ แม่น้ำชี และยังพบลำห้วยที่มีผืนน้ำกระจายตัวขนานไปกับลำห้วยตลอดทั้งแนวจากพื้นที่ศึกษาพบว่า ชุมชนเมืองขอนแก่นมีสภาพแวดล้อมของพื้นที่สีเขียวที่หลากหลาย เช่น ผืนป่า

ขนาดใหญ่ แม่น้ำเส้นสำคัญ มีบทบาทในระดับภาคตลอดจนผืนน้ำทั้งเล็กและใหญ่ที่กระจายตัวอยู่รอบๆ พื้นที่
ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า พื้นที่สีเขียวในชุมชนเมืองขอนแก่นมีความหลากหลายทางด้านโครงสร้างของระบบ
นิเวศวิทยา แต่พบว่ามีปัญหาการบุกรุกและการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของพื้นที่สีเขียวบางพื้นที่โดยเฉพาะ

ภาพที่ 2 แสดงสภาพปัจจุบันของพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง

ผลการประเมิน

ในภาพรวมของโครงสร้างของนิเวศน์ภูมิทัศน์นั้นพบว่า ลักษณะผืนน้ำบริเวณพื้นที่สีเขียวชุมชนเมือง
ขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง มีจำนวนของผืนน้ำโดยรวมประมาณ 103 พื้นที่ นับได้ว่าเป็นโครงสร้างที่มีจำนวน
มากที่สุด สภาพโดยทั่วไปบริเวณโดยรอบของพื้นที่ศึกษา มีผืนน้ำกระจายตัวไปทั่วบริเวณ เป็นผืนน้ำขนาดเล็ก
ปานกลางและใหญ่ ตามลำดับ สภาพโดยรวมของผืนน้ำบริเวณพื้นที่ชั้นใน มีผืนน้ำขนาดกลางอยู่หลายผืน เช่น
บึงแก่นนคร บึงทุ่งสร้าง หนองโคตร สภาพทั่วไปที่พบเป็นผืนน้ำที่โดนรุกร้าและมีการเปลี่ยนแปลงทางระบบ
นิเวศน์สูง เนื่องจากเป็นพื้นที่ชุมชนเมือง ผืนน้ำดังกล่าวนี้มีการเชื่อมโยงกับลำห้วย ตลอดจนแม่น้ำภายในพื้นที่
ศึกษา ส่วนบริเวณพื้นที่รอยต่อและพื้นที่ชั้นนอกนั้น มีผืนน้ำขนาดปานกลางและขนาดเล็กวางตัวขนานไปตาม
แนวแม่น้ำและลำห้วย โดยรวมแล้วเป็นผืนน้ำที่มีลักษณะทางโครงสร้างของระบบนิเวศวิทยาค่อนข้างสมบูรณ์
และชัดเจน ทั้งนี้ในพื้นที่ชั้นนอก พบผืนน้ำที่มีขนาดใหญ่มีการเชื่อมโยงปฏิสัมพันธ์กับแนวลำน้ำตลอดจนมี
ลักษณะทางโครงสร้างของระบบนิเวศวิทยาค่อนข้างสมบูรณ์และชัดเจนได้แก่ แก่งน้ำดอนและหนองเลิงใหญ่
 เป็นต้น

โครงสร้างด้านระบบนิเวศวิทยาประเภทต่อมาคือ ผืนป่า ลักษณะผืนป่าบริเวณพื้นที่สีเขียวชุมชนเมือง ขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่องมีจำนวนของผืนป่าจำนวน 37 ผืนป่าหรือพื้นที่ สภาพโดยทั่วไปของผืนป่า มีการกระจายตัวอยู่บริเวณพื้นที่ทางตอนเหนือของพื้นที่ศึกษาโดยเฉพาะพื้นที่บริเวณริมสองฝั่งของถนนมิตรภาพ ได้แก่ พื้นที่ภายในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ตลอดจนบริเวณริมทางเลียบเมือง พบผืนป่าขนานไปกับแนวทางเลียบ ตลอดจนฝั่งเป็นผืนป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์มีการบุกรุกในพื้นที่พอสมควร ส่วนทางฝั่งตะวันตกของพื้นที่ศึกษา บริเวณชุมชนบ้านสาวัดดี มีลักษณะป่าเป็นผืนป่าขนาดใหญ่ ขนานไปกับแนวลำห้วยใหญ่ ลักษณะป่ามีความอุดมสมบูรณ์ชัดเจนมากในด้านนิเวศวิทยา เป็นป่าธรรมชาติ มีลักษณะพื้นที่ขนาดใหญ่และโดนรบกวนจากปัจจัยภายนอกน้อยถึงไม่มีเลย

ส่วนภาพรวมของโครงสร้างด้านระบบนิเวศวิทยาประเภทแนวลำน้ำ บริเวณพื้นที่สีเขียวชุมชนเมือง ขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่องนี้ มีจำนวนของแนวลำน้ำโดยรวมประมาณ 17 พื้นที่ พบว่า มีแนวลำน้ำขนาดใหญ่ เป็นแม่น้ำในระดับภาคคือ แม่น้ำชี และแม่น้ำพอง ถือได้ว่าเป็นโครงสร้างประเภทแนวลำน้ำที่มีขนาดใหญ่ของพื้นที่ศึกษา ลักษณะทางกายภาพของบริเวณริมสองฝั่งมีแนวป่าขนาดใหญ่และเล็กขนานไปกับลำน้ำตลอดสาย นับว่าเป็นแม่น้ำที่มีศักยภาพมากสภาพแวดล้อมทั่วไปมีระบบนิเวศวิทยาที่สมบูรณ์ แต่มีบางพื้นที่ที่โดนบุกรุกจากปัจจัยภายนอก ส่วนตลอดจนภายในพื้นที่มีแนวลำน้ำขนาดปานกลางอยู่หลายสายเป็นลักษณะลำห้วยซึ่งแนวลำน้ำจะมีการแตกกิ่งก้านสาขาออกไปโดยแยกย่อยออกไปเป็นลำห้วยขนาดเล็กกระจายตัวอยู่โดยรอบของพื้นที่และมีปฏิสัมพันธ์กันกับพื้นที่โดยรอบ อีกทั้งลำห้วยบางสายนั้นมีปฏิสัมพันธ์กันกับพื้นที่เมือง ข้อสังเกตที่พบคือ ทั้งแม่น้ำและลำห้วยล้วนแต่มีความเชื่อมโยงกัน มีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ตลอดจนมีการเชื่อมโยงกันกับผืนน้ำทั้งพื้นที่ชั้นในและชั้นนอกมีการเกี่ยวเนื่องกันทางระบบนิเวศวิทยา

ภาพรวมการประเมินบทบาททางนิเวศวิทยาภูมิทัศน์พื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง พบว่า โครงสร้างประเภทผืนน้ำนั้นมีค่าการประเมินภาพรวมอยู่ที่ระดับ D มีศักยภาพและบทบาทในระดับต่ำ อยู่ในเกณฑ์ระดับที่ 2 โดยรวมแล้วผืนน้ำมีขนาดเล็กถึงปานกลาง แต่ก็พบว่าผืนน้ำขนาดใหญ่อยู่หลายพื้นที่ เช่น แก่งน้ำดอน หนองเลิงใหญ่ เป็นต้น ส่วนบทบาททางด้านนิเวศวิทยาภูมิทัศน์โดยรวมจะมีเพียง 4 บทบาท คือ บทบาทในการเป็นตัวขวางกั้น (Barrier) บทบาทในการเป็นตัวกรอง (Filter) บทบาทในการเป็นแหล่งกำเนิดพลังงาน (Source) และบทบาทในการเป็นแหล่งอาหาร (Habitat) ในภาพรวมด้านคุณค่าของผืนน้ำบริเวณพื้นที่ชั้นใน สภาพทั่วไปมีการบุกรุกจากปัจจัยภายนอกสูง ตลอดจนมีการบุกรุกและเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น ส่วนผืนน้ำบริเวณพื้นที่รอยต่อและพื้นที่ชั้นนอก พบว่า สภาพทั่วไปมีความอุดมสมบูรณ์มีการบุกรุกจากปัจจัยภายนอกเล็กน้อยถึงไม่มีเลย

โครงสร้างด้านระบบนิเวศวิทยาประเภทผืนป่า พบว่า พื้นที่ประเภทผืนป่ามีค่าการประเมินภาพรวมอยู่ที่ระดับ D มีศักยภาพและบทบาทในระดับต่ำอยู่ในเกณฑ์ระดับที่ 2 โดยรวมแล้วผืนป่ามีขนาดเล็กกระจายกันอยู่ ส่วนบทบาททางด้านนิเวศวิทยาภูมิทัศน์โดยรวมมีเพียง 4 บทบาทคือ บทบาทในการเป็นตัวขวางกั้น (Barrier) บทบาทในการเป็นตัวกรอง (Filter) บทบาทในการเป็นแหล่งกำเนิดพลังงาน (Source) และบทบาทในการเป็นแหล่งอาหาร (Habitat) ในภาพรวมด้านคุณค่าของผืนป่าของพื้นที่ศึกษานั้นพบว่า สภาพทั่วไปมีความอุดมสมบูรณ์มีการบุกรุกจากปัจจัยภายนอกเล็กน้อยถึงไม่มีเลย

โครงสร้างด้านระบบนิเวศวิทยาประเภทแนวลำน้ำ พื้นที่ประเภทแนวลำน้ำซึ่งมีค่าการประเมินภาพรวมอยู่ที่ระดับ B มีศักยภาพและบทบาทในระดับสูงอยู่ในเกณฑ์ระดับที่ 4 โดยภาพรวมแล้ว แนวลำน้ำจะมีบทบาททางด้านนิเวศวิทยาภูมิทัศน์หลากหลาย มีบทบาทครบทั้ง 6 บทบาทคือ บทบาทในการเป็นตัวนำพา (Conduit) บทบาทในการเป็นตัวขวางกั้น (Barrier) บทบาทในการเป็นตัวกรอง (Filter) บทบาทในการเป็นแหล่งกำเนิดพลังงาน (Source) บทบาทในการเป็นแหล่งสะสมตะกอน (Sink) และบทบาทในการเป็นแหล่งอาหาร (Habitat) โดยรวมแล้วแนวลำน้ำของพื้นที่ศึกษา เป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญและโดดเด่นในด้านองค์ประกอบของระบบนิเวศวิทยาในระดับสูง-ปานกลาง ตลอดจนสภาพทั่วไปมีความอุดมสมบูรณ์พอสมควร มีการบุกรุกจากปัจจัยภายนอกเล็กน้อยถึงไม่มีเลยที่เด่นชัดที่สุดในเรื่องบทบาททางระบบนิเวศวิทยา คือ แม่น้ำชี แม่น้ำพอง และห้วยใหญ่ เป็นต้น

โครงสร้างประเภทแนวป่าริมลำน้ำ พื้นที่ประเภทแนวป่าริมลำน้ำซึ่งมีค่าการประเมินภาพรวมอยู่ที่ระดับ C มีศักยภาพและบทบาทในระดับปานกลางอยู่ในเกณฑ์ระดับที่ 3 บทบาททางด้านนิเวศวิทยาภูมิทัศน์ของแนวป่าริมลำน้ำนั้นจะมีเพียง 4 บทบาทคือ บทบาทในการเป็นตัวขวางกั้น (Barrier) บทบาทในการเป็นตัวกรอง (Filter) บทบาทในการเป็นแหล่งกำเนิดพลังงาน (Source) และบทบาทในการเป็นแหล่งอาหาร (Habitat) ส่วนคุณค่าของแนวป่าริมลำน้ำองค์ประกอบของระบบนิเวศวิทยาในระดับสูง-ปานกลางตลอดจนสภาพทั่วไปมีความอุดมสมบูรณ์พอสมควร มีการบุกรุกจากปัจจัยภายนอกเล็กน้อยถึงไม่มีเลย พื้นที่บริเวณนี้ได้แก่ แนวป่าริมแม่น้ำชี แม่น้ำพอง และห้วยพระคือ เป็นต้น

สรุปและข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้

1. การวางแผนอย่างบูรณาการจำเป็นที่จะต้องมองถึงภาพรวมของพื้นที่และแยกย่อยในการจัดการพื้นที่ที่เป็นกลุ่มย่อยตลอดจนการลงรายละเอียดในพื้นที่ ทั้งนี้ควรที่จะประสานและทำความเข้าใจกันกับผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการวางแผนในแต่ละองค์กร มาตราส่วนในการวางแผนพื้นที่ ตลอดจนควรคำนึงถึงและเข้าใจในพื้นฐานของการเชื่อมโยงของระบบนิเวศวิทยาการบริหารจัดการ จึงควรแบ่งพื้นที่รับผิดชอบโดยใช้ขอบเขตพื้นที่ในการรับผิดชอบ 3 ระดับ 1. ระดับมหภาค (Macro scale) 2. ระดับอนุภาค (Meso scale) 3. ระดับจุลภาค (Micro scale)

2. ข้อเสนอแนะในการบริหารจัดการและวางแผนพื้นที่ประเภทผืนป่าและผืนน้ำ การวางแผนการพื้นที่ประเภทผืนป่าและผืนน้ำ (Patch) บนแนวคิดของระบบนิเวศวิทยาภูมิทัศน์ควรคำนึงถึงการเชื่อมโยงของระบบต่างๆ ในพื้นที่ตลอดจนเข้าใจในโครงสร้างและบทบาททางนิเวศวิทยาของแต่ละพื้นที่ ขนาดของผืนป่าและผืนน้ำนั้นมีความสำคัญกันแตกต่างกันออกไป ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน การเลือกอนุรักษ์ควรคำนึงถึงพื้นที่ที่น่าสนใจ การพิจารณาในการเลือกอนุรักษ์พื้นที่นั้นควรพิจารณาจากรูปทรงที่น่าสนใจมีการเชื่อมโยงกับระบบนิเวศวิทยาตลอดจนมีสิ่งมีชีวิตที่หลากหลาย

3. ข้อเสนอแนะในการบริหารจัดการและวางแผนพื้นที่ประเภทแนวลำน้ำ การวางแผนการพื้นที่ประเภทแนวลำน้ำ (Corridor) บนแนวคิดของระบบนิเวศวิทยาภูมิทัศน์ควรคำนึงถึงการเชื่อมโยงของระบบต่างๆ ในพื้นที่

ตลอดจนเข้าใจในธรรมชาติของพื้นที่ เช่น การเชื่อมโยงกันของระบบสายน้ำ แม่น้ำ และลำห้วยต่างๆ การเชื่อมต่อกันของความกว้างและความต่อเนื่องของแนวลำน้ำจะมีผลต่อบทบาททางนิเวศวิทยาของสายน้ำทั้ง 5 บทบาท ตลอดจนส่งผลในการรักษาสภาพของน้ำให้สม่ำเสมอทั้งอุณหภูมิและออกซิเจน อีกทั้งการดำรงอยู่ของสิ่งมีชีวิตที่อาศัยอยู่ในแนวลำน้ำ ส่วนการวางแผนพื้นที่ประเภทแนวลำน้ำ (Corridor) ที่มีขนาดแตกต่างกัน เช่น แม่น้ำและลำห้วย มีวิธีการในการวางแผนการใช้ที่ดินที่ต่างกันตามขนาดของแนวลำน้ำเพื่อการอนุรักษ์พื้นที่ให้คงอยู่อย่างยั่งยืน

บรรณานุกรม

- Landscape Ecology Principles in Landscape Architecture and Land-Use Planning Landscape Ecology. Richard T. T. Forman Harvard University Michel Godron Universit'e de Montpellier John Wiley & Sons New York. Chichester. Brisbane. Toronto. Singapore.
- Marsh, William M. . Landscape Planning Environmental Applications. 3 rd. ed. United States of America: John Wiley and Sons, 1997.
- Steiner, Frederick. The Living Landscape : An ecological approach to Landscape planning. 2 nd. The United States of America : McGraw-Hill companies, 1999.
- Wenche E. Dramstad, James D. Olson, and Richard T. T. Forman
- กนกพร สว่างแจ้ง. การประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อม : Environmental Impact Assessment. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2540.
- กฤษ เพิ่มทันจิตต์. ทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับขบวนการเกิดเป็นเมือง. กรุงเทพฯ : ศรีเอทีพี พับลิชิ่ง จำกัด, 2536.
- ขวัญสุวรรณ อติโพธิ์. กรุงเทพต้องเขียว. ในสิ่งแวดล้อม 33. เอกสารประกอบการสัมมนาการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไทย, 2533.
- คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรกรรมมหาวิทยาลัยมหิดล. ร่างรายงานฉบับสมบูรณ์แผนการจัดการสิ่งแวดล้อมชุมชนและพื้นที่สีเขียวในเมืองหลักชลบุรี. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหิดล , 2539.
- จิราภรณ์ คชเสนี. หลักนิเวศวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- दनัย ทายตะคุ, ดร. "Natural Reserve Planning and Design Problems and Research Direction : An Overview," วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ฉบับที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544ก. หน้า 116 – 124.
- दनัย ทายตะคุ, ดร. "ภูมิทัศน์ในฐานะที่อยู่อาศัย ในมุมมองทางนิเวศภูมิทัศน์ : Landscape as Habitat A Landscape Ecological Approach," วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ฉบับที่ 1 ปีที่ 2545, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544ข. หน้า 116 – 138.
- เดชา บุญค้ำ และคณะ. การวางแผนบริเวณโครงการสวนพักผ่อนและสวนสนุก. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เดชา บุญค้ำ, ศ. .Introduction to Landscape Architecture. เอกสารบังคับอ่านประกอบรายวิชา LA 2504-371 ภูมิสถาปัตยกรรม, 2538.
- ปรานอม ต้นสุขานันท์ และคณะ. 2550. แนวทางพัฒนาพื้นที่สาธารณะในเมือง: ชีวิตเมืองขอนแก่น. เอกสารยังไม่ตีพิมพ์. คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

มหาวิทยาลัยขอนแก่น. ร่างรายงานฉบับสมบูรณ์แผนการจัดการสิ่งแวดล้อมชุมชนและพื้นที่สีเขียวในเมืองหลักขอนแก่น :
 ขอนแก่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2539.
 รวี หาญเผชิญ.2543.ศักยภาพที่โล่งว่างสาธารณะประโยชน์ในเทศบาลนครขอนแก่น. ภาควิชาผังเมือง คณะสถาปัตยกรรม
 ศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
 วัฒนา ณ นคร, แนวทางการพัฒนาพื้นที่สีเขียวเพื่อนันทนาการสำหรับชุมชนเมืองนครราชสีมา. วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่ง
 ของการศึกษาหลักสูตรปริญญาการวางแผนภาคและเมืองมหาบัณฑิต สาขาวิชาการวางแผนผังเมือง ภาควิชาการวางแผน
 ภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ปีการศึกษา 2543 ISBN 974-130-018-2
 สุวัฒนา ธาดานิติ, ผศ.,ดร. .หลักและทฤษฎีการวางแผน. เอกสารประกอบการสอนรายวิชา 2503610 ภาควิชาการวางแผน
 ภาคและเมือง ชุดที่ 1 ความหมายของการวางแผน, 2544.

.....

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศต่อวิถีชุมชนอีสาน

วิเชียร เกิดสุข

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail : vich_ke@kku.ac.th

การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศโลก

สภาพภูมิอากาศของโลกนั้นมีการเปลี่ยนแปลงในอัตราที่เพิ่มสูงขึ้นกว่าอดีตมาก ซึ่งสังเกตเห็นได้ชัดในช่วงสองศตวรรษที่ผ่านมา ทั้งนี้เนื่องมาจากภาวะโลกร้อนซึ่งเกิดจากการที่ก๊าซเรือนกระจกในชั้นบรรยากาศได้เพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็วและก่อให้เกิดภาวะเรือนกระจกที่ทวีความรุนแรงมากขึ้น ภาวะโลกร้อนที่กำลังเกิดขึ้นอยู่นี้เป็นปรากฏการณ์ในระดับโลกและคาดว่าจะยังคงดำเนินต่อไปอีกหลายทศวรรษเป็นอย่างน้อย และการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศอันเป็นผลสืบเนื่องจากภาวะโลกร้อนนั้นจะมีความแตกต่างกันไปตามแต่ละภูมิภาคของโลก (IPCC, 2007)

การประเมินสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศของโลกฉบับที่ 4 โดย IPCC (2007) รายงานว่า การเพิ่มขึ้นของอุณหภูมิที่เป็นผลจากกิจกรรมของมนุษย์ส่งผลกระทบต่อระบบทางกายภาพและชีวภาพของโลก และระบบทางธรรมชาติในทุกทวีป มหาสมุทรบางแห่งได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศในภูมิภาคและการเพิ่มขึ้นของอุณหภูมิ กรณีที่อุณหภูมิของน้ำทะเลสูงขึ้น 1-3 องศาเซลเซียสจะทำให้ปะการังมีความเสี่ยงต่อการตายเนื่องจากปรากฏการณ์ฟอกขาว พื้นที่ชายฝั่งมีความเสี่ยงสูงจากระดับน้ำทะเลที่เพิ่มขึ้นซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ชายฝั่ง เช่น ระบบนิเวศป่าชายเลน เป็นต้น ประชากรหลายล้านคนในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำในทวีปเอเชียและแอฟริกา และในหมู่เกาะขนาดเล็กมีความเสี่ยงที่จะได้รับผลเสียหายอย่างมากจากภัยน้ำท่วมจากระดับน้ำทะเลที่เพิ่มขึ้นเนื่องจากเป็นบริเวณที่มีประชากรหนาแน่นและมีความพร้อมในการปรับตัวต่ำ โดยเฉพาะในที่ราบลุ่มแม่น้ำในทวีปเอเชียซึ่งตกอยู่บนเส้นทางของพายุไต้ฝุ่นที่มีแนวโน้มจะทวีความรุนแรงและเกิดบ่อยครั้งขึ้น ทรัพยากรน้ำมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นในเขตร้อนชื้นที่มีความชื้นมากพออยู่แล้วและบริเวณเส้นละติจูดสูงทางซีกโลกเหนือ แต่จะน้อยลงในบริเวณที่แห้งแล้งอยู่เดิม เช่น บริเวณ Sub sahara ด้านความหลากหลายทางชีวภาพ พบว่า ชนิดพันธุ์ 20-30 % จะสูญพันธุ์หากอุณหภูมิเฉลี่ยของโลกเพิ่มสูงกว่า 1.5-2.5 องศาเซลเซียส ภาคเกษตรกรรมในเขตละติจูดต่ำจะได้รับผลกระทบโดยอุณหภูมิที่สูงขึ้น จะทำให้ผลผลิตลดน้อยลงและส่งผลกระทบต่อความมั่นคงด้านอาหาร ส่วนในเขตละติจูดสูงนั้นพบว่าพืชบางชนิดพันธุ์จะให้ผลผลิตที่เพิ่มขึ้น

การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศประเทศไทย

ประเทศไทยตกอยู่ในข่ายที่จะได้รับผลกระทบจากภาวะโลกร้อนโดยหลีกเลี่ยงไม่ได้ ผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศอันเนื่องมาจากภาวะโลกร้อนนั้นเป็นผลที่เกิดขึ้นสืบเนื่องเป็นลูกโซ่ โดยอาจเริ่มจากผลกระทบต่อระบบชีวภาพกายภาพ (bio-physical system) และจะก่อให้เกิดผลกระทบสืบเนื่องต่อไปถึงด้านเศรษฐกิจสังคม เช่น ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่เกิดขึ้นกับระบบการผลิตทางการเกษตรจะส่งผลกระทบต่อสืบเนื่องไปถึงการดำเนินชีวิตและความเป็นอยู่ของผู้นั้น ซึ่งอาจมีความแตกต่างกันหลากหลาย ทั้งนี้ระบบและกลุ่มสังคมต่างๆ อาจมีความเสี่ยงจากผลกระทบเหล่านี้และมีความอ่อนไหวต่อภาวะเดือร้อนแตกต่างกันไปเช่นกัน โดยขึ้นอยู่กับขีดความสามารถในการปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงในอนาคตซึ่งแตกต่างกันไปตามแต่ละพื้นที่ หรือตามแต่ละกลุ่มสังคมต่างๆ ซึ่งเป็นผลจากความแตกต่างในลักษณะทางกายภาพของถิ่นที่อยู่ ตลอดจนปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจสังคมอื่นๆ

ความแปรปรวนของสภาวะอากาศที่เกิดขึ้นในประเทศไทย แม้ว่าจะยังไม่ชัดเจนว่าเป็นผลจากภาวะโลกร้อน แต่จากสถิติของกรมอุตุนิยมวิทยาในรอบ 60 ปีที่ผ่านมา พบว่า อุณหภูมิของประเทศไทยร้อนขึ้น 1.7 องศาเซลเซียส สภาพอากาศเปลี่ยนแปลงเป็นผลโดยตรงจากอุณหภูมิโลกที่ร้อนขึ้น ทำให้รูปแบบฝนเปลี่ยนแปลง ส่งผลลักษณะการตกของฝนเปลี่ยนไป ลักษณะการตกของฝนแบบเดิมที่เคยอยู่ ตกเริ่มเปลี่ยนไป ในช่วง 4-5 ปีที่ผ่านมา ปริมาณน้ำฝนเริ่มเปลี่ยนแปลงเป็นตกครั้งละมากๆ จำนวนวันฝนตกลดลง

อุณหภูมิโลกที่ร้อนขึ้นมีผลโดยตรงต่อความแรงของพายุ ทำให้เกิดพายุโซนร้อนได้ เพราะเมื่ออุณหภูมิเพิ่มขึ้นทำให้อุณหภูมิที่ผิวน้ำทะเลสูงขึ้น และอุณหภูมิผิวน้ำทะเลที่สูงขึ้นนั้นจะสัมพันธ์กับทิศทางและความแรงของลม ปริมาณไอน้ำในอากาศที่สูงขึ้น ทำให้น้ำระเหยกลายเป็นไอน้ำขึ้นบรรยากาศอย่างรวดเร็วก่อให้เกิดพายุ โอกาสที่พายุโซนร้อนจะพัดขึ้นฝั่งที่อ่าวไทยแบบเดิมๆ มีมากขึ้น

การคาดการณ์การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศประเทศไทยในอนาคตโดยใช้สมมุติฐานกรณีมนุษย์ยังคงดำเนินกิจกรรมในการพัฒนาเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องและยังคงดำรงชีวิตโดยไม่ได้ปรับเปลี่ยนพฤติกรรมเพื่อร่วมกันหรือควบคุมการปล่อยก๊าซเรือนกระจก โดย (START RC) ผลการศึกษาพบว่า ในช่วงปี พ.ศ. 2553- 2632 อุณหภูมิเฉลี่ยรายปีมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยในช่วงปี พ.ศ. 2553-2582 คาดการณ์ว่า อุณหภูมิเฉลี่ยในทุกภาคจะเพิ่มขึ้นประมาณ 1 องศาเซลเซียส โดยในช่วงปี พ.ศ. 2593-2602 อุณหภูมิเฉลี่ยจะเพิ่มขึ้นประมาณ 2 องศาเซลเซียส และโดยในช่วงปี พ.ศ. 2623-2632 อุณหภูมิเฉลี่ยจะเพิ่มขึ้นถึง 4 องศาเซลเซียส โดยประมาณ นอกจากนี้ จำนวนวันที่มีอากาศร้อน (วันที่มีอุณหภูมิมากกว่า 33 องศาเซลเซียส) มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นสูงอย่างต่อเนื่องในทุกภูมิภาค จากเดิมในช่วงปี พ.ศ. 2513-2532 มีวันที่มีอากาศร้อน 38% ต่อปี ก็เพิ่มเป็น 47% 57% และ 71% ต่อปี ในช่วง พ.ศ. 2553-2582, ช่วงปี พ.ศ. 2593-2602 และช่วงปี พ.ศ. 2623-2632 ตามลำดับ สำหรับวันที่มีอากาศเย็น (วันที่มีอุณหภูมิต่ำกว่า 15 องศาเซลเซียส) มีแนวโน้มเพิ่มลดลงในทุกภูมิภาค จากเดิมในช่วงปี พ.ศ. 2513-2532 มีวันที่มีอากาศร้อน 3% ต่อปี ก็เพิ่มเป็น 2%, 1% และ 0.03% ต่อปี ในช่วง พ.ศ. 2553-2582 ช่วงปี พ.ศ. 2593-2602 และช่วงปี พ.ศ. 2623-2632 ตามลำดับ

สำหรับการคาดการณ์ปริมาณน้ำฝนและจำนวนวันฝนตกเฉลี่ยรายปี พบว่า ประเทศไทยมีแนวโน้มที่จำนวนวันฝนตกเฉลี่ยรายปีลดน้อยลงในทุกภาค แต่ปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยรายปีจะเพิ่มขึ้น ซึ่งหมายความว่า

ฝนจะตกหนักขึ้นแต่จำนวนวันฝนตกจะลดลง นอกจากนี้ การที่อุณหภูมิพื้นบนพื้นผิวน้ำทะเลอุ่นขึ้นยังอาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ลมมรสุมมีกำลังแรงขึ้น อันมีส่วนทำให้เกิดพายุรุนแรงและบ่อยขึ้นโดยเฉพาะลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือที่พัดผ่านประเทศไทยในช่วงตุลาคมถึงกุมภาพันธ์

การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศภาคอีสาน ปัจจุบัน อนาคต

ผลการคาดการณ์การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในแต่ละทศวรรษตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 จนถึงปี พ.ศ. 2583 โดยเปรียบเทียบกับภูมิอากาศในช่วงปี พ.ศ. 2523-2533 (ปีฐาน) พบว่า อุณหภูมิสูงสุดรายวันเฉลี่ยจะเพิ่มขึ้นเล็กน้อย ในช่วงทศวรรษ 2533 อุณหภูมิสูงสุดรายวันเฉลี่ยส่วนใหญ่อยู่ที่ 31-33 องศาเซลเซียส แต่ในช่วงทศวรรษ 2583 อุณหภูมิสูงสุดรายวันเฉลี่ยส่วนใหญ่สูงกว่า 33 องศาเซลเซียส พื้นที่ภาคอีสานตอนล่างจะได้รับผลกระทบมากกว่าอีสานตอนบนและตอนกลาง สำหรับอุณหภูมิต่ำสุดรายวันเฉลี่ย ในช่วงทศวรรษ 2533 อุณหภูมิต่ำสุดรายวันเฉลี่ยส่วนใหญ่ต่ำกว่า 22 องศาเซลเซียส แต่ในช่วงทศวรรษ 2583 อุณหภูมิต่ำสุดรายวันเฉลี่ยส่วนใหญ่สูงกว่า 25 องศาเซลเซียส โดยที่พื้นที่ภาคอีสานตอนล่างบริเวณจังหวัด อุบลราชธานี จังหวัดศรีสะเกษ และจังหวัดสุรินทร์ อุณหภูมิต่ำสุดรายวันเฉลี่ยสูงกว่าจังหวัดอื่นในภาคอีสาน ตอนบนและตอนกลาง จำนวนวันที่มีอากาศร้อนจะเพิ่มมากขึ้น (>35 องศาเซลเซียส) และจำนวนวันที่มีอากาศเย็นจะลดลง (<16 องศาเซลเซียส) สำหรับปริมาณน้ำฝนในรอบปี ในช่วงทศวรรษ 2583 จะเพิ่มขึ้นตั้งแต่ 5%-25% ซึ่งจะแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ โดยที่การเพิ่มขึ้นของปริมาณน้ำฝนด้านภาคตะวันตกของอีสาน สูงกว่าด้านตะวันออก

สรุป การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในอนาคต อุณหภูมิสูงขึ้นเล็กน้อย พื้นที่ที่มีอากาศร้อนจัดจะแพร่ขยายขึ้นมาก ช่วงเวลาอากาศร้อนจะยาวนานขึ้น ฤดูหนาวหดสั้นลง ฤดูฝนคงระยะเวลาดเดิม แต่ปริมาณน้ำฝนรายปีเพิ่มสูงขึ้น ความผันผวนระหว่างฤดู และระหว่างปีเพิ่มสูงขึ้น

ผลกระทบต่อวิถีชุมชนอีสาน

1. **อุทกภัย** การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงที่ผ่านมา ภัยที่เกิดจากน้ำท่วมก่อให้เกิดความเสียหายทั้งบ้านเรือน ทรัพย์สิน ไร่นา และผลผลิตพืช พื้นที่น้ำท่วมในภูมิภาคนี้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น เห็นได้จากในแต่ละปีรัฐต้องจ่ายค่าช่วยเหลือเพิ่มขึ้น ซึ่งพื้นที่เกิดอุทกภัยส่วนใหญ่เป็นชุมชนและพื้นที่ทำการเกษตรอยู่ใกล้แม่น้ำทั้งสายหลักและสายรองของแม่น้ำโขง แม่น้ำชี และแม่น้ำมูล ข้อมูลการช่วยเหลือเกษตรกรผู้ประสบภัยน้ำท่วม ในปี พ.ศ. 2542 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีผู้ประสบภัยน้ำท่วม จำนวน 54,546 ครอบครัว พื้นที่เกษตรเสียหายจำนวน 478,206 ไร่ รัฐจ่ายเงินค่าชดเชยจำนวนเงิน 116.64 ล้านบาท ในปี พ.ศ. 2545 มีผู้ประสบภัยน้ำท่วม จำนวน 432,923 ครอบครัว พื้นที่เกษตรเสียหายจำนวน 5,051,235 ไร่ รัฐจ่ายเงินค่าชดเชยจำนวนเงิน 1,586.09 ล้านบาท และในปี พ.ศ. 2547 มีผู้ประสบภัยน้ำท่วม จำนวน 327,990 ครอบครัว พื้นที่เกษตรเสียหายจำนวน 4,076,541.2 ไร่ รัฐจ่ายเงินค่าชดเชยจำนวนเงิน 1,280.04 ล้านบาท นอกจากนี้ยังพบว่าพื้นที่ชุมชนเมืองก็ประสบอุทกภัยเพิ่มมากขึ้น อาทิ ในปี พ.ศ. 2550 และ พ.ศ. 2551 พื้นที่ในและรอบนอกเขต

เทศบาลนครขอนแก่นด้านทิศตะวันตกและพื้นที่ใกล้เคียง เกิดน้ำท่วมขัง 2-3 ครั้งต่อปี

2. **ฝนแล้ง** ซึ่งการแปรปรวนภูมิอากาศส่งผลให้ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล เกิดภาวะฝนทิ้งช่วง ทำให้พืชผลเกษตรเสียหาย บางครั้งไม่ได้รับผลผลิตเลย ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ แม้ว่าชุมชนส่วนใหญ่จะใช้น้ำประปา แต่ก็ยังพบว่า บางชุมชน ประชาชนยังขาดแคลนน้ำอุปโภคและบริโภคในครัวเรือนในช่วงฤดูแล้งในแต่ละปีทางราชการต้องนำน้ำอุปโภคและบริโภคไปให้ประชาชนทุกปี และในแต่ละปีมีพื้นที่เกษตรได้รับผลกระทบจากฝนแล้งจำนวนมาก อาทิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในปี พ.ศ. 2541 มีผู้ประสบภัยฝนแล้ง จำนวน 39,768 ครอบครัว พื้นที่เกษตรเสียหายจำนวน 310,227 ไร่ รัฐจ่ายเงินค่าชดเชยจำนวนเงิน 75.70 ล้านบาท ในปี พ.ศ. 2546 มีผู้ประสบภัยฝนแล้ง จำนวน 267,711 ครอบครัว พื้นที่เกษตรเสียหายจำนวน 2,700,467 ไร่ รัฐจ่ายเงินค่าชดเชยจำนวนเงิน 660.17 ล้านบาท และในปี พ.ศ. 2548 มีผู้ประสบภัยฝนแล้ง จำนวน 1,204,907 ครอบครัว พื้นที่เกษตรเสียหายจำนวน 7,742,280 ไร่ รัฐจ่ายเงินค่าชดเชยจำนวนเงิน 3,197.56 ล้านบาท

3. **พายุฤดูร้อนเพิ่มขึ้น** ปกติฤดูร้อนจะเริ่มเดือนมีนาคมถึงเดือนเมษายน แต่ช่วงอากาศเปลี่ยนแปลงจะเริ่มร้อนตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งอากาศจะร้อนมากขึ้น ยาวนานมากขึ้น ปัญหาที่น่าสนใจคือ พายุฤดูร้อนเนื่องจากมันมาพร้อมกับฟ้าผ่าและลูกเห็บ ซึ่งพบมากในภาคเหนือและอีสาน โอกาสที่คนที่อยู่ในภูมิภาคนี้ จะถูกฟ้าผ่ามากขึ้น และพายุฤดูร้อนยังทำความเสียหายแก่บ้านเรือนและทรัพย์สินของประชาชนในภูมิภาคนี้ ในเดือนเมษายน ปี พ.ศ. 2546 เกิดพายุลูกเห็บที่จังหวัดเลย ทำให้พื้นที่เกษตรกรรมได้รับความเสียหายจำนวน 4,276 ไร่ รัฐจ่ายเงินค่าชดเชยจำนวนเงิน 1,357,876 บาท

4. **เศรษฐกิจ** แม้ว่าภาครัฐได้พัฒนาและเพิ่มพื้นที่ชลประทาน ปัจจุบันมีพื้นที่ชลประทานในภาคอีสานเพียง 8.841 ล้านไร่ (หรือ 12.38 % ของพื้นที่เกษตร) การเกษตรในภูมิภาคนี้ยังคงอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ประกอบกับเศรษฐกิจของเกษตรกรในภูมิภาคนี้ขึ้นกับผลผลิตทางการเกษตร ความแปรปรวนของภูมิอากาศมีผลกระทบต่อการทำงานเกษตรทั้งพืชไร่และพืชสวน เมื่อผลผลิตพืชลดลง ส่งผลให้รายได้ครัวเรือนของเกษตรกรลดลง รายจ่ายที่ไม่สมดุลกับรายได้ ทำให้เกษตรกรต้องพึ่งพิงปัจจัยจากภายนอกเพิ่มขึ้น ต้องกู้ยืมเงินจากแหล่งต่างๆ ทำให้เกษตรกรมีหนี้สินผูกพันเพิ่มขึ้น บางครั้งการกู้ยืมทำให้เกิดเป็นหนี้บุญคุณ ตัวอย่างเช่น กลุ่มจังหวัดร้อยแก่นสาร ครอบคลุมเกษตรกรมีรายได้เฉลี่ย 119,977.61 บาทต่อครัวเรือนปี แต่ในปีที่สภาพอากาศมีความแปรปรวนเกษตรกรมีรายได้เฉลี่ย 101,669.77 บาทต่อครัวเรือนต่อปี แหล่งรายได้หลักของเกษตรกรในปีที่สภาพภูมิอากาศปกติมาจากพืช คิดเป็นร้อยละ 50.9 ของรายได้ทั้งหมด รายได้นอกภาคการเกษตรคิดเป็นร้อยละ 44.2 ของรายได้ทั้งหมด แต่ในปีที่สภาพอากาศแปรปรวน รายได้นอกภาคการเกษตรจะเป็นแหล่งรายได้หลัก คิดเป็นร้อยละ 68.7 ของรายได้ทั้งหมด ในปีที่สภาพภูมิอากาศปกติ ครัวเรือนเกษตรกรเพียงร้อยละ 67.27 เท่านั้นที่มีรายได้สูงกว่ารายจ่าย แต่ในปีที่สภาพอากาศแปรปรวน มีครัวเรือนเกษตรกรเพียงร้อยละ 53.52 เท่านั้นที่มีรายได้สูงกว่ารายจ่าย แสดงให้เห็นว่า ปีที่สภาพภูมิอากาศแปรปรวน ครัวเรือนเกษตรกรที่มีรายได้ไม่สมดุลกับรายจ่ายในครัวเรือนมีจำนวนเพิ่มขึ้นร้อยละ 13.75 ดังนั้นในสถานการณ์ที่สภาพภูมิอากาศแปรปรวน โอกาสที่เกษตรกรกลุ่มนี้จะมียอดหนี้สูงกว่ากลุ่มอื่น (วิเชียร และคณะ 2551)

5. **การอพยพแรงงานออกนอกพื้นที่** ความแปรปรวนของภูมิอากาศทำให้ผลผลิตพืชเสียหายหรือลดลง มีส่งผลกระทบต่อรายได้ของครอบครัว เกษตรกรจำเป็นต้องออกไปหางานทำนอกพื้นที่เพื่อหารายได้มา

เสริมรายจ่ายในครัวเรือน ตัวอย่างเช่น เกษตรกรชาวนาในทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะครัวเรือนชาวนาขนาดเล็กที่ผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน สมาชิกในครัวเรือนบางส่วนหรือเกือบทั้งหมดต้องออกไปทำงานที่กรุงเทพหรือหัวเมืองใหญ่ในภูมิภาคอีสาน ทั้งที่เป็นแบบถาวรหรือชั่วคราวหลังเสร็จจากการปลูกข้าวและเก็บเกี่ยวข้าว เช่น งานก่อสร้าง ขับรถรับจ้าง ลูกจ้างในโรงงาน เป็นต้น รายได้ที่หาได้จะถูกส่งกลับมาจุนเจือให้ครอบครัวมากขึ้นตามกำลังความสามารถของคนที่ออกไปรับจ้าง ซึ่งมีผลอย่างมากต่อความอยู่รอดของครอบครัวชาวนายามวิกฤติและหนี้สินในครอบครัวด้วย ผลกระทบทางสังคมที่ตามมาของการที่มีบุคคลคนในครอบครัวต้องออกไปทำงานต่างพื้นที่โดยเฉพาะหัวหน้าครอบครัวคือ ครอบครัวขาดความอบอุ่น เด็กต้องอาศัยอยู่กับผู้สูงอายุ(ชรา)ตามลำพัง มีหย่าร้างในบางครัวเรือน ซึ่งนับวันจะมีมากขึ้น

6. วิถีชีวิตชาวนาเปลี่ยนไป ผลต่อเนื่องจากการที่ต้องดิ้นรนหารายได้มาจุนเจือครอบครัว ส่งผลให้วิถีชีวิตชาวนาเปลี่ยนไปจากที่เป็นชาวนาเต็มตัวกลายเป็นผู้จัดการผลผลิตข้าว จะเห็นได้จากเกษตรกรจะกลับไปในช่วงปลูกและเก็บเกี่ยวข้าวเท่านั้น การปลูกและเก็บเกี่ยวข้าวโดยการว่าจ้างรถแทรกเตอร์ อีกทั้งในปัจจุบันลูกหลานเกษตรกรรุ่นใหม่นิยมอาชีพการทำงานในภาคอุตสาหกรรมมากกว่าอาชีพทำนา และคนเหล่านี้จะย้อนกลับมาอยู่ในชุมชนอีกครั้งเมื่อตนเองหมดสภาพแล้ว

7. ปรับเปลี่ยนวิธีการเพาะปลูกข้าวตามความแปรปรวนของภูมิอากาศ จากที่เคยใช้สัตว์ไถเตรียมดินหรือรถไถเดินตาม มาเป็นรถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่ เพื่อให้ทันเวลาเพาะปลูกข้าว ในปีที่อากาศแปรปรวน เกษตรกรไม่สามารถทำนาได้ในช่วงเวลาปกติที่เคยปฏิบัติเป็นประจำ เกษตรกรต้องรีบทำนาแข่งกับเวลาที่เหลืออยู่ ประกอบกับการขาดแคลนแรงงานในพื้นที่ทำให้ต้องปรับเปลี่ยนวิธีการปลูกข้าวจากการทำนาคำนานาหว่าน เกษตรกรจำเป็นต้องใช้เครื่องจักรกลแทนแรงงานคนมากขึ้นในช่วงการปลูกข้าว บางปีชาวนาต้องทำการเพาะปลูกข้าวหลายครั้ง

8. อาหารธรรมชาติลดลง นอกจากนั้นการแปรปรวนของอากาศยังส่งผลให้มีการใช้สารเคมีเกษตรเพิ่มขึ้น (แมลงระบาด ตั๊กแตน ปูน้า) ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิ่งมีชีวิตในระบบนิเวศอย่างเป็นลูกโซ่ ทำให้อาหารตามธรรมชาติลดลง เช่น ปลา กบ เขียด เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากปริมาณปลาที่ได้จากบ่อล่อปลาธรรมชาติในแปลงนาลดน้อยลง หรือไม่มีให้เห็นเลยในบางปี เกษตรกรต้องซื้ออาหารที่มาจากนอกชุมชนมากขึ้น

9. ผลกระทบต่อสุขภาพ ในปีที่อากาศแปรปรวน รายได้ครัวเรือนจะลดลงจากที่เคยได้รับ เกษตรกรเกิดความกังวลใจ ส่งผลกระทบต่อสุขภาพของตนเองและครอบครัว ในช่วงที่ผ่านมา พบว่า มีการระบาดของโรคไข้เลือดออก จากเดิมที่ระบาดเฉพาะในช่วงฤดูฝน ปัจจุบันมีการระบาดแทบทั้งปี นอกจากนี้ โดยเฉพาะในปีที่มีเหตุการณ์น้ำท่วม โรคระบาดที่ปรากฏและเป็นอันตรายต่อชีวิตเกษตรกรอย่างมากคือ โรคฉี่หนู (โรคเลปโตสไปโรซีส)

10. ปฏิสัมพันธ์ของคนในสังคมลดลง กิจกรรมของคน/ชุมชนที่เคยทำร่วมกันร่วมกันลดลง เช่น การลงแขกปลูกและเกี่ยวข้าว สูญหายไปจากสังคมชนบท ส่งผลให้การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันลดลง กิจกรรมงานบุญประเพณีอื่นๆ ในชุมชนลดลง ส่งผลทางอ้อมให้ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนลดลง ดังเหตุการณ์ที่พบเห็นว่า กิจกรรมการพัฒนาชุมชนจะมีคนในชุมชนมาช่วยกันน้อยมาก หรือความขัดแย้งของคนในชุมชน

มีมากขึ้น เมื่อเทียบกับภาพในอดีต

11. การปรับเปลี่ยนระบบการเกษตร จากการปลูกข้าวเป็นหลัก เป็นการทำไร่ นาสวนผสมและหรือระบบวนเกษตร โดยเฉพาะการปลูกยูคาลิปตัสบนคันนา เพื่อเป็นรายได้เสริมและลดความเสี่ยงจากการทำนาในช่วงที่ผ่านมามีภาวะภูมิอากาศแปรปรวนบ่อยขึ้น เกษตรกรต้องดิ้นรนหารายได้เพื่อทดแทนผลผลิตข้าวที่สูญเสียไป ซึ่งได้แก่การปลูกไม้ยูคาลิปตัส เก็บเกี่ยวได้เมื่อมีอายุ 4 ปีทำรายได้ให้เกษตรกรประมาณ 10,000-16,000 บาทต่อไร่ต่อปี

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศในอนาคต ข้าว มัน อ้อย

ในอนาคต หากระบบการเกษตรในภูมิภาคอีสานยังขึ้นกับน้ำฝนเป็นหลัก และพืชเศรษฐกิจยังคงเป็นข้าว มันสำปะหลัง อ้อย จากผลการจำลองผลผลิตพืชโดยใช้ข้อมูลภูมิอากาศในอนาคตในช่วงทศวรรษปี พ.ศ. 2564-2573 (ค.ศ. 2021-2030) ในลุ่มน้ำชี-มูล (อีสานและคณะ, 2552) พบว่า

ผลผลิตข้าวน้ำฝนในภาคอีสานส่วนใหญ่ไม่ลดลงหรือลดลงเล็กน้อย (0-10 %) จังหวัดสกลนครและมุกดาหาร ผลผลิตข้าวในลดลงมากกว่า 10% ส่วนจังหวัดเลย ผลผลิตข้าวในเพิ่มขึ้นเล็กน้อย (0-10%)

ผลผลิตข้าวนาชลประทานในภาคอีสานส่วนใหญ่ไม่ลดลงหรือลดลงเล็กน้อย (0-10 %) จังหวัดสกลนครผลผลิตข้าวนาชลประทานในลดลงมากกว่า 10% ส่วนจังหวัดชัยภูมิ ผลผลิตข้าวนาชลประทานในเพิ่มขึ้นเล็กน้อย (0-10%)

ผลผลิตอ้อยในภาคอีสานส่วนใหญ่เพิ่มขึ้นเล็กน้อย (0-10 %) จังหวัดเลยและนครราชสีมา ผลผลิตอ้อยคงที่หรือลดลงเล็กน้อย (0-10 %)

ผลผลิตมันสำปะหลังในภาคอีสานส่วนใหญ่ลดลง (>10 %) สำหรับจังหวัดอุบลราชธานี ผลผลิตมันสำปะหลังลดลงเล็กน้อย (0-10 %)

ทางรอดภายใต้การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ

แนวทางในการแก้ปัญหาการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศจำแนกได้ 2 แนวทางคือ การลดการปลดปล่อยก๊าซเรือนกระจกเพื่อชะลอการสะสมของปริมาณความเข้มข้นของก๊าซเรือนกระจกในบรรยากาศโลก (Mitigation) และการรับมือและการปรับตัวต่อผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศโลก (Adaptation)

สำหรับประเทศไทยแนวทางแรกในการแก้ไขยังไม่เห็นเป็นรูปธรรม มีเพียงกระแสการรณรงค์เป็นครั้งคราว เช่น การใช้ถุงผ้า การปิดไฟ ประหยัดพลังงาน ปลูกต้นไม้ ก็ไม่สามารถลดปริมาณคาร์บอนไดออกไซด์ที่ทั้งโลกต่างสะสมมาได้ ถึงแม้เราจะหยุดหรือเลิกทุกอย่าง ประหยัดพลังงาน ปลูกต้นไม้ แต่ปริมาณการปล่อยก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ยังเพิ่มขึ้นอยู่ อาจใช้เวลานานกว่า 30 ปี โลกจึงจะกลับสู่สมดุลอีกครั้ง อย่างไรก็ตามหากไม่ทำอะไรเลย โลกอาจวิบัติเร็วขึ้นและรุนแรงขึ้น

แนวทางการรับมือและการปรับตัวต่อผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศโลกเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะไม่ว่าอย่างไร โลกต้องเกิดการเปลี่ยนแปลงแน่นอน ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศได้มาถึงแล้ว แม้ทางกายภาพ น้ำท่วม โรคระบาด ดินถล่ม อาจไม่ชัดเจน แต่ในทางสังคม/ชุมชนก็เริ่มสัมผัสถึงผลกระทบที่

เกิดขึ้นได้แล้ว ในที่สุดเราต้องปรับตัวเพื่อรับความเปลี่ยนแปลงและความอยู่รอด ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเอง การปรับตัวอาจต้องใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านที่มีอยู่ในชุมชนร่วมกับเทคโนโลยี คำถามจึงอยู่ที่ว่า จะปรับตัวแบบไหน เปลี่ยนพฤติกรรมในลักษณะใดจึงจะรับมือกับสภาพอนาคตได้ อย่างไรก็ตาม อย่ามองว่าการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศมีแต่แง่ลบ ต้องมองในแง่บวกด้วย

บรรณานุกรม

- วิเชียร เกิดสุข และวชิราพร เกิดสุข. 2551. การประเมินสภาพเสี่ยงต่อสภาพภูมิอากาศแปรปรวนของระบบการปลูกข้าว พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- วิเชียร เกิดสุข และศุภกร ชินวรรณ. 2552 การศึกษาความเสี่ยง ความเปราะบาง และแนวทางการปรับตัว ของระบบเกษตร และสังคมเกษตรกรต่อผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ: กรณีศึกษาระบบเกษตรพืชไร่-นาในพื้นที่ลุ่มน้ำชี-มูล รายงานความก้าวหน้า สำนักงานสนับสนุนการตัดสินใจ (สกว.)
- วิเชียร เกิดสุข วชิราพร เกิดสุข และ สมศักดิ์ สุขจันทร์. 2548. การประเมินผลกระทบและการปรับตัวของเกษตรกรต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ: การศึกษาความเปราะบางและการปรับตัวของเกษตรกรชาวนาในทุ่งกุลาร้องไห้ต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประเทศไทย. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- วิเชียร เกิดสุข สมศักดิ์ สุขจันทร์ วชิราพร เกิดสุข และพัชรินทร์ ฤทธวรารักษ์. 2551. การศึกษาผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศต่อการผลิตข้าวหอมมะลิ และความเสี่ยงของเกษตรกรชาวนา: กรณีศึกษาจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม และร้อยเอ็ด. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ศุภกร ชินวรรณ. 2551.การคาดการณ์สภาพอากาศอนาคตสำหรับประเทศไทย: ผลการจำลองสภาพภูมิอากาศโดยแบบจำลองทางคณิตศาสตร์ในการประชุมวิชาการระบบเกษตรแห่งชาติ ครั้งที่ 4 “เกษตรเพื่อชุมชนและสิ่งแวดล้อม พร้อมรับโลกร้อน” 27-28 พฤษภาคม 2551 ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติเอ็มเพรส จ.เชียงใหม่.
- อัฐพงษ์ เกลินพฤษา. 2552. 1°จุดเปลี่ยนประเทศไทย กรุงเทพฯ: สนพ. กรุงเทพฯธุรกิจ Bizbook.
- IPCC, 2007. Summary for Policymakers, Climate Change 2007: The Physical Science Basis, Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (2007-02-05). In Solomon, S., D.qin,M. Manning, Z, Chen, M. Marquis, K.B. Averyt, M. Tignor and H.L. Miller (eds.), Cambridge University Press, Cambridge, NY.

.....

การอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของพันธุ์ไม้ป่าทาม Seasonal Flooded Forest In situ Gene Conservation

วิสูตร อยู่คง Wisoot Yukong

สุวิชัย มณีอินทร์ Suvit Maneein

จิรัญญ์นันท์ บัวจันทร์ Jirannan Buajan

กลุ่มงานวิชาการ สำนักบริหารพื้นที่อนุรักษ์ที่ 9 (อุบลราชธานี)

Academic group, Protected Area Regional Office 9

บทคัดย่อ

โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของพันธุ์ไม้ในป่าทาม ได้ทำการศึกษาที่ตำบลนาแก อำเภอดำเนินแก้ว จังหวัดยโสธร โดยทำการวางแผนตัวอย่างแบบแถวจำนวน 2 แถว ทั้งหมด 160 แปลง แล้วนำมาวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานทางด้านนิเวศวิทยาป่าไม้โดยใช้ชุดโปรแกรม ECOPACK ที่จัดทำภายใต้โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของพันธุ์ไม้ป่า ผลการศึกษาพบว่าไม้ใหญ่มีทั้งหมด 56 ชนิด ไม้หนุ่ม 45 ชนิด และลูกไม้ 61 ชนิด ค่า IVI ของไม้ใหญ่มีค่าสูงสุดคือ ชาด (*Dipterocarpus intricatus* Dyer) และพะยอม (*Shorea roxburghii* G. Don) มีค่า 62.16 และ 42.05 ตามลำดับ ไม้หนุ่มที่มีค่า IVI สูงที่สุดคือ หัวลิง (*Hymenocardia wallichii* Tul.) และยอของฝ่าย (*Mollotus thorelii* Gagnep.) มีค่า 117.56 และ 49.16 ตามลำดับ ส่วนลูกไม้ที่มีค่า IVI สูงที่สุดคือ เกียงปิ่น (*Xantonnea parvifolia* Craib.) และหัวลิง (*Hymenocardia wallichii* Tul.) มีค่า 32.37 และ 17.03 ตามลำดับ ส่วนความหลากหลายทางชนิดพันธุ์ของไม้ใหญ่ ไม้หนุ่ม และลูกไม้ มีค่า 4.3725, 3.1850 และ 4.6188 ตามลำดับ

คำหลัก : การอนุรักษ์พันธุกรรมไม้ป่า, การอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติ, ความหลากหลายทางพันธุกรรม

Abstract

Seasonal Flooded Forest *In situ* Gene Conservation have been studied at KhamKuankeaw District, Yasothon Province using systematic random sampling by strip, a sampling plots collection as : 10 x 10 m², 160 plots and data analysis by ECOPACK program.

The results showed that number of tree species had 56 species, sapling 45 species and

seedling 61 species. Highest IVI of tree were *Dipterocarpus intricatus* and *Shorea roxburghii* value 62.16 and 42.05 respectively. Highest IVI of sapling were *Hymenocardia wallichii* and *Mollotus thorelii* value 117.56 and 49.16 respectively. Highest IVI of seedling were *Xantonnea parvifolia* and *Hymenocardia wallichii* value 32.37 and 17.03 respectively. Shannon-Wiener Index of tree, sapling and seedling were 4.3725, 3.1850 and 4.6188 respectively.

Key words : Forest genetic conservation, In situ gene conservation, Genetic diversity

บทนำ

ความหลากหลายทางชีวภาพ หมายถึง การมีความแตกต่างแตกต่างระหว่างสิ่งมีชีวิตจากทุกแห่ง รวมทั้งระบบนิเวศทางบก ทางน้ำ ทางทะเล การประกอบรวมกันเป็นระบบนิเวศ ซึ่งประกอบไปด้วยทั้งสิ่งมีชีวิต และไม่มีชีวิต ในส่วนของสิ่งมีชีวิต ประกอบไปด้วยความหลากหลายภายในชนิดสายพันธุ์ ที่สิ่งมีชีวิตสายพันธุ์ เดียวกันแต่อยู่กันต่างสถานที่ อาจจะมีการแตกต่างกัน ความหลากหลายของชนิดพันธุ์ต่างๆ และความแตกต่าง ของระบบนิเวศที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละสถานที่ การสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพเป็นปัญหาทั้ง ระดับประเทศและระดับโลกที่ทุกคนจะต้องหยุดยั้ง ประเทศไทยเป็นแหล่งรวมของกลุ่มพันธุ์ของพืชมงคลชาติ ในเขตภูมิภาค อินเดีย-พม่า ภูมิภาคอินโดจีนและภูมิภาคเอเชีย ประมาณว่าประเทศไทยมีพืชที่มีท่อลำเลียง 12,000 ชนิด สัตว์ที่มีกระดูกสันหลัง 4,591 ชนิด สัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม 302 ชนิด สัตว์เลื้อยคลาน 350 ชนิด สัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก 137 ชนิด ปลาไม่น้อยกว่า 2,820 ชนิด

แต่ทว่าความหลากหลายทางชีวภาพของประเทศไทยกำลังลดลงอย่างต่อเนื่อง สาเหตุคือการใช้ประโยชน์ จากทรัพยากรทางชีวภาพจนเกินศักยภาพของระบบนิเวศ การตัดไม้ทำลายป่า การถนอม ห้วย หนอง คลอง บึง กันแม่น้ำลำธาร ลำห้วยภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีระบบนิเวศประเภทหนึ่งที่สำคัญกว่าเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ ชุ่มน้ำ (wetland) ที่เรียกกันว่าตามภาษาถิ่นว่า ป่าทาม เราพบป่าทามกระจายอยู่บริเวณที่ราบลุ่มใน เขตทั้งลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำสงคราม ลุ่มน้ำโขง และแม่น้ำสาขาของแม่น้ำขนาดใหญ่ทั้งสาม ปัจจุบัน ป่าทามถูกใช้ ประโยชน์จนเกินศักยภาพจากทั้งหน่วยงานของรัฐและคนในท้องถิ่นที่มองไม่เห็นคุณค่า ป่าที่เหลืออยู่ส่วนมาก ไม่ค่อยมีพันธุ์ไม้ที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจมากนัก หากแต่ป่าทามมีคุณค่าต่อการดำรงชีวิตของราษฎรในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ ถ้าไม่ได้รับการดูแลหรืออนุรักษ์ไว้อาจไม่มีป่าทามหลงเหลืออยู่ ทั้งที่ความจริงแล้วป่าทาม มีความสำคัญต่อภูมิภาคและคนในถิ่นนี้ไม่ด้อยไปกว่าป่าบก จากความต้องการพื้นที่ทำการเกษตรของ ประชาชนมีมาก การใช้ประโยชน์อย่างไม่ถูกวิธี ชาตผู้ให้ความรู้ความเข้าใจอย่างถูกต้อง คณะผู้ดำเนินการวิจัย เรื่องการอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของป่าทามได้เล็งเห็นความสำคัญของป่าทามในภาคอีสาน จึงได้เลือก ป่าทาม ตำบลนาแก อำเภอดงเจริญ จังหวัดยโสธร เป็นพื้นที่ในการดำเนินการวิจัย เนื่องจากพื้นที่ป่าทาม แห่งนี้มีพื้นที่ขนาดใหญ่และครอบคลุมหลายหมู่บ้าน เป็นแหล่งเศรษฐกิจ สังคม รายได้ ประเพณี และวัฒนธรรม ที่สำคัญ ยังเป็นแหล่งเรียนรู้ของบุคคลทั่วไปที่สนใจและเมื่อดำเนินการวิจัยเสร็จแล้ว คาดว่าจะสามารถนำผล การวิจัยไปประยุกต์ใช้กับพื้นที่ป่าทามแห่งอื่นเพื่อพัฒนาเสริมสร้างความรู้และพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชน ท้องถิ่นให้เกิดความเข้าใจในคุณค่า ประโยชน์และเกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์ในป่าทามต่อไป

วิธีการดำเนินการ

อุปกรณ์

1. เทปวัดระยะทาง 2. Dimeter tape 3. Haga altimeter 4. สมุดจด ปากกา

วิธีการ

1. การวางแผนตัวอย่าง

วางแผนตัวอย่างด้วยระบบ Systematic Random Sampling โดยการวางแผนตัวอย่างเป็นแถว (Strip) ขนาด 10 x 10 เมตร ตั้งฉากกับลำน้ำจำนวน 2 แถวๆ ละ 80 แปลง แต่ละแถวห่างกัน 500 เมตร เพื่อศึกษาข้อมูลองค์ประกอบชนิดพันธุ์พืชรูปแบบการกระจายของพันธุ์พืช ลักษณะโครงสร้าง และเก็บข้อมูลทางวิชาการตามความจำเป็นในระบบการติดตามและประเมินผลในแต่ละพื้นที่

2. การเก็บข้อมูลในแปลงตัวอย่าง กำหนดระดับของการเก็บข้อมูลพืชพรรณในแปลงตัวอย่างเป็น 3 ระดับ

- 2.1 แปลงตัวอย่างขนาด 10x10 เมตร เก็บข้อมูลต้นไม้ขนาดใหญ่ (Tree) ทุกต้นที่มีความสูงมากกว่า 1.30 เมตร และเส้นผ่าศูนย์กลางที่ระดับอก (DBH) มากกว่า 4.5 เซนติเมตรขึ้นไป
- 2.2 แปลงตัวอย่างขนาด 4x4 เมตร เก็บข้อมูลไม้หนุ่ม (Sapling) ที่มีความสูงมากกว่า 1.30 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลางที่ระดับอกน้อยกว่า 4.50 เซนติเมตร
- 2.3 แปลงตัวอย่างขนาด 1x1 เมตร เก็บข้อมูลลูกไม้ (Seeding) ที่มีความสูงต่ำกว่า 1.30 เมตร ทุกต้น

3. การวิเคราะห์ข้อมูล

นำข้อมูลจากการสำรวจมาวิเคราะห์พื้นฐานทางด้านนิเวศวิทยาโดยใช้ชุดโปรแกรม ECOPACK ที่จัดทำภายใต้โครงการ การอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของพันธุ์ไม้ป่า สำนักวิจัยการอนุรักษ์ป่าไม้และพันธุ์พืช กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช

ผลการดำเนินการและวิจารณ์

จากการศึกษาการอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของพันธุ์ไม้ป่าตามตอนกลางที่ตำบลนาแก อำเภอดำรงวิทยารัตนบุรี จังหวัดยโสธร ผลการศึกษาพบว่า ไม้ใหญ่มีทั้งหมด 56 ชนิด ไม้หนุ่ม 45 ชนิด และลูกไม้ 61 ชนิด ไม้ใหญ่ที่มีความหนาแน่นมากที่สุดคือ ชาด (*Dipterocarpus intricatus* Dyer) และหนามแท่ง (*Catunaregan spathulifolia* Tirveng.) มีค่า 116.30 และ 75.60 ต้น/เฮกเตอร์ ตามลำดับ ไม้หนุ่มที่มีความหนาแน่นมากที่สุดคือ หัวลิง (*Hymenocardia wallichii* Tul.) และยอฝ้าย (*Mollotus thorelii* Gagnep.) มีค่า 1,242.20 และ 437.50 ต้น/เฮกเตอร์ ตามลำดับ ลูกไม้ที่มีความหนาแน่นที่สุดในป่าตามคือ เกียงปิ่น (*Xantonnea parvifolia* Craib.) และลิงจ๋อ (*Lagerstroemia balansae* Koehn) มีค่า 5,875.00 และ 3,750.00 ต้น/เฮกเตอร์ ตามลำดับ ไม้ใหญ่ที่มีความถี่สูงที่สุดคือ ชาด (*Dipterocarpus intricatus* Dyer) และพะยอม (*Shorea roxburghii* G.Don) มีค่า 25.60 และ 13.80 เปอร์เซ็นต์ ตามลำดับ ไม้หนุ่มที่มีความถี่สูงที่สุดคือ หัวลิง (*Hymenocardia wallichii* Tul.) และยอฝ้าย (*Mollotus thorelii* Gagnep.) มีค่า 56.30 และ 31.30 เปอร์เซ็นต์ ตามลำดับ

ลูกไม้ที่มีความถี่สูงที่สุดคือ เกียงป็น (*Xantonnea parvifolia* Craib.) รองลงมาคือหัวลิง (*Hymenocardia wallichii* Tul.) มีค่า 34.40 และ 23.80 เปอร์เซ็นต์ ตามลำดับ

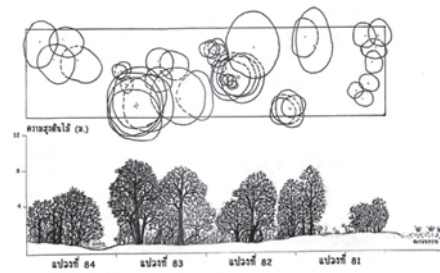
ไม้ใหญ่ที่มีความเด่นสูงสุดคือ ชาด (*Dipterocarpus intricatus* Dyer) และพะยอม (*Shorea roxburghii* G.Don) มีค่า 2.9315 และ 2.7723 ตารางเมตร/เฮกแตร์ ไม้หนุมที่มีความเด่นสูงสุดคือ หัวลิง (*Hymenocardia wallichii* Tul.) และยอฝ้าย (*Mollotus thorelii* Gagnep.) มีค่า 0.5459 และ 0.2120 ตารางเมตร/เฮกแตร์

จากผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่าในป่าทามลำเซบายตอนกลางแห่งนี้มีความหลากหลายชนิดของลูกไม้มากที่สุดมากกว่าไม้ใหญ่และไม้หนุม โดยลูกไม้ส่วนใหญ่จะพบมากบริเวณป่าชายฝ้ายที่ติดริมลำเซบายแม้ว่ากระแสน้ำหลากจะมีอิทธิพลต่อการพัดพาเมล็ดไม้ แต่เนื่องจากพื้นที่มีความชื้นสูงเป็นบริเวณที่มีตะกอนดินที่อุดมสมบูรณ์มาทับถมกันอยู่ประกอบกับมีดินไม้และเถาวัลย์ที่ปกคลุมอยู่อย่างหนาแน่นในป่าชายฝ้ายทำให้เมล็ดไม้ที่ถูกพัดพามาติดอยู่สามารถงอกและเจริญเติบโตเพิ่มความหนาแน่นของพันธุ์ไม้มากขึ้นไปอีก

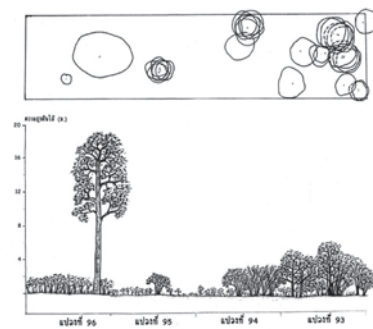
ลักษณะชั้นเรือนยอดในป่าทามลำเซบายสามารถแบ่งชั้นเรือนยอดได้เป็น 3 เรือนยอดคือ เรือนยอดชั้นบน เรือนยอดชั้นที่สองและเรือนยอดชั้นล่าง โดยเรือนยอดชั้นบนเป็นไม้ใหญ่ที่เป็นไม้เด่นในพื้นที่ได้แก่ ชาด พะยอม เรือนยอดชั้นที่สอง ได้แก่ หนามแท่ง ฝ้ายน้ำ หว่า เหมือดแอ่ มะดัน และกระโดนน้ำ ส่วนเรือนยอดชั้นล่างประกอบด้วยหมู่ไม้ที่ขึ้นอยู่ทั่วไปในป่าทามได้แก่ หัวลิง เบ็นน้ำ ฝ้ายน้ำ นาวน้ำ กล้วยน้อย หนามแท่ง เสี้ยวป่า และเขาแกลบ เป็นต้น

ค่า Similarity หรือความคล้ายคลึงระหว่างไม้ใหญ่ ไม้หนุมและลูกไม้ใน strip มีความคล้ายคลึงกันค่อนข้างน้อย โดยเฉพาะความคล้ายคลึงระหว่างไม้ใหญ่กับลูกไม้ แสดงว่าสังคมพืชของป่าทามมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (Dynamic) ไม่อยู่ในสภาพสิ้นสุดสมดุล (Climax)

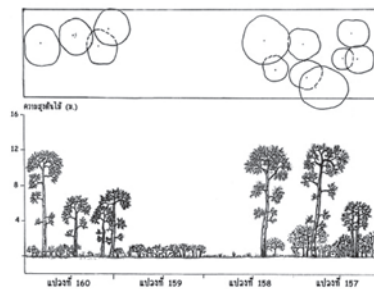
ส่วนการเจริญเติบโตของกล้าไม้ในป่าทามแตกต่างจากป่าบก ได้แก่ ไม้ในป่าชายฝ้ายที่เป็นตัวแทนของระบบนิเวศในน้ำ เมล็ดจะเจริญเติบโตภายหลังจากน้ำลด (ต.ค.-พ.ย.) แตกต่างจากเมล็ดไม้ในป่าบกที่จะเจริญเติบโตเมื่อฝนตกในครั้งแรกๆ ดังนั้นการฟื้นฟูสภาพภูมินิเวศในทามจะต้องดำเนินการในช่วงต้นฤดูหนาว จึงจะสอดคล้องกับลักษณะทางกายภาพของพืชพรรณที่ขึ้นในพื้นที่ป่าทาม

ภาพที่ 1 โปรไฟล์ป่าชายเฟื้อยในป่าทามลำเซบาย ตำบลนาแก อำเภอดำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร

ภาพที่ 2 โปรไฟล์ในทามในป่าทามลำเซบาย ตำบลนาแก อำเภอดำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร

ภาพที่ 3 โปรไฟล์ทุ่งทามในป่าทามลำเซบาย ตำบลนาแก อำเภอดำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร

สรุปและข้อเสนอแนะ

โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของพันธุ์ไม้ป่าทามเป็นแค่จุดเริ่มต้นของการศึกษาเพื่อที่จะนำไปสู่การเรียนรู้และจัดการผืนป่าอันมีค่าต่อวิถีชีวิตของชาวอีสาน ผืนป่าที่ยังหลงเหลืออยู่นี้ได้รับความสนใจและให้ความสำคัญค่อนข้างน้อยจากหน่วยงานราชการซึ่งอาจเสี่ยงต่อการถูกทำลายเพราะไม่มีระบบการจัดการที่ดีแล้วป่าทามก็จะกลายเป็นรอยความทรงจำแห่งภาคอดีตที่เป็นทิ้งไว้เพียงเรื่องเล่าผ่านคนรุ่นเก่าที่หวงแหนและรู้คุณค่าของสมบัติแห่งแผ่นดินแต่ขาดซึ่งพลังอำนาจต่อรองที่แข็งแกร่ง และเมื่อนั้นวิถีชีวิตและวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมที่เกิดขึ้นมาควบคู่กันกับธรรมชาติของป่าทามก็จะสูญหายไปเช่นเดียวกัน

เอกสารอ้างอิง

- กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม. 2549 . มหกรรมชีวิต : ชุมชนลุ่มน้ำสงคราม. การนำเสนอแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง 24 เมษายน 2549. สถาบันราชภัฏสกลนคร. กรุงเทพฯ.
- ธวัชชัย สันติสุข. 2549 . “ ป่าของประเทศไทย “ กรมอุทยานแห่งชาติสัตว์ป่า และพันธุ์พืช . กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม . กรุงเทพฯ.
- ประสิทธิ์ คุญรัตน์. 2545. ป่าทาม มดลูกของแม่น้ำโขงของแผ่นดิน. ในป่าทามป่าไทย. โครงการฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำป่าทาม มน. สุรินทร์.
- ประกอบ วิโรจนกุล และฤกษ์ชัย ศิริรวมาศ. 2543. รายงานผลการวิจัย คุณสมบัติการไหลของน้ำท่าจากลุ่มน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ . ศูนย์วิจัยทรัพยากรน้ำ คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- พราวดี ไวรวิจกุล. 2549. ทำทลายลุ่มน้ำ : การปกป้องสายน้ำด้วยพลังชุมชน. โครงการพัฒนาเครือข่ายภาคประชาสังคมในการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิมนุษยชน เพื่อสุขภาพของบุคคลและชุมชน. มูลนิธิสธารณสุขแห่งชาติ. กรุงเทพฯ.
- มูลนิธิสธารณสุขแห่งชาติ. 2549. พื้นที่ชุ่มน้ำ บทเรียนฐานนโยบายสาธารณะเพื่อความยั่งยืนและเป็นธรรม. โรงพิมพ์เดือนตุลา. กรุงเทพฯ.
- มงคล ด่านธวัชรินทร์, บัณฑิต แก้วสอง, วีระ ภาคอุทัย, ประสิทธิ์ คุญรัตน์, สุวิทย์ ชีวศาสตร์. 2536 . ป่าชุมชนในประเทศไทย แนวทางการพัฒนา เล่ม 3 ป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. กรุงเทพฯ.
- วิสูตร อยู่คง. 2545. ป่าทามลำเซบาย. ในชีวปริทรรศน์. ปีที่ 4 ฉบับที่ 5 เดือนกันยายน-ตุลาคม. กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี. กรุงเทพฯ.
- วิสูตร อยู่คง. 2549. การพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นเพื่อการจัดการป่าทามลำเซบาย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- สนั่น ชูสกุล. 2549. พื้นที่ชุ่มน้ำ บทเรียนฐานนโยบายสาธารณะเพื่อความยั่งยืนและเป็นธรรม. มูลนิธิสธารณสุขแห่งชาติ (มสช.). กรุงเทพฯ.
- สมศักดิ์ สุขวงศ์. 2549. ป่าชุมชนบนวิถีหลายหลายในป่าชุมชนบนวิถีที่หลายหลาย. วิชนม์มีเดีย : กรุงเทพฯ.
- สมศักดิ์ สุขวงศ์. 2550. การจัดการป่าชุมชนเพื่อคนและเพื่อป่า. สำนักพิมพ์วิวัฒนาการพิมพ์. กรุงเทพฯ.
- สมศักดิ์ สุขวงศ์. 2550. นิเวศวิทยาริมฝั่งน้ำและแม่น้ำลำธาร. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง. ป่าชุมชน : กระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรอย่างมีส่วนร่วมของสังคมไทย. วันที่ 9-10 สิงหาคม 2550. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน . กรุงเทพฯ.
- สมศักดิ์ สุขวงศ์. 2550 . ป่าชุมชนคนพอเพียงในนิเวศวิทยาและสภาวะโลกร้อน. บริษัท ปตท. จำกัด มหาชน. กรุงเทพฯ.
- สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. 2542. ทะเบียนพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญระดับนานาชาติและระดับชาติของประเทศไทย. กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ .

- สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. 2542. พื้นที่ชุ่มน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ.
- สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. 2543. ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ชุ่มน้ำทะเลน้อย. กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ.
- สำอองศ์ หอมชื่น. 2546. คุณค่าความสำคัญและสภาพพื้นที่ชุ่มน้ำภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ในรายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ สถานภาพพื้นที่ชุ่มน้ำของประเทศไทย ปี 2545 . สำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ.
- คันสนีย์ ชูแวว. 2544. ระบบนิเวศป่าทาม พื้นที่ชุ่มน้ำสำคัญของอีสานในป่าทามป่าไทย. โครงการฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำป่าทามมูน. สุรินทร์.
- อภิชัย พันธเสน, ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, จูติพร ศิริพันธ์ พันธเสน, สุวัจจรา เปี่ยมญาติ. 2549. สังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) . กทม.
- UNDP . 2527 . ประชุมชุมชนของคนรากหญ้า. สำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ. กรุงเทพฯ.
- Lert Chuntana parb. 1993. Natural. Vegetable in Dong Yai Community Forest Ubon ratchathani. KU-Ford. Working Document 11. Kasetsart University. Bangkok .

.....

ความหลากหลายทางชีวภาพของนกในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

Biodiversity of Birds in Nong Han Wetland
Amphoe Kumphawapi Udon Thani province

hirun แสงแก้ว Hirun Sawaengkaew

สุดฉลาด โตใหญ่ Sutchalat Toyai

จักรเทพ จุฑากาญจน์ Jaktape Juthakarn

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Research and Development Institute Khon Kaen University

Email : hirsaw@kku.ac.th

บทคัดย่อ

การศึกษาคความหลากหลายทางชีวภาพของนกในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาชนิด ปริมาณ การกระจายของนกในพื้นที่และนำไปประกอบการวางแผนในการอนุรักษ์ในพื้นที่ดังกล่าว ดำเนินการสำรวจแบ่งออกเป็น 2 ช่วง คือ เดือนมีนาคม 2547 และเดือนพฤศจิกายน 2547 และวิธีการศึกษาใช้การวิจัยเชิงสำรวจ และใช้แบบสัมภาษณ์ประชาชนในบริเวณรอบๆ พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี โดยแบ่งพื้นที่สำรวจออกเป็น 4 ส่วน ผลการศึกษาพบนกจำนวน 107 ชนิด จำแนกออกเป็น 13 อันดับ (Order) และ 39 วงศ์ (Family) โดยเป็นนกประจำถิ่นร้อยละ 51.40 และนกอพยพนอกช่วงฤดูผสมพันธุ์ ร้อยละ 40.17 นกอพยพมาในช่วงฤดูผสมพันธุ์ร้อยละ 2.80 นกที่เป็นทั้งนกประจำถิ่นและมีบางส่วนเป็นนกอพยพนอกช่วงฤดูผสมพันธุ์ร้อยละ 4.67 และนกอพยพผ่านเข้ามาในประเทศไทยร้อยละ 0.94 เมื่อจำแนกตามประเภทของสัตว์คุ้มครองตามพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2535 พบว่า ร้อยละ 90.65 ของจำนวนนกทั้งหมดที่สำรวจพบจัดอยู่ในบัญชีรายชื่อสัตว์ป่าคุ้มครองตามพระราชบัญญัติดังกล่าว ในการสำรวจครั้งนี้พบว่า มีนกบางชนิดเข้ามาผสมพันธุ์ ทำรัง และวางไข่ในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ นอกจากนั้นยังพบว่าพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานเองยังมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของชุมชนรอบๆพื้นที่ดังกล่าวทั้งในเรื่องของความเชื่อ วัฒนธรรม และการดำรงชีวิต

Abstract

The Nong Han-Kumphawapi Wetland (NHKW) had about 45 km² and stay at Amphoe Kumphawapi and Amphoe Prachak Sinlapakhom Udon Thani province. The purposes were study species, quantity, and distribution of bird in NHW and planning to environmental management in NHKW. We used to methods survey; this was survey 2 times July 2003 and November 2003, and used questioners. Next, we choose represent areas to 4 areas. The results founded the bird 107 species; 13 Orders and 39 Families. They were common resident 51.40 percents, migration and non-breeding 40.17 percent, migration and breeding 2.80 percents, common resident and migration and non-breeding 4.67 percents, and migration passing 0.94 percents. And we founded many birds are 90.65 percents had protected by Wild Animal Protection and Reserves Act 1992. NHKW was necessary to birds because they use area for breeding, nesting, and stopover area form bird migration. Although NHKW had utility to many bird, it had necessary to culture and lifestyle of people around NHKW.

Key word : Nong Han-Kumphawapi wetland, bird, biodiversity

คำสำคัญ : พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี, นก, ความหลากหลายทางชีวภาพ

บทนำ

พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี ตั้งอยู่ในพื้นที่ของ 4 ตำบลใน 2 อำเภอ คือ ตำบลเชียงแห้ว ตำบลกุมภวาปี ตำบลแซแล อำเภอกุมภวาปี และตำบลอุ่มจาน อำเภอประจักษ์ศิลปาคม โดยมีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 28,125 ไร่ หรือประมาณ 45 ตารางกิโลเมตร พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปีมีความสำคัญต่อสิ่งมีชีวิตชนิดต่างๆ จำนวนมาก เหตุเพราะมีการเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ เช่น ทำรัง วางไข่ แหล่งอาหาร แหล่งหลบภัยของสัตว์วัยอ่อนทั้งหลาย รวมทั้งใช้เป็นเส้นทางคมนาคมของชาวบ้านที่อาศัยอยู่รอบๆ พื้นที่ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน รวมทั้งเป็นแหล่งผลิตอาหารที่สำคัญของชุมชนรอบๆ ซึ่งมีมากกว่า 30 หมู่บ้าน

พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ นอกจากจะมีความสัมพันธ์กันระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสิ่งมีชีวิต พบว่ามีความเชื่อมโยงเกี่ยวข้องกับระหว่างนิเวศวิทยากับนิเวศวิทยามนุษย์หลายประการ ได้แก่ วิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชน ความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องในเรื่องของตำนานพื้นบ้านอีสาน และความเชื่อทางพุทธศาสนาโดยสังเกตจากมีสถานศักดิ์สิทธิ์หลายแห่งกระจายอยู่รอบๆ พื้นที่ แสดงถึงความความรุ่งเรืองของชุมชนโบราณในอดีต เช่น พระมหาธาตุเทพจินดา (พระธาตุบ้านเดียม) พระมหาธาตุเจดีย์ (พระธาตุดอนแก้ว) พระธาตุจอมศรี (พระธาตุแซแล) เป็นต้น

สิ่งมีชีวิตที่พบเห็นได้ง่ายที่สุดในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ คือ นกธรรมชาติ ซึ่งมีนกหลายชนิดเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ เช่น ทำรัง วางไข่ แหล่งหาอาหาร แหล่งหลบภัยของสัตว์วัยอ่อน รวมทั้งเป็นที่อยู่อาศัยหรือจุดพักชั่วคราวของนกอพยพ เป็นต้น อีกทั้งยังเป็นกลไกหนึ่งที่สำคัญภายใน “สายใยอาหาร (food web)” ซึ่งหากขาดในส่วนนี้ไปจะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ ทำให้ระบบนิเวศบริเวณนั้นเปลี่ยนแปลงไปจนบางครั้งไม่สามารถที่จะฟื้นฟูลงมาเหมือนเดิมได้อีก นอกจากนี้ก็ยังมียังมีประโยชน์มากมายหลายอย่างต่อมนุษย์ เช่น

ช่วยกำจัดศัตรูพืช ควบคุมปริมาณของสัตว์บางชนิด สร้างความเพลิดเพลินแก่ผู้พบเห็น ช่วยขยายและกระจายพันธุ์ของพรรณไม้ และเป็นตัวบ่งชี้การเปลี่ยนแปลงของสภาพของช่วงฤดูกาลเพราะเราจะพบนกบางชนิดในช่วงบางฤดูกาลเท่านั้น จากที่กล่าวมาบ่งชี้ให้เห็นว่านกมีความสำคัญต่อระบบนิเวศหลายๆ ระบบนิเวศในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ ดังนั้นก่อนที่จะมีการพัฒนาในพื้นที่จำเป็นต้องมีการศึกษาชนิด ปริมาณ การกระจายของนกในพื้นที่ชุ่มน้ำ เพื่อนำข้อมูลที่ได้มาเป็นข้อมูลพื้นฐานประกอบในการตัดสินใจที่จะพัฒนาพื้นที่ชุ่มน้ำโดยควบคู่ไปกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในพื้นที่ต่อไป

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาชนิด ปริมาณ และการกระจายของนกในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี

ขอบเขตการศึกษา

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้พื้นที่ในการดำเนินการเก็บข้อมูลครั้งนี้ทางคณะวิจัยได้แบ่งพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ ออกเป็น 4 ส่วนใหญ่ คือ

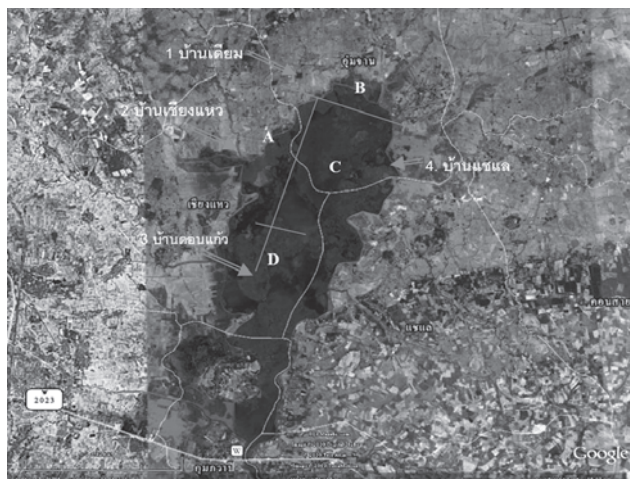
2.1 กลุ่มบ้านเชียงแหว ตำบลเชียงแหว โดยมีพื้นที่ทำการเกษตรรอบๆ พื้นที่ชุ่มน้ำ และมีต้นไม้ขึ้นหนาแน่นทั้งพืชน้ำและวัชพืชเหมาะสำหรับการทำรังของนกหลายชนิด (A)

2.2 กลุ่มบ้านเดียม ตำบลเชียงแหว สภาพพื้นที่นั้นมีต้นไม้ขึ้นหนาแน่นทั้งพืชน้ำและวัชพืชเหมาะสำหรับการทำรังของนกหลายชนิด อีกทั้งเป็นท่าซื้อปลา มีชาวบ้านจำนวนมากที่มาขายปลาซึ่งเหมาะต่อการสอบถามในเรื่องของนกที่พบเห็นและสอบถามชื่อท้องถิ่นพื้นเมือง (B)

2.3 กลุ่มบ้านแซแล ตำบลแซแล โดยสภาพนิเวศของพื้นที่จะมีทุ่งนาบัวและทุ่งเลนที่มาจากน้ำแห้งหลายแห่ง รวมทั้งบ่อปลาที่มีการวิดน้ำออกเพื่อจับปลาหลายแห่ง (พื้นที่เขต C)

2.4 กลุ่มบ้านดอนแก้ว ตำบลกุมภวาปี สภาพพื้นที่นั้นมีต้นไม้ขึ้นหนาแน่นทั้งพืชน้ำและวัชพืชเหมาะสำหรับการทำรังของนกหลายชนิด (D)

นอกจากนี้ในพื้นที่การศึกษายังรวมถึงบริเวณเกาะต่างๆ ภายในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ ซึ่งมีทั้งที่เป็นเกาะร้างและเกาะที่มีการเข้ามาอาศัยของชาวบ้านเพื่อทำกิจกรรมต่างๆ เช่น ปลูกผัก เป็นที่พักหลับนอน เป็นแหล่งรวบรวมปลาที่จับก่อนจะนำมาขายบนฝั่ง รวมทั้งมีการเลี้ยงสัตว์ในบริเวณนั้นด้วย ซึ่งพบว่ามีบางเกาะจะหายไปเมื่อถึงฤดูน้ำหลาก

รูปที่ 1 พื้นที่ศึกษาบริเวณรอบๆ พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี
ที่มา : Google Earth version 4.3.7284.3916 (beta) Jul 8 2008

วิธีการดำเนินการ

1. ทำการสำรวจทั้งแบบทางตรงและทางอ้อม ในพื้นที่ศึกษากล่าวคือ
 - 1.1. การสำรวจทางตรง หมายถึง การเดินสำรวจในพื้นที่รอบๆ พื้นที่ศึกษา นอกจากนั้นมีการลงเรือเพื่อไปสำรวจตามเกาะต่างๆ ในบริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ พร้อมถ่ายภาพและบันทึกข้อมูลนก รวมทั้งซากและร่องรอยต่างๆ ของนก ไว้เพื่อเป็นข้อมูลยืนยันการพบนกชนิดนั้นๆ เนื่องจากสภาพพื้นที่เป็นบึง หนองและทุ่งหญ้า จึงมีการเก็บข้อมูลที่พบนกทั้งที่อยู่ในและนอกแนวคันกันโขง ซึ่งมีผล สำหรับช่วงระยะเวลาสำรวจจะอยู่ในช่วงเวลา 06.30 น. ถึง 11.00 น. และ 15.00 น. ถึง 18.00 น.
 - 1.2. การสำรวจทางอ้อม คือ การสัมภาษณ์ชาวบ้านที่อาศัยอยู่รอบๆ พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ ที่เข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ ได้แก่ เกษตรกร ชาวประมง พ่อค้าปลา เป็นต้น โดยสัมภาษณ์ตามข้อมูลชนิดนกที่บันทึกลงในแบบบันทึกข้อมูลการสำรวจนกในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ ซึ่งรายละเอียดที่สัมภาษณ์นั้นจะเกี่ยวกับชื่อท้องถิ่นชื่อพื้นเมือง ช่วงเวลาหรือฤดูกาลที่พบ พฤติกรรมของนกที่ชาวบ้านพบเห็น และผลกระทบของนกต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านรอบๆ พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ
2. นำข้อมูลที่ได้มาประมวลผล โดยจำแนกตามพื้นที่ศึกษา จำแนกตามกลุ่มตามอันดับ (Order) และวงศ์ (Family) จำแนกตามพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2535 และจำแนกว่าเป็นนกประจำถิ่นหรือนกอพยพ
3. นำข้อมูลที่ได้มาประกอบกับข้อมูลที่ได้สัมภาษณ์ชาวบ้าน และสรุปผลการสำรวจ

อุปกรณ์ที่ใช้

อุปกรณ์ที่ใช้ในการสำรวจ ได้แก่ แผนที่ทหาร 1:50,000 กล้องถ่ายภาพ กล้องส่องทางไกล (Binocular) กล้องส่องตาเดียว (Telescope) คู่มือดูนก A Guide to The Birds of Thailand แบบบันทึกข้อมูล

ผลการดำเนินการ

จากการสำรวจนกในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี ทั้ง 2 รอบได้แก่เดือนมีนาคมและเดือนพฤศจิกายน 2547 พบนกจำนวน 107 ชนิด จำแนกออกเป็น 13 อันดับ (Order) และ 39 วงศ์ (Family) โดยเป็นนกประจำถิ่นจำนวน 55 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 51.40 ของจำนวนนกที่สำรวจพบทั้งหมด และนกอพยพนอกช่วงฤดูผสมพันธุ์จำนวน 43 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 40.17 ของจำนวนนกที่สำรวจพบทั้งหมด นกอพยพมาช่วงฤดูผสมพันธุ์ 3 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 2.80 ของจำนวนนกที่สำรวจพบทั้งหมด นกอพยพผ่านเข้ามาในประเทศไทย จำนวน 1 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 0.94 ของจำนวนนกที่สำรวจพบทั้งหมด และนกที่เป็นทั้งนกประจำถิ่นและมีบางส่วนเป็นนกอพยพนอกช่วงฤดูผสมพันธุ์จำนวน 5 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 4.67 ของจำนวนนกที่สำรวจพบทั้งหมด เมื่อจำแนกตามประเภทของสัตว์คุ้มครองตามพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2535 พบว่ามีจำนวนถึง 97 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 90.65 ของจำนวนนกที่สำรวจพบทั้งหมด พบว่ามีนกบางชนิดทำรังและวางไข่ในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ เช่น นกกระจอกใหญ่ (*Passer domesticus* (Linnaeus) 1758) นกกระต๊อเขียว (*Lonchura punctulata* (Linnaeus) 1758) นกอีล้ำ (*Gallinula chloropus* (Linnaeus) 1758) และนกอีโก้ง (*Porphyrio porphyrio* (Linnaeus) 1758) เป็นต้น

เมื่อจำแนกชนิดของนกที่สำรวจพบในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน พบว่าในพื้นที่ของกลุ่มบ้านแซ่แลมีสภาพพื้นที่เป็นพื้นที่ทำนาข้าวและนาบัว โดยในการทำนานั้นพบว่าจะมีการทำนาทั้งนาปีและนาปรัง สำหรับนาบัวเมื่อมีการเก็บเกี่ยวผลผลิตไปแล้วเกษตรกรจะปล่อยให้บริเวณนั้นรก้าง แล้วรอให้ถึงฤดูเพาะปลูกรอบต่อไป แต่ในบางแห่งมีการสูบน้ำออกเพื่อจับปลา จากการสำรวจพบนกทั้งหมด 74 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 69.15 ของจำนวนนกที่พบทั้งหมด ชนิดนกที่พบส่วนใหญ่ได้แก่

นกตีนเทียน (*Himantopus himantopus* (Linnaeus) 1758) นกยางเปี้ยว (*Egretta garzetta* (Linnaeus) 1758) นกกระสาแดง (*Ardea purpurea* Linnaeus 1766) นกทะเลขาแดง (*Tringa totanus* (Linnaeus) 1758) นกกระแตหัวเทา (*Vanellus cinereus* (Blyth) 1842) เป็นต้น

นกกระต๊อเขียว (*Lonchura malacca* (Linnaeus) 1766) นกเอี้ยงหงอน (*Acridotheres grandis* (Moore) 1858)

นกปรอดหน้าवल
(*Pycnonotus goiavier* (Scopoli) 1786)

นกตีนเทียน
(*Himantopus himantopus* (Linnaeus) 1758)

นกอัญชันคิ้วขาว (*Porzana cinerea* (Vieillot) 1819)

นกกวัก (*Amauornis phoenicurus* (Pennant) 1769)

ภาพที่ 2 นกบางชนิดที่สำรวจพบในบริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

พื้นที่ของกลุ่มบ้านดอนแก้ว สภาพพื้นที่ทั่วไปมีต้นไม้น้ำขึ้นหนาแน่นทั้งพืชน้ำและวัชพืชเหมาะสำหรับการทำรังของนกหลายชนิด และมีบางส่วนของพื้นที่มีการกระจายของต้นไมยราบยักษ์ทำให้มีนกหลายชนิดเข้าไปใช้ประโยชน์ในการหลบภัยหรือทำรังวางไข่ จากการสำรวจพบนกทั้งหมด 69 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 64.48 ของจำนวนนกที่พบทั้งหมด ชนิดนกที่พบส่วนใหญ่ ได้แก่ นกหัวโตหลังจุดสีทอง (*Pluvialis fulva* (Gmelin) 1789) นกปากซ่อมหางพัด (*Gallinago gallinago* (Linnaeus) 1758) นกอีวับตั๊กแตน (*Cacomantis merulinus* (Scopoli) 1786) นกจาบคาเล็ก (*Merops orientalis* Latham 1801) เป็นต้น

พื้นที่ของกลุ่มบ้านเดียม สภาพพื้นที่นั้นมีต้นไม้น้ำขึ้นหนาแน่นทั้งพืชน้ำและวัชพืชเหมาะสำหรับการทำรังของนกหลายชนิด อีกทั้งมีน้ำที่รับซื้อปลาจากชาวประมงในพื้นที่ สำรวจพบนกจำนวน 86 ชนิด หรือคิดเป็นร้อยละ 80.37 ของจำนวนนกที่พบทั้งหมด ชนิดนกที่พบส่วนใหญ่ ได้แก่ นกหัวโตเล็กขาเหลือง (*Charadrius dubius* Scopoli 1786) นกอีล้ำ (*Gallinula chloropus* (Linnaeus) 1758) นกกระตีดตะโปกขาว (*Lonchura striata* (Linnaeus) 1766) เป็นต้น

บริเวณเกาะต่างๆ ภายในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ สภาพพื้นที่จะเป็นเกาะที่รกร้างปกคลุมไปด้วยหญ้า ซึ่งพบว่ามีเฉพาะบางเกาะมีการเข้าไปใช้ประโยชน์ในเกาะ เช่น ปลูกผัก เป็นที่พักหลบนอน เลี้ยงสัตว์ โดยในช่วงฤดูน้ำหลากพื้นที่เกาะบางส่วนก็จะถูกน้ำท่วมสำรวจพบนกทั้งหมด จำนวน 47 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 43.92 ของจำนวนนกที่พบทั้งหมด ชนิดนกที่พบส่วนใหญ่ ได้แก่ นกเค้าดินนอกแดง (*Anthus cervinus* (Pallas) 1811) นกอีโก้ง (*P. porphyrio* (Linnaeus) 1758) แ่นตาล (*Cypsiurus balasiensis* (Gray) 1829) เป็นต้น

สำหรับผลกระทบที่ชาวบ้านได้รับจากนกในพื้นที่ พบว่านกบางชนิดเป็นศัตรูกับผลผลิตทางการเกษตรของชาวบ้าน เช่น เป็ดแดง (*Dendrocygna javanica* (Horsfield) 1821) จะออกหากินเวลากลางคืน แล้วจะลงไปกินเมล็ดข้าวที่หว่านในนาซึ่งหากเมล็ดข้าวดังกล่าวมีการคลุกยากันเชื้อราจะส่งผลให้เป็ดแดงตายจำนวนมาก หรือเมื่อข้าวออกรวงทำให้คนที่อาศัยอยู่บริเวณรอบๆ เช่น นกกระติ๊ดแดง (*Amandava amandava* (Linnaeus) 1758) และนกกระติ๊ดสีอิฐ (*Munia Lonchura malacca* (Linnaeus) 1766) เข้ามากินเมล็ดข้าวก่อให้เกิดผลผลิตเสียหายหรือลดลง แนวทางในการแก้ไขของชาวนาในพื้นที่จะใช้วิธีการไล่นกแบบดั้งเดิมคือ หุ่นไล่กา กระบองแขวนราว รวมทั้งใช้การจุดประทัดเพื่อไล่นก ก็ไม่ได้ผลเท่าที่ควร แต่ชาวบ้านก็ไม่ได้ทำร้ายนกเหล่านั้น สาเหตุที่นกมีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วอาจจะเป็นเพราะอาหารรอบนอกพื้นที่ไม่สมบูรณ์ จึงมีการอพยพเข้ามาหาอาหารในพื้นที่ชุ่มน้ำดังกล่าวจำนวนมาก รวมทั้งในพื้นที่ดังกล่าวเหมาะสมต่อการทำรังวางไข่ทำให้มีการพบรังของนกจำนวนมาก ประกอบกับผู้ล่าตามธรรมชาติอาจจะลดน้อยลงจึงไม่มีตัวควบคุมประชากรนกดังกล่าว

ภาพที่ 3 เป็ดแดงกำลังพักผ่อนบนกองเศษวัชพืช (1) และ หุ่นไล่กาในพื้นที่ (2)

สรุปและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพของนกกับพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี พบนกจำนวน 107 ชนิด โดยเป็นทั้งนกประจำถิ่น นกอพยพทั้งที่อพยพมานอกช่วงฤดูผสมพันธุ์หรืออพยพมาช่วงฤดูผสมพันธุ์ และนกอพยพผ่านเข้ามาในประเทศไทย นอกจากนี้ยังพบว่ามีนกบางชนิดที่เป็นทั้งนกประจำถิ่นและเป็นนกอพยพนอกช่วงฤดูผสมพันธุ์ เมื่อจำแนกตามพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2535 พบว่ามีจำนวนถึง 97 ชนิด เมื่อจำแนกตามพื้นที่ศึกษาพบว่าพื้นที่ของกลุ่มบ้านเดิมมีการสำรวจพบนกมากที่สุด จำนวน 86 ชนิด หรือคิดเป็นร้อยละ 80.37 ของจำนวนนกที่พบทั้งหมด เป็นที่น่าสังเกตว่าบริเวณ

ที่พบนกส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ๆ มีต้นพี้น้ำขึ้นจำนวนมาก มีพืชอาหารนก เช่น บัว สำหรับย ต้นมะขามเทศ ต้นมะขาม เป็นต้น และมีต้นไม้ที่เหมาะสมสำหรับทำรังและวางไข่ นอกจากนั้นพื้นที่มีต้นพี้น้ำขึ้นหนาแน่นยังเป็นสถานที่สร้างรังและวางไข่ของนกบางชนิด ในการสำรวจครั้งนี้ ยังพบว่ามีกรล่านกเพื่อมาเป็นอาหาร แม้ว่าจะมีข้อตกลงระหว่างชุมชนในการไม่ทำร้ายนกในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานแล้วก็ตาม และจากการสำรวจยังพบว่าในพื้นที่ชุ่มน้ำดังกล่าวมีชาวบ้านจากหลายชุมชนมารวมตัวกันเป็นกลุ่มอนุรักษ์พื้นที่ดังกล่าว และมีกิจกรรมหนึ่งของกลุ่มก็คือการนำเที่ยวในพื้นที่ชุ่มน้ำในลักษณะท่องเที่ยวเชิงนิเวศหรือท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ หากมีการโยงเรื่องของการอนุรักษ์กับการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แล้ว อาจจะเป็นการสร้างแรงดึงดูดหรือแรงจูงใจแก่นักท่องเที่ยวให้เข้ามาท่องเที่ยวในพื้นที่เหมือนกับพื้นที่ชุ่มน้ำอื่นๆ

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ตั้งข้อสังเกตว่าระยะเวลาในการศึกษายังไม่ครอบคลุมถึง 3 ฤดู หากแต่เป็นช่วงเวลาที่มีความเกี่ยวระหว่างฤดูกาลซึ่งจะได้แค่ฤดูร้อนกับฤดูหนาวเท่านั้น และไม่มีการสำรวจเป็นรายเดือนซึ่งผลสำรวจที่ได้ อาจจะมีจำนวนชนิดนกที่เพิ่มมากขึ้น และสามารถระบุบริเวณแหล่งที่มีนกมาอาศัยอยู่จำนวนมากได้อย่างชัดเจน ดังนั้นควรที่จะมีการศึกษาและสำรวจเพิ่มเติมในช่วงเวลาดังกล่าว และประการที่สำคัญที่สุดคือระยะเวลาการดำเนินงานวิจัยครั้งนี้ได้ผ่านมารอบ 5 ปีแล้ว จำเป็นที่จะต้องมีการศึกษาเพิ่มเติมเนื่องจากอาจจะมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของระบบนิเวศวิทยาของพื้นที่ ผลที่ตามมาอาจจะส่งผลให้ประชากรของนกมีการเปลี่ยนแปลง จึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาวิจัยเพิ่มเติมในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างนกกับระบบนิเวศ ทั้งในเรื่องของพืชอาหารของนก แหล่งทำรังวางไข่ ช่วงเวลาการผสมพันธุ์และการวางไข่ แนวทางการจัดการนกกกับการเกษตรกรรมเพื่อลดความสูญเสียของผลผลิต ทั้งนี้ควรที่จะมีการสร้างจิตสำนึกให้กับเยาวชนในพื้นที่ เนื่องจากในบริเวณดังกล่าวมีสถานศึกษากระจายอยู่ล้อมรอบการใช้นกเป็นสื่อในการอนุรักษ์สิ่งแวดลอม นั้นควรที่จะมีการนำไปศึกษาวิจัยต่อไปว่าควรที่จะสร้างเครื่องมือการเรียนการสอนในพื้นที่อย่างไรให้เยาวชนในพื้นที่มีจิตสำนึกที่จะอนุรักษ์ทั้งนกและพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ และประการสำคัญในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ยังไม่อาจนำมาเป็นข้อมูลหลักในการพิจารณาตัดสินใจที่จะพัฒนาหรืออนุรักษ์ในพื้นที่ได้ เนื่องจากในความหลากหลายทางชีวภาพนั้นไม่ได้ขึ้นกับจำนวนนกที่พบเพียงอย่างเดียว หากแต่ต้องมีการสำรวจข้อมูลในสิ่งมีชีวิตชนิดอื่นๆ มาประกอบ ดังนั้นในการที่จะตัดสินใจในการพัฒนาหรือการอนุรักษ์นั้นควรที่จะพิจารณาข้อมูลที่หลากหลายมิติ เช่น มิติทางทรัพยากรธรรมชาติ มิติของเสียและมลพิษ มิติเทคโนโลยีและมิติทางสังคมชุมชน เป็นต้น ก่อนที่จะนำมาตัดสินใจที่จะพัฒนาหรืออนุรักษ์พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานฯ ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กำพล มีสวัสดิ์. 2539. ปีกชีวิตยาเบื้องต้น. ภาควิชาชีววิทยา คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ หาดใหญ่. สงขลา 295 หน้า
- ชิต สุนทโรทยาน. 2509. ชีวิตนกในโลกมหัศจรรย์. สำนักพิมพ์รวมสาสน์. กรุงเทพฯ. 239 หน้า
- พรชัย วิสุทธาจารย์. 2540. ชีวิตลักษณะของพรรณไม้และอุปนิสัยการกินอาหารของนกในป่าดิบแล้งเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เขาช้างฤๅไน จังหวัดฉะเชิงเทรา. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพฯ 77 หน้า
- รุ่งโรจน์ จุกมงคล. 2536. คู่มือ. สำนักพิมพ์สารคดี. กรุงเทพฯ 219 หน้า
- วิระยุทธ เลาหะจินดา. 2528. ปีกชีวิตยา เล่ม 1. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กรุงเทพฯ

- วีระยุทธ เล่าหะจินดา. 2528. ปีกชีวิต เล่ม 2. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กรุงเทพฯ
- สมาคมอนุรักษ์นกและธรรมชาติแห่งประเทศไทย. 2543. คู่มือดูนกเบื้องต้น. กรุงเทพฯ. 96 หน้า
- เอก วัฒนา. 2538. การเปรียบเทียบความหลากหลายทางชีวภาพของนกในป่าธรรมชาติและสวนป่า. คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 10 หน้า
- เอก วัฒนา. 2544. นกในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ใน วารสารศูนย์บริการวิชาการ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. ปีที่ 8 ฉบับที่ 2 เดือนเมษายน-เดือนมิถุนายน หน้า 46-53
- โอภาส ขอบเขตต์. 2541. หนังสือชุด นกในเมืองไทย เล่ม 1. สำนักพิมพ์สารคดี กรุงเทพฯ, 248 หน้า
- Lakgagul, Boonsong and Phillips D. ROUND. 1991. A Guide to the Birds of Thailand. 3rd. Edition, Bangkok Thailand. 457 p.

ศึกษาความสามารถการดูดซับคราบน้ำมันของตัวดูดซับชีวภาพเพื่อใช้เป็น แนวทางในการพัฒนาใช้เป็นกั้นลอยเพื่อเก็บกวาดคราบน้ำมัน

The study on sorption capability of biomaterials for using as
booms in oil spill control.

ทองพูล นันทะแสง และ ประสงค์สม ปุณยอุปพัทธ์

Thongpool Nantasaeng and Prasongsom Punyauppa-path

ภาควิชาวิทยาศาสตร์ชีวภาพ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

E-mail : timtong5@gmail.com

บทคัดย่อ

ศึกษาความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันเบนซินและน้ำมันดีเซลโดยวัสดุชีวภาพ 3 ชนิด ได้แก่ แกลบ ใบสน และเส้นผม ในน้ำจืดและน้ำทะเลที่อุณหภูมิ 20 25 และ 30 องศาเซลเซียส ตามลำดับวัดค่าความสามารถในการดูดซับโดยวิธี Grease and oil (Standard methods for the examination of water and wastewater: method 5502) พบว่าวัสดุดูดซับสามารถดูดซับคราบน้ำมันที่อุณหภูมิต่างๆ ได้ใกล้เคียงกัน คือ สามารถดูดซับคราบน้ำมันอยู่ในช่วงร้อยละ 48.04-50.03 โดยน้ำหนักจากผลการดูดซับพบว่าใบสนสามารถให้การดูดซับที่ดีที่สุดโดยให้ค่าการดูดซับคราบน้ำมันเบนซินและน้ำมันดีเซลเฉลี่ยร้อยละ 48.78 และ 49.18 โดยน้ำหนัก ในขณะที่เส้นผมและแกลบให้ค่าการดูดซับคราบน้ำมันรองลงมาตามลำดับ เมื่อนำวัสดุทั้ง 3 ชนิด มาทำเป็นท่อนลอยเพื่อควบคุมการขยายของคราบน้ำมันในน้ำจืดและน้ำทะเลพบว่า ท่อนลอยสามารถควบคุมการขยายตัวของคราบน้ำมันเบนซินได้ดีกว่าคราบน้ำมันดีเซล โดยพบว่าท่อนลอยสามารถควบคุมการขยายตัวของคราบน้ำมันเบนซินให้อยู่ในวงของท่อนลอยได้เป็นเวลานานประมาณ 20-30 นาที ในขณะที่สามารถควบคุมการขยายตัวของคราบน้ำมันดีเซลให้อยู่ในวงของท่อนได้เพียง 5-10 นาที

คำสำคัญ: วัสดุดูดซับชีวภาพ ความสามารถในการดูดซับ แกลบ ใบสน เส้นผม คราบน้ำมัน ท่อนลอย

Abstract

Oil sorption capability of the three biomaterials; rice husk pine leave and human hair on benzene and diesel oil at 20, 25 and 30 °C were studied in fresh and seawater bath . The standard methods for the examination of water and wastewater: method 5502 was provided to determine the overall adsorbability of these biomaterials. The results showed that all materials at various

temperature had similar degree of oil sorption capacity as to the range of 48.04 to 50.03 % (w/w) in both in benzene and diesel oil. Pine leave had the best average oil sorption capacity by 48.78 to 49.19 % (w/w) in both in benzene and diesel while the second and the third were human hair and rice husk. Sorbent booms were made from each biomaterial for studying the capability on oil spill controlling in simulated fresh and seawater baths. The results showed that booms could control the spreading of benzene oil spill for 20 to 30 minutes in both fresh and seawater for while 5 to 10 minutes for the diesel oil spill.

Keyword : Biomaterials; Absorbability; Rice husk; Pine leave; Human hair; Oil spills; Sorbent booms.

บทนำ

น้ำมันเป็นแหล่งเชื้อเพลิงและพลังงานหลักสำคัญที่ประเทศทั่วโลกนำไปใช้ประโยชน์ ซึ่งน้ำมันจัดเป็นพลังงานที่สิ้นเปลืองใช้แล้วหมดไปและต้องใช้เวลายาวนานจึงเกิดน้ำมันขึ้นตามกระบวนการทางธรรมชาติ ในขณะที่ความต้องการใช้น้ำมันของทุกประเทศเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ น้ำมันจึงถูกขนส่งระหว่างประเทศผู้ผลิตและผู้ซื้อกันอย่างแพร่หลาย ทั้งในรูปของน้ำมันดิบหรือน้ำมันที่ผ่านกระบวนการกลั่นแล้วโดยการขนส่งทางน้ำ (การขนส่งทางทะเล) เป็นหลัก จึงมีโอกาสเกิดการปนเปื้อนของน้ำมันในน้ำได้หากขาดการจัดการที่ดีอาจส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม สิ่งมีชีวิตในทะเล นอกจากนี้ยังส่งผลด้านสังคมและเศรษฐกิจซึ่งได้แก่ การสูญเสียแหล่งท่องเที่ยว นักเที่ยวและทัศนียภาพที่สวยงามของคนที่มาพักผ่อน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ยากที่จะแก้ไขให้กลับสู่สภาพเดิมได้ในระยะเวลาอันสั้น แม้ว่าน้ำมันจะสามารถละลายและสลายตัวได้ในน้ำด้วยกระบวนการแปรสภาพต่างๆ ตามธรรมชาติ อาทิเช่น การละลาย (Dissolution) การระเหย (Evaporation) การย่อยสลายโดยตัวจุลินทรีย์ โดยอาศัยปัจจัยอื่นร่วมด้วย เช่น คุณสมบัติน้ำมัน ปริมาณน้ำมัน ประเภทของน้ำมัน สภาพแวดล้อมต่างๆ เช่น กระแสลม แสงแดด และอุณหภูมิ เป็นต้น การกำจัดคราบน้ำมันสามารถทำได้ทั้งวิธีทางกายภาพ เคมีและชีวภาพ เช่น การเก็บกวาดน้ำมัน การใช้สารเคมีทำให้น้ำมันกระจายตัวและลดแรงตึงผิว และใช้จุลินทรีย์ย่อยสลายน้ำมัน

Tea และคณะ (2001) แบ่งกลุ่มวัสดุดูดซับออกเป็น 3 กลุ่มคือ inorganic mineral products เช่น perlite, graphite และ sorbent clay เป็นต้น กลุ่ม organic synthetic products เช่น polypropylene และ polyurethane foam กลุ่ม organic vegetable products พบว่ากลุ่ม inorganic mineral products มีคุณสมบัติเป็นตัวดูดซับได้ดีกว่า แต่มีราคาแพงและย่อยสลายได้ยาก

Annunciado และคณะ (2005) ศึกษาการดูดซับน้ำมัน (Crude oil) ในน้ำกลั่นและน้ำทะเล โดยใช้พวกเส้นใยจากธรรมชาติหลายชนิด เช่น ขี้เลื่อย sisal (*Agave sisalana*), กาบมะพร้าว (*Cocos nucifera*), ไยบวบ (*Luffa cylindrica*) และ ไยไหม พบว่าที่ระยะเวลา 24 ชั่วโมง ไยไหมสามารถดูดซับน้ำและน้ำมัน (Crude oil) ได้มากซึ่งสามารถดูดซับได้ค่าเฉลี่ยประมาณ 85 g oil/g sorbent

การทดลองนี้จึงศึกษาและเปรียบเทียบความสามารถดูดซับและกำจัดคราบน้ำมันโดยใช้วัสดุเหลือทิ้งจากธรรมชาติที่หาได้ง่าย และราคาถูกได้แก่ แกลบ ใบสน และเส้นผม เพื่อนำมาเป็นข้อมูลเบื้องต้นที่จะนำมาพัฒนาและประยุกต์ใช้ประโยชน์ในการบำบัดและกำจัดคราบน้ำมันให้ดียิ่งขึ้นไป นอกจากนี้ยังเป็นการเพิ่มมูลค่าวัสดุเหลือทิ้งอีกทางหนึ่ง

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันของวัสดุดูดซับชีวภาพได้แก่ แกลบ ใบสน และ เส้นผม
2. เพื่อศึกษาความสามารถควบคุมการขยายตัวของน้ำมันในท่อนลอยจากวัสดุดูดซับชีวภาพ

วิธีการทดลอง

การเก็บและการรักษาตัวอย่างน้ำ

นำตัวอย่างน้ำที่จะวิเคราะห์ใส่ในขวดแก้วที่ล้างด้วยเฮกเซนแล้วเติมกรดกำมะถันเข้มข้นปริมาณ 5 มิลลิลิตรต่อตัวอย่างน้ำ 1 ลิตร เก็บไว้ที่อุณหภูมิ 4 องศาเซลเซียส

การหาปริมาณไขมันและน้ำมันในน้ำตัวอย่าง

การหาปริมาณไขมันและน้ำมันโดยวิธี Grease and oil (Standard methods for the examination of water and wastewater: method 5502) โดยการอบด้วยระเหยขนาด 90 มิลลิเมตร ที่อุณหภูมิ 105 องศาเซลเซียส นาน 1 ชั่วโมง แล้วนำเข้าตู้ดูดความชื้น นาน 12 ชั่วโมง ชั่งน้ำหนักด้วยกระเบื้องด้วยเครื่องชั่งทศนิยม 4 ตำแหน่ง เทตัวอย่างน้ำปริมาตร 250 มิลลิลิตร จากปิีกเกอร์ขนาด 600 มิลลิลิตร ใส่กรวยแยก แล้วเติมเฮกเซน 15 มิลลิลิตร เขย่าอย่างแรง 2 นาที ตั้งทิ้งไว้ 30 นาทีบน Ring support ไขส่วนล่างใส่ปิีกเกอร์ใบเดิม ถ่ายขึ้นของเฮกเซนซึ่งมีไขมันและน้ำมันละลายอยู่ผ่านกระดาษกรองลงในถ้วยระเหยที่แห้งและน้ำหนักคงที่ และชั่งน้ำหนักไว้แล้ว นำส่วนล่างมาสกัดซ้ำอีก 2-3 ครั้ง ไขชั้นบนทั้งหมดรวมกันในถ้วยระเหยใบเดิม โดยครั้งสุดท้ายใช้เฮกเซนประมาณ 10-15 มิลลิลิตร ล้างแล้วไขรวมกันในถ้วยระเหย นำถ้วยระเหยที่มีเฮกเซนและไขมันละลายอยู่ไประเหยเอาเฮกเซนออกโดยการอบที่ 70 องศาเซลเซียส เป็นเวลา 3 ชั่วโมงแล้วใส่ในโถดูดความชื้น แล้วชั่งน้ำหนัก

1. การหาความสามารถในการดูดซับน้ำมันของวัสดุดูดซับชีวภาพในตัวอย่างน้ำที่มีน้ำมันปนเปื้อน (คราบน้ำมัน)

เติมน้ำปริมาตร 250 มิลลิลิตร ใส่ปิีกเกอร์ขนาด 600 มิลลิลิตร จากนั้นชั่งน้ำหนักน้ำมันเบนซินและดีเซลอย่างละประมาณ 2.5 กรัม ด้วยเครื่องชั่งทศนิยม 4 ตำแหน่ง เทใส่ปิีกเกอร์แล้วเขย่า ใส่วัสดุดูดซับชีวภาพในถุงตาข่ายพลาสติกหนักประมาณ 5 กรัม นำไปป้อนที่อุณหภูมิ 20 25 และ 30 องศาเซลเซียส นาน 24 ชั่วโมง ปล่อยให้วัสดุดูดซับชีวภาพดูดซับน้ำมันจนอิ่มตัว ใช้ปากคีบหยิบวัสดุดูดซับชีวภาพออก ทำการทดลอง 3 ซ้ำ แล้วนำไปวิเคราะห์หาปริมาณไขมันและน้ำมันแล้วคำนวณหาความสามารถในการดูดซับน้ำมันของวัสดุดูดซับชีวภาพแต่ละชนิด (Ahmad et al. 2005)

2. การทดสอบความสามารถในการควบคุมการขยายตัวของคราบน้ำมันโดยการใช้หุ่นลอยที่ทำด้วยวัสดุดูดซับ

เตรียมตัวอย่างวัสดุดูดซับชีวภาพเช่นเดียวกับข้อ 1 แล้วชั่งวัสดุดูดซับอย่างละ 20 กรัมใส่ถุงผ้าตาข่าย แล้วผูกต่อกันเป็นวงที่มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 30 เซนติเมตร นำไปลอยในน้ำจืดและน้ำทะเล บีบน้ำมันเบนซินปริมาณ 20 มิลลิลิตร ใส่บริเวณกึ่งกลางหุ่นลอยแล้วเติมน้ำมันให้ผสมกับน้ำ บันทึกภาพการขยายตัวของคราบน้ำมันในมุมมองสูง สังเกตการขยายตัวของคราบน้ำมันเบนซินภายนอกและภายในหุ่นลอยในเวลาต่างกัน ในกรณีน้ำมันดีเซลก็ทำการทดลองเช่นเดียวกัน

ผลการทดลอง

1. การหาความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันโดยตัวดูดซับชีวภาพ

การดูดซับคราบน้ำมันโดยตัวดูดซับชีวภาพได้แก่ แกลบ ใบสน และเส้นผม ด้วยวิธี Grease and oil (Standard methods for the examination of water and wastewater: method 5502) ในน้ำจืดและน้ำทะเล ได้ผลการทดลอง ดังแสดงในตารางที่ 1 และ 2

ตารางที่ 1: ความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันเบนซินและดีเซลของวัสดุทั้ง 3 ชนิดในน้ำจืด

อุณหภูมิ	แกลบ/เบนซิน/ทะเล	ใบสน/เบนซิน/ทะเล	เส้นผม/เบนซิน/ทะเล	
20 °C	0.4839	0.4851	0.4856	
25 °C	0.4841	0.4869	0.4867	
30 °C	0.4804	0.4893	0.4830	
เฉลี่ยการดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ	0.4828	0.4871	0.4851	เฉลี่ยการดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ (%)
การดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ (%)	48.28	48.71	48.51	48.50
อุณหภูมิ	แกลบ/ดีเซล/น้ำจืด	ใบสน/ดีเซล/น้ำจืด	เส้นผม/ดีเซล/น้ำจืด	
20 °C	0.4801	0.4912	0.4848	
25 °C	0.4833	0.4874	0.4865	
30 °C	0.4905	0.4884	0.4884	
เฉลี่ยการดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ	0.4846	0.4890	0.4866	เฉลี่ยการดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ (%)
การดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ (%)	48.46	48.90	48.66	48.65

ตารางที่ 2: ความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันเบนซินและดีเซลของวัสดุทั้ง 3 ชนิดในน้ำทะเล

อุณหภูมิ	แกลบ/เบนซิน/ทะเล	ไบสน/เบนซิน/ทะเล	เส้นผม/เบนซิน/ทะเล	
20 °C	0.4839	0.4851	0.4856	
25 °C	0.4841	0.4869	0.4867	
30 °C	0.4804	0.4893	0.4830	
เฉลี่ยการดูดซับ ทั้ง 3 อุณหภูมิ	0.4828	0.4871	0.4851	เฉลี่ยการดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ (%)
การดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ (%)	48.28	48.71	48.51	48.50
อุณหภูมิ	แกลบ/ดีเซล/น้ำจืด	ไบสน/ดีเซล/น้ำจืด	เส้นผม/ดีเซล/น้ำจืด	
20 °C	0.4801	0.4912	0.4848	
25 °C	0.4833	0.4874	0.4865	
30 °C	0.4905	0.4884	0.4884	
เฉลี่ยการดูดซับ ทั้ง 3 อุณหภูมิ	0.4846	0.4890	0.4866	เฉลี่ยการดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ (%)
การดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิ (%)	48.46	48.90	48.66	48.65

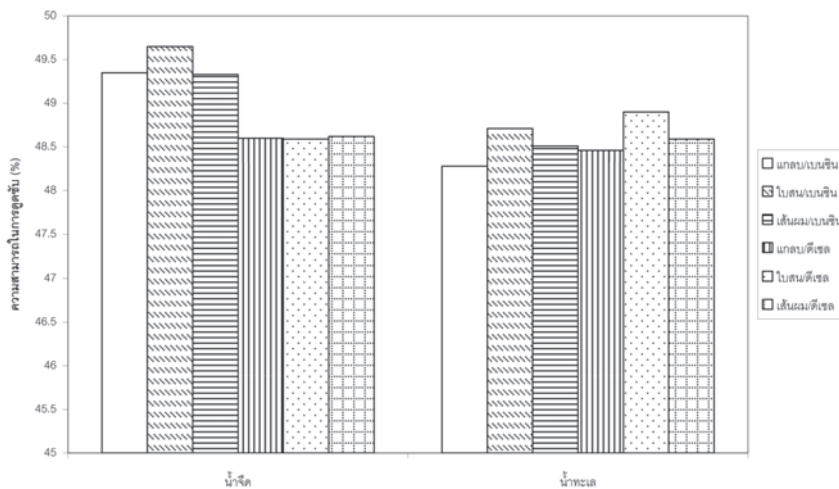
**ตารางที่ 3: ค่าเฉลี่ยของความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันเบนซินและดีเซลของวัสดุทั้ง 3 ชนิด
ในน้ำจืดและน้ำทะเล**

	แกลบ/ เบนซิน/น้ำจืด	ไบสน/ เบนซิน/น้ำจืด	เส้นผม/เบนซิน/ น้ำจืด	แกลบ/ เบนซิน/น้ำ ทะเล	ไบสน/ เบนซิน/น้ำ ทะเล	เส้นผม/เบนซิน/ น้ำทะเล
	49.35	49.65	49.33	48.6	48.59	48.62
	แกลบ/ดีเซล/ น้ำจืด	ไบสน/ดีเซล/ น้ำจืด	เส้นผม/ดีเซล/ น้ำจืด	แกลบ/ดีเซล/ น้ำทะเล	ไบสน/ดีเซล/ น้ำทะเล	เส้นผม/ดีเซล/ น้ำทะเล
	48.28	48.71	48.51	48.46	48.9	48.59
เฉลี่ย	48.82	49.18	48.92	48.53	48.75	48.62

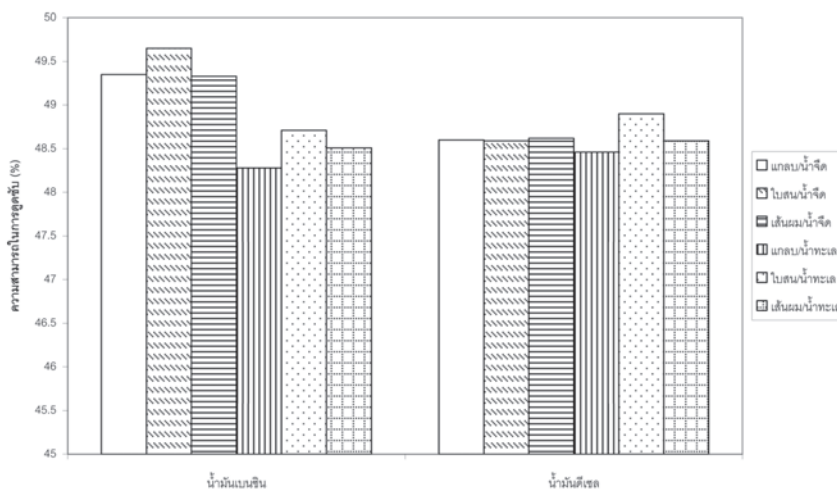
ผลการทดลองพบว่าความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันของวัสดุทั้ง 3 ชนิดที่อุณหภูมิต่างๆอยู่ในช่วงประมาณ 0.4804 – 0.5003 หรือ 48.04 - 50.03% (w/w) เมื่อนำมาหาค่าโดยเฉลี่ยของการดูดซับทั้ง 3 อุณหภูมิพบว่าความสามารถในการดูดซับจะอยู่ในช่วง 48.28 - 49.65 % (w/w) นอกจากนั้นผลการทดลองแสดงให้เห็นว่าวัสดุทั้ง 3 ชนิดมีความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันในน้ำจืดได้ดีกว่าในน้ำทะเล โดยค่าการดูดซับคราบ

น้ำมันในน้ำจืดมีค่าประมาณ 49.08 - 49.44 % (w/w) ในขณะที่การดูดซับคราบน้ำมันในน้ำทะเลมีค่าประมาณ 48.50 - 48.65% (w/w) ดังแสดงในตารางที่ 1 และ 2 และเมื่อนำค่าความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันทั้ง 2 ชนิดในน้ำจืดและน้ำทะเลมาหาค่าดูดซับเฉลี่ยพบว่าไบสนให้ค่าการดูดซับคราบน้ำมันสูงที่สุดคือ สามารถดูดซับคราบน้ำมันในน้ำมันเบนซินและน้ำมันดีเซลได้ร้อยละ 49.18 และ 48.75 โดยน้ำหนัก ในขณะที่เกลบและเส้นผมให้ค่าการดูดซับที่รองลงมาตามลำดับ โดยที่เส้นผมให้ค่าความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันในน้ำมันเบนซินและน้ำมันดีเซลร้อยละ 48.92 และ 48.62 และเกลบ ให้ค่าความสามารถในการดูดซับ ร้อยละ 48.82 และ 48.53 โดยน้ำหนักดังแสดงในตารางที่ 3

เมื่อเปรียบเทียบค่าการดูดซับของชนิดน้ำมัน (เบนซินดีเซล) พบว่าค่าการดูดซับของน้ำมันเบนซินมีแนวโน้มที่จะถูกดูดซับได้ดีกว่าน้ำมันดีเซลซึ่งผลการทดลองสามารถแสดงดังภาพที่ 1 และ 2

ภาพที่ 1: เปรียบเทียบความสามารถในการดูดซับ (%) น้ำมันในน้ำจืดและน้ำทะเล

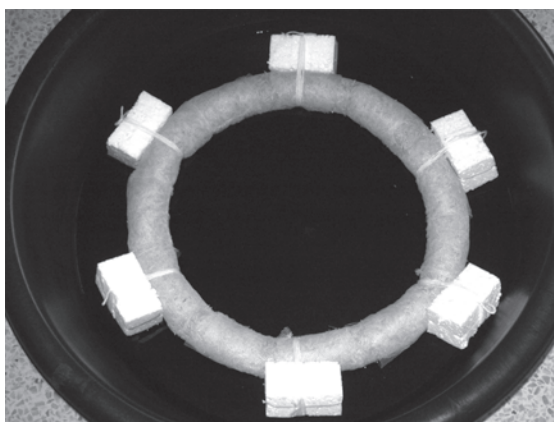
ภาพที่ 2: เปรียบเทียบความสามารถในการดูดซับ (%) น้ำมันเบนซินและน้ำมันดีเซล

2. การทดสอบความสามารถในการควบคุมการขยายตัวของคราบน้ำมันโดยใช้ทุ่นลอยที่ทำจากวัสดุดูดซับชีวภาพ

การทดสอบความสามารถในการควบคุมคราบน้ำมันเบนซินและดีเซลในน้ำจืดและน้ำทะเลโดยทุ่นลอยที่ทำจากวัสดุดูดซับชีวภาพพบว่าทุ่นลอยทั้ง 3 ชนิดสามารถควบคุมการแพร่ขยายของน้ำมันเบนซินได้ดีทั้งในน้ำจืดและน้ำทะเล โดยสามารถควบคุมการแพร่ขยายของคราบน้ำมันนานถึงประมาณ 20 - 30 นาที ก่อนจะพบคราบน้ำมันภายนอกวงล้อมของทุ่นลอย แต่เมื่อนำมาทดสอบการควบคุมคราบน้ำมันดีเซลกลับพบว่าทุ่นลอยสามารถควบคุมคราบน้ำมันได้ประมาณ 5 - 10 นาที ก่อนพบคราบน้ำมันดีเซลภายนอกวงล้อมของทุ่นลอย การทดลองใช้ทุ่นลอยควบคุมคราบน้ำมันแสดงดังตารางที่ 4 และ ภาพที่ 3

วัสดุดูดซับที่ใช้ทำทุ่นลอย	น้ำจืด		น้ำทะเล	
	น้ำมันเบนซิน	น้ำมันดีเซล	น้ำมันเบนซิน	น้ำมันดีเซล
1. แกลบ	30 นาที	10 นาที	30 นาที	10 นาที
2. ใบสน	30 นาที	10 นาที	20 นาที	10 นาที
3. เส้นผม	30 นาที	5 นาที	30 นาที	5 นาที

ตารางที่ 4: การทดลองใช้ทุ่นลอยควบคุมคราบน้ำมัน

ภาพที่ 3: การทดลองใช้ทุ่นลอยจากแกลบควบคุมคราบน้ำมัน

สรุปและวิจารณ์ผลการทดลอง

จากผลการทดสอบความสามารถในการดูดซับของวัสดุธรรมชาติทั้ง 3 ชนิดที่อุณหภูมิ 20-30 องศาเซลเซียส พบว่าอุณหภูมิไม่ส่งผลต่อความสามารถในการดูดซับของวัสดุธรรมชาติทั้ง 3 ชนิด โดยพบว่าวัสดุธรรมชาติทั้ง 3 ชนิด มีความสามารถในการดูดซับคราบน้ำมันเบนซินและดีเซลได้ใกล้เคียงกันคือในช่วงประมาณ 48.28 - 49.5 % (w/w) แต่ผลการทดลองพบว่าชนิดของน้ำและชนิดของน้ำมันส่งผลต่อการดูดซับคราบน้ำมัน

โดยพบว่าคราบน้ำมันในน้ำจืดสามารถถูกดูดซับได้ดีกว่าคราบน้ำมันในน้ำทะเล และพบว่าน้ำมันเบนซินมีแนวโน้มที่จะถูกดูดซับได้ดีกว่าน้ำมันดีเซล ซึ่งผลการทดลองสอดคล้องกับการใช้ฟຸນลอยควบคุมการขยายตัวของคราบน้ำมันโดยพบว่าฟຸນลอยสามารถควบคุมคราบน้ำมันเบนซินได้ดีกว่าคราบน้ำมันดีเซล

ข้อเสนอแนะ

1. วัสดุดูดซับทั้ง 3 ชนิด คือ แกลบ ใบสนและเส้นผมเป็นวัสดุตามธรรมชาติที่หาได้ง่ายและราคาถูก แต่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการดูดซับและควบคุมคราบน้ำมันที่ปนเปื้อนในแหล่งน้ำได้ตຶงนั้นชาวประมงหรือผู้ประกอบการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำชายฝั่ง สามารถนำวัสดุทั้ง 3 ชนิดมาประยุกต์ใช้เป็นฟຸນลอยอย่างง่ายจากวัสดุธรรมชาติในการควบคุมหรือหยุดยั้งการขยายตัวของคราบน้ำมันในแหล่งน้ำซึ่งอาจเกิดขึ้นโดยอุบัติเหตุทางทะเลและก่อให้เกิดอันตรายต่อสัตว์น้ำในบริเวณที่ตนทำการประมงหรือบริเวณที่ทำการเพาะเลี้ยง
2. ผู้ที่อาศัยหรือประกอบอาชีพต่างๆ ในบริเวณชายหาดริมทะเลสามารถนำวัสดุดูดซับทั้ง 3 ชนิด มาเป็นฟຸນลอยอย่างง่ายในการดูดซับและควบคุมคราบน้ำมันปนเปื้อนทะเลให้อยู่ในบริเวณที่ต้องการ เพื่อไม่ให้คราบน้ำมันเข้ามาสร้างความเสียหายกับชายหาด
3. วัสดุดูดซับทั้ง 3 ชนิดเป็นวัสดุที่หาได้ง่ายและราคาถูกจึงนับเป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่จะนำมาเป็นตัวดูดซับคราบน้ำมันประเภทอื่นๆ เช่นคราบน้ำมันจากกระบวนการแปรรูปสัตว์น้ำก่อนที่จะปล่อยลงบ่อบำบัดน้ำ
4. ควรศึกษาวิธีการนำวัสดุที่ดูดซับคราบน้ำมันแล้วนำกลับมาใช้ได้อีกหรือนำน้ำมันที่วัสดุดูดซับได้มาใช้ประโยชน์ได้อีกครั้ง เช่น ทำเป็นเชื้อเพลิง

เอกสารอ้างอิง

Standard methods for the examination of water and wastewater, 20th ED., 1998, pp.5-35

V. Rajakovic, G. Aleksic, M. Rajakovic, 2007. Efficiency of oil removal from real wastewater with different sorbent materials. *J. Hazard. Mater.* 143 : 494-499.

Ch. Teas, S. Kalligeros, F. Zanicos, S. Stourmus, E. Lois, G. Anastopoulos. 2001. Investigation of the effectiveness of absorbent materials in oil spills clean up. *Desalination.* 140 : 259-264.

A.L. Ahmad, S. Sumathi, B. H. Hameed. 2005. Residual oil and suspended solid removal using Natural adsorbents chitosan and activated: a comparative study. *Chem. Eng. J.* 108 : 179-187.

การสำรวจเตาเผาขยะติดเชื้อในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน Investigation of Medical Waste Incinerators in Upper Northeastern Region

กษิดิเดช สิบศิริ¹ เจริญ ชุ่มมวล² นลิน เพียรทอง²

¹สาขาวิชาเทคโนโลยีท่ออุตสาหกรรม คณะครุศาสตร์อุตสาหกรรม

มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตขอนแก่น

²ภาควิชาวิศวกรรมอุตสาหกรรม คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นการสำรวจเตาเผาขยะติดเชื้อของโรงพยาบาลชุมชนในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบนจำนวน 8 จังหวัด จุดมุ่งหมายของการสำรวจเพื่อให้ได้ทราบถึงปัญหาและอุปสรรค มีการเสนอแนะทิศทางการจัดการกับขยะติดเชื้อ ได้ทำการสำรวจเบื้องต้นโรงพยาบาลจำนวน 21 แห่งซึ่งเป็นการวิจัยนำร่อง และเพื่อใช้เป็นข้อมูลสำหรับการออกแบบคำถามซึ่งใช้เป็นเครื่องมือสำหรับการวิจัยในครั้งนี้ จากข้อมูลจำนวนเตาเผาขยะติดเชื้อในพื้นที่นี้มีจำนวน 107 เตา ในหลากหลายขนาด ได้ทำการสำรวจในรายละเอียดสภาพเตาของโรงพยาบาลจำนวน 55 แห่ง กระจายในทุกพื้นที่ พบว่าเตาที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นขนาดกำลังการเผาระหว่าง 25-150 เชื้อเพลิงที่ใช้คือน้ำมันดีเซลและก๊าซหุงต้มหรือ LPG สถานภาพของเตามีตั้งอยู่ในสภาพใหม่ อยู่ในระหว่างการซ่อมบำรุง และเลิกใช้งานแล้ว การกำจัดขยะมีทั้งกำจัดภายในโรงพยาบาล บางส่วนที่ไม่ได้กำจัดภายในโรงพยาบาลจะทำการว่าจ้างบริษัทเอกชนที่มาจากอยุธยา และนนทบุรีมารับไปกำจัด โดยเสียค่าบริการ 12 – 14 บาท/กิโลกรัม ซึ่งจะเห็นได้ว่าแนวโน้มของการกำจัดขยะได้เปลี่ยนไปจากการกำจัดให้เสร็จสิ้นภายในโรงพยาบาลเป็นการว่าจ้างบริษัทเอกชนแทน ขึ้นส่วนที่มีต้องการบำรุงรักษามากที่สุดคือหัวเผาของเตาทั้งของห้องเผาไหม้และห้องเผาควันแต่ไม่พบว่ามีใครสำรวจไว้เพื่อการซ่อมบำรุงรักษาในกรณีเร่งด่วน และได้เสนอแนะทิศทางสำหรับการบริหารจัดการกับขยะติดเชื้อต่อไป

คำสำคัญ: ขยะติดเชื้อ ขยะจากโรงพยาบาล เตาเผาขยะติดเชื้อ การบำรุงรักษาเตาเผาขยะ การออกแบบเตาเผาขยะ

Abstract

This research is to investigate the community medical waste incinerators situated in upper northeastern region of Thailand which consist of 8 provinces. The purpose of this investigation is to

find out the problems and obstacles of the wastes disposal in the hospitals. The management direction has been recommended. The preliminary investigation has been carried out in 21 hospitals in order to use as pilot project and obtain the information for questionnaire designing which is used as a tool for this investigation. According to the data found in the region, the number of incinerators is 107. The fifty five hospitals have been investigated throughout the region in details. It is found that the size of the incinerator ranging from 25-150 kg./hr. The fuel used is diesel and LPG. The situation of incineration varies from good condition, under maintenance and left abandoned. For those infectious wastes that have not been destroyed within the hospitals, the wastes are left to private company from Ayutthaya and Nonburi to collect them with the charging of 12-14 baht/kg of the waste. It is seen that trend of infectious wastes destroying has changed from hospitals themselves to private company. The most needed parts are burners both for incinerating chamber and smoke chamber and recommendation has been proposed for further management.

Keywords: Infectious waste, Hospital waste, Incinerator, Incinerator maintenance, Incinerator design

บทนำ

ขยะกำลังสร้างปัญหาให้แก่โลกมากขึ้นทุกวัน หนึ่งในแหล่งที่สร้างขยะขึ้นมานั้นคือหน่วยงานในโรงพยาบาล ขยะที่มีเชื้อโรคติดมาด้วยที่เรียกว่าขยะติดเชื้อหรือมูลฝอยติดเชื้อ (infectious waste) ซึ่งจำเป็นต้องมีวิธีการกำจัดอย่างถูกวิธี

ในพื้นที่ 8 จังหวัดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน ประกอบด้วยโรงพยาบาลใหญ่น้อยจำนวน 107 แห่ง (ข้อมูลจากศูนย์วิศวกรรมกรรมการแพทย์ที่ 2 ขอนแก่น) ทุกโรงพยาบาลได้มีส่วนสร้างขยะติดเชื้อขึ้นมาทั้งนั้น การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเพื่อหาองค์ความรู้และเพื่อให้มองเห็นภาพรวมของการกำจัดขยะติดเชื้อของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน เริ่มจากการทำวิจัยสำรวจเบื้องต้นของโรงพยาบาล 21 แห่งและสำรวจในรายละเอียดอีก 55 แห่ง ข้อมูลทั้งหมดได้สรุปและแปลผลเพื่อใช้เป็นข้อเสนอแนะสำหรับการกำจัดขยะติดเชื้อในเขตพื้นที่ต่อไป

สำรวจวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การสำรวจวรรณกรรมครั้งนี้ เริ่มด้วยการศึกษาความหมายเทคโนโลยีที่ใช้กันทั่วไปในการกำจัดขยะติดเชื้อ การกำจัดขยะโดยวิธีการเผาและสุดท้ายเป็นการสำรวจเบื้องต้น (preliminary investigation) ของโรงพยาบาลชุมชนในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด 8 จังหวัด เพื่อนำไปสู่การสำรวจในรายละเอียดต่อไปดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. คุณลักษณะทั่วไปของขยะติดเชื้อ

ได้มีผู้ให้ความหมายของขยะติดเชื้อหรือมูลฝอยติดเชื้อไว้หลากหลายความหมายซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกันอาจจะมีการแตกต่างกันบ้างเล็กน้อยในรายละเอียด องค์การอนามัยโลก [1] ได้ให้ความหมายของมูลฝอยจากโรงพยาบาล (hospital waste) ดังนี้

“มูลฝอยหรือของเสียที่มีแหล่งกำเนิดมาจากโรงพยาบาลซึ่งเกิดจากการแพทย์ การรักษาพยาบาล การทันตกรรม การเภสัชกรรม สัตวแพทย์ หรือการปฏิบัติเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัย การบำบัดรักษาและการทำวิจัย”

อย่างไรก็ตามในที่นี้จะใช้คำว่า “ขยะติดเชื้อ” แทนความหมายอื่นที่มีลักษณะเดียวกัน

2. การกำจัดขยะติดเชื้อด้วยวิธีการเผา

การกำจัดขยะติดเชื้อสามารถทำได้หลากหลายรูปแบบเช่น การใช้สารเคมี การใช้ไอน้ำ การใช้ความร้อน การใช้ก๊าซ การใช้รังสี และการใช้แม่เหล็กไฟฟ้า [2][3] ซึ่งวิธีเหล่านี้มักจะเป็นการทำลายเชื้อสำหรับที่ไม่ต้องการทำลายวัสดุไปด้วยหรืออาจจะทำลายก่อนวิธีการเผา และวิธีการเผาในเตาถือถือว่าเป็นวิธีที่สุດในการทำลายขยะติดเชื้อ [4]

3. ทฤษฎีสำหรับการสร้างเตา

การเผา (incineration) คือการทำให้ห้องเตาเผาปิดแล้วมีการให้ความร้อนเพื่อเพิ่มอุณหภูมิของขยะไปสู่จุดติดไฟ และเป็นพื้นที่ที่มีการป้อนออกซิเจนเข้าไปเพื่อทำให้เกิดการเผาไหม้ ในทางทฤษฎีการเผาไหม้ที่สมบูรณ์คือการที่ออกซิเจนมีปริมาณพอดีกับการเผาไหม้ของขยะหรือเรียกว่า stoichiometric air แต่ในทางปฏิบัตินั้นการเผาไม่ได้เป็นไปตามทฤษฎี เพราะในเตาเผาจะต้องมีตัวเพิ่มความร้อนให้แก่ขยะให้มีอุณหภูมิได้ระดับตามที่ต้องการ จึงมีรูปแบบการเผาแบ่งออกเป็นสองขั้นตอนคือขั้นตอนแรกเป็นการใช้อากาศน้อยที่เรียกว่ากระบวนการ Pyrolysis หรือกระบวนการใช้ทำให้ขาดอากาศ (starved air) เพื่อให้ขยะแตกตัวเป็นก๊าซและของแข็ง หลังจากนั้น จะใช้กระบวนการใช้อากาศส่วนเกิน (excess air) เพื่อทำให้ทำให้การเผาไหม้ที่สมบูรณ์ [5]

4. ชนิดของเตาเผา

เตาที่ใช้ในระดับโรงพยาบาลชุมชนจะพบว่าเป็นเตาขนาดเล็กมีลักษณะเตา รูปทรงห้องเผาที่แตกต่างกันที่สร้างตามแบบของกรมอนามัย (ตข.2)เป็นเตาที่สร้างขึ้นอย่างง่ายโดยก่ออิฐประกอบมีปล่องควันและ เชื้อเพลิงที่ใช้ก็เป็นเศษกระเศษไม้ ฟืน หรือ ภาคน้ำมันจุดไฟเผาไม่มีระบบควบคุมแต่อย่างใด ซึ่งยังมีการใช้งานและมีสภาพไม่สมบูรณ์ ส่วนเตาที่สร้างตามแบบมาตรฐานมีกำลังเผาในระดับ 25-150 กก./ชม. เตาขนาดกำลังเผา 25 กก./ชม. จะเป็นเตาห้องเผาเดียวคือมีการเผาทั้งขยะติดเชื้อและก๊าซให้เสร็จภายในห้องเดียวเท่านั้น และเป็นชนิดเดียวที่ไม่มีการติดตั้งระบบกำจัดมลพิษทางอากาศ จึงส่งผลกระทบต่อโรงพยาบาลซึ่งเป็นผู้ใช้มักถูกร้องเรียนจากชุมชนเรื่องเขม่า ควันดำ และโดยเฉพาะกลิ่นเหม็นมาก ดังแสดงรูปที่ 1.

รูปที่ 1 เตาเผาขยะสร้างตามแบบกรมอนามัย (ตข.2) ที่จังหวัดเลย

ส่วนเตาที่นิยมสร้างตามมาตรฐานสากลนั้นจะถูกพัฒนารูปแบบให้มีคุณสมบัติตรงวัตถุประสงค์การใช้งานที่สุดลักษณะห้องเผาที่สำรวจพบคือมี 2 ห้องเผา แบบเรียงตามแนวนอน และเรียงตั้งจะพบเตาในลักษณะนี้ตั้งขนาด 50 กก./ชม. ขึ้นไปควันจะถูกเผาไหม้ก่อนการปล่อยสู่อากาศ แต่บางโรงพยาบาลจะมีการติดตั้งระบบกำจัดมลพิษทางอากาศ และระบบบำบัดน้ำเสีย

ก. รพ.ปากคาด จ.หนองคาย ข. รพ.สมเด็จพระเจ้ากาฬวสินธุ์

รูปที่ 2 เตาเผาชนิด 2 ห้องเผาแบบเรียงนอนขนาด 50 กก./ชม

ส่วนเตาที่มีขนาดใหญ่ขึ้นไปจะมีสองห้องนั้นคือห้องแรกเป็นห้องเผาขยะเป็นการหลักการ pyrolysis หรือให้อากาศน้อย ส่วนห้องที่สองเป็นห้องเผาควันมีการให้อากาศส่วนเกิน ความต้องการของอากาศที่ใช้มากกว่าในการเผาไหม้ในทางทฤษฎี ประมาณร้อยละ 75 – 200 [6]

ก. รพ.เชลวันอุบลรัตน์ จ.ขอนแก่น ข. รพ.ศรีบุญเรือง จ.หนองบัวลำภู

รูปที่ 3 เตาเผาชนิด 2 ห้องแบบเรียงตั้ง ขนาด 50 กก./ชม

รูปที่ 4 ระบบบำบัดน้ำเสียโรงพยาบาลสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร

5. การสำรวจการใช้เตาในเขตพื้นที่ 8 จังหวัด

ได้มีการสำรวจจำนวนเตาเบื้องต้นในพื้นที่ 8 จังหวัด ได้แก่ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ อุดรธานี หนองคาย เลย หนองบัวลำภู สกลนคร และมหาสารคาม พบว่ามีโรงพยาบาลในทุกขนาดในพื้นที่ประมาณ 107 แห่ง (ข้อมูลจากศูนย์วิศวกรรมกรรมการแพทย์ที่ 2 ขอนแก่น) ซึ่งมีข้อมูลอยู่แล้วทำให้ผู้วิจัยได้ทราบข้อมูลเบื้องต้นในส่วน of จำนวน ขนาดของเตา ยี่ห้อของหัวเตา และสภาพของการใช้งานทั่วไปแต่ยังขาดรายละเอียดในบางส่วน

อย่างไรก็ตามเพื่อให้ทราบรายละเอียดและเป็นแนวทางสำหรับการสำรวจในรายละเอียดต่อไป จึงได้ทำการสำรวจเบื้องต้นจำนวน 21 แห่งกระจายไปทุกพื้นที่ โดยทำการออกแบบแบบฟอร์มเนื้อหาออกเป็น 10 เรื่องด้วยกัน เช่น ที่ตั้ง ชนิดของเตา ยี่ห้อหัวเตา การใช้งาน สภาพทั่วไป เหตุผลของการเลิกใช้ รวมทั้งได้ถ่ายรูปประกอบการพิจารณา ซึ่งข้อมูลที่ได้เกิดจากการสังเกต สอบถาม พูดคุย

โดยสามารถสรุปผลได้ดังนี้ ขนาดของเตาเผามี 4 ขนาดหลักๆ คือเตาขนาดกำลังเผา 25, 50, 100 และ 150 กก./ชม. และยังพบว่าเตาขนาด 50 กก./ชม. เป็นเตาที่ได้มีการใช้มากที่สุด ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลของศูนย์แพทยวิศวกรรมกรรมการแพทย์ที่ 2 ขอนแก่น เชื้อเพลิงที่ใช้ส่วนใหญ่จะเป็นน้ำมันดีเซล และจะมีบ้างที่ใช้ก๊าซหุงต้มหรือ LPG ซึ่งจะใช้เฉพาะเตาห้องเผาเดียวเท่านั้น นอกจากนั้นยังพบว่าเมื่อมีการเลิกใช้แล้ว ได้ทำการว่าจ้างบริษัทเอกชนมารับดำเนินการกำจัดโดยคิดค่าบริการในราคา 12-14 บาทต่อกิโลกรัม

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้นทำให้มีแนวทางสำหรับการออกแบบคำถามเพื่อหาข้อมูลในเชิงรายละเอียดและเติมเต็มในส่วน of ข้อมูลที่ขาดหายไป ดังจะได้กล่าวในหัวข้อที่ 3 ถึงรูปแบบและวิธีการในการสำรวจต่อไป

รูปแบบและวิธีการในการสำรวจ

ภายใต้หัวข้อนี้นำเสนอ กรอบทฤษฎีสำหรับการสำรวจ รูปแบบของการออกแบบคำถาม และหัวข้อสุดท้ายจะกล่าวถึงพื้นที่และวิธีการสำรวจ

1. กรอบทฤษฎีสำหรับการสำรวจ

กรอบทฤษฎีที่สร้างขึ้นสำหรับสำรวจนั้นเกิดขึ้นจากข้อมูลที่ได้จากการสำรวจวรรณกรรมบวกกับการสำรวจเบื้องต้นของโรงพยาบาลที่ได้สำรวจมาแล้ว โดยได้แบ่งออกเป็น 8 ส่วนด้วยกัน ภายใต้แต่ละส่วนจะมีการเป้าหมายสำหรับการสำรวจไว้อย่างชัดเจน กรอบทฤษฎีที่ตั้งไว้ทั้ง 8 ส่วนมีดังต่อไปนี้

ส่วนที่ 1 ข้อมูลทั่วไป

ส่วนที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับการรวมเก็บขยะติดเชื้อ

ส่วนที่ 3 ข้อมูลเกี่ยวกับการกำจัดขยะติดเชื้อ

ส่วนที่ 4 เตา การใช้และการบำรุงรักษา

ส่วนที่ 5 การใช้เตาเผาขยะติดเชื้อ

ส่วนที่ 6 การบำรุงรักษาเตาเผาขยะติดเชื้อ

ส่วนที่ 7 ระบบการควบคุมมลพิษ

ส่วนที่ 8 ปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ

จากกรอบทฤษฎีดังกล่าวข้างต้นจึงนำไปสู่การออกแบบคำถามในรายละเอียดต่อไป

2. การออกแบบคำถาม

คำถามที่ออกแบบเป็นแบบคำถามที่มีตัวให้เลือกเพื่อให้ง่ายต่อการตัดสินใจตอบ ส่วนเนื้อหาที่ตั้งสร้างขึ้นเป็นสิ่งที่ต้องการรู้ในรายละเอียดที่ต้องการทราบ และผลที่ออกมาจะอยู่ในรูปของตัวเลขและวิเคราะห์ออกมาในเชิงสถิติ ข้างล่างเป็นตัวอย่างรูปแบบของคำถาม ของส่วนที่ 3 โดยผู้ตอบจะใช้วิธีการทำเครื่องหมายในหัวข้อที่ตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด และอาจจะเติมข้อมูลเข้าไปบ้างขึ้นอยู่กับคำถามนั้นๆ

ส่วนที่ 3 ข้อมูลเกี่ยวกับการกำจัดขยะติดเชื้อ

1. สถานการณ์การกำจัดขยะติดเชื้อของโรงพยาบาลของท่านในปัจจุบัน

1 ☐ รับขยะติดเชื้อไปทำการกำจัด โดยวิธี

☐ เผาในเตาเผาขยะติดเชื้อ ☐ ขุดหลุมฝังกลบ

☐ เทกองแล้วเผา ☐ อื่น ๆ.....

2 ☐ กำจัดรวมกับขยะทั่วไป โดยวิธี

☐ เผารวมในเตาเผาขยะทั่วไป ☐ ขุดหลุมฝังกลบ

☐ เทกองแล้วเผา ☐ อื่น ๆ.....

3 ☐ ไม่มีการกำจัดขยะติดเชื้อภายในสถานพยาบาลกำจัดโดยวิธี.....

2. จำนวนสถานที่กำจัดขยะติดเชื้อของโรงพยาบาลของท่าน

1 ☐ ภายในบริเวณโรงพยาบาล แห่ง

2 ☐ ภายนอกบริเวณโรงพยาบาล.....แห่ง

3 ☐ อื่น ๆ.....

3. ความสามารถในการกำจัดขยะติดเชื้อในหน่วยงานของท่าน

1 ☐ สามารถกำจัดขยะติดเชื้อได้หมด

2 ☐ สามารถกำจัดขยะติดเชื้อได้บางส่วน

3 ☐ อื่น ๆ.....

3. พื้นที่และวิธีการสำรวจ

พื้นที่ที่ใช้ในการสำรวจครั้งนี้คือพื้นที่ 8 จังหวัดโดยวิธีการสุ่มและให้กระจายไปทุกจังหวัดเพื่อจะเป็นตัวแทนของจังหวัดนั้น โรงพยาบาลที่ได้ทำการสำรวจในครั้งนี้จำนวน 65 โรงด้วยกัน แยกตามจังหวัดดังแสดงในตารางที่ 1 โรงพยาบาลที่ทำการสำรวจจัดอยู่ในกลุ่มโรงพยาบาลชุมชนทั้งหมด [7] ที่มีขนาดจำนวนเตียง (จำนวนโรงพยาบาล) คือ 10(2) 30(34) 60(15) 90(3) และ 120(1) จากข้อมูลดังกล่าวจะเห็นได้ว่าโรงพยาบาลขนาด 30 เตียงมีสัดส่วนมากที่สุด

วิธีการสำรวจได้การทำหลายรูปแบบตามรูปแบบที่ได้มีการเสนอแนะสำหรับการวิจัยเชิงสำรวจ [8] เช่น การส่งแบบสอบถามไปยังโรงพยาบาล สัมภาษณ์ เป็นต้น หลังจากได้ข้อมูลแล้วได้รวบรวมในรูปแบบเชิงตัวเลขและคิดเป็นร้อยละ มีการแปลผลในแต่ละส่วน วิเคราะห์ข้อมูลได้ด้วยวิธีการเชื่อมโยงข้อมูลที่เกี่ยวข้องมาใช้และสรุปผลออกมาเป็นข้อเสนอแนะ

ตารางที่ 1 จำนวนโรงพยาบาลชุมชน 8 จังหวัด ที่ทำการสำรวจ

จังหวัดที่ทำการสำรวจ	จำนวนโรงพยาบาล(แห่ง)
ขอนแก่น	6
กาฬสินธุ์	9
อุดรธานี	7
หนองคาย	6
เลย	7
หนองบัวลำภู	2
สกลนคร	12
มหาสารคาม	6
รวม	55

wallและการสรุปผล

ผลและการสรุปผลได้แบ่งหัวข้อดังนี้ สถานภาพการใช้งานของเตาในปัจจุบัน ส่วนที่ต้องการบำรุงรักษา และปัญหาอุปสรรค และข้อเสนอแนะ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. สถานภาพการใช้งานของเตาในปัจจุบัน

จากตัวเลขที่ได้จากการสำรวจ ดังแสดงในตารางที่ 2 ซึ่งได้แบ่งสภาพการใช้งานออกเป็น 3 ระดับคือ สภาพดี ชำรุด และแผนในการจัดซื้อและสร้างเตาในอนาคต พบว่า

เตาอยู่ในสภาพดี จำนวนร้อยละ 18 ชำรุดร้อยละ 82 และเป็นที่น่าสนใจว่าในจำนวนเตาที่มีสภาพดีแต่ยังไม่ได้ใช้จำนวน 2 เตาหรือร้อยละ 4

ในขณะเดียวกันเตาที่ชำรุดได้แบ่งออกเป็นสองส่วนอย่างชัดเจนคือ ที่ยังใช้งานได้จำนวนร้อยละ 22 แต่ส่วนที่รอการซ่อมแซม มีถึงร้อยละ 60 และในส่วนนี้ได้ใช้วิธีการแก้ปัญหาโดยการว่าจ้างบริษัทเอกชนมา

รับดำเนินการกำจัด ซึ่งสอดคล้องกับการสำรวจเบื้องต้นที่พบว่าได้มีการจ้างบริษัทเอกชนที่รับขยะไปกำจัดที่มาจากจังหวัดสระบุรีและจังหวัดอยุธยา ด้วยอัตราค่าบริการ 12-14 บาท/กิโลกรัม โดยจะมารับขยะสัปดาห์ละ 1-2 ครั้ง

เมื่อถามถึงแผนในการจัดซื้อหรือสร้างเตาพบว่ามีร้อยละ 4 หรือ 2 แห่งเท่านั้นที่มีแผน ส่วนอีกร้อยละ 96 หรือ 53 แห่ง ไม่มีแผนในการจัดสร้างหรือจัดซื้อ ซึ่งสอดคล้องกับรูปแบบของการกำจัดขยะติดเชื้อได้เปลี่ยนไปจากการกำจัดภายในโรงพยาบาลเป็นการมอบหมายหน้าที่ให้หน่วยงานอื่นดำเนินการ

ตารางที่ 2 แสดงสภาพการใช้งานทั่วไปของเตา

1. สภาพดี (10)		จำนวน(เตา)	จำนวนร้อยละ
ใช้งานได้เป็นปกติ		8	14
ไม่ใช้งาน เนื่องจาก.....		2	4
2. ขำรุด (45)			
	แต่ใช้งานได้	12	22
	รอการซ่อมแซม ขยะติดเชื้อไปกำจัด โดยวิธี * <u>จ้างบริษัทเอกชนกำจัด</u>	33	60
	ใช้งานไม่ได้ จึงต้องนำขยะติดเชื้อไปกำจัด โดยวิธี *	33	60
3. โรงพยาบาลของท่านมีแผนการจัดซื้อ/ หรือมีแผนจะก่อสร้างเตาเผาใหม่ (55)			
	มี	2	4
	ไม่มี	53	96

2. ส่วนที่ต้องการบำรุงรักษามากที่สุดของเตา

ด้วยโครงสร้างของเตาเผาขยะติดเชื้อแล้วจะไม่มีอะไรซับซ้อนมากนัก อย่างไรก็ตามภายในเตาก็มีส่วนสำคัญเมื่อมีการชำรุดเกิดขึ้นก็ทำให้ไม่สามารถใช้เตาได้ ตารางที่ 3 ได้แสดงลำดับส่วนหรืออุปกรณ์สำคัญที่มีการชำรุดมากที่สุดจะได้กล่าวจำนวนสองลำดับที่จำเป็นที่สุดดังนี้คือ อันดับหนึ่งคือหัวเผาห้องเผาควันร้อยละ 38.18 อันดับสองหัวเผาห้องเผาขยะร้อยละ 27.27 การที่ห้องเผาควันมีการชำรุดมากที่สุดก็อาจจะเกิดจากการใช้อุณหภูมิที่สูง (1000-1100 °C) ส่วนอุณหภูมิที่ใช้สำหรับห้องเผาขยะจะใช้อุณหภูมิที่ (900-999 °C) และยิ่งกว่านั้นจากการสำรวจพบว่าแม้จะมีหน่วยซ่อมบำรุงเตาในแต่ละโรงพยาบาลเป็นส่วนมากร้อยละ 87.27 แต่ปรากฏว่าไม่ได้มีอะไหล่ในส่วนที่สำคัญสำรองไว้เลย

ตารางที่ 3 แสดงส่วนที่ต้องการบำรุงรักษามากที่สุด

ส่วนใดของเตาเผาที่ต้องการ การบำรุงรักษามากที่สุด (55)	จำนวน(เตา)	ร้อยละ
หัวเผาห้องเผาขยะ	18	27.27
หัวเตาห้องเผาควัน	21	38.18
ระบบควบคุมไฟฟ้า	8	14.55
อิฐทนไฟ	5	9
ปล่องไฟ	2	3.63
อื่น ๆ	1	1.81

3. ปัญหาอุปสรรค

พบว่าหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการขยะติดเชื้อไม่มีปัญหาที่เกี่ยวข้องกับนโยบายและกฎระเบียบต่าง ๆ แต่มีปัญหาด้านการจัดการ โดยเรียงลำดับดังนี้ คือ การกำจัด งบประมาณ/ค่าใช้จ่ายในการจัดการ การเก็บขน การคัดแยก การร้องเรียนของประชาชน และสุดท้ายเป็นสถานที่ในการกำจัด

สรุปและข้อเสนอแนะ

การสำรวจครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงสำรวจเพื่อให้ทราบถึงภาพรวมการบริหารจัดการและสภาพทั่วไปของการใช้เตาเผาขยะติดเชื้อของโรงพยาบาลชุมชนในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน

พบว่าเตาเผาขยะติดเชื้อโรงพยาบาลในขณะนี้ทั้งที่มีสภาพดีและชำรุด ได้มีการหยุดใช้งานและเลิกใช้งานมีจำนวนเปอร์เซ็นต์สูงกว่าที่ใช้งานถึงร้อยละ 60 มีการแก้ปัญหาโดยการว่าจ้างเอกชนสำหรับดำเนินการกำจัดซึ่งก็สอดคล้องกับข้อเสนอแนะของ ธเนศ ศรีสถิตย์ [9] ที่เสนอแนะรูปแบบของการกำจัดขยะติดเชื้อโดยวิธีการรวมศูนย์ จะเห็นได้จากข้อมูลพบว่าแนวโน้มความเป็นไปได้ที่จะมีการกำจัดขยะติดเชื้อแบบรวมศูนย์มีความเป็นไปได้สูงซึ่งอาจจะช่วยลดปัญหาต่างๆ ได้ เช่น ปัญหางบประมาณการร้องเรียน

อนึ่งข้อเสนอแนะสำหรับการแก้ปัญหาที่เผชิญอยู่ในขณะนี้สำหรับกรณีที่ใช้เตายังใช้ได้อยู่ น่าจะมีการสำรวจหัวเผาทั้งสองห้องเผาคือห้องเผาควันและห้องเผาขยะ อย่างน้อยก็จะช่วยแก้ปัญหาไปได้ในระดับหนึ่ง

กิตติกรรมประกาศ

ผู้เขียนขอขอบพระคุณภาควิชาวิศวกรรมอุตสาหการ ที่อนุญาตให้ใช้หัวข้อนี้สำหรับการทำวิจัย ขอขอบคุณคุณธวัช เหล็กกล้า เจ้าหน้าที่ของศูนย์วิศวกรรมทางการแพทย์ที่ 2 ขอนแก่น ซึ่งเป็นผู้ช่วยวิจัยและสนับสนุนข้อมูลเป็นอย่างดี และจะขาดเสียไม่ได้คือสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติที่ให้การสนับสนุนด้านการเงินในการวิจัยในครั้งนี้

เอกสารอ้างอิง

- [1] WHO, (1985). Handbook of Incineration
- [2] Brunner, C., (1990). Handbook of Incinerator, McGraw-Hill
- [3] <http://www.pcd.go.th> [14 Oct 2008]
- [4] รายงานประจำปีของสำนักงานจัดการกากของเสียและอันตราย (2549)
- [5] Report no.1, (1997), Thailand Institute of Scientific and Technological research
- [6] ข่าวสารอันตรายและของเสีย, (2552). การกำจัดขยะติดเชื้อ แบบศูนย์รวม กรมควบคุมมลพิษ
- [7] http://www.kmitl.ac.th/ader/sec/type_of_hospital.pdf [20 Jan 2009]
- [8] ณรงค์ โพธิ์พฤษานันท์, (2550). ระเบียบวิธีวิจัย ทางสังคมศาสตร์ สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์ กรุงเทพมหานคร
- [9] ธีรศ ศรีสถิตย, (2541). เอกสารประกอบการบรรยาย

.....

ผลของการใช้กากซิตริกและมูลสัตว์ที่ได้รับกากซิตริกเป็นอาหารหยาบ ต่อการเจริญเติบโตของพืช

Effect of Waste Product of Citric Acid and Cattle Manure Plant
to Plant Growth

มงคล ตะอูน ชูลิมาศ บุญไทย อิวาย และ พัชรี อธิจินดาขจร

ภาควิชาพืชศาสตร์และทรัพยากรการเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การศึกษาคุณสมบัติของกากซิตริกและมูลสัตว์ที่ได้รับกากซิตริกเป็นอาหารหยาบเพื่อใช้เพิ่มความอุดมสมบูรณ์ของดิน เป็นการวางแผนการทดลองแบบ CRD (Complete Randomized Design) จำนวน 3 ซ้ำ โดยไม่ใส่และใส่อัตราการใช้ 500 และ 1000 กก./ไร่ ผลการวิเคราะห์พบว่าคุณสมบัติทางเคมีพื้นฐานของกากซิตริก (ความเป็นกรด-ด่าง (pH) ค่าการนำไฟฟ้า (EC) และปริมาณอินทรีย์วัตถุ มีค่าอยู่ในเกณฑ์ปกติ มีความเข้มข้นของไนโตรเจนและฟอสฟอรัสต่ำ ในขณะที่มีความเข้มข้นของโพแทสเซียมสูง อย่างไรก็ตาม มูลโคมีธาตุอาหารหลักทั้ง 3 ชนิดอยู่ในระดับใกล้เคียงเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ ธาตุอาหารรองซึ่งได้แก่ แคลเซียม แมกนีเซียม และซัลเฟอร์ทั้งในกากซิตริกและมูลโคที่ได้รับกากซิตริกมีความเข้มข้นต่ำกว่า 0.1% การปนเปื้อนของโลหะหนัก เช่น ตะกั่ว แคดเมียม สังกะสี ทองแดง และโครเมียมทั้งในกากซิตริกและมูลโคมีความเข้มข้นต่ำและอยู่ในระดับที่ปลอดภัยในการนำมาใช้เป็นปุ๋ยอินทรีย์ตามเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และ พรบ.ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 การใส่กากซิตริกที่ไม่ผ่านการหมักลงในดินโดยตรงทำให้น้ำหนักแห้งของลำต้นและรากข้าวโพดลดลงอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับความเชื่อมั่น 95%

คำสำคัญ : ธาตุอาหาร กากซิตริก

ABSTRACT

Utilization of waste product of citric acid plant and farm-yard manure form the animal feed with waste product of citric acid plant to plant growth. The experimental design was Complete Randomized Design(CRD). The chemical characteristics of waste were analyzed. The result found that pH, EC and OM were in average values but nitrogen and phosphorus were low and potassium was high. The values of nitrogen, phosphorus and potassium in cow manure were met the minimum requirements of standardization of organic fertilizer. Moreover, calcium (Ca), Magnesium (Mg)

and Sulfur (S) were found less than 0.1% in cow manure and waste. The contamination of heavy metal such as Pb, Cd, As, Cu and Cr were under the limitation of the safety level for the organic fertilizer. It was found that the direct land application of waste caused the reduction of the dry weight of stem and root of corn significantly ($p < 0.05$).

Key words: waste product of citric plant, cattle manure, nutrients

บทนำ

อุตสาหกรรมผลิตแยมส้มลำไยเป็นอุตสาหกรรมแปรรูปสินค้าเกษตรที่สำคัญอุตสาหกรรมหนึ่งของประเทศไทย ในกระบวนการผลิตแยมส้มลำไย มีวัสดุเหลือทิ้งทั้งที่เป็นของแข็งและของเหลวซึ่งจะก่อให้เกิดกากของเสีย (pulp) 10-15% ของน้ำหนักกากสด คิดเป็นปริมาณกากของเสียประมาณ 1 ล้านตันต่อปี (Sriroth, 1999) สร้างมลภาวะและเป็นภาระในการกำจัด จึงได้มีความพยายามนำกากส้มลำไยหมักเวียนกลับมาใช้ประโยชน์ อุตสาหกรรมการผลิตกรดซิตริกเป็นอุตสาหกรรมตัวอย่างที่มีบทบาทสำคัญในการจัดการดังกล่าว โดยนำกากส้มลำไยมาผสมกับรำข้าวและหมักเป็นเวลา 7 วัน ภายหลังจากกระบวนการผลิตกรดซิตริกจะมีวัสดุเหลือทิ้งจำนวนมากซึ่งมีฤทธิ์เป็นกรดและมีความชื้นสูง วัสดุเหลือทิ้งจากกระบวนการผลิตแยมส้มลำไยนี้เป็นผลิตภัณฑ์จากธรรมชาติทั้งหมด มีสารอินทรีย์เป็นองค์ประกอบหลักและอาจมีการปนเปื้อนของไซยาไนด์ สามารถนำกลับมาใช้ประโยชน์ได้ทั้งในรูปของปุ๋ย อาหารสัตว์ รวมถึงการใช้เป็นวัสดุในการเพาะเห็ด (Nweke, 1992) การย่อยสลายจะมีประสิทธิภาพเมื่อมีการระบายอากาศดีและควบคุมอุณหภูมิไม่ให้สูงเกิน 70 องศาเซลเซียสเป็นเวลาติดต่อกันหลายวัน (Golueke, 1977; FAO, 1987) การปรับปรุงดินไม่ว่าโดยใช้ประโยชน์จากมูลปศุสัตว์โดยตรงหรือการใช้ปุ๋ยหมักที่ได้จากมูลปศุสัตว์ล้วนเป็นแหล่งสำคัญของธาตุอาหารพืชและอินทรีย์วัตถุ (Eghball and Gilley, 1999) ซึ่งมีผลในการปรับปรุงคุณสมบัติของดินทางเคมีและทางกายภาพ (Buttle and Muir, 2006) ภายหลังจากใส่มูลปศุสัตว์อย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน 10 ปี มีผลลดความหนาแน่นรวมของดินได้ 10 เปอร์เซ็นต์ ในขณะที่ความสามารถในการให้น้ำไหลผ่านในดินชั้นบนเพิ่มขึ้นเท่าตัว (Arriaga and Lowery, 2004) มูลปศุสัตว์ยังเป็นแหล่งธาตุอาหารในดินที่มีคุณค่าที่ให้ธาตุอาหารพืชทั้งมหธาตุและจุลธาตุแก่พืช เป็นทางเลือกของการให้แร่ธาตุอาหารที่มีต้นทุนต่ำ (Lazcano et al., 2008) การใส่มูลปศุสัตว์อย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน 14 ปี พบว่ามีผลเพิ่มอินทรีย์วัตถุ ไนโตรเจน ฟอสฟอรัส และค่าการนำไฟฟ้า (Indraratne et al., 2009) มูลปศุสัตว์นอกจากสามารถให้ธาตุไนโตรเจนแก่พืชปลูกทดค้างข้ามปี (Schroder et al., 2007) ยังใช้เป็นแหล่งให้ธาตุฟอสฟอรัสได้อย่างดีเยี่ยม (Eghball et al., 2005) คุณสมบัติของมูลปศุสัตว์ที่พึงประสงค์ที่ส่งผลต่อคุณสมบัติทางเคมีของดินคือมีความสามารถในการยกระดับค่า pH ของดิน (Naramabuye et al., 2008; Parham et al., 2002; Whalen et al., 2000) ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่มีศักยภาพในการลดความเป็นพิษของอลูมิเนียมในดินกรด (Tang et al., 2007) อย่างไรก็ตาม การปรับปรุงดินไม่ว่าโดยการใช้มูลปศุสัตว์หรือการใช้ปุ๋ยหมักจะส่งผลให้ดินมีค่าการนำไฟฟ้าสูงขึ้นกว่าการใช้ปุ๋ยเคมี (Eghball and Gilley, 1999) โดยเฉพาะอย่างยิ่งมูลปศุสัตว์ซึ่งปกติจะมีเกลือเป็นส่วนประกอบ จึงเป็นข้อพึงระวังหากมีการใช้อย่างต่อเนื่องในปริมาณมากอาจส่งผลให้มีการสะสมเกลือในดิน ซึ่งจะก่อให้เกิดปัญหาได้เมื่อระดับ

ความเค็มที่เกิดขึ้นสูงกว่าความทนเค็มของพืช (Humenik, 2001) ก่อนนำไปใช้ประโยชน์จำเป็นต้องได้รับการปรับความเค็มให้อยู่ในระดับที่จะไม่กระทบการเจริญเติบโตของพืช

ความสำคัญในการศึกษาวิจัยนี้เพื่อเป็นแนวทางในการใช้ประโยชน์วัสดุเหลือทิ้งจากอุตสาหกรรมการผลิตกรดซิตริกที่ใช้กากมันสำปะหลังเป็นวัตถุดิบมาใช้เป็นอาหารหยาบเลี้ยงโคและนำมูลโคที่ได้มาใช้ประโยชน์เป็นปุ๋ยอินทรีย์ปรับปรุงความอุดมสมบูรณ์ของดินเพื่อการผลิตพืช การวิจัยจึงมุ่งศึกษาถึงความเป็นไปได้ในหลักวิชาการที่จะนำวัสดุเหลือทิ้งหมุนเวียนกลับมาใช้ประโยชน์ เพื่อให้การใช้ทรัพยากรภายในประเทศมีประสิทธิภาพและยั่งยืนในอนาคต

วิธีการดำเนินการ

การศึกษาวิจัยการใช้ประโยชน์จากวัสดุเหลือทิ้งที่ได้จากอุตสาหกรรมผลิตกรดซิตริกและคุณสมบัติของมูลโคที่ได้รับกากซิตริกเป็นอาหารหยาบเพื่อใช้เป็นวัสดุปรับปรุงความอุดมสมบูรณ์ของดิน มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1) ศึกษาและตรวจสอบคุณสมบัติเบื้องต้นของวัสดุเหลือทิ้งจากอุตสาหกรรมผลิตกรดซิตริกที่ใช้กากมันสำปะหลังเป็นวัตถุดิบ จำนวน 3 ซ้ำ ทำการวิเคราะห์ (มณฑล, 2548) และจัดทำข้อมูลพื้นฐานทางคุณสมบัติทางเคมี และกายภาพของกากซิตริกและมูลโคที่ได้รับกากซิตริกเป็นอาหารหยาบ เช่น ธาตุอาหารหลัก (ไนโตรเจน ฟอสฟอรัส โพแทสเซียม) ธาตุอาหารรอง (แคลเซียม แมกนีเซียม ซัลเฟอร์) ธาตุอาหารเสริม (เหล็ก แมงกานีส ทองแดง สังกะสี) คุณสมบัติทางเคมี เช่น ความเป็นกรด-ด่าง (pH) ค่าการนำไฟฟ้า (EC) เป็นต้น การปนเปื้อนของโลหะหนัก เช่น ตะกั่วปรอท แคดเมียม เป็นต้น

2) การวิจัยวัสดุเหลือทิ้งจากโรงงานเพื่อผลิตปุ๋ยหมักชีวภาพ ได้วางแผนการทดลองแบบ CRD (Complete Randomized Design) จำนวน 3 ซ้ำ โดยไม่ใส่และใส่อัตราการใช้ 500 และ 1000 กก./ไร่ ศึกษาคุณภาพทางธาตุอาหารและทางเคมีของวัสดุเหลือทิ้งจากโรงงานเพื่อใช้ผลิตปุ๋ยหมักชีวภาพ โดยการค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลเบื้องต้นของกากของเสียเหลือทิ้งจากอุตสาหกรรมผลิตกรดซิตริกที่ใช้กากมันสำปะหลังเป็นวัตถุดิบ ทำการรวบรวมข้อมูลและผลการทดลองเพื่อทำการวิเคราะห์ สังเคราะห์ แปลผลการศึกษา สรุปผล

ผลการดำเนินการและวิจารณ์

1. คุณสมบัติพื้นฐานของกากซิตริกและมูลโคที่ได้รับกากซิตริกเป็นอาหารหยาบ

คุณสมบัติความเป็นกรด-ด่าง (pH) ของกากซิตริกและมูลโคที่ได้รับกากซิตริกมีค่าเท่ากับ 6.35 และ 7.80 ตามลำดับ ซึ่งอยู่ในเกณฑ์ปกติของมาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 โดยคุณสมบัติด้านความเป็นกรด-ด่างของปุ๋ยอินทรีย์ที่เหมาะสมต่อการนำไปใช้ในการเพาะปลูกพืชต้องมีค่า pH อยู่ระหว่าง 5.5–8.5 คุณสมบัติด้านการนำไฟฟ้าหรือความเค็มของกากซิตริกและมูลโคจากการใช้กากซิตริกมีค่าเท่ากับ 0.45 และ 1.75 mS/cm ตามลำดับ เป็นระดับที่ปกติไม่เค็ม ไม่มีความเสี่ยงต่อการงอกของเมล็ดปลูกโดยทั่วไป ทั้งนี้การนำไฟฟ้าหรือความเค็มของปุ๋ยอินทรีย์ที่อยู่ในระดับที่ยอมรับได้ของมาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และ พรบ.ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 ซึ่งกำหนดให้ค่า EC ไม่เกิน 6 และ 10 mS/cm ตามลำดับ ปริมาณอินทรีย์วัตถุ (OM) หรือส่วน

อินทรีย์คาร์บอนที่ย่อยสลายสมบูรณ์ได้พบว่ากากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่า OM เท่ากับ 60.34 และ 58.56% ตามลำดับ ซึ่งอยู่ในเกณฑ์เมื่อเทียบกับค่ามาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 ที่กำหนดให้มีค่า OM ไม่น้อยกว่า 30% ขณะที่เกณฑ์ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 กำหนดให้มีค่าไม่น้อยกว่า 20%

2. คุณสมบัติด้านธาตุอาหารหลักของกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกเป็นอาหารหยาบ

ความเข้มข้นของไนโตรเจนในกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 0.46 และ 1.19 %N ตามลำดับ ไนโตรเจนในมูลโคมีความเข้มข้นอยู่ในเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และ พรบ. ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 ซึ่งกำหนดให้มีค่าไม่น้อยกว่า 1% ขณะที่ในกากชิตริกมีความเข้มข้นต่ำกว่าเกณฑ์ ส่วนความเข้มข้นของฟอสฟอรัสในกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 0.067 และ 0.485 %P₂O₅ ตามลำดับ เป็นระดับที่ต่ำกว่าเกณฑ์เมื่อเทียบกับมาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 ซึ่งกำหนดให้มีค่าไม่น้อยกว่า 0.5 %P₂O₅ หรือ 0.22 %P ขณะที่ความเข้มข้นของโพแทสเซียมในกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 2.13 และ 1.33 %K₂O ตามลำดับ เป็นความเข้มข้นที่สูงกว่าเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 ซึ่งกำหนดให้มีค่าไม่น้อยกว่า 0.5 %K₂O หรือ 0.42 %K

3. คุณสมบัติด้านธาตุอาหารรองของกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกเป็นอาหารหยาบ

ความเข้มข้นของแคลเซียมในกากชิตริกและมูลจากโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 0.07 และ 0.59% Ca ตามลำดับ ส่วนความเข้มข้นของแมกนีเซียมในกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 0.03 และ 0.37% Mg ตามลำดับ ขณะที่ความเข้มข้นของซัลเฟอร์ในกากชิตริกมีค่าไม่น้อยกว่า 0.01 %S และมูลจากโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 0.09 %S อย่างไรก็ตาม มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และกฎเกณฑ์การขึ้นทะเบียนปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 ไม่ได้ระบุเกณฑ์มาตรฐานความเข้มข้นของธาตุอาหารรองทั้ง 3 ชนิด

4. คุณสมบัติด้านธาตุอาหารเสริมของกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกเป็นอาหารหยาบ

ความเข้มข้นของเหล็กในกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 344 และ 289 ppm Fe ตามลำดับ ส่วนความเข้มข้นของแมงกานีสในกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 23 และ 46 ppm Mn ตามลำดับ ขณะที่ความเข้มข้นของสังกะสีในกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 112 และ 37 ppm Zn ตามลำดับ อย่างไรก็ตาม มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และกฎเกณฑ์การขึ้นทะเบียนปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 ไม่ได้ระบุเกณฑ์มาตรฐานความเข้มข้นของธาตุอาหารเสริมทั้ง 3 ชนิดไว้

5. คุณสมบัติด้านธาตุโลหะหนักของกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกเป็นอาหารหยาบ

ความเข้มข้นของตะกั่วในกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 9.88 และ 2.86 ppm Pb ตามลำดับ ซึ่งอยู่ในเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และ พรบ. ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 ที่กำหนดให้ไม่เกิน 500 ppm Pb ความเข้มข้นของแคดเมียมในกากชิตริกและมูลโคที่ได้รับกากชิตริกมีค่าเท่ากับ 0.39 และ 0.11 ppm Cd ตามลำดับ ซึ่งอยู่ในเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และ พรบ. ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 ที่

กำหนดให้มีค่าไม่เกิน 5 ppm Cd ส่วนความเข้มข้นของสารหนูในกากซีตริกและมูลโคที่ได้รับกากซีตริกมีค่าเท่ากับ 3.77 และ 0.12 ppm As ตามลำดับซึ่งอยู่ในเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และ พรบ.ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 ที่ กำหนดให้มีค่าไม่เกิน 50 ppm As ส่วนความเข้มข้นของทองแดงซึ่งเป็นธาตุอาหารเสริมและเป็นโลหะหนักที่อาจก่อพิษได้หากมีปริมาณที่มากเกินไปสำหรับพืช โดยในกากซีตริกและมูลโคที่ได้รับกากซีตริกมีค่าเท่ากับ 14.12 และ 19.78 ppm Cu ตามลำดับ ซึ่งอยู่ในเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และ พรบ. ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 ที่กำหนดให้มีค่าไม่เกิน 500 ppm Cu ขณะที่ความเข้มข้นของโครเมียมในกากซีตริกและมูลโคที่ได้รับกากซีตริกมีค่าเท่ากับ 9.28 และ 1.89 ppm Cr ตามลำดับ ซึ่งอยู่ในเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และ พรบ. ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550 ที่กำหนดให้มีค่าไม่เกิน 300 ppm Cr

6. ผลของการใส่กากซีตริกที่ไม่ผ่านการหมักต่อการเจริญเติบโตของข้าวโพด

การใส่กากซีตริกที่ไม่ผ่านการหมักลงในดินโดยตรงในอัตรา 0, 500 และ 1000 กก./ไร่ พบว่าทำให้น้ำหนักแห้งของลำต้นข้าวโพดมีความแตกต่างในทางสถิติกัน ดังแสดงในตารางที่ 1 โดยการไม่ใส่กากซีตริกให้น้ำหนักแห้งของลำต้นสูงสุด ซึ่งมากกว่าการใส่กากซีตริกอัตรา 500 และ 1000 กก./ไร่ เท่ากับ 1.40 และ 1.44 เท่า ตามลำดับ นั้นแสดงให้เห็นว่ากากซีตริกที่ไม่ผ่านการหมักเมื่อใส่ลงในดินโดยตรงมีผลกระทบต่อ น้ำหนักแห้งของลำต้นจากการก่อให้เกิดกระบวนการ Immobilization ของธาตุอาหารต่างๆ จึงส่งผลกระทบต่อ การเจริญเติบโตนอกจากนี้การใส่กากซีตริกที่ไม่ผ่านการหมักทำให้น้ำหนักแห้งของรากข้าวโพดมีความแตกต่าง ในทางสถิติ โดยการไม่ใส่กากซีตริกให้น้ำหนักแห้งของรากสูงสุด ซึ่งมากกว่าการใส่กากซีตริกอัตรา 500 และ 1000 กก./ไร่ เท่ากับ 0.15 และ 0.76 เท่า ตามลำดับ นั้นแสดงให้เห็นว่ากากซีตริกเมื่อมีการใส่โดยตรงมี ผลต่อการเจริญเติบโตของรากน้อยกว่าการเจริญเติบโตทางลำต้นอันเนื่องจากผลกระทบของกระบวนการ Immobilization ของธาตุอาหารต่างๆ นอกจากนี้ตำแหน่งของการเรียงวัสดุอินทรีย์ในการหมักก็มีความสำคัญ ต่อการย่อยสลายโดยการเรียงวัสดุอินทรีย์ (ใบไม้หรือวัสดุอินทรีย์ละเอียด) ตำแหน่งตรงกลางของถังหมักขยะ มูลฝอยมีผลทำให้การย่อยสลายของปุ๋ยหมักขยะได้มากกว่าการเรียงวัสดุไว้บนสุดหรือได้สุดเพียงตำแหน่งเดียว (มงคล และคณะ, 2548)

ตารางที่ 1 น้ำหนักแห้งของลำต้นข้าวโพดที่อายุ 1 เดือนที่ได้รับกากซีตริกที่ไม่ผ่านการหมัก

อัตราการใช้	น้ำหนักแห้งลำต้น (กรัม/ต้น)			ค่าเฉลี่ย
	ซ้ำที่ 1	ซ้ำที่ 2	ซ้ำที่ 3	
0 กก./ไร่	0.71	1.6	1.5	1.27a
500 กก./ไร่	0.59	0.41	0.59	0.53b
1000 กก./ไร่	0.71	0.38	0.47	0.52b
%CV				23.68%

อักษรในสดมภ์เดียวกันที่เหมือนกันไม่มีความแตกต่างกันในทางสถิติที่ระดับความเชื่อมั่น 0.05 (95%) โดยวิธี DMRT (Duncan's New Multiple Range Test)

สรุป

คุณสมบัติทางเคมีพื้นฐาน เช่น ความเป็นกรด-ด่าง (pH) ค่าการนำไฟฟ้า (EC) และปริมาณอินทรีย์วัตถุของกากชิตรีคและมูลโคที่ได้รับกากชิตรีคเป็นอาหารหยาบมีค่าอยู่ในเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 ความเข้มข้นของธาตุอาหารหลักคือธาตุไนโตรเจนและฟอสฟอรัสในกากชิตรีคมีระดับต่ำกว่าเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 ส่วนธาตุโพแทสเซียมมีความเข้มข้นสูง ขณะที่มูลโคที่ได้รับกากชิตรีคเป็นอาหารหยาบมีธาตุอาหารหลักทั้ง 3 ชนิดอยู่ในระดับใกล้เคียงเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 ธาตุอาหารรอง ได้แก่ แคลเซียม แมกนีเซียม และซัลเฟอร์ในกากชิตรีคมีความเข้มข้นต่ำกว่า 0.1% แต่ในมูลโคที่ได้รับกากชิตรีคมีความเข้มข้นในช่วง 0.09–0.59% ธาตุอาหารเสริม เช่น ธาตุเหล็ก แมงกานีส และสังกะสี ในกากชิตรีคและมูลโคมีความเข้มข้นต่ำกว่า 400 ppm และในส่วนของ การปนเปื้อนของโลหะหนัก เช่น ตะกั่ว แคดเมียม สารหนู ทองแดง และโครเมียมในกากชิตรีคและมูลโคที่ได้รับกากชิตรีค มีความเข้มข้นต่ำและอยู่ในระดับที่ปลอดภัยหากนำมาใช้เป็นปุ๋ยอินทรีย์ตามเกณฑ์มาตรฐานปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2548 และ พรบ.ปุ๋ยอินทรีย์ พ.ศ. 2550

การใส่กากชิตรีคที่ไม่ผ่านการหมักลงในดินโดยตรงทำให้น้ำหนักแห้งของลำต้นและรากข้าวโพดลดลงอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกัน โดยการไม่ใส่กากชิตรีคให้น้ำหนักแห้งของลำต้นสูงสุด ซึ่งมากกว่าการใส่กากชิตรีคอัตรา 500 และอัตรา 1000 กก./ไร่ เท่ากับ 1.40 และ 1.44 เท่า ตามลำดับ ส่วนน้ำหนักแห้งของรากมีค่ามากกว่าเท่ากับ 0.15 และ 0.76 เท่า ตามลำดับ ทั้งนี้การใส่กากชิตรีคที่ไม่ผ่านการหมักโดยตรงมีผลต่อการเจริญเติบโตของข้าวโพดอันเนื่องจากการเกิดกระบวนการ Immobilization ของธาตุอาหารต่างๆ จึงส่งผลกระทบต่อ การเจริญเติบโต โดยผลกระทบที่เกิดกับรากมีน้อยกว่าลำต้น

คำขอบคุณ

คณะผู้วิจัย ขอขอบคุณสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (วช.) และมหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้ทุนสนับสนุนการวิจัยผ่านทุนอุดหนุนวิจัยประจำปี 2551 ขอขอบคุณ คุณเอก ชิวจำปา และคุณเทพฤทธิ์ เติร์ตวัน ที่ให้ความช่วยเหลือโครงการวิจัยด้วยดีมาตลอด และขอขอบคุณคณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้การสนับสนุนเรือนทดลองและอุปกรณ์อื่นๆ จนการวิจัยสำเร็จลุล่วงด้วยดี

เอกสารอ้างอิง

- มงคล ต๊ะอูน. 2548. เทคนิคและการวิเคราะห์: ในห้องปฏิบัติการดิน พีช น้ำ และปุ๋ย. ภาควิชาทรัพยากรที่ดินและสิ่งแวดล้อม คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ISBN 974-435-841-6, 300 น.
- มงคล ต๊ะอูน, เตือนใจ ดุลยจินดาขบาพร, พิสิฐ ธีรวิญญู, สมศักดิ์ พิทักษานุรัตน์และ สุทธิพงษ์ เป็รื่องคำ. 2548. เทคนิคในการผสมวัสดุอินทรีย์และขยะมูลฝอยในถังหมักครัวเรือนเพื่อการผลิตปุ๋ยหมัก. สัมมนา “วิชาการเกษตรแห่งชาติ ประจำปี 2548” ณ ห้องประชุมกวี จุติกุลคณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 24-25 มกราคม 2548.
- Arriaga, F.T. and B. Lowery. 2004. Soil Physical properties and crop productivity of an eroded soil amended with cattle manure. Soil Science 168 (12) : 888-899.
- Buttle, T.J. and T.P. Muir. 2006. Dairy manure compost improve soil and increases tall wheatgrass yield. Agron. J. 98 : 1090-1096.

- Eghball, B. and J.E. Gilley, 1999. Phosphorus and nitrogen in runoff following beef cattle manure or compost application. *J. Environ. Quan.* 28 : 1201–1210.
- Eghball, B., B.J. Wienhold, B.L. Woodbury and R.A. Eigenberg. 2005. Plant availability of phosphorus in swine slurry and cattle feedlot manure. *Agron. J.* 97:542–548.
- FAO. 1987. Soil Management: Compost Production and Use in Tropical and Subtropical Environments. FAO soil bulletin 56. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome.
- Golueke, C.G. 1977. The Biological Approach of Solid Waste Management. *Compost Sci.* 8: 4–9.
- Humenik, F. 2001. Lesson 25 : Manure treatment options. *In* Livestock and Poultry Environmental Stewardship Curriculum. Iowa State University, Ames, Iowa.
- Indraratne, S.P., X. Hao, C. Chang and F. Godlinki. 2009. Rate of soil recovery following termination of long-term cattle manure application. *Geoderma* 150 : 415–423.
- Lazcano, C., M. Gomez-Brandon and J. Dominguez. 2008. Comparison of the effectiveness of composting and vermicomposting for the biological stabilization of cattle manure. *Chemosphere* 72 : 1013–1019.)
- Naramabuye F.X., R.J. Haynes and A.T. Modi. 2008. Cattle manure and grass residues as liming materials in a semi-subsistence farming system. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 124 : 136–141.
- Nweke, F. I. 1992 Traditional cassava processing in Sub-Saharan Africa and research implications. In: G.J. Scott, P.I. Fergusson and J. E. Herrera (Eds.). *Product Development for Root and Tuber Crops. Volume III-Africa*. International Potato Center (CIP), Lima, Peru. pp. 147–164.
- Parham, J. A., S.P. Deng, W.R. Raun and G.V. Johnson. 2002. Long-term cattle manure application in soil. : I Effect on soil phosphorus levels, microbial biomass C, and dehydrogenase and phosphatase activities. *Biol. Fertil. Soils* 35 : 328–337.
- Schroder, J.J., D. Uenk and G.J. Hilhorst. 2007. Long-term nitrogen fertilizer replacement value of cattle manure applied to out grassland. *Plant Soil* 299 : 83–99.
- Sriroth, K., R. Chollakup, S. Chotineeranat, K. Piyachomkwan and C.G. Oates. 1999. Processing of cassava waste for improved biomass utilization. *Bioresource Technology* 71(1): 63–69.
- Tang, Y., H. Zhang, J.L. Schroder, M.E. Payton and D. Zhou. 2007. Animal manure reduces aluminum toxicity in an acid soil. *Soil Sci. Soc. Am. J.* 71 : 1699–1707.
- Whalen, J.K., C. Chang, G.W. Clayton and J.P. Carefoot. 2000. Cattle manure amendment can increase the pH of acids soils. *Soil Sci. Soc. Am. J.* 64 : 962–966.

.....

3 ทศวรรษ อาร์ดีไอ...

บูรณาการวิจัย ร่วมพัฒนาสังคมไทยอย่างยั่งยืน

ร่วมสร้างสรรค์องค์ความรู้เพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาสังคมไทยโดย

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น 40002
โทร. 043-202413 โทรสาร 043-202414
E-mail: rdi@kku.ac.th Website: www.rdi.kku.ac.th

30^{ปี}
2522-2552
RDI
สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น